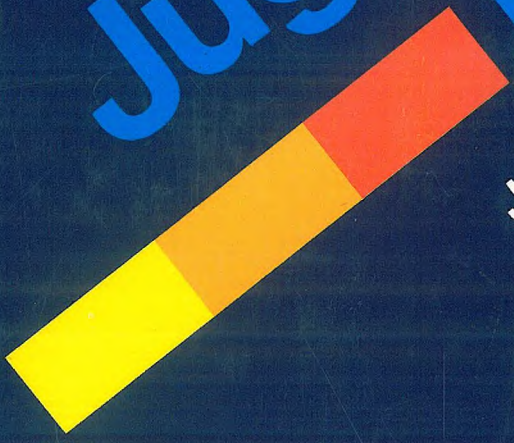
Narodi, Jugoslavija, revolucija

Janko Pleterski

Janko Pleterski

NARODI, JUGOSLAVIJA, REVOLUCIJA

Janko Pleterski: Narodi, Jugoslavija, revolucija

Založila
ČZDO Komunist — TOZD Komunist Ljubljana
Državna založba Slovenije

Za založnika
Slavko Gerič za Komunist Ljubljana
Uroš Istenič za Državno založbo Slovenije

Urednik publikacije
Roman Zupan

Prevodi
Bojan Samarin (1. del), Vlado Barabaš (2. del) in
Roman Zupan (3. del)

Lektor
Lojze Pleš

Slike sta izbrala
Martin Ivanič in Božo Repe

Likovna in grafična oprema
Vili Vrhovec

Tisk
Zavod za usposabljanje slušno in govorno prizadetih,
TOZD Učne delavnice, Ljubljana 1986

Naklada 1500 izvodov
YU ISBN 86-7045-012-7

PREDGOVOR

Zgodovina narodov Jugoslavije v 19. in prvi polovici 20. stoletja, zgodovina jugoslovanskega gibanja, jugoslovanske države in jugoslovanske revolucije, vse to je buren in kompleksen družbeni in politični proces. Moj namen ni bil pisati zgodovino tega procesa; to je pač naloga cele fronte zgodovinskih ved v Jugoslaviji. Želel sem pokazati, kako vidim le eno plat te problematike, hotel sem pokazati, da ta plat zares obstaja kot samostojna, kauzalna in logična, da obstaja kot bistven element naše zgodovine. S svojim delom bi rad spodbudil tisti način obravnavanja te zgodovine in njenih problemov, ki je v svoji kompleksnosti še vedno premalo uhojen, ki pa bi ga jugoslovansko zgodovinopisje, po mojem prepričanju, potrebovalo, da bi lahko storilo neizogibno potrebni korak naprej. Gre za povezanost narodnih in socialnorevolucionarnih procesov.

Ali pa je tak vidik dandanes sploh še upravičen? Mar za takšen način obravnavanja ni značilen nek že presežen zgodovinski interes, ki se utegne nevarno približati nacionalizmu? Na Tednu marksističnih razprav '82 v Kumrovcu smo slišali mnenje, da vsebuje zgodovinsko preučevanje posebnih narodnih vprašanj Jugoslavije pomembne metodološke in hevristične težave, obenem pa da celo grozi povzročiti skrajnosti, ki lahko izzovejo nesluteno škodljive posledice, če jih ne zatremo že pri koreninah.

Očitno je res, da je zelo težko pisati o fenomenu narodnega v naši tako zapleteni zgodovini. To bo postalo bralcu še bolj očitno, ko se bo prebil skozi strani te knjige. Strinjam se tudi, da je takšno pisanje tudi odgovorno. Tudi na naših tleh imajo narodi, podobno kot mitološki Janus, dva obraza. Enega, obrnjenega v napredek in drugega, obrnjenega v nazadovanje. Kot je to tudi vedno bilo v človeški družbi. Saj to je ravno bil problem, ki ga je morala revolucija uspešno reševati, da bi dobila možnost in moč za svoje preboje. Poglavitno pa je vendarle tole: narodi so zgodovinsko družbeno dejstvo. Problem neksusa: narodi — jugoslovanska država — revolucija še kako obstaja! Obstaja za celoto in za vsak člen tega zgodovinskega trinoma posebej. Lahko se samo čudimo vse pogostnejši slepoti za dialektično neločljivost tega trinoma, saj živimo v državi, ki je zaradi narodov nastala in v kateri se je revolucija prebila po skupnem narodnoosvobodilnem boju teh narodov, na pobudo in s skrajno požrtvovalnostjo njihovega delavskega razreda.

Zdi se mi, da je ena od zgodovinskih posebnosti narodnega fenomena prav potreba neprestanega dokazovanja tistega, kar je zanj najbolj očitno, namreč, da obstaja! Res da tudi za ta fenomen velja res-

nica, da v zgodovini ni nič trajnega in nespremenljivega, kaj šele večnega. Toda videti je, da je dvom o njem trajna lastnost narodnega obstanka. Dvom gotovo ni tisto, kar ga upravičuje, vendar je vsaj posreden dokaz, da je notranji razlog tega obstoja ustvarjalnost, kajti samo ustvarjalnost rojeva dvome. Dvom pa po drugi strani ne odpravlja objektivnost pojava, čeprav vpliva na raziskovalca tega pojava. Morda bo prav, če na tem mestu zapišem, da so mi dvomi nekaterih naših zgodovinarjev, v najnovejšem času oblikovani skoraj že v sistem, dali priložnost za to, da morda še jasneje zaznam in izrazim svoj pogled. Upam, da tega ne bodo vzeli preveč osebno. Kar pa zadeva vprašanje narodov nasploh, in narodov v Jugoslaviji posebej, pa bi dodal samo še svoje prepričanje, da bodo dokončne odgovore našli šele zelo pozni potomci.

Rad bi ob tej priložnosti povedal, da me je za sistematičnejše ukvarjanje s to problematiko opogumil pokojni profesor dr. Jovan Marjanović, ko je »odkril« mojo temeljno študijo o KPJ in narodnem vprašanju v prvi jugoslovanski državi, objavljeno v slovenščini, potem pa me nagovoril, da prevzamem referat o tej temi za kongres jugoslovanskih zgodovinarjev na Ohridu leta 1969. Od takrat me ta tema »spremlja«, čeprav to ni bilo moje »profesorsko« delo na Filozofski fakulteti v Ljubljani. Večino tez pričujoče knjige sem dal v javno presojo na številnih znanstvenih sestankih in v strokovnih publikacijah. Če se kje motim, če česa ne poznam dovolj, sem za to seveda odgovoren samo jaz.

Temeljne teze v knjigi sem izpeljal iz lastnih raziskovanj, v celoti pa se knjiga opira na objavljene vire in literaturo. Glede na množico problemov, ki jih obdelujem in na časovno obdobje, ki zajema več kot stoletje, je to povsem razumljivo, kajti taka celota ne more biti le rezultat raziskovalnega dela posameznika. To pa omenjam še zaradi nečesa. Rad bi načelno poudaril, pri čemer mislim predvsem na tiste, ki dvomijo o integriteti naše revolucije, da je to revolucija, ki je v primerjavi z drugimi objavila o sebi največ dokumentov. Sicer pa sem najprej nameraval napisati besedilo, ki bo kar najbolj dostopno, ki ne bo obremenjeno s tako imenovanim znanstvenim aparatom. Vendar sem na željo založnika že napisanemu besedilu dodal najpomembnejše reference o uporabljenih virih in literaturi. Pogostnost teh referenc seveda ni enakomerna po vseh delih knjige. Tam, kjer je besedilo sintetično, so redkejše, tam, kjer navajam in pojasnjujem argumente, pa so pogostnejše. Rokopis sem v bistvu končal maja 1984. Iz poznejše literature sem povzel samo nekaj posameznih momentov.

Bralce moram še opozoriti, da pojma oziroma besedi »narod« in »nacija« uporabljam kot soznačnici. Tako sem večinoma zapisal tudi, ko gre za zgodovinske dokumente, zlasti za tiste iz obdobja narodnoosvobodilne vojne in revolucije. Tako je tudi v navadi v naši ustavni terminologiji, ki izhaja iz terminološke prakse NOB. Besedi »nacija« se ne izogibam sistematično, vendar sodim, da se ni treba omejiti samo nanjo. Dandanes vse pogosteje govorimo o »nacijah« tako, kot bi šlo pri tem za drugo vsebino kot pri »narodih«. S tem pa prihajamo v nevarnost, da bomo razumevanje nastanka naroda, če bomo o njem govorili kot o naciji, pod vplivom sodobne uporabe besede »nacija« v zahodnoevropskih jezikih, preveč približali pojmu države ali pa ga celo identificirali z njim. Narod pa lahko obstaja tudi brez državnega okvira, kar v posameznih primerih poznamo tudi iz naše zgodovine. Tudi po oblikovanju narodne države, kar si praviloma žele doseči vsi narodi, pa navadno narodi še niso v celoti istovetni z državnimi mejami. V da-

našnjem času, verjetno pa bo tako še bolj tudi v prihodnosti, se narodi v Socialistični federativni republiki Jugoslaviji vse manj omejujejo zgolj na pojavne oblike in institucije državnosti. Beseda »nacija«, razumljena v državnopravnem smislu, bo očitno vse manj ustrezala dejanskim razmeram, če se bo narod v samoupravnem socializmu še bolj podružbil. V primerih, ko ima v srbskohrvatskem besedilu beseda »narod« pomen, za katerega obstaja v Hrvatski beseda »puk«, v slovenščini beseda »ljudstvo«, pomen torej, ki ga je Moša Pijade v razpravi v ustavodajni skupščini decembra 1945 opredelil kot »tisto, kar je temeljno — populus«, na to pogosto posebej opozorim ali pa sodim, da je takšno vsebino mogoče razbrati iz konteksta. To seveda ne velja za citate iz (srbohrvatskih) zgodovinskih dokumentov, kjer je vse zapisano v izvirni obliki, pa mora bralec sam presoditi, za kaj gre, kar pa ni težko. V nekaterih primerih ima beseda »narod« tako nacionalni kot razrednonacionalni pomen. Takšna vsebinska dvojnost, če je ne posplošujemo, ni nič slabega ali zgrešenega, temveč povsem ustreza specifičnosti naše revolucije.

Prav je, da se na tem mestu toplo zahvalim tovarišem iz Centra za družbena raziskovanja predsedstva CK ZKJ iz Beograda, ki so bili — ko so videli nek moj priložnostni elaborat — prvi pobudniki za to, da bi napisal knjigo. Posebej se zahvaljujem založniku, ki je knjigo že leta 1979 uvrstil v svoj založniški program ter potrpežljivo in naklonjeno počakal, da jo napišem. Zahvaljujem se tudi Znanstvenemu inštitutu Filozofske fakultete v Ljubljani, ki je moje delo gmotno podprl.

Ostane mi samo še, da zapišem zadnje, toda najbolj boleče. Nimam besed, s katerimi bi lahko izrazil svojo hvaležnost in globoko spoštovanje pokojnemu Jovanu Raičeviću, ki se je, četudi zelo bolan, lotil utrudljive in zahtevne naloge, da je jezikovno in stilistično pregledal in izboljšal moje (v srbskohrvatskem jeziku napisano) besedilo. Ni se izkazal samo kot skrben in neutruden strokovni lektor. V njem sem še posebej našel najpozornejšega bralca, ki je rokopis bral s tenkočutnim razumevanjem, pa tudi kritično. Sodelovanje z njim mi je bilo v čast in mi je pomenilo veliko moralno podporo. S svojimi pripombami mi je v marsičem omogočil, da sem bolj realno gledal na svoje besedilo in natančneje izoblikoval posamezne sodbe.

Ljubljana, 29. septembra 1985

Janko Pleterski

PREDGOVOR K SLOVENSKI IZDAJI

Za založnika v Beogradu sem knjigo napisal kar v srbskohrvatskem jeziku, predvsem z namenom, da se izognem prevajanju. Mislil sem — in še danes tako mislim — da lahko tako bolj učinkovito obdržim pristojnost avtorja nad besedilom. Lažje sem se sporazumel z jezikovnim lektorjem kot pa bi se mogel sporazumeti z morebitnim prevajalcem. Seveda je vprašanje, kako to občuti srbskohrvatski bralec. Tolažim se s tem, da sem — s pomočjo lektorjev — pisal in objavljal tudi že v drugih jezikih in da je še kar šlo. Seveda le strokovna besedila. Problem je nastal ob pripravi slovenske izdaje — ker ni bilo slovenskega besedila. Sam bi v tem času prevoda ne zmogel, zato je založnik pritegnil

strokovne prevajalce. Prevod sem natanko pregledal in avtoriziral. Seveda sem ob tej priložnosti popravil nekatere stvarne napake, nekaj malega izboljšal tudi vsebinsko, tu in tam kako besedo ali stavek dodal. Vendar je tega tako malo, da lahko rečem, da je slovenska izdaja enaka srbskohrvatski. Vsem, ki so sodelovali pri nastajanju slovenskega besedila, se lepo zahvaljujem za naklonjenost in prizadevnost. Slikovno gradivo je priloženo na pobudo založnika, izbor in oprema pa sta avtorsko delo strokovnih sodelavcev založbe. Vsem, ki so se zanimali in pripomogli k slovenski izdaji knjige, se lepo zahvaljujem.

Ljubljana, 6. maja 1986

J. P.

I. DEL

NARODI, PROLETARIAT, JUGOSLAVIJA

1. NARODI

Zgodovinski razlogi za nastanek Jugoslavije so v prizadevanjih jugoslovanskih narodov za svoboden razvoj in lastno državo, ki jo je proletariat, s tem da je za njeno ponovno osvoboditev zbral vse njene napredne in svobodoljubne sile, spremenil tudi v domovino svobodnega dela.

Jugoslovanski narodi (nacije) se ne razlikujejo — ne v času njihovega sodobnega oblikovanja ne pozneje — po svojem družbenem bistvu od drugih narodov kot družbenozgodovinskih pojavov. Eden izmed temeljnih teoretičnih sklepov jugoslovanske revolucije govori prav o tem: »Celo socialistična revolucija sama po sebi vendarle ničesar ne spreminja v vsebini ali vlogi narodov kot družbenozgodovinske kategorije, ki je v svojih pojavnih oblikah univerzalna«.[1]

Pri tem se ne nameravamo spuščati v razpravo o teoriji naroda ali pa iskati še kako »najboljšo« definicijo. Človek živi in deluje, čeprav ga še nikomur ni uspelo definirati. Podobno je z narodi. Narodi so tu, naj to hočemo ali ne.

Vendar pa je potrebno označiti naravo pojma narod, iz katerega izhajamo v tem našem razmišljanju. To pa je pojmovanje naroda kot izrazito družbenega pojava, ki ima svoj nastanek, povezan z nastankom in razvojem družbe, ki je zamenjala fevdalno družbo. Narod je bistveno povezan tudi z družbenim razvojem naslednjih dob, tudi s to, v kateri živimo. Narodi dejansko obstajajo, in to ne glede na velike razlike med njimi, pa naj te zadevajo velikost, zgodovinske in geografske značilnosti, razlike v civilizaciji in kulturi, celo ne glede na razlike v stopnji in načinu izražanja narodne zavesti. Narode torej pojmujemo kot globalne družbe, med katerimi sicer obstajajo številne vezi, vendar pa je vsaka nastala iz sebe, v objektivnem, notranje pogojenem družbenem procesu. Razumemo jih kot družbe, od katerih ima vsaka tudi svoje zgodovinsko utemeljene cilje in individualne interese. Po tem pojmovanju narodi ne nastanejo in ne obstajajo samo kot rezultat obstoja izrecno določenih lastnosti posamezne družbe (skupen jezik, skupno ozemlje, skupno gospodarstvo, kultura itd., kar vse je bilo možno tudi v fevdalni dobi), ampak so po svojem nastanku in obstoju predvsem narodi sami sestavni del modernih ekonomskih in družbenih odnosov. Nobenega dvoma ni, da je narod v vsakem primeru izraz nove razredne delitve družbe, čeprav sam pomeni družbeno celoto in ne glede na to, da v njem obstaja enotna narodna zavest kot zavest o objektivnem pripadanju tej celoti. V vseh primerih je narod v sebi razdeljen na družbene razrede, ki so univerzalen pojav. V razmerah kapitalizma vlada med temi razredi nenehni razredni boj. Toda prav zavoljo ne-

izogibnega obstoja nacionalnih družbenih skupnosti, ta boj nima le narave univerzalnega boja proletariata za nove proizvodne in nove družbene odnose, za osvobajanje dela; to je hkrati in neizogibno ter vedno bolj tudi boj med buržoazijo in proletariatom za družbeno in politično vodilno vlogo v narodu samem, boj za izenačenje narodnega interesa z interesom svojega razreda.

Družbena jedra narodov, ki dandanašnji žive v jugoslovanski skupnosti (jugoslovanski narodi), so rezultat zgodovinskega procesa. Ta proces je v večini primerov že ob koncu 18. stoletja prišel do stopnje, ko se začne spreminjati v novo kvaliteto, v vseh primerih pa se to zgodi že nekaj desetletij pozneje. V 19. stoletje, ki je zastavilo vprašanje narodne politične emancipacije, so stopili ti narodi kot družbe, ki so že storile odločilni in nepreklicni razvojni korak k oblikovanju lastnega (modernega) naroda. Tako daleč so prispeli, še preden sta se porodila jugoslovanska misel in jugoslovanski program. To je tudi razumljivo, saj je ta misel posledica obstoja narodov in ne narobe.

Že v 19. stoletju, zlasti pa v letih pred prvo svetovno vojno, se v posameznih narodih današnje Jugoslavije zakorenini misel, da bi bilo potrebno narodna vprašanja reševati s skupnimi močmi, vštevši oblikovanje skupne neodvisne države. Razvoj te misli je v vsakem narodu poseben proces, ki ni vselej skladen s podobnim procesom pri drugih narodih. Zgodovinsko gledano, vnaša vsak narod v svoje pojmovanje jugoslovanske ideje svoj narodni program, tako da se je zgodovinsko uspešna jugoslovanska misel mogla izoblikovati le na podlagi enakopravnega upoštevanja bistvenih interesov vseh. »Gledano na ta način, nosi jugoslovanska ideja v sebi, kot svojo bistveno značilnost, enotnost različnih interesov, in to že ob svojem izvoru, se pravi, od tistega trenutka, ko je vsak posebni narodni interes začel iskati zgodovinsko oporo v jugoslovanski skupnosti«.[2]

Narodna zavest narodov Jugoslavije je bila v svojem nastanku samostojna in med seboj različna. Resda je že od davnih časov — v znanosti od renesanse dalje — obstajala zavest o njihovi slovanski jezikovni sorodnosti, vendar pa je jugoslovanska politična misel pojav 19. stoletja. Ta misel je tako rekoč rezultanta že obstoječih ali v nastajanju navzočih posameznih narodnih zavesti in programov. Jugoslovanska misel je lahko vsaki od teh majhnih narodnih eksistenc odprla širša obzorja in ji ponudila večje razvojne možnosti, vendar pa v nobenem primeru ni mogla odpraviti ali zamenjati njihove posamične zavesti in eksistence, čeprav je pogosto vladalo mnenje, da je prav to njen zgodovinski smisel.

Etnična in jezikovna sorodnost narodov, zlasti tistih, ki jim je skupen srbohrvatski jezik, je bila pomemben dejavnik, če ne na začetku sploh najpomembnejši, za njihovo politično zbliževanje, za izražanje njihovih skupnih interesov. Ta sorodnost je bila zato vrednota sama po sebi. Zato je tudi razumljivo, da je vse do nastanka prve jugoslovanske države v jugoslovanskih programih, naj že prihajajo od koderkoli, poudarjena predvsem misel o tem, da jugoslovanski narodi pravzaprav predstavljajo en narod (etnični ali nacionalni unitarizem), da je bila federalistična koncepcija kot izrecna zahteva, predvsem privilegij posameznih lucidnih demokratičnih duhov. V bistvu pa je težnja za federalizmom že od nekdaj navzoča v policentrični naravi jugoslovanskega gibanja, kadarkoli se je to pojavilo v stvarnosti.

V svojem čudovitem in še dandanašnji priljubljenem »Dijaškem slovesu« opeva Branko Radičević Dušanovo cesarstvo kot delo božje

volje in razlog za njegovo kolo, ki je prav tako dano od »vsemogočnega Boga«, kolo Srbijancev, Hrvatov, Bosancev, Hercegovcev, Sremcev, Črnogorcev, Dalmatincev, Dubrovčanov, Slavoncev, Banačanov, Bačvanov in drugih ob Donavi in Dravi. Očitno gre za kolo dežel z enotnim jezikom, za kolo, oprto na državno tradicijo Srbije. Da to ni bil zgodovinsko-pravni program, ampak v bistvu program, utemeljen na Vukovem (in Kopitarjevem) jezikovnem pojmovanju narodov in narodnega načela, je Radičević pokazal s svojim kritičnim stališčem do konzervativne politike srbskega narodnega vodstva, zavoljo česar leta 1848 ni dobil mesta v patriarhovem krogu in je bil zatem izgnan tudi iz Beograda.

Pa vendar lahko ugotovimo, da v Brankovem kolu ni ne Slovencev, ne Bolgarov in tudi ne Makedoncev (če slednji niso bili mišljeni že z obsegom Dušanovega carstva). To potemtakem ni ne južnoslovansko ne jugoslovansko kolo, v njem niso individualizirani niti Hrvati niti Srbi. Vendar ga danes v razumljivi vznesenosti imenujemo »kolo bratstva in enotnosti«, čeprav vemo, da je pojem »bratstvo in enotnost« povezan z revolucionarno tezo o jugoslovanski skupnosti enakopravnih narodov — vsakogar in vseh — kot prvem pogoju današnje Jugoslavije.

Daleč smo od tega, da bi to ugotavljali kot kritično pripombo na rovaš Branka Radičevića. Radičevića ne smemo iztrgati iz njegovega časa. Povsem jasno je, da njegovo kolo ni imelo le poetičnega vpliva, ampak tudi velik in plemenit moralnopolitični vpliv na demokratično narodno in politično misel Srbov, Hrvatov in drugih. Toda ob kritičnem pogledu na kolo Branka Radičevića iz srede 19. stoletja postane očitno, koliko političnih izkušenj, pridobljenih v nadaljnjem zgodovinskem razvoju, koliko znanstvenega poglabljanja teh izkušenj je še bilo potrebno, da smo se dokopali do modernega pojmovanja jugoslovanstva kot zavesti o privrženosti skupnosti, zavesti o nujnosti boja za skupnost enakopravnih narodov v jugoslovanski državi kot njihovi stvaritvi. Pogoj za to je bil preseganje romantičnih predstav in želja ter vrnitev k temu, kar je temeljno tako na začetku kot ves poznejši čas, to pa je vrnitev k narodom. In to k vsem. Ta naloga še dandanes ni povsem stvar preteklosti, kar smo v naših razmišljanjih mimogrede že omenili.

Če govorimo o jugoslovanskih narodih, ne smemo pozabiti na dejstvo, da so na njihov nastanek vplivali poleg splošnih zgodovinskih in obče družbenoekonomskih dejavnikov tudi specifični dejavniki. Prav slednje so sodobniki pogosto omenjali kot glavne ali celo edine.

Za vse jugoslovanske narode — deloma moramo izvzeti Črnogorce in Hrvate — je značilno, da med neposrednimi vzroki njihovega narodnega prebujanja in oblikovanja niso bile lastne države, ki bi obstajale v tedanjem času (take države pa so bile pomemben dejavnik nastanka zahodnoevropskih narodov, angleškega, francoskega, španskega in drugih). Na začetku 19. stoletja so skoraj vsi jugoslovanski narodi živeli v dveh velikih imperijih — otomanskem in habsburškem. Tudi Dalmacija ni bila več benečanska, prav tako ne Istra in slovenski del Furlanije. Zadnji dnevi mestne republike Dubrovnik so se iztekali. Formalno še vedno v otomanskem cesarstvu, v resnici pa svobodna, živi Črna gora, omejena na svoje gorsko jedro, medtem ko je v habsburškem imperiju uživala teritorialno-politično avtonomijo stanovskega tipa tako imenovana provincialna Hrvatska (Hrvatska in Slavonija, brez Vojne krajine). Določen pomen za srbsko gibanje v Turčiji je imel beograjski pašaluk, ki je leta 1804 postal prizorišče prve srbske vstaje, pozneje pa je bil jedro kneževine Srbije. Na drugi strani je bila zelo pomembna cerkvena in kulturna avtonomija Srbov v južni Ogrski, utemeljena na

številnih privilegijih, ki jih ji je dal avstrijski dvor po letu 1690. Med Srbi je vladala težnja, da bi ta avtonomija, ki je temeljila na osebni pripadnosti srbski pravoslavni cerkvi, dobila tudi teritorialno-politično naravo (kar je bilo začasno in deloma doseženo z nastankom srbske Vojvodine 1848—1861). Administrativna razdelitev otomanskega cesarstva ni priznavala Makedonije. Specifičnost Bosne in Hercegovine je postala šele v novejšem času, zlasti pa v 20. stoletju, opora za avtonomne težnje, posredno pa tudi opora za narodnostno oblikovanje njenega islamskega južnoslovanskega prebivalstva — Muslimanov. Avstrijske kronske dežele (kronovine) so imele zgodovinske meje, ki pa se niso skladale z ozemljem, poseljenim s slovenskim prebivalstvom; te meje so upravno-politično razkosale slovensko etnično ozemlje. Tako sta dve tretjini Slovencev živeli v teh pokrajinah kot številčna ali kot politična manjšina ob večinskem narodu Nemcev ali Italijanov (Koroška, Štajerska, Goriška, Trst, Istra). Z izjemo Kranjske, ki je bila skorajda v celoti slovenska, avtonomija teh pokrajin ni spodbujala, ampak je celo ovirala proces narodnostnega formiranja Slovencev.

Do leta 1914 se je ta podoba bistveno spremenila le na območju otomanskega cesarstva. Tu sta že od 19. stoletja obstajali dve narodni državi, popolnoma samostojni od leta 1878. To sta bili Srbija in Črna gora. Po zmagi nad Turki leta 1912—1913 in po razdelitvi ozemlja Kosova in Metohije pa tudi Sandžaka, dosežeta ozemeljski stik. Od razdeljene Makedonije je Srbija dobila Vardarsko Makedonijo. Bosno in Hercegovino, ki sta bili po letu 1878 pod zasedbo in upravo Avstro-Ogrske, so 1908. leta priključili k tej državi. V habsburški monarhiji je najpomembnejša sprememba uvedba dualizma leta 1867, to je nastanka dvojne, avstro — ogrske države. Nova notranja državna meja ne loči samo Slovencev od Hrvatov, pač pa v državnem pomenu cepi tudi Hrvate (Dalmacija in Istra sta pod Avstrijo). Avtonomija Hrvatske in Slavonije je določena s hrvatsko-ogrsko nagodbo (1868), v sestavo te dežele pa je bila končno vrnjena Vojna krajina (1881).

Omenili smo že, da je bilo za politično zbliževanje jugoslovanskih narodov pomembno to, da so bili vsi iz južnoslovanske jezikovne skupine, v čemer se je kazala njihova etnična sorodnost. Jezik je zagotovo najbolj očitno znamenje etnične sorodnosti, čeprav seveda ne edino, niti ni jezik sam rezultat izključno etničnega izvora. O tem, kaj je etnični izvor, v znanosti ni enotne razlage, toda povsem nesporno je, da so vsi evropski narodi zgodovinski rezultat mešanja številnih etničnih elementov, pri čemer je eden jezikovno asimiliral druge ter tako postal glavno merilo sorodnosti z drugimi narodi iste jezikovne skupine. Tako so jugoslovanski narodi zanesljivo sorodni po jeziku, koliko so sorodni po vseh svojih etničnih sestavinah, pa je posebno vprašanje. Pavle Ivić poudarja za srbski narod »kontinuiteto eksistence naših predslovanskih prednikov, katerih delež v našem biološkem poreklu je zelo velik, morda celo večji, kot je slovanski«.[3] Pripadnost južnoslovanski jezikovni skupini sama po sebi ni bila zadosten razlog, da bi se vsi narodi vključili v bližjo politično skupnost. Bolgari so prav tako iz te južnoslovanske jezikovne skupine, vendar pa niso stopili v politično skupnost z drugimi južnoslovanskimi narodi.

Južnoslovanska jezikovna skupina je sestavljena iz štirih standardnih (knjižnih) jezikov: slovenskega, srbohrvatskega oziroma hrvatsko-srbskega, makedonskega in bolgarskega. Posamezni narodi Jugoslavije so se le deloma formirali v skladu s pripadnostjo posameznim jezikom. Le pri Slovencih je bilo že od vsega začetka očitno, da posameznik,

katerega materin jezik je slovenščina, praviloma pripada slovenskemu narodu. Pripadnost jeziku kot znamenje narodne pripadnosti je bila v tem primeru tisto objektivno merilo, po katerem se je oblikovala, izdvojila (konstituirala) slovenska narodna skupnost v veliko širši zgodovinski avstrijski državni skupnosti in se tako ločila predvsem od Nemcev in Italijanov. Postopoma je tudi pri Makedoncih dobil jezik podobno vlogo. Pripadnost makedonskemu jeziku kot materinemu jeziku je postala merilo oziroma znamenje pripadnosti makedonskemu narodu. Zato je tudi dandanašnji politična funkcija jezika v življenju Slovencev in Makedoncev bistveno drugačna od tiste, ki jo ima jezik v življenju onih naših narodov, ki govore srbohrvatski (hrvatskosrbski) jezik kot materin jezik. Tega ne bi smeli pozabljati.

Srbohrvatski (hrvatskosrbski) jezik namreč ni postal podlaga za nastanek samo enega naroda. Ljudje, ki so govorili isti jezik (oziroma njegove dialekte), ki se je slednjič izoblikoval kot njihov skupni standardni knjižni jezik (srbohrvatski oziroma hrvatskosrbski), niso vrasli le v eno nacionalno družbo, niso sestavljali samo enega naroda, marveč štiri. Isti jezik je skupno premoženje in skupen zaklad tako Srbov in Hrvatov kot tudi Črnogorcev ter bosansko-hercegovskih in sandžaških Muslimanov. To dejstvo, ki je rezultat zgodovine, pa ni postalo jasno že kar na začetku narodnih gibanj. Niti s stališča jezikoslovne vede in tudi ne s političnega stališča.

Prvi slavisti, znanstveni raziskovalci slovanskih jezikov, ki so preučevali množico južnoslovanskih dialektov, so videli v njih — v lingvističnem pomenu — tri temeljne jezike — bolgarskega, srbskega (imenovanega tudi ilirski) ter slovenskega. Dialekte, v katerih so govorili (in pisali) Hrvatje, so prištevali k srbskemu (ilirskemu) jeziku, deloma pa tudi k slovenskemu (kajkavski dialekt). To je povsem razumljivo povzročilo odpor pri Hrvatih, ki so bili v tistem času že izoblikovana narodna skupnost. Očitali so tem slavistom (J. Kopitarju, F. Miklošiču), da so jim »vzeli« hrvatski jezik. Ta prvotna lingvistična delitev je makedonske dialekte prištevala k bolgarskemu jeziku. Toda že v drugi polovici 19. stoletja so slavistična raziskovanja, zlasti pa razvoj knjižnih jezikov, pripeljali do natančnejših spoznanj o enotni naravi srbohrvatskega (hrvatskosrbskega) jezika, ki ni skupen le Srbom, Črnogorcem, Muslimanom, ampak tudi Hrvatom nasploh (vštevši hrvatski kajkavski dialekt). Ob koncu 19. stoletja se znanosti dokaže tudi dejstvo, da se je izoblikoval poseben makedonski knjižni jezik. Ta jezik se je konstituiral v knjižni obliki na podlagi ljudskega govora in kot odpor proti poskusom grecizacije carigrajske patriarhije in kot odpor proti poskusom bolgarizacije, ki jo vsiljuje bolgarska egzarhija (ustanovljena 1870. leta). Do leta 1902 so bili ustvarjeni temelji makedonskega knjižnega jezika, izoblikoval se je tudi program njegovega nadaljnjega razvoja (K. P. Misirkov). Že s tem so bili zavrnjeni tudi poskusi srbiziranja.

Matična območja, jedra naseljenosti in družb posameznih južnoslovanskih narodov so obstajala in bila splošno znana že od začetka narodnih gibanj (bolgarsko, srbsko, črnogorsko, makedonsko, hrvatsko, slovensko). Zelo pa je pomembno, da so poleg teh ozemeljskih jeder obstajala tudi obsežna prehodna območja, v katerih južnoslovanski jeziki oziroma dialekti postopoma prehajajo drug v drugega ali pa so med seboj pomešani. To je v prvi vrsti posledica srednjeveške diferenciacije prvotno manj razčlenjenih govorov, v veliki meri pa tudi posledica selitev (v času osmanskega prodiranja proti severu in severozahodu, v času umikanja te sile pa tudi v nasprotni smeri). Ko v 19. stoletju

nastanejo moderni knjižni jeziki na podlagi živega ljudskega govora (le pri Slovencih se je to zgodilo še pred narodnim formiranjem, in sicer v 16. stoletju) in ko vsi ti jeziki postanejo jeziki narodov, se meje srbskega oziroma hrvatskega knjižnega jezika s sosednjimi južnoslovanskimi jeziki (bolgarskim in makedonskim na vzhodu in jugovzhodu ter slovenskim na zahodu) skladajo z državnimi mejami: z vzhodno in jugovzhodno mejo Srbije v obsegu po berlinskem kongresu, s starimi mejami Hrvatske proti zahodu, pri čemer je izjema le Istra. (Problem jezikovnih meja z neslovanskimi sosedi — Albanci, Romuni in Madžari — ima povsem drugačno naravo). Na vsem tem jezikovnem območju, ki torej ni last enega samega naroda, ampak je skupno za več narodov, je narodno formiranje Srbov določen čas kazalo politične ambicije, da bi se oprlo na štokavski dialekt. Ta težnja pa vendarle ni mogla biti uspešna, saj temu dialektu pripadajo veliki ter po kulturni dediščini še posebej pomembni deli hrvatskih dežel, zlasti pa mu pripadajo celotna Črna gora, Bosna in Hercegovina. Vprašanje meja dialektov je pozneje izgubilo politični pomen, saj je prišlo do sporazumne določitve enotnega srbohrvatskega (hrvatskosrbskega) knjižnega jezika v dveh inačicah (ekavski in ijekavski) ter v dveh pisavah (cirilica, latinica). Prelomnico pomeni dunajski jezikovni dogovor leta 1850, čeprav še ni določil omenjene končne rešitve in čeprav še ni bil vsesplošno sprejet. Vendar pa ohranijo po tem dogovoru narečja in njihove meje le še zgolj kulturno-zgodovinski in filološki pomen in niso več dejavniki konstituiranja narodov.

Kadarkoli se je nacionalna politika oddaljila od tega temeljnega stališča o enotnosti srbohrvatskega oziroma hrvatskoskrbskega jezika, je bilo to vselej znamenje hegemonističnega ali separatističnega nacionalizma. Pri tem je pomenila posebno nevarnost težnja, da bi enotnost jezika uporabili za vsiljevanje nacionalnega unitarizma, kar je bilo najbolj značilno v obdobju buržoazne Jugoslavije. Razumljivo je, da je demokratična zavest pri jugoslovanskih narodih, ki govore isti jezik, prav zavoljo teh izkušenj budna in občutljiva, če se sreča s poskusi jezikovnega utemeljevanja katerekoli izmed štirih nacionalnih individualnosti ali pokrajinskih posebnosti. Ob teh izkušnjah pa je vendarle potrebno upoštevati še nek drug položaj. Nikoli ne smemo pozabiti, da obstajata poleg štirih narodov, ki govore isti jezik, tudi dva z lastnim jezikom. Na nacionalne odnose mora nujno slabo vplivati, če pravila jezikovnega vedenja štirih narodov, ki govore isti jezik, po analogiji in ne da bi poznali razlike, prenašamo v jezikovna prizadevanja obeh narodov z lastnim jezikom. Ta problem je bil za Slovence že zelo zgodaj močno občutljiv, tako da je že leta 1914 upravičeno opozoril nanj Ljubo Leontić, predstavnik jugoslovanske narodno revolucionarne generacije. »Slovenci ljubijo svoj jezik kot nobeno drugo pleme med južnimi Slovani... saj je nemška metoda potujčevanja najbolj ogrožala prav njihov jezik. Kdo med Hrvati ali Srbi bi lahko bil tako nespameten, da bi hotel Slovencem vzeti iz rok to orožje...«[4] Ta problem je neposredno aktualen tudi danes, a ne le, kar zadeva Slovence. Te različnosti moramo nujno upoštevati, ker je to pogoj za narodno enakopravnost v Jugoslaviji, enakopravnost, ki je nedeljiva.

Veliko je bilo napisanega in še več povedanega o veliki vlogi religije oziroma pravoslavja, katoličanstva in islama v nastajanju narodov Jugoslavije. Vendar ni veliko del, ki bi posebej, na monografski način razčlenjevala odnos med religijo in narodom (omeniti velja knjigo Nikole Dugandžija).[5] Toda vsak, ki piše o nastanku narodov na našem

prostoru, se bolj ali manj dotakne tudi vprašanja, kaj je pomenila za življenje teh narodov religija, kaj so pomenile verske razlike kot dejavnik narodne diferenciacije. Tudi v zavesti ljudi, ki se ne ukvarjajo z znanostjo, je v razmišljanjih o narodih vera močno navzoča. To še posebej velja za razmišljanja o naših narodih, ki govore isti jezik, to je o Muslimanih, Črnogorcih, Hrvatih in Srbih, pri katerih jezik ni dejavnik njihovih narodnih posebnosti. V tem primeru se ljudska razmišljanja gibljejo od starih diferenciacij na »Šokce«, »Vlahe« in »Turke« (vse označbe so verske narave) do humanitarne dositejevske misli iz prosvetljenskih časov: »Brat je mio, koje vere bio.« (Brat je drag, naj že bo katerekoli vere.)

Nacionalne diferenciacije in nasprotja, ki jih je bilo veliko v naši novejši zgodovini prav zavoljo izrabljanja verskih razlik in ki jih je nacionalizem fašistične smeri razvil v nedojemljive apokaliptične grozote in zločine, nimajo z religijo kot tako v bistvu prav nobene povezave. Nimajo je ne glede na dejstvo, da so bile poleg laičnih političnih gibanj, strank in organizacij njihove nosilke prav tako od religije odtujene cerkvene tvorbe in njihove politične organizacije. Prav zato, ker so bile verske razlike do skrajnosti spolitizirane, so imele v dosedanjem življenju nekaterih naših narodov velik in vedno bolj negativen pomen. Povsem drugače pa je naš revolucionarni narodnoosvobodilni boj postavil v središče svoje politične dejavnosti dositejevsko misel o bratih, ki jih ne smejo ločevati verske razlike. Tudi to je namreč del vsebine gesla o bratstvu in enotnosti.

In morda je bil prav ta del vsebine tega gesla še posebej blizu tistim neštetim ljudem naših narodov, ki se niso odločali za osvobodilni boj toliko na podlagi razredno utemeljenih razlogov, ampak predvsem zato, ker so občutili nepremostljiv prepad med tem, kako nekateri z verskimi razlogi utemeljujejo strahotne zločine nad nedolžnim prebivalstvom, in svojim izvorno človeškim verskim čutom. Temu geslu o bratstvu in enotnosti pa so lahko množice verjele toliko bolj, ker v rokah revolucionarnega delavskega razreda ni pomenilo sredstva za »reševanje« narodnih in verskih antagonizmov s pomočjo ustvarjanja nekakšnega vsedržavnega naroda, kot so to počeli osovraženi reakcionarni režimi stare Jugoslavije.

Ko obravnavamo razmerje med religijo in narodom na našem prostoru, moramo najprej razčistiti nekatere obče podmene, če hočemo dojeti njegovo zgodovinsko pogojenost in poiskati ustvarjalne rešitve.

1. Ko presojamo vpliv religije na obstoj in življenje naših narodov, moramo izhajati iz dejstva, da ne gre za religijo kot takšno, ampak za privrženost ljudi različnim konfesijam, se pravi za njihovo pripadnost različnim načinom izpovedovanja in prakticiranja religije. Mimo tega moramo razlike v konfesiji razumeti zelo široko, v pomenu, ki pogosto presega čisto religijsko sfero. Gre namreč za razlike v širšem kulturnocivilizacijskem pomenu, ki se najpogosteje povezujejo z izkazovanjem verske pripadnosti.

Religija se pojavlja v zgodovinskem razvoju v najrazličnejših pojmovanjih in načinih verovanja, vendar je vsem »skupno bistvo čudež« (teolog dr. Čedomir Drašković),[6] odnos do božanstva, do boga. Krščanstvo pomeni v svojih osnovah enotno koncepcijo sveta in človeka, tako da v tem primeru ne gre za razlike, ki bi jih lahko uvrstili med dejavnike različnosti narodov. Tudi islam kot monoteistična religija ne ustvarja različnosti narodov znotraj svojega sveta. Tako kot za vse krščanstvo je značilno tudi za islam, da si prizadeva doseči univerzal-

nost. Šele razlike v konfesionalnem posredovanju religije, v »veroizpovedi« lahko vplivajo na proces oblikovanja narodov in na njihovo vedenje. Gre torej za razlike med pravoslavno in katoliško veroizpovedjo, konfesijo, medtem ko pri nas v islamu ni notranjih razlik, zato pa je vsekakor pomembna razlika med islamom in krščanstvom nasploh.

Toda tudi konfesionalne razlike same po sebi ne pomenijo nujne ločnice med posameznimi narodnimi človeškimi skupnostmi. Zelo znan in pomemben je primer nemškega naroda, ki je razdeljen na protestantsko in katoliško konfesijo, ki sta bili še do 19. stoletja v antagonističnih odnosih in v zgodovini vzrok za dolgotrajne in uničevalne vojne. Na Balkanu so Albanci versko razdeljen narod. Tudi narodi v Jugoslaviji niso versko povsem homogeni: tako so Makedonci tudi islamske veroizpovedi, Srbi tudi katoliške vere, prav tako tudi Črnogorci, čeprav le v manjšem obsegu. Tudi v slovenskem narodu obstaja skupina protestantov, ki je celo dolgo vztrajala pri lastni različici knjižnjega jezika.

Nedvomno pa je bila pri nas v preteklosti — in še vedno je — privrženost različnim veroizpovedim pomemben družbeni dejavnik tako zbiranja ljudi kot njihove delitve. Ta zbiranja in delitve presegajo razredne in druge socialne delitve, v čemer so podobne narodnim skupnostim. Verska delitev se v znatni meri in le z manjšimi odstopanji sklada tudi z narodno delitvijo. Zavedajoč se družbenega pomena verske pripadnosti, se je Moša Pijade po osvoboditvi zavzemal za to, da bi jugoslovanska statistika ob štetjih prebivalstva registrirala tudi versko pripadnost. Njegovo mnenje ni prevladalo (z izjemo štetja v letu 1953), tako da še dandanašnji nimamo natančnejših statističnih podatkov o verski pripadnosti.

Določeno skladje med versko in narodno razdelitvijo v jugoslovanskem prostoru (specifično pomembno za Srbe in Hrvate) pa ni edina skladnost družbenih pojavov, povezanih z globalnimi človeškimi skupnostmi. Razdeljenost krščanstva v naših deželah na vzhodno in zahodno cerkev se geografsko še vedno v glavnem sklada z dvema občima tipoma kulture in civilizacije, in to kljub številnim selitvam na zahod v prejšnjih stoletjih. Oba tipa sta pogojena, kot lahko ugotovimo, v glavnem s podobnimi zgodovinskimi dejavniki, ki so tudi krščanstvo samo razdelili na Vzhod in Zahod. Prav skladnost obeh delitev v popularni zgodovinski zavesti še bolj utrjuje prepričanje o verski pripadnosti kot vzroku tako za kulturno-civilizacijsko kot za narodno razdeljenost, ko govorimo o naših narodih, ki govore isti jezik. Toda ta vzrok je že sam posledica! In to vzporedna s kulturno delitvijo poprej in z narodno delitvijo pozneje v zgodovini. Kot primer navedimo velike razlike v ljudskem melosu, v glasbenem okusu v naših deželah med centralnobalkanskim in subalpsko-primorsko-dalmatinskim območjem. Te razlike se občutno opirajo na razmere, ki so vladale na teh območjih še pred prihodom Slovanov in torej niso nastale zgolj pod vplivom poznejših političnih, verskih in drugih delitev.[7]

2. S tem razmišljanjem smo se približali tistim širšim naravno geografskim in zgodovinsko družbenim dejavnikom, ki opravičujejo tezo, da je tudi sama pripadnost posameznih današnjih narodnih ozemelj različnim konfesijam posledica dejstev, ki so starejša tako od konfesij kot od narodov, vplivajo pa kot dejavniki obstoja med seboj ločenih družbenih skupnosti vse do današnjih dni.

Geografski, prometni, gospodarski dejavniki, podedovani iz davnine, so v svojem nadaljnjem bivanju pripomogli k nastanku tako

helenske kot rimske kulture in civilizacije, kar se je izrazilo kot dvojnost našega prostora. To dvojnost je še poglobila politična delitev ob koncu 4. stoletja na vzhodno in zahodno rimsko cesarstvo, na njune meje se je v 11. stoletju oprl tudi teritorialni razkol v krščanstvu na ortodoksno in katoliško konfesijo. V logičnem spletu dejavnikov takega zgodovinskega razvoja je tudi dejstvo, da ves ta čas seka območje današnje Jugoslavije bolj ali manj stabilna ločnica med dvema krogoma zgodovinskega razvoja, ločnica, ki teče od severa proti jugu ob reki Drini. Ta ločnica se v glavnem sklada s srednjeveškimi političnimi (državnimi) delitvami južnih Slovanov (zahodna meja Dušanovega carstva). Te državnopravne delitve se v marsičem skladajo z območji poznejšega formiranja posameznih nacionalnih matic. Romantična predstava o prvotno monolitnem južnem slovanstvu, ki se pod pritiskom tujih osvajalcev oziroma notranjih verskih delitev razcepi na različne narode (»plemena enega naroda«), ni znanstvena. Stvarnost je bila veliko bolj zapletena, boj za narodno svobodo v modernem času pa je prav toliko boj proti tujim osvajalcem kot boj za zgodovinsko samospoznanje. To je boj za to, da bi se narodna gibanja osvobodila romantičnih zablod, da bi si naši narodi sami ustvarili svojo svobodo, da bi spoznali sami sebe in priznali drug drugega, da bi svobodno, se pravi samoupravno združevali svoje posamične moči.

3. Ko govorimo o razmerju med religijo (konfesijo) in narodom, moramo upoštevati predvsem cerkve. Cerkve so institucionalizirani izraz posamezne konfesije. So socialne in politične tvorbe in kot takšne pomembne za oblikovanje in življenje narodov.

To najbolj očitno velja za pravoslavne cerkve v osmanskem carstvu. Kot autokefalne (samostojno vodene) jih država priznava kot nosilce — poleg verskih — določenih političnih in družbenih pravic neislamskih narodov, »miletov«, ki jih lahko zastopajo one edine. Srbski patriarhi so postali pod turško oblastjo tudi narodni starešine (»miletbaše«). Država jim je priznala pravico sojenja članom njihove cerkve v cerkvenih in določenih kazenskih zadevah pa tudi v državljanskopravnih sporih s področja zakonske zveze in dednih razmerij, pri čemer so uporabljali ustaljeno ali pisano pravo. Prav tako so potrjevali pravila trgovskih in obrtniških cehov svojih vernikov ter drugo.[8] Srbska pravoslavna cerkev je tako integrirala svoje vernike ne le v verskem, ampak tudi v družbenem pomenu ter kot fevdalec, ki zavezuje svoje podložnike.[9] Pomen srbske cerkvene avtonomije v času patriarhije v Peći (1557—1766) je bil tako velik, da so v obdobju pred srbsko vstajo (1804 oziroma 1815) pogosto govorili o srbski pripadnosti kot o cerkveni. Dositej Obradović »prvi v srbski kulturni zgodovini postavlja narodnost nad versko pripadnost«.[10] Podobno vlogo je imela srbska cerkvena organizacija, ustvarjena in priznana s cesarskimi privilegiji, v 18. stoletju na območju habsburškega cesarstva. V 19. stoletju, ko se je že zdavnaj razvil srbski narod, ki ga vodi srbsko meščanstvo in meščanska inteligenca, se pojavi specifični pravoslavni srbski nacionalni klerikalizem (»klerokracija«). Pravoslavna srbska cerkvena hierarhija si je prizadevala, da bi tudi v obdobju meščanske družbe ohranila oziroma še okrepila svoj politični položaj v srbskem narodu. Vendar pa se ta cerkev sama ni identificirala ne z narodno državo ne z narodom. To ni bila *srbska pravoslavna cerkev,* marveč se je imenovala *pravoslavna cerkev v Srbiji* itd. Z imenom Srbska pravoslavna cerkev se je konstituirala šele po ustanovitvi Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev (dr. Anfilohije Radović).[11] Ideologija jugoslovanskega nacio-

nalnega unitarizma je zlasti tedaj, ko je v času diktature kralja Aleksandra v nacionalno integralističnem pomenu prenehala govoriti o »plemenih« različnih imen, ponudila srbski pravoslavni cerkvi nepričakovano možnost, da se predstavi kot nosilec in varuh srbstva in srbskega imena. Jugoslovanski nacionalni unitarizem je pravoslavno cerkev veliko bolj uveljavil kot nacionalni dejavnik srbstva, kot je to sama nameravala.

Vloga katoliške cerkve za narodni nastanek Hrvatov in Slovencev je bila povsem drugačna. V eminentno katoliškem habsburškem cesarstvu cerkev ni bila razdeljena po etničnih merilih. Po številnih spremembah srednjeveške administrativne organizacije cerkve so se ob koncu 18. stoletja meje škofij in cerkvenih provinc večidel izenačile z mejami posameznih zgodovinskih dežel, ki pa niso upoštevale jezikovnih oziroma narodnih meja. Posamezna škofija je združevala vernike določenega ozemlja ne glede na njihovo pripadnost različnim jezikom (narodom). Le na območjih velikih, kompaktno naseljenih množic pripadnikov določenega jezika (naroda) so imele škofije tudi vlogo v narodno-kulturnem pomenu. Ker pa so škofje, ki jih je imenoval cesar, najpogosteje izhajali iz plemiških vrst, tudi na takšnih območjih najpogosteje niso pripadali narodu svoje škofije, kar še posebej velja za slovenske dežele, kjer je bilo plemstvo nemško.

Na Hrvatskem, kjer je bilo tudi hrvaško plemstvo, so bile razmere deloma drugačne. Tudi cerkev je bila na Hrvatskem politično sestavni del še iz fevdalnih časov priznanih stanov, ki so bili nosilci zgodovinskih avtonomnih pravic Hrvatske. S tem se je cerkev neposredno vključevala v moderno hrvatsko narodno zavest ter v politično akcijo, ki se je opirala na to zgodovinsko pravico. In to tako v odnosu do naroda kot do državnega vrha. Škof Josip Juraj Strossmayer je mogel biti poklican v razširjeni cesarski državni svet (1860) le kot predstavnik stanov in le tako je imel priložnost v njem zastopati narodno misel Hrvatov. Prav zato v tem telesu nihče ni zastopal narodne misli Slovencev, saj so dežele, v katerih so živeli, zastopali nemški aristokrati. Stanovske avtonomije teh dežel so pomenile veliko oviro za narodno integracijo Slovencev. Prvi škofje iz vrst najnižjih plasti, tj. narodno zavedni Slovenci, se pojavijo šele v času voljenih skupščinskih teles tako na državni kot deželni ravni. V tem času visoki kler praviloma ne sprejema več neposredno političnih funkcij, kot virilisti (člani deželnih zborov po položaju) pa se v narodno spornih zadevah vzdržujejo glasovanja. Velik pomen ima dušnopastirsko (v verskem življenju množic nujno) delovanje slovenskega nižjega klera, ki uporablja ljudski jezik. Katoliški kler je v tem primeru prevzel od reformacije njen glavni kulturni uspeh, to je slovenski knjižni jezik in ga potem tudi sam naprej razvijal. Vse to je bila pomembna ovira za germanizacijo in spodbuda prvinski narodni zavesti. Podobno je bilo tudi pri Hrvatih.

Do srede 19. stoletja se je politika vrhov katoliške cerkve v Avstriji deloma prilagodila novi razdelitvi narodov, vendar pa je načelno nasprotovala temu, da bi politično nastopala v njihovem imenu. Konferenca avstrijskih škofov na Dunaju 17. junija 1849. leta sprejme pastirsko pismo, v katerem škofje priznavajo delitev človeštva na narode kot božje delo, obsodijo pa politično delovanje za narodnost, saj je različnost jezika sama po sebi posledica greha (biblijska legenda o zidavi babilonskega stolpa). Šele ob koncu 19. stoletja vzame moderni klerikalizem, ki se konstituira kot množično politično gibanje za socialno reformo in proti socializmu, in to na izhodiščih meščanske družbe,

v svoje roke pobudo tudi v narodnem gibanju. Pri tem je uspešen zlasti v Sloveniji, kjer to vlogo obdrži tudi v prvih letih boja med centralizmom in federalizmom v prvi jugoslovanski državi.

V Hrvatski-Slavoniji je klerikalizem manj uspešen med drugim tudi zavoljo zapoznele demokratizacije političnega sistema (najširše množice nimajo volilne pravice). V času fašizma in njegovega prodora v klerikalne stranke se del cerkvenih vrhov in klera primakne k fašističnemu nacionalizmu, dokler se slednjič ta del cerkvene hierarhije ne odloči — ob dejstvu revolucionarnega narodnoosvobodilnega boja, v katerem sodelujejo množice tako Hrvatov kot Slovencev, ne glede na to, ali so religiozne ali ne, da poišče oporo pri okupatorju in s tem zabrede v narodno izdajstvo.

4. Ne religija sama po sebi in tudi ne cerkev sama po sebi nista bili v nobenem primeru vzrok ali začetnik porajanja naroda. Nastanek naroda je bil v vseh primerih objektiven, notranje pogojen družbeni proces, povezan s pojavom novih družbenih odnosov, ki nastajajo kot odpor fevdalni družbi in po njej. Cerkve niso bile začetnice kapitalizma, še manj narodov. S temi novimi družbenimi pojavi so se srečevale po sili razmer in ne namenoma. Sprva jih kot novost niti niso vselej prepoznavale, saj sta bila tako kapitalizem kot narod znanstveno-teoretično osvetljena šele veliko pozneje. Za narod se uporablja že zdavnaj obstoječi pojem »narod«, tako da se zdi, kot da razmerje med cerkvijo in novodobnim narodom ni nič novega. Pravzaprav gre za to, da morajo cerkve šele določiti svoj odnos do (novodobnega) naroda, kot ga morajo tudi do meščanske (buržoazne) družbe in njenih institucij nasploh. Dejstvo, da so do začetka 20. stoletja v nekaterih primerih cerkve že podredile narod svojemu političnemu delovanju, prikriva prvobitni incidentalni, nenamerni, kar zadeva bistvo religije, »nepotrebni« odnos med religijo (cerkvijo) in narodom. Prikriva ga, vendar pa ga ne spreminja. Tudi v moderni dobi je v nekaterih poznejših nastajanjih narodnih skupnosti to vselej družbeni in ne religiozni proces. Pri Muslimanih v Bosni in Hercegovini ter v Sadžaku, ki jemljejo označbo svoje verske pripadnosti tudi kot svoje genetično (narodno) ime, je temeljni vzrok za narodno formiranje njihov specifični družbeni razvoj. V tem pogledu se lahko veliko naučimo na primeru muslimanskega prebivalstva v Makedoniji, ki govori makedonski jezik in se v tej deželi slednjič integrira v jezikovno opredeljeni makedonski narod.[12]

5. Verske razlike imajo določen pomen pri razmejevanju narodov, ki govore isti jezik. To še posebej velja za razmejevanje med Srbi in Hrvati, pozneje pa tudi za Muslimane. Vendar pri tem ne gre za posledice nekakšne »narodotvorne« funkcije ne katoliške ne pravoslavne konfesije oziroma cerkvene organizacije. Tako lahko domnevamo (čeprav tega ni mogoče empirično dokazati), da bi se srbski in hrvatski narod ločeno razvila v svojih geografskih in političnih družbenih jedrih tudi tedaj, ko bi ne bilo verskih razlik med njima. Posebnost geografskih, zgodovinsko-političnih in kulturno-civilizacijskih dejavnikov, kakršne poznamo (seveda sta pravoslavje in katolištvo tudi sama z njimi prežeta; to ni isto), bi zadostovala, da bi se navkljub jezikovni bližnjosti (v novejšem času celo enakosti knjižnega jezika) formirala dva naroda: srbski na vzhodu in hrvatski na zahodu. Razmejitev med njima bi bila v tem primeru povsem teritorialne narave in zvečine celo ne neposredna. Obstoj Bosne in Hercegovine kot državno posebnega ozemlja med njima, kjer je časovno zamujal proces narodnega formiranja, praktično vse do leta 1878 ni aktualiziral vprašanja narodne razmejitve.

Avstrijska uprava je tu v prvih desetletjih svoje vladavine prav zavoljo tega zaostajanja ocenjevala, da bo mogoče v teh zgodovinskih deželah spodbuditi nastanek posebnega »bosenskega« naroda. Vendar pa so bili vplivi že oblikovanih narodnih jeder srbskega naroda na eni strani in hrvatskega na drugi ter socialne, politične in kulturne posebnosti muslimanskega prebivalstva močnejši dejavniki kot politične špekulacije tujega osvajalca. Znano je, da se je prav v tem času prebivalstvo Bosne in Hercegovine dokončno razdelilo v narodni zavesti po obstoječih verskih različnostih in ne glede na geografske meje.

Podobno se je dogajalo tudi v hrvatskih deželah. Ilirski, v bistvu hrvatski poskus nacionalne integracije na podlagi jezikovne enotnosti se ni posrečil, tako da se je tudi tu prebivalstvo pravoslavnih cerkvenih občin po svoji narodni pripadnosti prilagodilo dejstvu že izvršenega narodnega formiranja Srbov v njihovi »bazi«, se pravi v etnogeografskem sklopu kneževine Srbije in Vojvodine. Verska in predvsem cerkvena pripadnost srbskemu pravoslavju je rezervirala za srbsko narodno opredelitev pozne potomce uskokov na Hrvatskem, v skladu s še vedno živo družinsko tradicijo o daljnih krajih njihovega etničnega izvora (to tradicijo je proučeval Jovan Cvijić). Seveda je pri tem imela vlogo tudi posebnost družbene, gospodarske in politične strukture Vojne krajine, kjer je to prebivalstvo večidel živelo.

Na Štajerskem, kjer niso nastale pravoslavne občine, so se uskoki (tu jih ni bilo veliko) zelo kmalu, še pred nacionalnim formiranjem prilagodili slovenskemu etničnemu življu. V še zahodnejšem Trstu pa je obstoj srbske cerkvene občine rezerviral njene maloštevilne člane za srbsko narodno opredelitev ter jih tako v narodnem smislu trajno ločil tako od etnično tujih Italijanov kot od jezikovno bližjih Slovencev.

Verske, cerkvene razlike so bile potemtakem tista družbenopolitična struktura, na katero se je oprlo moderno nacionalno formiranje v smislu srbstva tistih Srbov, katerih prednike so metanastična gibanja v minulih stoletjih teritorialno ločila od temeljnih območij srbstva. V tem specifičnem primeru je bila verska pripadnost »razvodnica narodov«. Teza o obči vlogi konfesije kot »razvodnici narodov« očitno ni sprejemljiva. Z njo ni mogoče pojasniti posebnega nacionalnega formiranja Slovencev ob Hrvatih iste vere na zahodu niti posebnega nacionalnega formiranja Bolgarov in Makedoncev ob Srbih iste vere na vzhodu. Na vzhodu gre za težnjo cerkvene osamosvojitve Bolgarov oziroma Makedoncev (nastanek bolgarskega eksarhata 1870. leta in avtokefalne makedonske cerkve leta 1968), vendar je to samo po sebi posledica že izvršnega konstituiranja modernih narodnih individualnosti. Kar zadeva Črnogorce, pomeni njihova zgodovinska pripadnost svetosavski pravoslavni cerkvi tisto okoliščino, ki je zavirala proces nacionalnega samozavedanja, ki pa vendarle ni mogla preprečiti procesa njihovega nacionalnega formiranja.

Potrebno je posebej poudariti, da ob vsem povedanem nikakor ne smemo podcenjevati tistih velikih kulturnih in tradicijskih razlik, pa tudi ne kulturnih, družbenih in pa idejnih notranjih pobud, ki jih na tleh Jugoslavije pomeni pripadnost ljudi trem največjim veroizpovedim, pravoslavju, katoličtvu in islamu. Vse tri so izraz zgodovinskih političnih in kulturnih delitev ali pa posebnega razvoja. Te razlike so bile in ostanejo ena najpomembnejših značilnosti in eden najmočnejših dejavnikov življenja družbe na jugoslovanskih tleh, četudi niso same po sebi narodotvorne.

Vsi takšni različni podedovani dejavniki so pomembni za zgodovino in način nastajanja narodov današnje Jugoslavije. Ti dejavniki tudi marsikaj pojasnjujejo v njihovem življenju do današnjih dni. Vendar pa ne pomenijo bistva narodov, saj narodi, odkar so nastali, živijo in se razvijajo kot novi in osamosvojeni družbeni pojavi ter z razvojnimi problemi, ki so povezani z njimi. Vsakega izmed narodov Jugoslavije in vsako njihovo narodno gibanje v 19. stoletju, zlasti pa pozneje, pogojuje ne toliko zgodovinska dediščina, ampak ga v prvi vrsti pogojujejo družbeni dejavniki, ki jih prinaša nova doba: številčna rast prebivalstva, gospodarski razvoj, socialna struktura, kulturna rast, politizacija temeljnih množic, zlasti pa politični problemi narodnega osamosvajanja.

Če bomo v nadaljevanju govorili o vseh jugoslovanskih narodih, kot jih vidi naša sodobna znanost pa tudi državno-pravna koncepcija, to ne pomeni, da so bile te narodne individualnosti vselej tako zelo očitne. Za ponazoritev lahko navedemo poluradno publikacijo Kraljevine Srbije iz leta 1909,[13] ki sicer govori o območjih, skorajda povsem skladnih z območjem današnje Jugoslavije (izvzemši Slovenijo), ki pa tedaj, ko gre za njihovo prebivalstvo, pozna eno samo južnoslovansko nacionalno kategorijo, to je »prebivalstvo, ki govori srbski jezik«. Skupno število tega prebivalstva je 9,656.210. Da pri tem ne gre samo za Srbe, lahko sklepamo samo iz opombe v oklepaju: »Od tega števila je 2,915.600 katolikov«. O verski pripadnosti islamu ni niti besede. Muslimani so očitno neidentificirano všteti v skupno število prebivalstva, ki govori srbski jezik. V takšni statistiki ni bilo mogoče prepoznati stvarne podobe o nacionalni sestavi.

Če hočemo ponazoriti poglede tedanje znanosti na to vprašanje, lahko vzamemo knjigo češkega profesorja Luborja Niederla o geografski in statistični podobi sodobnega slovanstva iz istega leta. Med jugoslovanskimi narodi dobimo jasno predstavo le o Slovencih (leta 1900 jih je bilo na domačih tleh 1,329.780). O Hrvatih in Srbih pravi avtor, da so sestavljali »prvotno jezikovno celoto, ki jo je šele zgodovinsko obdobje razdelilo na dva dela, na dva naroda, na srbski in na hrvatski; oba danes branita svojo narodno samostojnost, čeprav se zavedata svoje bližnje sorodnosti«. Črnogorce, razumljivo, prišteva med Srbe. V Bosni in Hercegovini vidi poleg pravoslavnega in katoliškega prebivalstva tudi srbske »mohamedance«. Na splošno pa ugotavlja: »Govoriti o statistiki Hrvatov in Srbov je zelo težko, skorajda nemogoče, tako v celoti kot za vsak narod posebej.« Zato navaja skupno število. Niederle prišteva Makedonce med Bolgare.

Že v tem času lahko zasledimo jasnejša spoznanja o individualnosti jugoslovanskih narodov. Spet samo za ponazoritev: Henrik Tuma v svoji razpravi o jugoslovanskem vprašanju (1907) omenja Slovence, Hrvate, Srbe in Bolgare kot »povsem diferencirane, samostojne individuume«, od katerih naj bi vsak odločal o jugoslovanskem vprašanju prav toliko kot drugi. Znano je, da je Tuma leta 1913 govoril tudi o Makedoncih kot posebnem južnoslovanskem narodu. Dodajmo še malo znano dejstvo, da je leta 1912 Ivan Mazovec izrekel mnenje, da so Muslimani v Bosni in Hercegovini ne le verska, ampak tudi nacionalna skupina, ki se bo kot takšna ohranila tudi v novih razmerah.

Ne glede na statistiko in stopnjo znanstvenega spoznanja pa so jugoslovanski narodi kot individualnosti že mnogo desetletij živeli vsak svoje družbeno in politično življenje, razvijali svoja narodna gibanja, vsak s svojimi značilnostmi. Naj jih prikažemo v občem orisu.

Avstrijska uprava je tu v prvih desetletjih svoje vladavine prav zavoljo tega zaostajanja ocenjevala, da bo mogoče v teh zgodovinskih deželah spodbuditi nastanek posebnega »bosenskega« naroda. Vendar pa so bili vplivi že oblikovanih narodnih jeder srbskega naroda na eni strani in hrvatskega na drugi ter socialne, politične in kulturne posebnosti muslimanskega prebivalstva močnejši dejavniki kot politične špekulacije tujega osvajalca. Znano je, da se je prav v tem času prebivalstvo Bosne in Hercegovine dokončno razdelilo v narodni zavesti po obstoječih verskih različnostih in ne glede na geografske meje.

Podobno se je dogajalo tudi v hrvatskih deželah. Ilirski, v bistvu hrvatski poskus nacionalne integracije na podlagi jezikovne enotnosti se ni posrečil, tako da se je tudi tu prebivalstvo pravoslavnih cerkvenih občin po svoji narodni pripadnosti prilagodilo dejstvu že izvršenega narodnega formiranja Srbov v njihovi »bazi«, se pravi v etnogeografskem sklopu kneževine Srbije in Vojvodine. Verska in predvsem cerkvena pripadnost srbskemu pravoslavju je rezervirala za srbsko narodno opredelitev pozne potomce uskokov na Hrvatskem, v skladu s še vedno živo družinsko tradicijo o daljnih krajih njihovega etničnega izvora (to tradicijo je proučeval Jovan Cvijić). Seveda je pri tem imela vlogo tudi posebnost družbene, gospodarske in politične strukture Vojne krajine, kjer je to prebivalstvo večidel živelo.

Na Štajerskem, kjer niso nastale pravoslavne občine, so se uskoki (tu jih ni bilo veliko) zelo kmalu, še pred nacionalnim formiranjem prilagodili slovenskemu etničnemu življu. V še zahodnejšem Trstu pa je obstoj srbske cerkvene občine rezerviral njene maloštevilne člane za srbsko narodno opredelitev ter jih tako v narodnem smislu trajno ločil tako od etnično tujih Italijanov kot od jezikovno bližjih Slovencev.

Verske, cerkvene razlike so bile potemtakem tista družbenopolitična struktura, na katero se je oprlo moderno nacionalno formiranje v smislu srbstva tistih Srbov, katerih prednike so metanastična gibanja v minulih stoletjih teritorialno ločila od temeljnih območij srbstva. V tem specifičnem primeru je bila verska pripadnost »razvodnica narodov«. Teza o obči vlogi konfesije kot »razvodnici narodov« očitno ni sprejemljiva. Z njo ni mogoče pojasniti posebnega nacionalnega formiranja Slovencev ob Hrvatih iste vere na zahodu niti posebnega nacionalnega formiranja Bolgarov in Makedoncev ob Srbih iste vere na vzhodu. Na vzhodu gre za težnjo cerkvene osamosvojitve Bolgarov oziroma Makedoncev (nastanek bolgarskega eksarhata 1870. leta in avtokefalne makedonske cerkve leta 1968), vendar je to samo po sebi posledica že izvršnega konstituiranja modernih narodnih individualnosti. Kar zadeva Črnogorce, pomeni njihova zgodovinska pripadnost svetosavski pravoslavni cerkvi tisto okoliščino, ki je zavirala proces nacionalnega samozavedanja, ki pa vendarle ni mogla preprečiti procesa njihovega nacionalnega formiranja.

Potrebno je posebej poudariti, da ob vsem povedanem nikakor ne smemo podcenjevati tistih velikih kulturnih in tradicijskih razlik, pa tudi ne kulturnih, družbenih in pa idejnih notranjih pobud, ki jih na tleh Jugoslavije pomeni pripadnost ljudi trem največjim veroizpovedim, pravoslavju, katoličtvu in islamu. Vse tri so izraz zgodovinskih političnih in kulturnih delitev ali pa posebnega razvoja. Te razlike so bile in ostanejo ena najpomembnejših značilnosti in eden najmočnejših dejavnikov življenja družbe na jugoslovanskih tleh, četudi niso same po sebi narodotvorne.

Vsi takšni različni podedovani dejavniki so pomembni za zgodovino in način nastajanja narodov današnje Jugoslavije. Ti dejavniki tudi marsikaj pojasnjujejo v njihovem življenju do današnjih dni. Vendar pa ne pomenijo bistva narodov, saj narodi, odkar so nastali, živijo in se razvijajo kot novi in osamosvojeni družbeni pojavi ter z razvojnimi problemi, ki so povezani z njimi. Vsakega izmed narodov Jugoslavije in vsako njihovo narodno gibanje v 19. stoletju, zlasti pa pozneje, pogojuje ne toliko zgodovinska dediščina, ampak ga v prvi vrsti pogojujejo družbeni dejavniki, ki jih prinaša nova doba: številčna rast prebivalstva, gospodarski razvoj, socialna struktura, kulturna rast, politizacija temeljnih množic, zlasti pa politični problemi narodnega osamosvajanja.

Če bomo v nadaljevanju govorili o vseh jugoslovanskih narodih, kot jih vidi naša sodobna znanost pa tudi državno-pravna koncepcija, to ne pomeni, da so bile te narodne individualnosti vselej tako zelo očitne. Za ponazoritev lahko navedemo poluradno publikacijo Kraljevine Srbije iz leta 1909,[13] ki sicer govori o območjih, skorajda povsem skladnih z območjem današnje Jugoslavije (izvzemši Slovenijo), ki pa tedaj, ko gre za njihovo prebivalstvo, pozna eno samo južnoslovansko nacionalno kategorijo, to je »prebivalstvo, ki govori srbski jezik«. Skupno število tega prebivalstva je 9,656.210. Da pri tem ne gre samo za Srbe, lahko sklepamo samo iz opombe v oklepaju: »Od tega števila je 2,915.600 katolikov«. O verski pripadnosti islamu ni niti besede. Muslimani so očitno neidentificirano všteti v skupno število prebivalstva, ki govori srbski jezik. V takšni statistiki ni bilo mogoče prepoznati stvarne podobe o nacionalni sestavi.

Če hočemo ponazoriti poglede tedanje znanosti na to vprašanje, lahko vzamemo knjigo češkega profesorja Luborja Niederla o geografski in statistični podobi sodobnega slovanstva iz istega leta. Med jugoslovanskimi narodi dobimo jasno predstavo le o Slovencih (leta 1900 jih je bilo na domačih tleh 1,329.780). O Hrvatih in Srbih pravi avtor, da so sestavljali »prvotno jezikovno celoto, ki jo je šele zgodovinsko obdobje razdelilo na dva dela, na dva naroda, na srbski in na hrvatski; oba danes branita svojo narodno samostojnost, čeprav se zavedata svoje bližnje sorodnosti«. Črnogorce, razumljivo, prišteva med Srbe. V Bosni in Hercegovini vidi poleg pravoslavnega in katoliškega prebivalstva tudi srbske »mohamedance«. Na splošno pa ugotavlja: »Govoriti o statistiki Hrvatov in Srbov je zelo težko, skorajda nemogoče, tako v celoti kot za vsak narod posebej.« Zato navaja skupno število. Niederle prišteva Makedonce med Bolgare.

Že v tem času lahko zasledimo jasnejša spoznanja o individualnosti jugoslovanskih narodov. Spet samo za ponazoritev: Henrik Tuma v svoji razpravi o jugoslovanskem vprašanju (1907) omenja Slovence, Hrvate, Srbe in Bolgare kot »povsem diferencirane, samostojne individuume«, od katerih naj bi vsak odločal o jugoslovanskem vprašanju prav toliko kot drugi. Znano je, da je Tuma leta 1913 govoril tudi o Makedoncih kot posebnem južnoslovanskem narodu. Dodajmo še malo znano dejstvo, da je leta 1912 Ivan Mazovec izrekel mnenje, da so Muslimani v Bosni in Hercegovini ne le verska, ampak tudi nacionalna skupina, ki se bo kot takšna ohranila tudi v novih razmerah.

Ne glede na statistiko in stopnjo znanstvenega spoznanja pa so jugoslovanski narodi kot individualnosti že mnogo desetletij živeli vsak svoje družbeno in politično življenje, razvijali svoja narodna gibanja, vsak s svojimi značilnostmi. Naj jih prikažemo v občem orisu.

Narodno gibanje Srbov se razvija od konca 18. stoletja in ima še globoko v naslednje stoletje dve težišči — prvo v južni Ogrski, drugo pa v sami Srbiji. Deli ju habsburško-otomansko cesarska meja. Srbi v Ogrski so prvi narod v habsburški monarhiji, ki dobi nanovo (torej ne po zgodovinskem pravu) politično priznanje. To je dramilo upe tudi drugim. Srbski narodno-cerkveni sabor v Temišvaru in ustanovitev »ilirske« dvorne pisarne na Dunaju spodbudita Slovenca A. T. Linharta, da leta 1791 v svoji znani zgodovini južnih Slovanov v Avstriji prvi poudari dejstvo, da so Slovani najštevilnejši in najmočnejši med narodi avstrijske monarhije, ter izpove svoje prepričanje, da to mora pomeniti njihovo večjo afirmacijo. To je čas prosvetljenstva, v katerem narodi nasploh oblikujejo svojo moderno narodno zavest. Tako tudi Srbi. Ta zavest se sprva opira na misel Dositeja Obradovića, da je srbstvo potrebno zgraditi na podlagi enotnega ljudskega jezika ne glede na verske razlike. To teoretično pomeni, vštevši Hrvate in Muslimane. Ni čudno, da se je na začetku 20. stoletja sklicevala na Obradovića Skerlićeva generacija okrog Srbskega književnega glasnika in jugoslovanska nacionalna mladina na Hrvatskem. Samemu Obradoviću pa je šlo predvsem za to, da bi utemeljil formiranje srbskega naroda na moderen način, na podlagi jezika (rekli bi lahko sociološko, saj je jezik družbeni pojav), da bi srbski narod osvobodil idejnih in stvarnih omejitev, ki so izhajale iz tradicionalnega istovetenja srbstva s pravoslavno cerkveno organizacijo in pripadnostjo konfesiji.

Kneževine Srbije ni ustvaril nauk o narodu, temveč sta jo ustvarili obe srbski vstaji (1804 in 1815), ki sta bili poleg narodne tudi socialno-revolucionarne narave (osvoboditev srbskega kmeta, nastanek svobodne kmečke posesti in osvojitev mest). Uspeh srbske revolucije je odločilno vplival na osvobodilna gibanja drugih balkanskih narodov v otomanskem cesarstvu, močno je spodbudil tudi južnoslovanske narode na območju habsburške monarhije. Nastal je prvi novi realni družbeni in politični temelj za širše povezovanje jugoslovanskih narodov in njihovih prizadevanj.

Odtlej sta se srbski narod in njegovo gibanje razvijala pod vplivom že omenjenih dveh središč, ki ju označujejo različne posebnosti. Središče na Ogrskem prednjači v gospodarskem, kulturnem, idejnem in civilizacijskem pomenu, medtem ko se središče v Srbiji radikalneje razvija v meščansko-demokratični smeri. Srbija sodi med tiste dežele, kjer so se kmečke vstaje razplamtele v obdobju že razvite meščanske družbe (te vstaje so se v Evropi praviloma razplamtevale že veliko poprej, od 14. stoletja dalje). Kmečki punti so v Srbiji pripeljali neposredno do odprave fevdalnih odnosov, ki so jih zamenjali meščanski odnosi. V Srbiji ne opazimo tiste sicer tako pogoste vrzeli med kmečkim puntom in političnim nastopom modernih meščanskih prizadevanj. Kmetje, navdahnjeni s svojo uporniško izkušnjo (upor proti »dahijam«) vstopijo neposredno v narodno politično življenje in vnesejo vanj izredno živahnost narodne zavesti in veliko družbeno udarnost. To je ena izmed podlag za radikalnejši razvoj Srbije v meščansko-demokratični smeri. Mimo tega takšna usmeritev izhaja tudi iz posebne narave družbeno in politično vodilnih plasti, ki pogojuje njihov radikalizem. Te plasti še niso kaka formirana buržoazija, ki že mora braniti svoj razredni položaj in zato že brede v oportunizem. Te plasti združujejo v sebi učinkovitost in organizacijsko povezanost pravkar uveljavljenih vojaških starešin s podjetnostjo in nenasitnostjo pravkar obogatelih lastnikov v svobodnem tekmovanju za akumulacijo kapitala, za izrabo

velike priložnosti, ki jo ponuja lastna država. Kneževski absolutizem je ovira za demokratizem, vendar je hkrati tudi pomemben dejavnik zanj, saj je institucija kneza hkrati tudi poroštvo državne samostojnosti in organiziranosti oblasti.

V kombinaciji vplivov in narave obeh središč narodno gibanje Srbov zelo hitro doseže veliko politično prebojnost in zrelost. Težišče postopoma vedno bolj prehaja na območje narodne državnosti, še vedno pa obstaja določena delitev funkcij pri razvijanju odnosov do drugih nacionalnih gibanj sosednjih narodov, zlasti še južnoslovanskih.

Težišče srbskega vprašanja preide na državnopravno področje in se zastavi predvsem kot vprašanje državne združitve celotnega srbskega naroda, pri čemer je morala že obstoječa narodna država (kneževina Srbija) postati naravno težišče tudi za Črno goro (obnova Dušanovega carstva). Takšna koncepcija pa ni le zastavljala vprašanja o odnosih z otomanskim in habsburškim carstvom. Vprašanje osvoboditve Srbov v Stari Srbiji (Sandžak, Kosovo, Metohija, del Makedonije), v Bosni in Hercegovini pa tudi v južni Ogrski (Vojvodini), zlasti pa v hrvatskih deželah, je nujno zadevalo tudi vprašanje o svobodi sosednjih narodov, zlasti Hrvatov, Muslimanov, Albancev. V vseh teh deželah so namreč Srbi pomenili samo del prebivalstva, pogosto so bili naseljeni na ločenih ozemljih (enklavah) ali pa so živeli pomešani z drugimi. Nosilci državne moči Srbije so se ves čas oklepali koncepcije, da je potrebno te dežele priključiti (anektirati), da je potrebno nanje razširiti centralistični politični sistem Srbije. Po tem konceptu je bilo sicer potrebno izrabiti vse možnosti, ki so jih pomenile protiturške ali protiavstrijske težnje drugih narodov, vendar ne na podlagi njihove enakopravnosti s Srbijo. Nerealna podmena, da srbsko-hrvatska jezikovna enotnost pomeni tudi nacionalno enotnost, je omogočala tudi liberalnim elementom v Srbiji, da so podpirali takšno koncepcijo, ki je dobila ime kot velikosrbska. V obliki programa je bila ta koncepcija prvič izražena leta 1844 pod vplivom akcije poljskih emigrantov, ki so iskali zaveznike za obnovo poljske države, in to v znanem »Načertaniju« Ilije Garašanina. Pozneje, ko so bile v ta načrt vključene vse dežele današnje Jugoslavije (Makedonija, Hrvatska, Slovenija) in ko je bila vsaj delno priznana individualnost Hrvatov in Slovencev — poleg Srbov — in to kot nekakšnih »plemen« enotne jugoslovanske nacije, je tja do leta 1914 velikosrbski koncept dobil svojo jugoslovansko inačico. Vzporedno z njim pa obstaja v Srbiji od leta 1872 naprej tudi demokratično-revolucionarna koncepcija, ki jo je pozneje v nekaterih pomembnih potezah sprejela srbska socialdemokratska stranka. Ta zamisel zahteva osvoboditev Srbov v skupnem revolucionarnem boju vseh narodov na Balkanu ter na podlagi njihove enakopravnosti.

Hrvatska narodna zavest se je lahko neposredno oprla na načelo zgodovinskega prava (»iura municipalia«), na stanovsko avtonomijo hrvatskega centralnega območja v mejah širše Ogrske. Hrvatsko narodno gibanje na svojem začetku nima značilnosti gibanja množic, ampak gre za politični in kulturni vzgib višjih plasti in inteligence. Gibanje zahteva združitev hrvatskih dežel z avtonomno Hrvatsko-Slavonijo (tudi s te strani so računali še na Bosno in Hercegovino). Vendar pa ni šlo le za politično zedinjenje, ampak tudi za odpravo podedovanih družbenih razlik. Medtem ko se je družba v banski Hrvatski (Hrvatska-Slavonija, v današnji literaturi imenovana tudi »severna Hrvatska«) razvila iz centralno evropskega tipa fevdalizma, pa se je v Dalmaciji razvila iz mediteranskega tipa mestne družbe, povezane s kmetijstvom

v zaledju. Mimo tega gre tudi za različnost družbe v Vojni krajini, ki se je razvila iz vojaške organizacije. Poseben primer je Istra, razdeljena na strukture, ki deloma izhajajo iz mediteranske, benečanske tradicije, deloma pa tudi iz kontinentalne, avstrijske. Izenačevanje vseh teh razlik in njihovih izrazov v zavesti ljudstva je sila dolgotrajen proces, ki ga ovira počasen gospodarski razvoj. Hrvaške dežele sodijo med najbolj izrazita območja izseljevanja (iz banske Hrvatske se je v desetletju 1900—1910 izselilo po uradnih podatkih 6 % prebivalstva). Prva naloga v procesu zgodovinskega izenačevanja in združevanja je bila ustvariti enoten knjižni jezik. V primerjavi s Srbi pa pri Hrvatih ne gre za problem prehoda iz starega knjižnega, vendar ne govorjenega jezika, v jezik, ki ga govori ljudstvo. Na Hrvatskem že dolgo nastaja literatura v jeziku, ki ga govori ljudstvo. Problem je v tem, da obstaja literarna tradicija v različnih dialektih (kajkavskem, ćakavskem, štokavskem). Poleg tega gre tudi za problem odnosa do delov srbskega naroda, ki žive v hrvatskih deželah, in to pogosto v zelo pomembnih gmotah, saj na splošno predstavljajo četrtino prebivalstva. Prvi poskus obravnavanja vseh teh problemov je bilo ilirsko gibanje (ilirizem), ki je predlagalo jezikovno (na štokavski podlagi), postopoma pa tudi politično združitev južnih Slovanov ter sprejetje skupnega ilirskega imena kot genetičnega imena. Ozka in deloma celo konzervativna socialna podlaga tega (literarnega) gibanja ni mogla naleteti na odmev v tedaj revolucionarni Srbiji. Tudi zunaj nje so Srbi v prvi polovici 19. stoletja zavračali ilirski unitarizem ter temu nasprotno zagovarjali misel o zvezi hrvatstva in srbstva kot enakopravnih subjektih, »idejo o bratstvu brez poistovetenja«, seveda vse to z mislijo na samostojno srbsko državnost.[14] Ilirizem je računal tudi na Slovence in je pomenil za njihovo narodno prebujenje in gibanje veliko spodbudo. Vendar pa se Slovenci niso mogli odpovedati svojemu, že dolgo uporabljanemu knjižnemu jeziku, ki je bil tudi ljudski jezik in na katerega so se opirali v svojem boju za obstoj. Ilirizmu so se pridružili le posamezniki, ki pa so se s tem izključili iz slovenskega narodnega življenja (Stanko Vraz). Niti v odnosih do (domačih) Srbov niti do Slovencev ni bil ilirizem popolnoma brez pretenzij Hrvatov, da prevzamejo politično vodstvo. France Prešeren ni opozarjal samo na jezikovno plat problema, ampak tudi na vprašanje enakopravnosti, saj se pritožuje, da imajo Iliri Slovence za Samaritane (biblijsko pleme, ki ga »pravi« Izraelci niso imeli za »čisto« in enakopravno). Lahko bi rekli, da se je že ob tej priložnosti pokazalo, da sleherno gibanje za združitev (politično) jugoslovanskih narodov, ki si to prizadeva doseči po načelih nacionalnega unitarizma (kar je oblika zanikanja njihove enakopravnosti), vsebuje — vsaj potencialno — v sebi element nadvlade, naj že gre za zahodno (v 19. stoletju) ali za vzhodno (v 20. stoletju) središče jugoslovanskega zedinjenja.

Ilirizem je na ta način ostal to, kar je bil že po svojem izvoru — hrvatsko gibanje. Ilirizem je na eni strani pospešil kulturno-politično integracijo Hrvatov, na drugi strani pa je pustil za seboj kot pozitivno tradicijo misel o srbsko-hrvatski bližnjosti in solidarnosti, predvsem prav v hrvatskih deželah. Na to tradicijo, ki jo še razvijata Franjo Rački in Josip Strossmayer, se je lahko na prelomu 19. v 20. stoletje oprl »novi kurs hrvatske politike«, nova afirmacija hrvatsko-srbske narodne in politične solidarnosti.

Ilirizem, oziroma pozneje misel o jugoslovanski nacionalni enotnosti (hrvatsko-srbski), je torej imel za Hrvate hkrati naravo »nadnacionalne ideologije in hrvatske nacionalne integracijske ideologije«.[15]

V tako protislovnih idejnih razmerah se je moralo pojaviti vprašanje ideologije, ki bi hrvatsko nacionalno eksistenco utemeljila neposredno, se pravi, kot hrvatsko po sebi in po imenu. To vlogo je dobilo pravaštvo Anteja Starčevića in Eugena Kvaternika, ki se je izločilo iz ilirizma. Toda tudi pravaštvo ni utemeljilo hrvatske narodnosti v etničnem pomenu, ampak na načelu zgodovinskega, državnega prava (po zgledu politične doktrine Madžarov), ki na ozemlju ene države priznava samo en politični narod. V tem primeru je to hrvatski narod, zato so njegov sestavni del tudi Srbi znotraj Hrvatske. Ta teza ni le usodno zaostrila hrvatsko-srbskih odnosov, pokazala je tudi nesposobnost pravaštva, da razkrije in poudari resnične družbene in politične podlage individualnosti hrvatskega naroda samega.

Dejstvo, da jugoslovanski nacionalni unitarizem na Hrvatskem ohranja vlogo druge nacionalno integracijske ideologije za Hrvate in to vse do nastanka Jugoslavije, ni moglo ostati brez problematičnih posledic. Ta protislovna dvojnost v idejnem (nacionalno) integracijskem procesu je povzročila določeno negotovost v zavesti, ki jo je izrabil frustrirani nacionalizem za protisrbstvo in sporadično tudi za prizadevanje, da bi asimilirali Slovence.

Kot področje protislovnih aspiracij velikosrbskih in velikohrvaških političnih programov dobita Bosna in Hercegovina že zelo zgodaj posebno politično vlogo v razvoju južnoslovanskih narodnih gibanj in jugoslovanske misli. To posebno vlogo določa in utemeljuje dejstvo, da Bosna in Hercegovina že pred tem živita lastno in različno življenje. Razumljivo je, da je tako za srbski kot za hrvatski nacionalni program pomembno dejstvo, da v Bosni in Hercegovini živi številno srbsko in hrvaško prebivalstvo (s stališča Srbije se zdi, da je povsem srbsko, s stališča Zagreba v celoti hrvatsko ali vsaj jugoslovansko). Vendar pa je specifičnost Bosne in Hercegovine v njunih notranjih odnosih. Srbsko in hrvatsko prebivalstvo, ki z določeno zamudo v razvoju nacionalne zavesti sledi procesom v Srbiji in na Hrvatskem, tu živi pomešano med seboj, med njima pomešan pa je še muslimanski življ. Ko pridejo te dežele leta 1878 v sfero habsburške državne moči, v sfero protislovnega vplivanja in prilaščanja zdaj s strani Avstrije, zdaj s strani Madžarov (Ogrske), postane resnični problem Bosne in Hercegovine svoboden razvoj vseh treh njenih narodnih delov. Problem je še bolj zapleten zavoljo velike zaprtosti vseh treh nacionalnih elementov v medsebojnih odnosih, naj so ločeni po pripadnosti pravoslavni, islamski in katoliški veri. To je okolje, v katerem ima misel o srbohrvatski oziroma o jugoslovanski enotnosti posebno vlogo pri odpravljanju medsebojne ločenosti, sprva v okviru zgodovinske skupnosti obeh dežel. V tem pogledu so zgovorni spomini Rodoljuba Čolakovića, kako je doživljal dopolnjevanje srbske nacionalne zavesti z jugoslovansko kot zavestjo o nujnosti širše politične skupnosti.

Lastna državnost Črne gore je pomenila trdno podlago za narodno oblikovanje, čeprav so življenjske razmere v državi to v marsičem ovirale. Predvsem gospodarska in socialna nerazvitost, ločenost od morske obale in vsestranska geografska osamitev. Zavest Črnogorcev je bila srbska v tradicionalnem pomenu, v duhu zavesti o istem narodu, o skupni pripadnosti srednjeveški srbski državi in njenemu boju proti osmanskim osvajalcem, zavest o privrženosti isti veri in tudi isti cerkvi. Ta zavest ni bila identična z zavestjo in mentaliteto, ki sta se razvili v Srbiji, potem ko se je ta v 19. stoletju osamosvojila. Obe zavesti sta

sicer še imeli isto ime, še sta izhajali iz enakih domoljubnih občutkov. Razlika pa se je pokazala v tistem trenutku, ko bi naj ena odstopila mesto drugi (1918). Pri tem je bilo čim tesnejše povezovanje s Srbijo in celo zedinjenje skorajda eksistenčno vprašanje, mimo tega pa tudi davna želja in proklamirano hotenje. Željo za takšno skupnostjo je spodbujala migracija prebivalstva iz črnogorskih vasi v mesta Srbije, kjer je študiral pretežni del črnogorske inteligence. Izseljevanje je bilo za Črno goro pereč problem, ki ga niso rešile niti razširitve države po letu 1878. Nasprotja med obema dinastijama, srbsko in črnogorsko, so imela pomembno politično vlogo. Vendar pa lahko z zanesljivostjo rečemo, da niso bila vzrok za končno potrditev samobitnosti Črnogorcev.

Družbenogospodarski razvoj Makedonije je v prvi polovici 19. stoletja zavrl uničujoči pritisk globoke krize socialnega in političnega sistema otomanske države. Beg z vasi v mesta je bil veliko bolj posledica anarhije in nasilja, kot pa razslojevanja v procesu gospodarskega razvoja. Vendar pa je tudi takšen beg povzročil prodor makedonskega slovanskega elementa v mesta ter sčasoma tudi nastanek makedonske drobne buržoazije. Hkrati z modernimi težnjami grecizacije se sredi 19. stoletja porodi makedonski odpor. Po začasnem gospodarskem razcvetu v času krimske vojne pride v osemdesetih letih vnovič do splošnega nazadovanja, do izseljevanja in do upadanja mest. To ni bila le posledica krize tržišča, ki jo je povzročil prodor industrijskega blaga iz drugih držav, ampak je šlo tudi za posledice političnih sprememb. Leta 1878 se znajde Makedonija na robu otomanske države, v tem času pa se začne tudi dejavnost sosednjih balkanskih držav, katerih ozemeljske aspiracije se križajo na makedonskih tleh. Ta permanentna intervencija povzroča negotovost in ovira gospodarski razvoj, kar je značilno za makedonske razmere vse do leta 1912. V takih razmerah se oblikuje makedonska nacionalna zvaest, ki se v tem času kaže predvsem kot stalna težnja, čeprav seveda v različnih oblikah, za lastno državnostjo. Politični nosilci teh prizadevanj so ilegalni (stranke niso bile dovoljene) makedonski nacionalni revolucionarji (VMRO), ki se morajo ves čas bojevati na dveh frontah: proti sistemu otomanske države in proti stalni intervenciji sosednjih držav. Vrh tega boja pomenita ilindenska vstaja 1903. leta in ustanovitev kruševske republike. Ne le gospodarske težave, ampak tudi strahotni turški povračilni ukrepi povzročajo valove izseljevanja, kar Makedonce pahne v pravo krizo obstoja. Upi na demokratizacijo in celo federalizacijo otomanske države, ki jih je predramila mladoturška revolucija (1908), se niso izpolnili. Zadnja možnost za osamosvojitev Makedonije in njeno enakopravno vključitev v skupnost svobodnih narodov Balkana, kar so Makedonci od nekdaj želeli, se je razblinila leta 1913, ko je bila Makedonija razkosana med Srbijo, Grčijo in Bolgarijo, pri čemer pa v nobeni od teh držav ni bil makedonski narod priznan, ne politično ne kulturno.

Začetke narodnega oblikovanja Slovencev so spremljali veliki kmečki punti in kulturno delo reformacije. Toda vse to je bila že davna preteklost, ko se sredi 18. stoletja, zlasti pa v času prosvetljenstva, oblikuje slovenski kulturni program (kot predhodnik političnega), utemeljen na znanstvenem spoznanju, da Slovenci in njihov jezik pomenijo v zgodovini in v sodobnem življenju posebno celoto, in to ne le, kar zadeva neslovanske sosede, Italijane, Nemce, Madžare, ampak tudi posebno celoto v vrsti slovanskih jezikov in narodov. Že tedaj je bil najmočnejši razlog za njihovo bodočnost to, da so se Slovenci ob-

držali na svojem majhnem in na vse strani za vplive in promet odprtem prostoru, čeprav so skoraj pozabili, da obstaja tudi politična samostojnost. Dejstvo samo, da so tudi v moderni dobi, zlasti v dobi imperializma, obstali na tem območju, še več, da so se celo v vsakem pomenu narodno razvili, je njihov največji uspeh in zasluga.

Slovenci so narod, ki se je konstituiral od spodaj, od najnižjih slojev navzgor, mimo že razvitih višjih družbenih struktur na istem ozemlju in v nasprotju z njimi, mimo struktur, ki so kulturno in politično pripadale vladajočemu narodu. Konstituirali so se mimo želja in v nasprotju s hotenji organizma avstrijske države, ne da bi se opirali na zgodovinsko pravo, pač pa samo na pravico človeka, na etnično načelo. Samopomoč (samoprispevek) najširših množic, v ta namen organiziranih, za napredek gospodarstva in narodne kulture, brez zanašanja na pomoč avstrijske države, ki je imela drugačne interese, to je najpomembnejša značilnost narodnega gibanja Slovencev, značilnost, ki je vplivala na način njihovega družbenega in političnega življenja še globoko v 20. stoletje.

To je tako moralo biti, saj nikoli ni bila uresničena prva politična zahteva slovenskega narodnega gibanja, izrečena v revolucionarnem 1848. letu, to je odprava razkosanosti Slovencev na različne zgodovinske kronske dežele in ustanovitev zedinjene Slovenije. Zedinjena Slovenija naj bi se tesno povezala s Hrvatsko. Ta program je bil 1870. leta tudi formalno dopolnjen z izjavo o usodni povezanosti Slovencev z drugimi južnimi Slovani.

Odtlej, zlasti pa pred letom 1914 je vprašanje, kako uresničiti samoodločbo Slovencev, povezano z dvema velikima problemoma. Prvi problem je nevarnost, da se bo jugoslovansko zbiranje dogodilo, ne da bi upoštevali Slovence, da bodo torej prepuščeni zgodovinski Nemčiji (Avstriji). Drugi problem pa je bila nevarnost, da bi ozemlje Slovencev, če bi prišlo do razpada državne skupnosti v obsegu podonavskega cesarstva, postalo plen imperializma Italije, predmet mednarodnega razkosanja, s čimer bi bil razkosan tudi narod. (V tem se kaže podobnost s pomenom meje otomanske države za celovitost Makedonije v letih 1878—1912 pa tudi s politiko Srbije, ki je vztrajala pri ohranitvi otomanske suverenosti v Bosni in Hercegovini do leta 1908). Takšen varovalni pomen zahodne meje Avstro-Ogrske za integriteto Slovencev pa se izgubi leta 1915, ko je antanta uvrstila med svoje vojaške cilje priključitev Trsta, Gorice, Istre in delov Kranjske ter Koroške k Italiji (londonski pakt). Odtlej se v slovenski politiki — celo v njenem konzervativnem delu — uveljavlja utvara, da se je mogoče z odločitvijo za antanto izogniti londonskemu paktu.

Narodna vprašanja posameznih jugoslovanskih narodov so na določeni stopnji političnega razvoja sestavila poseben kompleks, ki je terjal rešitve, kakršnih ni poznal dotedanji zgodovinski razvoj zahodne in osrednje Evrope. Že revolucionarno 1848. leto anticipira prve kompleksnejše rešitve. Srbska majska skupščina v Sremskih Karlovcih se odloči za zvezo Vojvodine s kraljevino Hrvatsko-Slavonijo-Dalmacijo, brez omahovanja se odloči za nastanek takšne zveze tudi hrvatski sabor, hkrati pa izreče željo o razširitvi take zveze tudi na Slovenijo, ki bi jo bilo potrebno ustvariti. Zagovorniki programa Zedinjene Slovenije so izražali enako hotenje. To je bil prvi poskus državno-pravnega povezovanja.

Obenem s to pobudo južnih Slovanov na območju habsburškega cesarstva pride na pobudo Kneževine Srbije do izmenjave mnenj državnikov in politikov Srbije, Vojvodine, Hrvatske-Slavonije, Dalmacije in Črne Gore o skupnem stališču o možnih akcijah (poslanstvo Matije Bana). Med obema pobudama še ni nastalo tisto protislovje, ki postane problem v poznejših zamislih o poteh političnega samoodločanja jugoslovanskih narodov. V 1848. letu gre v prvi vrsti za poudarjanje nujnosti sporazuma med Hrvati in Srbi na območju habsburškega cesarstva, Srbija pa podpira združitev Dalmacije s Hrvatsko-Slavonijo, to je afirmacijo hrvatske državnosti. Še več, podpira zvezo Srbov v Ogrski (Vojvodini) s to »troedino kraljevino« in z njenim bojem proti supremaciji madžarskega naroda. Podobno tudi Črna gora. Na tej podlagi pričakujejo, da bodo Hrvatje in Srbi v Avstriji podprli, na drugi fronti, osvoboditev Slovanov izpod otomanskega jarma. V Srbiji so tudi ljudje, ki vidijo v revoluciji v habsburškem cesarstvu njegovo agonijo in so prepričani, da bo razpadlo, ter v tem vidijo možnost za nastanek jugoslovanskega kraljestva pod srbsko dinastijo, v katerem bi se združile Srbija, Bosna, Bolgarija, Hrvatska-Slavonija, Dalmacija in južna Ogrska (ne pa tudi Istra in Slovenija). Le-ti 25. marca 1848. leta lepijo in delijo po Beogradu razglas s takšno vsebino.[16] Prostovoljci iz Srbije se pod poveljstvom Stevana P. Knićanina še isto leto bojujejo skupaj s Srbi v južni Ogrski za uveljavitev srbskih nacionalnih zahtev, v bistvu protifevdalnih, naperjenih proti velikomadžarski praksi ogrske vlade, ki noče priznati Vojvodine. Od septembra 1848. leta se srbsko gibanje v Vojvodini bojuje skupaj s Hrvati in Srbi bana Jelačića — ne za nekakšno razbitje cesarstva, ampak v državljanski vojni znotraj cesarstva (ta boj je za Srbe in Hrvate tudi nacionalni boj) proti silam madžarske revolucionarne vlade.

Šele v spremenjenih razmerah šestdesetih let se jugoslovanski kompleks prvič izoblikuje kot vprašanje skupne politike s perspektivo skupnih rešitev.

2. PRVO OBLIKOVANJE JUGOSLOVANSKEGA POLITIČNEGA KOMPLEKSA

V zgodovini narodnih gibanj narodov Jugoslavije do prve svetovne vojne lahko ugotovimo dve časovno med seboj ločeni fazi oblikovanja jugoslovanskega političnega kompleksa. Prva faza zajema šestdeseta in sedemdeseta leta prejšnjega stoletja (1860—1878), druga pa čas od preloma stoletja do prve svetovne vojne (1903—1914—1918). Ugotovitev, da sta fazi med seboj časovno ločeni, ne pomeni, da bi ne obstajala kontinuiteta tako v posameznih narodnih gibanjih kot tudi v jugoslovanski misli. Gre za to, da se v obeh omenjenih obdobjih jugoslovansko gibanje formira realno, torej kot konkretna politična akcija, da se v tej aktivnosti seli iz sveta želja v svet aktualnega delovanja. Med posameznimi narodnimi gibanji se v vsaki obeh faz realno vzpostavljajo odnosi jugoslovanske narave, s čimer se jugoslovansko gibanje postavlja na noge kot politična stvarnost. To, kar je skupno obema obdobjema oblikovanja jugoslovanskega političnega kompleksa, je, da so obema prvi pogoj določene mednarodne krizne okoliščine. Gre predvsem in najbolj očitno za reševanje vzhodnega vprašanja, pri čemer je za narode na Balkanu najpomembnejši tisti njegov element, ki zadeva likvidacijo evropske Turčije. Na drugi strani pa gre za vprašanje habsburške monarhije.

Tako v prvem kot v drugem obdobju je skupna značilnost dejstvo, da se razpad oziroma likvidacija habsburške monarhije prikaže kot verjetna možnost. Tako v prvem kot v drugem primeru se možnost odprave Avstrije pojavlja predvsem kot morebitni rezultat evropskih kriz in vojn širših razsežnosti. Medtem ko je bila v zadevi likvidacije evropske Turčije vselej izhodišče lastna akcija narodov oziroma držav na Balkanu in pomeni akcija velikih držav oviro v njihovih prizadevanjih, pa so stvari povsem drugačne, ko gre za Avstrijo. Na tej strani ne gre za nikakršne priprave na akcijo južnoslovanskih ali balkanskih nacionalnih sil, da bi jo zlomile, čeprav tovrstne želje zanesljivo obstajajo. Šele nastop nacionalno-revolucionarne mladine v Bosni in Hercegovini, v banski Hrvatski, v Dalmaciji in v slovenskih deželah neposredno pred svetovno vojno napoveduje, da bi se ta zadeva lahko postavila tudi drugače. Dotlej vedno velja pravilo, da je mogoče pričakovati razpad Avstro-Ogrske le, če bi prej prišlo do rušilnega učinka zaradi njenega poraza v spopadu z drugimi velikimi evropskimi državami. Vse do leta 1914, do sarajevskega atentata, še ni stvarne, se pravi, na zgodovinski dejavnosti utemeljene razlike med posameznimi koncepcijami o etapnem nastajanju jugoslovanske države, naj že te koncepcije začasno upoštevajo obstoječe meje habsburške monarhije ali pa računajo s tem, da bodo te meje izginile. Tudi tako imenovane

protiavstrijske koncepcije jugoslovanskega državnega zedinjenja so do leta 1914 protiavstrijske le v željah, ne pa tudi v akciji. Protiavstrijsko jugoslovansko zedinjenje je leta 1914 aktualizirala šele Avstro-Ogrska sama, ko se je odločila, da bo napadla Srbijo.

Pogled na formiranje jugoslovanskega političnega kompleksa v šestdesetih in sedemdesetih letih prejšnjega stoletja moramo torej začeti z orisom mednarodnih odnosov.

Že s krimsko vojno oziroma s pariškim mirom 1856. leta je nastopilo novo obdobje v razvoju vzhodnega vprašanja, spremenile pa so se tudi možnosti za osvobodilno protiturško aktivnost balkanskih narodov in držav. V ozadje je odrinjen vpliv carske Rusije, namesto nje nastopijo evropske velike države kot kolektivni varuhi nad usodo Turčije. Med njimi je posebej aktivna Francija Napoleona III. To so razmere, v katerih prideta Marx in Engels, v nasprotju s svojimi prejšnjimi pa tudi kasnejšimi stališči, do prepričanja, da bi bilo mogoče po likvidaciji evropske Turčije ustvariti novo politično ureditev na Balkanu, ne da bi pretila nevarnost prodora carske Rusije na to območje.[17] Tedaj predvidevata nastanek močne južnoslovanske države na Balkanu (seveda brez tistih delov južnega slovanstva, ki so znotraj meja habsburške monarhije), katere narodno in politično jedro naj bi sestavljali Srbi oziroma Srbija. Velja pripomniti, da Marx in Engels niti ne pomislita na kako federativno ureditev na Balkanu, pač v skladu z njunim splošnim prepričanjem o nujnosti nastanka dovolj velikih in močnih centralistično organiziranih držav, ki sta ga zagovarjala v primeru Nemčije, Italije in Poljske. V tem bodo Svetozar Marković in srbski meščanski liberalni demokratje le dobrih deset let pozneje večji »marksisti«!

Naslednji pomemben dogodek je poraz Avstrije v vojni s Sardinijo in Francijo 1859. leta. Ta poraz pripelje do združitve Italije (še vedno brez Benetk in Rima) ter do začetka ustavnega obdobja v Avstriji. Vsi ti dogodki povečajo ugled in vpliv Francije Napoleona III., v katerega so zdaj uprti pogledi vseh osvobodilnih gibanj, naj že gre za njihov boj proti Turčiji ali Avstriji. Spodbujena z oživljenimi pričakovanji nadaljnjih sprememb na evropskem političnem zemljevidu, z ustvarjanjem združenih narodnih držav, izbruhne tudi poljska vstaja leta 1863. Ta vstaja spodbudi k dejavnosti srbsko liberalno mladino, bodoče ustanovitelje »Združene srbske mladine«. Vendar pa je bila v Beogradu s precejšnjo previdnostjo sprejeta pobuda poljskih upornikov za nastop Srbije proti Avstriji (sovražno razpoloženi do poljske vstaje). Poraz vstajnikov je pokazal vladi v Srbiji, kako pomembno je stališče velikih držav, zlasti Anglije in Francije. Tako kot so prepustile poljsko vstajo usodi, tako bi se lahko obnašale tudi do morebitne vstaje balkanskih narodov proti Turčiji. Vse do 1870. leta, do francosko-pruske vojne, je bilo eno najpomembnejših vprašanj, s katerimi se je ubadala srbska vlada, vprašanje, kakšno bo stališče Napoleona III.

Leta 1866. izbruhne vojna med Avstrijo in Prusijo, pri čemer Bismarck v diplomatskih pripravah poskuša pridobiti Srbijo za vojno akcijo proti Avstriji. Srbska vlada pa se ne odloči za tak korak. Poraz Avstrijcev pri Sadovi tega leta je povezan z močno okrepitvijo Prusije, obenem pa z oslabitvijo Avstrije (odstop Benetk Franciji in potem Italiji, krepitev madžarske opozicije). Ker je bilo znano, da se cesar Franc Jožef ni bil pripravljen odpovedati boju za prednost v Nemčiji in je zato pripravljal povračilno vojno proti Prusiji, je v Srbiji in med Jugoslovani v habsburški monarhiji zavladalo prepričanje, da bo v tej

vojni Avstrija vnovič poražena in celo razbita. Finis Austriae se mnogim že kaže na obzorju.

Prav v času avstrijskega poraza pri Sadovi se sestane ustanovna skupščina Združene srbske mladine, vlada kneževine Srbije pa poskuša, da bi v tedanjih mednarodnih razmerah uganila, kateri je primeren trenutek za aktivizacijo balkanske zveze proti Turčiji. Gre namreč za to, da nemške vojne v osrednji Evropi odtegujejo pozornost in moči velikih držav od vzhodnega vprašanja. Pobuda balkanskih držav in narodov bi se tako lahko razvila bolj sproščeno.

Ne da bi čakala na novo avstrijsko-prusko vojno, pošlje srbska vlada 22. septembra 1866. leta memoar Napoleonu III., v katerem prosi za njegovo podporo pri ustanovitvi ogrsko-romunsko-južnoslovansko-grške konfederacije kot nove formule za ureditev vzhodnega vprašanja. Ta memoar ne predvideva likvidacije Avstrije, ampak računa s tem v prihodnosti. V prvi fazi predvideva ločitev Ogrske od Avstrije ter vključitev Hrvatske v južnoslovansko državo, ne pa tudi priključitve slovenskih dežel, saj so le-te del avstrijske države. V Parizu ni bil dosežen noben rezultat.

V sredini januarja 1867. leta se v Beogradu razve, da je Francija nasvetovala Porti (Turčiji), naj uporniški Kreti prizna avtonomijo ali pa otok prepusti Grčiji. Srbsko vlado to spodbudi k misli, da bi si z bosansko-hercegovsko vstajo zagotovila enako rešitev, seveda ob pomoči Francije. Toda kar zadeva Srbijo, je Napoleon III. mislil le na ugodno rešitev vprašanja trdnjav, ki jih je Turčija še imela v Srbiji. Ruska zunanja politika se nagiba k zahtevi, da bi Porta priznala Bosni in Hercegovini avtonomijo in jo prepustila upravi kneza Mihaila. Na drugi strani pa Avstrija grozi, da bo sama vzela te dežele, če bi prišlo do delitve Turčije.

Nove upe predrami v Beogradu tudi dejstvo, da je ob koncu 1867. leta Francija predlagala Rusiji, naj prizna Grčiji »naravne meje«, to je Epir in Tesalijo, kjer je vrelo. Skoraj v istem času pa Francija podpre Avstrijo, kar zadeva Bosno in Hercegovino, ter v mesecu marcu istega leta to sporoči tudi srbski vladi. Na drugi strani pa pride sredi marca 1867. leta v Beograd predstavnik avstrijskega cesarja (Zichy), da bi zagotovil mirnost Srbije. In ko prek ruske diplomacije tudi Bismarck sporoči Beogradu, »naj se za zdaj vzdrži«, se vlada kneževine Srbije odloči za realističen sklep. Uvideva, da ima Francija povsem drugačno politiko do Grčije kot do Srbije in da je potrebno biti previden v odnosih do velikih držav kljub politični krizi v osrednji Evropi, saj je vprašanje sklepa o likvidiranju turških trdnjav v Srbiji ostalo še vedno odprto.

Uvedba dualizma v Avstro-Ogrski ob koncu leta 1867 naj bi Avstriji omogočila, da bi se laže pripravila na povračilno vojno s Prusijo. Tako se ohranja še naprej možnost propada obdonavskega cesarstva. Takšni upi pa doživijo hud pretres, ko leta 1870 izbruhne francosko-pruska vojna. Avstrija se namreč ne odloči za intervencijo, zatem pa hitre zmage Prusije ustvarjajo povsem drugačne razmere. Iz kombinacij je izločena Francija z Napoleonom III. in v Evropi nastane novo dejstvo: ob Avstroogrski še združena Nemčija pod vodstvom Prusije. S padcem Hohenwartove vlade v Avstriji leta 1871 in s prehodom vlade v roke nemške liberalne stranke, ki odločno nasprotuje misli o vojni z Bismarckovo Nemčijo, postane očitno, da ni več mogoče računati na razpad Avstrije zavoljo kakega konflikta z Nemčijo. In tako pridejo v letu 1872 vsi politični dejavniki južnega slovanstva do sklepa, da je

potrebno odgoditi misel o vstaji v Bosni in Hercegovini in o aktiviranju balkanske zveze proti Turčiji.

Tako se zgodi, da leto 1875 sicer doživi upor v Bosni in Hercegovini, toda ne na pobudo zunanjih dejavnikov. To je samorastna vstaja temeljnih množic bosensko-hercegovske raje. Šele leto 1876 prinese osamljeni juriš Srbije in Črne gore na Turčijo, toda tudi poraz prve. Le Črna gora doživlja zmagovite trenutke. Obdobje se konča v letih 1877 in 1878 v znamenju totalne intervencije evropskih velikih držav in popolnega izničenja gesla, da gre Balkan balkanskim narodom. Ti narodi oziroma države bodo imeli na berlinskem kongresu vstop samo v kuloarje in v predsobe velikih.

Srbiji in Črni gori je na berlinskem kongresu priznana suverenost. Toda v Srbiji povsem zavlada vpliv Avstro-Ogrske, tako da se mora Srbija za četrt stoletja umakniti iz stvarnih jugoslovanskih prizadevanj.

V celotnem obdobju 1860—1878 iščejo Srbi, Črnogorci, Hrvatje in Slovenci pa tudi Bolgari in Makedonci rešitev svojega narodnega vprašanja ali vsaj izboljšanje svojega položaja, da bi si tako zagotovili rešitev nekoč v prihodnosti. Vsak izmed njih izhaja iz sebe, iz svojega problema. Tako ostane to tudi pozneje. Toda v tem obdobju to izhajanje iz sebe prvič pripelje vsakega teh narodov v politični stik z drugimi, naj že bo posredno ali neposredno. To niso več le informativni stiki, pač pa gre za iskanje tistega skupnega, kar bi omogočilo politično združitev moči v akciji za dosego dogovorjenega cilja. Prav v tem obdobju lahko najlaže in najbolj jasno spoznamo položaj in interese vsake izmed jugoslovanskih narodnih individualnosti ter ugotovimo, na podlagi česa in kako nastaja tisti politični splet skupnih interesov, ki jih bo v zgodovinski perspektivi povezal med seboj trdneje, kot pa so povezani s katerimkoli drugim sosednjim narodom in ki bo tudi močnejši od ožjih interesov vsakogar izmed njih. Skratka, v tem obdobju lahko še posebej dobro vidimo, kako se politično oblikuje stvarna interesna povezanost narodnih problemov južnoslovanskih narodov, kako se konstituira jugoslovanski problem kot izraz politične dejavnosti posameznih narodov v skupni povezavi.

Srbija na vzhodu

Najbolj izrazita posebnost srbskega narodnega vprašanja, splošna značilnost položaja srbskega naroda, je velika razkosanost srbskega prebivalstva tako v državnopolitičnem kot tudi v zemljepisnem pomenu. Srbski narod delijo številne državne in politične meje, razdeljen pa je tudi prostorsko. Ločeno od ozemlja z nacionalnim jedrom živi srbsko prebivalstvo v številnih, po velikem območju posejanih skupinah in enklavah. Kartografski prikaz teh razmer bi bilo šele potrebno izdelati, vendar o njih dovolj zgovorno pripovedujejo številke.

Sredi 19. stoletja živi v kneževini Srbiji le kakih 950.000 Srbov, medtem ko jih je v habsburški monarhiji milijon! V Turčiji, v južnem Pomoravju jih živi 300.000, v Stari Srbiji (Kosovo, Metohija, Sandžak) kakih 450.000, v Bosni in Hercegovini blizu 500.000. Sredi 19. stoletja šteje srbski narod skupno blizu 3 milijone ljudi, od tega pa jih le slaba tretjina živi v napol samostojni narodni državi, medtem ko sta preostali dve tretjini skoraj v enakih delih razdeljeni na habsburško monarhijo in na Turčijo. Po priključitvi Bosne in Hercegovine k Avstro-Ogrski je srbsko prebivalstvo v habsburški monarhiji (100 %) takole razdeljeno

po posameznih političnih območjih: Bosna in Hercegovina 42 %, Hrvatska-Slavonija 31 %, ožja Ogrska 22 %, Dalmacija 5 %. Ti podatki pa seveda ne kažejo, koliko je srbsko prebivalstvo še dodatno razdeljeno ne le po političnih območjih, ampak tudi po posameznih med seboj geografsko oddaljenih predelih.

Čisto naravno je, da je morala narodna politika Srbov reševati kot poglavitno nalogo problem, kako v eni državi združiti ves srbski narod. Prav ta problem spodbuja Srbe k ustvarjanju politične skupnosti s Hrvati (nacionalna posebnost Muslimanov se v tem obdobju še kaže zgolj kot versko-politična ločenost). V tej fazi ima politično jugoslovanstvo v srbski politiki na zahodu srbsko-hrvaško naravo, na vzhodu pa srbsko-bolgarsko. Proti vzhodu, kjer politične in etnične razmere omogočajo državno razmejitev srbskega in bolgarskega naroda, Srbija postopno omejuje svoje politično jugoslovanstvo in poglablja politične razlike z Bolgari oziroma z Bolgarijo. Proti zahodu, kjer etnično razmejevanje ni možno, pa Srbija razširja svoje politično jugoslovanstvo. Srbija, ki gleda na to vprašanje kot na vprašanje hrvatsko-srbske enotnosti, razširi pred prvo svetovno vojno svojo jugoslovansko koncepcijo tudi na Slovence. V tej smeri politično jugoslovanstvo Srbije ne naleti na že obstoječo hrvatsko državo (kot se je kmalu zgodilo v primeru Bolgarije), vendar mora določiti svoj odnos do samostojnega hrvatskega narodnega gibanja. Na koncu pa tudi do gibanja Slovencev za samoodločbo.

Glavna oblika delovanja za srbsko narodno osvoboditev je bila zunanja politična dejavnost kneževine Srbije. To obliko so Srbi — tako tisti, ki so vladali ali pa bili vladani v kneževini, kot tudi tisti, ki so živeli zunaj nje — razumeli kot način izpolnjevanja zgodovinske naloge narodne osvoboditve. Temu delovanju pa je bilo potrebno, da se Srbija poveča in okrepi. Vse do balkanske vojne — izvzemši epizodično omahovanje v letih 1866 in 1867, je bila zunanja politika Srbije aktivno usmerjena samo k turški državi in proti njej. V odnosu do Avstrije pa je bila zunanja politika Srbije, kolikor se ni četrt stoletja Avstriji sploh podredila (1878—1903), vse do leta 1914 samo politika preprečevanja izvršenih dejanj. Od Garašaninovega »Načertanija« naprej Srbija jasno vidi, da si Avstrija prizadeva zriniti se ob Rusiji na Balkan, v prostor, ki bi se odprl po umiku turške države. To je še posebej pomembno za območje Bosne in Hercegovine, ki zemljepisno leži vzhodno od habsburške države, vendar zahodno od Srbije. Zato je za to misel v Srbiji značilna zavest, da je spopad med avstrijskim ekspanzionizmom in interesi Srbije nekoč v bodočnosti nujen. Toda zavest o takšnih izgledih nikakor ne pomeni tudi odločitve za protiavstrijsko akcijo. Zunanja politika Srbije ne računa (niti ne poskuša) na vstajo v Avstriji. Razbitje Avstrije vselej prepušča mednarodnemu dogajanju — v 1866. oziroma 1867. letu Prusiji oziroma Bismarckovi Nemčiji, v začetku 20. stoletja pa carski Rusiji. V zunanji politiki kneževine oziroma kraljevine Srbije so tudi obdobja, ko se Srbija sprijazni s tem, da uresničuje svoje zunanjepolitične cilje v simbiozi z Avstro-Ogrsko, ko se podreja njeni zunanji politiki. Prvo takšno obdobje traja polnih 25 let (1878—1903), medtem ko se ta ideja v drugo porodi le epizodno in zaupno (Milovanović 1908).[18]

Začetek šestdesetih let označuje v Srbiji navzočnost liberalne opozicije proti knezu Mihailu Obrenoviću, ki organizira vladarski absolutizem evropskega tipa, pri čemer se opira predvsem na uradništvo in na vojsko. Ta notranji antagonizem, v katerega se vključujejo tudi

liberalni Srbi iz habsburške Ogrske, ne pripelje do ostrejšega konflikta, saj velja vsa pozornost zunanji politiki kneza Mihaila in pričakovanju velikega dejanja. Mihailov ugled se poveča leta 1862 z njegovo uspešno akcijo, ko pri svojih skrbniških velikih državah dobi obljubo za umik turških posadk iz mest v Srbiji. Še preostale posadke v trdnjavah na Savi in Donavi umakne Turčija končno leta 1867 in to ob splošni naklonjenosti Avstrije, ki je s tem »honorirala« Srbijo za njeno nevtralnost ob avstrijskem porazu v vojni s Prusijo. Popoln umik turških sil iz Srbije pomeni največji stvarni uspeh, ki ga je dosegel režim Mihaila Obrenovića. Vendar pa so okoliščine, v katerih je bil dosežen ta uspeh, pomenile tudi konec nadaljnjega hotenja in križ čez pričakovanja javnosti, da bo Srbija dosegla podoben uspeh v akciji proti Turčiji tudi v Bosni in Hercegovini.

Glavna in največja koncentracija političnih interesov kneževine Srbije v času Mihaila Obrenovića je veljala osvobojevanju izpod turške oblasti. Tu so se kazale stvarne možnosti za okrepitev Srbije. Srbi in Hrvatje v habsburški monarhiji so imeli pri tem stransko, spremljevalno vlogo. Vojna krajina je bila pomembna kot območje zbiranja vojaško izobraženih in za vojaško vodenje sposobnih prostovoljcev pa tudi odredov, medtem ko so Hrvatje in Srbi v habsburški monarhiji nasploh pomembni kot politični zavezniki, ki lahko vplivajo na pasivizacijo Avstrije, in to na splošno s tem, da ne bi prispevali k njeni notranji konsolidaciji, najbolj pa tako, da ne bi ovirali zbliževanja Srbije in madžarske opozicije. Pri tem se je, med drugim, vedno znova pojavljalo staro vprašanje priznanja narodnosti in političnih pravic vojvodinskih Srbov. Očitno je tudi za vojvodinske Srbe veljalo to, kar je 1859. leta govoril Mihailo Obrenović Lajošu Kossuthu o Hrvatih: »Hrvati so na obrobju (periferiji), mi (to je Srbija), smo v sredini kroga«. Mislil je na prednost, če že ne na hierarhijo narodnih vprašanj v tem prostoru.

Velja pa upoštevati tudi vprašanje, koliko bi bil tudi Kossuth sam pripravljen zadovoljiti zahteve Hrvatov in vojvodinskih Srbov, če bi bil madžarski upor uspešen, pri čemer bi mu naj kneževina Srbija zagotovila določeno tehnično in politično pomoč. Kossuth je bil namreč pripravljen vnaprej skleniti sporazum s Hrvati, s posredništvom Beograda, o bodočih hrvatsko-madžarskih odnosih. Seveda *znotraj* meja Ogrske. Z vojvodinskimi Srbi je bil Kossuth pripravljen skleniti »zelo liberalen sporazum«, vendar tudi v tem primeru le tedaj, če ne bo okrnjena celovitost ogrskega kraljestva.[19] Kossuth si tudi ni želel razpada otomanskega cesarstva, čeprav je pristal na neodvisnost Srbije. Če pa bi vendarle prišlo do razkosanja otomanskega cesarstva, pa Kossuth ni bil za močno južnoslovansko državo, pač pa za ustanovitev konfederacije, ki bi jo poleg nedotakljive integralne Ogrske sestavljale posebne države Bolgarija, Črna gora, Bosna in Srbija.

Takšen bi torej bil, vsaj kar zadeva Hrvatsko in Vojvodino, morebitni dosežek kneževine Srbije, če bi bila aktivnejša proti Avstriji. Usklajevanje politike Srbije z opozicijsko Madžarsko kot sredstvo delovanja proti Dunaju, ali še bolj, kot sredstvo za zavračanje Dunaja v njegovih prizadevanjih, da bi bil aktiven na Balkanu, je določena konstanta v zunanji politiki Srbije in v njenih prizadevanjih, da okrepi svoj položaj. Odbleski te konstante so vidni še v prvi svetovni vojni. Razumljivo je, da ta konstanta nujno temelji na integriteti Ogrske, zato si v njeni senci ni mogoče niti predstavljati rešitve jugoslovanskega vprašanja v duhu državne odcepitve Hrvatske in Vojvodine od Ogrske. Jugoslovanska narava takšne politike Srbije je potemtakem omejena bolj ali

manj na izražanje interesa za politično usodo Hrvatov in vojvodinskih Srbov, na pomoč njihovim prizadevanjem, da bi se izboljšal njihov položaj znotraj Ogrske in da bi le-ti kot povračilo podpirali Srbijo v njenem delovanju na Balkanu, in sicer zlasti tako, da ne bi kalili njenih dobrih odnosov z Madžari. Najbolj kritična točka v tej kombinaciji so bili Madžari sami. Njihova omahljiva in egocentrična politika v odnosih do Dunaja, v kateri Srbi niso imeli nobene vloge, še bolj pa njihovo vztrajno zavračanje političnih koncesij in omejevanja madžarskega nacionalizma v odnosih do Hrvatov oziroma do Hrvatske in do vojvodinskih Srbov — vse to je bilo tisto, kar je *via facti* slednjič dalo trajnemu zanimanju Srbije za politiko Hrvatov in vojvodinskih Srbov politično bolj jugoslovansko naravo.

Tisto, s čimer sta se Srbija Mihaila Obrenovića in on sam z velikimi črkami vpisala v zgodovino, je prizadevanje za nastanek balkanske zveze držav in osvobodilnih gibanj za odpravo oblasti otomanskega cesarstva na Balkanu. V tem času je tudi prvič državnopravno uporabljeno jugoslovansko ime. Pojavi se namreč ime »jugoslovansko carstvo« kot ime nameravane državne tvorbe. Vendar pa ta tvorba ni identična s poznejšo jugoslovansko. Mišljena je namreč srbsko bolgarska dualistična država. Ustrezno je označil tedanjo usmeritev zunanje politike Srbije Svetozar Marković 1872. leta s knjigo »Srbija na vzhodu«.

Ideja o balkanski zvezi je vsebovala sklenitev sporazuma s tedanjimi narodnimi balkanskimi državami, pa tudi z narodnoosvobodilnimi gibanji v evropski Turčiji, o sočasni vojaški akciji. Tradicija uspešnih grških, srbskih pa tudi drugih protiturških vstaj v bližnji preteklosti je bila tako zelo močna, da je bilo tudi v politiki mladih držav organiziranje vstaj bistvena sestavina zamišljene akcije, poleg operacij vojaških enot. V tem času se še niso uveljavili poznejši pogledi vladajočih dejavnikov, da se je potrebno omejiti na delovanje državne vojske, ljudske moči pa kar najbolj oddaljiti od političnega odločanja. Tudi vlada kneževine Srbije oziroma Črne gore, in organizacije, kakršna je bila Združena mladina srbska, se politično še ne ločujejo in ne razlikujejo, kar zadeva izbiro metod boja. Vsi si še prizadevajo za organiziranje vstaj. V pogodbi med Srbijo in Črno goro, sklenjeni 23. septembra (5. oktobra) 1866. leta, je, denimo, zapisano, da si bosta obe državi prizadevali, »da bi se čimprej pripravila vstaja proti Turčiji«, s čimer uresničujeta »sporazum z narodi v Turčiji«.

Diplomatska akcija kneževine Srbije si prizadeva za pogodbeno povezovanje s Črno goro, Grčijo in Romunijo. Najtesnejša in najbolj intimna zveza je bila sklenjena z že omenjeno pogodbo s Črno goro. To ni bila le pogodba o skupni akciji proti Turčiji, to je bila tudi pogodba o bodoči državni združitvi. Velja pripomniti, da so bile tudi v tem primeru predvidene določene etape. Najprej naj bi nastala »velika Srbija«, kar pomeni osvoboditev vsega srbskega naroda v Turčiji in njegovo združitev s kneževino Srbijo. Šele »nato in pod tem pogojem knez Črne gore slovesno obljublja, da bo pridružil Črno goro in jo zedinil s to veliko državo«. S tem zedinjenjem bo nastala »celokupna Srbija«. »Črnogorski narod bo deležen vseh tistih pravic in svoboščin, ki jih uživa srbski narod«. Zagotovljen mu je tudi izjemen položaj, kar zadeva vojsko: 25 let v Črni gori »ne bo rekrutacije, v stalno vojsko bodo sprejeti le prostovoljci«. Vsem črnogorskim starešinam in uradnikom je zagotovljeno, da bodo obravnavani »kot drugi srbske starešine in uradniki; tako pri plačilu kot v materialnem položaju bodo imeli enak položaj.« Glavni politični sklep je bil vsekakor v tem, da črno-

gorski knez obljublja, da bo »po pripojitvi Črne gore« priznal kneza Mihaila »za vladarja te celokupne srbske države« z obveznostjo, da se knezu Črne gore »ustvari v srbski državi tako moralno kot materialno imeniten položaj«. To je veljalo za celotno črnogorsko vladarsko družino. Pripravljenost kneza Nikole, da se v interesu celotne srbske združitve in v imenu svoje družine odpove vladarskemu položaju, je bila dokaz njegovega patriotizma in pomemben političen uspeh kneza Mihaila. Svetozar Marković je leta 1868 opozarjal, da se je s tem Mihailo iznebil konkurence Črne gore, ki je bila zlasti od časov kneza Danila s svojo dinastijo vred zelo popularna med Srbi pod Turčijo.

Veliko bolj zapletena so bila pogajanja za sklenitev zavezništva z Grčijo. Z Romunijo vojaške zveze sploh ni bilo mogoče skleniti, temveč je bil podpisan le dogovor o prijateljstvu (1868). Glavna težava je bilo vprašanje, kakšna bo razmejitev med Grčijo in Srbijo. Grška politika je izhajala iz ideje o veliki Grčiji, katere severna meja naj bi bila na celi dolžini Balkanskega pogorja, vštevši Makedonijo in južno Albanijo na zahodu in južno Bolgarijo na vzhodu. Politika Srbije pa je zavračala misel o razdelitvi bolgarskega etničnega ozemlja med Grčijo in Srbijo, prizadevala si je razdeliti Makedonijo, kot minimum pa je zahtevala Staro Srbijo do Drima in Iskerja. V teh pogajanjih je bilo torej načetih veliko problemov — od albanskega in makedonskega do bolgarskega. Čeprav je bil med Srbijo in Grčijo dosežen določen sporazum in je bila slednjič sklenjena tudi vojaška konvencija, pa vendarle ni bilo doseženo globlje politično skladje. Zlasti po nastanku bolgarskega eksarhata (1870 oziroma 1872) se je okrepilo nezaupanje Grkov do balkanskih Slovanov. Obenem s spremenjenimi mednarodnimi odnosi je to nezaupanje slednjič pripeljalo do tega, da leta 1876 Grčija ni stopila na stran Srbije in Črne gore v vojno proti Turčiji.

Podoben učinek je imel nastanek bolgarskega eksarhata tudi na srbsko-bolgarske odnose. Vendar je v tem primeru obstajala daljša tradicija intenzivnih stikov in sodelovanja. Beograd je bil nekaj časa središče delovanja bolgarske emigracije, odnosi pa so bili intenzivni še po tem, ko se je to središče preselilo v Bukarešto. Že tedaj se med bolgarskimi emigranti oblikujejo različna mnenja o glavni smeri bolgarskega delovanja — ali protiturška smer na podlagi južnoslovanske solidarnosti ali pa politika kompromisa s Turki in usmeritev v postopno osvajanje narodnih postojank v Turčiji ob pomoči carske Rusije in v mejah bolgarsko-grškega cerkvenega spora. Vendar leta 1867 predlaga bolgarsko »Dobrodelno društvo« srbski vladi osnutek sporazuma, ki ga le-ta sprejme. Sporazum govori o bratskem zbližanju in združitvi bolgarskega in srbskega naroda pod imenom »jugoslovansko carstvo«. To carstvo naj bi sestavljali Srbija in Bolgarija (vštevši bolgarsko Trakijo in Makedonijo), imelo naj bi skupnega vladarja — Mihaila Obrenovića z dedno pravico — organizirano pa naj bi bilo v dualističnem smislu. Tudi jezikovno vprašanje naj bi rešili dualistično. »Vsaka stran naj ohrani svoje narečje tudi uradno, zato naj bodo uradniki iz tistega naroda, kjer služijo in ki govore v narečju te strani... Vsi ukazi, ki bodo izdani v jugoslovanskem carstvu, bodo brez izjeme izdani v obeh jezikih, hkrati v srbskem in bolgarskem jeziku.«

Jugoslovansko carstvo naj bi vključevalo Makedonijo kot del bolgarske državne polovice. Makedonsko vprašanje pa se je začelo konstituirati kot narodno vprašanje prav v tem času. Olajšave, ki so bile med krimsko vojno obljubljene in deloma tudi priznane posameznim neturškim narodom v otomanskem carstvu, so okrepile boj Makedoncev

tako s cerkvenega, šolskega kot tudi s političnega stališča. Kmalu postane aktualno tudi vprašanje obnove nekdanje avtokefalne ohridske arhiepiskopije, nastopijo pa tudi že prvi zagovorniki mnenja, da so Makedonci posebna etnična (narodna) skupnost. V sedemdesetih letih se razplamti bosensko-hercegovska vstaja pa tudi vstaja množic v Makedoniji. Iz spontanih oblik odpora proti nasilstvom (hajduštvo, lokalne vstaje) se razvije organiziran odpor. Makedonska organizacija v maleševskem področju in v Solunu pripravi v maju 1876 razloško vstajo. Njen voditelj Perovski je bil nekoč član Garašaninove organizacije.[20]

Protiturška državna politika Srbije se je v tem času že srečala tudi z vprašanjem odnosa do Albancev. Carska Rusija je tedaj spodbujala stike z albanskimi starešinami tako iz Srbije kot iz Črne gore, in to zlasti v mesecih februar — april 1867. leta. Hotela je namreč spodbuditi vstajo v Albaniji. Kaže pa, da kakega neposrednega uspeha ni imela. Za to obstaja naslednja razlaga: z Albanci se je bilo težko o čem dogovoriti »zavoljo anarhije, ki je v tem času vladala v njihovi plemenski družbi in ker ni bilo izobraženega in narodno zavednega vodstva«.[21] Vendar, ko se leta 1871 v Albaniji razplamti protiturška vstaja zavoljo napadov skadarskega paše na njihovo avtonomijo, zaprosijo ob koncu avgusta Albanci Srbijo za pomoč. Tudi še po zadušitvi vstaje ohranijo Albanci žive stike s Črno goro. Ugledni Albanci se udeležijo v septembru istega leta na Cetinju slovesnosti ob krstu črnogorskega prestolonaslednika.[22] Ta znamenja približevanja Albancev Srbiji in Črni gori — vsekakor na protiturški, narodnoosvobodilni podlagi — niso postala, kot je znano, značilna za poznejši razvoj.

Ne da bi zanikali notranje pomanjkljivosti albanskega narodnega gibanja, moramo reči, da je bilo že na začetku velika ovira za srbsko-albansko sodelovanje vprašanje o bodočih mejah. Zahteve po priključitvi severne Albanije so konstantna v politiki srbskih vlad vse od »Načertanija« naprej. Na pogajanjih z Grčijo o sklenitvi zavezništva v februarju 1867. leta so srbski pogajalci ponudili Grkom razmejitev, na podlagi katere bi Srbija dobila severno Albanijo do Drima; če pa bi bila vojna sreča večja, »bi Arbanasom prepustili odločitev, ali se organizirajo v posebno državo med Vojušo in Drimom, ali se priključijo Srbiji in Grčiji«. To pomeni, da bi se izrekli za popolno razdelitev Albanije.[23]

Že v tistih časih bi si bilo težko zamišljati zavezništvo z Albanci na takšni podlagi. Še teže pozneje, ko so v albansko vprašanje neposredno vpleteni interesi velikih držav, zlasti Avstrije in Italije. Naj so bili ti interesi še tako protislovni, pa sta bili omejeni veliki državi vendarle enotni v hotenju, da ustvarita, če bi prišlo do razpada Turčije, neodvisno Albanijo kot »trden zid« proti veliki slovanski državi, kot je leta 1903 dejal avstroogrski minister za zunanje zadeve Agenor Goluchowsky.[24] Če si Albanci ne bi izbojevali resnične neodvisnosti, bi se zato nujno znašli med dvema mlinskima kamnoma.

Zunanjepolitično akcijo Srbije »na vzhodu« proti Turčiji pomembno dopolnjujejo stiki s hrvatsko politiko in pa sporazum, dosežen z Narodno stranko v banski Hrvatski v marcu leta 1867. To je bil sporazum o skupni akciji za osvoboditev Bosne in Hercegovine ter o ustanovitvi, v perspektivi seveda, jugoslovanske (srbsko-hrvatske) zvezne države. Za razumevanje te razsežnosti prizadevanj pa moramo osvetliti še en pomemben pojav v srbskem narodnem gibanju — Združeno srbsko mladino (Ujedinjena omladina srpska).

Čeprav je bilo o Združeni srbski mladini (ZSM) že veliko napisanega, še vedno ni moderne, vsestranske monografije o tem zanimivem

in prav toliko tudi pomembnem pojavu v politični in kulturni zgodovini Srbov ter s srbstvom povezanem prostoru. Če govorimo o ZSM s stališča literarne zgodovine kot o romantizmu, bi morali o 1866. letu govoriti kot o določenem zaostajanju za razvojem v Sloveniji in na Hrvatskem, kjer je literatura takrat že sredi svojega realističnega obdobja. Če pa gledamo na ZSM s političnega stališča, nam postane očitno, da so Srbi z ZSM veliko pred Hrvati in Slovenci. ZSM ni stranka, čeprav se povezuje s strankami, to je moderno politično gibanje, ki presega strankarski način političnega delovanja. To tudi ni samo mladinsko gibanje. ZSM že na začetku združuje različne generacije, različne socialne plasti in različne politične smeri. To je gibanje, ki se poskuša konstituirati na etnični podlagi, torej ne glede na veljavne politične, državne meje (v banski Hrvatski ZSM omejuje svoje organiziranje, saj je sprejela načelo hrvatsko-srbske nacionalne enotnosti, kar je izključevalo posebno srbsko organizacijo). Po teh značilnostih bi lahko ZSM primerjali s frontovskim narodnoosvobodilnim gibanjem iz najnovejših časov. Temeljni cilj tega gibanja je bil, »da v novi državi združi vse Srbe«,[25] čeprav je njegova akcijska usmeritev veljala izključno Turčiji. Ob navideznem problemu (spornem za zgodovinopisje), ali gre za »ozko srbsko« ali »jugoslovansko« usmeritev[26] je očitno potrebno povedati, da sega obdobje mladine prav v tisti čas, ko se že povsem jasno kaže tisti temeljni in odločilni zgodovinski motiv, ki srbsko politiko postopoma (etapno) vodi k vključitvi (transformaciji) v jugoslovansko koncepcijo. Interes narodnoosvobodilnega gibanja spodbuja Srbe k širšemu povezovanju z narodnoosvobodilnimi gibanji drugih narodov današnje Jugoslavije, zlasti pa s hrvatskim narodnoosvobodilnim gibanjem.

Pri tem nastajajo tudi problemi, saj je voditeljem ZSM (Svetozarju Miletiću in drugim) tuj »avstroslavizem« Slovanov v habsburški monarhiji. Ta pojem povezujejo s slehernim prizadevanjem za konsolidacijo državnopravnega položaja Hrvatov in Slovencev ter Čehov v državi. V času bojev za ustavno ureditev habsburške monarhije podpira ZSM madžarsko liberalno opozicijo na Dunaju, sama pa se postopoma oddaljuje zahtevi za obnovo srbske Vojvodine. Omeji se na zahtevo po narodni enakopravnosti v Ogrski, brez teritorialno političnih temeljev. Člani ZSM se zato navdušujejo nad zmagami Nemčije, ker ogroža Avstrijo, toda le počasi in stežka dojemajo, da se konstituira nova, še večja nevarnost za balkanske narode, kot je Avstrija, to je nevarnost združitve Nemčije, zmagovalke nad Francijo in Avstrijo. Še leta 1912 objavlja Mirko M. Kosić v Veliki Kikindi knjigo o »Moderni Germaniji«, kar opravičuje z naslednjim argumentom: »Naše sovražnike moramo spoznati...«

Združena srbska mladina se varuje možnosti, da bi osvobodilno gibanje Srbov (Hrvatov) prišlo v nasprotje z integriteto zgodovinske Nemčije. Zastaviti vprašanje Slovencev, bi do tega nujno pripeljalo. Znano je, da je ZSM 6. avgusta 1867. leta na svoji skupščini v Beogradu uvrstila v svoj program politične enotnosti in skupnega osvobajanja le Srbe in Hrvate. Kar zadeva Slovence in Bolgare, je bila vzajemnost omejena le na pomoč v prosvetnih zadevah. Takšno stališče je bilo sprejeto proti izrecnemu predlogu, »da tudi za Slovence velja vse to, kar je že določeno za Hrvate«.

Glavni cilj ZSM je bil spodbuditi protiturško vstajo za osvoboditev Srbov. Vendar pa je pri tem Združena srbska mladina računala predvsem na dejavnik srbske države, na njeno vojsko in na pomoč kneza oziroma namestništva v vstaji. Najbolj pomemben in najresnejši pro-

jekt ZSM — prizadevanje za vstajo v Bosni in Hercegovini v letu 1871 in v prvih mesecih 1872. leta — pa se ne spremeni v akcijo prav zato, ker ni bilo podpore srbske vlade. Nasprotno, ruska in srbska vlada sta celo pritisnili na Združeno srbsko mladino in tako dosegli, da je odstopila od svojega projekta.

Vse od ustanovitve v mesecu juliju 1866. leta je bila ZSM prizorišče notranjih diferenciacij. Vojvodinski in srbski del se razlikujeta po načinu dela, še globlje pa postanejo razlike po prekinitvi odnosov med Združeno srbsko mladino in Mihailom, do česar je prišlo po skupščini ZSM v letu 1867. Gibanje v Srbiji vse bolj dobiva politično, liberalno-opozicijsko naravo, medtem ko ima v Vojvodini predvsem domoljubno-prosvetno naravo.[27] Po sprejetju namestniške ustave 1869. leta postaja gibanje v Srbiji še bolj diferencirano, iz njega se vedno bolj izloča novi radikalno-demokratični in socialistični tok Svetozarja Markovića. Ta diferenciacija bo pozneje, čeprav v manjši meri, zajela tudi Vojvodino. Potem ko ogrska vlada leta 1871 prepove ZSM (ker skupščina v Vrščcu zavrne zahtevo oblasti, da se mora organizacija omejiti le na Srbe v Ogrski), pride do oseke gibanja, hkrati pa tudi do izločitve skupine, ki se odloči ustanoviti tajno organizacijo za pripravo vstaje v Bosni in Hercegovini. Z željo, da bi razčlenil revolucionarno srbsko narodno politiko v razmerah, ki jih označuje pričakovanje vstaje, piše Svetozar Marković knjigo »Srbija na vzhodu«, knjigo, ki bo ostala najpomembnejši dosežek srbske politične misli tega časa, v številnih svojih elementih pa tudi vse do dandanašnjih dni.

Hrvatska in Srbi na zahodu

Glavni problem političnega konstituiranja hrvatskega naroda je bila, poleg še nedokončanih procesov integracije narodne zavesti in bojev za demokratizacijo družbenega življenja, teritorialno-politična razkosanost. V šestdesetih letih se je pokazalo, da cesarski birokratski centralizem ni prav v ničemer odpravil te razkosanosti. Struktura zgodovinskih dežel je še vedno sekala in prekinjala strukturo hrvatskega naroda na povsem enak način kot pred marčno revolucijo.

Banska Hrvatska, omejena v svoji oblasti na civilni del (Provincial), je imela leta 1857 skupaj z Medjimurjem nekaj več kot 900.000 prebivalcev, od tega kakih 750.000 Hrvatov, preostalo prebivalstvo pa je bilo v glavnem srbsko. Pod obnovljeno oblastjo Vojne krajine je bilo kakih 450.000 prebivalcev, od tega 260.000 Hrvatov, preostali pa so bili v glavnem Srbi. V Dalmaciji, ki je bila vključena med avstrijske dežele in je tedaj dobila tudi svoj deležni zbor, je živelo blizu 415.000 prebivalcev — od tega okrog 320.000 Hrvatov, ostalo so bili večinoma Srbi. Italijanov je bilo okrog 20.000. V Istri, ki je bila tudi zgodovinsko ločena od Hrvatske, takrat pa kot celota del avstrijskih dežel, je po uradni statistiki iz 1880. leta živelo 121.000 Hrvatov, 114.000 Italijanov in 40.000 Slovencev (v severni Istri). Znotraj meja turške države (v Bosni in Hercegovini) je bilo uradno izračunano za 1865. leto, da je tam živelo 257.000 katolikov, ki bi jih lahko izenačili s Hrvati (pravoslavnih je bilo 593.000, muslimanov pa 419.000). Skupno je bilo torej Hrvatov v tem času blizu 1,708.000, od tega v Provincialu 43,9 %, v Vojni krajini 15,2 %, v Dalmaciji 18,7 %, v Istri 7,1 %, v Turčiji (Bosna in Hercegovina) 15 %. V političnem jedru Hrvatov, v Provincialu, je torej živelo

veliko manj kot polovica hrvaškega naroda, večina pa v preostalih deželah oziroma v Vojni krajini.

Dokaj priljubljena je trditev, da so Hrvatje dobili v petdesetih letih od habsburškega cesarja »za nagrado« to, kar so dobili Madžari »za kazen«, se pravi, da so dobili velikoavstrijski centralistični Bachov absolutizem. Začetek šestdesetih let pa jim je predramil nove upe. Hrvatsko narodno gibanje tedaj v določeni meri spremeni svojo socialno naravo. Minilo je obdobje, ko je imela aristokracija v njem še pomembno vlogo. Zdaj postaja to stvar razredov meščanske družbe, bistveno se okrepita vloga in moč narodnega malomeščanstva in inteligence, ki se oblikuje iz vrst tega malomeščanstva pa tudi iz sinov premožnejših kmetov. Največja pomanjkljivost hrvatskega političnega gibanja pa je zaradi političnega (volilnega) sistema bila v tem, da je iz njega izpadla večina kmetov. K temu je prispevalo tudi dejstvo, da kmečko prebivalstvo samo ni bilo aktivno v narodnem smislu. Hrvatski kmetje stopijo v politiko šele pozneje (1883 in 1903) in to z uporom proti veljavnemu političnemu sistemu. V hrvatskem političnem (in kulturnem) življenju ima veliko, celo vodilno vlogo duhovščina (Strossmayer, Rački, Pavlinović in drugi). Pri tem pa moramo upoštevati, da to še ni čas modernega katoliškega klerikalizma. Vsi ti duhovniki so zagovorniki tedaj v Evropi dokaj razširjenega »liberalnega katolicizma«, pripravljenega sodelovati na narodnem področju z zmernimi meščanskimi liberalnimi elementi.

Kljub prizadevanjem, zlasti nekdanjih »Ilirov«, da bi s poudarjanjem narodne enotnosti Hrvatov in Srbov v deželah Hrvatske slednje kar najbolj pridobili za hrvatski narodni politični program, pa se nadaljuje proces oblikovanja samostojnega hrvatskega naroda, hrvatske narodne zavesti, hkrati z njo pa tudi srbske narodne zavesti na Hrvatskem.

Začetek ustavnega obdobja prinese banski Hrvatski (Provincialu) posebno upravo s hrvatskim uradnim jezikom in s posebnim predstavnikom v vladi na Dunaju. Na drugi strani tudi madžarska opozicija prizna Hrvatski pravico do avtonomije znotraj Ogrske. Sabor v Zagrebu je leta 1861 razdeljen na večino Narodne stranke s Strossmayerjem na čelu ter na unionistično manjšino. Unionisti ne poznajo nobene dileme: so za sporazum z Ogrsko brez vsakršnih pogojev. Večina v saboru se vse do uvedbe avstroogrskega dualizma nagiba zdaj k Dunaju, zdaj k Pešti. Brez uspeha. V tem vprašanju se celo začasno razdeli na dve stranki — narodno s Strossmayerjem in samostojno z Ivanom Mažuranićem. Narodna stranka nasprotuje temu, da bi poslali zastopnike Hrvatske v takšen parlament, ki bi predstavljal celotno habsburško monarhijo. Želi doseči realno unijo z Ogrsko, ločeno od Avstrije, na podlagi enakopravnosti in priznanja integritete Hrvatske, vštevši Reko (seveda pa brez Istre). Samostojna stranka pa upa, da bo s sporazumom z vlado na Dunaju dosegla tudi dejansko združitev Dalmacije s Hrvatsko ter neposredno priznanje zgodovinsko avtonomnega položaja troedine Hrvatske (se pravi, ne šele posredno, s sporazumom Dunaj — Pešta, ki je sicer bil neizogiben). Tako prva kot druga stranka pa sta bili izigrani v letih 1866—1867, in to tako na Dunaju kot v Pešti, ko je bila sklenjena avstroogrska nagodba v neposrednih pogajanjih med njima, ne da bi pri tem mogli sodelovati predstavniki Hrvatske. Avstroogrska nagodba o uvedbi dualističnega ustavnega sistema prepušča Hrvatsko (brez Dalmacije) ogrski državni polovici, in to ne da bi bil poprej določen njen status. Že leta 1866 se pokaže kot nerealna možnost, da bi

vprašanje enakopravnega statusa Hrvatske rešili s preobrazbo celotne habsburške monarhije v federacijo zgodovinskih individualnosti. Strossmayerjev poskus, da bi dosegel sporazum s češkimi in poljskimi (zgodovinskimi) federalisti, ni obrodil uspeha. Oboji so namreč prepustili Hrvatom, da se sami dogovorijo z Madžari o svojem odnosu do Ogrske. Tako hrvatski narodni politiki ne preostane drugega, kot da sprejme sporazum s Pešto, seveda v mejah že ustvarjenega dualizma, ali pa da poišče radikalnejše rešitve. Na tleh takšnega splošnega prizorišča se pojavi protiavstrijska varianta.

Že 14. decembra 1865. leta je cesar (kralj) Franc Jožef odprl ogrski sabor, kar je pomenilo začetek neposrednih pogajanj med Dunajem in Pešto — brez Hrvatske. Še pred začetkom avstrijske vojne s Prusijo in Italijo je začel delovati pod spretno režijo Deaka odbor za pripravo nagodbe med Dunajem in Pešto. V kratkem času je pripravil operat njenih določil. Pri tem so Hrvatsko povsem obšli in jo prepustili Madžarom. V avgustu 1866. leta povzroči dodatno razočaranje že omenjeni poskus Hrvatov, da bi si zagotovili podporo poljskih in čeških federalistov v prizadevanjih za preprečitev dualizma oziroma da bi tako preprečili izključitev Hrvatske iz pogajanj.

Sredi 1867. leta pride v Zagreb znani francoski slavist Louis Leger na odprtje Jugoslovanske akademije (28. julij 1867). Ustvaril si je naslednjo podobo o razmerah v hrvatski politiki: »Kakšen je danes rezultat nemško-madžarske politike, kar zadeva Hrvate? Zanesljivo je, da jih ne navezuje na kraljestvo svetega Štefana; nasprotno, vsak dan bolj jih ta politika približuje njihovim jugoslovanskim bratom. Simpatije med Srbi in Hrvati so vedno večje. Znano je, kako sta zatiranje Benetk in bourbonska tiranija ustvarila srečo Piemonta. Kdo ve, ali ne bo Srbija poklicana, da odigra vlogo Piemonta v prid Slovanov Turčije in celo Ogrske? Dejstvo je, da se je v zadnjih nekaj letih jugoslovanska ideja utelesila predvsem zavoljo nespretnega egoizma Madžarov. Doslej je to gibanje še povsem moralne in literarne narave, toda v določenih razmerah lahko postane politično.«[28]

Zelo natančna diagnoza razmer in motivov! Manjkala je le informacija, da je bil korak s področja moralnega in literarnega zanimanja na področje političnega delovanja že storjen! Prav v tem 1867. letu.

Kmalu po pruski zmagi nad Avstrijo pri Sadovi (3. julija 1866) in po ustanovitvi Združene srbske mladine se dogovarjata o sodelovanju predsednik srbske vlade Ilija Garašanin in Strossmayer kot predstavnik hrvatske Narodne stranke (v katero so vključeni tudi Srbi v banski Hrvatski). Polkovnik Antonije Orešković, Hrvat, ki je že leta 1862 odšel v Srbijo in se uveljavil kot posrednik med srbsko vlado in hrvatsko Narodno stranko, dobi v septembru 1866. leta Strossmayerjevo zagotovilo, da bo podprl akcijo Srbije. Orešković se seznani tudi z mnenjem strank v hrvatskem saboru in še pred koncem leta dobi ugoden odgovor o njihovem stališču, izvzemši Starčevića.

Orešković je tudi sam ponudil svoje ideje o zunanjepolitični akciji v jugoslovanskih deželah habsburške monarhije. Te ideje pa se niso vselej skladale z veliko stvarnejšo politiko srbske vlade. Tako je Orešković v mesecu marcu 1867. leta v Beogradu sestavil okrožnico imaginarnim tajnim odborom v jugoslovanskih deželah, pri čemer je upošteval tudi slovenske dežele. Ta okrožnica pa ni bila nikoli razposlana, saj ni srbska vlada niti tedaj niti kdaj pozneje, vse do prve svetovne vojne, vključevala Slovencev v kakršnekoli državne načrte. Garašanin tudi ni

sledil Oreškoviću, kar sploh zadeva idejo o celi mreži tajnih odborov, in je celotno zamisel omejil na en sam odbor v Zagrebu.

Najbolj zanimivo besedilo, ki ga je Orešković napisal za potrebe zunanje politike Srbije, je osnutek sporazuma s hrvatsko Narodno stranko. Ta osnutek je Garašanin bistveno spremenil, njegovi popravki oziroma okrajšave teksta pa jasno kažejo, v čem Oreškovićeve zamisli niso bile po volji srbski vladi. Toda tudi po Garašaninovih popravkih ta tekst v marsičem presega stvarna pričakovanja srbske vlade. Garašanin je v njem pustil še precej neuresničljivih Oreškoviću dragih želja, vsekakor samo zato, ker je sodil, da tako gleda nanj tudi hrvatska Narodna stranka. Da je bilo temu res tako, dokazuje dejstvo, da se je srbska vlada tako rekoč neposredno po sklenitvi tega sporazuma brez vsakršnega omahovanja ter na podlagi ne ravno trdnih diplomatskih indicij odločila za povsem drugačno taktiko, kot je bila zapisana v sporazumu.

Sporazum, ki je bil predložen Strossmayerju ob koncu marca 1867. leta, govori o skupni akciji oziroma o pomoči za osvoboditev kristjanov pod turško oblastjo. Ta osvoboditev naj bi ustvarila ugodna tla za *poznejšo* združitev vseh jugoslovanskih »plemen« v skupno *zvezno* državo. Formulacija o zvezni državi je očitno Garašaninova in je vsekakor pomembno znamenje, da na združitev Hrvatske in Srbije ni gledal kot na golo razširitev Srbije. V sporazumu gre za določen dualizem političnih centrov te jugoslovanske akcije med Beogradom in Zagrebom, pri čemer pa se je Garašanin izognil temu, da bi Zagreb obveljal tudi za center, ki skrbi za politične stike s Slovenci. Kar zadeva odnose in razdelitev funkcij med Zagrebom in Beogradom, je slednjemu določena vloga naravnega središča za diplomatsko in vojaško delovanje, saj je imela Srbija svojo vlado in vojsko. Garašanin se je pri tem še posebej izognil obveznosti srbske vlade, da bi se morala v teh vprašanjih vselej sporazumeti z Zagrebom. Vlogo Zagreba je omejil na dolžnost, da podpira akcije Srbije. Garašanin je pristal na formulacijo o narodni istosti Srbov in Hrvatov, pri čemer je njihova enotna narodnost označena z jugoslovanskim imenom. Vključeni niso ne Slovenci ne Bolgari. Ta enotna narodnost je izrecno deklarirana kot edina podlaga države, pri čemer je izključena karkšnakoli državna delitev po veri, ki »nas deli na tri dele in ločuje«. Vse cerkve v državi bodo enake. Garašanin ni hotel, da bi sporazum vnaprej govoril o ureditvi zvezne države in pripominja, da je »to prepuščeno času in udeleženim plemenom, ko bodo izbojevala svojo osvoboditev«.

Konkretno sega sporazum samo do akcije v Bosni in Hercegovini ter do načina, kako bi jo podprli. »Gibanje se bo začelo v Bosni in Hercegovini še to poletje ob pomoči Srbije in Hrvatske. Toda ne Srbija ne Hrvatska se ne bosta takoj vmešali, da ne bi s tem povzročili intervencije velikih držav, zlasti pa Avstrije, ki samo išče povod za to. To je tisto, čemur se je potrebno najbolj izogibati... Gibanje kristjanov v Turčiji (Muslimani niso bili predvideni kot udeleženci!) mora biti strogo lokalne narave, da bi tako lahko veljalo za povsem notranji turški prepir. Zato ga morajo začeti bosensko-hercegovska, bolgarska in arnautska (!) ljudstva, Srbija in Hrvatska pa ga bosta skrivoma podprli s četami, ki bodo iz Srbije, Črne gore, Dalmacije, Hrvatske in Slavonije, dobro urejene in z vsem nujnim preskrbljene, tajno in vse hkrati vkorakale v Bosno in Hercegovino, da bi tam po skrbno premišljenem načrtu vzdignile v vstajo vse ljudstvo.« Predviden je tudi način političnega razvoja vstaje. Skupščina vstajnikov bo »izjavila, da vstajniki spoštujejo načelo integritete turškega cesarstva, vendar hkrati

zahtevajo, da se jim prizna, da so skupaj s Srbijo v istem razmerju do cesarstva, v kakršnem je tudi ona sama...« O političnem ravnanju Hrvatske je rečeno, da si bo troedina kraljevina »tudi doma prizadevala, da se za enak polet čimprej in kar najbolje tudi sama usposobi; se pravi, da se bo izogibala zvezi z Ogrsko in Dunajem, da bi tako imela za prihodnost povsem proste roke; če pa to ne bi bilo mogoče, bo pristala le na takšno zvezo z Madžari, po katerem se bo mogla doma čim svobodneje gibati«. Pri tem je Garašanin prečrtal vse, kar je Orešković predvidel o možnosti nihanja Hrvatske med Dunajem in Pešto. Se pravi, predvidena je določena politična obveznost Hrvatske, da se državnopravno ne zavezuje preveč konkretno v odnosih s habsburško monarhijo. Jaroslav Šidak k temu pripominja, da »za zdaj ni jasno, kako je ta obveznost mogla vplivati na konkretno politiko Narodne stranke od pomladi 1867. leta dalje«.[29]

Ni znano, ali je Strossmayer dal kake pripombe na predlog, ki mu je bil predložen ob koncu marca 1867. leta. Obstajajo pa dokazi, da je sprejel temeljno misel o sodelovanju v prizadevanjih za priključitev Bosne in Hercegovine k Srbiji in da bi naj prišlo pozneje, v bodočem razvoju, do združitve jugoslovanskih pokrajin v neodvisno državo. V mesecu maju 1867. leta je bil v Zagrebu ustanovljen v sporazumu predvideni glavni odbor, njegov predsednik je postal Matija Mrazović. Mrazović je na začetku aprila prinesel v Beograd Strossmayerjevo privolitev k sporazumu. Brž̌čas pa je s sporazumom povezan tudi sklep sabora, sprejet 11. maja 1867. leta, da sabor »priznava srbski narod, ki v njej (Hrvatski) prebiva kot narod, istoveten in enakopraven s hrvatskim narodom«.

Velja opozoriti še na en izraz radikalizacije hrvatske narodne politike, ki je nedvomno pozitivna prvina v razmerah, ustvarjenih s sporazumom. Cesar Franc Jožef je 5. aprila 1867. leta pozval Strossmayerja v avdienco. Bilo je mogoče predvidevati, da bo cesar poskušal z grožnjami prisiliti Strossmayerja, naj vpliva na hrvatski sabor, da sprejme sklep o dualistični ureditvi države. Strossmayer je v pogovoru s cesarjem ostal neomajen in je celo zagrozil, da bo cesarju vrnil škofovsko palico, če bo vztrajal pri tej zahtevi. Jakšić in Vučković neposredno povezujeta to Strossmayerjevo stališče s sporazumom med srbsko vlado in Narodno stranko. Strossmayerjevo ravnanje v teh razmerah pojasnjujeta z naslednjimi besedami: »Ogorčen zavoljo odnosa Dunaja in Pešte do Hrvatov je iskal rešitev v pripravljanju ugodne priložnosti za odcepitev.«[30]

Pri vsem tem moramo seveda upoštevati tudi mednarodne razmere, zlasti pričakovanje oziroma možnost »finis Austriae«. Težišče sporazuma je bilo na izostritvi povsem jasno vidnega kratkoročnega cilja, to je bližnje akcije v Bosni in Hercegovini. Toda vlada Srbije se je kaj kmalu odločila opustiti to akcijo, ne da bi se posvetovala s Hrvati. S tem so bili preloženi na še veliko bolj oddaljeno prihodnost tudi vsi drugi načelni cilji sporazuma. To je bil prvi vzrok za kratkotrajnost sporazuma, ki jo omenja Vojislav Vučković.[31] Vsi ti načrti »so ostali le na papirju«, ugotavlja tudi Vaso Čubrilović.[32] K tem ugotovitvam pa velja dodati: tudi takšni, kot so bili, omejeni na črko na papirju, so ti načrti v idejnem pomenu še vedno pomenili etapo, ne pa že izoblikovane zamisli o »osvoboditvi in združitvi vseh južnih Slovanov« (tako jih ocenjuje Vasilije Krestić).[33] Velja tudi ugotoviti, da ti načrti izključujejo Slovence in da je še povsem nerešeno vprašanje o obsegu Jugoslavije proti jugovzhodu. Ni izključno povezovanje in združevanje v

balkanskih razsežnostih. V tem smislu lahko soglašamo s Krestićem, ko pravi: »Od vsega je ostala le ideja, ki pa je pognala globoke korenine in ki jo je bilo mogoče uresničiti šele petdeset let pozneje.« Vendar dodajmo, da je ideja sama v teh petdesetih letih in v svoji uresničitvi leta 1918 in pozneje doživela očiten in povsem določen razvoj, da bi mogla postati jugoslovanska v današnjem pomenu.

Upoštevaje vse te pridržke o pomenu sporazuma Garašanin-Strossmayer, ostane vendarle nekaj, kar je bistveno. Interes reševanja srbskega nacionalnega vprašanja je bil tisti, ki je vodil Srbijo na poti približevanja skupnosti v današnjem jugoslovanskem obsegu. Če ta razlog ne bi bil temeljni kamen v zunanji politiki Srbije, se ne bi že tedaj odločila, da ne bo upoštevala izrecnih ugovorov ruske carske diplomacije.

Kot je znano, je ruska diplomacija poskušala preprečiti zamisel o skupnem nastopu Srbije in hrvatske Narodne stranke. Njene pripombe so izhajale iz nezaupanja do hrvatskih politikov (slišati je bilo mogoče trditve: Strossmayer je »avstrijski agent — provokator«, Orešković pa »spletkar«) in izrečeno je bilo opozorilo, da utegnejo avstrijski Slovani pripeljati Srbijo do tega, da bo postala orodje »slovanske politike Avstrije«, ali pa da jo bodo pahnili v resen konflikt z Avstrijo.[34] Vlada Srbije pa je kljub temu vztrajala pri zamisli o osvoboditvi Bosne in Hercegovine in pri sodelovanju s hrvatsko Narodno stranko. Vztrajala je pri zamisli o prihodnosti, ko se naj celokupen problem zedinjenja Srbov rešuje v skupni zvezni državi Srbov (s Črnogorci) in Hrvatov.

Pripombe ruske diplomacije niso izražale le nezaupanja pravoslavne Rusije do katoliških Slovanov, ampak tudi strpnost ruskega carstva v odnosih s habsburškim cesarstvom. To je bil izraz omejenosti političnega interesa ruske države le na vzhodni in deloma še na osrednji Balkan kot območja, ki ga Rusija potrebuje in ki ga realno more obvladati. Od sredine Balkana proti zahodu se je Rusija počutila na tujem terenu, ne glede na njegovo (južno) slovanstvo. Za Srbijo pa je bil jugoslovanski zahod odločilnega pomena za rešitev srbskega vprašanja. Šlo je za dva različna interesa — za imperialnega, za »svojo« zono na Balkanu, ter za srbskega in hrvatskega — za reševanje tako srbskega kot hrvatskega vprašanja v širši (zvezni) jugoslovanski državnosti. Strah ruske diplomacije 1867. leta, da bi se lahko »zahodna« varianta jugoslovanske državnosti izmaknila vplivu imperialne Rusije, je pomembno vplival na diplomacijo Rusije tudi še veliko pozneje, med prvo svetovno vojno. Tudi leta 1914 je politika Srbije za jugoslovansko združitev prihajala »v konflikt s politiko delitve tega prostora med velike države« — Rusijo, Britanijo, Italijo in Francijo, od katerih je vsaka imela »svojo formulo interesnih sfer«.[35]

Ugodne mednarodne razmere so 1867. leta hrvatski narodni politiki omogočile in jo hkrati spodbudile, da je iskala politično oporo in morda tudi rešitev vprašanja združitve in politične uveljavitve Hrvatske v srbsko-hrvatski in morda tudi v madžarsko-hrvatsko-srbski ali še širši donavski kombinaciji Kossuthovega tipa, torej mimo Avstrije in njenih ostankov. Te razmere so nastale s porazom Avstrije v vojni s Prusijo, ustvarjala pa jih je tudi verjetnost njenega ponovnega poraza v povračilni vojni z uničujočimi posledicami. Skratka, hrvatska Narodna stranka (Strossmayer) je sprejela tajni Garašaninov predlog o skupni politični in stvarni akciji v Bosni in Hercegovini. Rubikon jugoslovanskega političnega delovanja so torej prestopili na obeh straneh — na srbski in na hrvatski.

Čeprav se je neposredno za tem korakom pokazalo, da ne na tem ne na drugem bregu Rubikona ni stvarnih možnosti, da bi od besed (tajnih) prešli k dejanjem, je politična jugoslovanska koncepcija vendarle dobila svoje prve obrise. Za zdaj je ostala sicer omejena v glavnem le na srbsko-hrvatski odnos. Srbsko-črnogorski odnos je veljal za odnos dveh srbskih držav, vprašanje Slovencev pa je ostajalo zunaj stvarnih možnosti. V ospredju aktivnega zanimanja je bila osvoboditev južnih Slovanov izpod Turčije, pri čemer je bilo najbolj pereče vprašanje Bosne in Hercegovine. Rešitev s pomočjo njune osamosvojitve v otomanskem cesarstvu in zagotovitev statusa, kakršnega je uživala Srbija, ter njuna morebitna priključitev k Srbiji ob pomoči (infiltraciji) sil Hrvatske (Vojne krajine), seveda v upanju, da bo evropska kriza, ki jo je povzročilo nemško vprašanje, nevtralizirala nevarnost intervencije velikih držav. Takšna je bila faza, aktualna v tistem trenutku. Šele v daljni, še nedoločni prihodnosti naj bi prišla na vrsto druga faza — rešitev vprašanja Hrvatske ob zavzemanju okrepljene srbske države. Ne glede na ta diahronizem pa je bila bistveno pomembna že določitev takega skupnega cilja.

Razumljivo je, da bi se morala v času do te nedoločne prihodnosti Hrvatska znajti sama — vendar skladno s tem oddaljenim ciljem. Pogoj za vse to pa je bila neposredna aktivna vloga Srbije v prvi fazi. Da je bila zamisel resnično takšna oziroma da jo je Strossmayer vsaj tako razumel, potrjuje njegova reakcija na neaktivnost Srbije leta 1870, ko se s francosko-prusko vojno na videz ponovi možnost iz leta 1866. Strossmayer gleda tudi zdaj na reševanje jugoslovanskega vprašanja etapno. Prva faza naj bi bila rešitev, ki bi jo dosegli s pobudo Srbije, kar zadeva vzhodno vprašanje, torej na rovaš Turčije. To je etapa združitve Srbije, Črne gore ter Bosne in Hercegovine. Naslednja etapa ni bila podrobneje določena, vendar je očitno, da je za Strossmayerja pogoj zanjo uresničitev prve, »srbske« etape (pismo Matiji Mrazoviću, 20. oktobra 1870. leta, ki ga v odlomku navajamo v nadaljevanju).

Možnost in pripravljenost, da bi začeli s to prvo, »srbsko« etapo, ki se je pokazala v letu 1867, pa je zelo kmalu splahnela. V Mihailovi politiki pride do že omenjene odločitve, da le po diplomatski poti in torej ne s pomočjo vstaje, uveljavi interese Srbije v Bosni in Hercegovini (sestanek z Gyulom Andrassyjem v avgustu in zamenjava Garašanina v mesecu novembru 1867. leta.) Ta preobrat v Mihailovi politiki je s hrvatskega stališča ocenil Matija Mrazović kot izdajo skupno dogovorjenega programa, s čimer je »pokvarjen« tudi »posebni« program Narodne stranke.[36]

Ostro, vsekakor preostro reakcijo Matije Mrazovića lahko pojasnimo s splošnim ogorčenjem hrvatskih narodnih politikov na jesen 1867. leta, ko je postal avstroogrski dualizem dejstvo in ko je bilo Hrvatski mimo njene volje vsiljeno ponižanje s tako imenovano hrvatsko-ogrsko nagodbo. Veliko vprašanje je seveda, ali bi lahko s pogodbo določena akcija Srbije in Hrvatske pri organiziranju in podpiranju vstaje v Bosni in Hercegovini kaj vplivala na sklenitev avstroogrske nagodbe, o kateri je bilo vse že dogovorjeno, kot smo povedali, še pred sporazumom Garašanin — Strossmayer. V tem oziru je bilo, kot kaže, le malo odvisno od večje ali manjše aktivnosti Srbije v Bosni in Hercegovini. Vendar pa je ostal porazen občutek, da zavoljo samovolje določenega vladarja ali zavoljo njegove slabe taktike ni prišlo do pomembnega moralno-političnega vzgiba za celotno južno slovan-

stvo. Tak način je lahko samo okrepil prepričanje, da se mora hrvatska narodna politika v trenutnih razmerah znajti sama. K temu moramo dodati še dejstvo, da je srbska vlada že ob koncu junija 1868. leta neposredno po Mihailovi smrti »poskušala prek svojega agenta Antonija Oreškovića pripraviti Strossmayerja in Matijo Mrazovića, da popustita« Madžarom.[37]

Dualizem je potrdil ločenost Dalmacije (in Istre) od Hrvatske, banovino, še naprej ločeno od Vojne krajine, pa je prepustil Madžarom. Z »nagodbo« so Madžari spravili banovino v položaj nemočne province s posebnim statusom, ki pa je bil v slehernem trenutku izpostavljen neustavni intervenciji Pešte.

Seveda pa vseh zagat v tedanjem hrvatskem položaju ni povzročil dualizem. Vendar je dualizem v marsičem otežil procese narodnega konstituiranja in integracije, in to najbolj tam, kjer je bil ta problem najbolj občutljiv — v Dalmaciji in v Istri. Po obnovitvi ustavnosti v Avstriji nastanejo v Dalmaciji specifične politične razmere. Kaže se velika socialna in politična moč Italijanov in italijanskega jezika, čeprav po številu pomenijo le neznatno manjšino. Kurialni volilni sistem pomaga italijanski stranki, da more še vse do leta 1870 tekmovati z Narodno stranko za večino v deželnem zboru, čeprav je slednja združevala tako hrvatske kot srbske volilce. Na prvih neposrednih volitvah v dunajski državni zbor leta 1873 osvojijo italijanaši večino dalmatinskih mandatov. Podoben boj se bije tudi v dalmatinskih mestnih upravah (uprava Splita dobi narodno večino šele leta 1882). Italijani oziroma italijanaši, ki jih podpira dunajska vlada, zagovarjajo načelo avtonomije Dalmacije, se pravi ločenosti od Hrvatske in njeno vključenost v avstrijsko državno polovico. Miniti bosta morali skoraj dve desetletji političnih bojev, da bodo italijanaši v dalmatinskem deželnem zboru dokončno potisnjeni v položaj neznatne manjšine. Ta uspeh narodne politike je takrat že zasenčilo postopno razmikanje Hrvatov in Srbov. Enotna Narodna stranka v Dalmaciji se je dokončno razcepila ob vprašanju Bosne in Hercegovine. Pa tudi hrvatska Dalmacija se še dolgo in v vsem ne identificira s hrvatskim imenom, zlasti ker z njim manipulirajo določene politične struje (korespondenca dubrovniškega hrvatskega politika dr. Pere Čingrije bi bila dobra podlaga za študij tega vprašanja).

Približno v istem času (kot v Dalmaciji) se začne tudi boj Hrvatov v Istri, ki ga ves čas bijejo družno s Slovenci. Istra je zelo pomembno prizorišče praktičnega porajanja hrvatsko-slovenske razsežnosti v jugoslovanski vzajemnosti. Hrvatsko-slovensko delovanje v Istri, vodeno po načelu narodnosti, pomeni važno dopolnitev in korektiv v hrvatski politiki, ki je sicer tako izključno oprta na argumente zgodovinskega prava. V Istri je italijanski del prebivalstva neprimerno večji kot v Dalmaciji, a še močnejši je zaradi zgodovinskih, socialnih, kulturnih in političnih dejavnikov. Čeprav so zahodnoistrska mesta najstarejši center italijanskega iredentizma v Avstriji, pa dunajska vlada v tem ne vidi razloga za strpnejši odnos do interesov Hrvatov in Slovencev. Nasprotno, skrbi za to, da demokratizacija političnega sistema ne bi preveč omajala zgodovinsko dominatnega položaja Italijanov, saj upa, da bo tako ublažila iredentizem. Hrvatsko-slovenski boj za narodno enakopravnost v Istri doživlja pomembne uspehe, toda še zdaleč ne takšnih, kot so bili doseženi v Dalmaciji.

Povsem logično je, da je hrvatska narodna politika po letu 1868 videla svojo neposredno nalogo in cilj v reviziji dualizma ali vsaj

hrvatsko-ogrske nagodbe. Kake sile, ki bi ji pri tem mogla pomagati od zunaj, v soseščini ni bilo, upi v slovansko Rusijo pa so bili bolj moralno-politične kot praktične narave. Revizijo pa bi bilo mogoče doseči samo s koncentracijo moči v mejah države, v kateri so Hrvatje živeli. Čas in politični sistem sta bila takšna, da bi bilo mogoče doseči koncentracijo predvsem z državno-pravnim povezovanjem. Takšna je bila tudi narava politične akcije Narodne stranke v naslednjih dveh ali treh letih, ki je prvič v zgodovini pripeljala do politične izjave hrvatskih, srbskih in slovenskih politikov, izjave, ki se je imenovala z jugoslovanskim imenom.

Ali se ta izjava upravičeno imenuje jugoslovanska, če ni bila, kot ji bodo očitali, protiavstrijska?

Francosko-pruska vojna, ki je izbruhnila 10. julija 1870. leta, pomeni novo navidezno možnost za razpad habsburške monarhije. V nasprotju s prvo iz leta 1866 pa ta vojna ni neposreden povod za večjo zunanjepolitično aktivnost Srbije niti kar zadeva Avstrijo niti Turčijo. Tokrat ni bilo nobene Bismarckove pobude, ki bi spodbujala Srbijo k protiavstrijski aktivnosti. Še pred umorom kneza Mihaila, 10. junija 1868, se je Srbija nehala ukvarjati z mislijo na protiavstrijsko delovanje. Za vlado Srbije je v vseh teh letih značilno prizadevanje, da bi ustvarila takšne odnose z madžarsko politiko, ki bi zagotovili naklonjenost Madžarov do morebitne akcije Srbije v Turčiji (v Bosni in Hercegovini). Vsaka aktivnost na območju širše zgodovinske Ogrske (na Hrvatskem), kaj šele v ožji Ogrski (Vojvodini), bi povsem izključevala takšno naklonjenost Madžarov. To pojasnjuje, zakaj Srbija ni razmišljala o kakršnikoli akciji proti Avstriji, marveč je uradno odstopila od svojega interesa za Srbe v habsburški monarhiji. Takšna politika vlade Srbije je povzročila pomembno zaostrovanje kritičnega odnosa Miletićeve stranke in Združene srbske mladine do režima v Srbiji, kar se je po Mihailovi smrti še poglobilo.

Po uvedbi dualizma, ki je Madžarom zagotovil vodilni položaj na Ogrskem pa tudi v Vojvodini, so se možnosti za sporazumevanje s Pešto bistveno zmanjšale, kot se je zmanjšal v madžarski politiki tudi vpliv Kossuthove struje neodvisnih. V takih razmerah in vsekakor tudi pod vplivom teženj vlade Srbije, da bi se sporazumela z Madžari, nastane na začetku 1869. leta bečkereški program Miletićeve Srbske narodne svobodomiselne stranke na Ogrskem. Program se sicer sklicuje na sklepe srbskega kongresa iz leta 1861 (blagoveštenski sabor), vendar zahtevo za uveljavitev srbske Vojvodine prilagaja spremenjenim razmeram (zahteva arondiranje Bačke in Banata v administrativno enoto s srbskim uradnim jezikom, vendar brez imena Vojvodina). Obstaja razlaga, da so vojvodinski Srbi s tem izgubili osnovo za kako poznejšo zahtevo za teritorialno avtonomijo in da so nasploh stopili po poti postopnega opuščanja takih zahtev v nadaljnjem razvoju.[38] Bečkereški program pa na drugi strani podpira državnopravno samostojnost in teritorialno celovitost trojne kraljevine Hrvatske in nasprotuje sleherni politiki, ki bi se zavzemala za ohranitev Turčije na rovaš svobode in samostojnosti krščanskih narodov ter na rovaš zedinjenja srbskega naroda. To zedinjenje srbskega naroda seveda zadeva združitev s Srbijo tistih Srbov, ki so pod oblastjo Turčije, in zatorej ni protiavstrijske narave. Kar zadeva habsburško monarhijo, nastopi bečkereški program proti dualizmu »kot zalegi sovražnega duha proti Slovanom«; zavzema se za državno in narodno enakopravnost »preklitavskih« Slovanov, se pravi tistih v deželah ogrske krone, in brezpo-

gojno priznava integriteto teh dežel. O enakopravnosti drugih slovanskih narodov, tistih v avstrijski državni polovici (Poljakov, Čehov, Slovencev), program ne govori.

V kritičnem trenutku nove vojne 1870. leta in v času pruskih zmag nad Francijo je pasivnost srbske vlade zbujala nerazpoloženje ne le med Združeno srbsko mladino, ampak tudi med Hrvati. Strossmayer že 20. oktobra 1870. leta zapiše porazno sodbo: »Če bi znala in hotela (Srbija) izrabiti to ugodno priložnost, bi bilo danes orientalno vprašanje rešeno v vseh svojih pomembnih elementih, saj bi bilo z združitvijo Srbije, Bosne, Hercegovine in Črne gore v bistvu rešeno južnoslovansko vprašanje. Srbija je danes naša velika rana.« Zato Strossmayer 11. novembra istega leta izrazi prepričanje, da mora Narodna stranka »navezati žive stike z liberalnimi življi v Srbiji«. Strossmayerjeva razburjenost, ki veje iz teh besed, izvira iz tedaj povsem stvarne nevarnosti, da se velika Nemčija pojavi na Litvi, Sotli in Kolpi, v Istri in v Trstu kot soseda Ogrske in Hrvatske.

Ta strah je spodbudil hrvatsko Narodno stranko k razmišljanjem o novih političnih pobudah, seveda v mejah lastnih možnosti. Upoštevaje možnost velikonemške ekspanzije v Avstrijo, pošlje stranka v Berlin enega izmed svojih prvakov (Ivana Vončino), nameravala pa je poslati nekoga tudi na Dunaj. Vendar Strossmayer sodi, da prvo ne bi bilo koristno, saj je prepričan, da »Prusija in Nemci« potrebujejo Avstrijo (da je ne bodo razbili), kar pa zadeva drugo (stik z Dunajem), ne pričakuje »posebnih koristi«. Vendar so se v tem času povečali upi, da bo v ogroženi habsburški monarhiji prišlo do nekaterih sprememb v ustavni ureditvi. Šlo je za možnost državne združitve in avtonomije vseh južnih Slovanov, ki so živeli na ozemlju monarhije. O tem je razmišljal v glasilu Narodne stranke »Zatočniku« njen voditelj Matija Mrazović. Po njegovem mnenju bi bilo potrebno proti »nemški povodnji« doseči ob podpori Madžarov in upoštevaje oslabljeni položaj cesarja, boljšo rešitev, ki pa vendarle ne bi pomenila neposrednega spopada z dualizmom. Na območju avstrijske državne polovice naj bi sklenili nagodbo s Češko in Galicijo, v ogrski državni polovici pa sklicali sabor hrvatskih dežel, ki bi sklenil novo zvezo z Ogrsko. S stališča jugoslovanske politične vzajemnosti je pri tem najpomembnejša misel, da bi se naj državnopravno združeni Hrvatski pridružile tudi slovenske dežele.

Pridružitev slovenskih dežel k Hrvatski je seveda pomenila zahtevo o njihovi izločitvi iz avstrijske državne polovice s tem pa tudi iz meja nekdanjega »nemškega Bunda«, ki je pomenil zgodovinsko podlago za teritorialni obseg bodoče velike Nemčije — »Germanije«. Zahteva za pripojitev Slovenije k Hrvatski je torej pomenila zanikanje dvojnega zgodovinskega prava: dinastičnega prava habsburške hiše do te posesti in zgodovinskega državnega prava nemškega rajha. Takšno zahtevo je bilo mogoče izreči le v imenu narodnega načela. Že sama misel o državni zvezi Slovenije s Hrvatsko je torej vnašala v jugoslovansko politiko demokratično načelo, ki je moralo demokratizirati tudi hrvatsko zgodovinsko državno pravo kot izključno podlago narodne politike Hrvatov. Na drugi strani pa vemo, da je izključnost hrvatskega državnega prava oteževala demokratično rešitev odnosov med Hrvati in Srbi znotraj meje dežel ogrske krone.

Hrvatska Narodna stranka si je resno prizadevala, da bi pridobila politiko Slovencev za svojo idejo o subdualističnem zedinjenju v mejah ogrske državne polovice. To je bila povsem nevsakdanja misel za Slo-

vence, ki so dotlej razmišljali o takšnem povezovanju, le če bi prišlo do obče federalizacije habsburške monarhije (to je enakopravno z Ogrsko in z vsemi drugimi federativnimi deli). Hrvatska Narodna stranka se je v tem trenutku izrecno odpovedala negativni dediščini ilirizma v odnosih do Slovencev. Odrekla se je namreč težnji, da bi naj Slovenci opustili svoj knjižni jezik in se pridružili književni enotnosti na podlagi hrvatsko-srbske štokavščine. O tem je 24. oktobra 1870. leta pisal Miškatović: »Samo po sebi je razumljivo, da mi z zvezo med hrvaškimi in slovenskimi deželami mislimo le na politično zvezo. Nič nimamo opraviti s tistimi našimi rojaki, ki na silo zahtevajo, da so Slovenci planinski Hrvati... Nič nimamo opraviti s tistimi našimi rojaki, ki slovenskim bratom vsiljujejo slovnico in besednjak... Narodna stranka kot celota ne sprašuje po imenu in jeziku, ki bosta v rabi v Sloveniji v bratski zvezi.«

Takšno prepričanje o spoštovanju slovenske narodne individualnosti pa tudi o izključno politični naravi južnoslovanskega zedinjenja ni izhajalo le iz slabih izkušenj minulih let, ampak je bilo tudi posledica pomembne politične uveljavitve, ki so jo prav v teh letih dosegli Slovenci.

Slovenci v »Germaniji«

Z obnovo ustavnega življenja v Avstriji 1860. leta oživi tudi slovensko politično gibanje v obeh njegovih tokovih (liberalnem in konzervativnem). Vnovič je izrečena zahteva za »zedinjeno Slovenijo«, ki pa se ji pridruži tudi težnja, da bi politični program Slovencev uskladili s programom drugih federalističnih sil v habsburški monarhiji. Težava je bila v tem, da so vsi drugi federalisti zagovarjali zgodovinsko načelo, se pravi, da njihov cilj ni bila federacija etničnih celot, ampak federacija »zgodovinskih individualnosti«. Za »zedinjeno Slovenijo« med njimi ni bilo prostora. Proti neposredni nevarnosti germanizatorskega pritiska centralistične nemške liberalne buržoazije, ki ji je v tem smislu zelo uspešno pomagala cesarsko-kraljevska nemška birokracija, so Slovenci vendarle iskali oporo pri federalističnih silah (Tirolci in konzervativni elementi v drugih avstrijsko-nemških deželah, zatem Čehi, Poljaki in Hrvati). Slovenci so se prilagajali politični naravi svojih potencialnih zaveznikov in so zato sami poskušali utemeljiti svoj program z nekakšnim navideznim zgodovinskim pravom (mariborski program 1865). Padec Schmerlingove in nastop Belcredijeve vlade, ki se je na videz zavzemala za federalizem, sta dramila upe Slovencev, vendar se je kmalu pokazalo, da pričakovanja niso bila utemeljena. Zlasti poražen je bil vpliv dejstva, da je sredi leta 1866 konferenca federalistov Čehov, Poljakov in Hrvatov obšla Slovence in jih prepustila federalni skupini nemških dežel. Na drugi strani pa je 1866. leto prineslo tudi prvo novodobno medržavno razdelitev slovenskega etničnega ozemlja: Avstrija je prepustila Italiji skupaj z Benetkami tudi območje tako imenovane Beneške Slovenije. Če bi Avstrija razpadla, bi Slovencem pretila neposredna nevarnost, da postane njihovo območje predmet še nadaljnje delitve med veliko Nemčijo na eni strani in zedinjeno Italijo na drugi. Vse to je nagnilo slovenske politike, zlasti pa privržence liberalno usmerjenih »Mladoslovencev«, da so okrepili svojo politično akcijo in potrdili program »Zedinjene Slovenije«, ki je edini

ustrezal narodnemu načelu in torej tudi načelno nasprotoval vsakršni mednarodni delitvi slovenskega etničnega ozemlja.[39]

Na volitvah leta 1867 je slovenska Narodna stranka strnjeno zmagala skoraj na vsem slovenskem etničnem ozemlju, izvzemši mesta zunaj Kranjske. Volitve so bile dokaz, da je slovenski kmet, poleg le ožjega kroga meščanov in inteligence, množično sprejel slovenski narodni program. V nadaljevanju tega političnega preboja v naslednjih letih (1868—1871) se razvije tako imenovano taborsko gibanje. To so bila velika množična ljudska zborovanja, ki so jih organizirali povsod, kjer se je govorilo slovensko, ne glede na deželne meje. Ta zborovanja — tabori — so se izrekala za demokratizacijo političnega sistema, zlasti pa so zahtevala zedinjenje vseh slovenskih ozemelj v Zedinjeno Slovenijo kot posebno politično (federalno) enoto. To je bil svojevrsten plebiscit za narodno zedinjenje. Namen sklicateljev taborov ni bil le v tem, da bi spodbudili reševanja slovenskega vprašanja v Avstriji, ampak tudi v tem, da bi množice slovenskega naroda same pokazale Evropi, da na tem območju živi poseben narod, ki ima pravico sam odločati o svoji usodi, da ne sme biti predmet meddržavnih delitev.[40]

Velja pripomniti, da so tabori in njihova tradicija utemeljili v slovenskem političnem življenju specifično obliko političnega delovanja, ki se pojavlja tudi pozneje v kritičnih obdobjih narodnega življenja. Gre namreč za izražanje politične volje ne le prek izvoljenih predstavniških teles, ampak tudi v tesnem stiku voditeljev strank z množicami na velikih ljudskih zborovanjih. Politiki so na ta način prepričljivo dobivali soglasje množic, seveda pa so se morali tudi sami prilagajati razpoloženju ljudstva. Med najbolj značilnimi obdobji tega za Slovence specifičnega načina neposrednega vključevanja množic v politično življenje moramo omeniti gibanje solidarnosti z odporom Hrvatov proti madžarizaciji v letu 1903, zatem obdobje zaostrenih protinemških nastopov v času aneksije Bosne in Hercegovine 1908. leta, zlasti pa gibanje za samoodločbo v času končne krize monarhije, to je v letih 1917—1918.

Program Zedinjene Slovenije je v vseh fazah svojega nastopanja od leta 1848. dalje vselej imel tudi svojo jugoslovansko razsežnost. Zedinjena Slovenija naj bi praviloma bila prva stopnja k federativnemu povezovanju z drugimi jugoslovanskimi deželami v monarhiji; zlasti s Hrvatsko in s tem povezano tudi z Vojvodino. V šestdesetih letih se ta jugoslovanska razsežnost vedno znova ponavlja v javnih razmišljanjih. Leta 1866. se kaže v sodelovanju številne slovenske delegacije na slovesnostih v Zagrebu ob 300. obletnici Nikole Zrinjskega. V naslednjem letu Fran Levstik objavi program nove politične revije »Slovenski jug« in utemeljuje jugoslovansko misel ne le kulturno, kot se je dotlej najpogosteje dogajalo, ampak tudi politično. Kot bistvo jugoslovanstva poudarja politično solidarnost južnoslovanskih narodov.[41] Na vrhuncu taborskega gibanja, na največjem izmed taborov, v mesecu maju 1869. leta v Vižmarjih pri Ljubljani, nastopi tudi predstavnik Združene srbske mladine iz Novega Sada. Pobuda hrvatske Narodne stranke na jesen 1870. leta, naj bi oblikovali skupen državnopolitični program za Hrvatsko in Slovenijo, naleti v teh razmerah na nastežaj odprta vrata.

Tako so se 7. in 8. septembra 1870. leta sestali v Sisku politiki Hrvatske narodne stranke, na sestanku pa sodelujejo tudi štirje slovenski politiki iz Kranjske in Štajerske. Od Srbov je bil povabljen Jovan Subotić, vendar se je opravičil. Na sestanku sprejmejo dogovor,

da naj federacija Hrvatske in Slovenije kot celota sklene z Ogrsko novo nagodbo o realni uniji. Odnos med Hrvatsko in Slovenijo znotraj te celote naj bo stvar medsebojnega enakopravnega dogovora, vštevši načelo enakopravnosti jezika in vere. Zadnji element je zadeval Srbe, prvi Slovence. »Ne predstavniki hrvatske ne slovenske narodne stranke... niso v svojih projektih o preureditvi monarhije predvideli možnosti obstoja Vojvodine,« pripominja A. Radenić, bržčas upravičeno. Znano je sicer, da je Mrazović v svojem pismu uredniku »Slovenskega naroda« A. Tomšiču že 9. novembra 1870. leta pisal: »K tej slogi je potrebno povabiti tudi Srbe, ki živijo v nekdanji srbski Vojvodini, in jih je madžarska oholost in nestrpnost oropala vseh pravic.« Vendar načrt, sprejet v Sisku, ne omenja posebej Vojvodine. Dogovorjeni načrt tudi ni bil takoj objavljen, saj je bilo sklenjeno, naj bi se razprava nadaljevala na posebni jugoslovanski konferenci v Ljubljani.

Tudi sam avtor načrta, Matija Mrazović, ni bil prepričan, da je načrt realen, saj je bila do njega skeptična na eni strani Vojna krajina, na drugi strani pa se tudi Slovenci ne bi mogli iztrgati iz Avstrije.

Na dogovorjenem ljubljanskem kongresu, ki je zboroval od 1. do 3. decembra 1870. leta kot praznovanje obletnice rojstva Franceta Prešerna, so udeleženci razpravljali o štirih možnih inačicah programa: 1. subdualizem — državno politično združenje Hrvatske, Slovenije in Vojvodine znotraj Ogrske; 2. prav takšna jugoslovanska enota v subdualističnem razmerju z avstrijsko državno polovico; 3. enaka jugoslovanska enota kot del obče federalizirane habsburške monarhije, se pravi brez dualizma; 4. konstituiranje državne enote južnih Slovanov habsburške monarhije, ki bi bila povsem ločena od te države.[42]

Na kongresu v Ljubljani je sodelovalo kakih sto politikov. Poleg predstavnikov hrvatske Narodne stranke so bili na kongresu predstavniki obeh slovenskih političnih tokov (staroslovenci in mladoslovenci), predstavniki Vojne krajine, med njimi tudi Srbi, kot zastopnik vojvodinskih Srbov pa Laza Kostić. Kostićevo sodelovanje je bilo zelo pomembno, saj je Svetozar Miletić, voditelj srbske liberalne vojvodinske stranke, nasprotoval celotni zamisli in s tem tudi sodelovanju na kongresu v Ljubljani.

Glasilo liberalne srbske vojvodinske stranke »Zastava« je sprva pozitivno pisalo o tej zamisli. Toda kmalu zatem Miletić pojasni svoj kritični odnos.[43] Miletić izhaja iz prepričanja, da je Avstrija tik pred zlomom. V zamisli, ponujeni na konferenci v Sisku, vidi oviro za razpad Avstrije, ki bi jo naj uničila nemška ekspanzija. Po njegovem mnenju »naš narod« ni poklican, da bi podiral Avstro-Ogrsko, vendar pa tudi ni poklican, da bi jo podpiral. Na opozorila, da preti nastanek velike Nemčije, ki pomeni smrtno nevarnost za narodni obstoj Čehov in Slovencev, ogroža pa tudi Hrvate in da bi zato bilo potrebno poiskati način, kako strniti politične sile habsburških Jugoslovanov in utrditi njihov državno-pravni položaj, Miletić odgovarja in poudarja, da prav tega ne bi smeli storiti. To bi po njegovem mnenju samo oviralo »velikega skobca«, ki bi naj uničil Avstrijo. »Naš narod ni poklican, da podira to monarhijo, saj za to nima dovolj moči; za to je potreben večji ‚skobec'; vendar pa mi kot narod (...) v tem ne smemo videti naloge, naj s svojimi pleči to monarhijo ohranjujemo...«

Ohranitev monarhije je bilo za Miletića vsako prizadevanje, da bi nacionalno vprašanje v habsburški monarhiji začeli reševati, denimo, z njeno federalizacijo. Tudi če bi bilo to v izjemnih okoliščinah možno,

Miletić sodi, da to za Srbe ne bi bilo sprejemljvo, saj bi po njegovem prepričanju srbsko vprašanje zadovoljivo rešila le neodvisna državna grupacija južnih Slovanov s Srbijo kot njenim središčem. »Federacija sploh ne bi bila smiselna, če bi bila omejena na sedanje meje monarhije (...), naš narod bi ostal razkosan, v takšnih razmerah pa, kot smo že povedali, ne more imeti trajne in naroda vredne bodočnosti, to pa pomeni, kot smo že dejali, da bi bila takšna preobrazba monarhije še posebej škodljiva za južne Slovane.« Mimo tega za Miletića ni sprejemljivo in tudi ne potrebno, da bi združene Hrvatska, Slavonija in Dalmacija postale »točka za kristalizacijo« južnega slovanstva. Na vprašanje, kakšna bo usoda Čehov in Slovencev, Miletić odgovarja za Čehe, to pa je posredno tudi njegov odgovor za Slovence: »Solidarnost Slovanov ima svoj smisel in pomen in v bodočnosti bo dobila tudi svojo obliko (...), toda za Čehe, denimo, stati na straži proti Nemcem, ni specifična dolžnost Srbov in Hrvatov, ampak vseh Slovanov...«

Miletić je mislil, da bi samo Srbi in Hrvati mogli izrabiti razpad vojaške in državne moči Avstro-Ogrske za svojo osamosvojitev in za naslonitev na Srbijo, če že ne za združitev z njo. V tem imenu izrecno nasprotuje nameram, za katere je bil prepričan, da bodo prišle do veljave na ljubljanskem kongresu. Zavrača, »da bi že zdaj stopili na plan s programom in politiko, po katerem naj se Slovenci ne bi le povezali med seboj, ampak tudi stopili v državno skupnost s Trojno kraljevino«. Pričakovano širjenje Nemčije v Avstrijo pa za Miletića ni bil edini razlog, da je zavračal upoštevanje Slovencev. To možnost je zavračal, tudi če bi Avstro-Ogrska še naprej ostala cela, torej z Vojvodino in Hrvatsko vred. V vsakem primeru je sodil, da slovenskega vprašanja ne bi smeli povezovati z bojem Srbov in Hrvatov, saj bi bil v nasprotnem primeru ta boj preveč obremenjen, bil bi veliko težji. »Zato se držimo dosedanjega programa, smeri in poti, ne zapletajmo je in ne otežujmo je z novimi zapleti vprašanja. Za zdaj imamo dovolj dela in težav s tem, da Srbi in Hrvati branijo svojo domačijo v tej Monarhiji pred tujimi pritiski, da se njihove pokrajine zedinijo in dobijo primeren položaj, medtem ko naj Slovenci po svoji strani skrbijo za to, da se zedinijo v sistemu avstro-slovanskih dežel, da se povežejo v eno skupino, da pri tem drug drugemu pomorejo in se pripravljajo tudi za bodočo zvezo...«

V enem izmed poznejših člankov, posvečenih tej temi, zavrača Miletić očitke, da Slovence (in Čehe) izključuje iz prizadevanj za rešitev jugoslovanskega vprašanja in da jih prepušča njihovi usodi. »Ne zanemarjamo pomena, ki ga ima sicer ne številno, vendar kompaktno in na ugodnem mestu živeče pleme Slovencev za južno slovanstvo, saj je predstraža proti Nemcem in oklep, pravzaprav bolje rečeno, čelada Adrije, edinega jugoslovanskega morja...« — »Ne prepuščamo usodi ne Slovencev ne Čehov, sodimo le, da je njihovo vprašanje — vprašanje vsega slovanstva in ne le južnega, da moč južnih Slovanov, zlasti Hrvatov in Srbov ni dovolj velika, da bi ga lahko rešili; zato tudi ni razloga, da bi mešali srbsko-hrvaško vprašanje z avstro-slovanskim, ampak bo to vprašanje rešeno z nemško-slovanskim vprašanjem.« Pomeni — v bodoči vojni med Rusijo in Nemčijo.

Vendar ljubljanski kongres ni storil tega, česar se je Miletić bal, namreč, »da bi že zdaj stopili na plan s programom in politiko«. Kongresna izjava se namreč ne izreče za nobeno izmed štirih možnih variant programa. Vendar pa tudi nobene ne izključuje. Laza Kostić je

to pozneje takole komentiral: »Sad ljubljanskega sestanka za enotnost vsega južnega slovanstva je v tem, da ni bil sprejet ne dualistični ne federalistični program. To je resda samo negativen rezultat, vendar pa se — prvič — v politiki pogosto dogaja, da se negativni rezultat sčasoma sprevrže v pozitivnega; in drugič, če pomislimo, da so se za dualistični program zavzemali sklicatelji (Hrvati), za federalističnega pa gostitelji (Slovenci) sestanka, je rezultat veliko večji, kot smo lahko pričakovali« (Zastava, 20. decembra 1870).

V preambuli kongresne izjave je jasno označen trenutek, v katerem je razpravljal kongres: »Ob pomembnih zgodovinskih dogodkih, ki narodom in državam Evrope polagajo nove temelje«. Izjava je sestavljena iz šestih točk. V prvi udeleženci kongresa ugotavljajo enotnost južnih Slovanov v celoti. Druga točka se omejuje tako, da govori le v imenu južnih Slovanov, ki žive v deželah habsburške monarhije pod imeni Slovencev, Hrvatov in Srbov. Zanje ugotavlja, čutijo danes enake narodne potrebe; da bi jih zadovoljili in tako zagotovili narodni obstoj, združujejo vse svoje moralne in materialne moči in jih zastavljajo za svojo enotnost na književnem, gospodarskem in političnem polju. Tretja točka napoveduje, da hočejo južni Slovani monarhije »na vsaki postavni način delati za uresničenje svojega jedinstva... na svojo korist in pravico, nikomur pa na škodo in krivico«. Ti južni Slovani bodo tako delovali — je zapisano v četrti točki — da bi pomagali zadovoljiti enake potrebe svojih bratov onstran meje, s katerimi so ene narodnosti. Peta točka govori o metodah dela prek društev, zborov, skupščin in tiska, zadnja točka pa, da hočejo sporazumno delati »v vsakem vprašanji, ktero se dotiče njihovih zadev«.

Izjava ne govori o okviru habsburške monarhije; to državo omenja le tedaj, ko govori o poreklu udeležencev na konferenci. Tako je komentiral omembo habsburške monarhije tudi Laza Kostić: »V Ljubljani nismo bili niti v zdajšnjih razmerah nismo mogli biti drugi južni Slovani kot tisti, ki živimo v deželah imenovane ‚habsburške monarhije'; če bi naše sklepe, zajete v točkah, širili tudi na tiste, ki niso sodelovali na zboru, bi to pomenilo, da se jim vsiljujemo.« Kostić še posebej zavrača razlage (Polita Desančića v novosadskem »Narodu«), »kot da so se domoljubi sestali v Ljubljani zato, da bi podprli ‚habsburško monarhijo'! To imenujemo branje skozi temne naočnike«. Kostić poudarja, da je bil prav on eden izmed predlagateljev splošnega načela izjave in da predlagatelji ljubljanskih sklepov, kolikor je njemu znano, niso niti pomislili na neuničljivo trdoživost habsburške monarhije.

V razpravljanjih po kongresu je Matija Mrazović dokaj jasno pokazal, v čem je pomen izjave, ki v nasprotju z Miletićevim stališčem govori tudi o Slovencih: »Če bi habsburška monarhija v resnici izginila, kot je izginila v Miletićevih nazorih, bi vsekakor čudno izzvenela misel, ko domneva, da bo Rusija mogla po diplomatski poti zavarovati Slovence, če se oni sami ne bi javno pokazali kot del večje celote in če bi jih drugi deli ne branili kot kri svoje krvi in meso svojega mesa. Prav to je korist ljubljanske izjave, da se ve, do kod sežejo meje jugoslovanstva...« Mrazović se sprašuje, kako bi se mogla Rusija, če bi prišlo do spopada z Germanijo, zavzeti za Slovenijo, »če je ne bi jugoslovanstvo že zdaj priznavalo za svoj ud«. (»Zatočnik«, 20. december 1870).

Slovenci so se tako znašli pred dvema odklonilnima stališčema o ljubljanski jugoslovanski izjavi. Napadali so jo narodni nasprotniki

Slovencev — Nemci in Italijani. Nemci so poudarjali, da ljubljanska izjava pomeni, da v prihodnje za Kranjce ne bodo več pomembni avstrijski interesi, ampak jugoslovanski, to pa so interesi, ki zadevajo tako Črno goro kot Srbijo in Bolgarijo. Slovenski tisk je moral tudi odločno zavrniti nemške komentarje, ki so v ljubljanski izjavi videli odstop od zahtev po Zedinjeni Sloveniji. »‚Slovenijo' bomo zahtevali,« je pisal »Slovenski narod« 17. decembra 1870. leta, »kakor smo jo zahtevali do zdaj, samo da jo bomo zahtevali z večjo močjo, ker smo si pridobili novih zaveznikov... Slovenija je ravno to, s čimer hočemo stopiti v južno-slovansko zvezo. Brez Slovenije bi bili vsi naši južnoslovanski programi brez pomena...« Zelo drastično pa je jugoslovanske težnje Slovencev zavrnilo glasilo tržaških mazzinijevcev »Il vessilo rosso« (Rdeči prapor), ki je Slovencem nasploh odrekalo pravico do političnega obstoja: »Slovenci nimajo ne Danteja ne Machiavellija, so barbari, avstrijsko državno ozemlje pa si bosta razdelili Italija in Nemčija, ki ne bo dovolila, da bi bili Slovani gospodarji Jadrana.«

Na drugi strani pa se je zoper ljubljansko izjavo vzdignilo stališče Svetozarja Miletića in Polita Desančića. Med objavljenimi slovenskimi ugovori temu stališču je najpomembnejša ocena Josipa Jurčiča v »Slovenskem narodu«, objavljena 15. in 17. decembra 1870. leta. »Miletić za zdaj izključuje nas Slovence iz jugoslovanstva,« piše Jurčič, »in vabi Hrvate, naj nas Nemcem prepusté, ker so tobože naši interesi drugi.« Jurčič nato ugotavlja o razmerju južnoslovanskega vprašanja do Avstrije: »O tem, da bi se o južnoslovanskem vprašanju ne razpravljalo v zvezi z avstrijskim, pri nas ne smemo pisati.« Ob tem opozarja Jurčič Miletića »samo toliko, da zdaj *faktično* v Avstriji živimo in bodemo živeli *morda* še dalje, nego kdo misli...« Slovenci nimajo ne možnosti ne moči, da bi Avstrijo ohranjevali, če je drugi močnejši faktorji ne bodo hoteli ali mogli. Toda avstrijsko vprašanje zanesljivo ni identično s slovenskim vprašanjem. Jurčičev glavni poudarek najdemo v stavku: »*Če katastrofa (avstrijska) pride, mora nas najti pripravljene in naš narod in svet in naši protivniki Nemci morajo vedeti, kam hočemo, kaj tirjamo.* Potrebno si je zdaj prizadevati za zedinjenje Slovencev, za zvezo s Hrvatsko, za razširitev in utrditev te ideje v narodu. O tem, v katerem času se bo lahko ideja uresničila, ali v monarhiji ali po rešitvi vzhodnega vprašanja,« piše Jurčič, »to ne odločujemo mi, to odloči bodočnost, ktera bode naše želje že na dnevnem redu našla in narod pripravljen dobila.« Jurčič opozarja Miletića in druge, da Slovenci za jugoslovanstvo niso breme, saj se nemška ekspanzija nikakor ne bo zaustavila na slovensko-hrvatski meji. Po mnenju Frana Zwittra Jurčič »dovolj jasno pove, da mu je ljubljanski program v bistvu odgovor na vprašanje, kam naj se Slovenci orientirajo, ako bo prišlo do katastrofe Avstrije«.[44]

Ob ljubljanskem jugoslovanskem kongresu in njegovi izjavi moramo pripomniti še to, da ga je pozitivno sprejel »Pančevac«, list, v katerem je objavljal svoje prispevke Svetozar Marković. »Pančevac« je ljubljansko jugoslovansko izjavo označil kot »gradivo za bodočnost«. To je ta izjava v resnici tudi bila in prav tako duh, ki ga je izražala.

Nastajanje jugoslovanske države je v svojem dejanskem zgodovinskem poteku potrdilo predvidevanja Josipa Jurčiča. Ideja o subdualistični utrditvi položaja jugoslovanskih dežel v okrilju ogrske državne polovice pa se je v določenem pomenu ponovila v »novem kurzu« hrvatske politike iz leta 1905 in naslednjih let. Vendar moramo ugo-

toviti, da se »novi kurz« razlikuje od ideje iz leta 1870 v več kot eni točki. Njegova prednost je res v tem, da je tokrat ta ideja dobila izrecen pristanek Srbov, vendar pa se je že od vsega začetka »novi kurz« dejansko odpovedoval Istri in Sloveniji (to je tistim ozemljem, ki pripadajo »Germaniji«). Tudi »novi kurz« je le etapa na poti k »pravi« jugoslovanski rešitvi.

Kako ocenjevati stališča Svetozarja Miletiča o ljubljanskem jugoslovanskem kongresu leta 1870? To je pomembna sestavina vprašanja, kaj je in kaj ni jugoslovanska vsebina v zgodovini narodnih gibanj Srbov, Hrvatov in Slovencev. Ali je potrebno to vsebino preprosto enačiti z neposrednim razbijanjem Avstrije? V navadi je, da Miletića ocenjujemo na podlagi njegovih protiavstrijskih stališč, ki jih je leta 1870 nedvomno izpovedoval. Toda ali je to dovolj za oceno njega in s tem za negativno oceno ljubljanskega jugoslovanskega kongresa?

Preden bomo poskušali razčleniti to vprašanje, se moramo seznaniti z Jurčičevo razlago »pravih vzrokov« za nasprotovanje opozicijskih Srbov v Vojvodini ljubljanski izjavi. Jurčič je namreč na koncu vseh polemik prišel do prepričanja, da pravi vzrok ni tisto stališče, ki ga je Miletić tolikanj poudarjal (da Avstrija ne zasluži podpore), ampak nekaj povsem drugega: Srbi sumijo, da je veliko takih Hrvatov, ki mislijo enako kot Starčević, ki zanika obstoj Srbov (Jurčič je prepričan, da nimajo prav). Srbi v Vojvodini se bojijo, da bi bili (po združitvi s Hrvatsko) majorizirani in da bi prišlo do hrvaške supremacije, še posebno, če bi jo podprli tudi Slovenci. »Če se kedaj naše upanje in naše težnje vendarle uresničijo,« končuje Jurčič, »naloga nas, Slovencev bode vselej pravičnost in konečno sporazumljenje zastopati.« (»Slovenski narod«, 8. julij 1871, št. 78.)

Dva Svetozarja

V času polemike o ljubljanskem jugoslovanskem kongresu je bilo Svetozarju Miletiću veliko do tega, da ne bi bilo storjenega nič takega, kar bi lahko škodovalo velikonemškemu zedinjenju na rovaš Avstrije. Ali je tedaj verjel, da bi lahko Bismarckovemu obračunu s habsburško monarhijo sledila pripojitev Srbov (skupaj s Hrvati) k Srbiji, se pravi pripojitev delov zgodovinske Ogrske k Srbiji? Po nekaterih razlagah je Miletić videl v zamisli sklicateljev ljubljanskega jugoslovanskega kongresa oviro za bližnje srbsko zedinjenje (skupaj s Hrvati) proti Avstriji (Nikola Radojčič, Ivan Prijatelj, Kosta Milutinović). Po mnenju drugih pa v tem času (in tudi ne pozneje) sploh ni mislil na protiavstrijsko akcijo Srbov v habsburški monarhiji, čeprav je sam še tako željno pričakoval »finis Austriae«.[45] Kaže, da je to eno izmed temeljnih vprašanj, ki ga bo morala osvetliti bodoča monografska obdelava jugoslovanskega kompleksa v šestdesetih in sedemdesetih letih prejšnjega stoletja. Celotno vprašanje, zlasti pa vprašanje ljubljanskega jugoslovanskega kongresa, je še odprto, zlasti če sodimo po povzetku razprav med historiki, ki ga je dal leta 1976 eden izmed udeležencev v njih. Brez pridržka sprejema ocene zgodovinopisja, izrečene neposredno po prvi svetovni vojni, poskuse pa, da bi to zgodovinopisje v tem primeru ocenili kot »hegemonistično«, označi kot poskuse »rehabilitirati sestavljalce omenjenega programa in jih ubraniti izrečenih ocen in karakteristik«.[46]

Sam ne sprejemam pojmovanja zgodovinopisja kot nekakšnega sodnega procesa. Storiti je potrebno še kaj več!

Andrija Radenić, ki je zadnji pisal o problematiki ljubljanskega kongresa, obravnava temo racionalno in stvarno, čeprav ne monografsko. Izhaja predvsem iz analize stališč Svetozarja Miletića, vendar ohrani do njega kritičen odnos. Prednost tega avtorja je v tem, da poskuša razumeti vse udeležence v takratni politični polemiki s stališča njihovih zgodovinskih razmer ter po tej poti prihaja do sklepa, da pri vseh njih obstaja jugoslovanski interes. Ta interes je nekaj trajnega prav zato, ker izhaja iz njihovega lastnega položaja in razmer. Tako lahko ob koncu prepričan ugotovi: »To pomeni, da so tudi predstavniki Srbske narodne svobodomiselne stranke kljub temu, da so branili svojo ozko srbsko usmeritev, vendarle videli prednosti široke skupne jugoslovanske usmeritve, zato so se tudi zavzemali zanjo v skladu s svojimi pojmovanji in potrebami, kot so to delali tudi predstavniki hrvatske in slovenske narodne stranke na podlagi svojih načrtov in potreb.«[47]

Dosedanja raven raziskav očitno kaže vrzel v analizi tedanjih Miletićevih stališč, tudi če povzamemo in strnemo vse parcialne orise posameznih avtorjev. Poglobiti se velja v naslednje vprašanje: kako in v kakšnem času vidi Miletić možnost, da se uresniči njegova vizija, da »naš narod« (Srbi) ne bo »več razdeljen«, se pravi, da bo zedinjen in to na način, ki mu bo zagotavljal »trajno in naroda vredno ugledno bodočnost«, neodvisnost od Avstrije ali od kogarkoli drugega? Ali bi tak cilj lahko omogočila Bismarckova zmaga in interpolacija velike Nemčije na mesto Avstrije? Zelo verjetno se v tem primeru Srbi (Hrvati) v habsburški monarhiji ne bi mogli priključiti Srbiji. To ne bi bilo mogoče, ker živijo na zgodovinskem ozemlju ogrske krone. Madžari ne bi nikoli prostovoljno pristali na kakršnokoli delitev te zgodovinske posesti.

Miletić izključuje spopad Srbov in Hrvatov z Avstro-Ogrsko v sedanjosti (1870), to pa pomeni, da še bolj izključuje konflikt z Ogrsko, s katero želi političnega sodelovanja (»Dosedanjo politiko imamo za sedanjost, politiko izrabe katastrofe pa za bodočnost...«). Mar torej Miletić misli na združitev Srbov (ob neizogibnem sodelovanju Hrvatov) po eni od variant podonavsko-karpatsko-balkanske konfederacije, ki so tedaj krožile med liberalnimi opozicijskimi politiki na tem območju (denimo Lajoš Kossuth, pri Srbih pa Mihailo Polit Desančić)? Miletić očitno ne računa na kaj takega (»Tako kot mi ne verjamemo, da bi Avstrija lahko kdaj bila pravična do Slovanov, tako ne verjamemo več v konfederacijo z Madžari...«). To pomeni, da Miletić ne računa z zedinjenjem »v sedanjosti«, ampak v »bodočnosti«. Toda zakaj mu je tako zelo nujno potreben Bismarckov obračun z Avstrijo prav v tem trenutku? Čemu mu je tako zelo potreben, da Miletića moti že dejstvo, da se je sestal jugoslovanski kongres z navzočnostjo Slovencev, in to v Ljubljani? Čemu mu je potrebno, da Bismarcku na ljubo vnaprej odpiše Slovence in jih prepusti »Germaniji«?

To se velja vprašati zlasti zato, ker moramo upoštevati, da je bila tudi ljubljanska izjava formulirana za »bodočnost«, da so se sestavljalci tudi te izjave obrnili k pričakovanju »katastrofe« v bodočnosti, da so se obrnili k pričakovanju celotnega jugoslovanskega zedinjenja (torej tudi zedinjenja srbskega naroda) po rušilnem učinku te »katastrofe« na Avstrijo.

Bržčas moramo razlago za to protislovje iskati v nekem dejstvu, sicer znanem, ki pa ga ne upoštevajo pisci polemičnih spisov o ljubljanskem jugoslovanskem kongresu. Gre namreč za konkretna prizadevanja Združene srbske mladine, da bi spodbudili vstajo v Bosni in Hercegovini, ki se močno stopnjujejo neposredno po ljubljanskem kongresu in od česar Združena srbska mladina odstopi šele na pomlad 1872. leta pod pritiskom tako srbske kot ruske vlade pa tudi zavoljo omejenih stvarnih možnosti, ki jih ima. Aktualna je torej vstaja v Bosni in Hercegovini, ki bi naj pripeljala do priključitve teh dveh dežel k Srbiji. Glavna nevarnost za takšen potek dogodkov je Avstrija. Svetozar Miletić to ve, zato svoje kritične očitke ljubljanskemu kongresu piše pod vplivom te neizrečene skrbi. Koliko bolj bi bili njegovi argumenti prepričljivi, če bi tedaj lahko spregovorili o resničnem vzroku za takšno pisanje! Koliko laže bi zgodovinarji ocenjevali njegove argumente, koliko nepotrebnim ideologizacijam in idealizacijam neke preproste resnice bi se lahko izognili! Za protiturško vstajo v Bosni in Hercegovini kot neposredno realno nalogo, ki naj zagotovi pripojitev Bosne in Hercegovine k Srbiji, Svetozar Miletić želi: a) storiti vse, da bi ohranili strpno stališče Madžarske do te akcije, b) storiti nič takega, kar bi oviralo Prusijo v prizadevanjih, da eliminira Avstrijo ali pa jo vsaj pritisne ob zid. Prav to »storiti nič takega« je tudi izhodišče njegove kritike ljubljanskega kongresa. To stališče seveda pomeni tudi to, da ne zahteva jugoslovanske svobode za Slovence, to stališče pomeni nereševanje (kateregakoli in na kakršenkoli način) narodnega vprašanja v Avstro-Ogrski.

Nekaj pa je ob tem še očitno ne glede na prehodne značilnosti tedanjega trenutka. Svetozar Miletić rezervira Srbiji položaj središča v bodoči (nekoč v bodočnosti pričakovani) državi zedinjenih Srbov skupaj s Hrvati, morda pa celo s Slovenci. To je tudi razlog, zakaj nasprotuje kakršnemukoli Srbiji vzporednemu državnopravnemu zbiranju južnih Slovanov v habsburški monarhiji okrog Zagreba. Nasprotuje mu, pa čeprav bi bilo to zbiranje mišljeno le kot etapa na poti k bodočemu zedinjanju s Srbijo (in Črno goro) v povsem neodvisno jugoslovansko državo. Averzija do kakršnekoli delitve primata daje poseben ton Miletićevi polemiki z jugoslovanskim dogajanjem v Ljubljani.

Na kakšen bodoči trenutek pa misli Miletić, ki bi bil primeren za zedinjenje vseh Srbov? Kaže, da misli na tisti trenutek, s katerim je pravkar tolažil Slovence (in Čehe). Tudi kar zadeva Srbe, računa Miletić na zmago Rusije nad Nemčijo oziroma na rusko-nemško vojno. Šele tedaj bi lahko stopila Srbija v protinemško (ali protiavstrijsko) akcijo, medtem okrepljena z Bosno in Hercegovino ter drugimi območji, osvobojenimi izpod turške oblasti. V tem se Miletić v bistvu ni motil. Vendar pa se niso izpolnile njegove želje o poteku jugoslovanskega zedinjenja. Ta proces je veliko bolj potrdil predvidevanja Josipa Jurčiča: potekal je etapno in v akciji več političnih središč. Očitno je bila tudi Miletićeva politika jugoslovanska samo do tiste meje, do kamor so segali takratni interesi in možnosti srbskega naroda, podobno kot pri drugih subjektih bodočega jugoslovanskega zedinjenja.

Zgodovina je pokazala, da je bila napačna podmena, da je mogoče, četudi samo za krajši čas, ločevati germanizem od avstrijstva, ko gre za odnos do južnoslovanskega nacionalnega kompleksa. Prav tako napačna, kot je bila napačna utvara o možnosti slaviziranja Avstrije.

Pri vsem tem in zlasti če poskušamo ugotoviti razliko med revolucijo in reformo, moramo videti tudi razliko med dvema Svetozarjema, med Miletićem in Markovićem. Medtem ko prvi pričakuje dokončno rešitev od zmage ruske države, drugi trdno verjame v moč »čistih in pravih gibanj za narodnost« vseh narodov »od Stambula do Dunaja« ter v njihovo revolucijo, ki pa jo lahko najbolj razplameni prav srbsko vprašanje. In naprej: medtem ko prvi vidi v Avstriji narodnega sovražnika, vidi drugi tudi v Avstriji revolucionarne možnosti. Za slednjega zrušenje Avstrije ne pomeni likvidacije narodnega sovražnika, marveč dejanje družbene revolucije. Marković prepušča narodom Avstrije, osvobojenim po revolucionarni poti, pravico, da sami odločajo o svoji usodi; dopušča možnost, da ti narodi ostanejo v zvezi: »... zveza narodov v Avstriji lahko obstaja... tudi ko sodobna Avstrija izgine.« Toda po njegovem prepričanju bi tako osvobojeni narodi »potem videli, da Avstrije sploh ne potrebujejo«. To velja zlasti za srbski narod. Prav tako pa tudi za druge Jugoslovane.

V tem se kaže razlika med revolucijo in reformo. Že v času Miletića ni bila buržoazija nobenega naroda na tem območju, niti srbska ne, sposobna in pripravljena voditi »čisto in pravo gibanje za narodnost«, izpeljati revolucijo.

Zato je tako zelo pomemben nastanek alternativnega, revolucionarnega srbskega narodnega programa.

Od Garašaninovega »Načertanija« (1844) pa vse do začetka osemdesetih let kneževina Srbija nima alternativnega programa zunanje političnega delovanja. »Načertanije« sicer ni bilo objavljeno, bila pa je v življenju in javnosti navzoča njegova ideja. Ta ideja izraža zavest o realno obstoječem in nerešenem srbskem narodnemu vprašanju. Obstaja kontinuiteta pričakovanja, da kneževina v svoji zunanji politiki pripravlja in tudi želi ob prvi priložnosti nadaljevati boj za osvoboditev Srbov izpod turške oblasti, za zedinjenje Srbov in za neodvisnost Srbije. To je bilo vzdušje napetega pričakovanja, v katerem razlike še niso izostrene. V prepričanju, da je nadaljevanje osvobodilne vojne proti Turčiji nuja, ni sporna izhodiščna misel »Načertanija«, ki vnaprej vsebuje načelo »Balkan balkanskim narodom«, ko gre za Balkan, medtem ko za Srbijo zahteva odpravo njene majhnosti in šibkosti. Ni sporno izhodišče, da je Srbija »majhna in da taka ne sme ostati, da mora njena naloga biti, da si zagotovi bodočnost v zvezi z drugimi narodi okrog nje«.

To je bilo zgodovinsko jedro »Načertanija«, ki se je skladalo s potrebo srbskega naroda in sosednjih narodov, bilo pa je tudi ustrezno tedanji stopnji narodne zavesti Srbov. Srbi so željno pričakovali osvobodilno akcijo proti Turkom. Niso še neposredno zastavljali drugih vprašanj, ki postanejo aktualna šele v akciji, to je vprašanj o naravi boja, o odnosih s sosednjimi narodi, o mejah Srbije, o notranjem režimu v Srbiji sami ali v morebitni širši skupnosti.

Upoštevaje zgodovinsko upravičenost tega jedra, so v šestdesetih letih ostajala v ozadju druga kritična razmišljanja (zunaj Srbije) in opozicijske težnje (znotraj Srbije), ki so se porajale v vrstah srbskih liberalnih demokratov. Kritične misli levo liberalnih in že socialistično usmerjenih posameznikov in krogov pridejo v javnost šele tedaj, ko se izoblikuje prepričanje, da je Mihailov režim neodločen, če gre za resničen začetek akcije. Upi, da bo prišlo do akcije, se še zmanjšajo z Mihailovo smrtjo, tako da v kritiki na račun nesposobnosti nosilcev

akcije postane problematičen celoten koncept »Načertanija«. Tedaj šele pride do izoblikovanja revolucionarno-demokratične alternative. Bistvo te alternative je bilo v metodi, kako doseči cilj, nikakor pa ni šlo za alternativo glede tega cilja.

V začetku sedemdesetih let dobi srbska narodna politika, zlasti pa kneževine Srbije, bistveni korektiv s kritičnimi idejami Svetozarja Markovića. Ta mladi kritik družbe v Srbiji in politični publicist (umre v tridesetem letu starosti!) vnese v življenje srbskega naroda novo politično koncepcijo, ki izhaja iz nazorov socializma tedanjega časa in iz analize družbene in politične stvarnosti srbskega okolja.

Svoja načelna spoznanja o narodih in narodnih gibanjih poudarja in pojasnjuje Marković, ko razčlenjuje načrte slovanskih federalistov v Avstro-Ogrski. Tako načelno kot tudi praktično zavrača Marković kakršnekoli zgodovinsko-pravne programe in se v nasprotju z njimi zavzema za »čisto in pravo gibanje za narodnost«, za boj za politično svobodo, prosveto in blaginjo, za družbeni napredek. Takšnemu čistemu in pravemu gibanju za narodnost se vselej upira neko drugo gibanje, pravi Marković, to je politična akcija vladajočih razredov in stanov, ki se opira na zgodovinska državna prava. Ta akcija ne pelje k osvoboditvi narodov.

Ko Marković razčlenjuje vprašanje Avstrije s stališča boja za srbsko enotnost, zapiše znano misel o tej enotnosti kot najbolj revolucionarni misli na celotnem balkanskem polotoku od Stambula do Dunaja. Srbi namreč ne morejo rešiti svojega vprašanja, ne da bi hkrati rešili tudi vsa druga narodna vprašanja na območju, kjer živi srbski narod. To pa je mogoče doseči le na podlagi revolucionarnega reševanja nacionalnih vprašanj, se pravi tako, da bi opustili tako zgodovinskopravne programe kot tudi politično akcijo vladajočih razredov in stanov, ki izhaja iz teh pravic. Z revolucijo »čistih in pravih gibanj za narodnost« tako znotraj Avstrije kot tudi na Balkanu prihaja po Markovićevem mnenju »čas narodnih dogovorov (...), čas, ko se začno narodi na jugovzhodu Evrope zedinjevati...«

Leta 1872 so možnosti za revolucijo v Avstro-Ogrski povsem negotove, vendar pa je aktualno vprašanje Balkana, reševanje vzhodnega vprašanja. Marković pričakuje, da bo v tem primeru Srbija odigrala glavno vlogo in da bodo balkanski narodi rešili to vprašanje skupaj, vendar sami, z lastno močjo. V tem prostoru se Markoviću zastavlja vprašanje federacije, federativnega zedinjenja. V svojem delu »Srbija na vzhodu«, v katerem razčlenjuje prav vlogo Srbije v pričakovani vstaji balkanskih narodov proti Turkom, izreče Marković o federaciji znane besede, »da se združijo kot svobodni ljudje in enakopravni delavci, kot zveza občin — županij — držav, kot jim bo pač (narodom na Balkanu) najbolj prav.« Dve leti pozneje pa v svojem delu »Socializem ali družbeno vprašanje« podrobneje razčleni to svojo zamisel: »Ta federacija se ne ustanavlja na načelu narodnosti, temveč na osebni svobodi tistih ljudi, ki stopajo v zvezno skupnost.«

Znana so nesoglasja, ki so se pojavila ob teh načelnih mislih, znane so podmene, da Marković ni razumel narodnega vprašanja v njegovem zgodovinskem razvoju, zlasti pa ne njegove vloge na Balkanu, da so njegovi pogledi »navadna shema, povzeta iz tuje literature«, da Markovićeva federacija ni nacionalna, ampak anarhistična (Veselin Masleša, za njim pa tudi drugi avtorji).[48]

Takšna kritika ne zdrži globlje analize. Temeljitejša razčlenitev Markovićevega opusa dokazuje na eni strani, da njegovo pojmovanje narodov izključuje možnost, da bi federacijo razumel v anarhističnem smislu. Na drugi strani pa njegovi pogledi na federacijo na Balkanu izhajajo prav iz samostojne analize srbskega narodnega vprašanja pa tudi drugih narodnih vprašanj na tem območju. Tudi če ne bi vzeli kot izhodišče ugotovitve, da Marković v primerjavi z anarhisti ne zanika vloge države, da vselej govori le o uničenju in odpravi tedanje razredne, nedemokratične in zatiralske centralistične države, zavedajoč se hkrati, da bo država obstajala tudi po revoluciji, kot instrument oblasti naroda, bi morali upoštevati še nekatere druge argumente, ki govore v prid njegovim mislim. Razlika med njegovim in anarhističnimi koncepti postane še veliko bolj jasna, če razčlenimo Markovićevo pojmovanje funkcije federacije. Markovićeva federacija je pot k rešitvi narodnega vprašanja. V nasprotju z anarhisti vidi Marković v narodu zelo pomemben in dolgotrajen družbeni pojav. V načelu narodnosti vidi edino pot k uresničitvi obče človeških načel, svobode, bratstva, enakosti. »Drugačnega razvoja si ni mogoče misliti«, piše leta 1870.* Če tako misli, čemu potem Marković govori, da bodoča federacija na Balkanu ne bo temeljila na nacionalnem načelu? Odgovoru se lahko približamo, če vidimo, kako Marković govori o konkretnih narodnih vprašanjih, kako izhaja iz njihove analize, zlasti pa iz analize narodnega vprašanja Srbov.

Eden izmed vidikov problematike o Markovićevi federaciji dobro kaže stvarnost njegovih izhodišč in bistrost njegovih rešitev. To je vloga ozemlja kot podlage za narodno zedinjenje Srbov. Ni nobenega dvoma, da Marković v celoti sprejema idejo o zedinjenju Srbov in da je živo zainteresiran za njegovo uresničitev. Zanj je zedinjenje nedotakljiva nacionalna pravica. Še več, v tej ideji vidi dejavnik družbene revolucije. Uresničenje te ideje utemeljuje na nacionalno-revolucionarni samoodločbi. Pri tem pa se dobro zaveda, da boj vladajočih sil v kneževini Srbiji za veliko Srbijo, na katerega gleda tako zelo kritično, tudi poteka pod istim splošnim geslom o zedinjenju Srbov. Zato mu je tudi toliko do tega, da bi svoj revolucionarni koncept kar najbolj razčlenil in pojasnil. Vprašanje nacionalnega ozemlja, vprašanje, kaj naj bo teritorialna podlaga federativne zveze osvobojenih balkanskih narodov, zlasti pa Srbov, ima pri tem razčlenjevanju in pojasnjevanju izreden pomen.

Spomnimo se razmišljanj, ki z njimi Marković utemeljuje svojo zamisel o federaciji. Njegov glavni sklep se glasi: »Vsi pogoji za razvoj srbskega naroda torej govore za to, da je srbskemu narodu potreben

---

* »Načelo narodnosti oznanja ljudski razvoj, to je uresničenje obče človeških načel: svobode, bratstva, enakosti, na podlagi narodnih značilnosti — narodne neodvisnosti vsakega naroda. Drugačnega razvoja si ni mogoče niti misliti. Če je namreč neki narod politično ali kulturno podrejen drugemu, lahko stoletja ostane zasužnjen in neizobražen. Če se le manjšina tega naroda dvigne iz nevednosti in podrejenosti na površje izobraženosti in oblasti, se zlije z gospodujočim narodom in nima prav nobene ambicije osvoboditi ljudske množice. Porajata se sovraštvo in boj med obema narodoma, ki traja vse dotlej, dokler se podrejeni narod bodisi ne osvobodi ali pa zlije z gospodujočim. Tako je torej imel ‚boj za narodnost', ki se je na začetku stoletja s tolikšno ostrino začel v Evropi, svojo naravno podlago in svoj zakoniti cilj. Narodova neodvisnost (politična, družbena, umska) je torej temelj, uresničenje obče človeških načel pa njen cilj!« (Svetozar Marković, Francuska i Pruska, 12.—19. julij 1870)

zvezni ustroj, ne pa državna enotnost.« Poudarjamo: To je potrebno srbskemu narodu in on sam naj ima zvezni ustroj in se naj ne poteguje za enotnost na enem samem centraliziranem državnem ozemlju!

In kateri so ti pogoji, ki narekujejo takšno ne enostavno, pač pa »sestavljeno enotnost« Srbov? Že v svoji »Srbiji na vzhodu« govori Marković o mozaiku različnih narodov, kakršnega pomeni Balkanski polotok, in ugotavlja, da drugi narodi ne bodo dovolili, da bi jih »anektirali« v srbsko monarhijo, v veliko Srbijo. Ni mogoče dvomiti, da je Marković s poudarjanjem mozaičnosti, etnične pestrosti Balkana, ko je tehtal možnosti zedinjenja Srbov v veliki Srbiji, opozarjal na prepletanje srbskega življa z drugimi narodi na območjih zunaj kneževine Srbije. Prav zato je zanj velika Srbija neuresničljiva. V razmišljanjih iz leta 1874 je še izrazitejši. Omenja problem, kako določiti mejo »narodnostni« Srbiji, to je, kako potegniti mejo tako, da bi zaokrožena država vendarle bila narodnostna, to je mononacionalna (»... noben resen politik ne more niti pomisliti na to, da bi ustvaril ‚narodnostno' državo, katere meje ne bi bile znane ...«). V trenutku namreč, ko bi srbska država poteptala etnično načelo in določila svoje meje tako, da »bi zajela vse Srbe v Turčiji in Avstro-Ogrski«, bi prišla v spor s sosednjimi narodi (»stopa v boj ne samo s Turčijo in Avstrijo, temveč tudi z Bolgari, Hrvati [!] in Romuni«). Etnična struktura dežel, v katerih žive Srbi zunaj kneževine Srbije, je za Markovića prvi razlog, da razmišlja o zedinjenju Srbov, vendar tako, da ne bi šlo za državno enotnost. Marković takoj zavrne očitke, da to pomeni »zanikanje narodnosti«, in jasno pove: »Socialisti nikakor ne mislijo spremeniti Srbov [zunaj kneževine] v Turke, Madžare ali Kitajce, pa tudi narobe ne, pač pa trdijo, da načelo narodnosti ni nobeno [splošno obvezno] načelo za družbeno in državno organizacijo; da ni obče pravilo, da bi bilo potrebno države ustanavljati po narodnostih ... To ne velja za noben narod kot obče pravilo, še manj pa to velja za mali, razkropljeni in razkosani srbski narod in za njegove slovanske sosede. Prav za srbski narod je celo nemogoče pa tudi nekoristno ustvarjati ‚državno enotnost'. Srbski narod potrebuje osvoboditev in kulturno zedinjenje, ne pa zedinjenja kanclij ...« (besede v oklepajih vstavil J. P.). Svetozar Marković očitno ne zanika narodnega načela niti ne narodne države, misli le, da takšna država ni splošno obvezno pravilo, konkretno pa ga ni mogoče uporabiti v primeru srbskega naroda in mu to tudi ne bi bilo koristno.

V deželah zunaj kneževine Srbije, kjer živi srbsko prebivalstvo, pogosto pa tudi v drugih deželah Balkana, srečujemo razmere, ko prebivata na istem ozemlju dva naroda ali celo več. V tem primeru to ozemlje ni izključno nacionalno (etnično) ozemlje samo enega izmed njih. Pravica do samoodločbe samo enega od narodov, ki ne bi enake pravice priznaval tudi drugemu narodu oziroma drugim narodom na istem ozemlju, bi povzročila nujen konflikt nacionalnih elementov. Zedinjenja takšnih pokrajin s srbsko državo (»zedinjenje kanclij«) ni mogoče doseči prostovoljno, to je s pristankom tudi drugih, nesrbskih nacionalnih elementov. Možno pa bi bilo doseči, da bi vse takšne dežele stopile s (kneževino) Srbijo v državno zvezo na podlagi samoodločbe vsega njihovega prebivalstva. Glede na zapleteno etnično strukturo Balkana nasploh, je takšen način pomemben tudi za ustanovitev širše balkanske federacije (»Takšna federacija se ne ustanavlja na načelu narodnosti, temveč na osebni svobodi tistih ljudi, ki stopajo v zvezno

skupnost.«) To ne pomeni zanikanja nacij niti ne njihove suverenosti in pravice do nacionalne države. Marković sploh ne misli na »razformiranje Srbije in Črne gore in njuno utopitev v jugoslovansko in balkansko federacijo«, kot mu očitajo.[49] Po načelih Svetozarja Markovića in po njegovi konkretni viziji, kot jo lahko razberemo iz njegovih spisov, bi tako Srbija (kneževina) kot Črna gora ostali kot državi, vendar se ne bi širili na druga ozemlja (na Bosno in Hercegovino, staro Srbijo, Vojvodino in morda Hrvatsko), ampak bi s temi ozemlji kot enakopravnimi državnimi enotami stopili v federativno razmerje. Vsi narodi bi bili svobodni, vštevši vse Srbe, njihovo enotnost pa bi dosegli s svobodnim življenjem vseh njihovih delov in z neovirano možnostjo združenega kulturnega ustvarjanja (»osvoboditev in kulturno zedinjenje«). Mimogrede povedano, ena izmed držav — članic federacije, bi bila po Markovićevem mnenju zanesljivo Bolgarija — torej gre tudi za nacionalno načelo.

Poleg zapletene etnične strukture dežel zunaj kneževine Srbije pa so tu še drugi razlogi, ki narekujejo srbskemu narodu zvezni ustroj. To so velike razlike v gospodarski in družbeni razvitosti, razlike v političnem izročilu, zlasti pa »zavest o svoji samostojnosti«, civilizacijske razlike in še druge. Znano je, da Svetozar Marković v skladu s tedanjimi splošno uveljavljenimi pogledi celo ne upošteva nekaterih izmed teh razlik v njihovih stvarnih razsežnostih (vprašanje narodnega izoblikovanja Črnogorcev, vprašanje Muslimanov in Hrvatov v Bosni in Hercegovini). Toda že to, kar je videl, mu je dovolj tehtno, da ugotovi: »Ob takih razlikah resnično ni smiselno v vseh teh deželah uvajati ‚enotnost kanclij' ...«

Srbski narod se ko celota, se pravi v odnosu do (kneževine) Srbije, oblikuje na temelju svobode posameznikov in vseh narodnosti, na podlagi njihovega medsebojnega sporazuma in odločitve. Podobno pa velja tudi za druge narode na teh ozemljih v razmerju do svojih matic. Svetozar Marković namenoma pušča odprto vprašanje, na kakšni ravni naj bi sklenili družbeni dogovor o nacionalnem formiranju. Marković govori v tej zvezi o občini, o županiji, o državi. Federativna zveza je možna na vseh teh ravneh. Položaj posameznega ozemlja in stopnja njegove avtonomnosti v zvezi, to je zadeva ki o njej odloča celotno prebivalstvo na tem ozemlju, ne glede na narodno pripadnost.

Dialektika zgodovinskega jugoslovanstva

V našem zgodovinopisju ni rešeno vprašanje, kako poimenovati tisto politiko na Hrvatskem v šestdesetih letih in tudi pozneje, ki je izhajala iz reševanja hrvatskega narodnega vprašanja, to je predvsem politiko Narodne stranke. Kako označiti prizadevanja, da bi zagotovili Hrvatski kar najbolj ugodno mesto v tedanjem podonavskem državnem sklopu, saj druge možnosti — če izvzamemo revolucijo — ni bilo. Nekateri avtorji vse to še vedno označujejo kot »avstrofilsko jugoslovansko usmeritev«.[50] Po našem mnenju pa je takšna ocena posledica uporabe napačnih kriterijev.

Praksa posameznih narodov habsburškega državnega sklopa, da iščejo rešitev svojega narodnega vprašanja najprej tam, kjer so, ne more biti sama po sebi »avstrofilstvo«, ampak zgodovinsko logično delovanje. O avstrofilstvu bi lahko govorili, če bi kdo — zato pač, da bi

krepil avstrijsko državo — bodisi odrekal drugim narodom pravico do enakopravnosti ali pa se sam in v svojem imenu odpovedoval tej pravici. Če so Čehi in Poljaki, Madžari in vojvodinski Srbi, Slovenci in Hrvatje zahtevali preureditev države tako, da bi jim bila priznana enakopravnost, to še ne pomeni, da so bili avstrofili. Lahko pa bi rekli, da so postali Madžari avstrofili v tistem trenutku, ko so pristali na dualizem. Dualizem je bil namreč ustvarjen prav zato, da bi Avstrijo (zdaj Avstro-Ogrsko) okrepil in jo pripravil na povračilno vojno proti Prusiji. Narodna stranka (Hrvatska) pa ni ne pred dualizmom ne po njegovi uvedbi zahtevala ugodnejšega položaja Hrvatske v habsburškem državnem sklopu samo zato, da bi tej državi olajšala boj za primat v Nemčiji ali pa zato, da bi okrepila nacionalno zatiranje drugih narodov, kot je to storila madžarska meščanska politika.

Prizadevanje gibanj zatiranih narodov v habsburški monarhiji, da bi po odpravi absolutizma in po zaostritvi ustavnega vprašanja začeli politični boj za nacionalno enakopraven položaj, je bilo vsaj zanje edina smiselna politika (če izvzamemo separatistično politiko madžarske emigracije, ki pa sama ni odstopila od načela integritete zgodovinske Ogrske, to je od neenakopravnosti nemadžarskih narodov v njenem okviru). Boj za ustavno ureditev podonavske države na podlagi narodne enakopravnosti je bil smiseln, zato tudi v očeh vlade Mihailove Srbije vreden podpore. Prav Srbija je po »najvišjem sklepu« dala pomembno denarno pomoč (1.000 dukatov) Imbri Tkalcu, da je lahko v letih 1861—1862 na Dunaju izdajal znano revijo »Ost und West«. Srbija je s tem, piše V. Krestić, »na samem Dunaju dobila glasilo, ki je uspešno zastopalo jugoslovanske interese«.[51] Znano pa je, da je Tkalac v reviji »Ost und West« zastopal »federalistično koncepcijo o preureditvi monarhije na pravni podlagi oktobrske diplome iz leta 1860; upoštevaje stališče o državni enotnosti je tudi obsodil kot napačen sklep večine hrvatskega sabora, sprejet 5. avgusta 1861. leta, da ne priznava skupnih zadev z Avstrijo«.[52] Ali je v tem kaj nelogičnega in kaj takega, kar bi bilo v nasprotju z jugoslovanskimi občutki? Podobno kot Tkalac je tedaj sodil vsak ugleden slovenski in južnoslovanski domoljub v tej državi. V tem ni nobene protislovnosti, zato je tudi razumljivo, zakaj je poleg Mihaila prispeval denar za »Ost und West« tudi tako imenovani »avstrofil« Strossmayer. Po našem mnenju je v tem primeru vsiljena zgodovinopisju nekakšna skonstruirana dilema.

Politično oblikovanje pojma »jugoslovanski (torej ne genetsko, v pomenu južnega slovanstva) je zgodovinski proces, ki ga nosijo narodna gibanja vseh (jugoslovanskih) narodov in ki dobi svoj poln in celovit pomen šele tri četrt stoletja pozneje (1943. leta v Jajcu) z dokončno svobodno združitvijo v enakopravno in povsem svobodno skupnost. Pa tudi še potem ta pomen ne postane nekakšna okamenela (petrificirana) naplavina zgodovine. Pojem »jugoslovanski« ohranja tudi vnaprej dialektično naravo stalnega procesa združevanja moči živih nacionalno-političnih subjektov, ki to skupnost ustvarjajo, združevanja moči za nove naloge na poti v celovito človekovo svobodo. V tej evoluciji političnega oblikovanja pojma »jugoslovanski« obstajajo stopnje, faze, etape. Vsakega izmed subjektov, ki sodeluje v tem procesu, vsako izmed stopenj, faz, skozi katere gredo ti subjekti, moramo obravnavati zgodovinsko, se pravi tako, da upoštevamo različnost izhodišč in različnost razmer pa tudi odvisnost od splošne stopnje stvarnega razvoja jugoslovanske vzajemnosti. Vse, kar v tem procesu izhaja

iz avtentičnih interesov nacionalne emancipacije (se pravi vse, kar ne služi tujim interesom) in kar vsaj deloma ali posredno vodi k združevanju moči, k vzajemnosti jugoslovanskih narodov, ne da bi bili zapostavljeni interesi nobenega izmed njih, lahko pogojno označimo kot jugoslovansko. Pravimo pogojno, kajti v celoti in popolno obstaja jugoslovanstvo kot skupna, strukturirana zgodovinska težnja.

To, da je protiavstrijska nota na koncu (1918. leta) postala navidezno bistvo jugoslovanstva, je le logična posledica inertnega nasprotovanja avstrijskih državnih vrhov in pa nemške (in madžarske) dominacije načelu narodne enakopravnosti. Resnični vzrok zgodovinske nuje razbitja Avstro-Ogrske (»delenda Austria«) izhaja iz nespremenljivosti avstrijskega sistema.

Empirija je bila odločilna tudi za stališča Srbije. Razlika je le v tem, da so jo njene izkušnje pripeljale do odločilne ugotovitve nekoliko poprej, dokončno, kot kaže, v krizi, ki jo je povzročila aneksija Bosne in Hercegovine. Dokaz za to, da so bila vse dotlej možna razmišljanja tudi o alternativni usmeritvi, je že omenjeni zapisek tedanjega ministra za notranje zadeve Milovana Milovanovića: če Srbija ne bo zdržala avstrijskega pritiska, se mora vključiti v monarhijo in skupaj z njo iti na Solun.[53] Zapisek je ostal tajna epizoda, ki je čakala na zgodovinarja, da jo odkrije. V javnosti pa se je prav tedaj pojavila knjiga geografa in ideologa Jovana Cvijića o aneksiji Bosne in Hercegovine in o srbskem problemu. V praškem »Slovanskom Přehledu« je bila zelo kmalu predstavljena javnosti, pri čemer je bila poudarjena tudi glavna misel knjige: Cvijić poudarja odpor Srbov do dualistične monarhije, vendar pa hkrati obljublja, da bo Srbija navezala najtesnejše kulturne in gospodarske stike s habsburško monarhijo, če bo državni celoti srbskega naroda zagotovljen obstoj in če ga bo Avstro-Ogrska spoštovala: »V tem je nekaj nelogičnosti,« pripominja češki recenzent. Nelogično je, piše, »oživljati ideje kralja Milana, v isti sapi pa razglašati sovraštvo vsega srbstva do klerikalnodinastične Avstro-Ogrske.« Vemo, da Avstro-Ogrska ni bila pripravljena prepustiti Srbiji Bosne in Hercegovine, tudi ne za ceno obljube, da bo tako povečana Srbija z njo navezala najtesnejše kulturne in gospodarske stike. Srbija je to neposredno občutila in od tod tudi njeno spoznanje, da ni mogoče oživljati stare variante kralja Milana Obrenovića, ne da bi to škodovalo interesom celotnega srbskega naroda. Rešitev torej ni Srbija z Bosno in Hercegovino (»državna celota srbskega naroda«) in opiranje na dobrohotno habsburško monarhijo, ki je v resnici le domišljijska prikazen. Izkušnje zato vodijo Srbijo na protiavstrijsko pot, ne gre pa za protiavstrijstvo kot izhodišče. Izhodišče je avtentični interes nacionalne emancipacije Srbov.

Mimogrede velja pripomniti naslednje: habsburška monarhija ni sama rešila nacionalnega vprašanja v svoji državi, zato je tudi morala razpasti v razmerah evropske in svetovne vojne. Toda na njenih tleh so se pojavila načela o novem načinu reševanja odnosov med državo in narodi. Ta načela so deloma celo zapisana v ustavnem zakonu avstrijske državne polovice. V nasprotju z modelom, ki so ga ustvarile zahodnoevropske meščanske revolucije in ki enači narod z državo, z državnimi mejami, ne glede na to, da v njej živijo različne etnične skupnosti (v Franciji so vsi Francozi itd.), pa so habsburško monarhijo izkušnje revolucije 1848—1849 prisilile, da se je odpovedala temu modelu (v Avstriji so vsi Avstrijci). Habsburška monarhija je seveda samo v

Ilija Garašanin

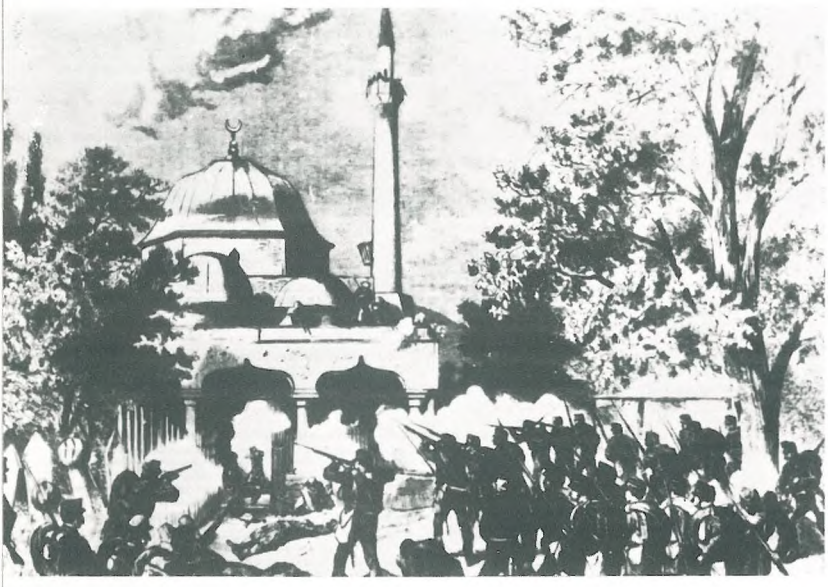

Josip Juraj Strossmayer

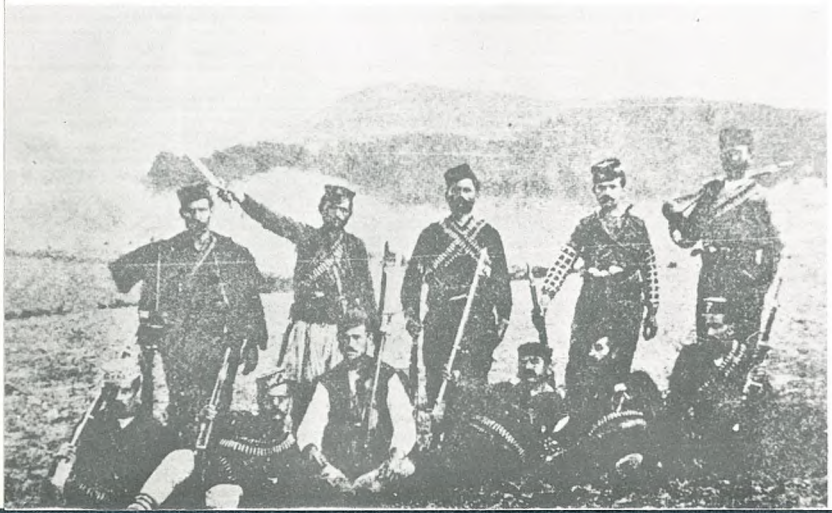

Ljudevit Gaj

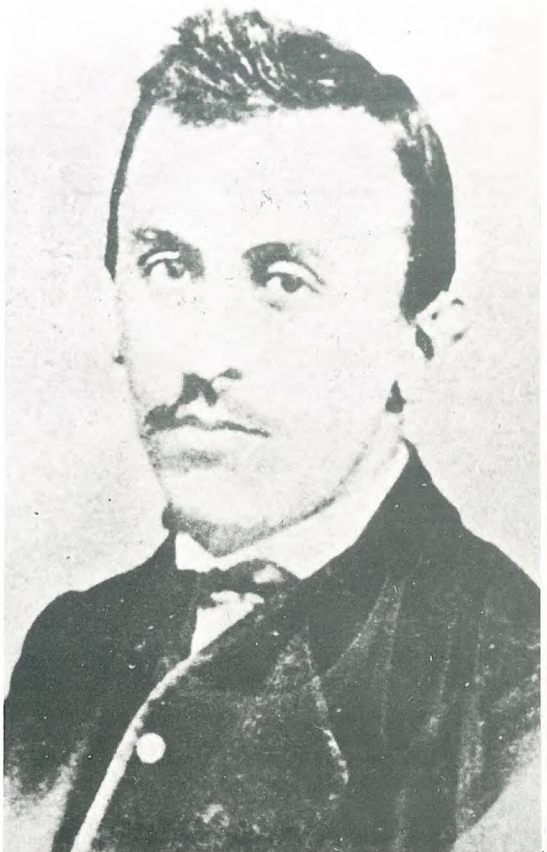
Okupacija Bosne, poulični boji v Sarajevu 1878

Kruševska republika, vodstvo upornikov v Kruševu 1903

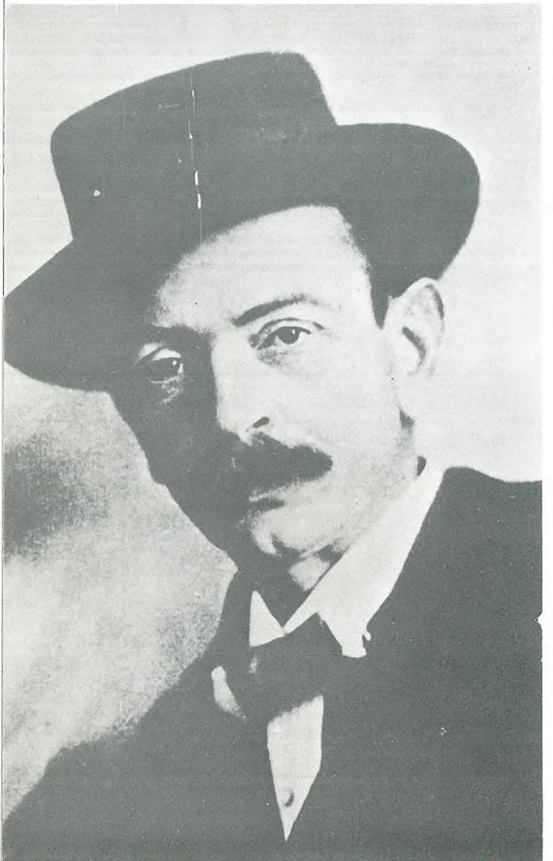
Faksimile naslovnih strani delavskih listov iz obdobja 1866 do 1918 v Vojvodini

Svetozar Marković

Josip Jurčič

Ivan Cankar

načelu priznala večnacionalnost kot trajno politično dejstvo znotraj državnih meja. Nikoli ni niti pomislila na to, da bi naredila korak dlje od tega načelnega priznanja in da bi ga uveljavila v političnem sistemu, da bi se preobrazila v federacijo narodov. Vendar pa besede federacija v političnem življenju te alpsko-jadransko-podonavske države niso omenjali samo avstroslavisti (kot navidezni izraz njihove politične naivnosti, če že ne kar oportunizma), marveč se je pojavljala v politični misli vseh narodov v njej, opirajoč se pri tem na tradicijo marčne revolucije. To misel je na določen način prevzelo tudi delavsko gibanje. Habsburška monarhija ni bila nikoli ne pripravljena ne sposobna uresničiti te ideje, saj so bile v njej preveč močne sile reakcije, pa tudi zato ne, ker svobodni narodi (po besedah Svetozarja Markovića) pravzaprav »Avstrije ne potrebujejo«. Ob vsem tem pa moramo vendarle ugotoviti, da se tukaj prvič v zgodovini primeri, da velika sodobna država načeloma izhaja, po svojem ustavnem določilu, iz trajnega obstoja številnih enakopravnih narodov znotraj njenih meja.

Vprašanje, kako uskladiti nujnost obstoja večjih državnih ekonomskih območij z dejstvom, da v tem prostoru obstaja več majhnih narodov, ki so se zgodovinsko uveljavili in si prizadevajo svobodno živeti — to je bilo vprašanje, ki ga tudi klasiki marksizma niso takoj rešili. Dolgo časa ga sploh priznavali niso. Šele v imperialističnem obdobju so se tudi teoretiki revolucionarnega delavskega gibanja ovedeli velikega družbenega pomena osvobodilnih gibanj majhnih narodov. Šele tedaj so bili prisiljeni, zvečine kar v teku socialistične revolucije, da poiščejo zgodovinsko rešitev protislovnosti med nujnostjo obstoja velikih skupnosti in neizogibnim dejstvom, da narodi niso le veliki, da je svet večinoma sestavljen iz majhnih narodov, ki se ne morejo odpovedati svoji celoviti eksistenci, celo če bi to hoteli. Narodi, naj že bo veliki ali majhni, se ne morejo odreči svoji celoviti eksistenci, saj so tudi sami sestavni del modernih družbenih odnosov, ki mimo njih preprosto ne obstajajo. Prav slednje je izrecno izkustvo in spoznanje naše, jugoslovanske revolucije. To izkustvo pa temelji na določenih izkustvih in teoretičnih spoznanjih še iz časov Druge internacionale, zlasti pa iz oktobrske revolucije. Pri oblikovanju teh izkušenj in teoretičnih spoznanj je pomen primera habsburške monarhije veliko večji, kot to po navadi mislijo v svetu, zlasti pa pri nas.

Z drugimi besedami povedano, protiavstrijstvo obstaja v zgodovini le kot empirična in kot apriorna kategorija in le kot empirična je lahko element jugoslovanstva, ne pa njegov apriorni kriterij. Empirija pride s časom, antiavstrijstvo kot edini izhod pa se vsiljuje postopno, s čimer tudi jugoslovanstvo postane neposredno in brezpogojno antiavstrijska kategorija šele v prvi svetovni vojni. Le če tako gledamo na zadeve, lahko rešimo neko paradoksalno dejstvo. V času prvega oblikovanja jugoslovanskega političnega kompleksa obstaja na celotnem jugoslovanskem prostoru eno samo politično gibanje, ki je od vsega začetka protiavstrijsko usmerjeno in ki je tedaj tudi edino začelo z oboroženo protiavstrijsko akcijo. In vendar je najbolj sporno prav temu gibanju priznati jugoslovansko naravo. Gre za hrvatsko pravaštvo.

Začetki pravaštva (ideje Anteja Starčevića 1852, emigrantska dejavnost in knjiga Eugena Kvaternika 1859) so nedvomno protiavstrijske narave.[54] Že v svojem izhodišču pravaštvo ne priznava nobenih obveznosti Hrvatske do Habsburžanov niti ne priznava Franca Jožefa za legitimnega kralja Hrvatske. Pravaštvo državno utemeljuje Hrvatsko na zgo-

dovinskem pravu in priznava samo personalno unijo Hrvatske z Ogrsko in z Avstrijo.

Kvaternikova koncepcija hrvatske države vključuje Istro in Slovenijo vse do etnične meje na Soči, zato pride Kvaternik v konflikt s hotenji italijanskega iredentizma. To je še posebej pomembno za Slovence, ki v tem vidijo podporo njihovemu boju za obstoj na tem območju. Pravaška koncepcija vključuje Slovence v hrvatski narod, vendar to ni vzrok za polemiko. Slovenci namreč vidijo v tem vključevanju dobrodošlo zanimanje in podporo njihovemu boju, saj jim vedno preti nevarnost, da bodo izolirani, izključeni iz širšega reševanja jugoslovanskih narodnih vprašanj, naj že bo v avstrijskem sklopu ali zunaj njega. V tem oziru je značilno pisanje Josipa Jurčiča 15. oktobra 1870. leta. Jurčič se pritožuje nad politiko »narodnih Hrvatov«, ker se »strašno malo ali celo nič« ne zanimajo za Slovence, zatem pa ugotavlja: »Celo čudneži starčevićijanci, ki ne poznajo Slovana, ampak samo Hrvata, počastili so nas enok po svoje, rekši, da smo ‚planinski Hrvati'. Mi smo se sicer temu smijali, a rekli smo: Dobro... ni nam ležeče na tem, kako nas zoveš, ako nas s svojim ‚pravom' germanstva oteti pomoreš.«

Pravaško načelo, da v državi Hrvatski obstaja samo en politični narod — hrvaški, v katerega so vključeni vsi državljani ne glede na vero, ki je njihova zasebna zadeva, je postalo problematično na drugi strani, v odnosih s Srbi. Enako načelo lahko zasledimo pri Madžarih celo pred letom 1848 kot zgodovinsko (plemiško) pojmovanje madžarskega naroda. Zgodovinska Ogrska je država, v kateri živi en sam narod, madžarski (ogrski) narod. V tem pojmovanju naroda so možna izjema le Hrvati, in to zavoljo njihove zgodovinske avtonomije (Fran Zwitter). Zgodovinska teza Madžarov služi po letu 1848 za ohranitev integritete Ogrske, medtem ko je za Starčevića in Kvaternika zgodovinska teza argument za formiranje samostojne hrvatske države, argument hrvatskega narodnega gibanja, gibanja, ki je samo po sebi pogojeno z sodobnim razvojem družbe in torej ni produkt zgodovinskega prava. V Hrvatski je bila ideja o politični hrvatski narodnosti »globoko zakoreninjena« že leta 1861 v vseh političnih strankah Hrvatov in težko je bilo uskladiti priznanje, ki ga je izrekel sabor tega leta pa tudi kasneje o obstoju srbskega naroda v Hrvatski, z idejo o hrvatski politični narodnosti. »Obstajala je očitna nevarnost,« piše Jaroslav Šidak,[55] »da bo priznanje srbskega naroda kot ‚diplomatičnega' na tleh Hrvatske ogrozilo državno pravno podlago hrvatskega odpora proti madžarski premoči nasploh.«*

Ta argument je nedvomno potrebno upoštevati, vendar prav njegova narava opozarja na problematičnost narodnih programov, utemeljenih na zgodovinskem pravu. To je bil splošen problem narodnih gibanj 19. stoletja. Ob njem so se lomile koncepcije demokracije. Pri tem je gotovo res, da so v drugi polovici 19. stoletja koncepcije liberalne buržoazije, malomeščanskih demokratov in socialistov v glavnem zavračale zgodovinsko pravo in vztrajale pri naravnem narodnem pravu, ki je temeljilo na revolucionarnem načelu suverenosti naroda kot družbe svobodnih ljudi. Ne smemo pa seveda pozabiti, da je v osrednji Evropi revolucija 1848, v njej pa tudi njena demokratična levica, vztrajala tako pri zgodovinski Nemčiji kot pri zgodovinski Ogrski in Poljski.

---

* »Diplomatični« je v tem primeru »v listini priznani« tj. »državni«.

Če obravnavamo problem odnosov med Hrvati in Srbi v Hrvatski kot problem demokratične vzajemnosti, je nedvomno upravičena trditev V. Krestića, da tega problema ni bilo mogoče rešiti na podlagi hrvatskega ali kakršnegakoli drugega zgodovinskega prava, temveč samo na podlagi naravnega, narodnega prava.[56] To, kar je potrebno v tej zgodovinski dilemi v Hrvatski še posebej upoštevati, je paradoks, da zgodovinski problem hrvatsko-srbskega odnosa v Hrvatski ni bil rešen niti s sprejetjem narodnega načela. Hrvatsko-srbska mladina, ki je ob koncu 19. stoletja zavrgla zgodovinsko pravo ter povzdignila narodno, naravno pravo kot edino upravičeno, namreč ni rešila bistvenega vprašanja odnosov v Hrvatski. Ni namreč pojasnila vprašanja, kaj je v Hrvatski podlaga tega prava. Ali je to pravo enotnega hrvatsko-srbskega (jugoslovanskega) naroda ali pa gre za dve pravi dveh nacionalnih individualnosti — pravo Hrvatov in pravo Srbov? Generacija »Narodne misli« (Svetozar Pribićević) je prav s tem, da se je izognila temu vprašanju s fikcijo o nacionalni enotnosti, ustvarila nov zgodovinski problem.

Pravaštvo je zapleten pojav, ki ga ni mogoče identificirati samo s Starčevićem in Kvaternikom. Od prvih formulacij se je razvijalo in oblikovalo svojo strukturo tako v idejnem kot prostorskem smislu. Na eni strani dobiva celovitejšo ideološko strukturo, ki se v sebi še naprej spreminja, na drugi strani pa se širi iz banske Hrvatske na druga območja, kjer pa dobiva nove oblike in spodbude. Dovolj je, če povemo, da koncepcija »novega kurza hrvatske politike« izvira iz vrst dalmatinskih pravašev. Do konca stoletja se oblikuje kvalitetno nova struktura »modernega« pravaštva, ki na eni strani vodi v popolno izroditev Frankovega pravaštva (zatem ustaštva), na drugi strani pa gre za »vračanje« k starčevićanstvu. To vračanje kaže, da je v bistvu na začetku, na izviru vendarle šlo za neko ideologijo hrvatskega narodnega gibanja, ki kot takšna na koncu (1918) prispeva tako k samoodločbi hrvatskega naroda kot tudi k jugoslovanskemu zedinjenju. Ideja hrvatske narodne državnosti pa se pozneje preveri tudi v revoluciji.

To naše opazovanje pravaštva iz perspektive zgodovine seveda ne more ublažiti mučnih vtisov, ki so jih imeli sodobniki o pravaštvu že v času, ko se je pojavilo. Za te sodobnike, zlasti pa za Srbe na Hrvatskem, je bila v pravaštvu najpomembnejša in tudi najbolj očitna značilnost njegova protisrbska ost. Zato tudi ni mogel biti realno cenjen nedvomni radikalizem ustanoviteljev pravaštva, A. Starčevića in E. Kvaternika, v osvobodilnih prizadevanjih proti Avstriji in Ogrski. Rakoviški upor 1872. leta se zato ni mogel vključiti v ideološki instrumentarij jugoslovanskega gibanja, čeprav je to bil upor proti Avstriji in je računal tako s hrvatskimi kot s srbskimi graničarji. K temu pa je pripomoglo še nekaj drugega. Čas, v katerem je ta upor propadel, ni bil čas občega uporniškega ali vsaj sovražnega razpoloženja proti Avstriji ne v Vojni krajini, ne v civilni Hrvatski, ne v južni Ogrski, ne v Bosni in Hercegovini pa tudi v Srbiji ne. Resnica je preprosta: akcija proti Avstriji v tedanjih zgodovinskih razmerah ni bila aktualna. To je tisti manj vidni vzrok, zakaj rakoviški upor ni bil vključen v jugoslovanske razmisleke. Dejstvo, da se je enemu izmed preživelih voditeljev upora Radu Čuiću posrečilo prebiti se čez Bosno v Srbijo, da je tam našel pribežališče, je ostalo samo simbol ne tako bližnje prihodnosti. Rakoviški upor je bil in je ostal za dlje časa prva in edina politično vodena akcija proti Avstro-Ogrski na celotnem južnoslovanskem prostoru vse do atentatorskih strelov nacionalno-revolucionarnih mladincev 1910.

oziroma 1912. leta, ko se je, po besedah Avgusta Cesarca, srbskemu strelu Bogdana Žerajića odzval hrvatski strel Luke Jukića, namerjen v isti cilj.[57]

Tako torej golo antiavstrijanstvo, zlasti če je ostalo platonično, zaprto v svet želja, v šestdesetih in sedemdesetih letih 19. stoletja pa vse do svetovne vojne ni moglo biti kriterij za priznanje jugoslovanske (etapne ali celovite) narave tistih pojavov v narodnih gibanjih posameznih naših narodov, ki so, zgodovinsko gledano, usmerjali razvoj k nastanku jugoslovanske države. Če so narodna gibanja naših narodov tedaj v bistvu vztrajala pri avtentičnem interesu svojega narodnega obstoja in razvoja, so jih izkušnje, ki so si jih nabirale njihove temeljne množice pa tudi politični subjekti v vsakdanjem delovanju, vodile po notranji logiki stvari k jugoslovanskemu zedinjenju. V tem je bilo jugoslovanstvo izraz nekega stvarnega zgodovinskega procesa, ki je moral trajati več desetletij.

Na pomlad leta 1872, denimo, Združena srbska mladina odstopi od prizadevanj, da bi pripravila vstajo v Bosni in Hercegovini, kar je začetek konca njenega obstoja kot posebnega političnega subjekta. Na drugi strani se ob koncu leta 1871 sklene tudi obdobje, v katerem so bili živo aktualni načrti za novo notranjo ureditev zgodovinskega prostora obdonavske monarhije. Po ponovni uveljavitvi nemške liberalne, centralistične in germanizatorske vladne usmeritve v Avstriji se Bismarck približa novemu avstroogrskemu ministru za zunanje zadeve Andrassyju (istemu človeku, ki si je z njim v prejšnjih letih Srbija prizadevala uskladiti svojo politiko). Odlomljena je protipruska ost in dualizem se stabilizira kot sistem nemške in madžarske hegemonije, začne se politika sodelovanja, kmalu pa tudi vse tesnejšega zavezništva med Nemčijo in Avstro-Ogrsko. Vsi politični centri južnega slovanstva skrčijo svojo pobudo. V tem trenutku pasivizacije in zamegljenih možnosti za prihodnost izbruhne hercegovsko-bosenska vstaja in ustvari nove razmere ter aktualizira jugoslovanske rešitve. Hrvatska Narodna stranka (Strossmayer) upa, da se tokrat Črna gora in Srbija ne bosta »pustili prestrašiti« ter podpre v nasprotju z avstroogrsko osvojevalno politiko prizadevanja za priključitev Bosne in Hercegovine k Srbiji.[58] Podobno odmevajo dogodki tudi v slovenskem tisku.[59] Šele tedaj, ko postane očitno, da moč Srbije ni dovolj velika, da bi mogla (skupaj s Črno goro) odigrati pričakovano vlogo v ustvarjanju močne slovanske države na Balkanu, stopi v političnih ocenah v ospredje alternativna rešitev — upoštevati možnost, da se na tem območju zbere in okrepi južnoslovanski element saj to omogoča dejstvo, da je Avstro-Ogrska zasedla in prevzela Bosno in Hercegovino. V vsem tem se kaže tudi kritičen odnos tako do ruske carske pa tudi do avstroogrske zunanje politike na Balkanu. Toda najpomembnejša je izkušnja, da drži tisto, kar je ob koncu 1870. leta pisal Jurčič, namreč, »da bomo v resnici morda živeli v Avstriji dlje, kot pa si kdo misli...« Po berlinskem kongresu izgine Srbija z jugoslovanskega obzorja. Na njem ostane Črna gora kot »edina svetla točka za slovanskega rodoljuba na Balkanu, saj postaja vse bolj slovanski Piemont«. Črna gora je namreč »zaupnica Rusije in od nje pooblaščena, dati balkanskim narodom znamenje za končno osvoboditev!« (po ljubljanskem »Slovanu«, 1866).

Vprašanje dialektike zgodovinskega (se pravi tistega, ki se je v zgodovini resnično pojavljalo) jugoslovanstva, na katero smo poskušali opozoriti na podlagi dogajanj ob prvem političnem oblikovanju jugo-

slovanskega kompleksa, ni samo znanstveni problem. Po nastanku Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev je razlaganje zgodovine jugoslovanskega gibanja neposredno postalo predmet in argument političnih bojev za delež v oblasti.

»Pri večjem številu srbskih avtorjev,« piše Dragoslav Janković, »lahko zasledimo določeno olepševanje, idealiziranje vloge Srbije... Na drugi strani pa so (drugi avtorji) močno poudarjali buržoazne politične sile iz jugoslovanskih dežel zunaj Srbije... Njihove pobude v akcijah za zedinjenje so idealizirali, nekritično prikazovali...«[60] Te besede zadevajo zgodovino dogajanj v letih prve svetovne vojne, vendar pa bi enako lahko rekli tudi za zgodovinopisje, ki obravnava prejšnja obdobja zgodovine jugoslovanskega vprašanja in gibanja.

Na obstoj prvega, to je »hegemonističnega« tipa zgodovinopisja in njegovih sledov še po letu 1945. je obširno analitično govoril Dušan Kermavner.* Opozarjal je, da moramo kvalifikativ »jugoslovanski« uporabljati za pojave v zgodovini jugoslovanskih narodov zgodovinsko, ne pa v duhu diskvalifikacije nekaterih in apriorne pohvale drugih. O tej temi (hvala in diskvalifikacija zgodovinskih osebnosti) se nekemu avtorju sodobnega (1984) dela zdi potrebno povedati naslednje: »Zdi se nam, da zgodovinska znanost ni nikjer ostala toliko dolžna naši kolektivni zgodovinski zavesti, kot prav pri vprašanju popolne znanstvene verifikacije nastanka Jugoslavije (1918)... Zanemarjanje preučevanja teh problemov v njihovi totalnosti bi imelo zelo negativne posledice ne le za zgodovinsko vedo, ampak tudi za jugoslovansko družbo kot celoto.«[61]

O vseh teh problemih pravzaprav niti ni tako malo napisanega in težko bi rekli, da so bili kar zapostavljeni. To, kar dela vso to obsežno zgodovinopisno produkcijo v določenem pomenu problematično in zavoljo česar bo potrebno njene ne ravno majhne rezultate v *skupnem* delu še kritično premisliti, je njena sila problematična in skorajda splošna značilnost, da ne preučuje procesov, ampak da išče zasluge. Prilaščanje oblasti na podlagi zgodovinskih zaslug je bilo praktično načelo in metoda političnega življenja, ki ju je uveljavila kraljevska

---

* V imenu varovanja bratstva in enotnosti jugoslovanskih narodov, »pridobljenih v narodnoosvobodilni borbi proti okupatorjem in notranjim razedinjevalcem«, nalaga Dušan Kermavner »našemu zgodovinopisju hkrati protihegemonistične in protiseparatistične smernice« in pa nalogo, »da bi čimveč prispevalo k boljšemu medsebojnemu razumevanju raznolike preteklosti naših narodov.« Zahteva obračun »z dediščino hegemonističnega zgodovinopisja, ki je neupoštevaje različna izhodišča in različne pogoje za njihova osvobojevalnozedinjevalna prizadevanja v preteklosti polagalo jugoslovanske narode na svojo Prokrustovo posteljo in na njej kajpada našlo prekratke, ‚nedorasle' avstroogrske Jugoslovane v primerjavi s Srbi in Črnogorci z njihovim izhodiščem v lastnih narodnih državah. Na dovčerajšnje državljane in vojake Avstro-Ogrske... je leglo v novi skupni državi po letu 1918 kakor môra očitanje, da so predolgo in prevoljno prenašali to tuje gospostvo nad seboj. Hegemonizem je razliko v objektivnem položaju prevrgel v subjektivno ali moralno razliko. ‚Krivdo' je odvzel le z ramen avstroogrskih Srbov...; Hrvatom in Slovencem pa je takorekoč vtisnil pečat ‚izvirnega greha', ki se ga morajo šele očistiti s pripravljenostjo, da sprejmejo unitarizem kot — milost... To predpisovanje samoponiževanja in vcepljanje narodnostne manjvrednosti je kajpada moralo roditi ravno nasprotne rezultate od tistih, ki so jih pričakovali naivni ‚dobronamerni' unitaristi... zastrupljanje ‚medjugoslovanskega' ozračja...« (Zgodovinski časopis 1962). Velja pripomniti, da Kermavner v svojih pomembnih, vendar v Jugoslaviji zunaj Slovenije manj znanih delih, skrajno kritično gleda na vse, kar se mu zdi ‚beljenje' vloge slovenskega meščanstva v zgodovini.

Jugoslavija. Takšno načelo je nujno škodljivo za sleherno državo (ne glede na to, kakšen je kriterij za presojo zaslug), ki hoče živeti danes in jutri. Naravnost fatalno pa je za skupnost, kakršna je bila in še vedno je jugoslovanska skupnost. Potrebno je razvijati znanstveno zavest o tem, zakaj in kako je nastala ta skupnost, da bi zatem živela, nikakor pa ne smemo zgodovine degradirati v instrument delitve na pravočasne in dobre ter na prepozne in slabe Jugoslovane. To je veljalo za predrevolucionarno Jugoslavijo. Revolucionarna, socialistična pa sploh ne bi mogla to postati, če ne bi od takšnega spoznanja sama začela.

3. EVROPSKA DELAVSKA GIBANJA IN NARODI DO KOMUNISTIČNE INTERNACIONALE

V svojem času sta Marx in Engels morala poudarjati in dokazovati predvsem razredno pojmovanje družbe in ga postavljati kot nasprotje sodobnim teorijam o nacionalni skupnosti kot celoti, teorijam o nadrazrednih (v bistvu buržoaznih) interesih naroda kot celote. V njunem času (prvo obdobje delavskega gibanja) se je ob kritiki buržoaznih pojmovanj enotnosti nacionalnega interesa pogosto pojavljala zadržanost do nacionalnih vprašanj kot nečesa, kar je tuje razrednemu pojmovanju. Šlo je celo za prepričanje, da lahko nacionalni problemi zmanjšajo razredno naravo delavskega gibanja. Šele tedaj, ko se je delavsko gibanje razvilo v številnih narodih, zlasti pa v tistih, ki so bili politično zatirani, je prevladalo prepričanje, da obstaja pozitivno razmerje med delavsko-razrednimi in nacionalnimi interesi.[62]

Vprašanje razmerja delavskega razreda, revolucije in narodov se v Evropi nekje do šestdestih let 19. stoletja, zastavlja v dvojnem smislu — glede na družbeno naravo revolucije, o kateri govorimo.[63] Še vedno je možna meščanskodemokratična revolucija, toda na obzorju se že kaže tudi proletarska revolucija. Marxove in Engelsove analize se tedaj nanašajo na obe možnosti, čeprav je po aktualnosti v ospredju prva, predvsem februarska in marčna revolucija 1848. leta.

Upoštevaje stališča dosledne meščanskodemokratične revolucije, je Engels leta 1847 izrekel misel, da narod, ki zatira druge narode, tudi sam ne more biti svoboden. To misel je izrekel kot Nemec in v imenu nemških demokratov, ki so se bojevali za demokratično osvoboditev in zedinjenje Nemčije, medtem ko je prav ta Nemčija sama zatirala del razkosane Poljske, ki si ga je prilastila. Engels je ugotavljal: »Ni mogoče doseči osvoboditve Nemčije brez osvoboditve Poljske izpod nemškega zatiranja.« Šlo je za izjavo ob konkretnem primeru medsebojne odvisnosti demokratične svobode v mejah vladajočega naroda in osvoboditve naroda, ki ga zatira vladajoči narod. S stališča svoje zamisli o meščanskodemokratični revoluciji v Evropi se Engels vendarle še ne odloči za generalni poziv vsem zatiranim narodom, naj stopijo v nacionalnorevolucionarni boj. S tem pozivom se obrača samo na posamezne narode, »potrebne« za strategijo in taktiko evropske revolucije (na Poljake, Italijane, Madžare).

Tako omejen izbor narodov ni pogojevalo samo to, da so imeli za revolucijo odločilen geopolitični položaj v osrednji Evropi niti ne samo njihov pomen za varovanje revolucije pred ruskim carskim despotizmom. Ta omejitev tudi ni bila samo posledica znanega dejstva, da so bila gibanja nekaterih drugih narodov dinastično usmerjena (v duhu podpiranja državnosti habsburške dinastije). To so bila gibanja Čehov,

Hrvatov, vojvodinskih Srbov, Slovencev. V znatni meri je to nujno omejevanje le na nekatere pomembnejše majhne narode nastajalo pod vtisom tistega, sila splošnega pojmovanja evropskih demokratov, ki se je oblikovalo pod vplivom meščanske revolucije v Franciji. To je bilo pojmovanje, da so za družbeni napredek potrebni večji zemljepisno in gospodarsko zaokroženi državni organizmi. Takšne organizme naj bi ustvarili na podlagi večjih, že razvitih (zgodovinskih) narodov. Manjši, predvsem nerazviti (nezgodovinski) narodi pa naj bi se vključili v te državne organizme brez posebnih pogojev, se asimilirali, se odpovedali svojim nacionalnim posebnostim in se oprli na močnejši, razvitejši nacionalni organizem. Marx in Engels sta 1852. leta pisala o teh narodih kot o »ostankih narodov, katerih narodnost in politična življenjska moč sta že zdavnaj zamrli in ki so zato prisiljeni že skoraj tisoč let hoditi po stopinjah močnejšega naroda, ki jih je premagal...«, zato »od pradavnih časov niso imeli drugega jezika za potrebe civilizacije« kot prav jezik tega močnejšega naroda, zato so se znašli »brez najbolj elementarnih pogojev za nacionalno življenje: večje številnosti in strnjenega ozemlja«. Marx in Engels sta mislila, da je v interesu civilizacije in revolucije »dopustiti, da se izteče ta proces razpadanja in da te narode vsrkajo njihovi močnejši sosedi«. (Revolucija in kontrarevolucija v Nemčiji, XIV. poglavje.)

V tem času (1847—1848) je bilo opredeljeno razmerje do narodov tudi z vidika proletariata in njegove revolucije. Gre predvsem za dobro znane ugotovitve »Manifesta komunistične stranke«. Če hoče proletariat opraviti svojo družbeno-osvobodilno nalogo, mora priti na oblast znotraj svojega naroda, se mora v njem povzpeti do položaja nacionalnega razreda (vodilnega razreda naroda), se mora tudi sam konstituirati kot nacija (narod). Zato je proletariat še vedno nacionalen, čeprav nikakor ne v duhu buržoazije.

Ta teza je v manifestu zapisana kot splošna, z veljavnostjo za vse narode. Toda zasnovana je bila s stališča vprašanja proletarske revolucije pri velikih narodih razvitih (»civiliziranih«) kapitalističnih narodnih držav zahodne Evrope, ki niso (več) poznale gibanj za lastno narodno osvoboditev, v katerih narodno vprašanje ni bilo (več) pereče družbeno vprašanje. Takšni narodni državi sta bili predvsem Francija in Anglija, onstran Atlantika pa so jima bile še najbolj podobne Združene države Amerike. Pri narodih v takšnih državah se namreč kaže tisto dejstvo, ki ga ugotavlja uvodni stavek omenjene generalne teze manifesta, da »delavci nimajo domovine«. Nimajo je tam, kjer so »interesi« ali »obramba« domovine geslo meščanstva posameznega naroda v boju proti drugim narodom ali pa v razrednem boju buržoazije proti lastnemu (delovnemu) ljudstvu. Za proletarsko revolucijo v teh državah (v vseh najpomembnejših hkrati) je »združena akcija« proletariata vseh teh dežel »eden izmed temeljnih pogojev za njegovo osvoboditev«. V takšnem smislu je to tezo Komunističnega manifesta na začetku prve svetovne vojne razlagal Lenin, torej v času, ko so imperialistične vlade pozivale delavce k »obrambi domovine« in ko bi naj proletariat sprtih držav z združeno akcijo nastopil proti vojni in za lastno osvoboditev (Lenin v članku o Karlu Marxu).

Ugotovitev, da »delavci nimajo domovine«, nikakor ni pomenila, da mora proletariat zanikati pomen narodov in nacionalnih držav, kot so to nenehoma ponavljali nasprotniki socializma. Lenin je prav ob svoji revolucionarni akciji proti imperialistični vojni, ki so jo vlade

vodile v imenu »obrambe domovine«, namenoma in zelo jasno poudaril, da to geslo Komunističnega manifesta ne pomeni, da je proletariat neprizadet ob razmerah, ki vladajo v njegovi državi. Nasprotno! To geslo tudi ne pomeni, da so delavci neprizadeti, ko gre za njihov narod in za njegovo svobodo. Nasprotno! Razumljivo pa je, da proletariat gleda na vsa ta vprašanja s stališča lastne revolucije in osvoboditve dela, pri čemer je zanj vsebinsko enako pomemben tudi internacionalizem.

Po napadu Avstro-Ogrske na Srbijo je izrekel podobno misel tudi sekretar srbske socialdemokratske stranke Dimitrije Tucović. Njegova izjava ni bila v nasprotju z dejstvom, da se je ta stranka v tistem času izrekla proti vojni: »Za proletariat je vse manj možnosti, da bi bil neprizadet ob vprašanju, v kakšnih razmerah bo živela celota, njegova celota in njegov narod. Ločitev od usode narodne celote bi povzročila zlom stranke namesto pričakovane revolucije.«

Naj še enkrat spregovori Komunistični manifest: »Komunistom je bilo tudi očitano, da hočejo odpraviti domovino, narodnost. Delavci nimajo domovine. Njim ni mogoče vzeti tega, česar nimajo. A ker mora proletariat najprej osvojiti politično oblast, da bi postal nacionalni razred (vodilni razred naroda), se mora sam konstituirati kot narod, in je zaradi tega tudi sam še nacionalen, čeprav nikakor ne v duhu buržoazije.«

Iz teh besed jasno vidimo, da je razmerje proletariat — narod opredeljeno predvsem kot vprašanje delavskega osvajanja oblasti kot problem revolucije v lastnem narodu, v lastni razviti (civilizirani) nacionalni državi. Pot k revoluciji kot pot k oblasti je narodna in hkrati tudi mednarodna, »vladavina proletariata« (nastajanje socialistične družbe) se razvija v tem okviru. Povzročila bo, da bodo »nacionalna ločevanja in nasprotja med narodi« še bolj izginila. »Skladno z obsegom v katerem v državah, kjer vlada proletariat, odpravljajo izkoriščanje enega individuuma po drugem, odpravljajo tudi izkoriščanje enega naroda po drugem.« Ali z drugimi besedami povedano: »Z zmanjševanjem nasprotij med razredi v posameznem narodu se zmanjšuje tudi sovraštvo med narodi.«

Vse to, kar je bilo povedano v tem odlomku Komunističnega manifesta, pa še ne pomeni, da je že izoblikovan odnos proletarske revolucije do nacionalnih gibanj nesvobodnih narodov (narodov, ki nimajo svoje države, pri tem pa so tudi premalo razviti, »civilizirani«).

Kar zadeva razmerje med proletariatom in nacionalnim gibanjem, vsebuje Komunistični manifest samo ugotovitev, da se toliko, kolikor se odpravlja izkoriščanje ene osebe po drugi, »odpravlja tudi izkoriščanje enega naroda po drugem«. Osvoboditev delavskega razreda torej pomeni tudi osvoboditev izkoriščanih (zatiranih) narodov. Ta ugotovitev je kasneje postala podlaga za uvrstitev nacionalnih gibanj v strategijo in taktiko proletarske revolucije. Komunistični manifest sam pa ne gre dlje od omenjene ugotovitve. To pomeni, da razmerje med proletarsko revolucijo in osvobodilnim gibanjem še vedno pojmuje posledično (revolucija osvobaja narode potem, ko že sama zmaga) in ne še v medsebojnem učinku. Torej vzajemno povezano v akciji. V tem izraža Komunistični manifest zamisel, kakršno je malo poprej izpovedal Marx v svojem govoru o Poljski (29. novembra 1847), ko pravi: »Zmaga proletariata nad buržoazijo je sočasno znamenje za osvoboditev vseh narodov ... Zmaga angleških proletarcev je odločilnega pomena

za zmago vseh zatiranih nad svojimi zatiralci. Zato je potrebno Poljsko osvobajati ne na Poljskem, pač pa v Angliji.«

Nov moment v opredeljevanju razmerja med revolucionarno delavsko stranko in nacionalnimi gibanji prinašajo, kot je znano, Marxove in Engelsove ugotovitve ob irskem vprašanju v šestdesetih in sedemdesetih letih. To je prvič, ko se neko določeno nacionalno vprašanje opazuje v perspektivi boja za socialistično (ne za meščanskodemokratično) revolucijo. Otok Irska je bil že od 12. stoletja pod oblastjo angleških fevdalcev. Tudi angleška meščanska revolucija v 17. stoletju je otok v celoti podredila angleški državi. Narodnoosvobodilno gibanje Ircev se je razvijalo že od konca 18. stoletja. Zahtevalo je odpravo podrejenosti, njegovo levo krilo pa sredi 19. stoletja tudi že odcepitev Irske od Anglije. Generalni svet internacionale je irsko vprašanje večkrat obravnaval. V teh razpravah je Marx poskušal odpraviti meščanske vplive na angleško delavsko gibanje in poskušal zavreti reformizem, ki je prevladoval v njem.

Že leta 1867 je Marx spoznal, da je za zrušenje kapitalizma v Angliji nujno, da se Irska osvobodi, odcepi. Tedaj je prišla v Angliji na oblast liberalna stranka, ki je v volilnem boju obljubljala reformo v Irski pa tudi program reševanja agrarnega vprašanja in uvedbo verske enakopravnosti. S tem se je okrepil vpliv liberalne vlade na delavstvo. V generalnem svetu internacionale je prišlo do krize med Marxovo smerjo in predstavniki angleških tradeunionov (sindikalnih organizacij). Slednji namreč hočejo preprečiti ustanovitev sekcij internacionale na Irskem in nasploh vsakršno zavzemanje internacionale za Irsko. Tradeunioni zahtevajo, da se irsko delavstvo podredi angleški organizaciji. Marx in Engels pa sta videla v boju internacionale proti zatiranju Irske prvi pogoj za enotnost angleškega in irskega delavstva, zaposlenega v Angliji. Pričakovala sta, da bo odcepitev Irske onemogočila vpliv liberalne stranke na delavce v Angliji. Kar zadeva Irsko, sta Marx in Engels pričakovala, da bo odcepitev tamkaj pomenila začetek agrarne revolucije. Ta revolucija pa bi naj po njunem prepričanju spodbudila revolucionarno razpoloženje tudi med delavstvom v Angliji, ki bi se v tem primeru resnično odtreslo vpliva angleškega nacionalizma, reformizma in tradeunionistične ideologije, ki je trdila, da je potreben samo ekonomski boj. Bila sta prepričana, da je Irska edina ranljiva točka, kjer bi bilo mogoče v tedanjem času zadeti in raniti angleško trdnjavo evropskega kapitalizma in veleposestništva.

Osvoboditev Irske je torej v teh razmišljanjih zamišljena kot element revolucije in ne zgolj kot njena posledica. Zahteva za odcepitev Irske mora zato postati geslo angleškega delavskega gibanja. Marx pravi takole: »Angleški delavski razred ne doseže ničesar, dokler se ne iznebi Irske (to get rid of Ireland).« S temi besedami je Marx 10. decembra 1869. leta pojasnil Engelsu svoje misli, ko se je pripravljal na nastop v generalnem svetu internacionale.

Marxovo in Engelsovo politično koncepcijo je Lenin neposredno pred prvo svetovno vojno takole povzel: »Na Irskem se je pojavilo buržoazno demokratično splošno ljudsko gibanje in Marx svetuje *angleškim* delavcem, naj podpre to gibanje, naj mu dajo revolucionarno spodbudo in ga pripeljejo do konca v interesu *lastne* svobode. Politika Marxa in Engelsa v irskem vprašanju je primer, kakšen naj bo odnos proletariata zatirajočega naroda, do gibanj zatiranih narodov.« (O pravici narodov do samoodločbe)

Leninov povzetek pa je več kot to. Lenin namreč vnaša v Marxovo stališče nekaj novega, novo misel: demokratično **nacionalno** gibanje je potrebno revolucionarno *spodbujati,* medtem ko je bil pri Marxu poudarek še na »iznebiti se Irske«.

K temu pa velja dodati naslednje: v Marxovem in Engelsovem pretehtavanju irskega vprašanja je geslo o pravici narodov do samoodločitve in do odcepitve, sprejeto kot obrazec odnosa proletariata zatirajočega naroda do osvobodilnega gibanja naroda, ki ga narod, pri katerem dozoreva revolucija, zatira. S tem še ni pobliže obdelano vprašanje odnosa delavskega razreda, ki je del zatiranega naroda, ki je torej sam dvojno zatiran, do osvobodilnega gibanja svojega (zatiranega) naroda. Tako torej še ni določeno mesto narodnega gibanja v revolucionarni strategiji in taktiki delavske stranke zatiranega naroda, v proletarski revoluciji na tleh tega (zatiranega) naroda samega.

Poljska socialistična stranka je bila konec prejšnjega in na začetku 20. stoletja prva in edina delavska stranka, ki je o tem problemu govorila. Postavljala je na prvo mesto nacionalno vprašanje. Lenin je prav v kritiki te njene politike (O pravici narodov do samoodločbe, 1914) dokazoval, da priznavanje pravice narodov do samoodločbe ne sme za delavsko stranko pomeniti, da sama načrtuje spremembo meja, da sama sestavlja državno-pravne programe. Stvar delavske stranke je revolucija in ne državno-pravni program. V tem svojem stališču Lenin ni bil osamljen v internacionali. Takšno mišljenje je bilo dokaj razširjeno v levici. Pred letom 1914 namreč še ni obstajala strateško-taktična zamisel o tem, da se mora delavski razred postaviti na čelo narodno-revolucionarnega gibanja svojega naroda. Zato je v tem času napačno videti merilo za revolucionarnost v tem, kakšen je odnos delavske stranke do tega gibanja. Tudi revolucionarno usmerjene stranke, ki so priznavale pravico narodov do samoodločbe, vštevši pravico do odcepitve, to je do spremembe državnih meja, niso štele za svojo dolžnost, da si prizadevajo za takšne spremembe. Spoštovale so pravilo, da vsaka stranka deluje v državi, v kateri že je.

Razmah imperialističnega sistema na prelomu stoletja je zaostril vsa družbena nasprotja. Zlasti je poglobil narodno zatiranje in še bolj zaviral boj nesvobodnih narodov. Pri tem se je že pokazalo, da so narodna meščanstva teh narodov vse manj sposobna in še manj voljna ustrezno radikalizirati, zaostriti narodnoosvobodilna, protiimperialistična gibanja. Takšna radikalizacija bi bila možna le, če bi se buržoazija oprla na temeljne množice svojih narodov. Toda, te množice niso imele le narodno-osvobodilnih interesov, ampak so imele tudi socialno-osvobodilne interese. Tem pa narodna meščanstva niso bila pripravljena popuščati, kaj šele, da bi jih spodbujala. Buržoazna politika se je v glavnem omejevala na parlamentarne nastope in na prizadevanja, da bi narodna gibanja izrabili kot argument za dosego sporazuma z zatirajočo državo. Buržoazija ni želela udarnega nastopa temeljnih ljudskih množic, saj je hotela, da jih predstavlja izključno sama, in to tako politično kot tudi nacionalno, da bi jih tako lahko hkrati tudi socialno obvladovala. Moč ljudskih množic uporablja samo še kot sredstvo za zastraševanje vladajočih, kot »šibo za tramom«, da bi z grožnjo prisilila vrhove zatirajoče države h kompromisu in da bi si od njih pridobila svoj delček oblasti. Vedno bolj se je kazala potreba, da prevzame mesto vodilnega dejavnika v narodnih gibanjih nova družbena moč — delavski razred, kajti samo v tem primeru narodnoosvobo-

dilnih gibanj ne bi oviralo njihovo lastno vodstvo. Samo v tem primeru bi izginilo nasprotje med narodnimi in socialnimi osvobodilnimi interesi. Še več, v tem primeru bi bilo mogoče povezati moč nacionalnih in socialno osvobodilnih gibanj, lahko bi se okrepila in zmagala. Vprašanje narodov, narodnoosvobodilnih gibanj se je pred delavske stranke vedno bolj neposredno postavljalo kot vprašanje, ki ga je treba vključiti v strategijo in taktiko revolucije.

Toda delavske stranke niso vedno gledale na narodna gibanja brez predsodkov. Kljub marksističnim izjavam se je v delavskem gibanju nenehno obnavljal nacionalni nihilizem. Gre za stališče, da za delavsko gibanje narodi niso bistveno pomembni, ker je proletariat internacionalen, kot je tudi internacionalen njegov boj proti kapitalu. Zagovorniki takšnega stališča so se oprijeli tistih besed v Komunističnem manifestu, ki govore, da delavci nimajo domovine. Ob proletarskem nihilizmu pa se je pojavljala tudi propaganda buržoazije, ki je trdila, da je socializem anacionalen in da nima rešitve za narodna vprašanja. Ne glede na to, da je delavsko gibanje v nasprotju s temi buržoaznimi trditvami od nekdaj poudarjalo internacionalizem, ki ne pomeni anacionalizma, ampak enakopravnost in solidarnost delavcev vseh narodov, pa so se v njem nenehno pojavljale in ponavljale trditve, da se revolucionarnim delavcem ni potrebno ubadati z narodi.

Še leta 1874 so, denimo, revolucionarni socialisti v Avstriji programsko poudarjali pravico narodov do samoodločbe, že dve leti zatem, v novem programu, pa so trdili naslednje: »Beseda narodnost je za nas prazen glas, ki izginja pred družbenimi interesi, ki nas združujejo.« Deset let pozneje (1885) pa struja Viktorja Adlerja, ki pripravlja novo socialdemokratsko koncepcijo delavske stranke, sodi, da so narodi za proletariat nekaj preživelega, zastarelega, nekaj, na kar sploh ni potrebno biti pozoren v boju za svobodno svetovno skupnost. Še bolj je bila v avstrijski in ogrski socialni demokraciji priljubljena nekoliko kasnejša inačica nacionalnega nihilizma, teza namreč, da so narodi in narodna gibanja nekaj, kar sodi izključno v območje buržoazne politike. Takšna in podobna mnenja se pojavljajo v delavskem gibanju ves čas vse do današnjih dni. Vendar pa je Marx že leta 1866 v svetu internacionale zavračal predstavnike »mlade Francije«, ki so trdili, da je narod zastarel predsodek in ki so se zavzemali za »individualizacijo« človeštva. Marx je ironično pripomnil, da se sami niso odpovedali svojemu francoskemu jeziku, čeprav vedo, da devet desetin članov sveta internacionale ne razume francoščine. Zanikanje narodov v bistvu razumejo tako, da jih naj pogoltne njihov lastni, to je francoski narod (Marx v pismu Engelsu, 20. junij 1866).

Kot pozitivna tradicija Marxovih in Engelsovih stališč se je ob koncu 19. stoletja uveljavilo v Drugi internacionali priznavanje in zavzemanje za pravico narodov do samoodločbe (resolucija londonskega kongresa internacionale iz leta 1896). To resolucijo je sprejel tudi ustanovni kongres Jugoslovanske socialne demokratične stranke, ki je bil tega leta v Ljubljani (skupaj s predstavniki Socialdemokratske stranke Hrvatske in Slavonije). Vprašanje o mestu in vlogi narodnih gibanj v strategiji in taktiki delavskih strank ni podrobneje obdelano v internacionali. Zanimiva pa je argumentacija Karla Kautskega, ki zagovarja pravico do samoodločbe, ko polemično opozarja (ob primeru Poljske), da je s stališča (poljskih) socialistov brezpogojno napačno, če v razmerah nacionalnega zatiranje ne bi dajali naloge narodne osvobo-

ditve. Prav ta intervencija Kautskega je pripomogla k temu, da je omenjeni londoski kongres priznal popolno pravico do samoodločbe vsem narodom in da je hkrati pozval delavce vseh narodov, naj se pridružijo internacionali, da bi tako v skupnem boju premagali mednarodni kapitalizem. Kljub takšnemu sklepu pa je Druga internacionala v bistvu le deloma sprejela pravico do samoodločbe. Vse pogosteje so namreč to pravico, ki pomeni pravico do suverenega odločanja o lastni narodni državnosti, skrčevali na pravico do avtonomije, in še to dostikrat zgolj na samoupravo v jezikovnih in kulturnih vprašanjih. Sam Kautsky je še v tem letu (1896) omalovaževal narodna gibanja nenemških narodov v Avstriji (z izjemo poljskega), saj je trdil, da niso odločilna za usodo narodov, da so to prepiri klik, ki izvirajo iz posnemanja tradicij, iz zavisti (!) ali pa so kar sleparija. »Nacionalno gibanje,« je zapisal Kautsky, »katerega najpomembnejši bojni objekt je enojezičnost ali dvojezičnost uličnih napisov ali sedež gimnazije (to je letelo na boj za slovensko gimnazijo v Celju), resnično revolucionarne stranke ne more vznemirjati.«[64]

Takšno stališče, ki je podcenjevalo narodna gibanja, če že ni bilo tudi samo neposredno nacionalistično, je izhajalo iz zelo pogostega zapostavljanja družbene moči tako imenovanih nezgodovinskih narodov, večidel majhnih narodov. To so bili narodi brez razvitejših višjih družbenih plasti (razredov). Le-ti so namreč tedaj začeli razvijati poseben tip boja za nacionalno uveljavitev. Med tem bojem se je njihova družba postopoma dograjevala v zaokroženo, socialno-razredno docela razraščeno enoto, kakršna je moderen narod. Za površnega opazovalca je bil to boj za drobne jezikovne in kulturne pravice. Drugi, v resnici pa glavni vzrok za podcenjevalen odnos Kautskega, pa je bilo dejstvo, da je bila socialna demokracija v Avstriji daleč od tega, da bi lahko bila resnična revolucionarna stranka. (»Naša stranka je revolucionarna, vendar ne revolucionira.«) To je bil tudi glavni razlog, zakaj je ni zanimala družbena moč narodnih gibanj, čemu v njih ni mogla spoznati možnega zaveznika revolucionarnega delavskega gibanja — če že ne kar za revolucijo, pa vsaj v boju za demokratizacijo državnega sistema. To je bil razlog, zakaj je ta stranka razumela geslo o internacionalni solidarnosti proletariata tako, kot da to pomeni posebno pravico nemškega vodstva na Dunaju, da po svoji presoji »varuje« internacionalizem, ne pa da ga ustvarjajo delavci vseh narodov v enotni revolucionarni akciji. Vse to pa so že razlogi, čemu je stališče o nacionalnem vprašanju pripeljalo socialdemokrate v Avstriji do tega, da so ob tako imenovani Badenijevi krizi v letih 1897—1898 podprli nemško meščansko fronto.

To je bila najhujša politična kriza, ki jo je doživela Avstrija v obdobju od marčne revolucije 1848. leta pa do razpada te države v letu 1918. Krizo je povzročilo nasprotovanje nemških strank poskusom vlade, da bi z upravno uredbo (mimo parlamenta) priznala enakopravnost češkega in nemškega jezika na Češkem in Moravskem. Socialdemokrati so formalno sprejeli načelno stališče, da je potrebno braniti pravico parlamenta, da sam odloča o takšnih vprašanjih. S tem lepim načelnim stališčem pa so v resnici podprli stališče združenih nemških strank, ki so ostro zavračale samo misel jezikovne enakopravnosti. To je bilo več kot očitno, saj delavska stranka ni hkrati aktivno stopila v boj proti narodni neenakopravnosti in proti sistemu, ki je ustvarjal to neenakopravnost. Na ta način so se nemški socialisti v Avstriji v resnici

postavili na stran vladajočega naroda, socialisti zatiranih narodov, zlasti češki in slovenski, pa so se znašli v sila kočljivem položaju. Kot rešitev iz zagate se je končno sestal skupni kongres vseh socialdemokratskih strank v Avstriji leta 1899, ki je izoblikoval program za rešitev nacionalnega vprašanja v državi (Brnski program). To je bil prvi program za rešitev narodnega vprašanja v zgodovini mednarodnega delavskega gibanja. Poleg pozitivnih strani (teritorialna avtonomija enakopravnih narodov, odprava zgodovinskih dežel Avstrije in ustanovitev avtonomnih območij v skladu z jezikovnimi mejami) je bila šibka stran kongresa v tem, da narodom ni priznal pravice do samoodločbe. Program je namreč izhajal iz ohranitve državne celote Avstrije. Kljub tej bistveni pomanjkljivosti pa bi program nedvomno imel pozitivno vlogo, če bi ga avstrijska socialna demokracija zares kdaj poskušala uresničiti.

Že na začetku 20. stoletja priznanje ali nepriznanje pravice narodom do samoodločbe ni več le načelne narave, ampak postane eden izmed kriterijev resnične revolucionarne ali pa reformistične usmeritve posameznih delavskih strank. To se je še posebej očitno pokazalo tedaj, ko so boljševiki obrambo te pravice sprejeli za eno izmed izhodišč strankinega programa. V tem pogledu je značilen Leninov članek »Narodno vprašanje v našem programu« iz leta 1903, v katerem pojasnjuje zahteve za priznanje pravice vsem narodom mnogonarodne Rusije do samoodločbe, in to ne kot nekakšne meščansko-demokratične pravice, ampak kot sestavni del razredne politike delavske stranke. Samo s takšno zahtevo je mogoče v interesu enotnosti revolucije preseči »velikansko (medsebojno) odtujenost delavskih razredov različnih narodov«. Svojo obrambo pravice narodov do samoodločitve je Lenin povezal s kritiko Brnskega programa avstrijske socialne demokracije.

Pri tem moramo posebej omeniti pridržek, ki je v programih revolucionarnih delavskih strank spremljal priznanje pravice narodov do samoodločbe. Gre za pridržek, da mora delavski razred reševati vprašanje samoodločbe povsem samostojno, v vsakem primeru popolnoma samostojno (to je neodvisno od narodnega gibanja), in to s stališča interesov družbenega razvoja in interesov svojega razrednega boja. V »poroninski resoluciji« Ruske socialdemokratske delavske stranke, ki jo je napisal Lenin v prvih dneh meseca oktobra 1913. leta, je med drugim zapisano: »Vprašanja o pravici narodov do samoodločbe ne smemo zmešati z vprašanjem o smotrnosti odcepitve tega ali onega naroda. Socialdemokratska stranka mora slednje vprašanje reševati v vsakem posameznem primeru popolnoma samostojno z vidika interesov razrednega boja proletariata za socializem. Socialna demokracija mora pri tem upoštevati, da se pogostoma dogaja, da prikrivajo graščaki, popje in buržoazija zatiranih narodov z nacionalističnimi gesli svoja prizadevanja, ko hočejo razdvojiti delavce ali pa jih strapati, medtem ko se sami za njihovim hrbtom pogajajo z graščaki in buržoazijo gospodujočega naroda na škodo delovnih množic vseh narodov.«

Takšen pridržek je odsev razmer, ki so se z nastopom imperializma očitno zaostrile v tistih narodih, ki dotlej še niso rešili svojega narodnega vprašanja, njihovo narodno gibanje pa je vodila nerevolucionarna buržoazija ali pa še bolj konzervativni elementi. V takšnih razmerah je bila namreč povsem stvarna možnost dveh različnih usmeritev narodnih gibanj. Zastavljalo se je vprašanje, kam se bodo usmerila ta gibanja na razpotju med reakcijo in revolucijo, ali bodo opora prvi ali

drugi. Velika zadržanost revolucionarnega delavskega gibanja do ciljev posameznih narodnih gibanj pa ni izražala le njihovega političnega prepričanja, da obstajata obe navedeni možnosti usmeritve teh gibanj. Zadržanost je odsevala tudi splošne dvome delavskega gibanja glede državnih želja majhnih narodov. Prav ti dvomi so precej vplivali na stališča delavskih strank, ko niso priznavale pravice narodom do samoodločbe.

Gre za zadrego, ki je nastajala ob navideznem nasprotju med državno odcepitvijo (korak k malodržavnosti) in med silovitim procesom gospodarske, kulturne in tudi politične integracije v svetovnih razsežnostih, ki ga je prinašala imperialistična stopnja razvoja meščanske družbe. Ali se delavska stranka sme in more postaviti na stran gibanja, katerega cilj je nastanek majhne države, s čimer prihaja v nasprotje s takšnim, na splošno gledano, naprednim procesom? Takšni so bili splošni razmisleki, ob katerih se je oblikovalo narodno nihilistično stališče nekaterih poljskih revolucionarjev (Roza Luxemburg), s katerimi je moral Lenin polemizirati, da bi ubranil priznanje pravice narodov do samoodločbe kot bistvenega dela strategije in taktike proletarske revolucije. Kljub Leninovim dokazom pa je bilo mogoče rešiti nasprotja med malodržavnostjo (kot morebitne posledice narodne samoodločbe) in prednostjo velikih držav za razvoj socializma šele tedaj, ko je revolucionarni koncept priznal — v nasprotju s prvotnim zanikanjem — tudi federacijo kot obliko samoodločbe. Marx je sprva zagovarjal model nacionalne, vendar dovolj velike in centralizirane države, federativno obliko zedinjenja pa je sprejel šele pozneje, ob irskem primeru (federacija z Anglijo). Centralnoevropsko delavsko gibanje pa je že na svojem začetku sprejelo federalistične koncepcije februarske in marčne revolucije 1848. Na tem območju se je tega leta pojavil poseben načrt slovanske federacije Mihaila A. Bakunina, ki je vplival tudi na revolucionarno politično misel v Rusiji. Idejo o federaciji narodov so v Rusiji zastopali revolucionarni demokrati (Herzen in drugi), pri njih pa je svoje ideje o federaciji na Balkanu črpal tudi Svetozar Marković.

O federativnih zamislih socialističnega kroga Svetozarja Markovića piše Latinka Perović: »Federacija je zamišljena v projekciji socialne revolucije kot stalne spremembe oziroma v projekciji družbe, ki temelji na socialni pravičnosti, svobodi osebnosti, asociaciji in bratstvu narodov. Ta program, tako zgodovinsko kot teoretično, se je porodil v francoskem socializmu, vendar pa se na poseben način nadaljuje v delu M. A. Bakunina... Do tega programa so prišli srbski socialisti, denimo Dragiša Stojanović, v neposrednem stiku s francoskim socializmom, natančneje povedano, z delom P. G. Proudhona, züriški krog, v njem tudi Pera Todorović, pa v neposrednem stiku z M. A. Bakuninom.«[65]

Ruski socialisti — revolucionarji (eserji) so podedovali idejo o federaciji od svojih prednikov — revolucionarnih demokratov in so jo razširjali na začetku 20. stoletja. Lenin to omenja leta 1903 v svojem članku »Narodno vprašanje v našem programu«, pri čemer sodi, da je to stališče le ena izmed buržoazno-demokratičnih fraz te stranke. Vendar pa so bili eserji s svojim poudarjanjem federacije kot možne oblike nacionalne samoodločbe pred boljševiki, ki so sprejeli to obliko državne združitve na podlagi samoodločbe šele po oktobrski revoluciji. Dialektični razvoj revolucionarnega koncepta je v tem pogledu očiten prav pri Leninu. Leta 1903 je v omenjenem članku sprejel federacijo »samo

v posebnih, izjemnih primerih«, sicer pa je zahteval ali »popolno politično enotnost države« ali pa popolno odcepitev. Po oktobrski revoluciji, po revolucionarni samoodločbi narodov Rusije, poudarja Lenin nujnost federativne združitve enakopravnih (nacionalnih) sovjetskih republik. Gre za razvoj, ki se razteza vse do leta 1920, ko postavlja Lenin federacijo v nasprotje z birokratsko-centralističnim načrtom »autonomizacije« sovjetskih republik (načrt vključevanja republik v sovjetsko Rusijo na aneksiji podoben način).

Poudarjanje pravice narodov do samoodločbe pa je imelo v revolucionarni delavski politiki še eno posebno funkcijo (poleg že omenjene, da je na ta način mogoče v večnacionalnih državah doseči enotnost delavskega razreda vseh narodov). Gre predvsem za dvoje: a) da se delavski razred velikih, zatirajočih narodov (metropol) »znebi« virov lastnega korumpiranja, spodkopavanja njegove razredne zavesti; b) da socialna revolucija, ki se začenja v teh velikih narodih, dobi svojega zaveznika v vstajah majhnih, zatiranih narodov.

Dve leti po izbruhu prve svetovne vojne še srečujemo v Leninovih razmišljanjih o revoluciji in narodih obe misli. Tako, denimo, v oktobru 1916. leta piše v »Rezultatih razprave o samoodločbi«: a) »Pomen (majhnih narodov) je danes v tem, da... hranijo parazitizem... ‚velikodržavnih' narodov... da se je (del proletariata) izrodil zavoljo drobtinic, ki padajo z mize velikodržavne buržoazije..., medtem ko se drugi del proletariata ne more sam osvoboditi, če ne osvobodi majhnih narodov...« In b) »Kdor meni, da si je mogoče misliti socialno revolucijo brez vstaje majhnih narodov v kolonijah in v Evropi, brez revolucionarnega izbruha dela drobne buržoazije z vsemi njenimi predsodki, brez gibanja nezavednih proletarskih in polproletarskih množic proti veleposestniškemu, cerkvenemu, monarhističnemu in drugemu zatiranju — kdor tako misli, ta se odpoveduje socialni revoluciji«.

Hkrati je Lenin takole izoblikoval koncept revolucije (»O karikaturi marksizma in o ‚imperialističnem ekonomizmu'«): »Socialna revolucija ne more potekati drugače kot v obliki epohe, ki združuje v sebi državljansko vojno proletariata z buržoazijo v razvitih deželah in celo vrsto demokratičnih in revolucionarnih gibanj, vključno narodnoosvobodilnih gibanj pri nerazvitih, zaostalih in zatiranih narodov.« Lenin se je zavzemal tudi za to, da revolucionarni proletariat ne sme »odreči podpore nacionalni vstaji ali kakršnemukoli resnemu, splošno narodnemu boju proti nacionalnemu zatiranju«. To takole komentira: »To pomeni, da dobimo dvojno akcijo... a) prvič, ‚akcija' nacionalno zatiranega proletariata in kmetov skupaj z nacionalno zatirano buržoazijo proti zatirajočemu narodu; b) drugič, ‚akcija' proletariata ali njegovega zavednega dela v zatirajočem narodu proti buržoaziji vladajočega naroda in vsem elementom, ki hodijo za njo.« — Tukaj je torej že govor o aktivni vlogi proletariata zatiranega naroda (»nacionalno zatiranega proletariata«) v nacionalni vstaji. Od tod do misli, da ta proletariat sam začne in vodi takšno vstajo ali pa da se postavi na čelo vstaje, ki se je že razplamtela, je le še korak. Toda takšnega koraka pa v tej obliki revolucionarji tedaj še niso storili.

Do februarske revolucije je bila edina narodnoosvobodilna vstaja v carski Rusiji oboroženi upor v Kazahstanu poleti 1916. Vstaja je bila samonikla. Eden izmed njenih voditeljev, Amangeldi Imanov se je med vstajo razvil v zavestnega revolucionarja in je pozneje stopil v boljševiško stranko. Vendar stranka te vstaje ni vodila.

Seveda, boljševiki so nasprotovali narodnim gibanjem, ki so hotela doseči svoje cilje sodelujoč v vojnah carske Rusije. To velja za Armence, katerih dobra polovica je živela onstran ruske državne meje — v Turčiji in v Perziji. Pod vodstvom svoje narodne stranke Dašmakcutijun so Armenci organizirali enote prostovoljcev, ki so se bojevale na strani carske vojske proti Turčiji, da bi tako dosegli zedinjenje Armenije — razume se, v mejah Rusije. Takšno akcijo so boljševiki zavračali, saj so v njej videli podporo imperialistični vojni.

V ospredje praktične revolucionarne politike boljševikov so prišla gibanja narodov Rusije po meščanski demokratični februarski revoluciji (12. marca 1917. leta), ko so se vsepovsod razmahnila narodna gibanja. Carizem je sicer propadal, toda začasna vlada in stranke, ki so jo podpirale, so prelagale rešitev narodnih vprašanj na čas sklica ustavodajne skupščine po zmagovitem koncu vojne. Lenin je tedaj dosegel, da so boljševiki vztrajali pri stališču o priznanju pravice neruskih narodov do samoodločbe. V boljševiški stranki so se namreč pojavila mišljenja, da je v času, ko vlada v Rusiji revolucionarno vretje (znotraj zatirajočega naroda), reakcionarno sleherno narodno gibanje (neruskih narodov). Po Leninovi zaslugi so boljševiki še naprej priznavali pravico do samoodločbe ne le v načelu, ampak so v boju proti začasni vladi Kerenskega tudi podprli narodno gibanje Fincev, Ukrajincev in drugih. V finskem gibanju so sodelovali tudi finski socialdemokrati, s čimer se je Lenin izrecno strinjal. Še pozneje (na poletje 1923. leta) so boljševiki v kominterni (Zinovjev) navajali kot zgled pravilne revolucionarne taktike način, kako so ruski boljševiki pridobili ukrajinske nacionaliste za boj proti Kerenskemu. Zinovjev je tedaj povedal: »Če bi pa mi, nasprotno, rekli: ‚Predragi ukrajinski kmetje, Marx je dejal, da nima proletarec nobene domovine, zato nas ukrajinsko vprašanje ne zanima' — bi to ne bil niti marksizem niti internacionalizem, ampak navadna karikatura. In tak položaj imamo danes (1923) v mnogih državah . . .«

Po oktobrski revoluciji so boljševiki vztrajali pri priznanju pravice narodov do samoodločbe kot prvem pogoju za razredno revolucionarno enotnost delavstva vseh narodov nekdanje Rusije in kot političnem temelju zavezništva z množicami, ki so terjale nacionalno svobodo. Težišče politične akcije boljševiške stranke, ki je ohranila svojo enotnost na celotnem ozemlju nekdanje Rusije (v tem smislu ni priznavala odcepitve njenih posameznih delov), je bilo na omejevanju vpliva starih narodnih buržoaznih vodstev na narodne množice. To omejevanje njihovega vpliva se je razvijalo v neposrednem boju (v državljanski vojni) za obrambo sovjetske oblasti in njenih socialnih pridobitev, prav tako pa tudi za obrambo narodne enakopravnosti, ki jo je ta oblast uveljavila tako rekoč s prvim dnevom (Deklaracija o pravicah narodov Rusije, ki jo je 15. novembra 1917. leta sprejel Svet ljudskih komisarjev). Na ta način so dobila narodna vprašanja in gibanja izredno velik pomen za revolucijo in postala bistven element njene zmagovitosti. Simboličnega pomena je bil, denimo, sklep sovjetske vlade, sprejet 6. decembra 1917. leta, da vrne muslimanom Osmanov Koran, ki so ga dotlej držali v ruski nacionalni biblioteki. Podobne narave je bila ponovna postavitev islamskega polmeseca na staro trdnjavo v Kazanu. Sovjetska vlada se je s posebnim pozivom obrnila na »delovne muslimane Rusije in Vzhoda«. Sovjetska vlada je 31. decembra 1917. leta priznala tudi državno neodvisnost Finske, kar je samo še povečalo

ugled sovjetske narodnostne politike. V naslednjem letu je sovjetska vlada podprla gibanje Poljakov za državno združitev in neodvisnost ter razveljavila vse pogodbe carske vlade, sklenjene s Prusijo in Avstrijo o razdelitvi Poljske.

Strategično taktične izkušnje oktobrske revolucije o narodih in njihovih gibanjih niso bile takoj vsesplošno sprejete v revolucionarnem delavskem gibanju drugih držav. To se je pokazalo v madžarski socialistični revoluciji 1919. leta, ki ni razčistila odnosa do narodnega vprašanja, do vprašanja samoodločbe nemadžarskih narodov zgodovinske Ogrske. Posledice tega so se pokazale tudi pri nas, v Prekmurju, kjer so spričo tega protirevolucionarji lahko oklicali ločeno »Mursko republiko«, in to s socialističnimi gesli.

Po Leninovi smrti v Sovjetski zvezi vse manj govorijo o vlogi narodnih gibanj, vse manj jih znanstveno preučujejo in vedno pogosteje je omenjanje teh gibanj kot zaveznikov proletariata samo še formalnost brez prave vsebine.

Neposredno po prvi svetovni vojni pa so bile vse te izkušnje še vedno živa stvarnost. Tako so pripeljale do sklepa, da je neposredni poseg komunistov v narodna gibanja — kot dejavnike boja proti imperializmu — možen in nujen, in to tudi na podlagi narodnih gesel. Tak sklep je v političnem smislu izrazil Lenin še v času državljanske vojne, ko je govoril o vprašanjih revolucionarnega dela na azijskem vzhodu (referat na drugem vseruskem kongresu komunističnih organizacij vzhodnih narodov, 22. november 1919. leta). Pri teh narodih se je razvilo samostojno gibanje, ki je zajelo večino prebivalstva, ugotavlja Lenin. Pri tem opozarja, da imajo komunisti pri teh narodih nalogo, kakršne drugje še niso imeli. Znati morajo uporabiti komunistično prakso in teorijo v razmerah, kjer predstavljajo glavno množico gibanja kmetje in kjer se morajo bojevati ne proti kapitalu, ampak proti srednjeveškim ostankom. »Pri tem vam bo v pomoč,« je govorli Lenin, »na eni strani tesna povezanost z avantgardo vseh delovnih ljudi drugih držav, po drugi plati pa sposobnost približati se narodom Vzhoda ... Svoje delo boste morali zasnovati na buržoaznem nacionalizmu, ki se drami v teh narodih, ki se prebuja neizogibno in ki je zgodovinsko nujen.« Tem narodom se je potrebno približati s propagando v jezikih, ki jih razumejo.

To navodilo je bilo izrečeno za narode Vzhoda, kjer se še niso razvili kapitalistični gospodarski odnosi. Vsebovalo pa je tudi misel, ki se ji je s stališča tedanjega burnega gibanja Slovencev za samoodločbo približal Ivan Cankar v svojem predavanju »Očiščenje in pomlajenje«, ki ga je imel 20. aprila 1918. leta v Trstu. Dejal je, »da bi prav socialna demokratična stranka ... bila poklicana voditeljica in glasnica v boju za narodovo odrešitev in vstajenje naroda. Zato naj stopi na plan krepko organizirano slovensko delavstvo, ki je navajeno preizkušenj in trpljenja, vajeno bojev in je vztrajno v njih.« Pri tem pa velja pripomniti, da je revolucionarna levica zavračala to Cankarjevo misel, saj je v njej videla capljanje za buržoazijo, ne pa spoznanja o novi zgodovinski vlogi delavskega razreda v narodu in v njegovem osvobodilnem boju.

Izkušnje oktobrske revolucije in drugih revolucionarnih gibanj tistega časa so postale temelj strategije in taktike Komunistične internacionale ter njenih državnih sekcij. Kominterna je od vsega začetka opozarjala komuniste na pomembnost narodnega vprašanja za revolu-

cijo. Opozarjala je, da morajo imeti komunisti v deželah, kjer ta vprašanja obstajajo, »širšo vlogo« kot v narodno enotnih državah. Toda vse te izkušnje in razmišljanja so se šele na tretjem plenumu izvršnega komiteja Kominterne (12.—23. junij 1923) izoblikovala v povsem določno ugotovitev, ki pomeni kakovostno novo stopnjo v zgodovinskem procesu marksističnega spoznavanja in zavestnega opredeljevanja razmerja med revolucionarno stranko in nacionalnimi gibanji. To je bil izrecni poziv generalnega sekretarja kominterne Zinovjeva vsem komunistom v državah, kjer obstajajo nacionalna gibanja, »da stopijo na čelo celotnega naroda«.[66]

4. JUGOSLOVANSKO ZBIRANJE POD PRITISKOM IMPERIALIZMA

Še veliko prej, kot se je za imperializem udomačil sodobni pojem, je postal trda stvarnost njegov pritisk na dežele jugoslovanskih narodov in na druga območja osvajalnih prizadevanj. Po besedah Henrika Tume na prvi balkanski socialdemokratski konferenci, »je evropski kapitalizem z vso močjo planil na balkanski polotok«. Pri tem so se tudi zatirani mali narodi Avstro-Ogrske, zlasti pa južnoslovanski, znašli pred neevarnostjo, da jih bo ta nalet povozil, saj je bil usmerjen predvsem prek njihovega ozemlja. Odgovor je bil očiten. Dimitrije Tucović ga je na isti konferenci izpovedal z naslednjimi besedami: »Zbiranje in vzajemnost narodno šibkih v močne skupine, ki se bodo postavile po robu evropskemu kapitalu.« To je veljalo tako za balkanske narode kot še posebej za jugoslovanske.

V 19. stoletju se je porodila in dobila prve politične obrise misel o posebni solidarnosti južnih Slovanov. Videli so medsebojno sorodnost, jezikovno podobnost, vsem je bil skupen problem, kako doseči polno svobodo, kar je pomenilo tudi skladnejši gospodarski in politični razvoj. Ta misel je na prelomu stoletja dobila tudi nov družbeni pomen. Razumljivo je, da se ni vsebinsko spremenila v tem, ko je še venomer zahtevala možnosti za hitrejši razvoj kapitalizma v teh deželah in ne še česa drugega. Vendar pa se je zavzemala za razvoj gospodarstva skladno z logiko in interesi tega prostora, ne pa tujih metropol, katerih možnosti je imperializem tako zelo povečal. Vedno bolj očitno je postajalo, da je njena vloga biti ovira imperializmu. S tem je poglobljena humanost te misli, obnovljena njena politična nujnost, odprta možnost za vlogo novega družbenega dejavnika — delavskega gibanja. Značilnost te nove faze oblikovanja jugoslovanskega političnega kompleksa je prav v tem, da se v vsem tem obdobju že pojavlja tudi socialistična alternativa, pa naj je bila še tako nerazvita in protislovna.

Posamezni položaji narodov na tem novem začetku kažejo določeno izboljšanje v primerjavi z razmerami v šestdesetih, sedemdesetih letih, zlasti kar zadeva napredek družbenih stanj, toda kažejo tudi resna poslabšanja v političnem smislu.

Kraljevina Srbija je že priznana kot suverena država. Prav tako tudi Črna gora, ki je kraljevina od leta 1910 dalje. Mednarodna pravna suverenost je bila najpomembnejša pridobitev minulih bojev in politične spretnosti. To je bila najpomembnejša pridobitev, ki sta ju lahko ti državi prispevali stvarni jugoslovanski vzajemnosti. Ni prav nobenega dvoma, da je vsaka varianta jugoslovanske misli, naj je že bila še tako »etapna«, računala na to njuno pridobitev najprej posredno in zatem

tudi neposredno. Za Srbijo je pomenila velik omejitveni dejavnik njena velika podrejenost zunanji in gospodarski politiki Avstro-Ogrske, ki je trajala četrt stoletja. Srbija je bila v tem času dežela priseljevanja srbskega prebivalstva z bližnjih območij. Agrarna kriza, ki je stiskala za vrat osvobojenega kmeta v hrvaških in slovenskih deželah, se je tu šele začela porajati. Svobodni kmet ostane temelj političnega življenja. Srbija je v glavnem še vedno etnično homogena, čeprav se je na novih območjih na jugu ohranil del muslimanskega prebivalstva. Velik del tega prebivalstva se je moral izseliti, denimo Albanci v Toplici.[67] Notranji razvoj Srbije spremlja očitna modernizacija družbe, zato se tudi povečajo konflikti med demokratičnimi prizadevanji in kraljevskim absolutizmom, zlasti pa z anahronističnim osebnim režimom Aleksandra Obrenovića. Ta absolutizem in ti režimi so osamili Srbijo v odnosih z demokratičnimi in narodnimi južnoslovanskimi gibanji na zahodu; prav to je pahnilo Srbijo v vojno z Bolgarijo leta 1885 in kompromitiralo idejo o obči južnoslovanski solidarnosti. Zavedajoč se tega, so v tem času slovenski liberalci pisali o »nesrečni Srbiji«.

Črna gora, za katero revizija sanstefanskega sporazuma ozemeljsko ni bila ugodna, je zato laže ostala tradicionalno povezana z Rusijo, kar ji je dajalo tudi politično veljavo, bistveno večjo, kot je bila sicer njena moč. Pridobitev ravninskega območja in mest ter dostopa k morju ji je omogočila nastanek meščanske družbe. Njena samostojnost je bila dejavnik tako srbske narodne samozavesti kot tudi malce romantično navdahnjenih jugoslovanskih upov Hrvatov in Slovencev.

Narodno gibanje Makedoncev, ki so ostali pod otomanskim cesarstvom, je ustvarilo temeljno pridobitev — narodno-revolucionarno organizacijo z jasnim programom teritorialno-politične individualnosti Makedonije, samostojne, naj že bo v obliki avtonomije ali kot državne enote. Pomembno je napredovalo tudi makedonsko kulturno, jezikovno, zavestno oblikovanje v nasprotovanju velikogrškim, velikobolgarskim in velikosrbskim hotenjem in prizadevanjem. Velikoalbanska nevarnost, čeprav izražena že leta 1878 v programu Albanske lige, se ni mogla stvarno konstituirati kot samostojen dejavnik (ločen od otomanske države). Značilna zaskrbljenost makedonskega gibanja, ki je posledica pritiskov iz vseh možnih smeri, pač ni prispevala k razvoju misli o južnoslovanski vzajemnosti v tem gibanju, čeprav sta bili tudi v tem primeru vplivni tako slovanska zavest kot tudi misel o solidarnosti narodov v boju proti absolutizmu otomanske države ter proti anarhiji njene preživele nasilne fevdalne družbene ureditve.

Bosna in Hercegovina, ki sta pod avstroogrsko okupacijo in upravo, doživljata poseben razvoj, ki kljub hotenju okupatorja, poudarja njuno posebno vlogo v jugoslovanskem političnem kompleksu. Po načrtnem delovanju avstroogrskih državnih organov in kapitala tudi tu hitro napreduje meščanska modernizacija družbe, vendar le na neagrarnem področju, medtem ko se v agrarnem ohranijo preživeli fevdalni odnosi. Katoliško cesarstvo bi rado tudi na ta način pokazalo, da njegova oblast in islam nista nezdružljiva. V bistvu je bila to medvedja usluga množicam Muslimanov, saj prav to ovira njihov družbeni razvoj. Propade poskus okupatorja, da bi ustvaril »bosenski narod«. Tako srbski kot hrvatski in muslimanski del prebivalstva stopa po poti razvoja svoje narodnosti. Iz pravoslavnega in islamskega gibanja za versko avtonomijo se kmalu razvijeta nacionalni politični gibanji. Zanimivo je opazovati njuno solidarnost pri obrambi suverenosti — otomanskega ce-

sarstva! To je obramba pred izvršenim dejstvom, ki ga hoče uveljaviti avstroogrski imperializem. Hrvatsko prebivalstvo pa se dokaj hitro integrira v nacionalno gibanje Hrvatov. Bosna in Hercegovina nočeta biti nikogaršnja izključna nacionalna posest. Blizu je misel o solidarni vzajemnosti vseh nacionalnih elementov. Temu pa je prvi pogoj solidarnost v jugoslovanski vzajemnosti...

Hrvatska in Slavonija doživljata pod pritiskom madžarizacije in njenega idejnega očeta bana Khuena Hedervaryja najnižji padec v njunem narodno avtonomnem življenju. Najbolj uničujočega občutka pa vendarle ne pušča uspešnost madžarskega hegemonizma, ampak predvsem dejstvo, da se mu je posrečilo spreti med seboj srbsko in hrvatsko meščansko politiko, kar je metoda njegovega vladanja. Z okrepljeno navzočnostjo v hrvatskem saboru, do česar pride po vrnitvi Vojne krajine v pristojnost Hrvatske-Slavonije, postanejo Srbi še pomembnejši dejavnik v političnem življenju Hrvatske. Postanejo dejavnik, ki dovoljuje vladni politiki, »da jih ima za politično gorjačo v boju s Hrvati, ki pa so temu nasedali«, kot je leta 1911 zapisal Frano Supilo.[68] Tako so potem, denimo, leta 1895, ob obisku Franca Jožefa v Zagrebu, demonstranti zažgali ne le madžarsko, ampak tudi srbsko zastavo. Nič ni pomagalo, da je Socialdemokratska stranka Hrvatske in Slavonije nasprotovala »prepirom meščanskih slojev« in se v imenu proletariata zavzemala za »ljubezen in bratstvo vseh jugoslovanskih narodov« (Ivan Ancel, 1896).[69] Odnosi so se nezadržno slabšali vse do leta 1902, ko je »Srbobran« v Zagrebu objavil neverjetne besede o boju s Hrvati, »do našega ali vašega konca«, ko so demonstranti v Zagrebu »uničevali vse, kar so srbskega srečali«, ko se je pokazalo, da je na dnu takšne politike »vrhunec bratomornega paroksizma«.[70] Vendar pa se na Hrvaško že vrača generacija študentov, ki je bila izgnana v tujino po zaprtju zagrebške univerze leta 1895. Na študiju v Pragi se je ta mladina navdihovala z duhom slovanske solidarnosti, demokratičnosti in s koncepcijo realnega dela za narod, ki ga sestavljajo tudi množice delovnih ljudi. Porajajo se nove pobude tako v hrvatski kot v srbski politiki, pripravlja se uporniški vdor »ljudstva« vanjo. Res je sicer, da se krepi tudi pritisk nemškega imperializma, vendar se prav v tem času začenja kriza dualističnega državnega sistema. Na drugi strani ogrsko-avstrijske meje sta Dalmacija in Istra prepuščeni samima sebi. Oporo najdeta v narodnem boju Slovencev pa tudi Čehov in drugih narodov v Avstriji. Obe sta vključeni v nekoliko sodobnejši politični sistem, ki temelji na vse širšem sodelovanju ljudskih množic v političnem življenju. V vsej Hrvatski pomeni perspektivo uveljavljanje narodnih in socialnih interesov ravno teh množic — tako hrvatskih kot tudi srbskih, ki tam žive.

Slovenske dežele je zajel proces ekonomskega izseljevanja, ki še vedno narašča. Kljub vse manjšemu številu prebivalcev v vaseh se mesta le počasi razvijajo. Izjema je le Trst na obrobju. Relativno kulturno-politično konsolidacijo, doseženo v osemdesetih letih, zdaj, ob koncu stoletja, vnovič ogrozi okrepljeni ponemčevalni pritisk, oprt na imperializem Nemčije (tako imenovana Badenijeva kriza). Obnovljen je nacionalni program Zedinjene Slovenije, katerega vsaka od treh glavnih političnih strank se na svoj način povezuje s Hrvatsko. Liberalci iščejo oporo v Strossmayerjevi smeri, socialisti se zavzemajo za ustanovitev enotne jugoslovanske socialdemokratske stranke, predstavniki modernega klerikalizma pa se izrekajo za hrvatski državno-pravni program iz leta 1894, ki kot edini program zunaj Slovenije govori o

skupnosti s Slovenci. Moderni klerikalizem se v Sloveniji oblikuje kot množična stranka, utemeljna na aktivnem programu meščanske demokracije (splošna in enaka volilna pravica), socialni reformi, samopomoči kmečkih gospodarstev in obrti, na ustanavljanju lastne delavske organizacije. In kar je za našo temo še posebej pomembno — gibanje prevzame pobudo v narodnem vprašanju, otrese se iluzij o zavezništvu z nemškimi konzervativci in klerikalci pri reševanju slovenskega vprašanja ter poudari nujnost tesnejšega povezovanja s Hrvati v Istri in Dalmaciji, zlasti pa v banski Hrvatski.

Pod vplivom razmer se v letu 1903 pripetijo v posameznih jugoslovanskih deželah nekateri pomembni dogodki, ki spremenijo razmere in povzročijo nove pojave v oblikovanju celovitejšega jugoslovanskega političnega kompleksa.

»Narodno ljudsko gibanje« v banski Hrvatski ni le znamenje oživljenega odpora madžarizaciji, ampak pomeni tudi uveljavitev novih idej in novih socialnih moči v njenem političnem življenju (»Napredna mladina« in hrvatska vas). Za našo temo je še posebej pomembna akcija solidarnosti s Hrvatsko pri obrambi pred vojaško in absolutistično represijo. Akcija solidarnosti doseže velik razmah ne le v Dalmaciji, Istri in v Trstu, ampak se tudi kar najbolj na široko razmahne v slovenskih deželah, v njej pa sodelujejo vsi trije politični tabori — liberalni, klerikalni in socialdemokratski. Vsi predstavniki južnoslovanskih dežel v dunajskem parlamentu nastopijo proti dualizmu in njegovim ekscesom, nastopijo v imenu zanikanja dualizma in s stališča usodne celote svojih dežel v narodnem smislu. Na dnevni red vlade na Dunaju in v Budimpešti, na dnevni red celotne monarhije Habsburžanov je zgodovinsko postavljeno »jugoslovansko vprašanje«, ki se mu nikoli več ne bodo mogli izogniti ne državni vrhovi ne vladajoče sile nemško-madžarske hegemonije.

»Majski prevrat« v Srbiji je odprl vrata notranji demokratizaciji dežele (končno je bilo mogoče ustanoviti srbsko socialdemokratsko stranko) in ustavnemu življenju, v zunanji politiki pa se je bilo mogoče otresti skrbništva Avstro-Ogrske. Srbija spet postane subjekt svojega življenja, s tem pa ustvari novo priložnost za jugoslovanski kompleks. »Morda manj v skladu z neposrednimi hotenji beograjskih političnih krogov,« sodi Lojze Ude, »zato pa bolj v skladu z upi, ki so jih ti dogodki zbudili v številnih Slovencih in Hrvatih Avstro-Ogrske«.[71] Dragoslav Janković[72] potrjuje, da je konkretna misel jugoslovanske politične solidarnosti v tistih letih v Srbiji predvsem stvar zunajstrankarske študentovske mladine in posameznih intelektualcev (»Slovenski jug«), da so med meščanskimi strankami vnesli jugoslovansko razsežnost v svoj program le »samostojni« radikali in da je mogoče v naslednjih letih pa vse do svetovne vojne spremljati v Srbiji razvoj, ki pelje od srbske politike k jugoslovanski. Nobenega dvoma ni, da je samostojnost Srbije pogoj za jugoslovanske možnosti, lahko pa bi tudi rekli, da je ta njena samostojnost tudi katalizator samorastnih procesov jugoslovanskega zbiranja na Hrvatskem in v Sloveniji. Tudi tu se bo pokazala podobna logika zgodovine. Čim bolj se narodna gibanja, njihovi politični subjekti, opirajo na lastne moči, na avtonomni interes svojega obstoja in na njegov politični smisel, tem bolj resnično postajajo dejavniki jugoslovanskega zbliževanja v vzajemno dejavnost. Nihče ne more postati subjekt skupnosti v imenu nekoga drugega.

Tretji (kronološko) pomemben dogodek tega leta je bila ilindenska vstaja v Makedoniji, vstaja Makedoncev v sodelovanju z drugimi narodnostmi Makedonije. Zgodovinske razmere niso omogočile, da bi se Makedonci in Makedonija že v tem času državno-politično konstituirali v samostojen subjekt, ki bi zanesljivo pomenil tudi močan dejavnik v južnoslovanskem in balkanskem zbiranju. Kaj bi pomenil obstoj takšnega dejavnika za zgodovinski razvoj, je zato seveda stvar domišljije in ugibanj. Zanesljivo je le to, da v tem primeru ne bi bilo tistega žalostnega »makedonskega problema«, ki ga poznamo iz zgodovine od leta 1913 dalje. Toda to, da se je ta problem vendarle pojavil, še ni dovolj za trditev, da pri nekaterih južnoslovanskih narodih ni bilo niti elementarnih zgodovinskih pogojev za rojstvo jugoslovanske ideje (Bolgari, Makedonci). Ilindenska vstaja in Kruševska republika sta bili sodobnikom dokaz, da je še mogoče računati na revolucionarno energijo množic v boju za nacionalno svobodo v tem delu Evrope. To pa bo na koncu pomembna sestavina jugoslovanske misli v njeni proletarski fazi.

Vse do prve svetovne vojne jugoslovanski politični kompleks in gibanje ne dosežeta ravni vseobsežne zunanje izoblikovanosti. Toda jugoslovansko gibanje obstaja. Nastaja kot stvaren zgodovinski proces in je rezultat delovanja vrste narodnih subjektov. To ni posledica nekakšnega zgodovinskega determinizma, nekakšne usodne vloge, ki bi bila dodeljena posameznim subjektom in bi njihovo vlogo omejevala na bolj ali manj prostovoljno in zavestno prilagajanje zgodovinski nujnosti. Jugoslovanska skupnost postane edina alternativa šele potem, ko je jugoslovanska država že nastala. Njen nastanek je namreč — ne glede na to, koliko je bil v tem trenutku problematičen v konkretnih oblikah in načinih — zgodovinski rezultat tega procesa, stvaritev tega procesa in ne njegov vzrok. Njegov rezultat pa je to, kar je izčrpalo vse alternative. Seveda lahko govorimo tudi o izpolnjenih željah. Toda zgodovino (kot znanost) moramo tudi v tem primeru postaviti na temelje realnega delovanja političnih dejavnikov v zgodovinskem procesu in ne na temelje intimnih čustev teh dejavnikov. Zato moramo videti posamezne elemente, videti moramo njihovo samostojno utemeljenost in logiko, videti moramo elemente celote, ki jo imenujemo realni zgodovinski jugoslovanski proces.

Gledano s stališča Srbije, se srbsko nacionalno vprašanje postavlja kot zunanjepolitična naloga. Najbližji in neposredni cilji so dopolnjevanje narodnega državnega zedinjenja Srbov z akcijo proti Turčiji in pa združitev s Črno goro. Teoretično sodita pod Turčijo tudi Bosna in Hercegovina. Toda avstroogrska okupacija, ki bi se lahko s privolitvijo Rusije že v času berlinskega kongresa spremenila v aneksijo, *de facto* že tri desetletja to tudi pomeni. Formalna aneksija leta 1908 je samo potrdila dejstvo, da vprašanje Bosne in Hercegovine ni več turško, ampak je vprašanje, ki zadeva odnose z Avstro-Ogrsko. Naj je aneksija še tako razburkala javno mnenje v Srbiji, je vendarle samo potrdila razmere, ki so že stvarno vladale. Aneksija je dokončno pokopala vse utvare srbske javnosti na tej strani. Državna politika se je že dotlej tega zavedala. Premier N. Pašić je, denimo, že v aprilu 1905. leta opozarjal na konferenci za zaprtimi vrati: »Načeti vprašanje Bosne in Hercegovine pomeni predvsem prekiniti z Avstro-Ogrsko... pomeni izpostaviti Srbijo represalijam in sovraštvu močne sosede, ne da bi imeli močnega varuha, ki bi nas branil...« Vlade Srbije niso imele moči,

ugotavlja D. Janković, da bi vprašanje Bosne in Hercegovine do aneksije diplomatsko postavile.[73] V aneksijski krizi se je takšna akcija vsilila sama po sebi, vendar ni bila uspešna. Vprašanja Bosne in Hercegovine ni bilo mogoče več internacionalizirati. To se je potrdilo tudi leta 1918, ko so se brezuspešno končala Pašićeva prizadevanja, da bi pri zaveznikih dosegel dezaneksijo Bosne in Hercegovine, kar bi pomenilo ločitev vprašanja teh dežel od splošnega vprašanja Avstro-Ogrske.[74] Vse to je bila grenka stvarnost, ki je Srbiji vsilila neizbežne sklepe. Najbolj očiten in v zgodovinopisju najbolj poudarjen je bil sklep, da je potrebno akcije proti Turčiji usmeriti tja, kjer je otomansko cesarstvo v resnici še obstajalo. Rezultat tega sklepa je bila balkanska zveza in prva balkanska vojna leta 1912. Drugi sklep se ni tako neposredno porajal v zavesti Srbije in njene državne politike, ampak le postopno, vendar je bilo odločilnega pomena za novo formiranje jugoslovanskega političnega kompleksa. Kaže, da je vlada celo prej kot javnost spoznala, da vprašanja Bosne in Hercegovine (ki sta v Srbiji še vedno veljali za srbski deželi) ni več mogoče ločevati — tudi v najbolj vročih željah ne — od položaja in usode Hrvatov in Srbov v Ogrski, s tem pa tudi ne od položaja in usode Hrvatov in Srbov v Dalmaciji, slednjič pa tudi ne od položaja Slovencev in Istre v »Germaniji« (le-ta v politični praksi ni nikoli prenehala obstajati kljub prizadevanjem Čehov in Slovencev).

Moč in pritisk nemškega imperializma sta neusmiljeno izbrisala vse zgodovinske razlike in reminiscence o možnih posamičnih in diferenciranih rešitvah. V svoje klešče sta stisnila celotno območje od Soče do Drine in mu namenila isto usodo. Tu ni posebne rešitve za Srbe v Bosni in Hercegovini niti ne v Vojvodini ali kjerkoli drugje. Srbsko vprašanje je mogoče reševati na tem območju le kot vprašanje vsega tega ozemlja in vseh njegovih subjektov. Srbsko vprašanje tu očitno in stvarno ni samostojno vprašanje, ampak sestavina jugoslovanskega vprašanja. V tem je tudi stvarna in bistvena razlika v primerjavi z razmerami, ki so vladale v času kneza Mihaila in »Ujedinjene omladine« ter hercegovsko-bosenske vstaje. Kraljevina Srbija — razširjena celo na Staro Srbijo in Makedonijo ter teritorialno povezana s Črno goro in prek nje z Jadranom — ne more rešiti nacionalnega vprašanja Srbov. Srbija je srbskemu narodu ljuba in dragocena, saj je jedro svobode, porok bodoče celovite svobode. Toda celovita svoboda Srbov ni dosegljiva brez sodelovanja celotnega kompelksa med Sočo in Drino; brez določitve njegovega novega mesta bodisi v obdonavski državi ali zunaj nje. Toda slednje ni možno brez konflikta z nemškim imperializmom, ki je takrat že pripravljen polastiti se svetovne oblasti... Naloga za Titane! Ali pa morda notranje revolucije? Meščanska politika ni mislila na revolucijo...

Takšen je bil splet možnosti in nujnosti, v katerem je postopoma tudi v Srbiji doživljala svojo afirmacijo misel o jugoslovanskem zbiranju in vzajemnosti — pa četudi etapnem in četudi ob pobudi več političnih žarišč. Dejstvo namreč je, da je Srbija v misli o jugoslovanskih možnostih namesto enostranske, mononacionalne osvoboditve, ki dokončno postane povsem nestvarna, očitno zaostajala za pobudami južnih Slovanov v Avstro-Ogrski. Znano je, kako je leta 1918 v enem izmed svojih predavanj v Ženevi to pojasnjeval Boža Marković, ugledni pravnik, »samostalec«,* šef srbskega tiskovnega urada in osebna vez

* Privrženec Samostalne radikalne stranke, odcepljene od »stare« radikalne stranke v 1904. letu.

vlade z Jugoslovanskim odborom. »Mi smo imeli streho nad glavo,« je pojasnjeval, »ki nas je varovala pred trenutno nevihto, ti pa je niso imeli, zato jim je skrb za nacionalno ohranitev pomenila vsebino življenja.« »Ti«, o katerih govori Marković, so bili tudi Srbi v obdonavski monarhiji. To se je jasno pokazalo že ob koncu leta 1905 v zadarski resoluciji. Šlo pa je še za en moment, ki ga Marković ne omenja. Politika, ki jo je povsem prevzelo dokazovanje, da so Makedonci Srbi in Makedonija južna Srbija, ni mogla prevzeti pobude v vsebinsko drugačnem smislu jugoslovanske vzajemnosti na zahodu.

Sklep o možnosti in aktualnosti akcije proti otomanskemu cesarstvu na območju, kjer je le-to v resnici obstajalo, je temeljil na razpoloženju prebivalstva Srbije (in Črne gore). V Srbiji so leta 1904 slovesno praznovali stoletnico prvega srbskega upora. »Kot da bi oživljeni spomini na tiste čase imeli nalogo spomniti sodobni naraščaj na obveznosti do skupnosti in njene bodočnosti.«[75] »Vprašanja nacionalne politike niso bila tuja množicam, nujnost dokončanja oboroženega obračuna s Turčijo je bila živa tudi v njihovi zavesti. Nacionalna politika, ki je bila poprej stvar dinastije, diplomacije in mladine, se je začela opirati na široke množice.«[76] Da je to res, se je pokazalo leta 1912 v prvi balkanski vojni. V tisti vojni, ki je vse velesile postavila pred dokončano dejstvo na Balkanu, ki je povzročila, da se je »v vseh nas prebudilo nekaj, kar je bilo zelo podobno hrepenenju zapornika«.[77]

To je bil en splet okoliščin, obstajal pa je še drug. Tisti, v katerem se je porodilo zlovešče »makedonsko vprašanje«. Šele veliko pozneje je postalo jasno, da je to vprašanje že po svoji naravi dejansko osrednje vprašanje, in sicer v tem smislu, kaj jugoslovanstvo je in kakšno bo. Natančneje povedano, kakšen bi naj bil odnos Srbije do svobode drugih narodov v jugoslovanski skupnosti. Na novi zgodovinski ravni se začne kazati staro razpotje: velikosrbstvo ali enakopravnost v skupnosti? Ne gre za vsesrbstvo, ne gre za rešitve, ki bi zajemale celoten srbski narod. Ne gre za teritorialni obseg, ampak za notranjo kvaliteto odnosov v skupnosti. Že leta 1913 je nastanek »makedonskega vprašanja« negativno vplival na jugoslovanske duhove, ki so takrat tudi morali videti, da ne gre več za celotno južno slovanstvo. Cankarjeva »zvezna republika jugoslovanska« je še obsegala Bolgare.

Prav v tem trenutku sprejme vodilna sila državne politike Srbije, radikalna stranka, na pobudo Laze Pačua usmeritev za bodočnost v duhu jugoslovanske naloge zunanje politike Srbije na zahodu. To je bil program jugoslovanske državnosti v obsegu, kakršen je bil dosežen leta 1918, torej le pet let pozneje. Takrat si ne Paču ne nihče drug ni mislil, da bo tako kmalu uresničen. To se šteje, tako kot v času Svetozarja Miletića, za nalogo bodoče vojne Rusije. Dotlej pa mora Srbija čakati in se izogibati zaostrovanju odnosov z Avstro-Ogrsko. »Drugega februarja 1914. leta je Pašić zbral dovolj moči in poguma (?), da je tudi ruskemu carju Nikolaju II pojasnil celoten kompleks jugoslovanskega zedinjenja (seveda brez Bolgarov) in da mu ga je predstavil kot ambicijo Srbije in proces, ki se sklada z globalno politiko antante.«[78]

To je nedvomno bil jugoslovanski program po svojem obsegu. Še daleč pa je do vsebine jugoslovanstva kot »zbiranja in vzajemnosti v močno skupnost«. Uradno in intimno so torej ostali pri velikosrbski vsebini jugoslovanstva: določitev Srbije in srbskega naroda, »da igra vlogo povezovalca srbsko-hrvaških dežel«, zatem pa da dobi prednost v tako združeni širši državi. Zgladitev nasprotij v pojmih vidijo v na-

cionalnem unitarizmu, v poudarjanju nacionalne enotnosti »Srbo-Hrvatov«, s tem da kasneje dodajo še Slovence. Toda ob vsem tem verbalnem unitarizmu kot koristni doktrini je v Srbiji jasno, da je širšo južnoslovansko državo potrebno ustvariti zato, da bi lahko rešili srbsko vprašanje. Seveda, saj je reševanje srbskega vprašanja z nastankom Jugoslavije prav gotovo bistvena pozitivna vsebina jugoslovanske ideje in njen razlog — seveda poleg analogne vsebine za Hrvate, Slovence, Črnogorce in v perspektivi tudi za Makedonce in Muslimane. Po letu 1918 je bil problem »le« v tem, da morajo vsi subjekti grupiranja drug drugemu to priznati brez vsakršnih pridržkov in sprejeti idejne in politične konsekvence. To pa je bil včasih kaj mučen proces. Pri tem je šlo tudi za posebne težave. Ta proces porajanja političnega spoznanja je bil težji objektivno za Srbe v Srbiji. Ne le zato, ker so se ljudje v šoli učili, da so dežele od Bosne do Trsta srbske. Kolosalna moč ljudstva Srbije, njegova brezmejna pripravljenost na žrtve, ki se je potrdila v prvi balkanski vojni in še posebno v prvi svetovni vojni, okronana z zanosnimi zmagami, je temu ljudstvu prinesla takšen politični položaj in vzbudila v njem duhovno evforijo, da v Srbiji ni bilo videti nujno, da bi — izpod gesla o nacionalnem zedinjenju — morali izkopati probleme enakopravnega obstoja drugih subjektov v zedinjenju.

V skladu s stvarnimi razmerami v Srbiji po balkanskih vojnah in v skladu s koncepcijo jugoslovanstva, kakršna se je uveljavila v njeni zunanji politiki, sporoča Pašić (v februarju 1914. leta) prvakom hrvatsko-srbske koalicije v Zagrebu: »Našega vprašanja o osvoboditvi in zedinjenju ne bodo rešili politiki srbsko-hrvatske (sic!) koalicije, ampak ga bo rešila Srbija skupaj z Rusijo. Toda ne prva ne druga še nista pripravljeni na vojno.«[79]

To je bilo veliko bolj rezerviranje pravice zase, kot pa sprejemanje obveznosti. Nikoli ne bomo vedeli za odgovor, ali bi bila carska Rusija sploh kdaj sposobna pripraviti se in odločiti se za vojno »slovanstva proti germanstvu«, na kateri je vsa ta koncepcija zidala svoje upe. Pašića so radi ubogali politiki koalicije, toda ni ga rada ubogala puntarska mladina. Nacionalnih problemov ni bilo mogoče hibernirati.

Najpomembnejši pojav na Hrvatskem po »narodnem gibanju« v letu 1903 (in njegova posledica) je »novi kurz« hrvatske politike ob koncu leta 1905: gre za prvo skupno politično akcijo Dalmacije in banske Hrvatske.[80] Najbolj spektakularna stran »novega kurza« je politično povezovanje z madžarsko opozicijo na podlagi skupnega odpora proti nemškemu »pritisku proti jugu« kot glavni nevarnosti. V krizi dualizma je to praktično pomenilo izreči se za Pešto in se povezati z njo (z opozicijo) proti Dunaju na podlagi uresničenja hrvatsko-ogrske nagodbe in s perspektivo širjenja volilne pravice ter s še bolj oddaljeno priključitvijo Dalmacije Hrvatski-Slavoniji. Skladen s tem prvim »postulatom« nove usmeritve (poiskati zaveznike hrvatski politiki na Madžarskem) je njen drugi »postulat« — da je potrebno zaveznike proti Dunaju iskati tudi v taboru italijanskih iredentistov (uradna Italija je v pogodbenem zavezniškem odnosu z Avstro-Ogrsko in z Nemčijo!), in seveda tudi v mali stranki Italijanov (in italijanašev) v Dalmaciji. Veliko manj spektakularno, zato pa bistveno bolj pomembno, je bilo oblikovanje pozitivnega odnosa srbskih strank banovine in Dalmacije do »novega kurza«. Reško resolucijo hrvatskih strank (brez Hrvatske stranke prava, ki nasprotuje nagodbi z Ogrsko, in Hrvatske ljudske (pučke) kmečke stranke S. Radića) je sprejela in podprla paralelna

zadrska resolucija srbskih strank iz banske Hrvatske in Dalmacije. Ta resolucija je dodala jasnejšo zahtevo do Madžarov, da »nemadžarskim narodom Ogrske« (Srbom v Vojvodini) zagotove »narodno-kulturni obstoj in razvoj«. Tako madžarski kot italijanski »postulat« te akcije pa sta bila le kratkotrajne narave. Prvi je izgubil svoj smisel v tistem trenutku, ko je madžarska opozicija prišla na oblast in še sama povzela madžarizatorsko politiko. Drugi pa je postal nesmisel zavoljo tega, ker ni bilo mogoče pridobiti za sporazum italijanskih strank v avstrijskem Primorju (Istra, Trst, Gorica). Tem strankam je bila ponujena politična razdelitev avstrijskega Primorja (na rovaš Slovencev in istrskih Hrvatov), vendar so le-te računale na celotno Primorje in niso bile pripravljene priznati narodnih pravic Slovencev in Hrvatov na tem območju.[81] Kar pa je trajno ostalo od tega »novega kurza«, to je sodelovanje srbskih strank s hrvatskimi v Hrvatsko-srbski koaliciji, narodna večina v hrvatskem saboru (čeprav ne trajno tudi vlade), sodelovanje Srbov s Hrvati v Dalmaciji (Istra je ves čas ostala zunaj te kombinacije). Ostala pa je tudi negativna posledica — kompromitacija odnosov s Slovenci, ki jih »novi kurz« ni pustil samo zunaj kombinacije in konzultacije, ampak je njihove eksistencialne interese celo neposredno ogrozil z »italijanskim postulatom«.

O »novem kurzu« je že veliko napisanega. Prejšnje čase so mu nekateri pripisovali skorajda neposredno jugoslovansko državotvorno naravo (Jugoslavija brez Slovenije?).[82] Če metodično ločimo področje morebitnih intimnih želja politikov od njihove stvarne aktivnosti, moramo sprejeti oceno »novega kurza«, ki jo je dal njegov duhovni oče Supilo (1911. leta): »Ves ta boj ... se je spočel v imenu narodne enotnosti Hrvatov in Srbov za dosego jasno določenega cilja, za pravice Hrvatske ... Cilj naše politike mora biti osvoboditev Hrvatske ... da bomo Hrvatski zagotovili samostojnost in svoboden razvoj«. Seveda v mejah boja za revizijo dualističnega avstroogrskega sistema! Ali s Supilovimi besedami povedano, »politika novega kurza je otrok tega boja« proti dualističnemu sistemu, njen smoter pa je dokazati, da »lahko ima Ogrska Hrvatsko za seboj le kot enakopravno zaveznico«.[83] Ni nobenega dvoma, da je »novi kurz« zelo pomembna etapa v realnem procesu oblikovanja jugoslovanskega gibanja. Ne toliko zavoljo njegovih ciljev (bodisi zaželenih ali stvarnih), kot predvsem zavoljo pomembne prelomnice v odnosih med narodnima gibanjema Hrvatov in Srbov na Hrvatskem.

Nacionalna ideja »novega kurza«, kot jo je definiral Supilo (»Hrvati in Srbi povsod sestavljajo en sam narod z dvema enakopravnima narodnima imenoma«) zadeva to bistvo, vendar pa ga znanstvenemu spoznanju bolj prikriva kot odkriva. Novo je namreč to, da srbska meščanska politika na Hrvatskem zdaj priznava to Hrvatsko kot »našo domovino hrvatskega in srbskega naroda« (dikcija zadrske resolucije). To je priznanje pomena avtonomije Hrvatske (načelno: državnosti) za Srbe na Hrvatskem. Zdaj so Srbi namreč tako načelno kot tudi praktično odstopili od tistega usodnega starega stališča, ki ga je Supilo opisal z naslednjimi besedami: »Njim ni bilo mar, da s Hrvatsko propada enako govoreča, slovanska, torej tudi srbska narodna zaščita, ni jim bilo mar škode, ker propada hrvatsko in skupno, samo da dobijo odškodnino v tistem posebnem.«[84] Priznanje pomena in veljave hrvatske državnosti za »srbsko narodno zaščito« v njej, je pomenilo priznanje ne le legitimnosti in smotrnosti aktualnega boja za uveljavitev Hrvat-

ske v nasprotju z dualističnim sistemom, ampak je posredno, v perspektivi, v prihodnosti pomenilo tudi priznanje upravičenosti in nujnosti policentričnega širšega jugoslovanskega zbiranja in zedinjenja. To, da je srbski del koalicije (Svetozar Pribićević) v poznejših letih v praksi odstopal od te koncepcije in da je poslušal nasvete središča zunaj Hrvatske kot edino pristojnega, je po letu 1918 povzročilo znane težave v političnem življenju novoustvarjene jugoslovanske države. Še celo pred tem, v letih svetovne vojne, je to oviralo jugoslovansko gibanje na Hrvatskem, zmanjševalo politično prodornost jugoslovanskega gibanja kot celote. Načelno priznanje Hrvatske kot političnega subjekta pa vendarle do vojne ni bilo več izrecno sporno in tako leta 1918 o tem ni bilo potrebno šele začeti razpravljati. To priznanje se je izrazilo tudi v vključitvi Srbov v začasno »Državo Slovencev, Hrvatov in Srbov« s središčem v Zagrebu, ki so se mu pridružila tudi središča v Ljubljani, Splitu in v Sarajevu. Vsa zgodovina potrjuje dejstvo, da so leta 1905 srbski politiki na Hrvatskem s svojo avtonomno privolitvijo k »novemu kurzu« izrazili tisti pravični avtentični interes Srbov »na Zahodu«.

Ker se je Hrvatsko-srbska koalicija v času aneksijske krize otresla Supila, je izgubila politično pobudo pri reševanju hrvatskega vprašanja in nasploh vprašanja državnega povezovanja južnih Slovanov v Avstro-Ogrski. S priključitvijo Bosne in Hercegovine pa je postalo to vprašanje vendarle neposredno pereče. Stališče hrvatskih in srbskih strank je zdaj bilo, da se naj Bosna in Hercegovina priključita Hrvatski. Ob koncu leta 1909 so Hrvati in Srbi v dalmatinskem saboru složno zahtevali združitev Dalmacije s Hrvatsko in pravico prebivalstva Bosne in Hercegovine, da se o tem samo izreče sporazumno z drugimi Srbi in Hrvati (v monarhiji). S. Pribićević je pri tem postavljal pogoj, da srbski narod dobi poprej zakonska poroštva. Glasilo njegove stranke »Srbobran« je celo ponovno polemiziralo z bosensko-hercegovskimi srbskimi časniki, ki so zagovarjali drugačno stališče in zahtevali za Bosno in Hercegovino avtonomijo.[85] Vsesplošno stališče je bilo, da je potrebno zahtevati nastanek južnoslovanske državnopravne enote. Pobudo pa je prevzela stranka pravašev, ki je leta 1911 prva v hrvatski zgodovini uspela povezati v enotno stranko svoje privržence iz vseh hrvaških dežel ter iz Bosne in Hercegovine. Tako je prva stvarno premagala zgodovinsko razkosanost na dežele.

Novoustanovljena celotna Hrvatska stranka prava (HSP) je bila vendarle obremenjena s težkimi političnimi hipotekami, pretežkimi, da bi bila lahko njena pobuda obče sprejeta kot pobuda za jugoslovansko zbiranje. Na eni strani je šlo za pravaško negativno stališče do političnega priznanja Srbov. To je še zlasti oteževalo dejstvo, da se je v Hrvatsko stranko prava vključila tudi Frankova stranka, ki se je pravkar, v času aneksijske krize, kompromitirala s svojim protisrbskim »legionarstvom«. Na drugi strani pa je šlo za znane utvare pravašev, da bi bilo mogoče dobiti na svojo stran avstroogrskega cesarja oziroma kralja, zlasti pa prestolonaslednika. Te iluzije so se pri nekaterih, zlasti pa pri frankovcih, že poprej spreminjale v pripravljenost brezpogojno služiti dinastiji, samo da bi dobili kot nagrado od nje avtonomijo razširjene Hrvatske. Posebno problematična pa je bila Hrvatska stranka prava v očeh nekaterih, zlasti pa koalicije, zavoljo tega, ker se je najtesneje povezala s klerikalno Vseslovensko ljudsko

stranko, za katero je veljalo, da »služi« Dunaju in da je katoliško ekskluzivna.

Zgodovinsko pomembno je, da je Hrvatska stranka prava začela s stvarno politično akcijo za tako imenovani trializem, za ustanovitev poleg avstrijske in ogrske enote tudi tretje državne enote na jugu habsburške monarhije, kakršnekoli že, toda samostojne. Trializem, če je to zahteva za lastno državnost, je »čisto nasprotje velikoavstrijski politiki«.[86] Toda s trialističnimi gesli mahajo tudi velikoavstrijski krogi, »da bi tako dobili vpliv za hrvaško politiko in prestrašili madžarske vladajoče razrede«. V povezavi s slovensko VLS je bila 20. oktobra 1912. leta v Ljubljani trialistična zahteva po zedinjeni »troedini« Hrvatski z Bosno in Hercegovino razširjena še z zahtevo po zedinjenju tudi Slovencev s Hrvatsko. Prav temu pa so odločno nasprotovali vsi, prav vsi dejavniki monarhije. V dunajskem parlamentu je bil ustanovljen Hrvatsko-slovenski klub, ki je aktivno nastopal v protidualističnem duhu proti režimu komisariata (dejansko diktature) v banski Hrvatski. Pod vplivom zmag balkanskih zaveznikov, zlasti Srbije in Črne gore, dobi trialistična akcija radikalnejši izraz in težnje. To se je še posebej pokazalo ob koncu leta 1913 v razpravi in v sklepih konference HSP in predstavnikov VLS v Opatiji. Poudarjen je hrvatski državni program s priznanjem Srbov in Muslimanov v nacionalnem in verskem smislu, pač na podlagi tega, da oni priznajo hrvatsko državnost. Vse to pa ob pozitivnem odnosu do Srbije in Črne gore ter ob jasnem distanciranju od poskusov (Habsburžanov), »da bi bil hrvatski narod slepo protinarodno orožje kogarkoli«. Postalo je očitno, da zahteve o južnoslovanski državni enoti ni mogoče uresničiti brez konflikta z dejavniki monarhije (nemške in madžarske stranke so zavračale to zahtevo *a limine* in z vso močjo). HSP se je pri tem v banovini dokončno razcepila na frankovski in starčevićanski tabor (v sestavi celovite HSP ostane slednji). Koalicija se distancira in vodi »privladno« politiko. Ostane pa zavezništvo notranje diferencirane HSP z VLS, ostane Hrvatsko-slovenski klub v dunajskem parlamentu. To postane pomembno za jugoslovansko državnopravno akcijo v svetovni vojni.[87]

Kot izraz nezadovoljstva z vsemi in kot protest proti vsem se razvija (od 1911. leta naprej) narodno-revolucionarno gibanje meščanske mladine, usmerjeno v duhu jugoslovanskega (unitarističnega) nacionalizma različnih stopenj in vsebin. V njem se združujejo nezadovoljneži tako iz koalicije kot iz pravaške smeri. Njihov cilj je zedinjena neodvisna Jugoslavija. Povezujejo se s podobnimi organizacijami mladine v Bosni in Hercegovini, v Dalmaciji in v Sloveniji. Pričakujejo revolucijo, katastrofo (vojno), kar je v nasprotju s prejšnjo generacijo mladine, ki je verjela v učinkovitost »drobnega dela«. Pod vplivom ruskih socialnih revolucionarjev se zavzemajo bolj za metodo individualnega terorja kot pa za gibanje množic. »Infiltracija od zunaj (Apis!) ni bila kdove kako pomembna. Toda napake avstrijske politike so nudile temu gibanju močne argumente.«[88]

Neposredno pred prvo svetovno vojno se pokažejo v razvoju narodnega gibanja določene razlike med severno (bansko) Hrvatsko na eni strani ter Dalmacijo in Istro na drugi. Na to je nedvomno vplivalo dejstvo, da so dualizem in njegove notranje meje še vedno nespremenljivo dejstvo. Izredno slabe gospodarske razmere v Dalmaciji in Istri ter pritisk italijanskega nacionalizma (mest in kapitala) so v teh dveh deželah bistveno poglobili občutek, da so politične in državnopravne

spremembe nujna življenjska potreba. Avtonomija severne Hrvatske po črki hrvatsko-ogrske nagodbe, kot se je slednjič ustalila s kompromisom o obnovi ustavnega položaja (ob koncu leta 1913) je bila znosen *modus vivendi* za tisto večino hrvatskega in srbskega meščanstva, ki si je s pomočjo koalicije in kompromisa s peštansko vlado zagotovila večino v hrvatskem saboru. Ta del meščanstva ne vlada, vendar je »pri vladi« in zato ne občuti hude želje po spremembi. Ta navidezna polzadovoljnost je bila možna predvsem zavoljo ozkosti socialne baze političnega življenja, iz katerega so bile z volilnim sistemom še vedno izločene temeljne množice prebivalstva Hrvatske-Slavonije.

Dalmacija ostane vse do vojne narodno-politično iniciativna v boju proti dualizmu in za hrvatsko-srbsko solidarnost kot neposredno nalogo. Pri tem pa je pomembna še ena razsežnost. Dalmacija in Istra sta območji aktivnega in praktičnega povezovanja s Slovenci, tako da zavestno dajeta antidualizmu širšo jugoslovansko naravo, to je naravo načelne in praktične politične solidarnosti Slovencev, Hrvatov in Srbov ter s tem solidarnosti (bodoče) Hrvatske s Srbijo in Črno goro. To se je zlasti pokazalo v času prve balkanske vojne; bila pa je ta solidarnost aktualna tudi v obdobju neposredno pred prvo svetovno vojno. Dalmacija je še naprej eno izmed žarišč jugoslovanskega narodno-revolucionarnega gibanja intelektualne mladine, prav tako pa tudi neugasljivo žarišče jugoslovanskih množičnih političnih manifestacij. Demonstracije v Splitu, ki so izbruhnile mesec dni pred prvo svetovno vojno zavoljo političnega procesa proti splitskemu županu, kažejo, da gre za trdno kontinuiteto. Po izbruhu vojne bodo odšli iz Dalmacije v emigracijo politiki, ki bodo organizirali Jugoslovanski odbor in v imenu južnih Slovanov habsburške monarhije vodili akcijo za ustanovitev Jugoslavije.

V severni Hrvatski pa dogodki v letu 1912 dokaj jasno pokažejo, da dogovorjeno sodelovanje Hrvatsko-srbske koalicije s Hrvatsko stranko prava (sodelovanje je bilo dogovorjeno po prihodu Cuvaja za bana) nikakor ne pomeni tudi pripravljenosti koalicije na sodelovanje, ki bi seglo čez meje neposrednih ciljev boja (obnovitev ustavnega režima na podlagi nagodbe). Prizadevanje HSP, da bi ta boj poglobila in razširila v akcijo proti dualizmu in za uveljavitev hrvatske (kot južnoslovanske) državnosti, utemeljene na notranji politični enakopravnosti Slovencev, Hrvatov, Srbov pa tudi bosensko-hercegovskih Muslimanov, naleti na negativen sprejem pri koaliciji, na drugi strani pa tudi na odpor in secesijo frankovske frakcije HSP. Posledica tega je pasivizacija narodne politike v Hrvatski-Slavoniji. Koalicija nadaljuje s taktiko politike »pri vladi«, opravičilo za to pa najde v nasvetih, ki jih dobiva od zunanje politike Srbije, saj si le-ta ne želi težav v odnosih z Avstro-Ogrsko niti ne krepitve »drugega centra« v obliki stvarnega konstituiranja hrvatske državnosti. Dokončno razcepljeni pravaši izgubijo pobudo. Za radikalni jugoslovanski nacionalizem zavzeta mladina je razočarana ter se razbita v različne skupine pasivizira. Ivo Andrić (na začetku maja 1914) izreče naslednje pikre besede: »Vsa Hrvatska grdo smrči. Budni so le pesniki in atentatorji.«[89]

Andrićeve besede so seveda značilna duhovita zbadljivka in ne politična analiza. Kajti dejstvo je vendarle takšno, da je tudi Hrvatska sodelovala v tistem tako značilnem protestu jugoslovanske vznemirjene mladine, ki se je ob koncu marca 1914. leta kot val razlil po celotnem geografskem območju jugoslovanskega gibanja od Trsta do

Beograda, ko je prišlo do incidenta na gospodarski šoli »Revoltella« v Trstu.[90] Dejstvo pa je tudi relativna pasivizacija narodne politike v banski Hrvatski. To je problem, o katerem je še 15. novembra istega leta pisal Frano Supilo, seveda s stališča novih razmer, ki so nastale z vojno: »Glavno težišče vsega bo, kot vidim, na nas Primorcih, na Dalmatincih in Istranih, ki nam bodo kot vzvod Bošnjaki in Hercegovci. Na banovino se ne moremo dosti ali sploh nič zanašati, ampak jo moramo — più confusa che persuasa (bolj zmedeno kot prepričano) potisniti noter, kot tedaj v letih 1905—1906!«[91]

Pri tem pa moramo upoštevati, da relativna pasivizacija banovine ni bila le rezultat meščanskega oportunizma (zdaj ne govorimo o avstrijanščini ali o madžaronstvu), ampak po našem mnenju tičijo vzroki zanjo veliko globlje — v tem, da vse do vojne ni bil sporazumno in programsko določen način, kako izraziti zgodovinsko skladnost pravice Hrvatov do samoodločbe (upravičenost hrvatske nacionalne državnosti) s pravico do narodne enakopravnosti Srbov na Hrvatskem ter z interesi širšega jugoslovanskega zbiranja v vseh smereh (Srbije in Črne gore na eni strani ter Slovencev na drugi, upoštevaje tudi posebnosti Bosne in Hercegovine). Problem je bil prikrit, ne pa tudi rešen z ideologijo o nacionalni enotnosti Hrvatov in Srbov (morda tudi Slovencev), ki je bila sicer lepa, vendar povsem nestvarna, vsak pa jo je lahko razlagal po svojih željah in potrebah. Brez takšne natančnosti pa je nekaj nujno moralo manjkati v politični aktivnosti proti vladajočemu državnemu sistemu. In še enkrat — vsemu skupaj je manjkal vpliv temeljnih ljudskih množic na politično življenje banovine. Specifična teža tega dejavnika se bo pokazala in presenetila državne krmarje in jugoslovansko javnost šele leta 1920, ob volitvah v konstituanto nove jugoslovanske države.

V slovenskih deželah se kaže pritisk imperializma predvsem v obliki okrepljenega pritiska germanizacije, najmočneje na Koroškem in Štajerskem, pa tudi v obliki nasilnega zatiranja pojavov narodnega odpora (septembrski dogodki leta 1908 v Ljubljani in v drugih mestih, odpor in represalije ob mobilizaciji v času balkanske krize leta 1912/13 na celotnem območju od Gorice do Maribora). Drugi imperializem, katerega pritisk tako zelo močno vpliva na slovensko politiko zadnjega desetletja pred vojno, da te politike sploh ni mogoče razumeti, če ga ne upoštevamo, je imperializem moderne Italije. Ta imperializem izrablja gesla garibaldinskega iredentizma kot orožje za prodor na vzhodno obalo Jadrana, na Balkan, zlasti pa za državno razkosanje slovenskih dežel.

Rezultati uradnih ljudskih štetij v letih 1900 in 1910 so s številkami potrdili vtis, ki so ga stvarna dogajanja že zdavnaj napravljala. Slovenci so narod, s katerim je mogoče, kar zadeva negativne smeri v demografskem razvoju, primerjati v Evropi le še Irce. Gre za porazne posledice obsežnega izseljevanja in nacionalnega pritiska kapitala, ki je bil že tedaj v 90 odstotkih tujega porekla. V tekmovanju z razvitejšimi sosedi, z Nemci in Italijani (na skrajnem severovzhodu tudi z Madžari) za enakomernejši gospodarski in socialni razvoj Slovenci, majhni in razdrobljeni v zgodovinske kronovine in izpostavljeni hegemonizmu »zgodovinskih narodov«, ne morejo upati na uspeh, če ne dosežejo odločilnega političnega preboja. Če ne dosežejo ozemeljske upravne združitve in politične samostojnosti, se navkljub vsem svojim imenitnim prizadevanjem ne bodo mogli obdržati.

Politična osamosvojitev pa ni možna, ne da bi se Slovenci oprli na druge sile, predvsem na sile drugih južnih Slovanov v državi. Prizadevanje, da bi našli takšno oporo, je v ospredju razmišljanj in delovanja vseh treh političnih taborov. Ovire pa so velike, naravnost in očitno nepremagljive. Prva in največja je dualizem, ki povzroča, da je Zagreb mesto v tujini. Tostran državne meje med Avstrijo in Ogrsko pomeni dualizem prevlado nemške politike, za katero veljajo območja Slovencev kot zgodovinska tla Nemčije; zato tudi zavrača sleherno misel na narodno-politično (državnopravno) priznanje slovenskega naroda. In zato nemška meščanska in državna politika vrh tega še bolj absolutno zanikata sleherno pravico in vsako obliko političnega povezovanja Slovencev z državno-pravnimi prizadevanji drugih južnih Slovanov v monarhiji. Pripadanje Avstriji kot neizbežna usoda se kaže v tolikšni meri kot nespremenljiva stvarnost, da celo priznani inozemski izvedenec za jugoslovansko vprašanje R. W. Seton-Watson leta 1911 meni o Slovencih: »Njihov glas ne more biti odločilen za kakršnokoli rešitev (jugoslovanskega) vprašanja, saj pomembni strateški in geografski razlogi preprečujejo, da bi se mogli pridružiti kaki jugoslovanski državi, če bi nastala.«[92]

Najteže je to, da podobno mislijo tudi številni ljudje na Hrvatskem, da pri tem sploh ne omenjamo bolj oddaljenih jugoslovanskih dežel. To se je zlasti pokazalo ob nastopu »novega kurza« leta 1905 in 1906, ki je Slovence izločil iz kombinacij in poskušal mimo njih doseči ozemeljski kompromis z iredentisti v Italiji, seveda na rovaš Slovencev. To je bil močan udarec, ki je prizadel zlasti slovenske liberalce, saj je močno paraliziral njihovo narodno pobudo v jugoslovanski smeri. Da ni šlo le za izraz razmer v določenem političnem trenutku, se pokaže v januarju leta 1913, ko postane jugoslovansko vprašanje vnovič aktualno. Hrvatsko-srbska koalicija namreč tedaj zavrne predlog slovenskih liberalcev, da bi se na poziv dalmatinskih politikov čimprej sestali v Trstu, Ljubljani ali v kakem drugem mestu predstavniki »narodnih in neklerikalnih strank« (to je brez HSP in VLS) avstroogrskih Jugoslovanov, da bi izoblikovali svojo politiko o jugoslovanskem vprašanju. Ob tej priložnosti »Srbobran« izrecno omejuje jugoslovanski problem na hrvatsko-srbsko vprašanje in opozarja, da se je mogoče pogovarjati (znotraj avstrijske državne polovice) še z Dalmatinci, ki »pripadajo Hrvatski«, nikakor pa ne s Slovenci. To pa pomeni, da Slovenci, kot zgodovinski del Avstrije, niso vključeni v splet jugoslovanskega vprašanja in politike. Kot da se ni prav nič spremenilo od časov ljubljanskega jugoslovanskega kongresa v letu 1870! Kot da bi se bilo na ta način mogoče obvarovati pred pritiskom nemškega imperializma! Zato je tudi razumljivo, čemu je liberalni »Slovenski narod« v tistem času zapisal: »Največja nevarnost za Slovence bi bila, če bi se nemški politiki posrečilo s svojo agresivnostjo prepričati Srbe in Hrvate, da bi bilo boljše, prepustiti Slovence njihovi usodi.«[93]

V luči tega vsestranskega odrivanja vprašanja Slovencev od jugoslovanskega vprašanja moramo ocenjevati prizadevanja Slovencev samih, da prebijejo to dualistično oviro (Leo Valiani jo imenuje diafragma) in da se politično povežejo z drugimi južnoslovanskimi narodi.[94] Pomemben je vsak tudi najmanjši uspeh, saj pomeni začetek nadaljnjega logično jugoslovanskega razvoja. Zato se jugoslovanska politika Slovencev ne začenja na Drini, ampak na Sotli kot tisočletni meji nemškega in zdaj avstrijskega cesarstva. Velja ugotoviti, da si politika vseh

treh političnih taborov v desetletju pred prvo svetovno vojno prizadeva prestopiti Sotlo, da bi tako Slovenija z državnopravnega stališča delila usodo Hrvatske ter Bosne in Hercegovine. Zahteva po posebni južnoslovanski državni enoti (»trializem«) pripelje Slovence na zahodnem bregu Sotle v konflikt z vsemi vladajočimi dejavniki Avstrije in slednjič tudi z dinastijo. Konfliktu bi se bilo mogoče izogniti le tako, da bi odstopili od te zahteve, se pravi od tega, da prestopijo Sotlo. Zgodovinsko je torej najpomembnejše to, da politika Slovencev od tega ni nikoli več odstopila. Kljub problematičnosti dejstva, da je zdaj najbolj aktiven politični subjekt, ki deluje v tej smeri, klerikalna Vseslovenska ljudska stranka in da si je »naprtila zaprašeni pravaški program«, ki ji določa mejo, »preko katere ne more nikamor«, kot se je izrazil Ivan Cankar,[95] gre logika razvoja k jugoslovanskemu zbiranju in vzajemnosti. Kako razložiti ta paradoks? Raziskovanje nas pripelje do sklepa, ki potrjuje resničnost opozorila, ki ga je 17. junija 1910. leta poslal prestolonasledniku načelnik njegove pisarne Brosch: »Ne bi se smeli igrati z geslom o trializmu, če *prihaja od spodaj*. To bi utegnilo imeti zelo neprijetne in nepredvidene posledice.«[96] Gibanje za udeležbo Slovencev v južnoslovanski državni enoti (pod karkšnimkoli imenom) je bilo gibanje, v katerem so sodelovale temeljne množice že organiziranega naroda in ne le strankarski vrhovi, v katerih so se izražale najrazličnejše težnje in diferenciacije. Konkretna analiza kaže, da so ti vrhovi določali svojo taktiko glede na konkretno dogajanje v bazi, ki je bila avtonomen in samemu sebi odgovoren politično-družbeni dejavnik.

V maju 1912. leta je beograjska »Pravda« opozarjala radikalce, da se morajo odločiti med Dušanovo veliko Srbijo ali Jugoslavijo. Pri tem je poudarila dve poglavitni težavi, kar zadeva drugi cilj: obstoj Avstro-Ogrske in njenih trialističnih načrtov ter neiskrenost Hrvatov in drugih južnih Slovanov nasproti Srbiji. Bati se je treba, da Avstro-Ogrska ne bi s pomočjo trializma »ločila Srbijo od njene neodvisnosti in jo pridružila svojim Slovanom«. »Pravda« je prepričana, da se za takšne trialistične načrte zavzemajo Hrvatje in Slovenci. »Ko delajo za jugoslovansko skupnost,« piše »Pravda«, »ne mislijo na odcepitev od Avstro-Ogrske in na zedinjenje s Srbijo, ampak si povsem nasprotno prizadevajo, da bi Kraljevino Srbijo pritegnili k Avstro-Ogrski in z njeno pomočjo okrepili svoj pomen in veljavo v avstroogrski monarhiji do te mere, da bi postali enakopravni Nemcem in Madžarom.«[97]

To je teza, o kateri tudi naše današnje zgodovinopisje razpravlja z različnih izhodišč in še vedno ni prišlo do enotnega sklepa. Sodeč po tem, kar smo povedali o trializmu in Slovencih, je očitno, da ni mogoče izenačevati avstroogrskega »gesla« s politiko, ki prihaja od spodaj. »Pravda« o tem seveda tedaj ni mogla biti tako prepričana. Prav tako ni mogla vedeti tistega, kar dandanašnji potrjujejo zgodovinsko-arhivska raziskovanja o vprašanju, kakšni so bili v obdobju 1908 do 1918 načrti Avstro-Ogrske in Nemčije s Srbijo.[98] Danes je očitno, da v teh načrtih, bodisi za osvojitev bodisi za politično priklenitev Srbije, ni bilo prostora za idejo, naj si Avstro-Ogrska kuje politično orožje tako, da bi zadovoljevala željam domačih Srbov in Hrvatov (Slovenci so bili izvzeti že a priori) s kakršnimkoli trializmom ali z drugimi koncesijami državno-pravne narave. Madžarski dejavniki zavračajo aneksionistične načrte prav zavoljo strahu, da to ne bi okrepilo južnoslovanskega elementa v državi, ker bi to pomenilo konec dualizma.

Tako imenovani trializem Hrvatov in Slovencev je samo trenutno aktualno ime za tisto trajno avtohtono težnjo po državno-pravnem povezovanju južnoslovanskih dežel habsburške monarhije v posebno celoto, za težnjo, ki jo opazujemo že od leta 1848 naprej. Ta trajna težnja zastavlja tudi trajno vprašanje o enem ali več centrih jugoslovanskega zbiranja oziroma vprašanje, kateri center bo to zbiranje izpeljal do konca. Povsem upravičena in razumljiva je skrb Srbije, ko ljubosumno varuje svojo komajda izbojevano (po letu 1903) neodvisnost od Avstro-Ogrske, ki vodi do nje povsem očitno imperialistično politiko. Toda ali mora več svobode za južne Slovane v habsburški monarhiji nujno pomeniti ogrožanje neodvisnosti Srbije? To vprašanje je danes povsem teoretične narave, takšno pa je bilo v bistvu že tedaj. Dejstvo namreč je, da prizadevanj za državnopravno povezovanje južnoslovanskih dežel habsburške monarhije ni bilo mogoče uresničiti drugače, kot z revolucijo. To je bil že tedaj povsem jasen in izrecen sklep nacionalno revolucionarne mladine na Hrvatskem, v Dalmaciji, Sloveniji, zlasti pa v Bosni in Hercegovini. »Enako energijo, enake priprave in enake žrtve zahteva revolucija za trializem, kot jih terja revolucija za popolno zedinjenje in neomejeno svobodo... Zatorej si ne smemo prizadevati za polovično, ampak le za neomejeno svobodo!«[99] Posebna državnost avstroogrskih Jugoslovanov je ostala do konca monarhije gola želja (je pa spodbujala množice!). Bilo jo je mogoče uresničiti le s popolno odcepitvijo od te države. Gibanje zanjo pa je vsekakor pripomoglo k temu, da je do odcepitve sploh prišlo.

Ne glede na omejenost neposrednega cilja pa je gibanje za državnopravno povezovanje Slovencev z drugimi južnimi Slovani habsburške monarhije vsem dokazovalo, da so Slovenci del jugoslovanske politične skupnosti. Tak dokaz so potrebovali tako Hrvati kot Srbi. Moral pa je prepričati tudi inozemske eksperte. Že omenjeni Seton Watson je 1. oktobra 1914. leta v memorandumu britanskemu Foreign Officeu med drugim zapisal o jugoslovanskem zedinjenju: »Nobena ureditev ne bo popolna, če bo prezrla Slovence... Oni morajo deliti usodo svojih hrvatskih in srbskih sorodnikov.« Seton Watson tudi pove, kaj ga je pripeljalo do tega, da je spremenil svoje mišljenje: »Morda je najbolj čudovita črta vsega tega gibanja prav način, kako je zajelo Slovence, ki so med vsemi južnimi Slovani zemljepisno najbolj oddaljeni od Srbije, ki govore različno narečje in ki so vedno bili posebno vdani katoliki z ultramontanskimi nagnjenji. Pa vendar prekašajo prav klerikalni Slovenci v svojem srbofilskem navdušenju in v svojih sanjah o zedinjenju celo Hrvate.«[100] Danes bi to drugače povedali, toda takšen je bil tedaj vtis tega ostrovidnega opazovalca. Dobro je zaznal tisto najpomembnejše, to pa je, da je šlo za temeljni proces v zavesti naroda samega in ne le v strankarskih vrhovih.

Pri preučevanju zgodovine, ko analiziramo programe in njihove besede, nikoli ne smemo zapostavljati gibanja organiziranega ljudstva, ki deluje za programom. To gibanje namreč ne spreminja le besed v dokumentih, ampak ima moč spreminjati tudi razmere.

Na nacionalno samoodločbo Hrvatov, Slovencev in delov srbskega naroda znotraj meja Avstro-Ogrske, kar se dandanašnji tako jasno kaže zgodovinarju, pa so sodobniki pred letom 1914 gledali s povsem drugačnimi očmi. Kot primer tedaj dokaj razširjenega pogleda, lahko navedemo besede iz knjige Vojvodinca Mirka M. Kosića, iz leta 1912, posvečene »mladini treh plemen enega naroda«. »Izmed vseh narodnosti

monarhije,« piše Kosić, »le Madžari in Čehi v vsem svojem številu pripadajo Avstro-Ogrski, medtem ko so Nemci, Romuni, Južni Slovani in Italijani bolj ali manj le deli svojih plemen, ki žive zunaj monarhije in so državno samostojna.«[101] Če zanemarimo zmedo pojmov, kot so narod, narodnost, pleme, je Kosićev pogled jasen: tako v primeru Italijanov in Nemcev kot Južnih Slovanov gre za en narod in za njegovo zedinjenje, gre za pravico tega naroda kot celote. Na podoben način in sklicujoč se na pravico narodov do samoodločbe so izrekli zahtevo za nastanek združene jugoslovanske države pred svetovno javnostjo v času prve svetovne vojne vsi subjekti jugoslovanskega gibanja. V tem je bila politična moč in prepričljiva logičnost jugoslovanskega etničnega unitarizma, v tem je odigral pomembno pozitivno vlogo pri nastanku prve jugoslovanske države.

Slaba stran unitarizma je bila v tem, da se ni ujemal s stvarnostjo, v kateri so obstajali južnoslovanski narodi in ne en sam južnoslovanski narod. To je že tedaj pokazala zgodovina, še bolj pa bo to pokazal nadaljnji razvoj. Konstrukcija z enim narodom, sestavljenim iz treh plemen, je bila lahko v najboljšem primeru le provizorij, koristen v določenem političnem trenutku in za povsem določen cilj. Prizadevanje, da bi po starem pravilu naredili iz provizorija nekaj trajnega, je bilo povezano s tolikšnim spletom kar najbolj resnih problemov jugoslovanske skupnosti, kot je bilo resničnih narodov. To je pokazala zgodovina po letu 1918. Vendar pa tudi pred tem zadeve niso bile tako preproste.

Značilno za to problematiko je, da prav istega M. M. Kosića srečamo med vojno med sodelavci revije »La Yougoslavie«, ki je v letih 1917 in 1918 izhajala v Švici in zagovarjala federativno načelo bodoče ureditve jugoslovanske države in hkrati ostro kritizirala politiko Jugoslovanskega odbora in vlade Srbije. Revija se je pri tem sklicevala na sklepe zbora jugoslovanskih študentov z univerz Srbije, Avstro-Ogrske in Nemčije, ki je bil 28. junija 1914. leta na Dunaju. Federalizem, za katerega se je zavzemala revija »La Yougoslavie« (urednika sta bila slovenski socialist Dragotin Gustinčič in Nikola Smodlaka, Srb iz Srbije, po rodu Dalmatinec), se je v svoji koncepciji spreminjal: sprva je temeljil na sociooloških, ekonomskih in zgodovinskih momentih, ob koncu pa zagovarjal načelo, da morajo notranjo ureditev določiti narodi, ki bodo na podlagi samoodločbe sestavljali Jugoslavijo; s tega stališča je tudi nujen boj proti nadvladi posameznih dežel in boj proti slehernemu pokrajinskemu separatizmu; centralistična država bi nujno ovirala razvoj posameznih pokrajin, dušila bi sleherni izraz njihovega samostojnega življenja; v federativni državi bi se nerazviti deli bodoče Jugoslavije vzdignili na raven razvitejših; vsaka pokrajina se mora razvijati na podlagi že obstoječih ekonomskih in intelektualnih institucij. Vse to pa je revija poudarjala in razvijala še vedno formalno stoječ v mejah teze o nacionalni enotnosti Jugoslovanov![102]

Unitarizem kot izraz solidarnosti in izrek skupne politične volje pred svetom je v tem času nekaj povsem drugega, kot je bil unitarizem kot doktrina centralizma in pridobivanje prvenstva pri vladanju. Demokratični etnični unitarizem ni nujno izključeval federalističnih koncepcij. Dejstvo je, da zasledimo federalistične ideje že od začetka 19. stoletja naprej v različnih inačicah in v različnih teritorialnih kombinacijah tako širše narave kot v razsežnosti jugoslovanskih narodov. V razpravi Koste Milutinovića, posvečeni tej temi, srečamo Mihaila

Polita Desančića, Svetozarja Miletića, Vladimira Jovanovića, Josipa Juraja Strossmayerja in Imbra Ignjatovića Tkalca kot nosilce federalističnih zamisli, ki bi veljale tudi za odnose med južnimi Slovani.[103] Ideja o federaciji se seveda ni rodila na jugoslovanskih tleh, čeprav sta jugoslovanski kompleks in pluralizem središč, iz katerih dejavnosti je nastal jugoslovanski proces, ves čas navajala misel na federativne rešitve. Prvotni federalizem francoske buržoazne revolucije seveda ni bil federalizem narodov; to ni bil niti švicarski niti ameriški federalizem. Vendar pa je bila to podlaga za misel na federalizem narodov kot rešitve za širše komplekse narodov, ki so se povezali v osvobodilnih prizadevanjih. Grški pesnik Konstantin Velestinlis Fereos-Rigas naj bi bil prvi, ki je še pred koncem 18. stoletja predlagal federacijo narodov kot rešitev za Balkan. Neuspeli poskus federalizacije Avstrije na podlagi narodov (in ne zgodovinskega prava) v revolucionarnem dogajanju leta 1848/49 ter poznejši načrti o federalizaciji celotne habsburške monarhije na eni strani ter načrti za federalizacijo Balkana na drugi strani oziroma načrti, ki so zadevali obe območji hkrati, vse to je spodbujalo misel na federacijo tudi med narodi Jugoslavije. Na Svetozarja Markovića vplivajo federalistične ideje ruskih revolucionarnih demokratov, na predstavnike uradne Srbije načrti o donavski federaciji Lajoša Kossutha iz leta 1862. Socialistične težnje se skrivajo v ozadju načrta o balkansko-karpatski federaciji Srba Vase Pelagića in Slovenca Miroslava Hubmajerja, ki je izšel leta 1884 v Bukarešti. Ideja o vzhodni federaciji (federacija narodov otomanske države) se je porodila prepozno (1908), da bi mogla imeti na naših tleh širši vpliv, izvzemši Makedonijo. Federalistične koncepcije zasledimo tudi na kongresu jugoslovanske mladine v Beogradu leta 1904 v razpravi predsedujočega Gregorja Žerjava (terja poseben status za Makedonijo in Bosno s Hercegovino v krogu narodov). Žerjav poskuša tudi leta 1908 formulirati samostojen program slovenske narodno-radikalne mladine in predlaga federacijo Vojvodine, Hrvatske in Slovenije. O federalističnih načrtih socialistov bomo govorili v naslednjem poglavju, zato naj tokrat omenimo le še idejo Ivana Cankarja iz leta 1913 o jugoslovanski federativni republiki.

5. PROLETARIAT IN JUGOSLOVANSKI NARODI

Ko govorimo o proletariatu, mislimo predvsem na organizirano razredno delavsko gibanje, na njegove stranke, ki se v času pred prvo svetovno vojno pri nas vse po vrsti imenujejo socialdemokratske. To je zasilna rešitev, podrobnejša razčlenitev pa je še neopravljena znanstvena naloga. Vendar se moramo zavedati, da proletariat, delavski razred kot tak, resnično obstaja, da v resnici ves čas in nenehoma družbeno deluje, da deluje tudi neodvisno od obstoja delavskih organizacij in strank, ki si prizadevajo govoriti v njegovem imenu in ga politično usmerjati. Proletariat je družbeni in politični dejavnik, ki je hkrati samostojen in hkrati sam del globalne družbe, v kateri je nastal. Proletariat se ne ločuje od svoje družbe in njenih življenjskih razmer ter potreb niti se ne povzdigne nadnje. Proletariat deluje znotraj družbe in s svojim delovanjem spreminja konkretne družbene odnose. V tej dejavnosti sam vedno bolj dobiva lastnosti dejavnika, ki prek sebe in v sebi prelamlja interese celotne družbe, ki v novih odnosih odpravlja ločenost občih in njegovih lastnih interesov. To je objektivna zgodovinska tendenca proletariata. Toda to težnjo je mogoče uveljaviti, kot kaže, le s pomočjo politične organiziranosti, prek delavskih strank. Ta težnja pa je vendarle tisto, kar določa delovanje delavskih strank, in to tem bolj, čim bliže so proletariatu, čim bolj so v resnici proletarske.

Številnost delavskega razreda in njegov vpliv v družbi sta nedvomno pomemben dejavnik občega učinka njegovega delovanja, čeprav številnost ni nujno tudi dejavnik radikalizma delavskih partij. Težko je ugotoviti statistične podatke o številu proletariata v jugoslovanskih deželah pred letom 1914, zlasti takšne, ki bi bili neposredno primerljivi. Še najbolj zanesljivo si lahko ustvarimo predstavo o delavstvu posredno, to je iz pregleda prebivalstva, ki živi od agrarnih in neagrarnih dejavnosti. V neagrarnem delu lahko iščemo delavstvo. Najbolj zanesljiv popis tega stanja je iz leta 1921, ko je bilo ugotovljeno, da se odstotek agrarnega prebivalstva v Kraljevini SHS giblje okrog 76 %. Obstajajo tudi nekoliko starejši podatki. V Srbiji, denimo, je bilo agrarnega prebivalstva 84 % (leta 1900), v Hrvatski 79 %, v Bosni in Hercegovini 87 % in v Sloveniji 64 %.[104] Omejenost možnosti delavskega razreda je očitna in dejstvo je, da se vsa narodna gibanja in vse narodno življenje razvija pod vodstvom buržoazije, ki je zgodovinsko še povsem nesporno. Potencialne možnosti delavskega razreda, da vodi narode, se skrivajo še v prihodnosti. V tedanjem času pa so morebiti obstajale šele kot zarodki zavesti, da bo nekoč takšna vloga proletariata v narodih možna in nujna.

Ko torej obravnavamo odnos delavskih strank do problemov jugoslovanskih narodov v času pred prvo svetovno vojno, moramo razlikovati dve izhodišči. Prvo izhodišče je, da posebej obravnavamo pojmovanja, ki se uveljavljajo v posameznih strankah o obči vlogi in razmerjih proletariata in stranke do naroda (narodov). V žarišču drugega pa so ideje in prizadevanja posameznih strank za rešitev konkretnih nacionalnih problemov v jugoslovanskem političnem kompleksu. Obe izhodišči sta med seboj tesno povezani, čeprav je zgodovinsko pomembnejše prvo. Na prvo mesto je namreč potrebno postaviti kriterij, ki ga je v knjigi »Srbski narod v meščanski družbi« uporabil Miroslav Djordjević, ko je svojo raziskavo o vplivu delavskega razreda osredotočil na vprašanje, kako »se je srbska socialna demokracija vedno bolj približevala pojmovanju, da je treba družbeno in nacionalno vprašanje obravnavati enotno«. Tematika drugega izhodišča pa ostane vse do leta 1913 v glavnem v mejah reagiranja delavskih strank na pobude meščanske politike. Zato je razumljivo, da drugo izhodišče odkriva več lastne empirije in pogledov, več specifičnih političnih izrazov naših delavskih strank, kot to velja za prvo, pri katerem do leta 1914 prevladujejo stališča internacionale. Seveda pa ne izključno!

Čeprav so bile vse naše socialdemokratske stranke del iste internacionale in so zato imele zelo podobne, če ne celo povsem enake programe, pa vidimo, da obstajajo tudi razlike v njihovih pogledih tudi kar zadeva odnos na črti proletariat — narod. Te razlike ne izvirajo morda iz dejstva, da obstajajo pomembne razlike v času nastanka posameznih strank: socialdemokratska stranka za celotno Avstrijo, torej tudi za njene slovenske in hrvatske pokrajine, je bila ustanovljena leta 1889, stranka za celotno Ogrsko, v kateri ostane Vojvodina vse do konca monarhije, je bila ustanovljena leta 1890, socialdemokratska stranka Hrvatske in Slavonije leta 1894. Jugoslovanska socialna demokratična stranka (slovenska) leta 1896, Srbska socialdemokratska stranka (pozneje partija) leta 1903 in Socialdemokratska stranka Bosne in Hercegovine leta 1909.

Kar zadeva idejna spoznanja v vprašanju narodov, gre posebno mesto srbski stranki, čeprav ni bila med starejšimi. Ta stranka ima res srečo, da je v njenih vrstah več izrednih mislecev in nadarjenih politikov. Toda prednjačenje SSDP v nacionalnem vprašanju pogojujejo tudi objektivne razmere. SSDP edina deluje v nacionalni državi, in to v državi naroda, katerega problem še ni rešen za znatne njegove dele, katerega problem je še vedno aktualen in celo povzroča mednarodne krize, pa tudi dve vojni Srbije na Balkanu. To so bile razmere, ki so terjale od delavske stranke hitre in neodložljive odgovore, pri čemer si ta vselej prizadeva izoblikovati samostojno razredno stališče.

V idejni zakladnici SSDP zasledimo zelo bistrovidno stališče o vprašanju narodov (srbskega naroda): jasno spoznanje o velikem, pomenu narodne svobode in narodne državnosti za delavski razred določenega (majhnega) naroda (1908. leta); pripisovanje velikega pomena pravici malih narodov do samoodločbe v političnem pomenu (odpor pritisku imperializma) in v gospodarskem (hitrejša samostojna industrializacija) (leta 1910); kritika SSDP na rovaš avstroogrske socialne demokracije porodi potrebo, da se premisli odnos med delavskima strankama zatirajočega in zatiranega (nadrejenega in podrejenega, razvitega in nerazvitega) naroda (leta 1910); boj delavskega razreda z buržoazijo o naravi narodnega gibanja in o kvaliteti narodne svobode je

razumljen v pomenu, ki je zelo blizu ideji o konstituiranju delavskega razreda kot naroda. To izraža tudi stališče D. Tucovića o obstoju dveh Srbij, buržoazne in proletarske, pa tudi v njegovem sklepu, da postaja proletariat, s socialno demokracijo na čelu, središčna os (»stožer«) tiste druge — proletarske Srbije (leta 1911).

Tudi dandanašnji so še spodbudna razmišljanja D. Tucovića o rušilnem »narodnoobrambnem« razhodu strank Druge internacionale na začetku prve svetovne vojne leta 1914, oziroma o tem, da je »za proletariat vse manj možnosti, da bi ostajal neprizadet do tega, v kakšnih razmerah bo živela celota, njegova celota in njegov narod« ter da bi »ločevanje od usode narodne celote povzročilo strankin polom namesto pričakovane revolucije«. Te besede so resnično izraz dejstva, da se Tucović v vojni ni ločil od narodne celote.[105] Gre pa še za nekaj več. V Tucovićevem razmišljanju lahko zasledimo kvalitetno novo pojmovanje razmerja med proletariatom (revolucijo) in narodom, ki se bo zgodovinsko uveljavilo v naslednjem obdobju, ko bo proletariat vzel »usodo« naroda iniciativno v svoje roke in bo v vsakem primeru, tudi v vojni, »ločil« od narodne celote, ne sebe, temveč buržoazijo, ki je bolj razredna kot narodna, ko bo torej uresničil revolucijo povezujoč razredno z narodnim. Razvoj v tej smeri pa ne bo šel ne premočrtno ne brez prekinitev v kontinuiteti. Vendar zato nista prav nič manjša pomen in kvaliteta idejnih dosežkov SSDP.

Socialdemokratske stranke, ki so se posebej organizirale na jugu habsburške monarhije, naj že bo na podlagi notranje državno-pravne razdelitve te monarhije (Hrvatska-Slavonija in Bosna-Hercegovina) ali na podlagi nacionalne pripadnosti delavcev (slovenska »jugoslovanska« stranka), delijo, kot je znano in kot nenehno poudarjamo obče poglede in stališča celotne socialne demokracije Avstrije in Ogrske, ki jima državno pripadajo. Njihovo najpomembnejše stališče je, da so narodi in njihovi problemi predvsem stvar buržoazije, medtem ko je narodno vprašanje omejeno predvsem na področje kulturnega življenja, se pravi, da je narodno vprašanje ločeno od države, da ga je mogoče rešiti s kulturno avtonomijo narodnostnih ozemelj ali pa s tako imenovano personalno kulturno avtonomijo. Personalna avtonomija izraža prepričanje, da narod obstaja neodvisno od ozemlja (upoštevanje dejstva nacionalno mešanih območij, ekonomske migracije v industrijski družbi), zato se morajo pripadniki posameznih narodov osebno združevati v avtonomne korporacije za varstvo njihovih posebnih narodnih kulturnih interesov. Karl Renner to dokazuje na Dunaju, pri čemer izhaja iz želje, da bi utrdil politično in ekonomsko centralizirano državo kot celoto. Etbin Kristan v Trstu dokazuje prav isto, vendar izhaja iz povsem nasprotnega prepričanja: ker bo kmalu prišlo do odmiranja države, je odveč vsakršno teritorialno politično organiziranje družbe, vštevši narodnodržavno organiziranje. Obče sprejeto je mišljenje, da si mora delavska stranka prizadevati, da bi narodno vprašanje rešili že v buržoazni državi, da bi tako pripravili teren za »čist« razredni boj, ki ga »narodni prepiri« sprtih buržoazij samo ovirajo.

Od teh splošnih »avstromarksističnih«* načelnih podmen so že zelo zgodaj v marsičem »odstopale« v praksi — deloma tudi v teoriji

* »Avstromarksistični« dajem med narekovaje, saj takšni pogledi in težnje niso bili omejeni le na tedanjo Avstrijo. Takšne težnje spremljajo delavsko gibanje povsod in z njimi se mora vedno znova spoprijemati. Zasledimo jih, denimo, tudi v današnji Jugoslaviji. Obvezno se predstavljajo kot bleščeče »nove« ideje, »čiste razredne« alternative.

— južnoslovanske pa tudi druge socialdemokratske stranke in posamezniki v habsburški monarhiji. Socialisti v Hrvatski ne razumejo narodnega vprašanja le kot kulturno vprašanje, ampak tudi kot ekonomsko, politično in teritorialno.[106] Skupaj s slovenskimi socialisti že leta 1896 zastavljajo vprašanje o specifičnih poteh socializma v južnoslovanskih deželah habsburške države ter ne glede na njeno dualistično strukturo povezujejo narodno osamosvojitev s socialno in pozivajo k »skupnemu boju vseh jugoslovanskih siromakov«. S tem svojim sociološkim pojmovanjem naroda se pridružijo tudi boju hrvatsko-srbske koalicije 1903—1906 za avtonomijo in demokratizacijo Hrvatske. Nedogmatska je tudi misel slovenskih socialistov (1897), da gre slovenskemu proletariatu pomembna vloga v boju za osvoboditev človeštva, saj ta proletariat, »čeprav maloštevilen, predstavlja vendar narod, ki ima jednake pravice z vsemi drugimi narodi«. Misel o proletariatu kot predstavniku naroda je povezana z mislijo o socialni vsebini slovenskega narodnega gibanja in tako Slovence označuje kot »rod trpinov, proletarcev«. Medtem ko je Otto Bauer v svoji analizi prišel do spoznanja o socialni pogojenosti in vsebini narodnih gibanj in nato na tej podlagi razvrstil narode Avstrije na »zgodovinske in nezgodovinske«, pa je Etbin Kristan v svoji študiji o primeru Slovencev še poglobil povezanost narodnega vprašanja s celotnim družbenim razvojem (1908). SDS Bosne in Hercegovine poudarja internacionalizem, pri tem pa tudi to, da ima »vsak delavec svoj narod« (1912).

Glavna razlika v pojmovanjih južnoslovanskih socialistov v obdonavski monarhiji, če jih primerjamo s SSDP (in bolgarskimi »tesnimi«) je vse do svetovne vojne v tem, da narodnemu vprašanju ne pripisujejo politične narave (pravica do samoodločbe, pravica in nujnost narodne državnosti). To se sicer začne spreminjati v času prve balkanske vojne (»Crvena sloboda« — »Nova borba«, ki ju v letu 1912 izdaja SDS Hrvatske in Slavonije v Budimpešti, nastop Ivana Cankarja leta 1913), vendar pa še ne pride do sprememb v programih strank.

Omeniti moramo še eno razliko. Gre za razliko v odnosu prav do jugoslovanskih narodov, do teoretične in politične opredelitve njihovega fenomena. Ta razlika se je kazala v odnosu srbsko-hrvatskega pa tudi slovenskega (morda tudi bolgarskega) nacionalnega unitarizma. SDS Hrvatske in Slavonije je že na začetku, opirajoč se na tradicijo Račkega in Strossmayerja in misleč, da je to njena internacionalistična dolžnost, sprejela stališče o hrvatsko-srbski enotnosti, pri čemer je konflikt med hrvatskim in srbskim meščanstvom na Hrvatskem razlagala kot posledico razrednega egoizma buržoazije.[107] Idejni voditelj slovenske JSDS Etbin Kristan, v Zagrebu tudi sam prevzet z »obzoraškimi« idejami o hrvatsko-srbski nacionalni enotnosti, preden se je pridružil delavskemu gibanju, prenaša potem ta pojmovanja kot socialistična tudi v JSDS, in tako prispeva k jugoslovanskemu etničnemu unitarizmu tivolske resolucije iz leta 1909. Idejo o enem narodu Srbov in Hrvatov, razširjeno še na Slovence, je sprejela tudi tega leta ustanovljena SDSBiH. Na drugi strani to sprejema tudi SSDP. Toda srbska stranka se ogreva za idejo o balkanski federaciji in ne za jugoslovansko misel, zato sprejme stališče o srbsko-hrvatski nacionalni enotnosti, »ko je bilo to vprašanje zastavljeno, bolj mimogrede«.[108] Se pravi, kadar je obstajala politična potreba (denimo stališče ob sporu Hrvatov in Srbov na Hrvatskem leta 1902 ali na balkanski socialistični konferenci v Beogradu leta 1910). Socialisti v Srbiji so bili tako rekoč dnevno obre-

menjeni s problemi lastnega naroda, zato so se tako tudi usmerili v stvarnem življenju.

Razlika, o kateri govorimo, ni bila le verbalne narave niti ni šlo samo za razliko v uporabi nacionalnih imen. Zlasti na Hrvatskem je teza o hrvatsko-srbski nacionalni enotnosti ovirala socialiste (pa tudi druge), da bi znanstveno spoznali fenomen naroda, zlasti hrvatskega. Deli srbskega naroda v Hrvatski so namreč kljub prepričanju o enotnem narodu vendarle imeli že zdavnaj izoblikovano svoje nacionalno jedro v Srbiji, oziroma po tedanjem pojmovanju, tudi v Črni gori. Ta ovira je bila manj učinkovita v Sloveniji, kjer je bil etnični jugoslovanski unitarizem veliko bolj odsev idealne politične usmeritve kot pa opuščanja oziroma zanikanja resnične nacionalne individualnosti Slovencev. Kot smo že videli, so čisto drugačni dosežki SSDP, ko opredeljuje razmerje proletariata do naroda v Srbiji. Jasnost, kar zadeva spoznanje nacionalne individualnosti, pogojuje tudi zmožnost delavskega razreda, da vzame svoj položaj v družbenem in političnem življenju lastnega naroda, na tleh lastnega družbenega delovanja.

Poseben primer so socialisti v Makedoniji. Tu ni bila ustanovljena stranka, ampak so obstajale le skupine socialistov. Makedonski socialisti so se pod vodstvom Vasila Glavinova na konferenci v Kruševu v mesecu juniju 1903. leta odločili pridružiti se kot skupina narodnorevolucionarni VMRO. V VMRO so imeli pravico delovati ne le v narodnoosvobodilnem duhu, ampak tudi v družbeno-socialističnem duhu.[109] V tem so bili makedonski socialisti bliže SSDP (in bolgarskim »tesnim«), ki v nacionalnem gibanju za osvoboditev vidi revolucionarno moč, ki lahko preobrazi Balkan.

Ko smo tako osvetlili prvo stališče, torej, kakšen je odnos delavskih strank do jugoslovanskih narodov kot družbenih pojavov v času pred prvo svetovno vojno, naj vsaj na kratko osvetlimo tudi drugo, to je njihov odnos (stališča in dejavnosti) do reševanja konkretnih narodnih vprašanj v jugoslovanskem političnem kompleksu, zlasti pa njihovo reagiranje na pobude meščanske politike. Tudi v tem primeru ugotavljamo trajne razlike, hkrati pa tudi duha skupnosti.

Že od leta 1875 pa vse do prve balkanske vojne so socialisti v Srbiji (in v drugih deželah Balkana, ki si prizadevajo za popolno osvoboditev izpod oblasti otomanskega cesarstva) pred težko odločitvijo, kakšno taktiko naj sprejmejo do pobud meščanske politike v narodnem vprašanju. Na eni strani je tu veto evropske socialne demokracije proti osvobodilnim dejanjem, čeprav uporniškim, v imenu varovanja *statusa quo* na Balkanu in dajanje prednosti (morebitni) revoluciji v zahodni in osrednji Evropi. »Šele tedaj, ko se bodo težnje teh pritlikavih narodov (Srbi, Bolgari, Slovenci, galicijski Ukrajinci) po zlomu carizma osvobodile vseh panslavističnih hrepenenj po svetovni nadvladi, jim bomo lahko dovolili prosto aktivnost.« »Za osvoboditev zahodnoevropskega proletariata se moramo bojevati skupaj in vse drugo moramo podrediti temu cilju. Naj so balkanski Slovani in njim podobni še tako zanimivi, mi zanje ni prav nič mar, če so njihove osvobodilne težnje v nasprotju s težnjami proletariata... Po mojem mnenju politika proletariata ne sme dovoliti, da bi se zavoljo nekaj Hercegovcev razplamtela svetovna vojna...« Tako je sodil Friedrich Engels leta 1882 in podobno je govoril tudi ob drugih priložnostih.[110] Motivi za ohranitev *statusa quo* so lahko bili leta 1912 tudi povsem drugačni. Francoski socialisti so nasprotovali vojni Francije v Maroku

in v Tuniziji in želeli osamosvojitev in evropeizacijo islamskih narodov. Zanje je to bilo dovolj, da so nastopili proti balkanski vojni. Že leta 1909 se je Tucović pritoževal (v pismu Karlu Kautskemu, 20. januarja/20. februarja) nad Jeanom Jaurèsom, da goji do »nove« Turčije »posebno simpatijo«.

Na drugi strani pa meščanska politika Srbije, zlasti po letu 1903, določi kot cilj vojaško krepitev dežele, njeno opiranje v mednarodnih odnosih na Rusijo in Francijo pa tudi na Italijo, da bi tako pospešila dokončni vojni obračun s Turčijo. To postane še posebno načrtno po šoku, ki ga je povzročila v Srbiji aneksijska kriza 1908—1909. Široke plasti srbskega naroda ne občutijo te politike kot buržoazne, ampak kot narodnoosvobodilne, kot svojo, čeprav niso posebno navdušene nad »svojimi« politiki. V deželi, ki se pripravlja na vojno, se ne krepi samo vojska, ampak se še zlasti krepi militarizem, narašča antidemokratični in zunajustavni vpliv oficirskih grupacij, interesno povezanih z dvorom in s kapitalom.

SSDP je zatrdno odločena (in v tem tudi v celoti uspešna), da ohrani samostojno, neodvisno razredno stališče, ki ni samo sebi namen, ampak pomeni varovanje možnosti za uveljavitev zgodovinske pobude delavskega razreda, za revolucionarni klic na boj. SSDP se niti najmanj ne namerava ločiti od narodnega interesa proletariata in demokratičnega ljudstva. Upošteva dejstvo, da srbsko narodno vprašanje ni rešeno, priznava in zagovarja pravico do narodnega zedinjenja. Narodna samoodločba za SSDP ni kako nejasno vprašanje — ne načelno ne praktično, ni se ji šele potrebno izrekati o tej pravici, saj gre za dejstvo, ki ga je dotlej narodnoosvobodilno gibanje že ustvarilo. Od buržoazne in militaristične politike pa se ločuje v tem, da v odnosu do narodnoosvobodilnih teženj ne gre po lažji poti. Ne dobrika se čustvom ljudskih množic, ampak jim pojasnjuje, kakšen je njihov resnični narodni interes, tudi če to v določenih trenutkih ni ravno popularno. Zedinjenje — da, toda ne v veliki Srbiji, ki »davi« svoje sosede, zato pa Srbija v balkanski federaciji enakopravnih svobodnih narodov! Tega cilja ni mogoče doseči z vojno, oznanja SSDP, čeprav je vojna še tako popularna, narodnoosvobodilna, ampak le z demokratično revolucionarno akcijo prizadetih narodov samih, v takšni akciji naj narodi ustvarjajo svojo svobodno skupnost. Geslo je: Ilinden! Ne Bregalnica! SSDP računa z možnostjo notranje revolucionarne preobrazbe otomanske države. Mimo tega računa na internacionalo in je zato njen disciplinirani član. Vendar pa je hkrati tudi njen kritični član, kar potrjuje dobro znani nastop njenega predstavnika Tucovića na kongresu v Kopenhagnu leta 1910. Leta 1912 nastopi SSDS proti balkanski zvezi, kot nastopi leta 1914 proti vojni, saj verjame v moč internacionalnega proletariata. Zgodovina potrjuje upravičenost njene kritičnosti do vojne, ki jo vodijo buržoazija in dinastije, utelešene v militarizmu, v tragični drugi balkanski vojni, v nasilnem režimu v Makedoniji in v stari Srbiji, v novem pohodu na Albanijo. Toda zgodovina ne potrjuje njenega mišljenja, da narodnoosvobodilna vojna, celo takšna, kakršna je bila po svoji naravi prva balkanska vojna, in tudi ne obrambna vojna, kakršna je bila za Srbijo prva svetovna vojna, ne more obroditi tudi dobrih, zlasti pa ne zgodovinsko nujnih in v življenju več kot potrebnih sadov.

Kljub težkim dilemam, kakršne je SSDP občutila, ko se je Srbija v 1914. letu znašla v vojni za obrambo neodvisnosti,[111] se nikoli ni od-

povedala prizadevanjem, da bi politično povezala razredni in narodni interes srbskega proletariata in naroda, saj v tem ni videla nasprotij. Vedno bolj postaja očitno, da je to osrednji problem strategije in taktike revolucije majhnega naroda na Balkanu. Rešitev ji ne ponuja socialdemokratska internacionala, še manj buržoazni nacionalizem. Potrebno je bilo počakati duha nove dobe, ki napoči po prvi svetovni vojni. In počakati, da se porodi problem svobode po osvoboditvi.

Dokaj različen je položaj in politični razvoj južnoslovanskih socialistov v habsburški monarhiji. Že v devetdesetih letih 19. stoletja, ko se v buržoazni politiki še niso porodile aktualne pobude v jugoslovanskem smislu, so že formulirali svojo zamisel socialističnega gibanja južnoslovanskega proletariata. Proti »prepiru« meščanskih slojev v »jugoslovanskih deželah«, to je v Hrvatski-Slavoniji pa tudi v Dalmaciji, so leta 1896 (na ustanovnem zboru Jugoslovanske socialne demokratične stranke v Ljubljani, na katerem so iniciativno sodelovali tudi delegati Socialno demokratske stranke Hrvatske in Slavonije) sprejeli kot podlago politiko jugoslovanskega proletariata — »ljubezen in bratstvo vseh jugoslovanskih narodov«. To je bila prva formulacija zahteve, ki je postala glavno geslo jugoslovanskega narodnoosvobodilnega boja 1941—1945, prva formulacijo gesla »bratstvo in enotnost«.

Tako kot v času revolucije je bilo tudi v letu 1896 to geslo razumljeno kot prvi pogoj jugoslovanskega socializma in hkrati kot njegov cilj. Konkretna akcija je veljala Hrvatski in Sloveniji. Gre za prizadevanje, da bi ustvarili, ne glede na dualistično razdelitev dežel, enotno socialdemokratsko stranko jugoslovanskih socialistov. Zato je novoustanovljena socialdemokratska stranka slovenskega proletariata že vnaprej sprejela ime »jugoslovanska«. Zbor leta 1896 je sprejel tudi najnovejši sklep kongresa internacionale v Londonu o pravici vseh narodov do samoodločbe. Zbor je razpravljal tudi o razmerah v socialističnem gibanju v Srbiji in v Bolgariji ter sprejel predlog, da bo »bodoči jugoslovanski strankin zbor v Zagrebu pretresel vprašanje, kako ustanoviti jugoslovanski literarni list, ki bi objavljal znanstvene in beletristične članke v slovenskem, hrvaškem, srbskem in bolgarskem jeziku«.

Sile socializma na jugu habsburške monarhije pa seveda niso bile zadostne, da bi v organizacijskem smislu premagale dualistični zid in tako sta še naprej samostojno delovali na eni strani SDSHiS, najhuje preganjana in prepovedovana, na drugi, v avstrijski državni polovici, pa JSDS, ki povezuje Dalmacijo in hrvatsko Istro s slovenskim delavstvom.

Socialisti so prva politična skupina na Hrvatskem, ki zavrže zgodovinske nacionalne programe, tako hrvatske kot srbske. Program zedinjenja in osamosvojitve Hrvatske, ki temelji na naravni pravici naroda (nacionalno enotnih Hrvatov in Srbov Hrvatske), povezujejo hrvatski in srbski socialisti z vprašanjem družbene preobrazbe. V nobenem delu Hrvatske socialisti ne sprejmejo vodstva meščanstva v nacionalnem gibanju.[112]

Slovenski socialisti nimajo težav s tem, da bi morali zanikati zgodovinsko pravo kot podlago narodnega gibanja, saj je slovenski narodni program etnično utemeljen. V programu celotne avstrijske socialne demokracije za rešitev narodnega vprašanja v Avstriji, ki je bil sprejet v Brnu leta 1899, je zapisana zahteva po odpravi zgodovinskih dežel. Program zahteva namesto njih nacionalno avtonomijo za ozemlja, določena z jezikovnimi mejami. JSDS vidi v tem skladnost s programsko zahtevo za ustanovitev Zedinjene Slovenije. Prepričanje, da socializem

rešuje tudi vprašanje enakopravnega obstoja majhnih narodov, pritegne na začetku 20. stoletja v socialdemokratsko stranko del najbolj ustvarjalne slovenske inteligence. S tem postaja JSDS v kulturnem življenju naroda in v njegovi narodni misli velika sila, dosti krepkejša, kot bi to lahko sklepali iz števila glasov, ki jih stranka dobiva na volitvah. Tako se je rodila progresivna alternativa meščanskemu nacionalizmu.

S poudarjanjem dejstva, da so bile južnoslovanske socialdemokratske stranke v habsburški monarhiji pod vplivom avstromarksizma, hočejo pisci ponavadi reči, da se tega vpliva niso otresle in da so sprejemale prizadevanja avstrijske in ogrske socialdemokratske stranke za ohranitev celote habsburške državne zveze. Nočejo reči, da ti naši socialisti omejujejo zedinjenje južnih Slovanov le na državljane tega državnega sklopa, ali pa da hočejo aneksijo tistih južnih Slovanov, ki so zunaj njega. To je postalo že zgodovinski stereotip. Zato moramo te trditve znanstveno osvetliti.

Novejše raziskave[113] dokazujejo, da je avstrijska nemška socialdemokratska stranka v desetletju 1899—1908 zagovarjala stališče o »mali Avstriji«, se pravi, da je računala z odpravo dualizma s pomočjo popolne odcepitve Ogrske. Takšno stališče so sprejele vse socialdemokratske stranke Avstrije na skupnem kongresu leta 1903 kot splošen sklep. (»... Socialna demokracija Avstrije ... naravnost, popolnoma in vselej odklanja državnopravno skupnost z Ogrsko ...«) Pobudnika tega sklepa V. Adler in Austerlitz sta pričakovala, da se bo »mala« Avstrija hitreje demokratizirala, saj se bo morala sprijazniti s položajem majhne države in se odreči imperialističnim ambicijam, kar pa naj bi pomenilo tudi odstop od velikoavstrijskih načrtov (o likvidaciji dualizma s pomočjo kompromisa med federacijo in centralizacijo celotne monarhije pod okrepljeno cesarsko oblastjo).

Odcepitev in popolna neodvisnost Ogrske (seveda skupaj s Hrvatsko ter z okupirano Bosno in Hercegovino) bi ustvarila povsem nove možnosti tako za hrvatsko-srbsko politiko kot tudi za politiko Srbije. Vendar pa bi to pomenilo definitivno ločitev Slovencev od jugoslovanskega kompleksa. Zato je predstavnik JSDS E. Kristan na omenjenem kongresu še pred glasovanjem o takšnem sklepu opozoril, da bi to pomenilo delitev Jugoslovanov. Vendar, »z višjega vidika ne preostaja nič drugega, kakor razdeliti to slučajno zlepljeno telo (to je habsburški državni sklop) v njegove naravne dele (takšna pa je skupnost Jugoslovanov); šele tedaj se bodo deli, ki spadajo skupaj, spet svobodno združili ... Moderna Avstrija — morebiti pa to sploh ne bo Avstrija — lahho nastane le, če se nemoderna, fiktivna Avstrija razruši.«[114]

Tako se je torej JSDS z nastopom E. Kristana postavila po robu državnopravno utemeljenemu konceptu avstrijske socialne demokracije za rešitev krize dualizma (popoln razhod obeh držav, s tem da vsaka izmed njiju ostane integralna) in sprejela lasten koncept, utemeljen na narodih in na njihovi svobodni odločitvi, povezan s perspektivo zedinjenja Jugoslovanov in brez obveznosti, da se to mora zgoditi v mejah Avstrije. Misel, da svobodnim narodom Avstrija ni nujno potrebna, spominja na misel Svetozarja Markovića, ki smo jo že večkrat poudarili.

Na drugi strani pa najbolj ugledni avstrijsko-nemški social-demokrati niso videli dokončne perspektive v ohranitvi Avstrije (ne male ne velike), ampak v priključitvi — z zmago socializma — njenih nemških delov združeni Nemčiji (torej program levice iz leta 1848). To je ome-

njal V. Adler na italijansko-avstroogrski socialistični konferenci v Trstu leta 1905.[115] O tem je pisal leta 1907 tudi O. Bauer v svoji knjigi, ko je zahteval v prehodnem obdobju razširitev brnskega programa na celotno monarhijo (se pravi tudi na Ogrsko). Češki recenzent pri tem ugotavlja: »Tovariš Bauer ne vidi nobenega načina narodne ureditve v Avstro-Ogrski kot dokončnega, saj je prepričan, da bo socializem nekoč povezal vse narode, ki po jeziku sodijo skupaj, torej avstrijske Nemce s tistimi v rajhu, avstrijske Italijane z njihovimi soplemenjaki v kraljevini, Poljake z njihovimi ruskimi in pruskimi brati itd. Zato je narodna avtonomija v duhu njegovega spisa pravzaprav prehodno stanje na poti k dokončni likvidaciji avstroogrskega cesarstva.«[116]

To so brali in to so vedeli tudi slovenski socialisti pa tudi tisti na Hrvatskem. Ne smemo namreč pozabiti na njihove tesne vezi s češko stranko in na njen vpliv. Češka stranka pa je verjela v »nacionalno revolucijo vzhodnoevropskih majhnih narodov«, pri čemer je bila prepričana, da je ta revolucija tukaj »lahko zmagovita le v rdeči zori velike evropske socialne revolucije.«*

Vse to je bilo zapisano, povedano in mišljeno pred aneksijo Bosne in Hercegovine. Aneksija pa je v politiki marsikaj spremenila in pokazala, da Avstro-Ogrska ne namerava odstopiti od imperialističnih namer in možnosti vojne na Balkanu.

V aneksijski krizi je Dimitrije Tucović v pretresljivem pismu Karlu Kautskemu, ogorčen zavoljo tega, ker vodilni avstronemški socialdemokrati izražajo »zamisel, da balkanske narode osrečijo v Avstro-Ogrski«. Tucović opozarja, »kako zelo to prizadene stvar socializma v Srbiji«. »Toda prosim Vas,« nadaljuje Tucović, »da mi verjamete, da so politične razmere v ‚kraljevsko morilski' Srbiji ugodnejše za socialdemokratsko dejavnost kot pa v vseh jugoslovanskih provincah Avstro-Ogrske... Kar zadeva demokratične ustanove, je Srbija pred jugoslovanskimi provincami Avstrije.« Tucović zavrača idejo o balkanski konfederaciji, ki bi prihajala od socialdemokratov na Dunaju kot tolažba za aneksijo Bosne in Hercegovine. »Po mojem mnenju je z aneksijo Bosne in Hercegovine, s čimer sta dve tretjini srbskega naroda dokončno prišli pod oblast Avstro-Ogrske, za Srbijo in srbski narod pokopana zamisel o konfederaciji balkanskih narodov.« Tucović zavrne tudi priporočilo o ustanovitvi (državne) zveze z »novo« Turčijo, saj se sprašuje: »Ali je vredno prizadevanj, da bi prek srbsko-turških prijateljskih zavezništev ovekovečili aziatsko zatiranje pripadnikov našega naroda v Turčiji in to samo zato, da bi se izognili avstrijski vladavini?« Tucović tudi pove, kakšna rešitev bi bila najbližja in najbolj naravna za Srbijo (vsekakor skupaj z Bosno in Hercegovino): »Najbolj naravna zveza na Balkanu bi bila zveza med Srbijo in Bolgarijo, toda vsi dosedanji poskusi so propadli zavoljo bolgarskega občutka premoči in tujih diplomatskih vplivov.«[117]

V tej brezizhodni dilemi tudi jugoslovanska ideja ni pomenila rešitve. Aneksija je, kot kaže, preprečila možnost nastanka skupnega stališča slovenskih socialdemokratov, tistih v Hrvatski-Slavoniji in v Bosni in Hercegovini na eni strani ter SSDP (in bolgarskih »tesnih«) na drugi strani, namreč skupnega stališča, da je treba rešiti jugoslovansko vprašanje, pa čeprav šele nekje v daljni perspektivi. Vzrok za to ni bilo le dejstvo, da se je SSDP zanimala predvsem za probleme Balkana.

---

* Po Mommsenu le Karl Renner ves čas zagovarja ideje o celovitosti habsburške monarhije.

Morda je k temu še bolj prispevalo nezaupanje SSDP do (južnoslovanskih) socialistov v Avstro-Ogrski. To nezaupanje pa se je akutno povečalo zavoljo njihovega odnosa do aneksije. Formalno je niso opravičevali, so jo pa sprejeli ne le kot dejstvo, ampak tudi kot logično in za socializem v Bosni in Hercegovini konec koncev koristno dejanje.

Takšnega stališča (južnoslovanskih) socialistov v Avstro-Ogrski ne nameravamo ne pojasnjevati ne opravičevati, saj je izražalo nerealno podcenjevanje tiste prve nevarnosti za svobodo balkanskih narodov in narodov podanavske monarhije, zlasti pa jugoslovanskih narodov, ki jo je pomenil nemški in avstroogrski imperializem. Niso namreč doumeli, da je imperializem nov družbeni pojav in ne le izraz zastarelih velikodržavnih resentimentov. Njihovo stališče ni zaznavalo, da prav ta in takšen imperializem neposredno ogroža temeljni kamen celotne socialistične miselne stavbe, kako se bodo razvijali mednarodni odnosi. Imperializem namreč preprečuje možnost srednjeevropske socialistične revolucije, o kateri so govorili kot o daru zgodovinskega razvoja (če ne bo vojne). S tem pa bi naglo skopnela podlaga za tisto samozavestnost tukajšnjih socialistov, ki je rastla iz njihovega prepričanja, da je že pripadnost gospodarsko in civilizacijsko razvitejši državi dovolj trdno poroštvo za realno pot v socializem.*

Empirično prednost so imeli leta 1908 socialisti majhnih nacionalnih držav na Balkanu, ki so zelo neposredno občutili pritisk imperializma na njihove dežele in so lahko videli, da imperializem uničuje in ne povečuje možnosti socializma. Zato niso videli ne zase ne za svoje dežele ne za socializem v njih nobene priložnosti, če bi se vključili — čeprav ne tako neposredno kot Bosna in Hercegovina — v sfero industrializirane centralne Evrope. Njihova buržoazija je že sama, še pred njimi, odsekala to zgodovinsko možnost in se izrekla za ustvarjanje nacionalne državnosti, neodvisnosti. Socialisti Srbije niso mogli spet odpirati že opuščene alternative, ker bi jih to ločilo od naroda. Zato so rešitev, za katero se je zavzela buržoazija, tudi sami sprejeli kot zgodovinski napredek. Ne da bi se zavedali, so anticipirali neko elementarno izkušnjo bodoče jugoslovanske revolucije, to namreč, da lahko proletariat uspešno bije temeljni boj za revolucijo le na tleh svojega naroda in v skupnosti narodov, ne pa v nekakšnih nadnacionalnih razsežnostih.

Zato so se srbski socialisti (in bolgarski »tesni«) varovali tega, da bi s čimerkoli ustvarili vtis, kot da sprejemajo aneksijo Bosne in Hercegovine. Zato ti socialisti (stranke) niso hoteli sodelovati na skupni konferenci SDS HiS, JSDS ter SDS BiH o jugoslovanskem vprašanju.** Razume se, ne zato, ker ne bi doumeli pomena celotnega jugoslovan-

---

* Znano je, da so v tridesetih letih tega stoletja živeli v podobni zmoti tudi italijanski komunisti, ki so bili prepričani, da ne more biti revolucije v zaostali Jugoslaviji, preden ne bo zmagala revolucija v razvitejši Italiji. Ivan Regent piše, da je prav to prepričanje olajšalo italijanski stranki odločitev, da je leta 1934 podpisala izjavo o slovenskem vprašanju, ki govori o pravici do odcepitve slovenskih krajev od Italije. Bili so prepričani, da se to ne bo zgodilo, da bo italijaska revolucija zadržala Slovence in istrske Hrvate v Italiji in jih odvrnila od tega, da bi se pridružili Jugoslaviji, ki je revolucija še ne bi zajela.

** Glavna uprava SSDP je 16. februarja (1. marca) 1909. leta sklenila odgovoriti na povabilo, naj obiščejo Ljubljano, »da naša stranka ugotavlja, da ni ne primerno ne smotrno, da bi pretresala vprašanje posledic aneksije Bosne in Hercegovine na konferenci, ki bi ta akt sprejela kot izvršen in ga priznala«. (D. Tucović, *Sabrana dela*, knj. 3, »Rad«, Beograd 1975, str. 45).

skega kompleksa za Srbijo in za srbski narod. Tucović sicer pride na konferenco treh južnoslovanskih socialdemokratskih strank o jugoslovanskem vprašanju v mesecu novembru 1909 leta v Ljubljani, vendar samo za to, da bi jo pozdravil in povedal, v čem vidi pomen jugoslovanske konference in jugoslovanske misli za Srbijo v takratnih razmerah: »Misel jugoslovanske konference,« je dejal, »je bliže avstrijskim Jugoslovanom kot pa Srbom iz kraljevine, vendar obstaja med nami popolno sporazumljenje, saj vemo, da nas le jugoslovanska kulturna (!) skupnost popelje iz dosedanje osamljenosti in blokade (Srbije).«

SSDP (in bolgarski »tesni«) je dajala prednost uresničitvi starejše zamisli o balkanski socialistični konferenci. Prizadevala si je, da bi tematiko konference, ko se je sestala v Beogradu, omejila na probleme Balkana in je zato le kompromisno in neobvezno pristala na to, da konferenca omeni jugoslovansko vprašanje v njegovi najmanj »nevarni« (najmanj politični) obliki, to je v obliki sprejetja teze o nacionalni enotnosti vseh južnih Slovanov. Tako se je izognila možnosti, da ustvari tudi najmanjši vtis, da sprejema aneksijo Bosne in Hercegovine.

Vendar to ni spremenilo dejstva, da se je dva meseca poprej v Ljubljani sestala konferenca JSDS, SDS HiS in SDS BiH, posvečena jugoslovanskemu vprašanju, ki je sprejela tako imenovano tivolsko resolucijo. Konferenca je ugotovila poseben interes proletariata za reševanje jugoslovanskega vprašanja in ga osvetlila kot vprašanje enotnega naroda Jugoslovanov, vendar ne v državnopravnem, političnem pomenu, ampak v kulturnem. Cilj avstroogrskih Jugoslovanov je, da se konstituirajo kot kulturno avtonomna enota v popolnoma demokratični konfederaciji narodov (obdonavske države). Zato se zavzemajo za postopno demokratizacijo obstoječe države, začenši s stvarnimi političnimi razmerami in institucijami dualistične države. Kar zadeva celotno južno slovanstvo in tisto onstran avstroogrske meje, resolucija vnovič poudarja, da je potrebno ustvariti enoten narod, da zato vsi »sedanji jugoslovanski narodi« potrebujejo skupno kulturno in politično dejavnost, prvi pogoj za njihovo popolno enotno narodno življenje pa je sklenitev sporazuma o skupnem narodnem jeziku in pravopisu. Konferenca se je sestala proti volji avstrijsko-nemškega socialdemokratskega vodstva. Njena neposredna namera je bila sestaviti jugoslovanski program, s katerim bi se postavili po robu državno-pravnim (trialističnim) zahtevam jugoslovanske meščanske politike. Na konferenci je bilo poudarjeno, da njena zahteva ni državne narave.

Balkanska socialistična konferenca v Beogradu je bila obrnjena k problemom jugovzhodne Evrope, zlasti pa balkanskega polotoka. Poudarila je nevarnost in škodljivost osvajalskega evropskega kapitalizma v tem prostoru, nujnost odpora predvsem imperializmu Avstro-Ogrske in vplivu ruskega carizma. Upoštevaje spoznanje, »da se moči razrednega boja najpolneje razvijajo v neodvisnih deželah in narodih«, je konferenca pozvala socialno demokracijo, naj odpravlja nasprotja med narodi na jugovzhodu Evrope in si prizadeva za njihovo zbližanje, naj pomaga vsem prizadevanjem za polno demokratično samoupravo in neodvisnost narodov, naj ugladi pota za grupiranje, ki ga terja moderen gospodarski razvoj kot edino poroštvo gospodarske in politične samostojnosti. Konferenca zlasti poudarja, da vsega tega nikakor »ni mogoče v duhu narodnih interesov izpeljati niti z militaristično politiko balkanskih monarhij« (to je z vojno proti Turčiji) niti »ne z opiranjem ali apeliranjem na kapitalistične evropske (velike) države,« »ne

glede na to, ali so absolutistične (Rusija) ali republikanske (Francija), nacionalne (Nemčija) ali nacionalitetne (Avstro-Ogrska)«, saj so vse osvajalne. Jugoslovansko vprašanje je bilo kompromisno upoštevano v razpravi (na način, kot smo ga omenili), v resoluciji pa posredno v sklepu, ki govori o tem, naj prihodnja konferenca (leta 1911 v Sofiji, ki pa je ni bilo) »sprejme natančen program naših političnih in nacionalnih zahtev«. Nekaj podobnega velja tudi za omembo programa demokratične federacije blakanskih narodov.

O ljubljanski in beograjski konferenci je bilo veliko napisanega in objavljeni so tudi vsi glavni dokumenti. Monografsko sta obdelala ti konferenci Stojan Kesić in Enver Redžić.[118] Odkrila sta številne momente in sprejela tudi dokončne sklepe. Kljub priznanju, ki ga zasluži njuno delo, pa vendarle sodimo, da bo potrebno te probleme še osvetljevati. Vse preveč preprosto bi bilo postavljati eno konferenco v nasprotje z drugo na podlagi kategorij »reforma« in »revolucija«[119] ali pa diferencirati cilje s primerjavami v tem, kakršna bi bila »preurejena Avstrija« in kakšna »zveza socialističnih republik na Balkanu«.

Rečeno je: »Tivolska formula je bila politična zabloda in zgodovinska zmota.« To je res in tudi ni. Že pred prvo svetovno vojno so posamezni socialisti v Sloveniji kritično opozorili, da je etnični unitarizem južnih Slovanov zabloda, da je potrebno upoštevati narode in njihove medsebojne odnose ter se izreči za enakopravnost. Ti socialisti so kritično zavrgli kot zgodovinsko zmoto izhodišče tivolske resolucije, da narodno vprašanje ni politično vprašanje, da ne gre za vprašanje o nastanku nacionalne države. Najbolj zrela kritična sodba je znano Cankarjevo stališče o jugoslovanski zvezni republiki. Temu je Cankar v debati dodal: »Storimo kot Mazzini v Italiji! Pustimo Avstrijo v njenem dreku!« V čem torej tivolska »formula« ni zabloda in zmota? V temeljnem hotenju in misli njenih sklicateljev, da bi poudarili proletariat kot tisti dejavnik, ki rešuje jugoslovansko vprašanje, da bi poudarili pomen jugoslovanskega vprašanja za proletariat. Zgodovina, ki je nepolno desetletje po ljubljanskem kongresu ustvarila Jugoslavijo (resda brez Bolgarije) in ki nas vedno bolj oddaljuje od balkanske federacije, je potrdila pravilnost poudarjanja jugoslovanskega vprašanja kot posebnega vprašanja v nacionalnih kompleksih na jugovzhodu Evrope, dala je prav tistim, ki so ga poudarjali kot posebno vprašanje proletarske politike socialistov jugoslovanskih narodov.

Dejstvo je, da proletarska politika vse do začetka prve svetovne vojne ni zmogla izoblikovati skupnega stališča in programa, kako reševati jugoslovansko vprašanje. To ni bilo brez posledic.

Jugoslovanski etnični unitarizem socialdemokratskih strank na območju Aostro-Ogrske in izmikanje SSDP jugoslovanskemu vprašanju je med drugim povzročilo, da socialisti jugoslovanskih narodov niso imeli pripravljene lastne rešitve vprašanj nacionalnih odnosov v jugoslovanski državi, ko je le-ta nastala. Seveda pa so obstajala posamezna stališča izoblikovana v duhu federalizma. Za Črno goro je že leta 1911 Krsta Popović poudarjal, da mora biti samostojna državna enota v federaciji s Srbijo in drugimi. Leta 1918 je zagovarjal federalizem v Jugoslaviji Vukašin Marković. Vojvodinski revolucionarji (Pelagićevci) so prav tako zagovarjali načelo federacije. Federalistični koncept Ivana Cankarja iz leta 1913 je odmeval tudi še pozneje. Jugoslovansko federativno republiko je med srbskimi, hrvatskimi in slovenskimi izseljenci v ZDA med prvo svetovno vojno afirmiral Etbin Kristan kot zahtevo

socialistične Jugoslovanske republikanske zveze. Omenili smo že »La Yougoslavie« v Ženevi. Jugoslovansko federativno republiko je zahtevala »mladinska« opozicija v JSDS 1917—1918 (Milan Lemež, Albin Prepeluh, Lojzka Štebi). Na drugi strani pa ideja Makedonskega revolucionarnega komiteja (Dimitrije Čupovski) o balkanski federaciji predvideva federativno strukturo tudi za jugoslovansko območje (poleg Makedonije naj bi bile članice federacije s tega območja še Srbija, Hrvatska, Bosna in Hercegovina ter Slovenija).

Vendar pa delavske stranke niso sprejele federalistične ideje, ki so jih zagovarjale posamezne skupine ali posamezniki. Še manj so pristale na to, da bi na tej podlagi usklajevale med seboj svoja stališča.

Najpomembnejša posledica z največjim neposrednim učinkom je bila to, da so jugoslovanske delavske stranke v svetovni vojni prepustile meščanski politiki pobudo v jugoslovanskem gibanju. Tako so bile leta 1918 in pozneje nepripravljene, da bi pravočasno pripravile lastne politične rešitve za nacionalne odnose v novi državi in da bi jih organsko vključile v revolucionarne programe. Tako so revolucionarni socialisti (KPJ) v resnici morali sprejeti rešitve, ki jih je vsem vsilila buržoazija. Te rešitve so poskušali samostojno utemeljiti, pri čemer so izhajali iz razrednorevolucionarne argumentacije (enotnost delavskega razreda nove države kot elementarni pogoj za revolucijo), vendar pa to ni spremenilo politične vsebine teh rešitev. Buržoazija jih je navkljub medsebojnemu merjenju moči vsilila proletariatu ne le kot politične rešitve, ampak tudi kot razredne — seveda v buržoaznem smislu. Zgodovina je pokazala, da je na ohranjevanje teh rešitev (ne glede na medsebojne kompromise) bilo vezano ohranjevanje obdobja buržoazije na tleh Jugoslavije. To obdobje je trajalo, dokler so trajale te rešitve. S porazom v njihovi obrambi — ko jih je branila tudi za ceno protinarodnega sodelovanja s fašističnim okupatorjem v boju proti osvobodilnim silam narodov — se je izteklo tudi obdobje buržoazije.

6. NARODI V USTVARJANJU JUGOSLAVIJE

Svetovna vojna se je začela leta 1914, povod zanjo pa je bilo jugoslovansko vprašanje. Nastal je vtis nekakšne usodne povezanosti politike velikih držav z območjem današnje Jugoslavije. Toda ta povezanost je bila le navidezna. Vse te države so se na tem območju obnašale in ravnale samo in izključno v skladu s svojimi lastnimi interesi. Edini nosilci jugoslovanskega gibanja so bili narodi današnje Jugoslavije sami, samo ti narodi so zastavljali jugoslovansko vprašanje kot samostojno vprašanje in zahtevali njegovo celovito rešitev.[120]

Srbija je v obupni obrambi pred avstroogrskim napadom zbudila in združila vse moči te majhne države, a velikega ljudstva. V nasprotju s pričakovanji evropskih glavnih štabov in javnosti so se njene sile — skupaj s Črno goro — uspešno upirale napadalcem. S tem se je ponudila priložnost realno zastaviti jugoslovansko vprašanje v mednarodnih odnosih, da Srbija postane pri tem reševanju glavni stvarni in politični dejavnik. Z razvojem starega zunanjepolitičnega cilja Srbije — zedinjenje vseh delov srbstva v eno državo — v program zedinjenja tudi vseh Hrvatov in Slovencev v skupno državo s Srbi, je nastal program, ki ga je mogoče pogojno imenovati jugoslovanski. Jugoslovanski je bil po obsegu, ne pa še po notranji kvaliteti. Svojega jugoslovanskega programa srbska vlada ni ne razumela ne uresničila kot vsebinsko preseganje prvega cilja, to je v duhu nastanka skupnosti narodov. Razumela in uresničila ga je kot razširitev svojega prvega, vselej temeljnega cilja, vštevši ohranitev starega statusa za vse dežele, ki jih je po Kumanovu pridobila na jugu. Značilno je, da je bil pritisk vlad antante prav na tem sektorju (pritisk, da bi Srbija odstopila Bolgariji ozemlje v Vardarski Makedoniji kot nagrado za bolgarsko nevtralnost) povod za to, da je srbska vlada v prvih dnevih meseca septembra 1914. leta prvič sprejela svoj jugoslovanski program in ga tem vladam sporočila. Kot nujno kompenzacijo je zahtevala priznanje, da je vojni cilj Srbije močna jugozahodna (!) slovanska država, ki bo združevala vse Srbe, Hrvate in Slovence. Drug tak pritisk vlad antante (šlo je za meje z Romunijo) pa je bil povod za to, da je srbska vlada 21. septembra 1914. leta svojim diplomatskim predstavnikom sporočila, kakšne bi morale biti meje te države, ki jih mora doseči Srbija. Odločilni korak pri prehodu iz tajne diplomacije v javnost je storila novoustanovljena koalicijska vlada Srbije 7. decembra 1914. leta s svojo izjavo v skupščini v Nišu. Močna spodbuda načrtom za osvoboditev vseh Srbov, Hrvatov in Slovencev kot dejanja Srbije so bili v teh mesecih glasovi, da francoska in italijanska diplomacija razmišljata o možnosti ustanovitve posebne hrvatske ali hrvatsko-slovenske države. Ustanovitev takšne države

bi ogrozila ideal zedinjenja vseh Srbov in zanikala celovitost jugoslovanskega vprašanja. Takšne govorice so povečale zanimanja srbske vlade za stike z jugoslovansko usmerjenimi emigranti iz habsburških dežel, ki so se zatekli v Rim, pa tudi zanimanje za uskladitev vojnega programa z njimi. V pogovorih s to emigracijo pa tudi v stikih s posameznimi uglednimi Slovenci, Hrvati in »zamejskimi« Srbi, ki so se mudili v Srbiji, je srbska vlada formulirala omenjeno »niško deklaracijo« (boj za obrambo Srbije je od prvega trenutka postal »boj za osvoboditev in zedinjenje vseh naših nesvobodnih bratov Srbov, Hrvatov in Slovencev«.)

Z niško deklaracijo je vlada Srbije javno postala eno izmed središč jugoslovanskega gibanja. Postala je središče, ki je bilo vsekakor najmočnejše in tudi politično vodilno. Takšnega položaja ni izgubila niti tedaj, ko se je na jesen leta 1915 , skupaj z vojsko umaknila iz zasedene Srbije. Zedinjenje Srbov v jugoslovanski obliki bi bil optimalen način zedinjenja, vštevši privolitev Hrvatov, ki bi se na podlagi lastnega interesa izrekli za jugoslovansko državnost. Slovence je srbska vlada vključila v ta svoj program kot dopolnitev — zavoljo njihove pripadnosti južnemu slovanstvu, zavoljo povezanosti s hrvatskim gibanjem ter njihovih davnih jugoslovanskih teženj pa tudi zavoljo njihovega položaja, ki je odpiral Srbiji srednjeevropsko razsežnost. Vključitev Slovencev v jugoslovansko zedinjenje bi bilo poroštvo tako za obračun z napadalsko Avstrijo kot tudi za zavarovanje pred poskusi povračilnih ukrepov. Za srbsko vlado je pomenil njen jugoslovanski program optimalno razširjeno varianto tradicionalnega »malega« programa, po katerem bi šlo za priključitev Bosne in Hercegovine in morda še mejnih območij habsburške monarhije z večjim ali manjšim deležem srbskega prebivalstva. Seveda je šlo v tem primeru tudi za zedinjenje s Črno goro. »Mali« program je vse do konca prve svetovne vojne ohranil naravo strateške rezerve za primer, če se vojna ne bi končala z zmago, ampak s kompromisom (»beli mir«), pa tudi naravo enega izmed sredstev za uveljavitev centralističnega koncepta zedinjenja (po letu 1918 se preobrazi v grožnjo »amputacije«).

Vsi cilji niške deklaracije so neposredno zadevali le habsburško monarhijo. Uresničljivi so bili le na njen rovaš, bržčas le z njenim razbitjem. Prav s to verjetnostjo pa so neposredno zadevali tudi v strateške cilje antante ter v ambicije Italije na vzhodni jadranski obali. Zadevali so tudi diplomatska prizadevanja antante, da bi na svojo stran pridobila Italijo, tedaj še nevtralno zaveznico Nemčije in Avstro-Ogrske. Jugoslovansko vprašanje je tako dobilo izrecno mednarodno naravo na prav svojevrsten način. Križalo se je namreč z vojnimi cilji obeh sovražnih skupin velikih držav. Leta 1914 in še dolgo zatem države antante niso nameravale razbiti habsburške monarhije, čeprav je bilo jasno, da je tudi zanje aktualno vprašanje politične preobrazbe osrednjega in jugovzhodnega območja Evrope. Stanja pred vojno ni bilo več mogoče obnoviti. To dokazujejo nemški načrti o nastanku »Mitteleurope«, prav tako pa tudi prizadevanja nemških strank v Avstriji za čimprejšnje oktroiranje ustave, kar bi naj utrdilo njihovo hegemonijo. To so dokazovali tudi vsi drugi vojni cilji centralnih držav.

Zmaga centralnih držav bi pokopala vse jugoslovanske upe. Tega ni prav nič spreminjalo dejstvo, da je avstroogrsko vrhovno poveljstvo v letih 1915 in 1916 — potem ko je Italija stopila v vojno na strani antante — preučevalo možnosti za povečanje bojne pripravljenosti

Slovencev in Hrvatov na italijanski fronti. Na Soči so le-ti imeli občutek, da branijo svojo deželo pred italijanskim imperializmom. Vojaški krogi so tedaj povsem neobvezno predlagali možnost notranje reforme v zmagoviti Avstriji, ko bi se povečala vloga krone in vojske kot njene glavne opore. Kar zadeva antanto, je bilo povsem očitno, da ne namerava priznati jugoslovanskega vprašanja kot posebne celote. To je bilo mogoče videti celo tedaj, ko je diplomacija ZDA v januarju 1917. leta izsilila od antante izjavo o vojnih ciljih in ko se je le-ta izrekla za razbitje Avstro-Ogrske. Tudi v tem primeru je antanta računala na ločen obstoj (povečane) Srbije in Črne gore, ločeno od njiju pa govorila o usodi avstroogrskih »Slovanov« (se pravi Slovencev in Hrvatov). Predvidela je meddržavno razkosanje delov njihovega ozemlja! Carska vlada Rusije je Srbiji predlagala, naj svoje cilje omeji na pravoslavno območje, in to zlasti v tistih fazah vojne diplomacije, ko je računala z ohranitvijo habsburške monarhije. Minister za zunanje zadeve carske Rusije je 6. maja 1915. leta izrecno zavrnil prizadevanja srbskih odposlancev, da bi se Rusija zavzela za osvoboditev Slovencev; kar pa zadeva Hrvate, se je čudil trditvi, da Hrvatje zahtevajo skupnost s Srbi. Bilo pa je izrečenih tudi nekaj zaupnih izjav carskih diplomatov, da Srbija lahko dobi Hrvatsko-Slavonijo, »če ljudstvo ne bo nasprotovalo« (ruski poslanik 19. julija 1915. leta in podobno 24. julija istega leta tudi carski minister za zunanje zadeve), vendar je šlo bolj za besedno koncesijo argumentom Srbije, kot pa za stvarno hotenje. Slovenija je izvzeta tudi v teh izjavah.

Možnost notranjega revolucionarnega prestrukturiranja tega dela Evrope je postala stvarna šele leta 1917, vendar ni bila izrabljena, saj je v vodstvih delavskih strank centralnih držav prevladoval reformizem. Če bi sodili po stališčih predstavnikov levice v teh strankah, bi se lahko prepričali, da tudi njihova revolucija, ki je nikoli niso poskušali izpeljati, ne bi rešila narodnih vprašanj v duhu jugoslovanskega zedinjenja, ampak bi ostala pri zgodovinsko determinirani, obstoječi skupnosti narodov Podonavja na eni strani ter Balkana na drugi. Jugoslavija ni bila ne v načrtu centralnih držav in prav tako ne v načrtih antante in tudi ne evropske revolucije.

Politični položaj na jugoslovanskih območjih habsburške monarhije označujejo predvsem represiven in teroristični pritiski tako civilnih kot tudi vojaških državnih oblasti, čeprav so bile razlike od območja do območja tako v načinih kot v intenzivnosti, naj je šlo za neposredno fizično preganjanje srbskega prebivalstva, kar je bilo še posebej značilno za Bosno in Hercegovino, za uničevanje vseh jugoslovanskih vezi, češ da gre »za preprečevanje srbofilstva«, ali pa za poskuse občega obračuna z nezaželenimi narodno-političnimi gibanji (na slovenskem Štajerskem in Koroškem). To so bile različne izpeljave represivnega režima, vendar je njegova absolutistična usmeritev bila enotna. V avstrijski državni polovici nista delovala ne parlament na Dunaju ne deželni zbor, medtem ko sta bila na Ogrskem aktivna tako sabor v Budimpešti kot tudi sabor v Zagrebu. Vse južnoslovanske stranke so javno poudarile svojo lojalnost tako zavoljo svoje politične tradicije kot zavoljo oportunosti. Socialdemokratske stranke niso neposredno nastopile proti vojni. Kljub temu pa so nekatere med njimi morale prenehati s svojo dejavnostjo (v Hrvatski-Slavoniji, v Bosni in Hercegovini).

Notranja politika vojaškega absolutizma (persekucije) in javno prizadevanje nemških strank, da bi poslabšale ustavni položaj slovan-

skih narodov, tarejo tudi najbolj vztrajne utvare, da bi ti narodi mogli iskati svojo bodočnost v habsburški monarhiji. Toda nobena stranka ne začne javnega gibanja za državno osamosvojitev južnih Slovanov, čeprav so v tem duhu začele tajno navezovati stike še pred koncem leta 1914. Najpomembnejši vzrok za to je bil nedvomno dejavnik vojaškega absolutizma. Toda tudi tam, kjer so bile politične razmere sorazmerno svobodne (ogrska državna polovica oziroma Hrvatska-Slavonija), ni bilo prav nič drugače. Hrvatsko-srbska koalicija, ki ima absolutno večino v hrvatskem saboru in se ima za potencialnega nosilca jugoslovanske akcije, sodeluje z banom in z madžarsko vlado, da bi tako ohranila ustavne razmere, preprečila razpust parlamenta in uveljavitev Frankove »čiste« stranke prava, ki se povezuje z vladajočimi in vojaškimi krogi na Dunaju. To je famozni »oportunizem hrvatsko-srbske koalicije«, ki traja vse do zadnjega meseca vojne, ker bi naj bilo tako dogovorjeno s srbsko vlado. Ta taktika je sicer ohranjala položaj hrvatsko-srbske koalicije v saboru in nasploh v politiki Hrvatske, vendar pa je pomenila veliko oviro za politični razvoj in konstituiranje jugoslovanskega gibanja v banski Hrvatski v letih 1917—1918. Ta oportunizem je kot izraz družbene neaktivnosti omejeval tudi splošni politični vpliv buržoazije na socialno vznemirjene množice banske Hrvatske. To je postalo kritično za buržoazijo prav v mesecu zedinjenja s Srbijo — v novembru leta 1918.

Zavoljo takšnega političnega položaja in takšnih razmer v prvi polovici vojne v deželah Avstro-Ogrske je prevzela vlogo formiranja drugega središča jugoslovanskega gibanja politična emigracija; sprejela je vlogo predstavnice volje in hotenja južnih Slovanov v habsburški monarhiji. To so bili predvsem hrvatski politiki iz Dalmacije, ki so se izpostavili že v prejšnjih letih in se zdaj izognili novim preganjanjem tako, da so se zatekli v nevtralno Italijo. Iz tujine so nameravali začeti akcijo za državno zedinjenje Hrvatov, Srbov in Slovencev v Avstro-ogrski s Srbijo in s Črno goro (Frano Supilo, Ante Trumbić). Emigranti iščejo podporo pri vladah antante, zlasti pa pri srbski vladi. Toda že pri prvih korakih naletijo na dva problema: prvega pomenijo aspiracije Italije v duhu jadranskega iredentizma, kar bi pomenilo prepustiti Italiji dele Hrvatske (Dalmacijo, Istro z Reko). Drugi problem pa je bil tradicionalni program velike Srbije, ki je prav tako pomenil ločitev delov Hrvatske oziroma hrvatskega naroda. V začetni fazi je še vedno živo prepričanje o obstoju dveh možnosti, dveh različnih rešitev, ki odpravljata ti dve nevarnosti. To sta ali integralna Jugoslavija, pri čemer je potrebno upoštevati tudi Slovence, ali pa (začasno) vztrajanje pri ozemeljsko neokrnjeni, vendar v skladu z mirovnimi pogoji reformirani habsburški monarhiji. Slednja možnost je bila v resnici povsem nestvarna. Misel o nekakšni Hrvatski ali Hrvatski skupaj s Slovenijo se resda pojavlja v krogih antante, vendar vselej kot teritorialni preostanek, se pravi kot to, kar bi naj ostalo, potem ko bodo zadovoljene ozemeljske zahteve Italije in Srbije. Zato se emigracija zavzema za jugoslovansko rešitev. Toda že dejstvo, da se je oglasila misel na posebno Hrvatsko, spodbudi vlado Srbije, da ob koncu meseca oktobra 1914. leta začne ukrepati za ustanovitev Jugoslovanskega odbora kot predstavnika Jugoslovanov v habsburški monarhiji (Hrvatov, Srbov in Slovencev). Po zamislih srbske vlade naj bi bil odbor podrejen zunanji politiki Srbije, čeprav bi bil navidezno samostojen.

V prvem trenutku so emigranti ta predlog zavrnili, češ da še niso zbrani predstavniki vseh jugoslovanskih dežel Avstro-Ogrske. V resnici

pa so še vedno čakali na odločitev Italije. Mimo tega pa tudi niso bili prepričani, da se je srbska vlada resnično odločila za jugoslovansko politiko. To nezaupanje pa utišata niška deklaracija in zmaga srbske vojske na Kolubari.

Odločitev hrvatskih emigrantov za jugoslovansko smer akcije pospeši njihov logični sklep, da je vsekakor potrebno upoštevati tudi Slovence. Vprašanje prihodnosti Slovenije za Hrvate ni bilo pomembno samo zato, ker je Slovenija pomenila prvo obrambno linijo pred aspiracijami Italije. Slovenija je bila tudi nujen politični pogoj za zedinjenje Hrvatske s Srbijo. V tistem času so na Supila in Trumbića vplivale izjave ruskega diplomata Giersa, ki je govoril, da Slovenija kot neposredno zaledje Trsta ne more biti vključena v reševanje jugoslovanskega (srbsko-hrvatskega) vprašanja, da je slovensko vprašanje »evropsko« in da ga je potrebno podrediti načinu urejanja razmer v avstroogrskem podonavju. Supilo in Trumbić pa sta kmalu prišla do drugačnega spoznanja: državnopolitična usmeritev Hrvatske je neločljivo povezana z državno pripadnostjo Slovenije. Zato mora biti »vogalni kamen« jugoslovanske politike hrvatske emigracije načelo, da »morajo biti vse slovenske in hrvatske dežele v eni državi, katerakoli že bo« — torej tudi če bi prišlo do jugoslovanskega zedinjenja. Izhajala sta iz prepričanja, da večina Hrvatov brez Slovencev »ne bo hotela priti pod srbskega kralja«, da bo raje zahtevala svojo državo. Šlo je za usmeritev banske Hrvatske, zlasti pa za usmeritev zelo pomembnega tabora pravašev (iz katerega so se leta 1913 že izločili frankovci), ki je imel vpliv tudi na hrvatsko-srbsko koalicijo. Pravaši so že od konca 19. stoletja, zlasti pa po letu 1911 tako programsko kot praktično utrjevali misel o državnopolitični zvezi s Slovenci. Za ta hrvatski politični tabor Slovenija ni bila več samo dobrodošel, ne pa tudi obvezen dodatek pri reševanju jugoslovanskega vprašanja. Zanj je bila Slovenija brezpogojno potreben in bistveni sestavni del, povezan z usodo Hrvatske. Zato sta se Supilo in Trumbić odločila, da bosta zagotovila udeležbo Slovencev v jugoslovanskem zedinjenju. To sta storila tako, da sta se zavzemala za slovensko etnično mejo z Italijo kot mejo bodoče Jugoslavije. Mejo sta zdaj postavljala na Sočo. S tem sta hotela popraviti, zlasti Trumbić, tisti porazni vtis, ki ga je v letih 1903—1906 zapustila med Slovenci politika »novega kurza«, ko se je skušala pogoditi z italijanskim iredentizmom mimo Slovencev in na račun slovenskega ozemlja.

V duhu politike pridobivanja Slovencev oziroma poroštva Slovencem svetuje Trumbić slovenskim in hrvatskim politikom, ki so se na začetku leta 1915 dvakrat tajno sestali v Trstu, naj se odločijo za oborožen odpor italijanski okupaciji. Po Trumbiću naj bi v ta namen ustanovili enote prostovoljcev, čeprav v sestavi avstrijske armade. Nekaj podobnega torej kot poljske legije. Politiki, zbrani v Trstu, so v prvem trenutku ta nasvet sprejeli, vendar so ga kmalu opustili pod pritiskom ruske carske diplomacije. Odpor Slovencev in Hrvatov na soški fronti proti imperializmu Italije na ta način ni dobil svojega političnega subjekta in je zato ostal mednarodno pravno ničen. Žrtve Hrvatov in Slovencev na fronti z Italijo so bile celo ocenjene kot izraz njihovega avstrofilstva, ne pa kot prispevek k jugoslovanskemu zedinjenju v duhu obrambe bodočih zahodnih meja Jugoslavije. Zato je bil za udeležbo Slovencev v jugoslovanskem državnem zedinjenju pomembnejši politični razvoj znotraj Slovenije. Ta razvoj je bil ves čas v senci dejstva, da zmaga Italije in antante preti z nevarnostjo, da bo najpomembnejši del slovenskega naroda vključen v meje Italije. V

primerjavi s Srbijo in Hrvatsko pomeni ta nevarnost specifičnost poti Slovencev v jugoslovansko državno skupnost. Prav to je politično oviralo antantofile.

Sklenitev tajnega sporazuma med vladami antante in Italijo (londonski pakt) je dokončno spodbudila ustanovitev Jugoslovanskega odbora 30. aprila 1915. leta. Londonski pakt je pomenil, da bodo Hrvati in Slovenci v primeru zmage antante dokončno izgubili možnost »ostati celi v neokrnjeni Avstriji«. Dejstvo, da se je Srbija uprla temu paktu, čeprav o njem uradno ni bila obveščena, je budilo vsaj malo upanja. Jugoslovanski odbor, njegov predsednik Ante Trumbić, formulira zato svoj program v skladu z željami srbske vlade. To stori tako, da se izogne celo imenu »Jugoslavija« kot imenu bodoče države. Tolikšna prilagodljivost politiki Srbije pa je izzvala Supilovo kritičnost, tako da se je postopoma ločil od Jugoslovanskega odbora.

Po jeseni leta 1915 je bila usoda Srbije povsem odvisna od vojaškega uspeha antante. To je še zlasti veljalo za perspektivo jugoslovanskega gibanja, čeprav s pomembno razliko. Zmaga antante bi v vsakem primeru pomenila ne le obnovitev Srbije in Črne gore, ampak tudi uresničitev »malega programa« srbske vlade, torej nastanka velike Srbije. Na drugi strani pa zmaga antante še nikakor ne bi zagotovo pomenila, da bo uresničen jugoslovanski koncept zedinjenja, ne v celoti ne v posameznih podrobnostih. Rešeno tudi ni bilo vprašanje, kakšna bo usoda Avstro-Ogrske, se pravi, da še ni bil določen vojni cilj antante, v smislu njenega razbitja, kar pa je bil prvi pogoj za nastanek Jugoslavije. Šlo je tudi za poseben vpliv politike Italije, ki ji nikakor ni bilo po volji, da na vzhodni obali Jadrana nastaja močna slovanska država. Resda so v tem oziru bili znotraj Italije izjema tako imenovani levi intervencionisti (mazzinijevci in del socialistov — reformistov) ter skupina liberalcev, ki so bili pripravljeni sprejeti nove odnose v osrednji Evropi. Politika Italije je vnašala na področju diplomacije v jugoslovanski kompleks tako imenovano jadransko komponento. Ta komponenta se je morala v politiki srbske vlade šele uveljaviti ob tako imenovani balkanski komponenti oziroma v razmerju z interesi Srbije v Makedoniji in Albaniji.

Uradna Italija je računala z možnostjo, da se bo Ogrska ločila od Avstrije (to se je pokazalo v formulaciji londonskega pakta), vendar ni verjela v razbitje Avstrije. Še manj je bila pripravljena dovoliti, da bi se Hrvatska, zlasti pa ne Slovenija, pridružili Srbiji in Črni gori, tako da je bil to za Italijo eden od razlogov za sklenitev londonskega pakta in za njen vstop v vojno na strani antante.

Ta tajni pakt je zagotavljal Italiji razširitev državnih meja z Avstrijo v skladu s starimi zahtevami jadranskega (in trentinskega) iredentizma. To je pomenilo razširitev Italije prek slovensko-italijanske etnične meje na Soči globoko v notranjost Slovenije in Hrvatske, na ozemlje, na katero je vedno računalo jugoslovansko gibanje Slovencev in Hrvatov (Trst, Gorica, Istra in velik del Dalmacije z otoki). Še 1. junija 1918. leta je Italija na konferenci zaveznikov v Versaillesu odrekala Čehoslovakom in Jugoslovanom pravico do neodvisnosti, kar je pomenilo, da brani integriteto Avstrije. Ko pa je bila usoda Avstrije zapečatena na terenu samem, si je Italija ob sklenitvi premirja zagotovila pravico, da okupira predele Slovenije in Hrvatske do črte, ki jo je določil londonski pakt, vse to z izgovorom, da gre za okupacijo območij sovražne Avstro-Ogrske.

Na ta način je še v času prve svetovne vojne nastal za slovenski narod brezizhoden položaj: razkosanje in pripojitev najbolj vitalnih delov njegovega območja k Italiji je tako rekoč postalo vojni cilj antante; na drugi strani pa si vojna politika odgovornih v Avstro-Ogrski prizadeva za njihovo germanizacijo. Jugoslovansko zedinjenje lahko Slovence reši slednjega, ne pa tudi prvega zla, čeprav je obetalo, da se bo zmanjšal »krvni davek« Italiji. Za revolucionarno možnost, za nastop delavskega razreda kot dejavnika nove družbene in narodne ureditve v osrednji Evropi in v severnojadranskih deželah pa ni bilo mesta v buržoazni politiki. Celo med socialisti so bili redki, ki so verjeli v takšno možnost.

Na podoben način je bilo stališče Italije uničujoče tudi za politiko Hrvatov. Vendar pa so si Hrvatje že leta 1917 zagotovili verjetnost, da se bo Italija odrekla vsaj zahtevam po Dalmaciji. Toda za Hrvate je ostala Italija problematična ne le zavoljo zahtev po Istri, ampak nasploh zaradi njenega nasprotovanja jugoslovanski državni ustanovitvi. To njeno nasprotovanje je bilo namreč dejavnik, ki je oviral mednarodno-pravno priznanje Jugoslovanskega odbora kot instrumenta samoodločbe in enakopravnosti v odnosih s Srbijo. V zadnji fazi je bilo nasprotovanje Italije tudi ovira priznanju Države Slovencev, Hrvatov in Srbov, ki je *de facto* nastala po propadu Avstro-Ogrske.

Italijanska vlada je v prvi polovici leta 1918 napol uradno omogočila krogu levih demokratov, reformističnih socialistov in že omenjenih liberalcev, da so se zavzemali za tako imenovano politiko narodnosti. Ta politika si je prizadevala doseči zmago Italije nad Avstrijo sporazumno in v sodelovanju z zatiranimi narodi habsburške monarhije, in to na podlagi priznanja njihove pravice do samoodločbe, vštevši priznanje pravice do jugoslovanskega državnega zedinjenja. Ti krogi v Italiji so postopno sprejeli etnično načelo za določitev državne meje (odstop od londonskega pakta). Najvidnejši uspeh in manifestacija »politike narodnosti« sta bila sporazum med tem krogom in Jugoslovanskim odborom (Torre—Trumbić, 7. marec 1918) ter sklic kongresa zatiranih narodov Avstro-Ogrske v Rimu (8.—10. april 1918). Vendar vse to za Italijo ni bilo uradno niti ni imelo zanjo zavezujočih posledic. Italijanska vlada je takšno delovanje sicer dovoljevala, vendar ne zato, ker bi bila pripravljena spremeniti svoje stališče, pač pa zato, da bi laže prebrodilo posledice katastrofalnega poraza italijanske vojske na soški fronti v oktobru leta 1917 (prodor avstrijsko-nemških sil pri Kobaridu).

V odnosih med srbsko vlado in Jugoslovanskim odborom so ostale razlike in nasprotja tudi po okupaciji Srbije. Vzrok za to je bilo izhodišče srbske vlade o Srbiji kot osvoboditeljici in edini ustvarjalki jugoslovanske (morda le srbsko-hrvatske) države. V tem svojem stališču je videla srbska vlada poroštvo, da bo v bodoči državi sama določala najpomembnejše pogoje za notranje odnose, pri čemer je zagovarjala načelo nacionalnega unitarizma, ki je sicer dovoljevalo posebnost »plemen«, toda brez »posebne organiziranosti«. Nadaljnji vzrok je bila večja teža »balkanske komponente« od teže »jadranske« v zunanji politiki srbske vlade. To je bilo s stališča Srbije vsekakor razumljivo, vendar je prav to v Jugoslovanskem odboru povzročalo bojazen, da Srbija vendarle še ni dokončno odločena za jugoslovanski program. Dvome je poglabljalo tudi versko vprašanje. V aprilu 1916. leta je dal Nikola Pašić zelo problematično izjavo o verski politiki do Hrvatov.

Ta politika naj bi po Pašiću temeljila na »strpnosti«. Obe veliki cerkveni središči, ki sta imeli pod svojo duhovno oblastjo ali pod svojim vplivom vsaka svoj del jugoslovanskih narodov, to sta bila Vatikan in Rusija, sta nasprotovali ustanovitvi jugoslovanske države. Vatikan je podpiral habsburško monarhijo, od česar ni hotel odstopiti, rusko pravoslavje pa je bilo povezano s carsko zunanjo politiko, ki je od nekdaj računala na Balkanu z delitvijo interesnih sfer in se je zato tudi omejevala le na pravoslavno območje. Koncesije, ki jih je dal londonski pakt Italiji na rovaš katoliških Hrvatov in Slovencev, tako niso bile, kar zadeva rusko carsko vlado, v nasprotju z njeno splošno politiko. Dobro znana globoka povezanost vlade Srbije s carsko Rusijo je zato vsebovala tudi element ogrožanja integralnega jugoslovanskega zedinjenja. Ruska revolucija v marcu leta 1917 je ta odnos bistveno spremenila. Kar zadeva katoliško sfero, se je znaten del klera v Sloveniji in Hrvatski že dolgo zavedal pomena narodnih gibanj. Ta gibanja so tudi katoliški cerkvi ponujala možnost, da okrepi svoj politični položaj v meščanski družbi. Del hrvatskega in slovenskega klera je bil že od začetka vojne pripravljen sprejeti misel o zedinjenju s Srbijo. V poznejši fazi vojne so izšli iz vrst tega dela klera ugledni aktivisti jugoslovanskega gibanja. Laična mlajša klerikalna inteligenca v Sloveniji je vztrajno očitala episkopatu, da ne vidi tega, da za Slovence ni nevarno pravoslavje, ampak nemški protestantizem. Logika narodnih in družbenih gibanj je slednjič tudi episkopat pripeljala na stališče političnega jugoslovanstva in s tem v neposredno nasprotje z Vatikanom, ki se je spremembam v stvarnih razmerah prilagajal veliko počasneje, saj je še vedno branil habsburško državo.

V nasprotju z omenjenim izhodiščem srbske vlade se je Jugoslovanski odbor oklepal stališča, da mora jugoslovanska država nastati na podlagi samoodločbe narodov in enakopravnosti in da je to potrebno upoštevati tudi pri urejanju notranjih odnosov v novi skupni državi. V odboru se oblikujejo federalistične koncepcije, čeprav nedosledno, ne povsem izoblikovano in ne da bi bile upoštevane vse narodne individualnosti. Najbolj izoblikovan je federalizem, za katerega se zavzema Supilo. Vendar se je Supilo v juniju 1916. leta ločil od Jugoslovanskega odbora. Največ skrbi je povzročalo Jugoslovanskemu odboru v mednarodnih odnosih jadransko vprašanje ter boj proti posledicam londonskega pakta. Vprašanje bodoče notranje ureditve je bilo v primerjavi s to skrbjo potisnjeno v ozadje. Stališča srbske vlade pa postanejo prožnejša po februarski revoluciji v Rusiji, ki je močno omajala to njeno najpomembnejšo oporo. Drugi moment je bil vstop ZDA v vojno, saj je obetal možnost sklenitve kompromisnega miru ali vsaj separatnega miru z Avstro-Ogrsko. Prav to pa je spet in še bolj ogrožalo integralno jugoslovansko zedinjenje. Ob tem je v Avstriji oživelo ustavno življenje. Rodila se je nova dejavnost jugoslovanskih strank v Sloveniji in Hrvatski, dane so bile državnopravne izjave v hrvatskem saboru in v dunajskem parlamentu. Vse to je spodbudilo Jugoslovanski odbor, da je sprejel vabilo srbske vlade za dogovor na Krfu. Kot vemo, je bila rezultat tega dogajanja skupna krfska deklaracija, sprejeta 20. julija 1917. leta.

Najpomembnejše je bilo dejstvo, da sta se s to deklaracijo srbska vlada in Jugoslovanski odbor sporazumela ter se javno zavezala za jugoslovanski program. Krfska izjava je vsekakor imela naravo kompromisa, kar so potrdili tudi poznejši dogodki, ko si je, v nekoliko

spremenjenih razmerah, predsednik srbske vlade Pašić prizadeval, da bi Srbijo odvezal od dogovorjenih pravil. Krfska izjava se je izrekla za jugoslovansko državo, ki bi naj nastala na podlagi samoodločbe in narodnega načela (ne aneksije). Imela naj bi monarhično obliko z dinastijo Karadjordjevićev ter ustavno in parlamentarno ureditev, z enakopravnostjo narodnih imen Srbov, Hrvatov in Slovencev, z enakopravnostjo obeh pisav in z enakopravnostjo vseh treh glavnih ver tako v medsebojnih odnosih kot tudi v državnih odnosih. Sprejeto je bilo unitaristično načelo državne ureditve s popravkom skromne decentralizacije (krajevna samouprava, vendar ne na »plemenski« podlagi). Pomemben je bil dogovor, da bo ustavo sprejela svobodno izvoljena skupščina s kvalificirano večino glasov (se pravi, brez nacionalnega preglasovanja). Za Jugoslovanski odbor je bilo še posebej pomembno dejstvo, da je krfska deklaracija določala ozemeljski obseg Jugoslavije po etničnem kriteriju (nepriznavanje londonskega pakta), čeprav je o tem govorila dokaj nedoločno.

Pomemben dejavnik v jugoslovanskem gibanju zunaj domovine so bili prostovoljci za boj proti centralnim državam, zvečine nekdanji vojaki avstroogrske vojske (prebežniki ali vojni ujetniki), deloma pa tudi ekonomski izseljenci iz Amerike. V Italiji je bilo od leta 1915 dalje veliko jugoslovanskih ujetnikov pa tudi določeno število takih, ki so namenoma ali organizirano prebežali čez fronto. Toda italijanska vlada je ovirala ustanovitev jugoslovanskih prostovoljnih enot. Zato so imele veliko večji pomen prostovoljske akcije v Rusiji, v tej drugi državi z največjo koncentracijo jugoslovanskih vojnih ujetnikov in prebežnikov. Tu je uživalo zbiranje prostovoljcev (tradicionalno, tudi pri Slovencih sprejeto ime zanje je »dobrovoljci«) podporo carskih oblasti. Jugoslovanski odbor ni ustanavljal svojih enot, ampak se je zavzemal za to, da bi te enote ustanavljali v sestavi vojske Kraljevine Srbije. Srbska vlada in poveljstvo sta si prizadevala, da bi bile prostovoljske enote kar najbolj prilagojene političnim koncepcijam Srbije.

Že na jesen leta 1916 je srbsko poveljstvo uporabilo prostovoljce (»dobrovoljce«) na fronti v Dobrudži. Dobrovoljska divizija je štela ob koncu meseca oktobra 1916. leta 18.459 vojakov in 555 oficirjev. Po februarski revoluciji je iz dobrovoljskega korpusa v Rusiji izstopilo veliko moštva, skupno 12.735, od tega 3.782 Hrvatov in 1.241 Slovencev. Čeprav je bilo tudi Srbov — disidentov veliko — 7.352 — se je povečal delež Srbov v preostali sestavi korpusa, tako da so pomenili v njem zelo veliko večino.[121] Skupina disidentov je zahtevala, da se Jugoslavija ustanovi kot federacija, vendar se je zatem, ko je izdala deklaracijo o tem, razšla in izginila kot dejavnik. Najpomembnejši je bil razvoj v preostalem jedru dobrovoljskega korpusa, ki se je pozneje bojeval na solunski fronti kot »Jugoslovanska divizija«. Ti »Jugoslovani« so imeli velik moralno-politični pomen za srbsko vojsko, velik pa je bil tudi njihov vojaški pomen ob preboju solunske fronte.

»Politika narodnosti« v medzavezniških odnosih je povečevala pomen dogajanj na domačih tleh, v razvoju slovenske, hrvaške in srbske politike v deželah habsburške monarhije. Krepil se je tudi interes za razvoj v zasedeni Srbiji in Črni gori. Zastavljalo se je vprašanje — to velja zlasti za italijansko diplomacijo — v kolikšni meri so lahko stališča Jugoslovanskega odbora in srbske vlade obvezna za jugoslovansko prebivalstvo v Avstro-Ogrski in v zasedeni Srbiji. Srbska vlada seveda takšnega vprašanja sploh ni dovoljevala, kar zadeva razvoj v

Srbiji. Interno pa je bila srbska vlada zaskrbljena za razvoj na Kosovu in Metohiji, v Makedoniji pa tudi v Črni gori. Kar zadeva habsburške dežele, je značilna izjava predsednika srbske vlade Pašića, ki jo je dal 11. maja 1915. leta, češ da »kaže, da bo po uspešno končani vojni zedinjenje odvisno predvsem od prebivalstva Hrvatske in Slovenije«. Pašić je nekaj časa sodil, da bi moral Jugoslovanski odbor osredotočiti svojo dejavnost predvsem na domača tla. Uradna Srbija je neposredno po osvoboditvi Beograda občutila potrebo, da preveri, kakšne so v resnici politične razmere v Hrvatski in v Sloveniji, zlasti pa to, ali sta res pripravljeni na jugoslovansko zedinjenje v skladu z zamislimi srbske vlade. Na podlagi teh preverjanj naj bi se odločilo o možnosti, da se Vojvodina, Srem, Slavonija, Dalmacija ter Bosna in Hercegovina priključijo k Srbiji kar neposredno in ne skupaj s Hrvatsko in Slovenijo (misija podpolkovnika Simovića).

Razvoj dogodkov na domačih tleh je leta 1917 pripeljal do oblikovanja tretjega političnega središča jugoslovanskega gibanja — Jugoslovanskega kluba v dunajskem parlamentu. To je bil začetek razvoja, ki je naslednje leto prerasel v množično gibanje za samoodločbo in za ustanovitev narodnih svetov, združenih slednjič v Narodni svet (vijeće) Slovencev, Hrvatov in Srbov v Zagrebu. Ves ta čas je srbska vlada skrbno spremljala razvoj na že omenjenih območjih njenega posebnega zanimanja. Razumljivo je, da je bdela tudi nad razvojem v zasedeni Srbiji.

Makedonija je bila zelo pomembna za diplomacijo antante v času, ko si je prizadevala pridobiti Bolgarijo na svojo stran. Toda vprašanje Makedonije nikoli ni bilo zastavljeno kot vprašanje samoodločbe državno razdeljenega makedonskega naroda. Šlo je le za ozemeljske kompenzacije Bolgariji na rovaš Srbije. Ta antantina kombinacija pa ni več prišla v poštev po 12. oktobru 1915. leta, ko je Bolgarija stopila v vojno na strani centralnih držav. Vendar pa je ostalo še vedno aktualno vprašanje morebitne odstopitve nekaterih delov Makedonije, saj je bilo ves čas aktualno vprašanje sklenitve (separatnega) miru z Bolgarijo.

Na jesen leta 1915, po porazu srbske vojske in njenem umiku prek Albanije k zaveznikom v Grčiji, je pretežni del Srbije okupirala Avstro-Ogrska. Bolgarija je okupirala Vardarsko in dele Egejske Makedonije pa tudi jugovzhodni del »predkumanovske« Srbije in del Kosova. Bolgarija je izvedla okupacijo kot aneksijo in takoj začela z bolgarizacijo prebivalstva, naj že bo srbskega ali makedonskega. Še med vojno, 10. decembra 1917. leta obsodi voditelj bolgarskih »tesnih« (levih) socialdemokratov Dmitar Blagojev v sobranju aneksionistično politiko bolgarske vlade in opozori na to, da v Makedoniji (in v Dobrudži) ni Bolgarov, kar bi zlahka ugotovili z referendumom. Toda tudi srbska vlada se je hotela na vsak način izogniti referendumu v Vardarski Makedoniji. Po preboju solunske fronte je zavlačevala z možnostjo bilateralne rešitve vprašanja s sklenitvijo miru z Bolgarijo. Predvidevala je, da bodo politične razmere ugodnejše po zedinjenju Srbije v Državo Slovencev, Hrvatov in Srbov. Jugoslovanska narava nove države je postala argument srbske vlade v prizadevanjih, da si pridobi makedonsko prebivalstvo.

V času bolgarske okupacije politične razmere v Vardarski Makedoniji niso bile ugodne ne za Bolgarijo ne za Srbijo. Beremo o obstoju »bulgaraševv« in »srbomanov«, a to je bolj obroben pojav. Glavna značilnost politične usmeritve prebivalstva sta bila, sodeč po besedah

dopisnika »Timesa«, dvom in pasiven odpor temeljnih plasti do sleherne tuje oblasti. Še v decembru leta 1918 je v Makedoniji živo prepričanje, da bo prišlo do ustanovitve avtonomne Makedonije pod skrbništvom zmagovitih velikih držav. Na splošno pa vendarle lahko rečemo, da je jugoslovansko gibanje že vplivalo na tiste subjekte makedonske politike, ki so kljub kar najbolj neugodnim razmeram obstajali in delovali. Skupina makedonskih avtonomistov, povezanih s Srbijo (Gligor Hadži Tašković), je ob krfski deklaraciji zahtevala, naj bi v Jugoslaviji priznali tudi Makedonce in da bi naj nastala federacija Srbov, Hrvatov, Slovencev in Makedoncev. Podobno je zahtevala tudi skupina makedonskih socialistov. Realna zahteva avtonomistov, naj bo makedonski narod zastopan v Jugoslovanskem odboru (memorandum G. H. Taškovića v juliju 1918. leta), ni bila izpolnjena. Hrvatski, slovenski in srbski politiki v tem odboru so prepuščali makedonsko vprašanje Srbiji. Najbolj izraziti predstavniki narodnih teženj Makedoncev — levica VMRO (federalisti D. H. Dimov, Dž. Petrov) pa tudi makedonska emigrantska organizacija v Švici (Kacarov) se ob koncu vojne zavzemajo za neodvisno združeno Makedonijo. Po ustanovitvi jugoslovanske države pa vendarle iščejo v njej *modus vivendi*. Dejstvo je, da se nobeno izmed središč jugoslovanskega gibanja ni zavzemalo za samoodločbo Makedoncev, čeprav je predvojno ravnanje Srbije v Vardarski Makedoniji povzročilo kritičen in nezaupljiv odnos posameznikov do politike srbske vlade (Supilo).

Še veliko bolj »zasebne« narave in brez jugoslovanskih značilnosti je bila politika srbske vlade do Albancev v zahodni Makedoniji, na Kosovu in v Metohiji, ki so nasprotovali ponovni vključitvi v Kraljevino Srbijo, edino ki so jo okusili. Bistvo politike srbske vlade je namreč bila nasilna »pacifikacija«. Medtem izoblikovana jugoslovanska državnost ni pomenila za Kosovo in Metohijo nobene nove kvalitete v nacionalnih odnosih. Prav tako se tudi nikjer ni tako zelo jasno pokazalo dejstvo, da poleg buržoazne obstaja tudi proletarska Srbija. Socialisti Srbije so bili v odnosih do albanskega naroda principialni, česar pa niso bili sposobni nacionalisti.

Stari cilj zedinjenja Srbije in Črne gore, dveh kraljevin z dvema dinastijama, je bil prikazan kot zedinjenje srbskega naroda. Aktualen je bil že od leta 1913, ko sta obe državi dosegli skupno državno mejo v Sandžaku in v Metohiji. V zadnjih mesecih pred vojno sta se obe vladi pogajali o uniji na podlagi državne neodvisnosti in enakopravnosti obeh dinastij, upoštevaje pri tem stališče o »narodni enotnosti Srbov in Hrvatov« ter stališče o jugoslovanski solidarnosti. Popularnost ideje o uniji je v obeh državah temeljila na starem občutku in zavesti o skupnem boju in usodi, na prepričanju o srbstvu kot celovitem etničnem pojavu, na ekonomski, demografski, prometni, verski in kulturni povezanosti obeh družb, pri čemer je zlasti črnogorska mislila, da se bo v taki zvezi hitreje razvijala. Ker je Črna gora stopila v vojno kot zaveznica napadene Srbije, je dobilo vprašanje o sklenitvi unije novo dinamiko.

Vprašanje dinastije je imelo tudi širši pomen, saj je zelo neposredno opozarjalo na naslednji problem: kaj bo z državnostjo Črne gore po uniji s Srbijo. Za ta primer je črnogorski prestolonaslednik Danilo že v maju leta 1915 izoblikoval naslednjo rešitev: zvezna država po nemškem sistemu in obstoj obeh dinastij. Po tej zamisli bi naj imela Črna gora podoben položaj kot Bavarska, Srbija pa podobnega kot ga

je imela Prusija v skupni državi. Poznejši razvoj pa kaže, da se je srbska vlada hotela za vsako ceno izogniti takšni rešitvi in da se je zavzemala za priključitev Črne gore v centralističnem duhu, torej brez vsakršnih elementov federacije. Potem ko je kralj Nikola razpustil vojsko in skupaj s predsednikom črnogorske vlade emigriral, je načelno sprejel misel o uniji, vendar je vztrajal pri stališču, da se je mogoče odločati o tem samo na domačih tleh, torej potem, ko se bo vrnil v domovino. Srbska vlada pa je iz odločanja o uniji izločila vse dejavnike črnogorske državnosti. Prizadevala si je čim bolj kompromitirati črnogorski dvor kot kapitulantski in izdajalski, s pomočjo francoske vlade je preprečila, da bi se kralj Nikola v odločilnih dnevih vrnil v domovino, prav tako pa je onemogočila obnovo črnogorske vojske v emigraciji. Z vso naglico je pripravljala sprejetje odločitve na terenu in pod svojim vplivom. Ob koncu leta 1916 si srbska vlada že neposredno prizadeva likvidirati črnogorsko dinastijo in zato podpira tiste sile v črnogorski družbi, ki se zavzemajo za nestrukturirano zedinjenje. Uspešna je v prizadevanjih za diferenciacijo med črnogorskimi oficirji in uradniki, interniranimi v Avstriji. Manj uspešna pa so njena prizadevanja za diferenciacijo med vojaki in kmeti. Četrtega marca 1917. leta je bil ustanovljen tudi Črnogorski odbor za narodno zedinjenje (predsednik Andrija Radović), ki se približuje hotenju srbske vlade, hkrati pa tudi uspešno združuje črnogorsko emigracijo, tako da deklarativno povezuje idejo o zedinjenju Črne gore s Srbijo z gibanjem za jugoslovansko zedinjenje (izjava o sprejetju krfske deklaracije, 11. avgust 1917). Vse niti unionističnega gibanja pa je držala v svojih rokah Pašićeva vlada. V času, ko je bil ustanovljen Črnogorski odbor, Pašić že ima načrt, kako bo srbska vojska še pred vrnitvijo kralja Nikole »skupaj z ljudstvom organizirala Črno goro, ki bo razglasila zedinjenje s Srbijo«. V oktobru in novembru leta 1918 je bil ta načrt v bistvu izpeljan. Delegat srbske vlade Svetozar Tomić je pospešil ustanovitev Centralnega izvršnega odbora, ki je nemudoma izpeljal skupščinske volitve. Le na Cetinju pride do agitacije za to, da bi naj Srbija in Črna gora stopili v jugoslovansko skupnost kot samostojni državi. Stvarna oblast pa je že bila v rokah srbske vojske. Nekdanje črnogorske oblasti niso bile obnovljene, imenovani so bili okrajni in okrožni načelniki po sistemu Srbije, pri čemer pa Centralni izvršni odbor sploh ni sodeloval. Skupščina v Podgorici je 26. novembra 1918. leta soglasno sklenila, da se Črna gora združi s Srbijo v eno državo pod dinastijo Karadjordjevićev, zatem pa bo tako zedinjena država stopila v širšo državno skupnost Srbov, Hrvatov in Slovencev. Hrvatski in slovenski politiki niso v nobeni obliki poskušali vplivati na srbsko-črnogorske odnose. Tudi delegacija Narodnega sveta SHS ni zahtevala navzočnosti predstavnika Črne gore na pogajanjih o zedinjenju, ki so bila prve dni meseca novembra 1918. leta v Ženevi.

V Sloveniji in tudi v Hrvatski nastane več možnosti za politično življenje ob koncu leta 1916, ko postane v Avstriji aktualen sklic parlamenta, v obeh državnih polovicah pa tedaj, ko je potrebno dati izjavo ob zamenjavi vladarja. V prvem primeru je bil povod uboj predsednika avstrijske vlade, ki ga je ubil levi socialist F. Adler, v drugem primeru pa smrt cesarja in kralja Franca Jožefa (21. oktober in 21. november 1918. leta).

Med mednarodnimi dogodki je najbolj vplivala že omenjena nota vlad antante (10. januar 1917), ki ne prizna celotnosti jugoslovanskega

vprašanja in ga deli na eni strani na obnovitev Srbije in Črne Gore, na drugi strani pa na poseben problem »Slovanov« Avstro-Ogrske (to je Hrvatov in Slovencev, saj Čehoslovake in Poljake nota omenja posebej). Deset dni po noti zahteva predsednik ZDA Wilson sklenitev miru brez zmagovalcev, kar si v Avstriji razlagajo kot zavzemanje za nadaljnji obstoj habsburške monarhije. Toda izjava Wilsona je vsebovala tudi namig, da bi se bilo potrebno na mirovni konferenci odločiti tudi o notranji ureditvi Avstro-Ogrske. Takšen razvoj dogodkov je postal še veliko bolj verjeten v naslednjih nekaj mesecih, in sicer po demokratični revoluciji v Rusiji in po začetku vojne ZDA proti Nemčiji, ne pa tudi proti Avstro-Ogrski.

Zavoljo pasivnosti hrvatsko-srbske koalicije (medtem ko njeni voditelji interno še vedno izrecno nasprotujejo političnemu povezovanju s Slovenci) je ostala pobuda za sprejem narodnega državnopravnega programa Hrvatov in Slovencev, nujno pa tudi Srbov, povsem v rokah Starčevićeve stranke prava — »milinovcev« (SSP) v Hrvatski in Hrvatsko-slovenskega parlamentarnega kluba v Sloveniji, Istri in Dalmaciji. Klubu se je pod predsedstvom Antona Korošca (SLS) posrečilo izolirati najbolj izrazitega avstrofila Šušteršiča in skupaj s SSP v banski Hrvatski je začel akcijo za narodno politično koncentracijo, ki bi se zavzela za državnopravno zedinjenje hrvatskih in slovenskih dežel ter Bosne in Hercegovine. Koncentracija v hrvatskem saboru pa ni bila dosežena, zato SSP sama objavi izjavo v tem duhu. Posebno izjavo objavi Hrvatsko-srbska koalicija, ki v imenu hrvatskega naroda neposredno zahteva zedinjenje »ne glede na verske razlike in razlike v imenih«, in to naslednjih dežel: Hrvatske-Slavonije, Dalmacije, morda tudi Bosne in Hercegovine. Slovenije izjava ne omenja, zedinjenje pa zahteva »v sklopu monarhije in v ogrsko-hrvatski državni skupnosti«, torej, upoštevaje dualizem. Na drugi strani pa se posreči v dunajskem parlamentu združitev vseh slovenskih, hrvatskih pa tudi obeh srbskih poslancev iz Dalmacije oziroma Boke (Dušan Baljak se vključi neposredno, odsotni Božo Vukotić pa se pridruži pozneje) v Jugoslovanski klub. Ta klub je 30. maja 1917. leta podal že omenjeno državnopravno izjavo.

Formulacije »majniške deklaracije« so povezane s prepričanjem, da bodo kar kmalu mogle koristiti, ko bo sklenjen sporazumni mir in ko bo hkrati habsburška monarhija notranje preurejena. Deklaracija zato zahteva zedinjenje »pod žezlom habsburške lotarinške dinastije« vseh dežel habsburške monarhije, v katerih živijo Slovenci, Hrvati in Srbi, v eno državno telo, ki bo »osvobojeno vsakršne nacionalne prevlade tujcev in temeljilo na demokratični podlagi«. Takšne formulacije so v tedanjem trenutku omogočile strnitev vseh jugoslovanskih poslancev ne glede na to, kakšno je bilo njihovo osebno mnenje o zaželenosti in možnosti integralne rešitve jugoslovanskega vprašanja. Specifičen zgodovinski pomen te deklaracije je v tem, da je bil to prvi skupni program in da je prvi enakovredno upošteval Hrvate, Srbe in Slovence.

Formalna primerjava majniške deklaracije z nekaj poznejšo krfsko majniško seveda postavlja na »nižjo raven«, saj ne zahteva zedinjenja s Srbijo in s Črno Goro (pod habsburškim žezlom bi bilo to enako zahtevi za aneksijo). Majniška deklaracija torej ni program »integralne rešitve« jugoslovanskega vprašanja, kot je to krfska. Mimo tega majniška deklaracija zanesljivo ni izjava, ki bi predvidevala — tako kot

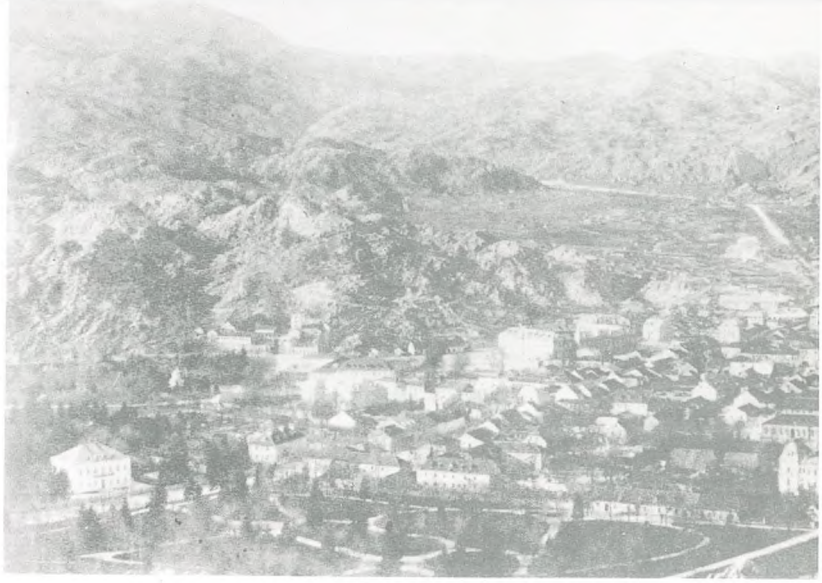
krfska — zmago antante in zato s tega stališča ni protiavstrijska. Zanesljivo pa tudi ne predvideva zmage Avstro-Ogrske nad državami antante ter Srbije in Črne gore. Tudi ne smemo podcenjevati njenega »etapnega« pomena. Pravi zgodovinski pomen majniške deklaracije pa je tisto, kar se je v političnem življenju Jugoslovanov v habsburški monarhiji zgodilo po njej in na njeni politični podlagi.

Majniška deklaracija, takšna, kakršna je bila, je bila povsem nesprejemljiva za dinastijo (novi cesar in kralj Karel je že prisegel na ogrsko ustavo, to je na dualizem), prav tako pa tudi za vse avstrijske in madžarske vlade tja do konca vojne. Vzrok za to je protidualistično bistvo te deklaracije. (Zelo jedrnato je označil to njeno kvaliteto predsednik madžarske vlade grof Tisza, ko je govoril predstavnikom Bosne in Hercegovine: »Kdor nosi v sebi dogme politične enotnosti s Slovenci, samega sebe postavlja v nepremostljivo nasprotje z življenjskimi potrebami monarhije.«) Zavoljo svoje protidualistične vsebine je lahko majniška deklaracija postala politična podlaga vse večje radikalizacije narodnega gibanja, ne da bi pri tem bilo treba njene politične zahteve kaj zaostrovati, ne da bi spremenili katerokoli besedo v njej. Dovolj je bilo vztrajati pri tej deklaraciji kot pri minimalni zahtevi. To je bilo tudi storjeno v mesecu juliju 1917. leta, nato pa dosledno, vse do spopada tudi z monarhom v maju 1918. leta. To velja za jugoslovanske dežele, zastopane v dunajskem parlamentu (Slovenija, Istra, Dalmacija z Boko).

V banski Hrvatski, v sestavi ogrske državne polovice, je deklaracijo Jugoslovanskega kluba sprejela Starčevićeva stranka prava na prvem naslednjem zasedanju sabora (5. junij 1917. leta). Ob tej priložnosti je posebej pozvala Srbe (v Hrvatski), naj se pridružijo Hrvatom in Slovencem, Hrvatsko-srbska koalicija pa je vztrajala pri unionističnem, se pravi dualističnem stališču, pri čemer je poudarjala, da zahteve majniške deklaracije Jugoslovanskega kluba pomenijo »popoln prelom z dosedanjim političnim življenjem ter ustvarjanje novuma, ki pa ogroža nagodbene razmere Hrvatske-Slavonije«, medtem ko na drugi strani Slovenci in drugi v Avstriji, že tako nimajo česa izgubiti. Frankovci so ostali pri svoji zahtevi o ustanovitvi izključno hrvatske države. Stjepan Radić je majsko deklaracijo pohvalil.

Jugoslovanskega vprašanja v habsburški monarhiji vendarle ni bilo mogoče prelagati na ugodnejši čas in zato je negativno stališče Hrvatsko-srbske koalicije povzročilo odcepitev posameznih uglednih srbskih in hrvatskih politikov. V imenu srbskih »disidentov koalicije« je Srdjan Budisavljević v saboru izjavil (1. avgusta 1917. leta), da je zedinjenje narodov slovenskega, hrvatskega in srbskega imena možno le zunaj dualizma in da se je potrebno odzvati na apel SSP (milinovcev) ter se pridružiti zahtevam Jugoslovanskega kluba.

Deklaracijska politika, zlasti pa dejavnost predsednika Jugoslovanskega kluba Korošca v Bosni in Hercegovini, je po besedah Hamdije Kapidžića prispevala »v največji meri k oživljanju političnega gibanja v Bosni in Hercegovini«. Ta avtor ugotavlja: »Majska deklaracija je prestavila vprašanje zedinjenja jugoslovanskih narodov na politično podlago, ki ni bila v prid poprej inaugurirani politiki trializma v Bosni in Hercegovini, in ki se tudi ni ujemala s stališčem odgovornih avstrijskih in madžarskih politikov, ki so bili na pozicijah dualizma.« Zato so se »skoraj vse politične stranke v Bosni in Hercegovini programsko preusmerile v jugoslovanskem duhu«. To je spodbudilo tudi Muslimane. Mehmed Spaho in Halidbeg Hrasnica sta 20. septembra 1918. leta iz-

Panorama Cetinja konec prejšnjega stoletja

Pozdravne besede Dimitrija Tucovića na 6. zboru JSDS leta 1907

sodrug Tucović iz Belega grada kot zastopnik srbske socialne demokracije. (Burni pozdravi).

Tucović: Pot iz Srbije v Trst je dolga in če me je naša stranka poslala na Vaš zbor, vidite iz tega lahko, da nam je bilo mnogo ležeče na tem, da vas pozdravimo in da se seznanimo z Vami. Srbija ni industrialna zemlja in naša stranka je majhna, ali zvesta je socialističnim načelom in ve, da je rešitev proletarijata samo v mednarodni združitvi vseh. V tej združitvi stojite Vi, stojimo mi, posebno blizu si stojimo, a vse premalo se poznamo. A Vi ste bližji zapadu, odkoder prihaja solnce svobode. Seznaniti se hočemo bolje z Vami in začetek naj bode naša udeležba na Vašem zboru, ki ga srčno pozdravljamo. (Glasno ploskanje.)

E. Kristan (srbski): Ko smo povabili srbsko stranko na letošnji zbor, smo hoteli izvršiti svojo socialistično dolžnost. A radostno smo presenečeni.

Udeleženci 1. konference balkanskih socialno-demokratskih strank januarja 1910 v Beogradu

Dimitrije Čupovski

»Tivolska revolucija« (imenovana po hotelu Tivoli) o jugoslovanskem vprašanju, sprejeta 1909. v Ljubljani

NASLOVA: Za dopise in rokopise na list: Uredništvo »Edinosti Praporu«, Ljubljana. — Za denarne pošiljatve naročila na list, reklamacije, inserate i. t. d.: Upravništvo »Edinosti Praporu«, Ljubljana, Selenburgova ulica 6 II.

Jugoslovanska socialno-demokratična konferenca.

V nedeljo je izre sodruga Kristana poročal sodrug Juraj Demetrović o točki: Politični položaj in jugoslovanska socialna demokracija. Izvleček iz tega poročila priobčimo prihodnjič. V poneljek se je razvila o obeh poročilih obširna debata, v kateri so posegli tudi zunanji gostje. Izvolil se je tudi redakcijski odbor, ki je po temeljitem posvetovanju predložil konferenci sledeče

resolucije:

Prva jugoslovanska socialno-demokratična konferenca izjavlja

I.

Anekcija Bosne, na Hrvatskem vladajoči sistem, ponovni okrepljeni birokratični režim v Avstriji ter trajno vzdrževanje feudalno oligarhije na Ogrskem dokazujejo neoporečno, da je Avstro-Ogrska kot vesolja poskusila krepak sunek v imperialistični smeri. Ta poizkus se opira politično na stari centralistični absolutizem, socialno in gospodarsko na stari feudalni agrarizem z njega carinsko-političnim izkrdavanjem množic ter združuje s tem novo kapitalistično izkoriščanje, ki dobiva za Jugoslovane, pridružene monarhiji značaj eksploatacije. Ta sistem pomenja za široke mase jugoslovanskega ljudstva proletarizacijo in osiromašenje, ovira pa obenem industrijalizacijo.

V kolikor pa izraža porajajoči se imperializem dilo dualistične Avstro-Ogrske, postaja hkrati faktor, ki jo razdira in prevrača. Njegova stebra sta absolutistična metoda v Avstriji in feudalna razredna vlada na Ogrskem, tako da je v kričečem nasprotju z vsemi zakoni političnega, gospodarskega in socialnega razvoja, da ovira razvojne moči vseh narodov Avstro-Ogrske ter jih goni v najbližnejšo nacionalistično politiko medsebojnega izigravanja in klanja, namesto v skupen boj za svobodo in kulturo.

Vsem narodom skupni interesi kakor tudi zmagovite napredujoča tendenca vseh narodov Avstro-Ogrske k nacionalni demokraciji predstavljajo proti absolutizmu in feudalnemu dualizmu novo politično idejo narodne avtonomije, t. j. preobrazbo Avstro-Ogrske take, da bo na enotnem gospodarskem ozemlju vsakemu narodu brez ozira na zgodovinske meje zajamčena enotnost, samostojnost in samouprava v vseh narodno kulturnih zadevah.

S stališča tega razvojnega pojmovanja izjavlja jugoslovanska socialna demokracija programat čno:

1. Avstro-ogrski Jugoslovani smatrajo za kontrol smoter svojega narodno-političnega stremljenja popolno narodno združitev vseh Jugoslovanov ne glede na različnost imena, vere, pisave in dialektov ali jezikov.

2. Kot deli velikega enotnega naroda stremimo, da se konstituiramo kot enotno narod, ne glede na vse umetno napravljene državnopravne in politične pregraje, želeči skupno nacionalno avtonomno kulturno življenje kot svobodna enota v popolnoma demokratični konfederaciji narodov.

3. K temu končnemu cilju nas vodi le neumorno delo in boj na podlagi obstoječih realnih političnih razmer in naprav sedanje dualistične Avstro-Ogrske, boj za popolno demokratizacijo vseh narodnih, državnih in političnih institucij. Zlasti je boj za splošno, enako in tajno volilno pravico v ogrski državni zbor v hrvatski in bosensko-hercegovski sabor in v vse avstrijske deželne zbore odločilne važnosti. Iz tega razloga izjavlja konferenca, da je treba politični boj za koncentracijo vseh sil v tej smeri in v tem delokrogu smatrati za najvažnejšo nalogo jugoslovanskih socialno-demokratičnih strank.

II.

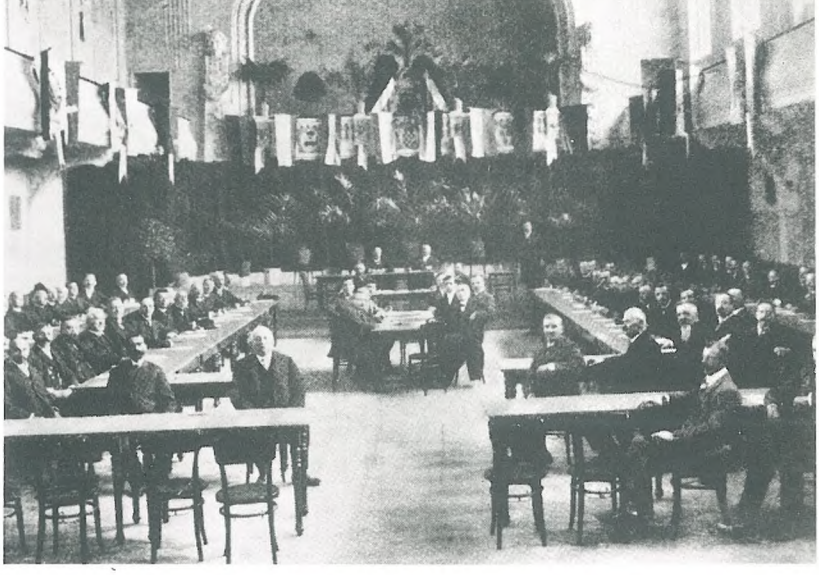
Jugodovani, razcepljeni ne le politično na osem državnih, odnosno upravnih teritorijev, temveč tudi kulturno na štiri dele, nazivajoče se narode, so tako oslabljeni, da le fiktivno žive samostojno življenje, ne da bi imeli v sedanjem položaju potrebnih pogojev za ustvaritev takih kulturnih razmer in pozicij, da bi se mogli kot narod ali narodi povoljno razvijati poleg drugih kulturnih narodov.

Dejstvo je, da so se posamini deli Jugoslovanstva vsled politične razcepljenosti, vsled delik s raznimi tujimi narodi, vsled vplivanja raznih gospodarskih sfer v marsičem diferencirali. Na drugi strani pa je dejstvo, da vse, tekom časa nastale razlike po svoji naravi in po svojem obsegu niso take, da bi opravičevale separatizem posameznih delov in cepitev na štiri narode, osobito je ta separatizem škodljiv, ker noben izmed teh posameznih delov nima moči, da izobrazi svoje narodno življenje. Nasprotno pa bi si mogli vsi deli kot ena narodna celota ustvariti vse pogoje narodnega življenja in krepkega kulturnega razvoja v prid sebi in splošni kulturi.

Jugoslovanska socialna demokracija smatra sedanje jugoslovanske narode le za elemente, ki naj ustvarijo enoten narod in konstatira, da treba v svrho ostvaritve te enotnosti smotrenega skupnega, kulturnega in političnega dela, ne glede na današnje politične formacije in meje. Zlasti smatra potrebnim sporazumljenje o skupnem narodnem jeziku in pravopisu, kot prvem predpogoju popolnega enotnega narodnega življenja Jugoslovanov. To pa je dosegljivo le s sistematično postopno kulturno politiko v vseh delih tega naroda.

III.

V svrho trajne organizacije dela v gorenjem smislu izreka prva socialno demokratična konferenca, da se osnuje stalen jugoslovanski socialistični odbor, v katerem naj bodo za sedaj po trije zastopniki hrvatske, bosensko hercegovske in avstrijske jugoslovanske socialno-demokratične stranke, izjavljajoč že vnaprej, da sčasoma postane ta razširjeni odbor predstavitelj vseh jugoslovanskih socialnih demokratov sploh. Ta odbor ima nalogo, da izvršuje trajno zvezo med jugoslovanskimi socialno-demokratičnimi strankami, zlasti stalno uredbo jugoslovanske socialistične korespondence, da se od časa do časa sestaja, da uravnava smer narodnega in

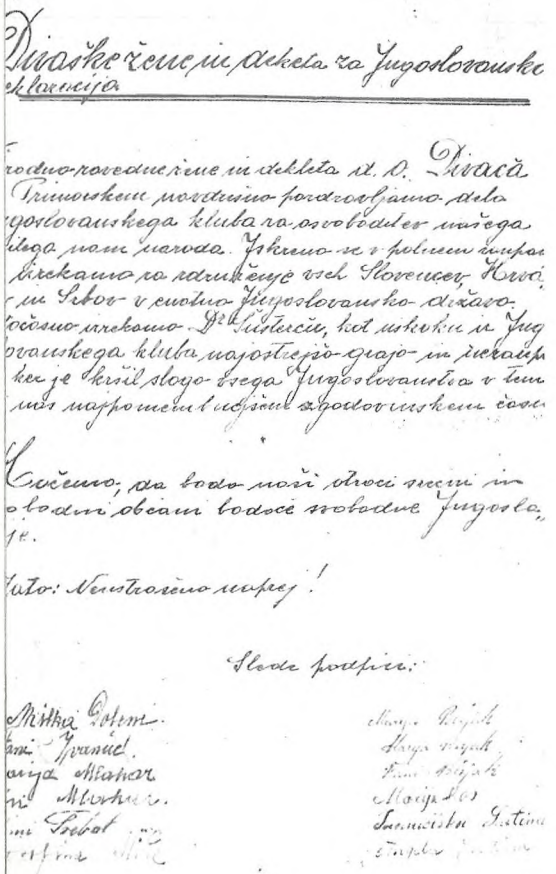
Zborovanje slovenskih in hrvatskih poslancev v Ljubljani oktobra 1912

Pripadniki srbohrvatske nacionalno-revolucionarne mladine, internirani v Žegarju pri Bihaću v letih 1914 in 1915

Udeleženci konference na Krfu, kjer je nastala znana krfska deklaracija, julij 1917

List iz Knjige podpisov za Majniško deklaracijo, konca 1917.

Člani Narodnega sveta Države Slovencev, Hrvatov in Srbov berejo regentu Aleksandru izjavo o zedinjenju v Kraljevino Srbov, Hrvatov in Slovencev

rekla grofu Tiszi enako jugoslovansko stališče, kot ga je vseboval memorandum Srbov in Hrvatov, ki so ga istega dne izročili Tiszi.

Ob koncu leta 1917 se je razmahnilo široko ljudsko gibanje, imenovano »deklaracijsko gibanje«, na kakršno avtorji majniške deklaracije niti pomislili niso. To gibanje za jugoslovansko narodno samoodločbo Slovencev, Hrvatov in Srbov se je razvilo v številnih oblikah (izjave društev, občin, zbiranje podpisov, javna zborovanja, demonstracije, manifestacije), in to najbolj izrazito v Sloveniji, vendar pa tudi v Istri in Dalmaciji. Poleg narodnostnih zahtev je gibanje zajelo široko pahljačo teženj temeljnih množic ljudstva predvsem za mir in proti »nemški vojni«. Iz tega spleta dogajanj tudi ni mogoče izločiti znanih uporov slovenskih vojakov v mesecu maju leta 1918 (Murau, Judenburg, Radgona), čeprav je v njih neposredno najmočnejši vpliv revolucionarnih dogajanj v Rusiji. Slovenski udeleženci upora mornarjev v Boki kotorski v februarju leta 1918 nosijo znake deklaracijskega gibanja.

Za vodstva meščanskih strank je pomenila vodilna udeležba v takšnem gibanju tisto njim tako nujno potrebno priložnost, da se spravijo z ljudstvom, ki ni pozabilo, da so ga govorniki istih vodstev v daljnem letu 1914 navduševali za vojno. Temeljne ljudske množice so z deklaracijskim gibanjem neposredno stopile v politično življenje. Tako tudi lahko pojasnimo postopno radikalizacijo meščanske politike v narodnem vprašanju. Zato se je temu gibanju v mesecu maju leta 1918 pridružila tudi delavska Jugoslovanska socialna demokratična stranka.

Čeprav veliko manj organiziran pa je bil vendarle podoben vpliv »zelenega kadra« v Hrvatski-Slavoniji s Sremom na politično dogajanje in na množice. Značilno je dejstvo, kako zelo se je Narodnemu svetu SHS v Zagrebu mudilo 29. oktobra leta 1918 poudariti ustanovitev nove svobodne države SHS kot opozorilo, da »anarhija ni svoboda«, pa tudi kot prošnjo, »bratom iz zelenega kadra«, naj se pomirijo.

Ne zmaga nemških in avstrijskih armad pri Kobaridu v mesecu oktobru leta 1917 ne izjave državnikov Velike Britanije in ZDA v januarju leta 1918 o ohranitvi Avstro-Ogrske ne pretrgajo vse večje dinamike deklaracijskega gibanja za samoodločbo. Jugoslovanski klub pošlje 31. januarja 1918. leta spomenico mirovni konferenci v Brest Litovsku in v njej zahteva internacionalizacijo državne samoodločbe Slovencev, Hrvatov in Srbov v Avstro-Ogrski. Na začetku meseca marca 1918 se v Zagrebu sestanejo politiki vseh jugoslovanskih dežel v Avstro-Ogrski in vnovič poskušajo doseči koncentracijo vseh strank za samoodločbo. Hrvatsko-srbska koalicija se še vedno izmika in se ne pridruži drugim. Toda že dotlej se je lahko diplomacija Srbije, ko je ugovarjala britanskim in ameriškim izjavam o ohranitvi Avstro-Ogrske, sklicevala na deklaracijsko gibanje kot na dokaz, da južni Slovani v tej monarhiji zahtevajo osamosvojitev in zedinjenje po zgledu Italije (to je ločitev od Avstro-Ogrske in zedinjenje s Piemontom — Srbijo). Očitno ima prav avtor najnovejše knjige o Srbiji v prvi svetovni vojni, ko pravi, da sta bili na dnevnem redu zgodovine dve vprašanji, sicer ločeni, vendar med seboj povezani kot pogoj za uresničenje jugoslovanskega programa: ali se bo Srbija na koncu vojne znašla med zmagovalci, in, ali bodo notranji procesi povzročili razpad Avstro-Ogrske.[122]

V letu 1918 so bili v jugoslovanskih deželah habsburške monarhije postopoma ustanovljeni narodni sveti (politična predstavništva in zarodek nove državne oblasti), slednjič pa tudi Narodni svet Slovencev, Hrvatov in Srbov v Zagrebu (6. oktober 1918. leta), čemur se pridruži

tudi Hrvatsko-srbska koalicija, med delavskimi strankami pa socialisti Slovenije in Hrvaške. Odcepitev od Avstro-Ogrske je bila izvršena 29. oktobra, ko je bila ustanovljena »Država Slovencev, Hrvatov in Srbov«, ki izjavi, da je »pripravljena stopiti v skupno državo s Srbijo in Črno goro«. Tudi srbska vlada prizna obstoj tega drugega državnega središča jugoslovanskega zedinjenja; prizna obstoj dveh suverenosti. Tako je na domačih tleh nastal nosilec samoodločbe v jugoslovanskem zedinjenju, to kar jugoslovanski odbor ni zmogel in tudi ne mogel postati. Kar zadeva notranjo organizacijo Države Slovencev, Hrvatov in Srbov, je Narodni svet SHS uveljavil federativno načelo, ki je organsko izhajalo iz stvarnega procesa nastanka te »etapne« države. Federativno načelo je bilo s tem dejansko uvrščeno na dnevni red tudi za prihodnost kot načelo ureditve bodoče skupne države s Kraljevino Srbijo in s Kraljevino Črno goro.[123]

Ni nobenega dvoma, da je politična akcija za ustanovitev celokupne jugoslovanske države potekala v znamenju prevladujočega družbenega položaja in iniciativnosti buržoazije. Drugače tedaj tudi ni moglo biti. Nekateri obžalujejo, da je »socialna demokracija zamudila, čeprav je prva v jugoslovanskem svetu politično razmišljala in sprejemala sklepe o političnem zedinjenju Srbov, Hrvatov, Slovencev, Bolgarov in Makedoncev.« Zgodovina je to, kar se je v resnici zgodilo, in nihče tega ne more spremeniti. To, kar lahko danes storimo, ko gre za zgodovino, je oblikovanje zgodovinske zavesti. Moramo jo odtrgati od želje in jo približati razumevanju tega, kar se je zgodilo, razumevanju dogajanja iz zgodovinske logike.

O odnosu delavskih strank do jugoslovanskega vprašanja med prvo svetovno vojno smo nekaj povedali že v prejšnjem poglavju. Nekaj smo mimogrede povedali tudi v tem poglavju. Številne knjige pišejo o tem. Iz obširnega spleta vprašanj smo se omejili le na vprašanje zgodovinske metode. Protagonistov zgodovine namreč ne smemo iztrgati iz njenega toka.

Delavske stranke v jugoslovanskih deželah — podobno kot druge v svetu — niso videle v vojni priložnosti za oblikovanje narodnih programov niti ne za definiranje vojnih ciljev. Zanimala jih je predvsem vojna sama, ki je najbolj prizadela prav delavstvo in njegove skromne pridobitve v dotedanjem družbenem spopadu. Prizadela delavstvo ne glede na države, v katerih so te stranke delovale. Vendar pa vse stranke niso enako reagirale na vojno pa tudi pozneje ne gre za enaka revolucionarna hotenja in sposobnosti. Lahko jih torej ocenjujejo, toda le z njihovimi lastnimi merili!

V znanih konzultacijah v Stockholmu v pripravah na mednarodno socialistično konferenco, so, denimo, predstavniki SDS Bosne in Hercegovine v mesecu maju 1917. leta (pred majniško, še bolj pa pred krfsko deklaracijo) mimo drugega poudarili naravno pravico srbsko-hrvatskega (ne pa tudi slovenskega?) naroda, da si prizadeva za neodvisno jugoslovansko državo. Če se ta želja ne bi izpolnila, zahtevajo kot minimum široko avtonomijo za zedinjene južne Slovane (vštevši Slovence) v Avstro-Ogrski, seveda ob obnovitvi Srbije. To stališče je spodbudilo enega izmed naših zgodovinarjev, da je zapisal tole: »Pristajanje na ta minimum v narodnem vprašanju, po katerem bi naj rešitev iskali znotraj meja Avstro-Ogrske, pomeni nekaj, kar bi sicer lahko uporabila buržoazna diplomacija, nikakor pa ne *socialistična stranka, ki misli na revolucijo.*« (podčrtal J. P.)[124]

To je po našem mnenju merjenje delavske stranke z merilom, ki ni njeno. Mimo tega je anahronizem projicirati stališča jugoslovanske revolucionarne koncepcije poznejše dobe v preteklost, v čas, ko takšnih koncepcij o povezanosti razrednega in nacionalnega boja v delavskem gibanju še niso poznali. Revolucionarnih hotenj določene delavske stranke v tistem času še ni mogoče ocenjevati z narodnorevolucionarnimi merili. Če temu ne bi bilo tako, bi morali tudi Leninov odnos do Avstro-Ogrske »izmeriti kot prekratek«. Pri nas manj znano, vendarle resnično je, da je bil Lenin vse do konca vojne prepričan, da revolucija na območju obdonavske monarhije ni le možnost, ampak da se že resnično dogaja. To revolucijo je Lenin pozdravljal še 3. novembra na zborovanju v Moskvi, dan nato pa je pozval narode, naj preobrazijo Avstro-Ogrsko v zvezo svobodnih narodov na poti v socialistično revolucijo. (»Trdno smo prepričani, da bodo nemški, češki, hrvaški, madžarski, slovenski delavci, vojaki in kmetje po osvojitvi oblasti in po nacionalni osvoboditvi sklenili bratsko zvezo svobodnih narodov in z združenimi močmi premagali kapitaliste.«)[125]

Tedaj Avstro-Ogrska ni več obstajala, nastale so že države naslednice. Leninov poziv je ostal le zanimiva epizoda. Ni pa ostala epizoda dejstvo, da je delavstvo v jugoslovanskih deželah resnično sodelovalo v gibanju svojih narodov. Sodelovalo je v uniformi vojaka srbske vojske, v enotah prostovoljcev, v vrstah revolucionarjev v sovjetski Rusiji, v uporu proti »nemški« vojni, v »zelenem kadru«, med izseljenci, v političnih manifestacijah deklaracijskega gibanja, v narodnih svetih Slovenije in Hrvatske. Zato je bilo zgodovinsko logično, da so vse delavske stranke, ne glede na raven njihovih neposrednih revolucionarnih hotenj, sprejele Jugoslavijo kot domovino, ki mora postati tudi domovina proletariata.[126] Z zgodovinskega stališča je bilo to tudi najbolj pomembno.

II. DEL

NARODI MED REAKCIJO IN REVOLUCIJO

1. PRVI DECEMBER – ZEDINJENJE ALI RAZEDINJENJE?

Regent Aleksander je 1. decembra 1918, potem ko je poslušal adreso delegacije Narodnega sveta Slovencev, Hrvatov in Srbov, v imenu kralja Petra I. Karadjordjevića razglasil »zedinjenje Srbije z deželami neodvisne države Slovencev, Hrvatov in Srbov v enotno kraljestvo Srbov, Hrvatov in Slovencev«.

Prav dosti se je pisalo in piše o značaju »prvodecembrskega akta«. Od vsega je nedvomno najpomembnejše dejstvo, da je bila tedaj formalno ustanovljena jugoslovanska država, predhodnica današnje socialistične in federativne Jugoslavije, in da je bil ustvarjen nov zgodovinski teren družbenega razvoja, za katerega je tedaj tudi delavsko gibanje vseh združenih dežel menilo, da mu prinaša večje možnosti.

Nastanek jugoslovanske države je bil z vidika mednarodne javnosti ne samo sad zmagovitega vojskovanja Srbije in velikih zavezniških držav, temveč tudi uresničitev načela o pravici narodov do samoodločbe. Ta javnost je sprejela tedanje skupno stališče vseh političnih subjektov državnega zedinjenja (izraženo v niški deklaraciji srbske vlade, krfski deklaraciji srbske vlade in Jugoslovanskega odbora, v majniški deklaraciji Jugoslovanskega kluba, v sklepu sabora Hrvatske 29. oktobra 1918 in končno v adresi Narodnega sveta SHS), da gre za pravico do samoodločbe enega ljudstva, enega naroda, naroda Jugoslovanov. To je bila za nacionalno emancipacijo Srbov, Hrvatov, Slovencev, Črnogorcev in Muslimanov, pozneje pa tudi Makedoncev, koristna mednarodno-pravna trditev. Toda takšno stališče je bilo v resnici umišljeno spričo dejstva, da je šlo za obstoj in politični položaj več posameznih narodov, kar je zgodovina kmalu pokazala. Način zedinjenja 1. decembra 1918 ni izrazil te stvarnosti in ni niti omenil že prej doseženih dogovorov o prihodnjih nacionalnih odnosih. To je pomenilo, da vprašanja državne ureditve ne bodo urejali na podlagi sporazumevanja zedinjenih narodov, temveč bo o tem odločalo stvarno razmerje moči političnih nosilcev nastanka nove države. Toda o tem, kdo med njimi je najmočnejši z vidika državne organiziranosti, še bolj pa z moralnopolitičnega vidika kot neposredni zmagovalec v vojni, ni bilo prav nobenega dvoma. Mar je bilo v takšnem zedinjenju mogoče videti tudi uresničitev pravice do samoodločbe vsakega posameznega naroda, ker je njegovo prejšnje gibanje težilo k nastanku jugoslovanske države? Mar ima pri tem vprašanju odločilno vlogo dejstvo, da so bila vodilna politična sila v vseh teh gibanjih in v sami združitvi posamezna narodna meščanstva, ki so bila tedaj izrazito protirevolucionarna?

Komunistična partija Jugoslavije je pozneje, zlasti v letih 1928 do 1934, ostro kritizirala obstoječo Kraljevino SHS oziroma Kraljevino Jugoslavijo kot tvorbo imperialističnega versajskega miru in zahtevala

uresničitev pravice narodov do samoodločbe v obliki obvezne odcepitve. Mar to pomeni, da samoodločbe narodov sploh ni bilo pri nastanku prve jugoslovanske države?

Znano je leninistično stališče do vprašanja samoodločbe narodov. Ne gre samo za pravico do vseh oblik samoodločbe vse do odcepitve, temveč tudi za pravico, ki v kapitalitsičnem obdobju pripada narodu kot celoti in ne predpostavlja diferenciacije med buržoazijo in delavskim razredom in drugimi delovnimi plastmi. Na osmem kongresu RKP (b) leta 1919 je Lenin izrecno korigiral tezo, da lahko samoodločbo naroda izrazi samo proletariat. V polemiki proti takšni tezi je zapisal, da je upravičena nestrpna naglica narodnih gibanj nerazvitih in zatiranih narodov, saj ne morejo čakati na diferenciacijo med proletariatom in buržoazijo.[127] Zatorej dejstvo, da so bila vsa narodna gibanja, ki so pripeljala do nastanka jugoslovanske države, pod meščanskim vodstvom, samo po sebi temu aktu ne jemlje značaja narodne samoodločbe. Delavske stranke v Srbiji in Bosni in Hercegovini so v načelu ohranile razredno stališče, pa vendar niso bile v nikakršnem sporu s takšnimi narodnoosvobodilnimi gibanji; prej bi lahko govorili o njihovem dejanskem sodelovanju. Delavske stanke na Hrvatskem in v Sloveniji so neposredno sodelovale z meščanstvom v narodnem gibanju. Razpoloženje za ustanovitev skupne jugoslovanske države je brez dvoma obstajalo tudi med širokimi množicami. Po drugi strani je dejstvo, da je bilo na čelu narodnih gibanj meščanstvo, dajalo tem gibanjem nerevolucionaren značaj. Toda ni dovolj upoštevati samo ta okvirna dejstva, temveč se je treba celotnega problema lotiti diferencirano.

Srbija je zmagala v osvobodilni vojni. Toda s tem še ni padla zadnja odločitev glede tega, ali se bo zares zavzela za uresničitev velikega vojnega programa za ustanovitev jugoslovanske države, izraženega v niški in krfski deklaraciji. Znano je, da je srbska vlada seveda v celoti vztrajala pri uresničitvi vsaj »malega programa« oziroma pri tem, da se poleg zedinjenja s Črno goro Srbiji priključijo tudi Vojvodina, Bosna in Hercegovina ter južna Dalmacija. Zedinjenje z glavnino hrvatskih dežel in s Slovenci pa je bilo odvisno od njihove pripravljenosti, da sprejmejo hegemonistične pogoje zedinjenja, zabarikadirane za okopi monarhije in dinastije, in opustijo že doseženi sporazum v Ženevi med srbsko vlado in predstavniki Jugoslovanskega odbora in Narodnega sveta SHS. Če te pripravljenosti ni, »bomo šli vsak po svoji poti: Srbi s Srbi, Hrvati in Slovenci pa s Hrvati in Slovenci«[128]. Toda kljub vsej tej prepotentnosti srbske vlade odločitev Srbije o zedinjenju ni bila preprosto dejanje njene razširitve, temveč vendarle odločitev o ustanovitvi skupnosti, ki je brez dvoma imela podporo srbskega naroda. Srbi v Vojvodini so se formalno odločili za neposredno priključitev k Srbiji. Skupščina Črnogorcev v Podgorici, ki je sprejela odločitev o priključitvi k Srbiji s perspektivo popolnega jugoslovanskega zedinjenja, je prav gotovo pomenila uresničitev samoodločbe črnogorskega naroda. Po drugi strani je popolnoma očitno, zakaj so bili Makedonci, ki so bili deležni zedinjenja Jugoslavije, objekt politike srbske vlade. Prizadevali so si, da bi dobili možnost, da tudi sami rečejo svoje, vendar brez uspeha. V Bosni in Hercegovini je prevladala jugoslovanska usmeritev, tako da sta se ti deželi priključili k Državi Slovencev, Hrvatov in Srbov, Narodnemu svetu v Zagrebu, s perspektivo skupnega zedinjenja s Srbijo in Črno goro. Odcepitev in državna osamosvojitev Hrvatov in Slovencev od Avstro-Ogrske s perspektivo enakopravnega zedinjenja s Srbijo in Črno goro sta imeli prav gotovo značaj narodne samoodločbe. To se je

zgodilo 29. oktobra 1918, ko je bila ustvarjena samostojna narodna država. Nekaj drugega je, da ta država ni zadovoljila socialnih teženj širokih množic in da se je na njenem ozemlju širil socialni revolt, ki je potiskal hrvatsko meščanstvo na pot hitrega brezpogojnega zedinjenja s Srbijo. Poleg revolta je imela veliko vlogo še cela vrsta drugih vzrokov — od nacionalnega interesa Hrvatov in Slovencev, da se zavarujejo pred italijanskim imperializmom, ki ni samo prodiral, temveč si je tudi prizadeval preprečiti nastanek Jugoslavije, in nacionalnega interesa Slovencev, da zaščitijo severne meje proti nemški Avstriji, do politične taktike in ambicij posameznih meščanskih strank in meščanskih politikov. Pri tem seveda ne smemo pozabiti, da so tedaj obstajale še druge možnosti učinkovite oborožene represije v primeru kakršnegakoli poskusa socialne revolucije, saj so določila o premirju med Avstro-Ogrsko in Italijo dajale le-tej pravico, da zaradi zagotavljanja miru zasede tudi ozemlja čez demarkacijsko črto. Torej bi se buržoazija razredno lahko zavarovala tudi brez srbske vojske. Brez pomena prav gotovo ni niti dejstvo, da so prve enote srbske vojske prišle v Slovenijo šele 22. decembra 1918.

Skratka, pri nastanku jugoslovanske države imamo vendarle opravka s samoodločbo posameznih narodov. Tisto, kar je problematiziralo narodno samoodločbo Hrvatov in Slovencev, se je dogajalo po 29. oktobru oziroma vse do 1. decembra 1918. Eden izmed glavnih problemov v nacionalnih odnosih v prihodnji Jugoslaviji je nastal že v okviru Narodnega sveta, pred aktom združitve 1. decembra, in to s samim sprejemom sklepa o tako rekoč brezpogojnem zedinjenju in priznanju monarhije. Obrise »hrvatskega problema«, tega osrednjega političnega vprašanja prihodnje Jugoslavije, je začrtal Stjepan Radić že 24. novembra v svojem polemičnem »zadnjem opominu«: »Vseh vas so polna usta besed: narodna enotnost — ena enotna država, eno kraljestvo pod dinastijo Karadjordjevićev. In vi mislite, da je dovolj govoriti, da smo Hrvatje, Srbi in Slovenci en narod, ker govorimo en jezik, zato pa moramo imeti enotno centralistično državo, in to kraljestvo... Naše ljudstvo torej strašite kot majhne otroke in mislite, da ga boste tako pridobili za svojo politiko. Mogoče boste Slovence, ne vem; mogoče boste za trenutek pridobili tudi Srbe; toda zanesljivo vem, da Hrvatov ne boste pridobili za to, ne boste pa jih pridobili, ker je ves hrvatski kmečki svet prav tako proti vašemu centralizmu, kakor je proti militarizmu, prav tako za republiko kakor za narodni sporazum s Srbi. Če boste hoteli na silo uveljaviti svoj centralizem, vedite, kaj se bo zgodilo: Hrvatje bodo odkrito, čisto in jasno rekli: če Srbi res hočejo imeti takšno centralistično državo in vlado, naj jim jo Bog blagoslovi, toda Hrvatje nočemo druge državne ureditve razen zvezne federativne republike.«[129]

Ne glede na vse problematične načine samega državnopravnega dejanja nastanka jugoslovanske države, je bila ta država, če jo pogledamo z vidika zgodovine, rezultat osvobodilnih gibanj tega prostora in rezultat temeljne istovetnosti in konvergence njihovih osvobodilnih interesov. Makedonsko osvobodilno gibanje je izjema samo v tem, da je svojo samoodločbo izbojevalo šele v novi, proletarski fazi razvoja teh gibanj. Nastanek jugoslovanske države je bil odločilen korak v procesu asociiranja narodov Jugoslavije. Zgodovina je do danes pokazala, da tega procesa ni mogoče obrniti nazaj, ker sta se v njem na pobudo delavskega razreda spojili nacionalna in socialna emancipacija ljudi in narodov. Narodno vprašanje v novi državi se je resda odprlo že prav na

njenem začetku, toda na novi zgodovinski ravni. To je bila zdaj jugoslovanska raven, ne pa več stara raven osvobajajnja izpod tujih oblasti, ki je ostala aktualna samo še kot vprašanje meje. Dosežek leta 1918 je prav v tem, da je omogočil nadaljnji razvoj svobodnega asociiranja narodov v že ustanovljeni jugoslovanski državi. Ta že ustanovljena država je s samim dejstvom, da je obstajala, pospešila tudi uveljavitev dotlej nepriznanih ali neopaženih narodnih individualnosti Makedoncev, Črnogorcev, nazadnje pa tudi Muslimanov. Delavsko gibanje je leta 1918 v celoti sprejelo novo državo tako v imenu reševanja narodnega vprašanja kakor v imenu olajšanja razrednega boja. Poznejše revolucionarno poudarjanje njenega »versajskega« izvora ni bilo znanstvena ugotovitev, temveč geslo v boju proti razredni vladavini buržoazije vseh narodov, zlasti proti vodilni med njimi. Ta buržoazna vladavina pa je bila po svojem značaju res »versajska«, če ne še hujša.

Dejstvo je, da je jugoslovanska država nastala pod političnim vodstvom meščanskih sil, ne pa delavskega razreda. Pri tem nastanku so najbolj aktivno sodelovale socialnodemokratske stranke Slovenije in Hrvatske, medtem ko se v Srbiji, ki je bila skoraj do zadnjega dne vojne pod okupacijo nemških, avstrijskih in bolgarskih čet, sploh ni moglo razviti nobeno legalno politično gibanje. Težko je ugibati, kakšna bi bila aktivnost SSDP, če bi bile razmere ugodnejše. Srbski socialisti so zagovarjali razredno stališče nesodelovanja z buržoazno politiko (za takšno pa so imeli tudi narodna gibanja). Zagovarjali so torej splošno stališče, da vojna ni način reševanja nacionalnih vprašanj, in še posebno stališče, po katerem je bila glavni cilj balkanska federacija, ne pa Jugoslavija kot posebna država. Pozneje, leta 1923, je Sima Marković prepričeval javnost v Sovjetski zvezi, da je bilo navdušenje za narodno svobodo in jugoslovansko zedinjenje leta 1918 »tako enotno, da se je (povsod) preneslo tudi na delavski razred«, pri tem pa je »pretežni del delavskega gibanja na Hrvatskem in v Sloveniji stopal po socialpatriotski poti«.[130] (K temu je treba dodati, da je negativni pojem »socialpatriotizem« vendarle imel dve vsebini; v primeru narodnoosvobodignih gibanj majhnih narodov prav gotovo drugačno od tiste, pri kateri je šlo za podporo delavske stranke imperilastičnemu vojskovanju »svoje« države.)

Za vodstvo Srbske socialnodemokratske stranke — ko se je vrnilo v domovino, združilo s kadri v domovini in začelo novo aktivnost v Srbiji — je bila na novo ustanovljena jugoslovanska država dokončno dejstvo.

Srbska socialnodemokratska stranka je v skladu s svojim kritičnim stališčem do vojne izjavila, da je pridobitev nacionalnega zedinjenja med vojno v nesorazmerju z velikanskimi žrtvami in trpljenjem vsega človeštva, ki ga je vojna povzročila. Toda brez zadržka je pozdravila jugoslovansko zedinjenje, čeprav je bilo le-to rezultat vojne in akcije buržoazije, in ga ocenila kot izpolnitev velikih političnih, ekonomskih in kulturnih potreb. Z zedinjenjem je narodno vprašanje spravljeno z dnevnega reda, je rečeno v njeni tedanji deklaraciji. Srbi, Hrvati in Slovenci so en narod, ker imajo en jezik in druge enake etnične lastnosti. »Tudi čutijo se kot en narod in zedinjenje želijo.« Zedinjenje je za proletariat pridobitev, ker mu ponuja »širše polje za agitacijo in organizacijo in zanesljivo oporo za razvijanje razrednega boja... za obračunavanje s svojo nacionalno buržoazijo. Z nacionalnim zedinjenjem je konec možnosti, da buržoazija pod nacionalizmom skriva svoj razredni egoizem in vleče za seboj tudi dele proletariata... (ki zdaj)

ima čisto polje, na katerem se jasno vidijo razredna nasprotja in na katerem lahko poteka čisti razredni boj«.

Sprejemanje nove države je bilo olajšano tudi s tem, da se je boj za samoodločbo jugoslovanskih narodov med vojno pojavljal predvsem kot boj za pravice do njihove državne združitve in za razbijanje državnih tvorb, ki so to združitev preprečevale. Nevaren je bil vtis, da je bila z zedinjenjem uporabljena prav ta pravica do samoodločbe za nastanek nove države, ki jo mora proletariat samo prevzeti od buržoazije. Takšen vtis najdemo pri delavskih strankah vseh jugoslovanskih narodov. Čim hitreje vzpostaviti čim trdnejšo enotnost delavskega razreda vseh jugoslovanskih dežel za revolucionarni boj proti buržoaziji, to je bila osnovna misel tega časa.

Med težave pri ustvarjanju enotnosti delavskega razreda celotne novoustanovljene države je treba šteti različnost stališč posameznih socialnodemokratskih strank do narodnoosvobodilnega gibanja, ki jih omenja navedena ugotovitev Sime Markovića. Najbolj očitno se je to pokazalo v Sloveniji, kjer je morala socialnodemokratska stranka (Jugoslovanska socialno demokratična stranka), preden se je priključila h KPJ, razmejiti stališča najprej znotraj sebe. V Sloveniji je bil leta 1918 izvršen nek velik politični prelom, in to ob sodelovanju širokih množic (narodna osvoboditev in nastanek prehodne oblike narodne državnosti). V Srbiji se ni zgodilo nič podobnega takšnemu prelomu. Pri obnovi samostojne državnosti Srbije množice niso sodelovale kot politično gibanje, temveč predvsem v vlogi vojakov zmagovite vojske. Lastna akcija je množice čakala šele v prihodnosti. Razumljivo, že doseženi prelom v Sloveniji (in na Hrvatskem) je krepil nagnjenost k narodnoosvobodilnemu »socialpatriotizmu«, s katerim je bilo treba zdaj prenehati.

Unitaristična misel meščanske politike, da je z nastankom ene države hkrati nastal tudi enoten narod, je, kot se je zdelo, koristila prizadevanjem za združitev delavskega razreda, čeprav je bilo že takrat, zlasti po 1. decembru 1918, očitno, da unitaristična ideja skupaj z vidnimi centralističnimi težnjami postaja politično orožje predvsem v rokah meščanskih hegemonistov v Srbiji, dvora in vojske.

* * *

Verjetno je koristno prav tukaj reči nekaj o jugoslovanskem nacionalnem unitarizmu. Tako običajno sociološko in politično označujemo tiste odnose, ki so postali nepričakovano močno aktualni z nastankom jugoslovanske države. To je bila trditev, da so Srbi (s tem imenom so razumeli tudi Črnogorce, srbski nacionalisti pa so hoteli mednje vključiti tudi Makedonce), Bolgari (vendar le-ti po letu 1913 v glavnem ne več), Hrvatje (ki so si v konkurenci s Srbi prilaščali tudi Muslimane) in Slovenci (ki si niso imeli koga prilaščati) eno ljudstvo, en narod. V nadaljnjem razvoju kraljevske Jugoslavije je bil nacionalni unitarizem temeljna doktrina centralističnih režimov (drugačnih pa tudi ni bilo), vodilna misel, s katero se niso le opravičevali, temveč so si jo prizadevali uresničevati v praksi. Takoj je treba reči, da rezultati prakse, zlasti v šolstvu — če so se ujemali s splošno napredno težnjo narodov na Balkanu, v Evropi in vsemu svetu, seveda pa tudi v okviru Jugoslavije, da se medsebojno bolj spoznajo in zbližajo — niso bili samo negativni. To, da so se na primer Slovenci in Hrvati v šolah učili cirilico, je bilo zanje le koristno s kulturnega in življenjskega vidika, da ne govorimo

o učenju latinice v šolah v Srbiji. Tudi Sveti Sava, Njegoš in Vuk Karadžić niso bili odveč v hrvatskih in slovenskih šolah, tako kot v srbskih šolah niso bili odveč Ivan Gundulić, Petar Preradović, Primož Trubar, France Prešeren in drugi. Še danes bi bila z nujnimi dopolnitvami koristna »Antologija novejše jugoslovanske lirike za srednje in strokovne šole«, ki jo je leta 1932 v Beogradu sestavil Andra Žeželj, 12. aprila istega leta pa odobril prosvetni minister. Problem ni toliko kulturne, kolikor politične narave.

Etnični in kulturni unitarizem je med Slovenci že pred vojno doživel kritiko s kulturnega in političnega vidika (Ivan Cankar).[131] Popolnoma razumljivo je, da se je to zgodilo prav med Slovenci, saj je ta unitarizem nastopal z zahtevo, da se odrečejo svojega jezika. Kritika je bila namenjena predvsem tej, po sebi nekulturni zahtevi. V odnosih med Srbi in Hrvati etnični unitarizem ni imel te protikulturne značilnosti pač zaradi istovetnosti njihovega jezika. Nasprotno. Njegova protikulturna značilnost je bila v nečem drugem, predvsem v nepriznavanju makedonskega jezika. Toda to pred vojno še ni spodbudilo pomembnejših kritik. Po ustanovitvi jugoslovanske države je etnični unitarizem še naprej ostal vodilna kulturna doktrina, vendar z določenim popravkom glede slovenskega jezika. Unitarizem kraljevske Jugoslavije je dejansko priznaval ta jezik in ga ni omejeval v njegovih primarnih funkcijah, le vklopil ga je v konstrukcijo enojezičnega naroda s pomočjo neznanstvene, politične teze o obstoju enega, to je srbsko-hrvatsko-slovenskega jezika. V ospredje je prišla politična plat unitarizma, ki je bil v nadaljnjem razvoju predmet sporov in bojev.

Toda stvarno obstaja določena plat jugoslovanskega političnega nacionalnega unitarizma, ki ni bila sporna niti tedaj, in ne bi bilo treba, da je sporna danes. Omenili smo že, da je imela teza o enem jugoslovanskem narodu določeno pozitivno zgodovinsko funkcijo. To je bilo med prvo svetovno vojno, ko je bila v politiki držav antante in tudi v politiki mednarodnega delavskega gibanja, zlasti njegovega revolucionarnega krila, v prvi vrsti zahteva za priznanje pravice narodov do samoodločbe. V tem položaju in v teh mednarodnih razmerah se je pravica do ustanovitve jugoslovanske države v odnosu do mednarodne javnosti predstavljala kot pravica enega, to je jugoslovanskega naroda do samoodločbe, in s tega vidika je imel jugoslovanski nacionalni unitarizem napredno vlogo. O tem je že leta 1960 pisal Lojze Ude, v najnovejšem obdobju pa Veselin Djuretić.[132] Zares, če pogledamo izjave političnih subjektov, ki so se zlasti leta 1917 in 1918 bojevali za priznanje pravice do jugoslovanske državne združitve, vse izražajo misel o nacionalni enotnosti Srbov, Hrvatov in Slovencev. Takrat so se opozorila glede večnarodnosti prihodnje jugoslovanske skupnosti in glede novih problemov narodne enakopravnosti v njej pojavljala samo v polemikah znotraj samega jugoslovanskega kroga. Na primer, avstrijska politika je v poskusih, da bi Slovence odvrnila od jugoslovanskega gibanja, svoj zadnji argument našla prav v tistem, kar ji je bilo dotlej zadnja skrb; poudarjala je, da Slovencem v Jugoslaviji, v kateri bo gospodoval srbohrvatski jezik, grozi izguba narodne individualnosti! Razumljivo je takšen argument avstrijske politike med Slovenci povzročil samo posmeh in le okrepil geslo dneva: »Mi smo Jugoslovani, mi hočemo Jugoslavijo!« Ali: Leta 1917 in 1918 je slovenski socialistični emigrant Dragotin Gustinčič skupaj z Nikolom Smodlakom v Švici izdajal revijo »La Yugoslavie«, ki je zagovarjala stališča jugoslovanskega etničnega unitarizma. Pozneje, leta 1927, so Dragotinu Gustinčiču kot vodilnemu komunistu

v Sloveniji očitali ta njegov nekdanji unitarizem. Očitali so mu nedoslednost, Gustinčič pa je na to odgovoril, da bi tisti, ki bi leta 1917 in 1918 zagovarjal stališče, da Slovenci, Hrvati in Srbi niso en narod, zgolj pomagal politiki avstrijsko-nemških imperialistov. Nemogoče je bilo rušiti večnarodno Avstro-Ogrsko in zahtevati ustanovitev Jugoslavije brez sklicevanja na pravico narodov do samoodločbe, kar je pomenilo pravico do svoje nacionalne države. Nemogoče je bilo torej rušiti eno večnarodno državo, da bi ustanovili drugo večnarodno državo! Tega svet tedaj ne bi razumel. Takšen je bil Gustinčičev odgovor.

Komentar k temu ni potreben. Treba pa je opozoriti, da mednarodna funkcija jugoslovanskega unitarizma konec prve svetovne vojne ni argument za današnje razmere, ker se suverenost jugoslovanske države v mednarodnih odnosih danes utemeljuje drugače, bolj stvarno.

Jugoslovanski nacionalni unitarizem je po ustanovitvi jugoslovanske države nastajal tudi kot nekritično sprejeta tradicija nemškega in italijanskega državnega zedinjenja: ena Nemčija enega nemškega naroda, ena Italija enega italijanskega naroda! Še starejši so modeli Anglije, Francije in Španije, povezani s tezo o enem angleškem, francoskem in španskem narodu. Razširjena identifikacija države in naroda v liberalni Evropi je tudi v Jugoslaviji obrodila svoje unitaristične sadove. Toda očitna slabost takšnega prepričanja je bilo dejstvo, da en narod, eno ljudstvo v Jugoslaviji stvarno ni obstajalo. To so vedeli tudi najbolj goreči zagovorniki unitarizma, vendar so mislili, da bo tisto, česar še ni, zanesljivo nastalo v prihodnosti. Medtem jim je bila koristna konstrukcija o enem narodu z več različno imenovanimi plemeni. Če se vnovič vrnemo k Dragotinu Gustinčiču, bomo videli, da je leta 1927 ugotovil, da so bili konec prve svetovne vojne v krogih srbskih in črnogorskih študentov v Švici tudi takšni, ki jim je bil fevdalizem v Jugoslaviji simpatičen, vendar samo kot etapa na poti k oblikovanju enega samega močnega jugoslovanskega naroda. Tako pridemo do jugoslovanskega nacionalnega unitarizma, ki bi ga lahko imenovali idealni unitarizem.

V najnovejšem obdobju imamo dela, ki si prizadevajo znanstveno osvetliti poglede inteligence vseh narodov Jugoslavije na vprašanje narodov med obema vojnama ali inteligence v Srbiji med prvo svetovno vojno.[133] Ta dela bodo prav gotovo prispevala k stvarnejšemu spoznavanju problematike in odpravljanju poenostavljenih predstav, ki smo jih prevzeli v svoja razmišljanja. Branko Petranović navaja iz dela Milosava Janičijevića »odtenke, ki so ostali nevidni v spopadu osnovnih front, posamezna pojmovanja srbskih politikov in intelektualcev, ki so vztrajali pri sporazumu s Hrvati in modifikaciji centralizma«.[134] Iz rokopisa Ljubinke Trgovčević daje Andrej Mitrović podobo misli srbske znanosti o prihodnjih nacionalnih odnosih v še neustanovljeni Jugoslaviji; pojem jugoslovanske nacionalne enotnosti takrat še ni imel nedemokratične, hegemonistične vsebine, temveč je bila bistvena vsebina demokratične koncepcije srbske znanosti bratstvo Srbov, Hrvatov in Slovencev.[135]

Že leta 1960 je Dušan Kermavner opozoril na stališča Ljubomirja Stojanovića, prvaka republikanske stranke, ki je nasprotoval unitarističnemu centralističnemu ureditvi Jugoslavije in se zavzemal za federativno republiko. V sklopu naše razprave je zlasti zanimivo poudariti, da je Ljubomir Stojanović izhajal iz ugotovitve, da je prepričanje o narodni enotnosti zabloda, in to v dveh različicah, zavedna in nezavedna. »Ne smemo zanemariti tega,« je zapisal leta 1919, »da tedaj, ko se pri delu

naroda oblikuje zavest o njegovi individualnosti, ko je že dobil svojo kulturo, svojo inteligenco in svojo književnost, tega ni mogoče zlahka niti pozabiti niti opustiti. Na to je treba resno računati prav zdaj, ko je treba postaviti temelje nove državne ureditve, saj bo naša država močna in trdna samo, če bo temeljila na stvarnosti...« Na večer pred uvedbo kraljeve diktature, to pa je bilo pri koncu njegovega življenja, je Ljubomir Stojanović lapidarno sporočil: »V federativni republiki bi rešili in utrdili državno enotnost, enakopravnost, svobodo in medsebojno ljubezen Srbov, Hrvatov in Slovencev.«[136]

Tisto, kar je ogrožalo in uničevalo idejo skupne države, ni bilo pomanjkanje znanstvenega spoznanja in dobrih misli.

Pred kratkim smo prebrali ugotovitev, da za Komunistično partijo Jugoslavije, ki je bila prvotno na pozicijah jugoslovanskega nacionalnega unitarizma, »ni bilo lahko in preprosto odreči se plemeniti ideji jugoslovanstva«.[137] Res, jugoslovanski nacionalni unitarizem je imel idealne, »plemenite« motive in vzroke, ki jih je pred vsemi utemeljila nacionalno-revolucionarna mlada generacija pred prvo svetovno vojno. Mnogi njeni pripadniki so se pozneje priključili revolucionarnemu delavskemu gibanju. O tem idealnem unitarizmu, ki je bil značilen tudi za del meščanske politike ne samo pri Srbih, temveč tudi pri Hrvatih in Slovencih, zlasti v vrstah mlajše liberalne inteligence, je bilo pred kratkim zapisano: »Želja (iskrenih demokratičnih ljudi) po centralizmu in popolnem izenačenju je mogla izvirati tudi iz poštene težnje, da se izbrišejo vse napake in zablode preteklosti, da se vrže med staro šaro ves balast zgodovine, da se podre vse, kar bi nas moglo razdvajati, da se začne takorekoč iz nič novo, drugačno in boljše skupno življenje.«[138] Toda tej prvi ugotovitvi sledi neposredno še druga, zgodovinska: »Seveda je praksa že skoraj takoj pokazala nesmiselnost in utopičnost teh idej.«

Res, nestvarnost je bila prva pomanjkljivost unitarizma, četudi idealnega, in to zlasti, če gre za marksiste. Plemenitost namena ni dovolj za družbeno akcijo. Osnova je lahko samo analiza stvarnosti, le-ta pa je bila takšna, da so bili narodi, ki so ustanovili prvo jugoslovansko državo, družbena in zgodovinska dejstva že leta 1918, pa če je to komu všeč ali ne. Poleg tega tudi ideji o enakopravnosti med ljudmi in narodi, ideji o skupnosti enakopravnih narodov, prav tako ni mogoče oporekati plemenitosti.

Nikoli ni obstajalo kako jugoslovansko *nacionalno* vprašanje, niti med bojem za pravico do jugoslovanske državne združitve med prvo svetovno vojno niti pozneje. Sam pojem »nacionalno vprašanje« je povezan z obstojem naroda, jugoslovanskega naroda pa nikoli ni bilo. Vselej, ko ga je kdo zastavil, je obstajalo samo *jugoslovansko* vprašanje kot državnopravno vprašanje. To je ena plat zgodovinske nezadostnosti jugoslovanskega unitarizma, nastalega iz idealnih, plemenitih pobud. Obstaja pa tudi druga plat, zlasti pomembna za marksiste.

Ne gre za humanost, pravičnost, plemenitost pri nacionalnem vprašanju, ker se vse to, kot je Marx dejal Engelsu 10. decembra 1869, *samo po sebi razume* v Internacionali. Za revolucionarje je vprašanje v tem, da vidijo, kakšen pomen imajo narodi za napredek družbenega gibanja, za delavski razred. Etična plat torej sploh ni sporna. Prav tako pa ni odgovor na vprašanje, kakor razvijati revolucijo.

Tudi danes srečujemo jugoslovanski nacionalni unitarizem, in to tistega iz plemenitih, iskrenih in demokratičnih, pa tudi socialističnih pobud. Brez dvoma se pojavlja kot oblika spontanega odpora proti negativnim pojavom v jugoslovanski družbi na področju nacionalnih od-

nosov. To ni samo specifična oblika splošnejšega pojava nacionalnega nihilizma, ki se tako iskreno, pa tudi trdovratno vedno znova pojavlja v mednarodnem delavskem gibanju. To je pri nas tudi ostanek tistih pojmovanj, ki so nekdaj sprejela večnarodnost in federalizem kot neizogibno etapo, a se niso odrekla domnevi, da bo to v prihodnosti navsezadnje pripeljalo do nastanka enega in edinega jugoslovanskega naroda kot uresničitve njihovih sanj. Treba je le malo razmisliti in videti preprosto dejstvo: sleherna dejavnost za ustvarjanje enega naroda v Jugoslaviji hkrati sama po sebi pomeni ločevanje od dejansko obstoječih narodov, ločevanje od ljudi, ki so jim ti narodi sestavni del njihovih odnosov, in od boja delavskega razreda za osvoboditev dela na terenu, na katerem je ta boj edino mogoče dobiti, spodaj, v družbeni bazi.

Že v 19. stoletju, ki je rodilo idejo jugoslovanskega nacionalnega unitarizma, predvsem na terenu hrvatskih in srbskih odnosov, je bilo jasno, da ta ideja raste iz določenih popolnoma realnih razlogov in interesov Srbov in Hrvatov (in Muslimanov). Po letu 1918 so vladajoči režimi jugoslovanski nacionalni unitarizem preprosto razglašali za politiko ohranitve Jugoslavije. Unitarizem naj bi prekril obstoj pluralizma tistih stvarnih interesov, ki so realno zahtevali, da jugoslovanska država ostane. Ti stvarni interesi so doživljali različne artikulacije, zlasti pri vprašanju srbskih in hrvatskih odnosov.

Ena izmed današnjih zgodovinopisnih artikulacij upravičeno pravi, »da je politika ohranitve Jugoslavije, ki ji je bil privržen srbski narod, izražala hkrati tudi njegovo potrebo po ohranitvi lastne integritete, ker so njegovi deli živeli tudi v drugih ‚deželah' jugoslovanske države«.[139] Iz popolnoma nasprotnega družbenopolitičnega stališča izhaja artikulacija teh interesov v mračnih dneh druge svetovne vojne (ki so bili hkrati tudi svetli, ker so jugoslovanski komunisti uresničevali bratstvo in enotnost kot revolucionarno antitezo unitarizmu). Milan Grol je 2. julija 1942 po londonskem radiu poudarjal: «Srbi in Hrvati, pa če se danes čutijo kot bratje po krvi ali ne, so prepletli svoj obstoj, svoja naselja, svoje njive in domove, in ni pameti, ki bi jih mogla natančno državno razmejiti. Tisti, ki bi hotel Srbe in Hrvate ločiti v popolnoma ločeni državi, bi moral rešiti ne problem razdelitve okrajev, temveč preselitve dveh milijonov ljudi, kar za kmete, navezane na zemljo, pomeni ruvanje iz korenin, socialno in ekonomsko motnjo, ki bi državo, že izčrpano zaradi vojne, onesposobila za mnogo let.«[140]

Artikulaciji izhajata iz nasprotnih družbenopolitičnih izhodišč, vendar se v nečem stikata. Nujnost pozitivnega odnosa Srbov in Hrvatov (kot pogoj za obstoj jugoslovanske države) se dokazuje z nacionalno mešanim značajem velikih ozemelj zahodno od Drine. Če bi izhajali samo iz te fizične medsebojne zraščenosti Srbov in Hrvatov, bi bil to argument za enotnost, podoben medicinskim razlogom za nerazdvojnost siamskih dvojčkov. Operacija razdvojitve bi bila usodna za vsakega ločenega posameznika. Jugoslovanski nacionalni unitarizem (Srbov in Hrvatov) je imel v sebi, gledano s te plati, brez dvoma racionalno jedro oziroma težnjo, da bi ta problem reševali na nov način. Težil je namreč k odpravljanju individualnosti vsakega posamič in razglasitve obeh individualnosti za eno, to je za življenje višje eksistenčne celote. Takšen način res ni *a priori* pomenil reza s kirurškim nožem, vendar je bil lahko nevaren tako kot kirurški poseg. Poleg tega je temeljil na nestvarni predpostavki o možnosti odprave obstoječih narodov.

Resnični problem, kar je pokazalo vse zgodovinsko dogajanje od leta 1918 naprej, ni bil problem siamskih dvojčkov. Resnični problem

je bil v tem, kako zagotoviti skupno življenje vseh individualitet, in to z združevanjem posameznih moči brez ogrožanja obstoja katerekoli od njih, marveč narobe: posamezne individualitete ustvarjajo močno skupnost, skupnost pa jim zagotavlja obstoj in ustvarjalni razvoj.

Ob takšnem gledanju na problem življenja v jugoslovanski skupnosti se je stalno pojavljalo in se tudi danes pojavlja prepričanje, da je to v bistvu proizvod drobnjakarskega vztrajanja pri partikularnem, da je to znamenje pomanjkanja smisla za širši interes jugoslovanske enotnosti. Če je bilo takšno prepričanje v kraljevski Jugoslaviji predvsem »maska hegemonizma«, je danes v najboljšem primeru zelo problematična iluzija. Iluzija, ki je daleč od marksizma. Stvar je namreč v tem, da ocene vztrajanja pri koncepciji skupnosti enakopravnih narodov nikakor ni dopustno razvrednotiti, kot da gre za »obrambo posebnosti svojega ožjega etnikuma«. Pustimo ob strani vprašanje kulturnih in drugih vrednot. Za marksiste v Jugoslaviji je vztrajanje pri skupnosti enakopravnih narodov rezultat globljega spoznanja poti družbenega razvoja. V polemiki s stališčem, da je »nesreča, da je Jugoslavija večnacionalna skupnost«, je Veljko Vlahović to spoznanje jedrnato izrazil poudarjajoč, da so (jugoslovanski) narodi *dinamične celice družbe in družbenega razvoja*, v socializmu pa to postajajo še bolj.[141] Socializem brez njih ne more, še zlasti ne samoupravni.

Ideal »bismarkizacije« Jugoslavije je nerealen, ker je nemogoč. Nemški narod kot že obstoječa realiteta je ukrojil sebi državo po svoji meri, ni pa država ukrojila naroda. Stvarni rezultat prepričanja, da je v Jugoslaviji mogoče ukrojiti narod po meri države, je po logiki stvari moral pripeljati do unitarne države, do prevlade vladajočega razreda »centralnega« naroda po stvarnem položaju nad drugimi. Jugoslovanski unitaristi, ki so to bili, iz iskrenih, vendar napačno razumljenih, demokratičnih in kulturnih pobud, so to logiko večinoma dojeli v nekaj letih.

Ob koncu tega bežnega ekskurza v vsebino jugoslovanskega nacionalnega unitarizma še eno opažanje. Gre za odnose do sosednih narodov. Federativno povezovanje v smeri podonavske ali v smeri balkanske federacije je bilo že od 19. stoletja v tradiciji delavskega gibanja na jugoslovanskem prostoru. Toda vse takšne zamisli bi bile neuresničljive na podlagi unitarizma, na podlagi logike — ena država, en narod. Kdo bi mogel — prej in zdaj — misliti na podonavski ali balkanski narod? Širše državno povezovanje danes ni aktualno. Vprašanje je, ali sploh še kdaj bo. Toda aktualno je in vselej bo vprašanje povezovanja narodov ne glede na državne meje. Jugoslovanski nacionalni unitarizem lahko v tem smislu pomeni samo zapiranje.

Res, jugoslovanski nacionalni unitarizem je imel določeno pozitivno vlogo v procesu nastanka prve jugoslovanske države, vendar je svoje zadnje bistvo oblikoval z izrekom, da v enotnem narodu ne obstaja problem enakopravnosti. Kot takšen je postal idejno orožje vladajočega centralizma in hegemonizma različnih variant, toda vselej proti delavskim interesom. Dejstvo je, da ta unitarizem ni ustvaril jugoslovanskega naroda, zato pa je nacionalna nasprotja zelo poglobil. Jugoslovanski komunisti imajo z vidika boja za socialistično revolucijo svoje jasne in drago plačane izkušnje z unitarizmom. Na kratko jih povzemimo: izgubljali so politični teren, ko so branili idejo enotnega jugoslovanskega naroda, toda izgubljali so ga tudi tedaj, ko so to idejo zavračali tako, da so pravico narodov Jugoslavije do samoodločbe razlagali kot obveznost odcepitve. Če bi vztrajali pri prvem ali drugem stališču, danes mi ne bi skupaj živeli v Jugoslaviji, zlasti ne v socialistični.

Na začetek nastanka Jugoslavije se je postavilo dejstvo, da prvodecembrski akt ni več tisto, kar je bila samoodločba v zadnjih dneh vojne. Seznaniti se je treba s tem, kako je to razliko natanko videla KPJ leta 1942 ob ustanavljanju Avnoja, ko je pojasnila svoje stališče do prve jugoslovanske države. »Vse tisto,« je bilo rečeno takrat, »kar se je zgodilo neposredno pred prvim decembrom, vse tiste politične spletke in manevri, vsa tista lažna igra z razglasitvijo zedinjenja brez udeležbe ljudstva, vse tisto, kar se je zvrstilo takoj po prvem decembru — ustanovitev vlade in vsi njeni ukrepi proti ljudstvu — vse to je podiralo razpoloženje ljudstva za skupno državo, ki je brez dvoma obstajalo in ki je kot takšno imelo v sebi zgodovinsko napredne težnje. Čimbolj je razvoj Jugoslavije napredoval, tembolj viden, tembolj jasen je bil imperialistični značaj 1. decembra, tembolj očitno je bilo, da 1. december, takšen, kakršen je, ni bil nikakršen dan zedinjenja, nikakršen dan ustanovitve skupne države in torej tudi nikakršen izraz stvarnega razpoloženja ljudstva za eno državo na večer pred zlomom avstro-ogrske monarhije. In zato je moral boj narodov Jugoslavije (vseh narodov! — J. P.) proti velikoskrbski hegemoniji nujno postati boj proti 1. decembru kot simbolu te hegemonije... Boj proti 1. decembru je pomenil boj proti vsem tistim, ki so razdruževali naše narode, ki so kompromitirali in uničevali idejo skupne države...«[142]

Na tem mestu je treba citirati še tiste dele tega pojasnila, v katerih je govor o okoliščinah in nujnostih boja za drugačen »prvi december«.

»Ko pa je v Evropi z razvojem fašizma postala aktualna nevarnost imperialistične vojne,« je bilo nadalje rečeno, »ko so bili vsi mali narodi na Balkanu in v srednji Evropi, zlasti pa slovanski narodi ogroženi po nemškem in italijanskem fašizmu, je boj narodov Jugoslavije proti velikosrbski hegemoniji in prvemu decembru dobil tudi pozitivno formulacijo: boj za Jugoslavijo, ki bi lahko na podlagi bratstva in enotnosti svojih narodov in z oporo na antifašistične sile vsega sveta, predvsem na Sovjetsko zvezo, organizirala obrambo za svojo neodvisnost in svobodo. In tako je boj proti prvemu decembru nujno moral postati boj za prvi december, toda za takšen prvi december, ki bi bil akt ustanovitve države po volji samih narodov, z njihovo udeležbo v samem aktu. Začeti boj... se je nadaljeval in dobil popoln pomen v obdobju narodnoosvobodilne vonje, med katero se je narodom Jugoslavije posrečilo ustvariti nerazdružno bratstvo in borbeno enotnost in vse tiste nujne pogoje, ki so potrebni za nastanek skupne države... Rojeva se tista država, ki jo je 1. december 1918 zanikal in ustvaril kot velikosrbsko državo...«

Dobro je, da že na začetku naše razprave o revoluciji, o narodih in o Jugoslaviji spoznamo celoto tega lapidarnega dokumenta kot izraza misli, s katero je revolucija ustvarjala pogoje za svojo zmago. Če to misel spoznamo na začetku, bomo lažje in globlje razumeli logiko njenega nastanka.

2. NARODI IN DEŽELE V NOVI DRŽAVI

Hegemonistična politika je v novi državi od njenega prvega dneva ustvarjala odnose narodne neenakopravnosti in celo zatiranje raznih stopenj in oblik. Hkrati se je od prvega dneva pojavljala udeležba ali sodelovanje buržoazije podrejenih narodov v centralisitičnih režimih. Nova skupna država je pomenila neenake politične in tudi neenake dejanske pogoje za nacionalni razvoj posameznih narodov.

Srbi

Nastanek večje in močnejše jugoslovanske države je pomenil nov položaj za srbski narod. Srbi so bili prvič zedinjeni v mejah ene države, v katero se je vtisnil celoten rezultat njihovega osvobodilnega gibanja v preteklosti. V smislu svojega zedinjenja so Srbi rešili svoje narodno vprašanje v celoti. Druga stran tega novega položaja je bila v tem, da ta država etnično ni bila homogena, ni bila samo srbska država. To je bila Jugoslavija. Jugoslavija je stvarno predstavljala državo jugoslovanskih narodov, ki so se že precej bolj zgodaj nepreklicno izoblikovali. Nacionalni pluralizem nove države je poleg družbenosocialnega postavil kot osnovno vprašanje, kakšen bo odnos med zedinjenimi narodi. To je bilo v določenem pomenu tudi vprašanje, kako bo srbski narod sam določil svoj položaj do drugih, ker je bilo njegovo zgodovinsko izhodišče tako močno, da drugi narodi Jugoslavije (praktično hrvatski in slovenski) na to niso mogli bistveno vplivati.

Za srbsko opredelitev sta bili determinanti dve zgodovinski dejstvi. Po eni strani je bila to tradicija samostojne srbske državnosti, povezana s tradicijo zahodnoevropskega liberalnega pojmovanja države kot tvorca naroda. To pojmovanje se je v srbski javni in politični misli šele srečalo s problemom Jugoslavije kot skupnosti narodov, in v resnici je šlo prav za ta problem. Drugače rečeno, v Srbiji je obstajala inercija slabo razvitega jugoslovanskega pojmovanja pluralizma narodnoosvobodilnih ciljev jugoslovanskega gibanja. Ideja o združevanju nacionalnih individualnosti v skupnost na podlagi njihove enakopravnosti in nadaljnjega obstoja in razvoja je bila v politični zavesti srbske javnosti, in ne samo v njej, šele na začetku svojega uveljavljanja. V jugoslovanskem smislu so še najdlje odšli tisti, ki so novo državo imeli ne za enostavno razširjeno Srbijo, temveč za državo, v kateri nastaja nov jugoslovanski narod, sestavljen iz vseh jugoslovanskih nacionalnih elementov. Pravo jugoslovanstvo v smislu enakopravnosti nacionalnih individualitet v skupnosti je bila misel, ki je tedaj ostajala še povsem na obrobju politične

zavesti. Po drugi strani je bil za kakovost srbske opredelitve v novi državi pomemben dejavnik značaj vodilne družbene sile srbskega naroda. To je bila srbska buržoazija z vsemi svojimi pozitivnimi in negativnimi političnimi in družbenimi lastnostmi; med zadnjimi je bila usodna zlasti težnja po uveljavljanju svojega interesa z monarhično (*a priori* nedemokratično) obliko političnega delovanja.

Ob upoštevanju prvega dejavnika, ki ga je najbolj raziskoval, Dragoslav Janković med drugim piše o kakovosti določanja položaja Srbije v novi državi tole: »Konservativna srbska buržoazija, katere tipičen predstavnik je bila radikalna stranka s Pašićem na čelu, je končno zabeležila popolno zmago pri jugoslovanskem vprašanju, saj je v celoti uresničila svojo koncepcijo nastanka Jugoslavije. Pašić, ki se je vselej skliceval na brez dvoma velikanske žrtve in zasluge srbskega naroda v vojni, je s svojo radikalsko ali pa s koalicijsko vlado od samega začetka vojne vztrajno in dosledno uresničeval svojo koncepcijo ustanavljanja Jugoslavije in posrečilo se mu jo je pripeljati do konca. To je bila koncepcija, po kateri je Srbija kot nosilec boja za osvoboditev izpod Avstro-Ogrske hkrati tudi nosilec zedinjenja z Jugoslovani, tvorec njihove države, in zato Srbija v glavnem sama in v glavnem enostransko določa pogoje združitve (»popušča« drugim). Srbska vlada si je s tem, da se je odrekla posebne državnosti Srbije in jo opustila, prizadevala, da za vsako ceno ohrani stvarno prevlado Srbije tudi v prihodnji državi, ki ne bo samo razširjena Srbija, temveč nova država.«[143]

To je bila opredelitev, ki je v bistvu določila celoten prihodnji medsebojni odnos narodnih individualnosti kraljevske Jugoslavije in ki je določila položaj srbskega naroda v njej. Srbsko narodno vprašanje je bilo rešeno, vendar se je hkrati odprlo splošno narodno vprašanje v Jugoslaviji. To je povzročalo številne probleme tudi samemu srbskemu narodu in upom za njegov nadaljnji razvoj. Kako težavni so bili ti problemi, se je med drugim pokazalo v trajni krizi, ki jo je preživljala kraljevska Jugoslavija in ki je bistveno prispevala tudi k njenemu koncu pod udarci fašistične agresije. Katastrofa jugoslovanske države aprila 1941 je bila katastrofa vseh njenih narodov, med njimi tudi srbskega na povsem izpostavljenem mestu. V katastrofi se je pokazalo, da opredelitev srbskega položaja v Jugoslaviji, kakor jo je leta 1918 in v naslednjih letih postavila srbska buržoazija kot predstavnik naroda, v resnici ni rešila srbskega narodnega vprašanja v zgodovinskem smislu. Srbski narod je bil izpostavljen novim žrtvam.

Zelo težko je kaj več od teh splošnih ugotovitev povedati o položaju in perspektivah srbskega naroda v kraljevski Jugoslaviji, saj je tudi sama srbska družbena znanost glede tega naredila šele prve korake. Dejstvo je, da srbska meščanska politična znanost ni preučila položaja srbskega naroda v kraljevski Jugoslaviji, malo pa so naredili v tej smeri tudi marksisti. Za prvo sta bila ovira politična doktrina nacionalnega unitarizma in sam hegemonistični položaj buržoazije Srbije (analizirati položaj srbskega naroda bi pomenilo priznati tudi obstoj in problem drugih narodov v državi), marksistom pa je še manjkalo pravo razumevanje značaja splošnega odnosa med delavskim razredom in narodom, pojmovanje, da temeljni boj za družbeno preobrazbo poteka v narodu. Če pogledamo eno izmed redkih del, ki so se dotaknila tudi vprašanja položaja srbskega naroda po letu 1918 — delo profesorja Čubrilovića — lahko iz njega dobimo precej indikativno in k razmišljanju spodbudno podobo.[144]

Nikola Pašić si je tudi po letu 1918 in vse do svojega zadnjega trenutka prizadeval za uresničitev zamisli Ilije Garašanina, da bo Srbija »s širjenjem svoje ureditve in oblasti svoje dinastije na druge jugoslovanske dežele izvedla unifikacijo v duhu srbske nacionalne in državne tradicije«. Toda, kot pravi isti avtor, je »takšna naloga presegala moči in možnosti same Srbije«. Kljub velikanskemu prestižu, ki ga je dobila v vojni, za uresničitev takšnega cilja ni bila dovolj razvita v gospodarskem, civilizacijskem, upravnem in meščansko-družbenem pogledu. Po drugi strani je narodna zavest jugoslovanskih narodov, prebujena zdavnaj pred letom 1918, že v 19. stoletju, izključevala sleherno možnost njihove denacionalizacije v smislu širjenja srbske nacionalne in državne zavesti. »Še več,« nadaljuje Čubrilović svojo misel, »niti Srbi iz drugih pokrajin, kolikorkoli so si želeli splošno srbsko zedinjenje, si te združitve nikoli niso zamišljali kot brisanje vseh njihovih navad, tradicij, državnih in pokrajinskih, v katerih so se stoletja razvijali.« Koncepcija o premoči Srbije in njenih ustanov nad drugimi jugoslovanskimi deželami je zato glede nacionalne ideologije dobila prilagojen izraz, »sprejeli so stališče integralnega jugoslovanstva, kakor so to pridigali ljudje iz nekdanje Srbsko-hrvatske koalicije« (tj. Hrvatsko-srbske koalicije v banski Hrvatski, op. J. P.)

Na tem mestu moramo posebej ugotoviti še dvoje. Prvič, misel o nacionalni enotnosti Srbov in Hrvatov je bila dopolnjena tudi z mislijo o enaki enotnosti s Slovenci. Problem jezikovne različnosti Slovencev so reševali politično, tako, da so tudi slovenščino vključevali v obrazec o enotnem »srbsko-hrvatsko-slovenskem« jeziku. To je bilo v nasprotju s stvarnostjo, tako s filološko kot s kulturno. V perspektivi, kar se je zlasti pokazalo v letih Aleksandrove diktature, so pričakovali, da bodo tudi Slovenci sprejeli srbohrvaščino za svoj knjižni jezik. Drugič, manj očitno, vendar za celoto srbsko-hrvatskih odnosov in tudi za Jugoslavijo, je bilo posebej pomembno to, da je stališče o »integralnem jugoslovanstvu« takrat, ko ga je kot svojo politično doktrino prevzelo hegemonistično meščanstvo Srbije, dobilo v bistvu drugačno vsebino. Medtem ko jej ideja nacionalne enotnosti Hrvatsko-srbske koalicije v glavnem pomenila način reševanja problema odnosov med Hrvati in deli srbskega naroda v samih hrvatskih deželah, je stopila ta ideja zdaj v službo centralistične koncepcije jugoslovanske države in s samim tem hegemonizma družbenih vrhov Srbije. »Prekrivanje« srbstva z jugoslovanstvom so rabili za opravičevanje centralistične politike kot edine prave nacionalne politike in za hegemonijo buržoazije Srbije nad nesrbskimi narodi, stvarno pa tudi nad deli srbskega naroda zunaj Srbije. Seveda so ga rabili tudi za močnejše podrejanje in izkoriščanje delavcev in kmetov v sami Srbiji. To novo bistveno vsebino nacionalnega unitarizma so lahko prikrivali, ker so uporabljali frazeologijo osvobodilnega nacionalizma. O obstoju takšne nove vsebine ideje o nacionalni enotnosti ni bilo lahko prepričati tistih poštenih rodoljubov vseh jugoslovanskih narodov, ki so ostali zvesti napredni osvobodilni tradiciji, skupni vsem jugoslovanskim narodom, in so v ideji nacionalne enotnosti videli plemenit izraz te tradicije. Ta sprememba vsebine ideje nacionalne enotnosti je imela naravnost razdiralne posledice v političnem življenju Hrvatske, na kar je zelo dobro opozarjal Otokar Keršovani, nekdaj ognjevit privrženec te ideje.

Srbija je tudi po letu 1918 ohranila kontinuiteto političnega življenja in v novi državi nadaljevala svoj politični »rezon«, in to z dinastijo in vojsko, katerih oblast oziroma mehanizem je razširila po vsej Jugo-

slaviji, in z Beogradom, ki je iz srbske prestolnice postal prestolnica Jugoslavije z vso spremljajočo strukturo vladanja. Politični ljudje in gibanja iz Srbije so razširili svoj vpliv tudi na druge jugoslovanske dežele, predvsem tja, kjer so živele srbske množice. »Toda,« piše V. Čubrilović, »navzlic vsemu temu se je Srbija po letu 1918 vendarle utopila v splošno jugoslovansko državno skupnost...« Toda njena vodilna meščanska politična gibanja (tako kot tista iz drugih jugoslovanskih dežel) niso izluščila potrebnih sklepov iz dejstva, da gre za državo, ki je skupna (ne pa samo srbska).

»Srbsko meščanstvo kot vodilno v Jugoslaviji tudi po letu 1918,« nadaljuje V. Čubrilović, »je bilo prvo poklicano, da deluje v smeri vzajemnosti v razrednih interesih za povezovanje jugoslovanske buržoazije sploh. Toda ostalo je ozko srbsko vse do leta 1918, pa tudi po tem letu se ni spremenilo.... Meščanstvo v Srbiji ni bilo sposobno organizirati gospodarstva in se je pokazalo nesposobno, da uredi državo, in še bolj nesposobno, da brani še tisto malo meščanskih demokratičnih pridobitev Srbije iz obdobja pred letom 1918. Zato bodo pri njem postopno vse bolj prevladovale konservativne reakcionarne koncepcije in težnje, ki bodo v prid uvedbe vladarskega osebnega režima in graditve monarhofašizma v Jugoslaviji po letu 1929.« Krona je z opiranjem na veliko buržoazijo, vojsko, birokracijo in konservativno-reakcionarne politične sile postopno drobila odpor naprednih srbskih meščanskih strank. Kmečko prebivalstvo v Srbiji je vse do leta 1918 pomenilo hrbtenico vsem političnim meščanskim gibanjem. V letih po 1918. so se sicer pojavila okrepljena politična razhajanja, pokazali so se premiki na levo. Pojavila se je težnja po zaščiti pred učinki kapitalizma po poti zadružništva. Srbska zemljoradnička stranka se je razcepila na desnico in levico, na centraliste in federaliste, na Srbe in Jugoslovane. Toda to ni bilo dovolj za ustvarjanje tesnejše zveze s kmečkim gibanjem pri drugih narodih Jugoslavije, zlasti ne s hrvatskim. Nacionalna nadrejenost (!) oziroma podrejenost je bila močnejši dejavnik razdvajanja kot socialni momenti povezovanja.

Isti pisec posebej trdi, da meščanska politična misel v Srbiji v vsem medvojnem obdobju ni dala nobene analize vprašanja srbskega naroda. K temu dodajamo, da to prav gotovo ni bila posledica nekakšne intelektualne, ustvarjalne nemoči, temveč posledica vladajočih političnih (unitarističnih) koncepcij, kot je bilo že rečeno. Analizirati srbski narod bi pomenilo priznati tudi obstoj drugih narodov in s samim tem nujnost dogovarjanja o političnih odnosih z njimi. Zato so vprašanje srbskega naroda preprosto identificirali z jugoslovansko državo, postavljanje vprašanja drugih narodov (Hrvatov, Slovencev) pa so *a priori* obravnavali kot izraz ožjih, partikularnih, če ne celo separatističnih interesov in teženj. To je bilo tako na široko sprejeto v srbski politični misli, da na tem področju niti režim niti opozicija v Srbiji nista dosledno izoblikovala svojih razlik. Politično geslo »Jugoslavija — to smo mi!« je zaradi pomanjkanja kritične analize postajalo vse bolj splošno prepričanje. Takšno stanje ni moglo ostati brez vpliva na način mišljenja v Srbiji, sledove tega pa najdemo še dandanes.

Odsotnost nove politične analize položaja srbskega naroda in odsotnost nove politične misli sta prispevali k temu, da se niso pojavili niti novi politični ljudje. »Razen neuspelega poskusa ustanovitve kmečkega gibanjaj,« piše V. Čubrilović, »je imela Srbija v letih 1918—1941 na svojem čelu stare ljudi in stare stranke iz obdobja do leta 1912.« Toda na starih izhodiščih ni bilo mogoče pričakovati celovite analize

problemov jugoslovanske državne skupnosti. Glede tega vprašanja ni bilo enotnih stališč v nobeni srbski stranki. Skoraj v vsaki so bili tudi privrženci širših samouprav, celo federalisti in centralisti, čeprav so slednji odločno prevladovali. Vendar celotna meščanska opozicija ni opazila neposredne povezanosti starih problemov boja za parlamentarno demokracijo (proti absolutističnim težnjam vladarja, vnovič odprtim z vidovdansko ustavo in žgoče zaostrenim z uvedbo diktature leta 1929) in novih problemov jugoslovanske državnosti, predvsem narodnega vprašanja. Od tod nagnjenost opozicije v Srbiji, da je razpravljala in se pogajala z opozicijo v drugih jugoslovanskih deželah o načinu vrnitve v parlamentarni demokratizem, hkrati pa ne tudi na načela o ustrezni državni ureditvi.

Prav v tej nepripravljenosti za neposredno povezovanje boja za meščansko demokracijo z demokratičnim reševanjem narodnih vprašanj vseh narodov Jugoslavije je bil začetek (ne pa tudi konec) začaranega kroga, v katerem se je vrtela meščanska opozicija, tako srbska kot tista na Hrvatskem in drugod. Vse hitrejše vrtenje tega zaprtega kola je na vseh straneh čedalje bolj krepilo centrifugalne težnje in širilo možnosti za smrtonosen fašistoidni nacionalizem vseh nacionalnih barv.

Tudi v srbski meščanski politiki so bila kritična stališča (Stojan Protić, republikanci, nekateri zemljoradniki, nekateri zajedničarji), opozarja Otokar Keršovani in pravi: »Tisto, kar je včasih predvideval celo Protić, se je pokazalo za popolnoma točno: ohranjanje sistema nasilja nad zatiranimi narodi je moralo spraviti v negotovost demokratične ustanove celo za same Srbe. Velikosrbski buržoaziji je bilo predvsem do ohranitve hegemonije in je zato zlahka opustila demokratične ustanove. Toda sama ni bila dovolj močna, da bi neposredno prevzela oblast v svoje roke. To je olajšalo načrte dvora, povezanega z vojaškimi klikami in veliko birokracijo, ki je težil za tem, da sam zavlada v novi državi, da bi tako lažje utrdil svojo oblast. Vpliv vojaških klik v povojnem političnem razvoju Jugoslavije (po letu 1918) je v precejšnji meri samo nadaljevanje takšnega vpliva v predvojni Srbiji. Dvor in generalska klika okrog Pera Živkovića sta izkoristila strah buržoazije pred proletariatom in narodnimi gibanji in začela grabiti oblast v svoje roke v vse večji meri ter si vse bolj prizadevati za uvedbo odkrite diktature. Da bi mogla izpeljati svoj načrt, sta morala najprej po možnosti razcepiti vse močne politične grupacije v državi in oslabiti njihov vpliv med ljudstvom. Nato sta morala kompromitirati ves parlamentarni sistem med ljudmi. Zato sta si že od leta 1924 prizadevala razbiti radikalno stranko in njenega voditelja Pašića, nato pa tudi demokrate in HSS ... Tako so v vseh strankah nastajale večje ali manjše skupine v glavnem velikokapitalističnih politikov, ki so se najtesneje povezovali z dvorom in generalsko kliko ...«[145] To opažanje robijaša Keršovanija v Sremski Mitrovici leta 1938 potrjujejo rezultati novih zgodovinskih raziskovanj.

Jugoslovanska Demokratska stranka, ustanovljena leta 1919, je v Srbiji združevala skoraj vso predvojno buržoazno protiradikalno opozicijo, njeno jedro pa so bili »samostalci«. Pri bistvenih vprašanjih se ni razlikovala od Radikalne stranke. Obe sta bili izrazito meščanski stranki in ognjeviti zagovornici monarhije in centralizma, čeprav sta se med seboj ostro spopadali v boju za oblast. Jugoslovanska Republikanska stranka (v začetku imenovana Republikanska demokratska stranka) in Zveza zemljoradnikov (kmetijcev) sta bili novost v strankarski strukturi Srbije. Predstavljali sta levo buržoazno opozicijo. V

Republikansko stranko je poleg drugih skupin stopilo tudi levo krilo bivših samostalcev (Jaša Prodanović, Ljubomir Stojanović). Zveza zemljoradnikov je podobno kot nove kmečke stranke v drugih deželah Jugoslavije pomenila odziv na socialni nemir kmečkega prebivalstva, nezadovoljnega z dotedanjimi buržoaznimi strankami. Glavna opozicijska in hkrati edina resnično vsejugoslovanska stranka je bila Komunistična partija Jugoslavije. V njej še ni bila izpeljana diferenciacija med komunisti in socialisti v Srbiji, zato je KPJ v Srbiji nastopila kot edina delavska stranka na volitvah v konstituanto. V Srbiji ni bilo buržoaznih strank s socialnoreformističnim programom, kot so bile v Sloveniji, na Hrvatskem in v manjši meri tudi v Bosni in Hercegovini.

Revolucionarna delavska in meščanska demokratična opozicija sta v Srbiji dobili približno tretjino glasov na volitvah v konstituanto, preostali dve tretjini pa sta si precej enakomerno razdelili Radikalna in Demokratska stranka. KPJ je dobila 15,5 %, Zveza zemljoradnikov 14 %, Republikanska stranka 2 %, Radikalna stranka 35 % in Demokratska stranka 31 % glasov. V primerjavi z zadnjimi volitvami, ki so bile pred balkansko vojno (1. aprila 1912), se je močno zmanjšal delež glasov za radikalce (leta 1912 so dobili 44 %) in skoraj podvojil delež glasov za delavsko stranko (5,3 % leta 1912). V mestih je Komunistična partija dobila več kot 38 % glasov in se v njih uveljavila kot najmočnejša med novimi strankami Srbije. (V tem poglavju uporabljamo analize Vasilija Melika o volitvah v konstitutanto.)[146]

Navedene številke že nekaj povedo o razpoloženju volivcev. Le-ti niso nič kaj vneto potrdili niti pretekle niti aktualne politike radikalcev v Srbiji. Te številke seveda izražajo tudi izreden porast socialnorevolucionarnih teženj v Srbiji po vojni. Po drugi strani se je Zemljoradnički stranki posrečilo pritegniti pomemben del kmečkih volivcev in jih odvrniti od glasovanja za Radikalno ali Demokratsko stranko. Toda če rezultate volitev leta 1920 pogledamo zase, je z vidika volilnega učinka vlada prav gotovo zmagala, saj je osvojila veliko večino (73) poslanskih mandatov Srbije (71 % vseh mandatov Srbije). Kako je bil ta delež mandatov nerealen v primerjavi z razpoloženjem volivcev in kako se je za njim skrival relativni poraz obeh vladnih strank, lahko vidimo samo, če upoštevamo izredno veliko abstinenco volivcev. Poleg Makedonije s 55-odstotno udeležbo je bila v Srbiji najnižja udeležba med vsemi pokrajinami Jugoslavije. V Srbiji je bila udeležba na volitvah 56-odstotna (jugoslovansko povprečje 65 %), medtem ko je bila v predvojnih letih običajno mnogo večja (73 % leta 1912). Velik del nekdanjih radikalnih volivcev in volivcev predhodnikov Demokratske stranke je zdaj ostal doma. Odgovori v anketi »Pravde« v zvezi s tem so pokazali razočaranje nad rezultati vojne, nad politiko nekaznovanja vojnih dobičkarjev in bogatih sodelavcev okupatorja, nad politiki in njihovim neizpolnjevanjem obljub, nad neurejenimi razmerami, korupcijo itd. »Pravda« je naravnost govorila o porazu vladnih strank.[147]

Seveda je težko samo na podlagi volilnih rezultatov sklepati o neposrednih motivih volivcev. Toda v okvir teh rezultatov v Srbiji bi lahko postavili tezo, da volivci kot celota (tisti, ki so se udeležili volitev, in tisti, ki se jih niso) s svojimi glasovimi niso nagradili prav tistih strank (vladnih), ki so bile nosilci centralizma v Jugoslaviji. Očitno je bilo, da prvenstvo srbske buržoazije, zagotovljeno s centralizmom, za osnovne množice srbskih volivcev ni bilo tisti privlačni razlog, zaradi katerega bi zapostavile svoje posebne in neposredne interese in sprejele centraliste samo zaradi njihovega centralizma. Nasprotno. Temeljne

množice volivcev so imele že v predvojni Srbiji dovolj slabih izkušenj z upravnim birokratskim centralizmom vladajočih radikalcev, čeprav so se le-ti končali z geslom Svetozarja Markovića o »samoupravi« in so to geslo dali celo v naslov svojega strankarskega glasila. Kaj je bil torej pravi razlog, zaradi katerega so (kmečki) volivci Srbije na poznejših volitvah toliko močneje podpirali Radikalno stranko in ji redno dajali več od absolutne večine glasov, in zakaj so razmeroma stalno podpirali tudi drugo stranko centralizma, Demokratsko? To še ni pojasnjeno. Predvsem je ostalo odprto vprašanje, ali so s tem potrjene tedanje ocene KPJ, da je bil to izraz pridobivanja kmečkih glasov v Srbiji z vladno politiko razmeroma blažjega obdavčevanja kot v drugih deželah Jugoslavije. Kakorkoli že, ne bi mogli trditi, da so stranke centralizma in hegemonizma do leta 1927 imele v Srbiji kako širšo nasprotno fronto volivcev. O. Keršovani na primer položaj leta 1928 vidi takole: »Tako so se torej spomladi 1928 začeli pojavljati obrisi velikega vseljudskega demokratskega bloka proti režimu reakcije in narodnega zatiranja, ki je začel zajemati vso Jugoslavijo. Samo v Srbiji še ni prišlo do odločnega preloma v množicah, čeprav je tudi tam agrarna kriza (gibanje za razdolžitev kmetov itd.) že precej vplivala na spremembo razpoloženja kmečkih in malomeščanskih množic.«[148] Keršovani je prelom ugotovil šele leta 1935 na podlagi rezultatov petomajskih volitev. »Zlasti pomembno je bilo,« piše, »da se je na teh volitvah pokazalo, da je tudi večina srbskega naroda tudi prav v Srbiji nastopila proti fašizmu, da nastopa z ramo ob rami z drugimi narodi Jugoslavije za vrnitev demokracije in za narodni sporazum, za narodno enakopravnost.«

Zelo verjetno je, da diferenciacije v srbskem narodu niso potekale predvsem v zvezi z vprašanjem odnosa srbske buržoazije do drugih narodov Jugoslavije, temveč v zvezi z vprašanji notranjega družbenega in političnega razvoja same Srbije. Izkušnje z režimom diktature in njegovimi nasledniki so bile verjetno odločilne. Po drugi strani pa bi bilo napačno popolnoma zanikati tudi nacionalne momente.

Res, z nastankom Jugoslavije je srbska enotnost postala dejstvo. Toda občutek zmagoslavja srbskega naroda po strahotno drago plačani zmagi v obrambni vojni je bil hitro skaljen. Na državo, ki je bila in ni bila srbska, je legla senca »bratskega spora«, nerešenega narodnega vprašanja drugih narodov Jugoslavije. Mogoče je bil tudi v tem vir kritične skepse uradnega triumfalizma, ki jo je v imenu nove srbske pesniške generacije izrazil Miloš Crnjanski v znanih stihih, naslovljenih »Jugoslaviji«:

»Nijedna čaša što se pije,
Nijedna trobojka što se vije,
Naša nije.«

To ni bilo samó razočaranje »izgubljenega rodu«. Verjetno je bilo dosti širše in mnogo gosteje strukturirano.

V nacionalnem pogledu je bila Jugoslavija za Srbe »vsesrbska«, in to je bilo dobro, saj je bil to tudi eden izmed motivov in vsebin jugoslovanske ideje. Problem, ki to ni bil samo za druge narode v državi, temveč konec koncev tudi za sam srbski narod, je bil v tem, kako ta država ne bi bila »velikosrbska«. Res, Jugoslavija je bila (z izjemo Istre, Zadra in dela jadranskih otokov) tudi »vsehrvatska«, tj. njene meje so obsegale celoto hrvatskega naroda. Toda popolnoma gotovo je bilo, da Jugoslavija nima nobenih pogojev, da bi postala »velikohrvatska« — po analogiji z »velikosrbstvom«. Kajti »velikosrbstvo« je v bistvu po-

menilo ne samo idejo, temveč tudi resničen politični sistem, utemeljen na centralizmu, ki se je vselej, tudi če njegovi protagonisti tega niso nameravali, moral povezovati s prevlado vladajočih sil naroda, ki edini ni bil (po besedah Mihaila Obrenovića) »periferija«. Problem Jugoslavije in tudi prihodnosti samega srbskega naroda, ki mu je Jugoslavija eksistencialni pogoj za življenje v celoti, je bilo vprašanje notranjega političnega sistema večnacionalne države. Srbi so dobili tisto »enotnost kanclij«, proti kateri je Svetozar Marković svojčas postavil svobodno enotnost v svobodni federaciji kot projekciji revolucije. Ta »enotnost kanclij« se je nujno povezala s hegemonizmom in je bila z razgledišča zgodovine prvi med tistimi dejavniki, »ki so razdruževali naše narode, ki so kompromitirali in uničevali idejo skupne države« in ki je vanje stalno upirala svoj prst revolucionarna kritika KPJ. V tem smislu je »velikosrbstvo« oziroma »enotnost kanclij« žagala vejo srbstva in uničevala idejo skupne države, ki je edina lahko uresničevala demokratično »vsesrbstvo«.

Usodnega pomena za vso jugoslovansko skupnost je postalo vprašanje, ali je »misel srbske enotnosti« s svojo centralistično rešitvijo enkrat za vselej izgubila tisti čudoviti značaj najbolj revolucionarne misli, kar jih obstaja na prostoru od Stambula do Dunaja, kakršnega ji je v časih Pariške komune pripisal Svetozar Marković.

Nobenega dvoma ni, da je bila splošna svobodnjaško-demokratična tradicija srbskega naroda pomemben element za pozitiven odgovor na to vprašanje. Srbski narod ni vstopil v Jugoslavijo z namenom, da zatira druge narode, temveč da uresničuje svojo svobodo. Po drugi strani v Jugoslaviji ni nehala obstajati tista specifična geografska diskontinuiteta matice in delov skrbskega naroda, ki je Srbom narekovala uresničevanje njihove svobode v skupnosti s Hrvati, Muslimani in drugimi narodi oziroma narodnostnimi manjšinami (narodnostmi). Varnost delov srbstva je terjala vzajemnost, ne pa konfrontacijo z drugimi subjekti jugoslovanske skupnosti. Ta položaj je verjetno odseval tudi v dejstvu, na katero opozarjajo zgodovinarji, da srbska meščanska politika v kraljevski Jugoslaviji nikoli ni ustvarila enotne srbske narodne fronte, ki sta se ji sicer zelo približali hrvatska in slovenska politika. Obstajali so poskusi, da bi takšno fronto ustvarili. Februarja 1926 je na primer Milan Simonović na nekem sestanku Radikalne stranke v Kruševcu pozval vse srbske poslance v skupščini, naj se odrečejo razdelitvi na stranke in naj združeni odstranijo Radića in Korošca. Naštel je 200 Srbov v parlamentu, kar je bilo po njegovem »zadostna večina, da lahko rešimo vse pomembne, še nerešene probleme«.

Dejstvo je, da se želja Simonovića in njemu podobnih nikoli ni uresničila. Če zanemarimo okoliščino, da je bilo v kraljevski Jugoslaviji mogoče zagotoviti hegemonijo srbske buržoazije tudi na drug, politično manj naporen način, to je z diktaturo, je verjetno treba vzrok, da ni bilo mogoče ustvariti nacionalne fronte srbskih strank, videti tudi v objektivno različnem položaju Srbije po eni strani in delov srbskega naroda zunaj nje po drugi. Ti deli so, če ne v moralnopolitičnem, pa prav gotovo v gospodarskem in tudi družbenem pomenu imeli enako usodo kot njihovi nesrbski sosedje. Tudi o tem ima Keršovani svojo sodbo. »Agrarna kriza, prezadolženost in davčna neenakost«, je zapisal, »so v tridesetih letih krepile nezadovoljstvo srbskih ljudskih množic na teh območjih, kar se je izrazilo v krepitvi zemljoradnikov v Bosni in Hercegovini ter v avtonomističnih težnjah v tej deželi in tudi v Vojvo-

dini.« V tem je treba razumeti, kot je rekel, tudi tako imenovano prečansko fronto kmečko-demokratske koalicije.

Vprašanje nadaljnjega razvoja in perspektive srbskega naroda je bilo v veliki meri tudi vprašanje prihodnosti delov srbstva zunaj Srbije. Perspektiva ni bila v hegemoniji, ker le-ta ne more trajno rešiti položaja nobenega naroda, ki je navezan na simbiozo s svojimi sosedi. V samih temeljih srbskega nacionalnega obstoja je bila resnično tista logika interesov, ki jo je 11. novembra 1944 formulirala Velika protifašistična narodnoosvobodilna skupščina Srbije. »... Vsi napredni in svobodoljubni sinovi našega naroda,« je rečeno v sklepih te skupščine, »so vedeli, da Srbi zunaj Srbije lahko dobijo (in ohranijo — op. J. P.) svoje nacionalne pravice samo... ob spoštovanju svobode in nacionalnih pravic teh narodov in samo v skupnem boju z njimi...«

Realnost takšnega zgodovinskega položaja Srbov je bila dejavnik jugoslovanskih odnosov od prvega dneva obstoja skupne države; ta realnost je njenemu razvoju v demokratičnem smislu nalagala revolucionarne rešitve. V tem smislu je vprašanje srbskega naroda odbržalo svoje revolucionarne potenciale v razmerju do jugoslovanskega prostora, in še čez njegove meje, tudi po letu 1918. Izhajajoč iz svojega lastnega položaja je srbski narod moral priti na revolucionarne, socialistične pozicije, če je hotel trajno rešiti vprašanje svoje svobode. To je bila osnovna misel, ki je postopno dozorevala v politični koncepciji jugoslovanskih, zlasti pa srbskih komunistov. Kot rezultat tega dozorevanja lahko označimo tudi stališča Veselina Masleše leta 1940, zlasti njegovo prepričanje, da je »srbski delavski razred danes našel svojo pot...«.[149] Kako resnično nacionalna je bila ta pot srbskega delavskega razreda, pot zavračanja politike hegemonistov, so neizpodbitno pokazale izkušnje po letu 1941. Ni slučajno, da je bilo 1. maja 1945 v »Borbi« poudarjeno: »Toda srbski narod ne misli tako, kot mislijo hegemonisti, ki jim je federacija kot oblika enotnosti premalo. Njemu je do bratstva z drugimi narodi, ne pa do njihove hegemonije, ki mu je vzela celo tiste svoboščine, ki jih je imel pred prvo svetovno vojno, naposled pa pripeljala Nemce, Nedića, Ljotića, Dražo Mihailovića...«

Obstajale so tudi srbske meščanske politične sile, ki so na podlagi objektivnih izkušenj prišle do podobnih sklepov o nujnosti, da morajo sami Srbi v svojem interesu solidarno stopiti v boj za nacionalno enakopravnost s Hrvati in drugimi narodi. Posamezni politiki te smeri so na začetku tudi sami prepričani zagovorniki ideje, da je nacionalne odnose kot problem mogoče odpraviti na podlagi gesla o nacionalni enotnosti in s centralizmom (Svetozar Pribićević).

Drugi element za pozitiven odgovor na postavljeno vprašanje o mogočnem revolucionarnem vplivu srbskega naroda na jugoslovanski prostor je bila ostrina razredne diferenciacije znotraj njega samega. Hegemonizem srbske buržoazije je zaostroval njen konflikt s srbskim delavskim razredom in drugimi delovnimi plastmi naroda. To je bila ena izmed temeljnih in pogosto ponavljanih ugotovitev marksistov v Srbiji in vsej Jugoslaviji. To dejstvo in tudi tradicija razrednega radikalizma srbskega delavskega gibanja sta bili pomemben vir idej, pobud in borbenih dosežkov za celotno jugoslovansko revolucionarno gibanje in tudi za socialno življenje in nacionalne odnose celotne Jugoslavije sploh. Iz Srbije je prišla pobuda za združitev delavskega gibanja na revolucionarnih pozicijah, v Srbiji je bilo v dvajsetih letih napisano najpomembnejše teoretično in znanstveno-analitično delo o narodnem vprašanju v Jugoslaviji (Sima Marković). Na podlagi zaostrenega druž-

benega spopada proti tradicionalnim meščanskim strankarskim strukturam, v glavnem unitaristično-nacionalističnim, se je tudi srbsko demokratično kmečko prebivalstvo osamosvojilo v svojo stranko, ki je bila v srbskem narodu opora gibanjem za nakopravnost drugih narodov.

Vse to je govorilo v prid sklepu, da opažanje Svetozarja Markovića o revolucionarnem pomenu srbskega vprašanja ni izgubilo svoje aktualnosti niti v spremenjenih državnih okvirih po letu 1918. Seveda revolucionarnost vpliva nekega naroda ni nikakršen avtomatizem, temveč je odvisna od prevladovanja revolucionarnih sil znotraj njega samega. To je bilo izhodiščno stališče delavskega razreda in njegove revolucionarne stranke za osvajajnje položaja vodilnega razreda v srbskem narodu, za vlogo vodilnega razreda srbskega naroda, za njegovo konstituiranje kot srbskega naroda. To je bila velika priložnost za revolucijo v vsej jugoslovanski skupnosti, za jugoslovansko revolucijo kot skupno ustvarjalno dejanje, ki bi prineslo trdnost in trajnost tudi sami skupnosti narodov.

Črnogorci

Z nastankom Jugoslavije se je pokazalo, da so Črnogorci ne samo individualnost, temveč tudi zelo izražena specifičnost med jugoslovanskimi narodi. Črna gora se je v 19. stoletju večkrat imela za potencialno središče jugoslovanskega zbiranja, združitev s Srbijo pa je bila vodilna misel v njeni državni politiki. Ni čudno, da so med vsemi jugoslovanskimi deželami prav v Črni gori leta 1918 široke ljudske množice morda z največjim zgodovinskim zadoščenjem sprejele zedinjenje s Srbijo in skupaj z njo vstop »v skupno domovino našega troimenega naroda«. Toda hkrati moramo ugotoviti tudi tole: v nobeni drugi deželi, ki je vstopala v jugoslovansko državno skupnost, se ni tako odkrito pokazalo, da v ljudstvu obstaja tudi ostro ločeno stališče, nasprotno izvršeni popolni odpovedi politične individualnosti Črne gore. Črnogorci so vstopili v Kraljevino SHS kot del Kraljevine Srbije, vendar razdeljenih src.

Že nekaj let trajajo ostra nasprotja med zgodovinarji glede značaja podgoriške skupščine in njenih sklepov. Razpon v nesoglasjih gre od stališča, da je bila to »prevara«, do apologije o »popolni samoodločbi«. Sporna so mnenja o značaju nasprotnikov izvedenega zedinjenja, ki so celo z oboroženo silo temu več let nasprotovali. Tudi pri tem obstajajo razlike — od stališča, da gre za politične »interese poraženih privržencev kralja Nikole in črnogorskega separatizma«, do dokazovanja, da je bila to »črnogorska nacionalna vstaja proti zasužnjevalcem«. Ta nasprotja so se, kot kaže, zapletla tudi zato, ker se prepletajo z navzkrižnimi subjektivnimi čustvi posameznih avtorjev glede narodnega formiranja Črnogorcev. Kopja se lomijo okrog vprašanja zgodovinskega (časovnega) določanja nastanka črnogorskega naroda in tudi okrog družbenih in političnih temeljev tega nastanka — od teze o zgodovinski posebnosti do trditve, da je črnogorski narod politična tvorba KPJ (»partijska nacionalna inovacija«). Pri tem ima brez dvoma veliko vlogo tudi dejstvo, da se nekateri polemiki, čeprav tega ne povedo, nikakor ne strinjajo z mnenjem o posebni nacionalni individualnosti Črnogorcev. Vprašanje etnogeneze Črnogorcev je v zadnjih letih iz znanstvenega postalo izrazito politično vprašanje. Nekateri avtorji vnaprej iščejo argumente v prid »izhodiščni tezi — da Črnogorci niso ali so srbskega izvora«. Že sam takšen pristop kaže, kolikšna je nevarnost, da se celotno vprašanje na-

pačno opredeli in se s tem ogrozi tudi možnost, da bi prišli do pravilnega odgovora. Tudi sam »srbski izvor« je namreč prav tako odprto znanstveno vprašanje, kakor je to sploh etnogeneza slehernega naroda v evropskem in še zlasti balkanskem prostoru. Ni mogoče samo enega vzeti za dano, za apriorno izhodišče za problematiziranje drugega.

Zavzemanje za narodno individualnost Črnogorcev, za izraz te individualnosti v strukturi jugoslovanskega kulturnega prizorišča in jugoslovanskega federalnega sistema, pomeni za nekatere pisce boleče in nepravično razcepljanje srbstva. V časniku »The New York Times« z dne 29. marca 1969 je Milovan Djilas trdil, da v današnji Jugoslaviji obstaja težnja Srbov »po njihovem narodnem zedinjenju glede na to, da Hrvati in Slovenci postajajo vse bolj neodvisni«. Gre torej spet za državno formulo SHS, v kateri za Črnogorce kot narod očitno ni prostora. Nenavadno je pri tem dejstvo, da je omenjeni avtor leta 1945 v svojih esejih med prvimi dokazoval individualnost črnogorskega naroda, zlasti v prvomajski številki »Borbe« iz tega leta.[150]

Če bi bilo vse to samo vprašanje znanstvenega raziskovanja, bi bila perspektiva enosmerna, ker je že danes ne tako malo strokovnih del, ki pomenijo dobre temelje za nadaljnje raziskovanje. Toda vse to je očitno tudi vprašanje človeške zavesti, o kateri konec koncev ne odločata niti znanost niti politika, ker je to zadeva tako posameznikov kot črnogorske skupnosti v celoti. Nihče zunaj te sfere nima pravice, da se vmešava v njihovo odločanje o sebi, vendar vsi, ki so zunaj tega kroga, morajo odločanje brezpogojno priznati kot suvereno pravico. Tudi v tem primeru je takšno priznanje eksistencialni pogoj jugoslovanske skupnosti.*

Zgovoren simptom te najizrazitejše črnogorske posebnosti je dejstvo, da dvojnost narodno-politične zavesti ni ostala omejena samo na meščansko politiko. Obšla ni niti same komunistične partije. Del črnogorskih komunistov je leta 1920 sklenil, da stori nekaj, kar je bilo v tistem času zelo nenavadno za revolucionarno delavsko avantgardo, da ustanovi prostovoljski odred za boj proti »zelenaškim« odpadnikom v imenu obrambe jugoslovanske nacionalne enotnosti in enotne nacionalne države, kot so jo sami razumeli. Ti črnogorski komunisti so poudarjali, da se hočejo bojevati proti odpadnikom na viteški, ne pa na zločinski način, kakor sta to počeli žandarmerija in vojska.[151] Viteško, toda na isti strani! Bili pa so tudi drugi črnogorski komunisti, ki so tudi sami

---

* Opazovalcu zunaj kroga neposredno zainteresiranih se vsiljuje vtis, da je priča še nedokončanemu procesu formiranja ali diferenciacije posebne narodne zavesti na terenu, na katerem že obstaja globoko zakoreninjena, zdavnaj trdna in široko razprostranjena zavest o pripadnosti tradicionalnemu srbstvu. Sam pojav takšne diferenciacije v že obstoječi narodni zavesti ni popolna izjema. V slovanskem svetu ima nekoliko podobnosti v diferenciaciji Ukrajincev in Belorusov od Rusov; v germanskem svetu, v naši neposredni soseščini, prav tako obstaja še nedokončan proces diferenciacije Avstrijcev od Nemcev. Že iz prejšnjega stoletja je znan primer ločitve Norvežanov od Dancev. V prvih treh primerih ima določeno vlogo pri diferenciaciji nacionalne zavesti tudi komunistično gibanje. Toda celo v izrazito protikomunistično razpoloženi avstrijski javnosti ni resnih poskusov, da bi idejo avstrijskega naroda kompromitirali z opozarjanjem na to zgodovinsko dejstvo. Najbolj resni so tisti poskusi dokazovanja, da je avstrijska zavest obstajala tudi pred komunističnim znanstvenim odkritjem avstrijske nacionalne identitete. Toda niti v črnogorskem niti v drugih omenjenih primerih narod in njegova morebitna zapoznela identifikacija nista rojena »kot izstreljena iz topa, temveč imata svojo predzgodovino«, ker je narod »etnična kategorija, ki nastaja zgodovinsko..., ki ima svoje naravno obeležje«. (Branislav Djurdjev, *O postanku crnogorskog naroda*, »Praksa«, Titograd 1981, štev. 4, str. 33).

odšli v goščo in skušali na svojih revolucionarnih izhodiščih zbrati zelenaše — upornike, ki so bili po gozdovih. Njihova izhodišča so vključevala ustanovitev »svobodne federativne republike Jugoslavije« in »svobodne Črne gore v federaciji tudi z Jugoslavijo«.[152] Takšen je bil od srede leta 1921 tudi znani udeleženec oktobrske revolucije, zdravnik Vukašin Marković. Nekaj pozneje se mu je pridružil prav tako znan komunist Petko Miletić.[153] Nobenega dvoma ni, da v takšnih posebnih okoliščinah komunistom v Črni gori ni bilo preprosto rešiti vprašanja, kako se postaviti na čelo narodnega boja. Njihova pot ni mogla biti preprosto zgledovanje po drugih narodnih okoljih. To je verjetno razlog, zakaj njihova politika do leta 1941 menda »nikoli ni dobila oblike širokega čisto nacionalnega gibanja«.[154] K temu bi lahko pripomnili, da politika komunistov v nobenem nacionalnem okolju ni imela značaja čisto nacionalnega gibanja.

Predvsem moramo ugotoviti, da so črnogorski komunisti med okupacijo vseeno uspešno vodili revolucionarno narodnoosvobodilno vojno Črngorcev in postali »vodilna sila delavskega razreda in svojega naroda«.[155] Indikativno je lahko tudi osebno pričevanje Vukašina Mićunovića o vprašanju narodnega osveščanja. V času Aleksandrove diktature in njenih naslednikov je obiskoval gimnazijo na Cetinju, v Beogradu in Nikšiću. »Spominjam se,« pravi, »kako so me učili, da so Črnogorci pravi Srbi, prebivalci Srbije pa Srbijanci. Zmote glede narodne identitete prvih in drugih izvirajo iz časov, v katerih so si črnogorski in srbski vladarji zastavili za cilj obnovitev srednjeveške srbske države... Vendar ne mislim, da je za narodno zavest sodobnih Črnogorcev najbolj odločilno prav to, ali bodo znanstveniki... dokazali, da Črnogorci sploh nikoli niso bili Srbi.« Po njegovem prepričanju »je treba upoštevati..., kako se bo počutila ona druga stran, od katere se je treba — na podlagi znanstvenega odkritja — separirati«, namreč separirati v znanstvenem pomenu, »da se zateta zavest osvobaja usedlin, nastalih zaradi nekritičnega odnosa do preteklosti«. Odločilno za osebni in politični odnos mora biti prepričanje, »da nas ni združilo slovanstvo, temveč cilji naše revolucije«.[156]

Kmalu po letu 1918 se je v Črni gori začela oblikovati diferencirana strankarska struktura. Komunistične organizacije so začeli ustanavljati že v začetku leta 1919. »Bjelaši« so se delili strankarsko in so se posamezni deli vključili v stranke, ki so bile po izvoru srbske in so imele center v Beogradu (Narodna radikalna, Demokratska). Edina politična formacija s centrom v Črni gori so bili črnogorski federalisti, ki so se do leta 1925 postopno organizirali v stranko (Črnogorska stranka). Izoblikovala se je na čustvih tistega dela Črnogorcev, ki so menili, da odpoved svoji državi ni bilo zedinjenje, temveč podreditev. Stranka je nastala na podlagi širokega političnega nezadovoljstva zaradi položaja Črne gore v Kraljevini Srbov, Hrvatov in Slovencev.[157]

O tej stranki v obdobju od Aleksandrove diktature obstaja obširna monografija,[158] ki v federalistih ne vidi separatistov, temveč nasprotnike centralistične ureditve jugoslovanske države, ker le-ta vodi k hegemoniji ene izmed združenih dežel. Črnogorski federalisti so zlasti poudarjali, da je Črna gora posebna zgodovinska individualnost, ki mora biti enakopravna z drugimi v skupni federativno urejeni državi. Toda, tako so menili, to ni narodna individualnost, ker so Črnogorci del srbskega naroda s posebno črnogorsko zavestjo. V takšni dvojnosti niso videli protislovja, temveč razmerje splošnega in posebnega. Izjavljali so, da so kmečka stranka, vendar so ostali samo pri splošnih zahtevah, da

naj bo država organizirana kot kmečka, na načelih kmečke demokracije. »Črnogorski federalisti dolgo časa dajejo osnovni pečat črnogorskemu narodnemu gibanju, ki se je pojavilo takoj po nastanku skupne države,« pravi D. D. Vujović. Velike volilne uspehe so dosegli leta 1923 in 1925, ko so verjetno prevzeli del volilcev KPJ iz leta 1920. Njihov »malomeščanski značaj« je bil leta 1927 vir njihove odločitve, da zavrnejo volilno in politično sodelovanje s črnogorskimi komunisti, ko so se le-ti pojavili kot bojevniki za samoodločbo črnogorskega naroda. V oblastni skupščini se federalisti niso pridružili komunistom in levim zemljoradnikom v akciji proti malverzacijam s skladi za pomoč. Po tem zavračanju je postajalo vse bolj jasno, da črnogorski federalisti niso pripravljeni in sposobni voditi narodnega gibanja in tako je ta stranka »vse bolj izgubljala vpliv med narodnostno nezadovoljnimi množicami Črne gore«. Istega leta so se federalisti pridružili Kmečki demokratski koaliciji, pa tudi po letu 1929 so v glavnem pripadali buržoazni opoziciji proti avtoritarnim, centralističnim režimom. Posamezniki so se približevali tudi italijanskemu fašizmu.

Velika ovira za možnost stvarnega ocenjejvanja federalističnega gibanja in njegove Črnogorske stranke (v dvajsetih letih) je dejstvo, da so posamezni vodje tega gibanja (v prvi vrsti sam Sekula Drljević) in tudi politična grupacija, ki se je leta 1941 predstavljala z imenom federalisti, stopili na pot narodnega izdajalstva. Sodelovali so z okupatorjem pri njegovi zamisli, da bi režim vojaške okupacije spremenil v protektorat fašistične Italije nad marionetno Črno goro. Prav tako so sodelovali s fašističnim ustaškim režimom v okupirani Hrvatski. Nekateri v tem vidijo zadosten razlog za to, da celotno federalistično gibanje v dvajsetih letih poistovetijo s separatizmom, in obsojajo »vsa prizadevanja ... da (se) črnogorskim separatistom pridobi ... dostojanstvo narodnega gibanja.«[159] Kadarkoli je upravičena zahteva, da je treba upoštevati celoto določenega zgodovinskega pojava, pa ta postopek še ne rešuje vprašanja oziroma ne daje odgovora, ali je v dvajsetih letih obstajalo nerešeno črnogorsko narodno vprašanje in ali je obstajalo črnogorsko narodno gibanje, kakšen je bil njegov značaj in kdo ga je vodil. Če se temu izognemo, nam ostane samo to, da sprejmemo tezo drugega avtorja, da je črnogorski narod »nacionalna inovacija« komunistične partije, ki je potem, ko je stopila v protifašistično gibanje, izrabila »možnost, da v akcijo vrže tudi ideje, ki črnogorski zgodovinski in državnopravni individualiteti ter meščansko navdihnjenemu federalizmu dajejo nacionalni smisel.«[160]

Analogno s prvim priporočenim postopkom bi bilo treba vnaprej diskvalificirati vse »bjelaše«, ker jih je dobršen del končal v četniški nacionalni izdaji in tudi v sodelovanju z ustaši. Niti separatistične niti četniške nacionalne izdaje ni mogoče pojasniti brez upoštevanja dejstva, da je v vseh meščanskih strankah in gibanjih že v tridesetih letih prišlo do diferenciacije pod vplivom fašizma ne glede na variante njihovega nacionalizma.*

---

* Tukaj bi bilo mogoče koristno opomniti na določeno vzporednost s procesi v Sloveniji. Klerikalna stranka je dejansko predstavljala slovensko narodno gibanje do leta 1924, ko je KPJ sprejela novo narodno politiko. V tridesetih letih je klerikalno stranko podprl fašizem in se je v njej začela diferenciacija, tako da se je po letu 1941 večina nekdanjih privržencev klerikalne stranke pridružila narodnoosvobodilnemu gibanju, manjšina s številnimi nekdaj vodilnimi politiki pa se je lotila kolaboracije in ustanavljanja »bele garde«. Tisti slovenski liberalci, ki so v dvajsetih letih zastopali načelo

Na volitvah v konstituanto leta 1920 je večina od 28.612 udeležencev na volilnem območju Črne gore (v mejah pred letom 1912) dala svoje glasove Komunistični partiji (38 %) in opozicijski Republikanski stranki (16 %).[161] Število glasov za Republikansko stranko v Črni gori je bilo razmeroma velikansko v primerjavi z glasovi, ki so jih republikanci dobili na volilnem območju Srbije (4613 proti 7231). Črna gora, čeprav gospodarsko nerazvita in z majhnim številom delavstva, je dala najvišji odstotek glasov za delavsko stranko izmed vseh volilnih pokrajin Jugoslavije, in to celo v primeru, da komunističnim volivcem povsod prištejemo tudi socialnodemokratske (Bosna in Hercegovina 6 %, Hrvatska in Slavonija 9 %, Kosovo-Metohija-Sandžak 12 %, Dalmacija 16 %, Srbija 15,5 %, Vojvodina 22 %, Slovenija 29 %, Makedonija 37 %, Črna gora 38 %). V Črni gori so volivci zadali poraz obema vladnima strankama in po tem se je razlikovala od Srbije, Makedonije, Sandžaka-Kosova-Metohije in Vojvodine. Toda izmed obeh vladnih strank je Demokratska, ki se je predstavljajla kot jugoslovanska, dobila precej več glasov kot Radikalna (19 % proti 13 %). Če upoštevamo še dejstvo, da se je oblastem posrečilo, da so sodelovanje na volitvah preprečile skupini črnogorskih politikov, ki so izjavljali, da se bojujejo za enakopravnost in avtonomijo Črne gore, lahko vidimo, kako specifična je bila strankarsko-politična struktura te dežele v primerjavi z vsemi drugimi jugoslovanskimi deželami brez razlike. Specifični so bili tudi problemi, pri katerih je prihajalo do političnih diferenciacij. Zelo opazni so bili obrisi, ki so pričali o obstoju posebnega vprašanja, povezanega s Črno goro. Kaj je prava družbena, politična, zgodovinska, kulturna in ekonomska vsebina tega vprašanja? Ali gre za narodno? Vse to so bili problemi, na katere sta družbenopolitična praksa in znanstvena analiza odgovarjali pozneje, postopno, vse do današnjega dne. Toda takšen problem se je — o tem ne more biti dvoma — porodil že 24. novembra 1918. Kar zadeva revolucionarno delavsko stranko, bi bile njene možnosti v reševanju tega vprašanja precej skromne, če bi sodili samo po številu delavstva. Leta 1927 je imela Črna gora približno 2200 delavcev in 1000 vajencev, leta 1931 pa približno 3000 delavcev, 1000 dninarjev in 600 vajencev. Samo zgodovinsko dejstvo, da se je kljub temu KPJ v imenu delavskega razreda v nadaljnjih dogajanjih posrečilo postati vodilna sila v črnogorski družbi dokazujejo na svoj način, da aktualni problemi te družbe niso bili samo socialni v ožjem pomenu.

Hrvati

V mejah nove jugoslovanske države so bili združeni tudi vsi Hrvati, razen tistih v Istri, na Reki, v Zadru in na posameznih otokih. Toda združeni so bili brez priznanja narodne individualnosti in državnosti, kar je bilo sicer jedro vseh prejšnjih programov hrvatskega nacionalnega gibanja. Podrejeni so bili centralizmu, kakršnega v svoji moderni zgodovini po Bachovem absolutizmu vsaj formalno niso nikoli poznali.

---

nacionalnega jugoslavizma, so pod vplivom fašizma doživeli podobno diferenciacijo. Večina se je po letu 1941 pridružila narodnoosvobodilnemu gibanju, manjšina z mnogimi nekdaj vodilnimi osebnostmi pa je stopila na pot kolaboracije in ustanavljanja četniške »plave garde«, ki se je znašla z »belo« v eni akciji proti partizanom, kmalu pa v taisti oboroženi formaciji »švabobrancev«. Vse to skupaj seveda ne zmanjšuje dejstva, da ves čas po letu 1918 obstajata tako slovenski narod kakor narodno gibanje.

Odprlo se je vprašanje položaja Hrvatske v Jugoslaviji; odprlo se je »hrvatsko vprašanje« kot eksistencialni jugoslovanski problem. Ne smemo pozabiti, da se je to vprašanje zdaj postavilo na kakovostno novi, v zgodovinskem pomenu bistveno naprednejši politični ravni. Jugoslovansko državno zedinjenje je bilo novo izhodišče tudi za Hrvate. Sámo po sebi je bilo bliže ciljem demokratičnega hrvatskega osvobodilnega gibanja. S svojim obstojem je Jugoslavija dajala bistveno večjo možnost za popolno zbližanje in končno integracijo vseh delov hrvatskega naroda (vselej z izjemo Istre itd.). To so bile nove razmere, ki so pomenile odločen napredek pri temeljnem problemu hrvatskega nacionalnega obstoja in razvoja. Na volitvah v konstituanto so vsi Hrvatje prvič v svoji zgodovini glasovali na podlagi splošne in enake volilne pravice (moški) za eno in isto, vsem skupno predstavniško telo. Prvič je bila možnost, da se strankarsko-politično konstituirajo in združijo v vsem svojem etničnem obsegu. Šele manevri hegemonistov med postopkom sprejemanja državne ustave so popačili ta jugoslovanski dosežek hrvatskega naroda.

Ob volitvah v konstituanto se je med vladne stranke na Hrvatskem poleg Demokratske in Radikalne (njunih podružnic na Hrvatskem) štela tudi Hrvatska zajednica. To je bila skupnost Starčevićeve stranke prava (milinovcev), glavnega hrvatskega nosilca prvodecembrskega akta, in Hrvatske napredne stranke, nekdaj glavnega hrvatskega udeleženca v Hrvatsko-srbski koaliciji. Bila je v vladi, čeprav je kmalu po 1. decembru prestopila na federalistične pozicije. Svoje upe je polagala v parlamentarna sredstva, sodelovala je s slovenskimi klerikalci, v radikalih pa je videla predstavnike parlamentarizma.

Na volitvah so vladne stranke na Hrvatskem doživele resen poraz. Gre za volilno območje, ki je obsegalo bivšo bansko Hrvatsko, to je tudi Srem in Medjimurje. Vladne stranke so skupno dobile 32 % glasov (demokratska 18 %, radikalna 9 % in Hrvatska zajednica 5 %). Precej manjši je bil delež opozicije, zbrane na delavskorazredni osnovi — 9 % (komunisti 7 % in socialdemokrati 2 %). Še manjši je bil delež opozicijskih sil, zbranih na hrvatsko-klerikalni in hrvatsko-državnopravni osnovi — 5 % (Hrvatska pučka stranka 3 %, frankovska Hrvatska stranka prava 2 %). Glavnino opozicijskih glasov je dalo hrvatsko kmečko prebivalstvo — Radićeva Hrvatska pučka seljačka stranka je dobila 53 %! Ta stranka je iz majhne predvojne skupine postala predstavnica absolutne večine volivcev in dobila 54 % vseh mandatov Hrvatske-Slavonije. Zelo majhno število opozicijskih volivcev je izviralo iz vrst srbskih kmetov (Seljački savez 2980 glasov, kar je bilo manj kot 1 %).[162]

Obe vladni stranki s centrom v Beogradu, demokratska in radikalna, sta bili (poleg delavskih strank in Seljačkega saveza tisti, ki sta imeli za seboj srbske volivce, toda ne samo njih. Delež glasov za demokratsko, radikalno in zemljoradničko stranko je bil skoraj povsod večji od deleža srbskega prebivalstva (pravoslavnega, vendar brez uniatov). Demokratska stranka je tukaj predstavljala nekdanjo Hrvatsko-srbsko koalicijo (vendar brez Hrvatske napredne stranke in še nekaterih skupin). Na ustanovnem sestanku februarja 1919 v Sarajevu se je razglasila za »demokratsko državotvorno stranko Srbov, Hrvatov in Slovencev« ne glede na ime, vero in pokrajinske meje. Njen glavni organizator Svetozar Pribićević ni bil znan samo kot aranžer prvodecembrskega akta, temveč je slovel tudi po svojih izjavah o nacionalni enotnosti Srbov in Hrvatov. Ta enotnost je po njegovem mnenju izključevala problem njihove medsebojne enakopravnosti (1918: »Med Hrvati in Srbi ne more biti sloge,

temveč samo enotnost . . .«). Vendar se je takrat hrvatski delež v stranki Svetozarja Pribićevića močno zmanjšal: v Hrvatski-Slavoniji je bila med volivci demokratske stranke največ osmina Hrvatov (nekaj nad 10.000). Srbski radikalni stranki, ki je včasih prehodno pripadala Hrvatsko-srbski koaliciji, se je zdaj pridružila bivša koalicijska hrvatska skupina Antuna Mihalovića. Z vključitvijo dela koalicijske Srbske samostojne stranke se je formirala Radikalna stranka v Hrvatski-Slavoniji in se zunaj nje združila z vojvodinskimi in Pašićevimi radikali. Po svojem vplivu je bila Radikalna stranka v glavnem omejena na Srem, zunaj njega pa na virovitiško županijo. Pravoslavnega prebivalstva v Sremu (brez Nemcev in Madžarov, ki niso imeli volilne pravice) je bilo 59 %, za radikalno, demokratsko in zemljoradničko* stranko pa je skupno volilo 64 %. Lahko bi sklepali, pravi V. Melik, da je Radikalna stranka tudi tukaj dobila del glasov od Hrvatov, vendar znatno manj kot Demokratska stranka v Hrvatski-Slavoniji brez Srema. Res so bili hrvatski volivci demokratske in radikalne stranke liberalno usmerjeni, vendar niso bili edini takšni med Hrvati. Napačno je pripisovati klerikalni značaj Hrvatski zajednici (njej se je v skupščini pridružil Ante Trumbić). To ne bi bilo pravilno niti v primeru Radićeve stranke. Izrecno v klerikalno smer se je obračala samo Hrvatska pučka stranka. V nasprotju z nekaterimi današnjimi precej razširjenimi predstavami je bila Hrvatska-Slavonija pokrajina z izrecno šibkimi pozicijami katoliškega klerikalizma vse do leta 1918 in tudi pozneje. Katoliška cerkev je tukaj šele do leta 1941 postopno pridobivala večji politični vpliv, vendar med recentnimi političnimi diferenciacijami znotraj obstoječih strank (na podlagi protikomunističnega nacionalizma, vse bližjega fašizmu).[63]

Kolosalni prodor Hrvatske pučke seljačke stranke (kmalu poimenovane Hrvatska republikanska seljačka stranka) je najbolj korenito spremenil politično podobo Hrvatske-Slavonije (v Dalmaciji se takrat še ni pojavila na volitvah). Zanesljivo je bilo za ta prodor več vzrokov (socialna radikalizacija kmečkega prebivalstva, končevanje procesa njegovega narodnega osveščanja in podobno). Toda verjetno je najpomembnejše dejstvo, da je Hrvatska-Slavonija tokrat prvič v zgodovini volila na podlagi splošne volilne pravice. Velika sfinga hrvatskega kmečkega prebivalstva, ki ji je dotlej volilni sistem to onemogočal, je končno spregovorila in pokazala, da so tradicionalne stranke v Hrvatski-Slavoniji bolj podobne oficirskim šaržam, ki imajo malo ali nič vojske. Vsa ta velikanska kmečka vojska se je obrnila k Radiću. To ni bilo slučajno, ker je on edini (poleg socialistov) že davno pred vojno začel politično delati na vasi in jo organizirati. Stare naložbe v »neme volivce« so leta 1920 obrodile osupljive sadove. Meščanska demokracija, ki ji je šele narodna in jugoslovanska osamosvojitev odprla vrata v Hrvatsko-Slavonijo, je omogočila politično konstituiranje osnovne moči hrvatskega naroda. To je bilo presenečenje tako za Zagreb kakor za Beograd. Prvodecembrska koncepcija na to moč ni računala, njeni avtorji pa niso imeli niti moralne moči niti politične znajdljivosti, da bi jo v letih 1920—21 upoštevali na nekonflikten način. S tem je bil postavljen poglavitni vprašaj nad rešitvami, izsiljenimi v konstituanti.

Dalmacija je bila delno pod italijansko okupacijo, tako da so bile volitve samo v njenem vzhodnem volilnem okrožju (Split-Dubrovnik-Kotor). V primerjavi s predvojno razporeditvijo političnih sil je tukaj glavno spremembo — po V. Meliku — pomenil prodor glasov za delav-

* Seljački savez se je povezal z zemljoradniki iz Srbije.

sko stranko (KPJ). V vsej Dalmaciji, kjer je za parlamentarne volitve že pred vojno veljala splošna volilna pravica, je socialdemokratska stranka leta 1911 dobila 312 glasov, zdaj pa samo v njenem vzhodnem delu 8074 ali 16 %. Druga novost je bila prodor težaške (kmečke) stranke, ki je dobila 10.636 ali 21 % glasov. Toda vse to ni pomenilo spremembe, ki jo je bilo mogoče pričakovati kot posledico državnega jugoslovanskega zedinjenja.

Dalmacija je območje, ki je bilo v preteklosti še posebno iniciativno glede zbliževanja Hrvatov in Srbov. Bila je vir idej »novega kurza« hrvatske politike (srbsko-hrvatske solidarnosti) pred prvo vojno, domači kraj glavnih ljudi v Jugoslovanskem odboru med vojno in dežela, ki je že sredi novembra 1918 posebno odločno vztrajala pri neodložnem zedinjenju s Srbijo in Črno goro. Toda volitve so pokazale, da v Dalmaciji zdaj ni bilo več niti toliko političnega zedinjevanja srbskih in hrvatskih volivcev, kolikor ga je preostalo od tradicije Hrvatsko-srbske koalicije v Hrvatski-Slavoniji. Srbsko prebivalstvo v Dalmaciji je v velikanski večini glasovalo za Radikalno stranko, glasove za Demokratsko stranko pa so dali predvsem hrvatski volivci. Zveze dalmatinske težaške stranke z zemljoradniki iz Srbije in težaki iz Bosne in Hercegovine niso bile podlaga za kako stvarno strankarsko združevanje hrvatskih in srbskih volivcev. Težaška stranka je imela največje koncentracije glasov v hrvatskih predelih Dalmacije. Značilno je tudi to, da sta bila tako Ante Trumbić, nekdaj predsednik Jugoslovanskega odbora, kakor Josip Smodlaka, predvojni vodja liberalne in jugoslovansko usmerjene demokratske stranke v Dalmaciji, takrat izvoljena oziroma sta dobila mandat zunaj svojih strank. Vse to ni moglo biti brez povezave z načinom, kako je bilo izpeljano državno zedinjenje, in s prakso nove države v nacionalnih odnosih. V Dalmaciji je bila najmočnejša Hrvatska pučka stranka s skoraj tretjino vseh glasov (30 %). Hrvatska zajednica je za njo precej zaostajala (6 %). Opozicijsko stališče večine dalmatinskih hrvatskih volivcev je bilo očitno.

Že začetek življenja v jugoslovanski državi je pokazal, da hegemonizem in centralizem ne prispevata k zbliževanju Srbov s Hrvati na Hrvatskem. Politična solidarnost prvih in drugih, ki se je izrazila nekaj let pozneje v Kmečko-demokratski koaliciji, je nastajala na podlagi opozicije tako centralizmu kakor hegemonizmu. Izkazalo se je, da je združnost Srbov in Hrvatov na Hrvatskem politično vprašanje v celotnem pomenu te besede — torej vprašanje enakopravnosti v splošnih nacionalnih odnosih v Jugoslaviji in posebej na Hrvatskem, na podlagi tega pa potem vprašanje politične solidarnosti hrvatskega naroda in delov srbskega naroda. Pravzaprav se je izkazalo, da združnosti ni mogoče doseči z asimilacijo ali amalgamiranjem v jugoslovanski narod ne s hrvatskim ne s srbskim predznakom.

Z nasprotovanjem hegemonizmu in centralizmu se je na Hrvatskem krepilo tudi nasprotovanje jugoslovanski unitaristični ideologiji. Ideja nacionalne enotnosti Srbov in Hrvatov na Hrvatskem je navzlic temu, da je po svojih verbalnih manifestacijah ostajala na videz nespremenjena, imela in dobivala različno vsebino, odvisno od časa in danih razmer, pa tudi odvisno od narodnih političnih subjektov, ki so bili njeni stvarni nosilci. Ilirizem je bil teza o narodni enotnosti, ki je nastala na pobudo Hrvatov in zaradi Hrvatske. Srbi na Hrvatskem in drugod so imeli do ilirizma odbojno stališče, in to v imenu narodnih enakopravnosti dveh individualitet istega jezika in v imenu srbske državnosti. Strossmayerjevo jugoslovanstvo je raslo iz enakega temeljnega razmi-

sleka hrvatskega narodnega gibanja, iz katerega je nastal tudi ilirizem. Prav s tem je mogoče pojasniti tudi dejstvo, da posamezni srbski zgodovinarji zagovarjajo stališče, da Strossmayerjevo jugoslovanstvo navzlic svojemu imenu ni bilo »pravo« jugoslovanstvo. Idejo jugoslovanske nacionalne enotnosti na Hrvatskem je povzdignila konec 19. stoletja mladina, zbrana okrog almanaha »Narodna misao«, vendar ne več v Strossmayerjevem pomenu »hrvatskega« jugoslovanstva, temveč z bolj ali manj jasno koncepcijo splošne in državne združitve Srbov in Hrvatov, vendar pod piemontskim prvenstvom Srbije. To jugoslovanstvo je zavračalo dogovarjanje o položaju Srbov v hrvatskih deželah, ker je v tem videlo samo nezaželeno podporo hrvatski državni misli, ki je ne bi smeli sprejeti niti kot etapo. Jugoslovanstvo nacionalno-revolucionarne generacije v zadnjih letih pred prvo svetovno vojno je ta rod doumel kot revolucionarno borbeno geslo, geslo skupne osvoboditve. V njem je izražal hotenje po novem, po združevanju sil za novo skupno svobodno življenje. Kot takšno so jugoslovanstvo v letih prve svetovne vojne najširše sprejele vse sile, ki so si prizadevale za samoodločbo in ustanovitev jugoslovanske države. Po njenem nastanku je misel jugoslovanske enotnosti — kakor smo že pojasnili v prejšnjem poglavju — dobila novo vsebino, postala je politična doktrina vladajočih centralističnih režimov in vsebovala bistvo, ki ga je marksistična kritika komunistov imenovala »maska« za hegemonijo srbske buržoazije. Seveda je bila to tudi »maska« vseh tistih Hrvatov, Slovencev, itd., ki so podpirali takšen sistem vladanja. Ta doktrina je vzbujala vtis, da so vsi problemi srbskega obstoja rešeni s sámo identifikacijo srbstva z jugoslovanstvom. V resnici pa je bila to zgrešena zgodovinska priložnost, da bi se že kar na začetku življenja v skupni državi s Hrvati sporazumno dogovorili in zagotovili položaj delov srbskega naroda na Hrvatskem. Takšen razvoj ni vodil k večji življenjski združnosti, temveč k razdvajanju. Srbi na Hrvatskem niso mogli opraviti vloge »cementa«, kakor je to želel Jovan Cvijić.

Zelo značilno je, kako je to poudaril Keršovani konec leta 1938, ko je govoril o destruktivnem učinku hegemonizma na nacionalno-revolucionarno vsebino misli o jugoslovanski nacionalni enotnosti na Hrvatskem. »Hrvatska mestna mala buržoazija in inteligenca sta,« piše Keršovani, »v začetku v glavnem sprejeli novo državo in jugoslovanstvo, pozneje pa sta hitro začeli zapuščati te pozicije in se hrvatsko usmerjati... Centralistični in hegemonistični sistem je kmalu postal velika ovira za nadaljnji kulturni razvoj pri Hrvatih... V prvi etapi se je razvil kulturni boj med jugoslovanskimi in nacionalnohrvatskimi težnjami kot odsev političnega boja hrvatskega naroda proti hegemoniji. Ta boj se je zelo hitro končal z zmago hrvatstva, hrvatske nacionalne kulture. Številni inteligenti, ki so med vojno in v prvih dneh po njej iskreno sprejeli jugoslovanstvo, zagovarjali ekavščino itd., so kmalu postali branilci vseh hrvatskih kulturnih tradicij, nekateri med njimi pa celo kulturni separatisti. Namesto vse tesnejših kulturnih vezi med južnoslovanskimi narodi se je pojavilo vse večje ločevanje kot naravni odziv na nacionalno zatiranje. Ta proces je nujno zajel tudi hrvatske marksiste... To se je zrcalilo tudi v razpoloženju zagrebške vseučiliščne mladine, ki je bila v prvih letih po vojni v veliki večini usmerjena jugoslovansko, pozneje pa je vse bolj prevladovala hrvatska nacionalna usmeritev (prav tako na srednjih šolah). Tako je na koncu tudi v hrvatskem kulturnem življenju tako kot v političnem zmagala hrvatska usmeritev...«.[164]

Kakor je stoletje prej hrvatski ilirizem naletel na nasprotovanje Srbov, ker so le-ti pod njegovo kulturno zunanjostjo jasno občutili, da gre za njihovo nacionalno individualnost, politično enakopravnost, tako je — v popolnoma spremenjenih državnopolitičnih okoliščinah — jugoslavizem v rokah velikosrbskega hegemonizma okrepil hrvatsko kulturno in politično nacionalno usmeritev. To pa je bil zasuk, ki je ob njem gibanje delavskega razreda formuliralo (in začelo uresničevati) novo, revolucionarno pojmovanje vsebine jugoslovanstva kot skupnosti suverenih narodov, osvobojenih z iniciativo delavskega razreda v skupnem, solidarnem boju pod vodstvom tega razreda kot nacionalne sile vsakega izmed njih in vseh skupaj.

V jugoslovanski državi se je dopolnilo konstituiranje hrvatskega naroda. Narodna zavest je zajela tudi najosnovnejše kmečke množice in dokončalo se je konstituiranje hrvatskega narodnega gibanja kot celote, ne glede na dotedanje deželne razdelitve. Medtem ko je na volitvah v konstituanto leta 1920 v posavski Hrvatski velikanska večina kmečkega prebivalstva glasovala za HRSS, je v drugih hrvatskih krajih kmečko prebivalstvo glasovalo za različne stranke. Toda v letih 1921—23 se je HRSS razširila tudi med kmečko prebivalstvo Dalmacije in Bosne, pozneje pa tudi med Bunjevce. »Ta proces,« pravi Keršovani, »je bil velikanskega pomena za združevanje hrvatskega naroda. Vse do takrat je hrvatska narodna zavest bolj ali manj zajela samo zgornje plasti kmečkega prebivalstva. V Bosni se je bolj uveljavljalo versko kot pa nacionalno čustvo. Zdaj je v enotnosti kmečkega gibanja prvič v zgodovini cementirano hrvatsko narodno gibanje na resnično demokratičen način. Na volitvah leta 1923 in 1925 je HRSS postala skoraj absolutni predstavnik hrvatskega kmečkega prebivalstva.«

Na ta način se je po drugi strani izoblikoval tudi glavni politični problem za delavski razred Hrvatske, ko je le-ta, zavedajoč se svoje nove zgodovinske vloge, zlasti po ustanovitvi KP Hrvatske začel boj za osvajanje vodilnega položaja v hrvatskem narodnem gibanju, s samim tem pa tudi v hrvatskem narodu. Ta problem je bil končno rešen šele med narodnoosvobodilno vojno. Toda, kot je poudaril V. Bakarić marca 1944 v »Novi Jugoslaviji«, sta imela brata Radić odločilen vpliv v procesu spreminjanja hrvatskega kmeta v politični subjekt, brez česar ne bi bilo niti njegove udeležbe v NOB. K temu bi dodali, da je takšna zgodovinska funkcija bratov Radić omogočila nastanek jugoslovanske države leta 1918.

Določena specifičnost hrvatskega političnega razvoja se kaže še v dejstvu, da se je tukaj po uvedbi diktature kralja Aleksandra oblikovala tudi separatistična nacionalna smer, ki se je, prisiljena na emigracijo v tujino, kmalu povezala s fašistično Italijo in drugimi revanšističnimi in s fašizmom zbližanimi državami. Ta smer se je nato vse bolj spreminjala v izrecno fašistično usmerjeno grupacijo. V desetih letih so se frankovci, vnovič konstituirani v tej smeri, spremenili v ustaše. Glede na katastrofalno vlogo, ki jo je ustaško zločinstvo imelo po aprilu 1941 kot instrument politike fašističnega okupatorja Jugoslavije in ko je bilo od vsega začetka narodnoosvobodilnega boja na Hrvatskem, v Bosni in Hercegovini in Sandžaku najsrditejši sovražnik narodnoosvobodilnega gibanja, najbolj poistoveten z okupatorjem, je zanimivo pogledati, kako je ta pojav ocenjeval O. Keršovani v letih pred drugo svetovno vojno.

Oblikovanje Kmečko-demokratske koalicije je bilo hud udarec za frankovce, ki so takrat začeli obnavljati in krepiti svoje stare vezi z

Italijo in Dunajem. »Po uvedbi diktature,« piše Keršovani, »so frankovci takoj ustanovili svojo bojno formacijo ‚Domobran' in se usmerili v individualni teror. V svojo organizacijo so pritegovali v glavnem malomeščane in zaostalejše delavce, vendar so bili sami prešibki za odločno akcijo. Zato so nadaljevali svoje stare tradicije in se takoj usmerili na pomoč reakcije v tujini in okrepili svoje stare vezi z avstrijskimi monarhisti, madžarskimi revizionisti, Vančom Mihajlovom, italijanskim fašizmom in po letu 1933 z nemškim fašizmom. Usmerili so se na razbijanje Jugoslavije s pomočjo reakcije v tujini in s tem izvedli novo veliko izdajo hrvatskega naroda. Njihova aktivnost (atentati na ljudi in objekte, ustanovitev ustaških skupinic v domovini in tujini itd.) je intenzivno trajala vse do konca oktobra 1934. Organizirali so marsejski atentat kot neposredni agenti fašističnih podžigalcev vojne in le malo je manjkalo, da zares niso povzročili vojne. V teh letih so dobili določen vpliv tudi na del kmetov, ki so jih pritegnili v svoje ustaške akcije, pri čemer so izrabljali premajhno aktivnost HSS in nezadovoljstvo kmečkega prebivalstva (akcija v severni Dalmaciji in Liki konec leta 1932, tako imenovana liška vstaja). Toda kakega oporišča med množicami nikakor niso mogli dobiti. HSS je vse to obdobje ostala daleč najpomembnejši predstavnik hrvatskih kmečkih in malomeščanskih množic. Kot stranka se ni usmerjala k razbitju Jugoslavije, temveč k temu, da bi beograjski režim prisilila k popuščanju, kompromisu in sporazumu. Škofovstvo na Hrvatskem je po uvedbi diktature opustilo staro Hrvatsko pučko stranko in dalo direktivo za prestop na linijo nacionalne demagogije, na linijo navideznega ekstremnega hrvatstva, na linijo, ki se je vse bolj ujemala z linijo frankovcev. Ta nova linija škofovstva se je izrazila v Katoliški akciji, v raznih novih katoliških množičnih organizacijah (križarji itd.), v pisanju katoliškega tiska itd. Cerkev se je v glavnem (proti volji jedra starih pučkašev) usmerila k sodelovanju s HSS in delu znotraj HSS ter proti ustanavljanju posebne katoliške stranke. Nobenega dvoma ni, da je takšna politika škofovstva v določeni meri pomagala cerkvi, da je ohranila svoj vpliv na hrvatske kmečke in malomeščanske množice. V teh letih so se frankovci tudi ideološko izoblikovali v čiste fašiste, širili so protikulturno blago iz fašistične Italije in Nemčije, protisemitizem, protidemokratizem, kult vodij, rasizem in gotsko teorijo o poreklu Hrvatov. V vrsti svojih časopisov in časnikov so se bojevali za ponarejanje hrvatske kulturne in politične tradicije, poudarjali reakcionarne trenutke iz preteklosti in skušali prikazati najsvetlejše pojave hrvatske preteklosti (Starčević) kot nekakšne predhodnike fašizma. Nova okoliščina v razvoju te smeri je bila sprememba v zunanji politiki jugoslovanskih vlad, njihovo približevanje fašističnim državam. Ob tem so tudi frankovci ustavili svojo teroristično dejavnost in zaradi nove zunanjepolitične usmeritve beograjskega režima izgubili svoje oporišče v fašističnih državah.«[165]

Toda tej oceni je Keršovani v oklepajih dodal tudi kritično misel glede razvoja frankovščine v prihodnosti. Zapisal je, da je pojemanje teroristične dejavnosti »v določeni meri tudi začasno«. Pravi značaj frankovcev je videl kot neorganski del hrvatskega političnega življenja. Opozoril je, da so se frankovci spremenili »v navadno plačansko fašistično grupacijo, ki se hkrati spogleduje z Berlinom, Rimom in režimom JRZ«. Prav frankovci so bili zanj dokaz, da reakcija in fašizem ne moreta nič koristiti stvari hrvatskega naroda, temveč ji lahko samo škodujeta. Zanj je bil to nov argument za zahtevo, da vodilno mesto

v boju hrvatskega naroda prevzameta delavski razred in njegova stranka, ki bo vodila ta boj »brezkompromisno do konca«.

Ti sklepi glede frankovcev oziroma ustašev kažejo, da je KPH jasno spoznavala njihov fašistični in protihrvatski značaj in opozarjala nanj. Po drugi strani iz teh ocen očitno izhaja dejstvo, da KPH ni pripisovala večjih možnosti fašizmu v hrvatskem narodu. Dejanska vloga ustaštva po aprilu 1941, ko so ga neposredno uporabili kot sredstvo okupatorske fašistične politike, zlasti v paranoičnem zločinstvu ustašev nad Srbi, je po vsem sodeč prišla kot nekaj nepričakovanega tudi za najbolj ostrovidne hrvatske marksiste. Znanost lahko daje osnove za realno napoved prihodnjega razvoja, vendar je nesposobna sklepati z logiko zločinske paranoje.

Makedonci

Makedonci so tudi leta 1918 ostali razdeljeni v tri države, v vsaki uradno nepriznani in povsod izpostavljeni nacionalni asimilaciji. Neposredno je bila ogrožena celo njihova etnična substanca, zlasti v Grčiji in Egejski Makedoniji zaradi velikih izmenjav prebivalstva na podlagi mednarodnih pogodb, o katerih Makedonci niso mogli odločati. Leta 1939 je v Jugoslaviji živelo približno milijon Makedoncev, v Grčiji približno 250.000, v Bolgariji pa približno 200.000. V Vardarski Makedoniji so izvajali politiko kolonizacije makedonske dežele. Toda to, da se je Vardarska Makedonija znašla v večnacionalni državi, je dajalo makedonskemu narodnem gibanju večje možnosti, da v tej državi najde več razumevanja in nove zaveznike. »Sen makedonske mladine je kos našega sna«, je zapisala slovenska »Mladina« v spremni opombi k članku Rista Petrovskega o vprašanju Makedonije.[166] Srbski komunisti so v Makedoniji opravili izjemno vlogo pri podpori napredni delavski in nacionalni usmeritvi Makedoncev.[167]

Po velikosrbskem hegemonističnem konceptu je Makedonija veljala za srbsko deželo. Hegemonizem je v drugih delih Jugoslavije nastopal z jugoslovanskim imenom, v Makedoniji pa predvsem v imenu srbskega nacionalnega principa. Hegemonisti so hoteli Makedonce spremeniti v Srbe, ne v »Jugoslovane«. Celotna politika režimov v obdobju kraljevske Jugoslavije je temeljila na koncepciji, da je Makedonija Južna Srbija in nič drugega.

V poročilu Tretjega armadnega območja z dne 28. junija 1940 je o stanju v Vardarski banovini med drugim rečeno: »Mnogi naši politiki iz predkumanovske Srbije so šteli te kraje za svojo ‚politično kolonijo', v kateri je mogoče na lahek način narediti politično kariero, pri tem pa niso upoštevali, da se tako dela velikanska škoda ugledu in dostojanstvu Srbije. Pogosto so se brez moralnih in intelektualnih kvalifikacij, s silo in volilno korupcijo vsiljevali tukajšnjemu ljudstvu in v slabo luč postavljali našo nacionalno politiko.[168]

Narodni odpor Makedoncev proti raznarodovalni politiki je leta 1928 dosegel svoj prvi vrhunec. Predvsem je to bilo prizadevanje, da bi mednarodno javnost obvestili o razmerah v Vardarski Makedoniji. Iz teh pozivov dobimo določeno podobo, ki je prav gotovo obremenjena tudi s čustvenimi reakcijami makedonske inteligence na razmere v svoji domovini, vendar podobo, ki brez dvoma temelji tudi na dejanskih razmerah.

Napadalna vloga Bolgarije proti Srbiji med prvo svetovno vojno in hude posledice strahotnega bolgarskega okupacijskega režima v

velikih predelih Srbije so na poseben način otežile položaj Makedoncev v Jugoslaviji. Z izgovorom, da gre za boj proti bolgarskemu vmešavanju, in zlasti z geslom o preganjanju bolgarskih komitov se je v Makedoniji poleg organov oblasti razvila neuradna, od strank neodvisna »patriotska« organizacija, katere glavna dejavnost je bila teroriziranje makedonskega prebivalstva. V imenu narodne obrambe so ta teroristična združenja ovajala posamezne Makedonce, ki so jih oblasti nato zapirale, mučile in še drugače trpinčile. Vardarska Makedonija se je spreminjala v območje skrajnega administrativnega, političnega in žandarmerijskega terorizma. Najbolj priljubljen način izvajanja pritiska na široke množice je bilo mobiliziranje moških v skupine za preganjanje komitov. Toda to je bil način kaznovanja prebivalstva, ki je moralo golo in boso, brez hrane in oskrbe po več tednov biti daleč od doma, v odmaknjenih krajih. Makedonija je bila dežela z najbolj številno žandarmerijo, policijo in drugim represivnim aparatom. To je bila dežela, iz katere so načrtno odstranjevali domače ljudi z javnimi funkcijami (učitelje, profesorje, uradnike, sodnike in druge) in jih premeščali predvsem na območje predkumanovske Srbije. Po drugi strani je bila to dežela, v katero so pošiljali »zaupno« nacionalno uradništvo, da bi tam izvajalo državno politiko asimilacije makedonskega življa. Ta način se je zelo hitro spremenil v stanje, v katerem je Vardarska Makedonija postala nekakšna Sibirija za jugoslovansko uradništvo in učiteljstvo, ki so ga tja pošiljali po kazni, ki pa ni bila zakonita. Poleg splošnih so bili tudi posamični ukrepi nasilja, atentati, uboji vidnih, pa tudi povsem nedolžnih ljudi. Proti tako neznosnemu stanju Makedonci niso uporabljali nasilnih sredstev, temveč so predvsem skušali pridobiti naklonjenost naprednih elementov v drugih delih Jugoslavije in tudi v mednarodni javnosti. Februarja 1928 so pozive makedonskih državljanov poslali velikemu številu jugoslovanskih časopisov, univerzam v Beogradu, Zagrebu in Ljubljani ter posameznim političnim in kulturnim delavcem. Pri opisovanju razmer v Makedoniji so v teh pozivih poudarjali predvsem načelna stališča. »Mi ne iščemo krivcev,« je rečeno v enem izmed njih, »mi nikogar ne obtožujemo. Mi le želimo, da se vsi napredni elementi zavzamejo za usodo te nesrečne dežele.« Pozivi so bili včasih podobni tudi obupnim klicem. »Če že ni druge pomoči, potlej naj ukažejo splošni pokol, da se iztrebijo vsi Makedonci, da se enkrat za vselej konča ta strahota, ki jo zdaj doživljamo.« Izmed vseh časnikov, na katere so se tedaj obrnili, je poziv objavila samo zagrebška »Borba«, medtem ko je beograjski »Rad« zahteval, da mu avtorji poziva pred objavo sporočijo imena prič, ki bi lahko pred sodiščem dokazale resničnost zapisanega.[169]

Položaj makedonskega naroda v Vardarski Makedoniji je treba zlasti v dvajsetih letih obravnavati tudi v sklopu dogajanja v tistih delih Makedonije, ki so bili v okviru Bolgarije oziroma Grčije. »Kljub specifičnostim kot posledici razdeljenosti Makedonije in različnosti političnih razmer v Jugoslaviji, Bolgariji in Grčiji, ni težko videti,« piše Ivan Katardžiev v svoji temeljni monografiji o makedonskem narodnem vprašanju 1919—1930, »splošnega prizadevanja makedonskih političnih sil, da ohranijo svojo individualnost, da izbojujejo obnovo celovitosti svoje dežele in ustanovitev avtonomne državne enote kot prve etape pri ustvarjanju federacije balkanskih narodov. To prizadevanje prevladuje v vseh krogih narodnih sil v emigraciji, pa tudi doma v Makedoniji, razen pri delu begunske makedonske buržoazije, ki je svoje interese povezala z interesi bolgarske buržoazije.«[170]

Najpomembnejše politične procese so pomenila razhajanja in združevanja v narodno-revolucionarnem gibanju. Potekala so tudi z aktivnim sodelovanjem Kominterne (oziroma »Balkanske komunistične federacije«, ustanovljene 15. februarja 1920), ki je v razmerah na Balkanu in zlasti v makedonskem vprašanju videla izhodišče za razplamenjenje revolucije v centralni Evropi. Takšen utilitaristični pristop je sam po sebi pričal, da makedonsko vprašanje kot takšno ni bilo predmet kakega globljega preučevanja. Zato se je kot zgodovinska naloga pojavila potreba, da makedonsko gibanje samo ustvari svoj avtonomni politični subjekt, ki mu bo pri srcu osvobodilni interes prav makedonskega naroda. Toda spričo spleta raznih okoliščin so to nalogo pustili za boljše čase; uspešno jo je bilo mogoče izpeljati šele med drugo svetovno vojno ob močnih spodbudah, ki jih je dajal revolucionarni narodnoosvobodilni boj narodov Jugoslavije pod vodstvom KPJ.

Leta 1924 so se ob pobudi BKF najresneje zavzeli za združitev razbitih frakcij in organizacij dotedanjega makedonskega narodnoosvobodilnega gibanja. S sprejemom teze, da se mora to gibanje enako odmakniti od vlad vseh treh držav, ki si delijo in ki zasužnjujejo makedonski narod, in z oceno, da izmed velikih držav le ZSSR nima imperialističnih pretenzij na Balkanu, se je združena VMRO z oporo na Sovjetsko zvezo usmerila v boj za samostojno Makedonijo v sklopu balkanske federacije, kajti samo takšna federacija bi lahko rešila narodne probleme Balkana, ker je edina izključevala aneksionistične težnje obstoječih balkanskih držav. Zato je združena VMRO v tem boju sodelovala tudi s komunističnimi partijami balkanskih držav.[171]

Vendar so realnejši rezultati tega združevanja tradicionalnih organizacij izostali. Narobe, razdor med njimi se je še poglobil, meddržavne razdeljenosti makedonskega naroda pa akcijsko niso presegli. Toda, kot poudarja Katardžiev, dokumenti, nastali v tem poskusu, začrtujejo osnove prihodnjega razvoja makedonskega gibanja. V njih so javno navedli in sprejeli vodstvo komunistov oziroma dejansko priznali dejstvo, da je čas buržoazije minil in da ima delavski razred nalogo, da dokonča narodno revolucijo makedonskega naroda.

Združeni VMRO se ni posrečilo omrtviti »uradne« VMRO v Bolgariji, ki se je pod vodstvom Protogerova (ubit je bil leta 1928) in Ivana (Vanča) Mihajlova vse bolj obračala v desno, v smeri fašizma. Po letu 1929 se zbližujeta VMRO V. Mihajlova in ustaštvo A. Pavelića. Po drugi strani je še od prej potekalo sodelovanje komitov Mihajlova in albanskih kačakov v akciji, ki ji je velikosrbska politika režimov v »Južni Srbiji« dajala veliko izgovorov, a ki je bila *a priori* protijugoslovanska in je pri tem uživala še posebno podporo fašistične Italije.[172]

Že po letu 1918 se je začelo obdobje zamenjave vodilnega subjekta v makedonskem narodno-revolucionarnem gibanju, ta vloga prehaja od buržoazije k delavskemu razredu. Proces je potekal »v skrajno dramatičnih razmerah«, brez kakršnegakoli prostovoljnega, avtomatskega prepuščanja vodilnih položajev. Do leta 1930 je potekalo dokončno razmejevanje političnih sil. Narodni odpor Makedoncev v vseh treh državah je potekal v dveh smereh — pod vodstvom posamezne komunistične partije in pod vplivom narodnjaške buržoazije.

Do leta 1920 je imela KPJ v Vardarski Makedoniji podporo velikega dela makedonskega naroda (izmed 59 komunističnih poslancev v konstituanti so jih 15 izvolili v Makedoniji). Po prepovedi KPJ sta v nastalo praznino segla narodna buržoazija oziroma vpliv VMRO Todora Aleksandrova (ki je imela drugačna merila v Pirinski Makedoniji). Proti

temu vplivu je skušala skupina makedonskih poslancev leta 1923 v skupščini Kraljevine SHS ustanoviti neodvisno »Makedonsko stranko« (Gligor Anastasov, Dimitrij Čičević), ki naj menda ne bi imela nobenih državnopravnih ciljev, temveč bi si prizadevala samo za izboljšanje kaotičnih razmer v Makedoniji, za vrnitev pravnega reda in za zagotovitev državljanskih pravic Makedoncev. Pobudo so zatrli v koreninah, onemogočili pa so tudi poskus postavitve neodvisne občanske liste na volitvah leta 1927. Na volitvah leta 1925 in 1927 so posamezni kandidati srbskih strank pridobivali glasove tudi tako, da so volivcem govorili v makedonskem jeziku. Odpor proti režimu ni nikoli ponehal. Izražal se je v raznih oblikah (akcija za odstranitev najbolj surovih uradnikov, boj proti korupciji, za ekonomski razvoj, za uporabo materinščine, za spreminjanje agrarnih odnosov itd.). »Šlo je le za legalistično akcijo,« pravi Katardžiev, »obremenjeno z dosti oportunizma, pa tudi občanskega poguma. Več ni bilo mogoče storiti. Makedonsko meščanstvo tedaj ni bilo več sposobno biti nosilec revolucionarne akcije, ki je bila edina možnost za spreminjanje obstoječih razmer.«

V luči novih mednarodnih razmer v začetku tridesetih let, zlasti spričo ofenzive fašizma, je napredovalo razjasnjevanje nekaterih temeljnih postavk makedonskega narodnega gibanja. Dokončno so za absurdno ocenili staro misel, da je treba makedonsko vprašanje reševati z izzivanjem intervencije velikih držav. Boj makedonskega naroda je samostojen in se mora opirati na temeljne množice naroda samega. Nakazala se je tudi rešitev vprašanja, kateri del razdeljene Makedonije naj bo središče narodnega gibanja. Takšno središče naj postane tisti del, ki je najbolj napredoval v osvobodilnem boju, ta del pa se mora povezati tudi z bojem drugih zatiranih elementov (nacionalno in socialno) v posamezni državi. V primeru uspeha bi se takšen del Makedonije mogel državno konstituirati kar v okviru te in takšne revolucionarne države. To pomeni, da balkanske federacije in celovite rešitve za vse tri dele Makedonijej skupaj niso več šteli za edini izključni način uresničenja narodne svobode. To so prav gotovo bile nove taktične zamisli, ki so svojo življenjsko upravičenost pokazale v letih 1941—1945.

Ker je leta 1933 prenehala aktivnost Balkanske komunistične federacije, je bil tembolj pomemben razvoj nacionalne politike posameznih komunističnih partij. KPJ je imela primerjalno prednost v tem, da se je vsa njena dejavnost oblikovala in preverjala v večnacionalni državi, v odnosu do celotnega sklopa nerešenih narodnih vprašanj in narodnih gibanj. Odnos do makedonskega vprašanja zanjo ni bil nekaj obrobnega, temveč del osrednjega političnega vprašanja celotne države. V celovitosti pristopa k temu vprašanju je bila velika prednost KPJ tudi v primerjavi s politiko meščanskih strank v Jugoslaviji. »Žal nobena stranka,« je bilo rečeno v izjavi KPJ, objavljeni spomladi 1939, »z izjemo komunistov, še ne spoznava makedonskega narodnega vprašanja (prav tako tega ne spoznavajo ali nočejo spoznati niti vodilni ljudje SHS) ... Stranke srbske združene opozicije še nočejo priznati obstoja makedonskega narodnega vprašanja. S tem svojim stališčem dokazujejo, da se tudi same ne odrekajo velikosrbske hegemonije v Makedoniji, s tem pa niso le udeležene v narodnem zatiranju makedonskega naroda, temveč tudi otežujejo boj srbskega naroda za demokracijo in svobodo ... Utrditev notranjih razmer, priprave države na obrambo in uresničevanje demokracije niso mogoče brez popolne svobode makedonskega naroda ... Danes je še bolj kot kdajkoli prej napočil čas, da delavski razred Jugoslavije v svojem boju za neodvisno in svobodno Jugoslavijo svo-

bodnih narodov poudari tudi to (makedonsko) vprašanje v vsem njegovem pomenu. Še zlasti je to vprašanje pomembno za delavski razred Srbije, ki se mora zavedati, da niti za srbski narod ni svobode brez svobode za makedonski narod.«[173]

Makedonski narod je bil prvi med narodi Jugoslavije in tudi Balkana, v čigar razvoju se je zgodilo, da je vodenje narodnega gibanja postalo stvar stranke revolucionarnega delavskega gibanja. In to ne samo na političnem področju boja. V tem konkretnem primeru je to pomenilo, da delavska stranka prevzema tudi dopolnilno nalogo dokončanja procesa oblikovanja makedonskega naroda s tistimi elementi, ki so še manjkali — standardnim knjižnim jezikom in celotno kulturno nadstavbo na njegovi podlagi.[174]

Slovenci

Ločitev od Avstro-Ogrske 29. oktobra 1918 je postavila Slovence v bistveno nov zgodovinski položaj, vendar zanj niso bili dovolj pripravljeni. Nihče ni pripravil programa ali akcijskega načrta za način vključitve Slovencev v širšo jugoslovansko skupnost in za zagotovitev njihovega mednarodnega položaja glede meja. »Predvsem veliko, veliko svobode,« je bil odgovor Janeza Kreka (umrl je oktobra 1917) na vprašanje, kaj pričakuje od Jugoslavije. V Narodnem svetu v Ljubljani sta bili jasni in nesporni le dve stvari: proč od Avstrije, naprej — v Jugoslavijo! Glede meja so vladale velike iluzije in upanje na pravičnost zmagovitih držav, zlasti ZDA. Opora na moč slovenskih množic — to je bilo tisto, čemur se je »narodno« vodstvo zavestno izogibalo. Ideja o oboroženem odporu Slovencev in istrskih Hrvatov proti ozemeljskim zahtevam Italije, ideja, ki je za hip zaživela v začetku leta 1915, se je tedaj, v novembrskih dneh leta 1918, zdela popolnoma nemogoča in absurdna. Enote italijanske vojske so s pooblastilom antante zasedle Slovensko primorje in še druga ozemlja vse do vrat Ljubljane. Čez noč so odpravile oblast slovenskih narodnih svetov. Konec koncev v Italiji ni ostala samo dobra četrtina slovenskega naroda in njegovega premoženja, temveč prav tisti del, ki je bil do vojne posebno dinamičen in je pomenil podlago zgodovinskega optimizma Slovencev. Na severu, na etnični meji proti Avstriji, kjer premirje ni določilo nobene razmejitvene črte, je prišlo do samostojne akcije. Trajnejši uspeh je imela takojšnja akcija prostovoljcev R. Maistra na Štajerskem, medtem ko je zapoznela akcija na Koroškem ostala na koncu politično neuspešna. Samo glavnini Slovencev se je posrečilo uresničiti svojo odločitev o zedinjenju v Jugoslavijo. Državno razkosanje ni pomenilo samo novosti v državnopravnem položaju naroda, temveč tudi skoraj neznosno duhovno breme. Očitno je bilo, da je za Slovence v sosednih državah napočil čas najhujšega raznarodovalnega pritiska. To je vplivalo tudi na razmišljanja o prihodnosti in položaju Slovencev v novi jugoslovanski državi.

Toda kljub vsem nejasnostim ni bilo večjih dvomov o tem, da bo Jugoslavija temeljila na priznanju narodne individualnosti in politične enakopravnosti Slovencev in drugih narodov. Kulturni odsek Narodnega sveta v Ljubljani je v začetku novembra 1918 sprejel resolucijo širšega kroga kulturnih delavcev vseh političnih usmeritev v smislu slovenske kulturne avtonomije v Jugoslaviji. Toda vodstvo slovenske liberalne stranke je preprečilo objavo te resolucije. Konec novembra je objavilo svojo posebno izjavo, s katero se je sklicevalo na ozemeljsko ogroženost

Slovencev in trdilo, da je »srbski rod edini, ki ima danes na slovenskem jugu voljo in moč naše sile organizirati za uspešen odpor . . .«. Po mnenju našega zgodovinarja[175] je kot glavni motiv podpisnikov unitaristične izjave treba videti »paniko, ki je obsedala Slovence spričo tistega pošastnega, kar se je z njimi zgodilo«. Neki sodobni publicist pa je takrat (leta 1924) menil, da so se zastopniki unitarizma predali takšnemu stališču zato, ker so bili »v svoji intelektualni izoliranosti brez močne čustvene zveze z našim človekom na polju in v tovarni, brez globljega smisla za slovenske kulturne naloge«. Zato so tudi gojili svojevrsten parazitizem na moči Srbov, namesto odkritega, močnega prijateljstva med pogumnimi, ki edino kljubuje vsem vihram.[176]

Dejstvo je, da so se še pred združitvijo s Srbijo 1. decembra 1918 v slovenskem prostoru polarizirali pogledi o nacionalni individualnosti ali unitarizmu, kar se je v precejšnji meri ujemalo s politično polarizacijo v smislu klerikalne oziroma liberalne usmeritve. Že tedaj so v politični boj vpeljali metodo, da so separatizem očitali tistim, ki so branili nacionalno enakopravnost, pohvale za predanost jugoslovanstvu pa so prihranili za privržence unitarizma.

Volitve v konstituanto so potrdile, da se je v letih 1914—1920 v slovenskem prostoru »dogodil razvoj celega stoletja, da se je v tem času proletariatu pridružil skoraj ves srednji stan in vsi delavci na deželi, ki ne živijo od lastne zemlje«.[177] Največji pretres so volitve povzročile v klerikalni Slovenski ljudski stranki: od velike absolutne večine, ki jo je dobivala na volitvah pred vojno, je padla za skoraj polovico, na 36,1 % glasov. Obe razredni delavski stranki skupaj sta se okrepili od predvojne desetine na skoraj enako moč kot SLS, na skoraj 30 % (socialdemokrati 19,3 %, komunisti 10,3 %), skupaj z narodnimi socialisti pa na več kot 34 %. Liberalni tabor je nastopil strankarsko razcepljen, ker so agrarci ustanovili svojo Samostojno kmetsko stranko, ki je tudi klerikalni stranki odvzela del kmečkih gospodarjev. Sama je dosegla 21,2 %, to je več kot pred vojno liberalni tabor v celoti.[178]

V ustavodajni skupščini se je potrdila strankarska polarizacija glede narodnega vprašanja, in to ob razpravi o temeljni alternativi — centralizem ali narodni federalizem. Medtem ko so se ob centralističnem stališču zbliževali pogledi slovenskih predstavnikov obeh delavskih in obeh liberalnih strank, je Slovenska ljudska stranka nastopila s predlogom za federalistično ustavo. To stališče je pomembno in širše podprl februarja 1921 tudi krog najbolj uglednih slovenskih kulturnih delavcev vseh idejnih smeri, ki so se izrekli za narodno avtonomijo. Ta izjava je pokazala, da vprašanje slovenske narodne avtonomije bistveno presega okvire strankarskih antagonizmov. Slovenska ljudska stranka je bila prva, ki se je zavedela tega dejstva in ga uporabila zase.[179]

Navzlic vsem težavam so Slovenci v Jugoslaviji brez dvoma veliko dosegli. Slovenski jezik je končno uveljavil svoj naravni položaj v šolah vseh stopenj in oblik. Rodila se je tudi slovenska univerza, slovensko ime je bilo priznano v imenu države. Po odpravi nemškega političnega pritiska je zlasti v štajerskih mestih začela izginjati tista etnična različnost družbenih plasti, ki je bila opora germanizacije. Slovensko kulturno življenje je dobilo nove možnosti in se je razcvitalo. Gledano v celoti je mogoče reči, da so Slovenci v Jugoslaviji na svojih tleh dobili občutek, da so državno ljudstvo. Slovencu so bila dostopna tudi najvišja mesta.

Popolnoma drugačen je bil položaj v sosednjih državah. Že v obdobju zadnjih demokratičnih vlad v Italiji[180] so bile Slovencem in

Hrvatom skrajno omejene manjšinske pravice, vseeno pa je še prišlo do določenega obnavljanja njihovih kulturnih in gospodarskih organizacij. Na volitvah so si pridobivali tudi svoje predstavnike v rimskem parlamentu. Mnogi so se približali tudi socializmu, od katerega so pričakovali večjo pravičnost v narodnem pogledu. Že takrat se je prav na obmejnem območju začel pojavljati fašistični terorizem. Italijanski zgodovinarji pravijo, da se je prav v Trstu fašizem, ki se je spočel na latifundijah, urbaniziral. Do temeljev požgani slovenski Narodni dom v Trstu 13. julija 1920 je napovedal strahovito genocidno politiko fašističnega režima, ki je prišel na oblast konec leta 1922. Nasilje je med Slovenci in Hrvati ustvarilo dotlej neznane oblike narodnorevolucionarnega odpora, tako da je režim že po letu 1929 in 1930 začel izvajati smrtne obsodbe in justifikacije. Na Koroškem je napredovala germanizacija.[181] Stiska rojakov v sosednih državah je pri glavnini Slovencev v Jugoslaviji krepila prepričanje, da za izhod iz krize ne zadoščajo jezikovne in kulturne pravice, marveč je potrebno v Jugoslaviji doseči tudi politično priznanje narodnega obstoja. Slovenska javnost se je večidel dobro zavedala, da je prvi pogoj za to, da se najprej Slovenci sami sporazumejo med seboj. V tedanjih političnih razpravah so hudo kri povzročali predvsem nasprotniki slovenske narodne individualnosti v vrstah samega slovenskega naroda. Centralizem vladajočih vrhov Srbije so ljudje ponavadi imeli za nekaj danega, ne pa za glavnega povzročitelja. Tipičen izraz razpoloženja do srbskih nosilcev centralizma se je kazal v izreku: Ne želimo biti pod Beogradom, temveč samo z Beogradom — brat ne more biti pod bratom!

Slovenska ljudska stranka je težišče svoje propagande prenesla na zahtevo po reviziji ustave v smislu avtonomije Slovenije. S tem je sebi v prid obračala širše razpoloženje volivcev. Dokaz za to so bile že naslednje skupščinske volitve leta 1923, ko je ta stranka obnovila svoj absolutno večinski položaj (več kot 60 %). Politični ugled, ki ga je SLS dobila v teh letih avtonomistične politike, jo je krepil vse do srede tridesetih let, čeprav je medtem (1927—1930) vodstvo stranke sodelovalo z režimom in bilo zastopano celo v vladi diktature ter tako učinkovito podpiralo centralizem.

Avtonomistična politika je koristila vodstvu predvsem na domačem terenu za potlačenje notranjih razhajanj v stranki. Razhajanja so izvirala iz sprememb v socialni strukturi temeljev stranke. V SLS se je krepila delavska organizacija, ki se je razmejevala od starega krščansko-socialnega solidarizma. Do začetka tridesetih let se je postopno prenovila v duhu krščanskega socializma in s tem prišla v nasprotje ne le z vodstvom stranke, marveč tudi z avtoritetami katoliške cerkve. Krščanski socialisti so dosledno branili avtonomizem. Dinamičnost kritičnih tokov v SLS je treba šteti med tiste dejavnike, ki so omejevali možnosti za prodor fašizma v stranko v tridesetih letih, in tudi med tiste dejavnike, ki so v naslednjem obdobju omogočili antifašistično ločevanje in narodnoosvobodilno pridruževanje katoliških množic revolucionarnemu delavstvu.

Slovenski komunisti so narodno vprašanje obravnavali precej zgodaj, vsestransko in poglobljeno v reviji »Zapiski delavsko-kmetske matice«. Od leta 1925 naprej so kot edina stranka povezovali samoodločbo Slovencev s pravico do državnega zedinjenja vseh njihovih razkosanih delov.

Slovenski liberalci so tudi potem, ko je bilo mejno vprašanje črtano z dnevnega reda, ohranili svojo unitaristično-centralistično usmeritev.

V strankarskem smislu niso bili enotni in med njimi so bili tudi različni odtenki v stališčih o slovenski narodni indivdualnosti. Nekateri so to individualnost priznavali kot neizogibno stvarnost, vendar samo v kulturno-jezikovnem, nikakor pa ne v političnem pomenu. Drugim je bilo videti odveč celo to, da bi govorili o bratski slogi Srbov, Hrvatov in Slovencev (»Če smo eno, nismo bratje, če smo bratje, nismo eno!«) Del liberalne mladine se je vključil v Orjuno z željo po krepitvi nacionalno enotne države, da bi tako učinkoviteje podprl narodni boj Slovencev in Hrvatov v Italiji. Toda Orjuna se je hkrati usmerjala k fašističnemu nasilju nad revolucionarnim delavstvom in je prav v Sloveniji naletela na oborožen odpor delavcev. Potem so se v Sloveniji začeli oddaljevati od unitarizma Orjune tisti demokratični jugoslovanski rodoljubi, ki sami niti dotlej v resnici niso imeli kakih protislovenskih občutkov. Nerazpoloženje do unitarističnega centralizma je povzročilo razcep v Samostojni kmetski stranki. Njen odcepljeni del je za krajši čas ustanovil Slovensko republikansko stranko, ki se je zavzemala za federativno jugoslovansko republiko in zavračala doktrino o nacionalni enotnosti Srbov, Hrvatov in Slovencev kot nenaravno (Trije so »eno samo v katekizmu, pa še tam je to verska skrivnost!«).[182]

Nepredviden učinek unitaristične agitacije liberalcev je bilo tudi dejstvo, da sta pojma »Jugoslovan« in »jugoslovanski« dobila med Slovenci še en, pejorativni pomen. Pojma »Jugoslovan« in »jugoslovanski«, zapisana in izrečena v slovenski obliki, sta ohranila svoj prvotni, pozitivni pomen jugoslovanske solidarnosti in pripadnosti jugoslovanski državni skupnosti. Napisana ali izgovorjena v srbski obliki, torej »Jugosloven« in »jugoslovenski« (kakor so pisali in govorili liberalni propagandisti) pa sta postala sinonima za unitaristično politično tezo. Tako so bili vsi Slovenci v Jugoslaviji Jugoslovani, medtem ko so bili »Jugosloveni« med njimi samo unitaristi.

Politično in kulturno sporna koncepcija »jugoslovenstva« (v unitarističnem pomenu) je ves čas povzročala določeno nelagodje med delom liberalnih intelektualcev, zlasti kulturnih delavcev. Zelo zgodaj so se torej porajala znamenja poznejše delitve duhov v vrstah liberalcev ob vprašanju slovenskega obstoja, mejnik pa pri tem pomeni izid knjige Josipa Vidmarja »Kulturni problem slovenstva« v letu 1932. Zgodovina ne dvomi o tem, da je »jugoslovenstvo« (v unitarističnem pomenu), ki so ga zastopali slovenski liberalci v dvajsetih letih in tudi pozneje, veliko prispevalo k temu, da je še pred koncem tridesetih let prišlo do popolnega razsula tega, nekdaj politično in kulturno ustvarjalnega slovenskega političnega gibanja.[183] Negativne izkušnje z jugoslovanskim unitarizmom v političnem in kulturnem življenju Slovencev so v drugih nacionalnih okoljih Jugoslavije ostale v največji meri neopažene ali pa so jih napačno razumeli. Zato je treba poudariti, da v vseh teh polemikah separatizem ni imel nobene vloge.

Bosna-Hercegovina in Muslimani

Položaj Bosne in Hercegovine v novoustanovljeni jugoslovanski državi in s tem tudi položaj bosansko-hercegovskih Srbov, Hrvatov in Muslimanov, je bil zgodovinsko določen s tem, da ti deželi nista prišli v skupno državo z neposredno priključitvijo Srbiji, temveč po jugoslovanski poti, z vstopom najprej v Državo (narodnega sveta) Slovencev, Hrvatov in Srbov. Kot del te države in skupaj z njo sta se Bosna in

Hercegovina zedinili s Kraljevino Srbijo. Čeprav ju je uradna politika Srbije vse od Grašaninovega *Načertanija* naprej štela za srbski deželi in za predmet aneksionističnih aspiracij, sta v novo državo prišli kot zgodovinskopolitični subjekt. Glavni odbor Narodnega sveta in Narodna vlada v Sarajevu, nato pa tudi Deželna vlada za Bosno in Hercegovino so bili zunanji izraz tega dejstva. Čeprav se je v nekaterih krajih novembra 1918 pojavilo gibanje za neposredno priključitev Srbiji, je bila integriteta zgodovinskopolitične posebnosti močnejša, ker se je opirala na politično voljo vseh treh narodnih delov prebivalstva. Vstop Bosne in Hercegovine v jugoslovansko državo je bil v bistvu podoben vstopu Slovenije. Razlikoval se je od poti, po kateri je šla Vojvodina. Velika narodna skupščina Srbov, Hrvatov (Bunjevcev) in drugih Slovanov Banata, Bačke in Baranje, ki je bila v Novem Sadu 25. novembra 1918, je, ne da bi čakala, kakšne odločitve bo sprejel Narodni svet v Zagrebu, izglasovala, da se Banat, Bačka in Baranja priključijo Srbiji. Ta skupščina seveda ni predstavljala neslovanskega prebivalstva teh območij.

Posebnost Bosne in Hercegovine je bila na posreden način izražena celo v centralistični vidovdanski ustavi leta 1921 in v njeni razdelitvi Jugoslavije na oblasti. Ta posebnost se je svojevrstno zrcalila tudi v postopkih in praktičnem delovanju režima. Za takšno ravnanje je značilen že naslov članka Moše Pijada »Kje je Bosna?«, napisan ob stavki husinskih rudarjev. Članek prav gotovo ni zgodovinska, znanstvena študija, vendar izraža značilnost tedanjega položaja. »V Jugoslaviji so cela področja,« je zapisal Pijade, »kjer je edina ustava in zakon — neomejena oblast lokalne in oblastne policije... Ena izmed takšnih pokrajin je Bosna... in šovinistični buržoaziji je tam prav gotovo dobro, prav tako pa tudi begom. Toda raji je slabo, slabše kot kjerkoli... Nikjer delavsko gibanje ni tako poteptano in pritisnjeno kot v Bosni. To je dežela zunaj Jugoslavije, zunaj sveta...« Po Enverju Redžiću, ki navaja te besede, ima članek »moč zgodovinske obtožbe«.[184] V vsakem primeru sta Bosna in Hercegovina ostali posebno vprašanje tudi v centralistični kraljevski Jugoslaviji v ekonomskosocialnem in v narodnem pogledu.[185]

V obeh pomenih se izdvaja vprašanje Muslimanov. Po podatkih o verski pripadnosti jih je bilo leta 1921 v Bosni in Hercegovini 588.000 (829.000 pravoslavnih, 444.000 katoličanov, 12.000 Židov). Volitve v ustavodajno skupščino leta 1920 so pokazale, da je narodna pripadnost bosansko-hercegovskih volivcev določala tudi njihovo politično usmeritev.[186] Pri tem ničesar bistvenega ni spremenilo dejstvo, da je bila Jugoslovanska demokratska stranka ustanovljena kot stranka Srbov, Hrvatov in Slovencev, ki si je prizadevala pridobiti tudi Muslimane, niti dejstvo, da si je tudi Radikalna stranka prizadevala širiti svoj vpliv zunaj srbskega prebivalstva in da si je Zveza težakov prizadevala pritegniti volivce vseh narodnih delov. Primerjanje volilnih rezultatov z versko in nacionalno statistiko kaže, da je za radikalce, demokrate in težake v glavnem glasovalo samo srbsko prebivalstvo. Demokratska stranka, h kateri so pristopili posamezni muslimanski politiki, je na svojih listah kandidirala tudi te Muslimane. Podobno je ravnala tudi Radikalna stranak. Toda vse te muslimanske kandidature v okviru demokratske oziroma radikalne stranke so dobile samo neznatno število glasov. Muslimanske množice so se strnile okrog Jugoslovanske muslimanske organizacije, ki je v celoti dobila tretjino vseh glasov oziroma 38 % vseh poslanskih mandatov v Bosni in Hercegovini. Določeno,

manjše število hrvatskega prebivalstva je glasovalo za radikale, demokrate ali težake, glavnina Hrvatov pa za hrvatski stranki (klerikalno Hrvatsko pučko stranko in »zajedničarsko« Hrvatsko težaško stranko). Glavnino glasov srbskih volivcev sta razmeroma enakomerno dobili Radikalna in Težaška stranka. Izrazito nacionalistična, protihrvatska in protimuslimanska Srbska narodna organizacija je pridobila zelo majhen del srbskih volivcev in je ostala brez mandata. KPJ je dobila 18.000 glasov (4 %), Socialdemokratska stranka pa 2700 glasov. Vsi štirje izvoljeni delavski poslanci so pripadali Komunistični partiji.

Muslimansko prebivalstvo v Bosni in Hercegovini so oblasti obravnavale izključno kot versko, ne pa tudi kot nacionalno skupnost. Toda odnos do njih je bil vse kaj drugega kot odnos do verske različnosti. Ne glede na slovansko poreklo so Muslimane »identificirali z osovraženim nekdanjim turškim osvajalcem ... in jim naložili plačevanje grehov prejšnjih generacij«.[187] Čeprav je ustanovitev Jugoslavije pomenila definitiven konec fevdalizma v Bosni in Hercegovini in se muslimansko prebivalstvo na tej podlagi ni več moglo razlikovati od srbskega in hrvatskega, se je strnilo v skupnost, ki je očitno presegala funkcije verskega grupiranja. Nastajal je »fenomen politične enotnosti muslimanskih množic« pod vodstvom in v okviru Jugoslovanske muslimanske organizacije. Že sámo ime te formacije je pričalo, da želi biti nekaj več kot zgolj stranka. V njenem vodstvu so bili predstavniki muslimanskega meščanstva, modernizirane muslimanske čaršije. Bege so v tem vodstvu precej izrinili, pa tudi hodže niso neposredno imeli odločilne besede. Prevladovali so uradniki, profesorji, odvetniki, trgovci in novinarji, poleg njih pa tudi duhovniki in fevdalci. To so poklici, ki so jim pripadali člani vodstva JMO. Pritiski, med njimi tudi pritiski v smislu narodnega opredeljevanja za Srbe oziroma Hrvate, so poleg verskih čustev prepričevali muslimanske množice o določeni istovetnosti interesov kljub razrednim delitvam. Geslo o avtonomiji Bosne in Hercegovine, ki ga je zastopala JMO, je bilo močan argument za te množice, ker so to šteli kot enega izmed poglavitnih pogojev za svoj obstoj. JMO je z zbiranjem Muslimanov Bosne in Hercegovine na svojih ideoloških in akcijskih izhodiščih upočasnjevala razredno osamosvajanje in popolnejše angažiranje delovnih plasti te skupnosti zunaj tedanje vladajoče politike in proti njej. To poudarja A. Purivatra.

Obstoj JMO je bil na ta način dokaz obstoja posebnega vprašanja Muslimanov ne samo kot verskega, temveč tudi kot narodnega političnega vprašanja.[188] Vse dokler se druge socialne sile niso pozitivno lotile tega vprašanja s svojimi rešitvami, se razredno osamosvajanje ni moglo premakniti z mesta. To pa bi bil hkrati interes celotne bosensko-hercegovske in prav tako jugoslovanske skupnosti. Potrebno je bilo veliko časa in dosti pozitivnih, pa tudi negativnih izkušenj, da je do tega spoznanja prišla tudi KPJ.

Uradna statistika Kraljevine SHS je namerno oteževala ustvarjanje prave in celovite podobe o nacionalni strukturi države. Ni registrirala narodov, temveč samo jezike, makedonščine pa ni priznavala. Tako so posebej prikazovali samo Slovence in narodne manjšine s priznanimi jeziki. Kot pomožno merilo je lahko rabila verska pripadnost. Toda tudi to merilo ni moglo odgovoriti na vprašanje o pripadnosti makedonskemu narodu. Zato so podatki o nacionalni strukturi kraljevske Jugoslavije samo posredni, približni. Leta 1924 je predstavnik KPJ obvestil peti kongres Kominterne o številčni sestavi narodov in manjšin v Jugoslaviji in pri tem navedel naslednje številke: *Srbi* (skupaj s Črno-

gorci) — 4,704.876 ali 39 %; *Hrvati* — 2,889.102 ali 23 %; *Slovenci* — 1,023.588 ali 8,5 %; *Muslimani* (Manuilski je na istem kongresu govoril o »muslimanskih Srbo-Hrvatih«) — 759.656 ali 6,3%; *Makedonci* — 630.000 ali 5,3 %; *Nemci* — 512.207 ali 4,3 %; *Albanci* — 483.871 ali 4 %; *Madžari* — 472.079 ali 3,9 %; *Romuni* — 183.563 ali 1,6 %; *Turki* — 143.453 ali 1,2 %; *drugi Slovani* — 198.887 ali 1,6 %; *Italijani* — 11.630 ali 0,1 %; *drugi* — 42.756 ali 0,3 %.[189]

Te številke so pričale samo o globalni navzočnosti posameznih narodov oziroma manjšin, nikakor pa ne o njihovi teritorialni razporeditvi in vseh drugih elementih. Govorile niso niti o razlikah v gospodarski in splošni razvitosti posameznih narodov niti o razlikah v tradicijah in načinu življenja; niso govorile niti o problemih velikih mešanih območij niti o specifičnem problemu meddržavne razkosanosti Makedoncev in Slovencev. Prav gotovo pa so te številke dokazovale, da je Jugoslavija tipična večnacionalna država in država s številnimi in razmeroma močnimi narodnimi manjšinami (narodnostmi).

Naš poskus, da v tem poglavju opozorimo na položaje posameznih narodov, ki so se zedinili v skupno jugoslovansko državo (ali se v njej znašli), v Kraljevino Srbov, Hrvatov in Slovencev oziroma Kraljevino Jugoslavijo, niti približno ni prikaz teh narodov samih. Ta opozorila izhajajo od pojmovanja, da je vsak izmed teh narodov že obstajal kot objektiven družbeni pojav, ki se je izražal ne samo v njegovi posamični družbeni (razredno-strukturni) globalnosti (zaokroženosti), temveč tudi v človekovem ustvarjanju v družbeni delitvi dela, katere neločljiv sestavni del so prav ti narodi sami oziroma njihova posamična ekonomska in duhovna ustvarjalnost. Skratka, narodi niso niti v Jugoslaviji kakor tudi ne drugod po svetu nakljućen in prehoden učinek političnega voluntarizma, temveč so tudi tukaj zgodovinsko pogojena družbena dejstva. So dejstvo tako za znanost kakor za politiko, ki se želi opirati na znanost, ne pa na golo merjenje političnih moči.

Takrat je obstajalo, obnavlja pa se še danes, tudi drugačno gledanje na narode Jugoslavije. V bistvu jim ne priznava narodnosti kot družbene kvalitete v vsem pomenu te besede. V njih ne vidi prav takšnih narodov, kot so sosedni, med njimi na primer tudi slovanski bolgarski narod, temveč šteje po svoje pojmovane narode za nekakšno pogojno zgodovinsko gradivo. Na podlagi ideala »bismarkizacije« Jugoslavije, kombinirane z afirmacijo »piemontstva« (pri čemer vedno pozabljajo, da Rim ne stoji v Piemontu in da centralizem združene Italije ni bil utemeljen na prevladi Piemonta, ki je postal samo eden izmed mnogih zgodovinskih delov države enega in enotnega italijanskega naroda, formiranega že pred državno združitvijo, do časov risorgimenta), omejuje to gledanje obstoj narodov Jugoslavije na pojav narodne zavesti, le-to pa še naprej reducira in degradira na preprost nacionalizem. O tem, da takšno gledanje zares tudi obstaja, se lahko prepričamo, če beremo takšnole razlago: »Prebujeni nacionalizmi v novonastali (1918) Jugoslaviji se ne razplinjajo v nalivu zediniteljskega gibanja; razrednopolitični konstituansi nacionalizmov (ne narodov!?) nadaljujejo življenje v novih razmerah; še naprej delujejo zgodovinsko formirane nacionalne in verske predstave v okvirih različnih kultur; meščanske sile se polarizirajo na nacionalno-konfesionalnih osnovah; za gesli o centralizmu in federalizmu se skrivajo konkretni razrednopolitični interesi.« — Narodov torej ni. Obstajajo samo nepreseženi nacionalizmi!

Mar je mogoče s takšnih izhodišč razmišljati o Jugoslaviji kot revolucionarni skupnosti?

3. VIDOVDANSKI SISTEM HEGEMONIZMA

Pobudniki ustanovitve enotne komunistične partije v Jugoslaviji so menili, da je za razredni boj najbolj učinkovito izhajati iz pojmovanja, da obstaja enoten jugoslovanski narod. »Komunisti so nacionalno enotnost branili s stališča razrednega unitarizma.«[190] Dejstvo, da so se v politiki pojavljale težnje, ki so nasprotovale unitarizmu in centralizmu in zahtevale ureditev države na podlagi enakopravnosti posameznih narodov, so obravnavali kot škodljiv poskus razbijanja nacionalne enotnosti, povzročen s konkurenčnim bojem posameznih buržoaznih pokrajinskih oziroma plemenskih grupacij, ki je vnašal zmedo v jasne razredne fronte in posredno postavljal pod vprašaj enotnost samega delavskega razreda. To so nekatere izmed osnovnih idej, vsebovanih v odločitvi jugoslovanskih komunistov, da v praktičnem akcijskem programu, sprejetem na kongresu zedinjenja socialističnih strank — tedaj je bila ustanovljena Socialistična delavska stranka Jugoslavije (komunistov) — sprejmejo kot izhodiščno misel »ena nacionalna država«, resda z »najširšo samoupravo oblasti, okrožij in občin«. To je pomenilo, da jugoslovanski komunisti v celoti sprejemajo idejo o nastajanju enotnega jugoslovanskega naroda v enotni nacionalni državi in da niti Srbi niti Hrvati niti Slovenci, še manj pa drugi nacionalni elementi, ne pomenijo posebnih narodov. Jugoslovanski komunisti niso priznavali obstoja nacionalnega vprašanja v Jugoslaviji razen v razmerju do narodnih manjšin, med katere so na začetku šteli tudi Makedonce, in seveda v odnosu do državnih meja, ki so bile takrat še odprto vprašanje.[191]

Ne bi bilo točno, če bi domnevali, da so jugoslovanski komunisti sprejeli takšno stališče zato, ker niso opazili obstoja več narodov v Jugoslaviji. Dejstvo je, da je vodstvo Srbske socialnodemokratske stranke kot jedro prihodnje jugoslovanske komunistične partije sprejelo to stališče zavestno in premišljeno, in to v razpravi s skupino komunistov »Vasa Pelagić« iz Vojvodine, ki so jo ustanovili revolucionarji-povrnjenci iz Sovjetske Rusije. Prišli so namreč domov s pojmovanjem, da je Jugoslavija država z več samostojnimi narodi: predvsem jo sestavljajo Srbi, Hrvati in Slovenci; zato se je treba na podlagi marksistično-leninističnega pojmovanja nacionalne politike revolucionarne stranke bojevati za Jugoslavijo kot »socialistično federativno sovjetsko republiko«. Predstavniki skupine »Vasa Pelagić in člani vodstva Srbske socialnodemokratske stranke so se sešli 17. februarja 1919 v Beogradu, da bi obravnavali to vprašanje. Predsednik srbskih socialistov Filip Filipović sicer ni zanikal, da so Srbi, Hrvati in Slovenci trije narodi, vendar je mislil, da bi bilo nepopularno to poudarjati, ker so vsi ti narodi sprejeli nacionalno enotnost in mora zato Socialistična delavska

stranka to ugotoviti v svoji deklaraciji. Po tem sestanku je ostala v veljavi izključno teza o nacionalni enotnosti.[192]

Zanimivo je pripomniti, da je imela podobno stališče kot povrnjenci iz Sovjetske Rusije tudi Komunistična internacionala, in to celo še po ustanovnem kongresu jugoslovanske delavske partije. Še več, tik pred vukovarskim kongresom KPJ je izvršni komite Komunistične internacionale v svojem razglasu, naslovljenem na proletariat balkansko-podonavskih držav in na komunistične partije in organizacije teh držav, poudaril pomen narodnega vprašanja na Balkanu in v Podonavju. Narodno vprašanje v Jugoslaviji je bilo opisano takole: »Proti hegemonistični težnji brokratsko-kapitalistične oligarhije iz Srbije po hegemoniji v državi vstajajo enako makedonski Bolgari, Albanci, Hrvatje, Črnogorci in Slovenci.« Komunistične stranke so opozorili, naj skrbno pazijo na zapleteni položaj spričo narodnega vprašanja: »Razmere narekujejo komunistični stranki, da ima na Balkanskem polotoku širšo vlogo kot v čisto nacionalnih kapitalističnih državah, kjer ne obstaja nacionalno vprašanje. K razumevanju te velike vloge komunizma na Balkanu morajo biti usmerjeni vsi napori balkanskih komunističnih strank.«

Navzlic tem priporočilom in opozorilom glede obstoja narodnega vprašanja v Jugoslaviji kot večnacionalni državi, je vukovarski kongres KPJ (od 20. do 25. junija 1920) potrdil že prej sprejeto nacionalno-unitaristično gledanje na Jugoslavijo. Stališče kongresa je bilo, da bo KPJ »še naprej ostala na braniku ideje nacionalne enotnosti in enakopravnosti vseh narodov in narodnosti v državi« (izraz »narodnosti« tukaj označuje pojem narodnih manjšin).

Eden izmed osnovnih vzrokov za ta zavestni unitarizem pri narodnem vprašanju je bila želja, da bi ustvarili čimbolj ugodne razmere za revolucionarni obračun z vsemi jugoslovanskimi buržoazijami, pa tudi povsem pravilno spoznanje, da je takšen obračun mogoč samo z združenimi močmi vseh revolucionarnih dejavnikov v državi.

Toda brez dvoma je ideja o nacionalni enotnosti, ideja unitarizma, ustrezala tudi centralističnim koncepcijam in silam, ki so se pojavljale tudi v sami komunistični partiji. Niti jugoslovanska komunistična partija ni bila imuna za splošno nevarnost birokratskega centralizma, takšen centralizem pa se je zelo rad zatekal h geslu o obrambi enotnosti. Zato ni naključje, da je vukovarski kongres tudi v notranjepartijski strukturi odpravil vodstva posameznih zgodovinskih in etničnih pokrajin, ki so obstajala do takrat, in kratko in jasno določil, da bo »celotno državno ozemlje razdeljeno po strankinih potrebah (!) na določeno število območij«. In to samo »za organizacijo splošne agitacije in akcije«, ne pa zaradi prilagajanja potrebam in razmerah posameznih območij, kakor bi lahko domnevali.

Možnost, da v novi državi pride do revolucionarne rešitve socialnih problemov, ki jih je svetovna vojna zaostrila do skrajnosti, je bila glavna značilnost političnega življenja. Vse politične stranke in grupacije, vsi državni dejavniki so računali na to možnost in »nevarnost«, ob njej so se opredeljevali v skladu s svojim razrednim značajem. Že pred volitvami v ustavodajno skupščino, ki so jo državni vrhovi namerno odlagali vse do konca leta 1920, so se vse meščanske stranke pri vprašanju prihodnje ustave razdelile in razvrstile v dva tabora: centralistični tabor se je skliceval predvsem na misel o nacionalnem unitarizmu, medtem ko je imel tabor s federalističnimi težnjami različnih stopenj in obsega manj enotno ideologijo.[193]

Zagovorniki centralizma in enotne države so se zbirali v dveh velikih strankah s središčem v Beogradu, njuni jedri pa sta izšli iz strank v Srbiji (Narodnoradikalna in Demokratska stranka). Zunaj Srbije, na posameznih narodnih območjih, so politične stranke večinoma ali v pomembni meri zagovarjale proticentralistične ideje (Hrvatska zajednica, Hrvatska republikanska seljačka stranka, Slovenska ljudska stranka, Jugoslovanska muslimanska organizacija, črnogorski federalisti). V Makedoniji se ni konstituirala nobena stranka s središčem doma, tako da Makedonci niso mogli zakonito izražati svojih narodnih teženj. Ne glede na te delitve pri vprašanju državne ureditve je obstajalo politično sodelovanje v vladi, pri konsolidaciji buržoazne države. Slovenska ljudska stranka je kljub temu, da je zagovarjala stališče o avtonomiji Slovenije, sodelovala v vladi z radikali, najbolj odločnimi centralisti. Podobno je ravnala tudi Hrvatska zajednica. Po drugi strani so si revolucionarni delavci prizadevali, da bi čimprej dosegli kar najbolj popolno zedinjenje delavstva posameznih jugoslovanskih dežel v enotno revolucionarno delavsko stranko, oprto na enotno sindikalno organizacijo.

Revolucionarno vrenje, ki je odpiralo takšno možnost, je imelo številne pojavne oblike, vendar neenakomerno dinamiko, vzpone in padce. Posebna spodbuda za krepitev revolucionarnega razpoloženja je bila zmaga socialistične revolucije na Madžarskem konec marca 1919. Tedaj je bil dosežen tudi odločilni uspeh pri ustvarjanju enotne revolucionarne delavske stranke Jugoslavije. Kongres zedinjenja (od 20. do 23. aprila 1919) je ustanovil Socialistično delavsko stranko Jugoslavije (komunistov) in sklenil, da se stranka pridruži Tretji internacionali. Pot v enotno stranko je bila različna v socialnodemokratskih strankah posameznih jugoslovanskih dežel. V bosenski in srbski socialni demokraciji so v vodstvu že zgodaj prevladali levi, revolucionarni elementi, zato sta bili obe stranki kot celota nosilki akcije za zedinjenje. Proces notranjega razmejevanja se je v njunih vrstah opravil pozneje. Na Hrvatskem in v Vojvodini sta nastali po dve ločeni krili, vendar so na kongresu zedinjenja sodelovali samo levičarji. V Sloveniji položaj ni bil povsod enak. Na Primorskem, ki je bilo pod italijansko okupacijo, se je celotna organizacija že spočetka usmerila revolucionarno. Drugače v Jugoslaviji. Tukaj razmejitev med slovenskimi socialisti še ni bila izvršena, tako da njihova organizacija sploh ni poslala delegatov na kongres zedinjenja, s čimer se je slovensko delavstvo začasno politično osamilo.

Navzlic poskusom vlade sredi leta 1919, da bi prestrašila delavstvo in oslabila KPJ (aretacije, sodni procesi, prepovedi zborovanj, cenzura, zaplembe itd.), se je revolucionarno vrenje krepilo celo še potem, ko so zadušili revolucijo na Madžarskem. Stavkovno gibanje je doseglo vrhunec spomladi 1920. Številnim stavkam po vsej državi se je 16. aprila pridružila splošna stavka železničarjev ob solidarnosti drugega delavstva. Razvila se je največja in najbolj odločna ekonomsko-politična akcija delavstva v vsej zgodovini kraljevske Jugoslavije, zajela je več kot 50.000 delavcev. Vlada je uporabila vsa zatiralska sredstva (najbolj krvav je bil obračun z delavci v Ljubljani 24. aprila 1920). Prišlo je do razpleta v korist meščanstva. Revolucionarno razpoloženje je začelo pojemati, vlada pa je ocenila, da je napočil čas za širšo razredno protiakcijo.

K temu je prispevalo tudi dejstvo, da je bilo istega leta rešeno vprašanje meja z Italijo in Avstrijo. Plebiscit je 10. oktobra 1920 na

Koroškem odločil, da sporna, po prebivalstvu večinoma slovenska ozemlja pripadejo Avstriji. Pri plebiscitu je imel odločilno vlogo jezička na tehtnici vpliv avstrijske socialne demokracije, ki je opozarjala delavstvo na razlike med demokratičnim in socialnim značajem republike Avstrije in pa monarhistično in po vladni politiki reakcionarno Jugoslavijo. Po rapalski pogodbi z dne 12. novembra 1920 je Jugoslavija morala brez plebiscita prepustiti Italiji Slovensko primorje, Istro, Zadar in del jadranskih otokov. Hitra zmaga fašizma v Italiji je v naslednjih letih s še hujšim protidelavskim nasiljem dopolnila narodno zatiranje in ustvarila takšne razmere, v katerih je bila edini rešilni izhod povezava osvobodilnih prizadevanj delavstva z narodnim odporom Slovencev in Hrvatov na tem območju. Že tedaj, zlasti pa v naslednjih letih, so politične izkušnje v Julijski krajini (to je bil tedaj običajen izraz za Slovensko primorje in Istro v mejah Italije) pripomogle k nastanku koncepta protifašistične ljudske fronte v politiki revolucionarjev tako v Jugoslaviji kakor v Italiji.

Šele jeseni 1920 (28. novembra) so jugoslovanski državni vrhovi tvegali splošne volitve v ustavodajno skupščino. Čeprav so med volitvami v marsičem kršili priznane demokratične pravice državljanov, so volilni izidi pokazali veliko moč delavskega gibanja in tudi veliko moč tistih sil, ki so se iz narodnih ali splošnodemokratičnih pobud postavile po robu centralističnemu gospodovanju. Komunistična partija Jugoslavije je dosegla velik uspeh po vsej državi; razmeroma nekoliko slabše je bilo samo na Hrvatskem. S svojimi 59 poslanci je KPJ postala tretja stranka po moči v ustavodajni skupščini. Skupščina se je sešla po sprejetju »obznane«, s katero so prepovedali delo komunističnih organizacij. V njej so komunistični poslanci še mogli delati. Nastopili so s stališča nacionalne enotnosti. Čeprav so kritizirali vladni osnutek ustave kot meščanski in nedemokratičen, so se dejansko z njim strinjali na tedaj kardinalnem razpotju: centralizem ali nacionalni federalizem oziroma avtonomizem. O takšnem njihovem stališču je Moša Pijade leta 1923 zapisal: »V konstituanti je bilo od samega začetka zavzeto napačno stališče in to so gnali do konca. Tovariši so tedaj vedeli samo za sovjetsko ustavo, pri narodnem vprašanju pa so ostali trdno na braniku ‚nacionalne enotnosti' in centralistično urejene države.«

Ker obe stranki, glavni predstavnici centralizma, Jugoslovanska demokratska stranka in Narodna radikalna stranka, nista imeli v konstituanti niti navadne, kaj šele kvalificirano večino, kakršna bi morala po krfskem dogovoru veljati za sprejem ustave, je morala vlada najprej ukepati na svojo roko, da bi zagotovila ustavno uveljavitev centralizma. Prav na začetku je spodbudila občutek buržoazne razredne solidarnosti, občutek, ki je bil na koncu odločilen. Izrabila je stavko rudarjev, ki se je začela sredi decembra v Sloveniji in se kmalu razvila v splošno rudarsko stavko v državi. Z že omenjeno »obznano« je dne 29. decembra 1920 prepovedala sleherno delovanje KPJ in dovolila samo nastopanje komunističnih poslancev v skupščini. Drugič, vlada je dosegla tudi to, da so poslanci vseh strank v konstituanti, če so hoteli uporabiti svoj mandat, obvezno morali priseči kralju, torej vnaprej priznati monarhično obliko države. Predstavniki Hrvatske republikanske seljačke stranke tega niso bili pripravljeni storiti in tako sploh niso sodelovali niti v konstituanti niti pozneje v skupščini. In končno, vlada je v konstituanti izsilila poslovnik, po katerem je bila za sprejem ustave dovolj navadna večina glasov.

Vladni osnutek ustave je temeljil na monarhiji, centralizmu in nacionalnem unitarizmu, kar je pomenilo uzakonitev prevlade dvora in tudi z njim povezanega meščanstva v Srbiji. Še pred glasovanjem o ustavi so poslanci KPJ zapustili skupščino. Na koncu se je iz skupščine umaknila tudi Slovenska ljudska stranka, tako da je glasovanje o ustavi minilo brez navzočnosti predstavnikov revolucionarnega delavstva in tedaj namočnejših hrvatskih in slovenskih strank. Neznatno večino za vladni osnutek ustave na glasovanju 28. junija 1921 (na Vidov dan — obletnico bitke na Kosovu) so omogočili glasovi slovenske kmetijske stranke in stranke muslimanskih fevdalnih veleposestnikov iz Makedonije in Bosne in Hercegovine. Zadnjim je vlada obljubila ugodnosti pri odkupu zemlje in dajatev v zvezi z agrarno reformo ter upoštevanje upravne celovitosti Bosne in Hercegovine. Značilno za razpoloženje, ki sta ga ustvarila prelom dogovora o kvalificirani večini in brezobzirno preglasovanje, je bilo tudi dejstvo, da je celo nekdanji predsednik Jugoslovanskega odbora in podpisnik krfske deklaracije Ante Trumbić glasoval proti ustavi.

Vidovdanska ustava je opredelila jugoslovansko državo kot centralistično parlamentarno monarhijo z imenom Kraljevina Srbov, Hrvatov in Slovencev in s »srbsko-hrvaško-slovenskim« državnim jezikom. Srbski radikali niso privolili, da v državnem imenu ne bi bilo navedeno srbsko ime, in so zavrnili imenovanje »Jugoslavija«, ki so ga predlagali proticentralistični poslanci. Imena treh narodov v državnem imenu torej ne pomenijo nekakšne naklonjenosti federalizmu, temveč prav nasprotno. Ustava je govorila o enakopravnosti treh »plemen« enotnega jugoslovanskega naroda (Srbov, Hrvatov in Slovencev). Makedoncem, Črnogorcem in Muslimanom ni bil priznan niti takšen značaj »plemena« in so jih imeli za pripadnike srbskega (v primeru Muslimanov delno tudi hrvatskega) plemena. Določilo, da imajo lahko posamezna administrativna območja, na katera se deli država (»oblasti«), največ 600.000 prebivalcev, naj bi preprečilo, da bi se administrativne enote ujemale z narodnimi območji. Glavni namen ustave je bil zagotoviti centralistično vodenjje države in izjemen položaj kralja. Oboje je velikosrbski buržoaziji omogočilo, da obdrži stvarno nadvlado .

»Vidovdanska ustava je bila togo centralistična, z jasno izraženo premočjo izvršne oblasti nad zakonodajno, krone nad ljudstvom,« piše Vasa Čubrilović. »Nikogar ni zadovoljevala, niti tistih, ki so jo izglasovali leta 1921. Boj proti njej se je začel tisti dan, ko je začela veljati, in je trajal vse do 6. januarja 1929, ko jo je njen glavni tvorec kralj Aleksander Karadjordjević razveljavil.« K temu je treba dodati, da bi bilo napačno razumeti, da so se proti ustavi bojevali tudi tisti, ki so jo izsilili.

Ustava je vsebovala tudi vrsto določil o pravicah državljanov in njihovih svoboščinah, ki bi takrat na nekaterih območjih (na primer v Bosni in Hercegovini, Makedoniji, Kosovu, Sandžaku, glede splošnosti volilne pravice pa celo v Hrvatski-Slavoniji) lahko pomenile tudi napredek, če jih ne bi krnila druga določila (nepriznavanje volilne pravice pripadnikom vojske in ženskam, omejitve svobode tiska, odvzem osebne svobode z upravnim aktom) in, še več, če jih pri njihovem uresničevanju ne bi kršile oblasti. To se je dogajalo pri izvajanju ustavnih določil ne samo, ko je šlo za posameznike, temveč tudi pri celotnih skupinah prebivalstva (na primer albanska narodna manjšina). Toda najhujše razvrednotenje ustavne demokratičnosti so bili sistemski postopki proti KPJ. Le-ti so tudi najbolje označili socialno naravo tega ustavnega sistema vladanja. Že nekaj tednov po izglasovanju ustave je bila pre-

povedana Komunistična partija Jugoslavije, zagrožene pa so bile drakonske sankcije.

Leta 1979 se je na srečanju v Iloku pojavilo opaženo zgodovinopisno mnenje o vprašanju možnosti federativne ureditve Jugoslavije po njeni ustanovitvi. »Toda,« je bilo rečeno ob tej priložnosti, »za to, da bi državno skupnost uredili na federativnem načelu, ni bila dovolj samo želja ene strani (dela politikov iz jugoslovanskih dežel ‚zunaj Srbije'), četudi so bile njene potrebe še tako umestne in upravičene; poleg privolitve oziroma sprejemanja z druge strani oziroma z drugih strani, ki so vstopale v skupnost, je bil potreben še obstoj določenih okoliščin in predpostavk. Tragičen splet okoliščin, zaradi katerega so se jugoslovanski narodi v prvi svetovni vojni bojevali v dveh različnih, med seboj vojskujočih se taborih velikih držav in bili tudi politično razdeljeni mednju, na koncu vojne pa so bili eni zmagovalci, drugi pa so se znašli med poraženci, je bil objektivno proti federalizmu, ki kot politični sistem predpostavlja in zahteva vsaj približno enakost in enakopravnost vseh skupnosti, ki vstopajo v federacijo kot njene članice. (...) Za zelo verjetno lahko imamo (...), da bi ta jugoslovanska federacija, če bi že bila ustanovljena leta 1918, trajala zelo malo časa in bi se kmalu spremenila bodisi v unitarno, kakršna je bila med obema svetovnima vojnama, bodisi bi se deformirala tako, da bi pod imenom federativne države obstajala v njej stvarna hegemonija nekega člana ali več .članov federativne skupnosti nad drugimi člani.«[194]

Brez dvoma lahko zgodovinar obravnava probleme preteklosti tudi s takšnega zornega kota. Upravičeno je opozorilo, da so za dobro federativno skupnost potrebni nekateri elementarni pogoji — predvsem privolitev vseh strani, ki v njej sodelujejo. Vselej ostane odprto vprašanje, kaj je boljše ali kaj je manj slabo — unitarna država, ki je v Jugoslaviji nujno nosilec hegemonizma, ali slaba federativna država, katere načelni smisel je enakopravnost. Če domnevamo, da je tisto, kar je primarno, interes vseh udeležencev, da ta država sploh obstaja, je zanesljiv odgovor lahko samo zgodovinski. To je, vemo, kako nekonsolidirana je bila unitaristična država, vemo, koliko nasilja je morala uporabiti za ohranitev svojega političnega sistema, in vemo, kako malo odpora je bila sposobna nuditi pritiskom od zunaj in, končno, agresiji. Ne vemo pa, kako bi bilo vse to v primeru federalizma. Toda vemo, kako bistven in pozitiven dejavnik je bil federalizem v štiriletnem odporu narodov Jugoslavije proti okupatorju na pobudo in pod vodstvom revolucionarne delavske partije, ilegalne tako v odnosu do navzočih okupatorjev kakor v odnosu do pobeglih uradnih predstavnikov države, ki je bila v dveh tednih razbita na drobne kosce.

K temu je treba dodati opozorilo. Če priznavamo obstoj Hrvatov in Slovencev kot narodnih individualnosti, če priznavamo narodom pravico do samoodločbe in če obravnavamo narodna gibanja prvih in drugih kot nekaj, kar izvira iz njihovega obstoja, je napačno trditi, da so se leta 1918 »znašli med poraženci«. Avstro-Ogrska je razpadla, preden je en sam vojak zavezniških armad vkorakal na njeno ozemlje. Čeprav je bila premagana, ni bila razbita. Razpadla je zaradi notranjih protislovij, predvsem zaradi narodnih gibanj. Slovenci se razen redkih posameznikov prav gotovo niso počutili kot poraženci. Počutili so se svobodne, prepričani, da so k temu sami prispevali, da so prvič subjekt svoje usode. Polni so bili pričakovanj dobrega od Jugoslavije, za katero so se odločili ne čez noč in ne samo z besedami. Mislimo, da isto velja tudi za Hrvate, čeprav so v primerjavi s Slovenci v svoji zgodovini že

poznali nekaj več samostojnosti. Z mednarodnopravnega vidika zedinjenje 1. decembra ni bilo aneksija dela ozemlja premagane države. Izločitev Hrvatov in Slovencev iz avstroogrske države in njihovo državno osamosvojitev skupaj z deli srbskega naroda in z bosanskohercegovskimi Muslimani je treba v odločilni fazi — ustanovitvi Države Slovencev, Hrvatov in Srbov z Narodnim svetom v Zagrebu — primerjati s primerom Čehov in Slovakov. Ta dva državno nepriznana naroda sta se kot celota in v skupnem prizadevanju državno osamosvojila, se na koncu vojne izločila iz večnacionalne monarhije tik pred njenim vojaškim zlomom in ju mednarodno pravo zmagovalcev in drugi svet priznavata kot suverena in ju ne uvrščata med poražence.

Končno, federativni odnosi so leta 1918 v bistvu že obstajali. Obstajali so znotraj Države Slovencev, Hrvatov in Srbov, obstajali pa so tudi dejanski temelji za federativen odnos med Srbijo in Črno goro. Po 1. decembru 1918 je bila potrebna dolgotrajna in zavestno vodena akcija režima za odpravo že obstoječih federativnih razmerij. Vidovdanska ustava je bila v tem usmerjanem procesu končno dejanje.

Vidovdanska ustava je porajala nove in nove konflikte. Dvor in vlada sta komaj obvladovala položaj, pa še to se jima je obneslo zaradi nekaterih specifičnosti narodnih odnosov v Jugoslaviji. Centralizmu in hegemonizmu se namreč nikoli ni posrečilo uničiti fundamentalnega zgodovinskega interesa narodov za skupno življenje v svobodi, čeprav sta do skrajnosti zlorabljala idejo jugoslovanstva. Po drugi strani meščanska vodstva posameznih narodov nikoli niso prišla do tega, da bi razčlenila integralen in koherenten pojem enakopravnosti narodov in narodnih manjšin v Jugoslaviji. Nasprotovala so centralizmu in hegemonizmu in pri tem izhajala večinoma iz svojih ožjih interesov in bila so pripravljena režimu oprostiti zatiranje drugih. Ta narodna vodstva so bila oportunistična in so vsa po vrsti, v različnih obdobjih, sklepala nenačelne kompromise s centralizmom in režimom. Bila so daleč od socialnega razumevanja narodnega vprašanja in so v bistvu vsa sprejemala unitaristični nauk o troimenem narodu, le da so na podlagi ustavnega načela o enakopravnosti treh plemen postavljala svoje posebne zahteve. Prav zato je zaradi njihovega delovanja in ideologije ostalo zamegljeno dejstvo, da poleg treh imenovanih obstajajo tudi drugi narodi. Iz narave jugoslovanskega zgodovinskega fenomena sta izvirali še dve posebnosti političnega položaja v Jugoslaviji. Prva je ta, da poskus ustanovitve jugoslovanskega fašističnega gibanja na podlagi nacionalno-unitaristične ideologije (Organizacija jugoslovanskih nacionalistov — Orjuna) ni bil uspešen zaradi večnarodne sestave države (seveda tudi zaradi nasprotovanja demokratičnih sil, zlasti delavskega razreda). Druga, da gibanja diskriminiranih narodov niso bila separatistična, čeprav so jim to stalno očitali. Separatizem je bil lastnost fašističnih gibanj, kot je bilo, recimo, ustaštvo.

Hkrati z avtonomističnimi oziroma federalističnimi težnjami Hrvatov in Slovencev, ki so jim centralisti očitali separatizem, se je že prav od začetka pojavljalo, ne kot gibanje, temveč kot grožnja, geslo o »amputaciji«, to je o ločitvi velike Srbije od Hrvatov in Slovencev oziroma njihovih dežel, kolikor le-te ne bi bile neposredno »rezervirane« za Srbijo.[195] To geslo pomeni v sami zamisli ponavljanje »malega« programa iz časov prve svetovne vojne v popačeni obliki. O amputaciji so kritično govorili komunisti med razpravo o narodnem vprašanju leta 1923; kritično je bila omenjena tudi v resoluciji tretje državne konference leta 1924 (»priznavanje pravice do odcepitve nima nobene zveze z ‚am-

putacijo', ki bi pomenila samó novo obliko narodnega zatiranja«). Svetozar Pribićević je pozneje objavil, da je tudi kralj Aleksander Karadjordjević malo pred uvedbo diktature uporabil grožnjo z »amputacijo« in povedal, kako časten in pogumen odgovor mu je dal Gregor Žerjav, sicer njegov zvest podanik. »Amputacijske« zamisli o razbijanju Jugoslavije so gojili tudi četniki v drugi svetovni vojni, in sicer kot jamstvo pred »nevarnostjo«, da bo Jugoslavija »komunistična« in zasnovana na enakopravnosti narodov. Tisti, ki nezgodovinsko očitajo jugoslovanskim komunistom njihovo revolucionarno taktiko v odnosu do sistema in okvirov kraljevske Jugoslavije, ne bi smeli nikoli pozabiti tistih politikov, zbranih okrog dvora, ki so ves čas grozili z »amputacijo«, to je z razbitjem Jugoslavije, a so to državo s hegemonistično politiko dejansko najbolj ogrožali.

Parlamentarno življenje, ki se je razvilo na podlagi vidovdanske ustave, pogosto imenujejo navidezno ali lažno. Zares, že izključitev revolucionarnega delavskega gibanja iz političnega delovanja (59 korektno izvoljenih poslancev!) je postavljala ta parlamentarizem na takšne osnove. Toda navidezen je bil tudi iz drugih razlogov. Skupščina je vse bolj postajala mesto navideznega odločanja, medtem ko se je stvarno državnopolitično odločanje vse bolj osredotočalo v rokah neustavne zveze med kraljem, predstavniki administrativnih oblasti in dobičkarskim kapitalom, bodisi srbskim, hrvatskim ali slovenskim bodisi katerimkoli drugim, tujim ali domačim.

V strankah, ki so izsilile ustavo, sta vladali dve koncepciji o načinu, kako izvajati parlamentarno načelo vladanja večine. Obe sta izhajali iz dejstva, da ni nobene stranke, ki bi sama imela večino poslancev v skupščini. Po prvi je večino in vlado mogoče sestavljati samo iz strank, ki načelno zagovarjajo stališče jugoslovanske nacionalne enotnosti in državnega unitarizma. Ni dovoljeno vstopati v koalicijo s strankami, ki zastopajo »plemensko« načelo. Težiti je treba k trajni koaliciji obeh glavnih unitarističnih strank, Narodne radikalne in Jugoslovanske demokratske. To »dogmatsko unitaristično« koncepcijo je najbolj izrazito zastopal Svetozar Pribićević, in to v razmerah, ko je del Jugoslovanske demokratske stranke (Ljubiša Davidović) vstopil v koalicijo s Hrvatsko republikansko seljačko stranko, Slovensko ljudsko stranko in Jugoslovansko muslimansko organizacijo (»federalistični blok« leta 1924).[196] Sledila je secesija njegovega krila iz JDS in ustanovitev Samostojne demokratske stranke, ki je bila v koaliciji z Narodno radikalno (»vlada PP« — Pašić, Pribićević).

Druga koncepcija je izhajala iz svobodne igre moči v skupščini, v kateri so imele srbske stranke oziroma srbski elementi v sestavljenih strankah, vselej vodilno večino zaradi številnosti Srbov. Eden izmed tvorcev ustave, radikal Lazar Marković, je poudaril dejstvo, da v Jugoslaviji obstajajo poleg hrvatskih in slovenskih tudi »posebni srbski interesi«. Toda hkrati je odkrito pokazal, da se tudi v formalno nacionalno-unitarističnem sistemu, ki noče niti govoriti o posebnih narodnih interesih, vendarle dejansko zagotavlja srbski interes (to je interes srbske buržoazije). »Vzrok za to, da Srbi niso vztrajali pri tem, da bi se zavarovali pred morebitno kršitvijo svojih najbolj bistvenih interesov in svojega srbskega partikularizma,« je zapisal L. Marković, »je bil v tem, da so bili Srbi v večini. Njihova vznemirjenost bi imela popolnoma teoretičen značaj.«[197]

K tej koncepciji sta se nagibali stranki, ki sta s svojo glavnino izvirali iz Kraljevine Srbije: Narodna radikalna in Davidovićevo krilo

Jugoslovanske demokratske. »Parlamentarno unitaristična« koncepcija je omogočala v različnih obdobjih koalicije strank, ki so zastopale načelno nasprotne poglede. Načelno nasprotne celo glede vprašanja centralizma ali federalizma ali glede vprašanja ohranitve ali revizije ustave. Na primer vlada »Radikali-Radić«, Davidovivićeva vlada v koaliciji s Slovensko ljudsko stranko in Jugoslovansko muslimansko organizacijo ali pa vlada V. Vukičevića v skupnosti Narodne radikalne, Jugoslovanske demokratske (Davidović) in Slovenske ljudske stranke. Osnova takšnih koalicij je bilo barantanje in kompromisi v posameznih delnih interesih.

Seveda je prva, »dogmatsko unitaristična« koncepcija popolnoma izključevala sleherno »plemensko sporazumevanje« tudi kot pojem. Sporazum sam po sebi je bil za Svetozarja Pribićevića istoveten s »politiko separatizma«, »plemensko vladavino«. »Sporazum pomeni,« je izjavil leta 1924, »da so Srbi pleme zase, Hrvati zase, Slovenci pa prav tako pleme zase in da se morajo tri plemena med seboj bratsko sporazumevati ... kot bi se v kaki drugi državi morali sporazumevati različni narodi, ki so v okviru te države.« To pa je v nasprotju z načelom nacionalne enotnosti.[198]

Toda tudi druga, »parlamentarno unitaristična« koncepcija, ni vodila k takšnemu sporazumevanju. Niti zgolj pragmatično ni v svojih morebitnih partnerjih iz vrst »plemenskih« strank videla predstavnikov Hrvatov in Slovencev (še zlasti ne Muslimanov). Jemala jih je le v kombinacijo kot navadne stranke z določeno številčno močjo v skupščini, na katero računa glavna vladna sila. Na to bistveno pomanjkljivost je takoj po razglasitvi diktature še posebej jasno opozoril že omenjeni Lazar Marković. Opozoril je »srbske politike«, kakšno napako so storili, ker v Hrvatski seljački stranki niti potem, ko je opustila republikanstvo, priznala ustavo in vstopila v vlado z Narodno radikalno stranko, niso videli stranke »z značajem naroda«, temveč so mislili, da lahko zanjo uporabijo »enako mero kot za kakršnokoli drugo politično skupino«. »Oni (srbski poslanci) so pozabili, da so Stjepan Radić in njegovi prijatelji vselej protestirali proti kakršnikoli majorizaciji s strani Srbov. In ko so zahtevali neodvisnost (to je, samostojnost v federaciji, op. J. P.) ali pa avtonomijo Hrvatske, so Hrvati tako ravnali z namenom, da se zavarujejo pred morebitno težnjo Srbov, da bi Hrvate šteli za parlamentarno manjšino, obsojeno, da stalno prenaša usodo sleherne manjšine.« — Svoje opažanje je L. Marković ponovil leta 1935 v svoji znani knjigi.[199]

Res je, da je Srbija prinesla v Jugoslavijo, različno od vseh drugih njenih zgodovinskih sestavnih delov, najmočnejšo tradicijo meščanskega demokratizma. Tistega demokratizma, ki se je v obliki vlad stare radikalne in samostojne radikalne stranke in ob podpori množične kmečke in malomeščanske osnove nekoč znal uspešno upirati absolutističnim težnjam krone in vojaških krogov za prvenstvo na oblasti. Znan je izrek radikalskega vodje Nikole Pašića o kralju kot ognju, ki se mu ne kaže preveč približati, ker lahko opeče, namesto da bi ogrel. Toda tradicija »šumadijske demokracije« je v novi državi naglo kopnela, čeprav je minila neposredna nevarnost socialne revolucije. Boj za prvenstvo v državi, za obrambo centralizma, je silil buržoazijo v Srbiji, da je stalno in na vsej fronti zoževala demokratizem in parlamentarizem. Namesto tega se je v političnem življenju močno razbohotila tako imenovana korupcija, to je sistem vladanja in boja za delež v oblasti s pomočjo klikarstva, osebnih zvez, podkupovanja, izigravanja ustave in zakonov, političnega prelisičenja, lažnih obljub, zlasti pa z

zvestim hlapčevanjem kralju in njegovi politiki, vedno poplačanega z raznimi ugodnostmi in vladnimi položaji. V obeh velikih strankah s središčem v Beogradu, v Narodni radikalni in v Demokratski, je kralj postopno ustvarjal svoji dvorski frakciji, prek katerih je mešal štrene in neposredno uveljavljal politiko dvora in tistih krogov domačega in tujega kapitala, ki so se opirali nanj. V ta ples vešč okrog luči (kralja) so se zagnano in brez predsodkov vključevali strankarski voditelji iz Zagreba in Ljubljane, pa tudi iz drugih središč, posamič in tudi skupinsko. Takšne navade v političnem življenju so že takrat vzbujale nezadovoljstvo in odpor široke množice privržencev vseh teh strank in začelo se je v strankah tisto postopno notranje razhajanje, ki je v naslednjem desetletju dobilo že razsežnosti razkroja starih strank in odprlo možnost za prehajanje teh množic na nove, družbeno naprednejše položaje. Političnih dogajanj v okviru sistema vladavine vidovdanske ustave si namreč ni mogoče razložiti samo z negativnimi nagibi. Narobe, prav gotovo so si tudi v tistem času deli meščanstva vseh narodov, zlasti inteligenca, ki je močneje čutila z ljudstvom, trudili priti do rešitev perečih narodnih in socialnih vprašanj, seveda, ob ohranitvi danega družbenega sistema. Toda vsa ta prizadevanja so se vedno znova izkazala za utvaro ali pa so jih drugi politično izrabljali za svoje namene.

V mesecih po prepovedi KPJ si je vlada s tremi zakoni s področja delavske zakonodaje (o inšpekciji dela, o zaščiti in o zavarovanju delavcev) prizadevala ustvariti vtis, da se bo šele zdaj mogoče lotiti reševanja socialnih vprašanj. Toda prav s prepovedjo KPJ in revolucionarnih sindikatov je odpadel tisti dejavnik, ki bi bil edini sposoben prisiliti lastnike podjetij, da bi resno izvajali te zakone. Splošne razmere so se delavstvu občutno poslabšale navzlic »normalizaciji« in oživljanju gospodarstva. To oživljanje je bilo v precejšnji meri posledica hujšega izkoriščanja dela. Navzlic temu je socialni spopad navidezno nehal biti glavno politično vprašanje. K takšnemu vtisu je prispevala tudi reformistična socialna demokracija, ki se je v teh mesecih združila v enotno Socialistično stranko Jugoslavije in skušala prevzeti politično in gmotno dediščino KPJ kot edina legalna delavska stranka.

»Normalizacija« gospodarstva prav tako ni ublažila trajne in hude krize kmečkega gospodarstva. Prav to je pripomoglo, da so v ospredje prišla politična vprašanja narodnih gibanj, v katerih so kmetje zunaj Srbije videli pot k reševanju svojih problemov. Tedaj so veliko poudarjali diskriminacijo območij, ki so včasih pripadala habsburški monarhiji, »prečanskih« območij (po označevanju njihovega geografskega položaja »preko« Save in Drine, gledano seveda iz Beograda) pri zamenjavi kron v dinarje, pri davčni obremenitvi, pri javnih delih, pri delitvi državnih sredstev za šolstvo in druge potrebe. K temu je treba dodati tudi počasno izvajanje agrarne reforme in bremena, ki so iz tega nastajala. Vse to je spodbujalo kmečko prebivalstvo, da se je kot elementarna sila pridruževalo strankam pod vodstvom nacionalnega meščanstva, ki so nastopale proti centralizmu in nacionalnemu hegemonizmu. Politična moč teh strank je hitro naraščala, njihov opozicijski boj za spremembo ustave v smislu uvedbe avtonomije ali federacije pa je postal poglavitno vprašanje političnega življenja.

Najbolj izrazite stranke te vrste so bile Hrvatska republikanska seljačka stranka (HRSS) Stjepana Radića, Slovenska ljudska stranka (SLS) Antona Korošca in Jugoslovanska muslimanska organizacija (JMO) Mehmeda Spaha (v Bosni in Hercegovini). Na temelju nezadovoljstva

zaradi položaja Črne gore je nastajala tudi Črnogorska stranka s federalističnimi cilji. Omenjene stranke so zahtevale spremembo ustave v imenu priznanja individualnosti in enakopravnosti hrvatskega in slovenskega naroda, avtonomijo ali položaj federalne enote za Bosno in Hercegovino in za Črno goro. »Hočemo postati samosvoj narod,« je izjavil vodja SLS 1. februarja 1923, »in se nočemo ne posrbiti ne pohrvatiti. Ohraniti in varovati hočemo svojo slovensko kulturo, svoje slovensko gospodarstvo in braniti hočemo svobodo naše cerkve.« Čeprav se je takšen narodni program očitno navezoval na konservativne družbene sile in kazal nagnjenost k zapiranju vase, je omogočal slovenski klerikalni stranki, da se spričo centralizma in nacionalnega unitarizma vodstva slovenskih liberalcev — predstavlja kot edina zagovornica in »voditeljica« naroda. Največja nevarnost za vlado je prihajala iz HRSS, ki je poleg federativnih pravic za Hrvatsko zahtevala tudi republikansko obliko države in sploh zanikala veljavnost vidovdanske ustave in celo prvodecembrske izjave predstavnikov Narodnega sveta leta 1918 v Beogradu. Poslanci te stranke slej ko prej niso hoteli sodelovati v delu skupščine v Beogradu.

Vladne položaje sta držali obe veliki stranki s središčem v Beogradu, Narodno-radikalna (Nikola Pašić) in Jugoslovanska demokratska (Ljuba Davidović in Svetozar Pribićević). Upirali sta se sleherni spremembi ustave, čeprav tudi sami nista bili ne navznotraj ne med seboj enotnih pogledov na taktiko, kako bi HRSS pridobili ali prisilili k sodelovanju v okviru ustave. Del te taktike je bil razpis novih skupščinskih volitev. Toda 18. marca 1923 so bile centralistične stranke v celoti oslabljene, čeprav se je sama Radikalna stranka okrepila. Skupno število njihovih poslancev je bilo 185 (od 313). Močan vzgon so doživele avtonomistične in federalistične stranke. HRSS je dobila 474.000 glasov in 68 poslanskih mandatov, JMO 18, SLS pa 21 od skupno 26 mandatov v Sloveniji.

Vse te okoliščine so narekovale sklep, da je v kraljevski Jugoslaviji obstajalo nerešeno narodno vprašanje in da je bilo to bistvo bojev okrog ustave. Preveč enostavno in tudi neresnično je danes razlagati politične konflikte okrog ustave in tudi sámo »hrvatsko vprašanje« izključno kot konflikt dveh (to je srbske in hrvatske) »zgodovinskih pravic do popolnega nacionalnega zedinjenja«, njuno spopadanje pa omejevati »na vprašanja teritorialne razmejitve«.[200]

Po eni strani je bil centralistični sistem sploh izoblikovan zato, da bi se izognili nacionalni teritorialni razmejitvi. V njegovem okviru je bila molče zagotovljena integriteta srbskega naroda, teoretično pa tudi hrvatskega in vsakega drugega. Problem je bil v razliki v stvarnem položaju. Integriteta in vse pravice so bile stvarno zagotovljene samo enemu narodu, drugim pa samo teoretično. Neznanstveno bi bilo zanikati, da je zares obstajalo odprto narodno vprašanje, to je vprašanje boja za samoodločbo in enakopravnost, in da ni šlo preprosto samo za nacionalne konflikte, za konkurenco buržoazij. Če v zvezi s tem vprašanjem že govorimo o »propagandno-terminološkem besednjaku, ki je nekoliko spominjal na tistega starega avstro-ogrskega«, se moramo tudi spomniti, da je avstroogrska doktrina (vštevši socialnodemokratsko) vselej govorila samo o nacionalnih prepirih in konfliktih, nikoli pa o nacionalnem vprašanju. Zakaj? Ker ni bilo mogoče govoriti o takšnem vprašanju, če ne bi tisti, ki bi o tem govoril, istočasno priznal obstoj odnosov politične neenakopravnosti med prizadetimi narodi. En narod je vladal drugemu. V. Čubrilović govori o nadrejenih in podrejenih

narodih. Če takšen odnos ne obstaja, ne obstaja niti nacionalno vprašanje. Tisti, ki ni želel videti tega odnosa, je nujno videl samo nacionalistične konflikte, v katerih so vsi enako »krivi«. Toda marksisti ne govorijo o »krivdi«, temveč o družbenih odnosih, o razrednih protislovjih znotraj narodov ter v njih iščejo tudi vzroke za odrekanje narodom njihovih pravic.

Po drugi strani pomeni to, da nekdo govori ekskluzivno o problemu srbsko-hrvatske teritorialne razmejitve, da tak človek upošteva samo velikohrvatski oziroma velikosrbski koncept meščanske politike. Toda že zdavnaj je bila, celo v meščanski politiki, izrečena misel: »Ideja avtonomije prinaša rešitev povsod tam, kjer se jugoslovanski narodi ne morejo sporazumeti; to velja tudi za bosensko vprašanje (Gregor Žerjav kot predsedujoči na jugoslovanskem mladinskem kongresu leta 1904 v Beogradu.)[201] Govoriti o problemu srbsko-hrvatske razmejitve kot glavnem viru vseh nesreč, pomeni ne upoštevati dejstva, da prav avtonomni položaj Bosne in Hercegovine ta problem v največji meri odpravlja in da je ideja avtonomije teh dežel imela tudi v meščanski politiki dosti širšo oporo kot samo v taboru Jugoslovanske muslimanske organizacije.

Gospodarski razvoj kraljevske Jugoslavije je stal v znamenju problemov dveh različnih kategorij. V prvo kategorijo so sodili problemi, ki so nastajali zaradi velikih razlik v industrijskem razvoju države zaradi vojnih razdejanj v Srbiji, Črni gori in Makedoniji (razdejana območja ob Soči v Sloveniji so ostala v Italiji) in zaradi konkurence med industrijo Slovenije in Hrvatske in manj razvito industrijo Srbije in drugih območij. Te dejanske razlike, ki so bile komaj kaj ublažene z razdelitvijo reparacij v deželah bivše Srbije in Črne gore, so delovale po zakonitosti kapitalističnega tržišča, prek katerega se akumulacija vrača k že akumuliranemu kapitalu, nerazviti pa še naprej zaostajajo. Takšni gospodarski tokovi so ustrezali kapitalu na bolj razvitih območjih, vendar s tem niso blažili kapitalističnega izkoriščanja lastnega industrijskega delavstva. Kapital v Sloveniji in na Hrvatskem je imel v takšnih razmerah brez dvoma koristi od jugoslovanskega tržišča in le-te so bile ekonomska podlaga za tisto trajno podporo, ki so jo stranke hrvatske in slovenske buržoazije dajale centralističnim režimom. Pričakovanja, da bodo stvari potekale ravno tako, so bila tudi prej motiv za jugoslovansko in centralistično usmeritev »naprednih« (liberalnih) političnih skupin na Hrvatskem in v Sloveniji. Zato je buržoazija iz Srbije skušala izrabiti svojo politično dominantni položaj, da bi ekonomske tokove obrnila sebi v prid. Seveda zato, da bi povečala svoje dobičke! Objektivno pa tudi zato, da bi pospešila industrializacijo Srbije. To sploh ne bi moglo biti slabo za celotno državo. Slabo za vso državo je bilo nekaj drugega. To je bila tista druga kategorija problemov gospodarskega razvoja kraljevske Jugoslavije.

Vladajoča buržoazija si je prizadevala povečati svoje dobičke in akumulirati kapital s pomočjo sredstev, ki jih je ponujal birokratski centralistični sistem vladanja v državi, to je z nasilnimi, diskriminacijskimi, neekonomskimi ukrepi gospodarskega izkoriščanja celotnega območja države. Objektivno obstoječi problem neenakomerne razvitosti kapitalizma se je pomnožil in zapletel na ta način do nerešljivosti. Pomnožil se je z gospodarsko diskriminacijo in izrabljanjem narodov. Seveda samo do tiste mere, kolikor sta to omogočala politični sistem in vloga države.

O tem, koliko je bilo prvega in drugega, še nimamo znanstvene podobe. Imamo globalne sodbe zgodovinarjev, na primer tisto Vase Čubrilovića: »Mnogo so govorili in pisali o prečanskih krajih v letih pred drugo svetovno vojno, o njihovem ekonomskem izkoriščanju po Srbiji in njenem kapitalizmu. Navajali so dokaze, statistiko, toda ko se malo globlje spustimo v gospodarske odnose v jugoslovanskih deželah v letih 1918—1941, vidimo, da vse ni bilo tako. Nočemo reči, da pri buržoaziji v Srbiji ni bilo težnje, da bi izrabila svoje politične zveze in vpliv na državno upravo v Beogradu, da bi okrepila svoje položaje. Toda ni tako preprosto organizirati izkoriščanja drugih narodov in držav v 20. stoletju, nikjer in tudi ne pri nas.« V nadaljevanju teh razmišljanj so navedeni argumenti za oceno, da je bila srbska buržoazija prešibka, da bi lahko »organizirala dobro izkoriščanje drugih dežel«. Nato je dodano mnenje: »Prej bi lahko rekli, da so procesi tekli v obrnjeni smeri. Hrvatski finančni kapital, zlasti Prva hrvatska štedionica, in nekatera lesna podjetja, na primer Našice, so imele večjo težnjo po prodiranju v splošno državno gospodarstvo kot kako podjetje podobne vrste v Srbiji.«

Problem je vendarle bil. In to bolj v hegemonističnih metodah, manj pa v stvarnih gospodarskih učinkih, čeprav tudi teh učinkov ne bi smeli podcenjevati. Zlasti ne tistih, ki niso neposredno prizadevali kapitala, temveč temeljne ljudske množice zunaj Srbije. To je bil predvsem sistem obdavčevanja. KPJ je poudarjala diskriminacijo na tem področju kot socialno in politično posebej občutljivo. Poleg poudarjanja ekonomskih učinkov je opozarjala tudi na način, kako si vladajoča srbska buržoazija (Narodno-radikalna stranka) zagotavlja politično podporo kmečkega prebivalstva v Srbiji. (Tretji kongres KPJ junija 1926 je v zvezi s hudimi davčnimi bremeni na zemljo sprejel tole oceno: »Stanje srbskega kmeta je bilo v zadnjem obdobju nekoliko znosnejše, zlasti pa takoj po vojni in v času inflacije. To stanje je vzdrževala vladajoča srbska hegemonistična buržoazija, da bi... našla oporo v srbskem kmečkem prebivalstvu.«) Podobne kritike se pojavljajo in demantirajo, ker je na prave znanstvene analize treba še počakati. Toda nobenega dvoma ni o tem, da je problem obstajal.

Narodno gibanje v množicah je bilo dejstvo, vzroki za njegov nastanek pa niso bili samo politični, temveč predvsem *ekonomska* vsebina hegemonističnega nacionalnega diskriminiranja. KPJ je kritično opozarjala na izkoriščanje, ki ga izvaja državna oblast. Bistvo teh kritik je formuliral tudi Sima Marković leta 1923 v svoji knjigi o narodnem vprašanju: »Celotna državna oblast je postavljena v službo razrednih interesov srbske buržoazije. Tako v valutni kakor v carinski, davčni, trgovinski, industrijski, prometni, pa tudi prosvetni politiki: povsod, na vseh področjih državne politike, so hegemonistične težnje buržoazije dobile najpopolnejši izraz. Enako podobo nam daje tudi kreditna politika Državne hipotekarne banke.« Vse to in takšno kritiko, ki jo je KPJ naslavljala na režim ves čas obstoja kraljevske Jugoslavije, je treba seveda zgodovinsko in znanstveno preveriti. Toda te kritike ni mogoče niti izničiti s preprosto trditvijo, da je bilo vse to propagandistično pretiravanje. Učinkovitost državne birokracije ni bila neposredno odvisna od ekonomske razvitosti srbske buržoazije. Prej bi rekli, od njenih političnih izkušenj in brezobzirne spretnosti.

Ko govorimo o umestnosti revolucionarne kritike KPJ na področju gospodarskih odnosov, moramo opozoriti na dejstvo, ki ga ponavadi spregledajo ali gredo molče mimo njega. KPJ ni ignorirala dejstva, da

imajo problemi ekonomskega razvoja v Jugoslaviji obe, že omenjeni kategoriji njegove vsebine. Ni kritizirala samo nacionalne diskriminacije ne glede na različno razvitost območij, ki so bila z njo prizadeta (recimo, prizadeta je bila razvitejša Slovenija). Prav tako je namreč tudi videla, da obstaja problem velikih objektivnih razlik v razvitosti in je ta problem oziroma njegovo demokratično reševanje vključevala v svojo revolucionarno koncepcijo boja za reševanje narodnega vprašanja v Jugoslaviji.

Moša Pijade je v pripravljalnem besedilu za peto državno konferenco KPJ napisal med drugim tudi tole: »Leninizem je v nacionalno vprašanje vnesel nov element — element stvarnega (ne pa samo pravnega) izenačevanja narodov (pomoč zaostalim narodnostim, da se lahko dvignejo na kulturno in ekonomsko raven narodnosti, ki so jih v razvoju prehitele) kot enega izmed nujnih pogojev za uresničitev bratskega sodelovanja delovnih množic različnih narodnosti.« Za Jugoslavijo je poudaril »različne stopnje razvoja« in »različne materialne in kulturne možnosti nadaljnjega razvoja« dežel, ki so prišle v sklop te države. Opazil je, da »v Jugoslaviji hegemonijo izvajajo Srbi (to je buržoazija Srbije) nad ekonomsko in materialno-kulturno bolj razvitimi Hrvati in Slovenci, svojo prevlado pa snujejo na svojem zgrajenem državnem in vojaškem aparatu«. »Toda danes (1940) opažamo že nove elemente v značaju hegemonije in v vsebini gospodarskega izkoriščanja; vlada Cvetković-Maček-Korošec je s tem, ko je gospodarstvo Jugoslavije podredila državam osi, izpostavila *vse* narode Jugoslavije ... izkoriščanju domačih kapitalistov in tujih zavojevalcev«. Rešitev narodnega vprašanja je nujna naloga, da bi *vsi* narodi Jugoslavije lahko združili svoje sile za obrambo pred zavojevalci, ki so že trkali na vrata Jugoslavije. »Toda te rešitve,« pravi Moša Pijade, »ne more biti brez dokončne, odločne prekinitve politike zatiranja nesrbskih narodov, brez priznanja in stvarne uresničitve popolne narodne enakopravnosti vsem zatiranim narodom, brez popolnega varstva pravic narodnih manjšin in brez *pomoči zaostalim narodom, da se razvijajo in dvignejo svojo ekonomsko in kulturno raven*« (podčrtal J. P.).

Revolucionarni kritiki KPJ je treba tudi za tiste čase priznati objektivnost in upravičenost, ker je bila že tedaj edina sposobna izraziti in pozitivno formulirati obe kategoriji vsebine problematike ekonomskega razvoja vseh narodov in napredka celotne Jugoslavije.

4. SREČANJE KPJ Z NARODI - RAZBIJANJE JUGOSLAVIJE?

Komunistični partiji Jugoslavije se kljub dobrim revolucionarnim nameram ni v kratkem obdobju legalnega delovanja posrečilo najti poti, da bi jih uresničila. Iz socialnodemokratskega obdobja je podedovala metode vodenja množičnih akcij delavstva, običajno za podporo svojim predstavnikom v parlamentu in v drugih ustanovah meščanske države, podedovala je usmeritev v izključno legalno organiziranje gibanja. Komunistična partija še ni bila dovolj izkušena, da bi se prilagodila brezobzirnim in nasilniškim potezam in reakcionarnim pritiskom vlade in državnega aparata, zlasti tedaj, ko so se takšnim političnim akcijam priključile tudi vse meščanske stranke s svojimi zvijačami in socialno demagogijo. Doživela je poraz, ne da bi sploh skušala popeljati delavske množice, ki so ji zaupale in nanjo računale, v odločilni boj ali pa v taktični umik. Zanemarila je kmečko in narodno vprašanje, zaprla si je pot k zaveznikom, brez katerih niti ni bilo upa na zmago v boju niti ni bil umik priložnost za novo zbiranje moči. Tako je KPJ »doživela poraz brez boja«, njena organizirana zveza z delavstvom se je pretrgala, delavske množice so ostale brez vodstva in njihovo bojno razpoloženje in zaupanje v zmago sta splahnela. Ni bilo presenetljivo, da je KPJ ta poraz doživela tudi »ob popolnoma pasivni asistenci plemenskih in nacionalnih skupin«, kakor so to morali kmalu in z grenkobo ugotoviti v nekem partijskem dokumentu. KPJ je morala vse spet začeti tako rekoč od začetka, toda v čisto novih, neprimerno hujših razmerah ilegalnosti, oseke revolucije in zmagoslavnega utrjevanja obstoječega družbenega sistema.

Miniti je moralo nekaj časa, da se je KPJ postopno prilagodila razmeram za delovanje zunaj zakona. Obnove partije v smislu usposabljanja za revolucionarni boj v novih razmerah ni ovirala samo njena neizkušenost. Obstajale so tudi notranje razprtije v vodstvu. Poleg osebnih razlogov je šlo tudi za politične. Začenjal se je proces oblikovanja dveh nasprotnih nazorov o načinu boja v ilegalnih razmerah in o značaju revolucionarne delavske stranke. Vzporedno so potekala tudi prizadevanja za obnovo prepovedanih sindikatov. Zlasti pomembni so bili uspehi mladih pri ustanavljanju ilegalnih organizacij Zveze komunistične mladine Jugoslavije (SKOJ). Vsedržavna konferenca SKOJ avgusta 1922 v Ljubljani je ugotovila možnosti za preboj politične osamitve in za delo v obstoječih legalnih organizacijah. Posebnega pomena je bil sklep, da je treba organizirati proletarske akcijske čete (PAČ) za obrambo pred fašističnimi organizacijami, kakršne so postajale Orjuna in druge. Pod pritiskom članstva se je začela tudi razprava o vzrokih prejšnjih neuspehov; načeli so vprašanja stališč KPJ v narodnem in

kmečkem vprašanju. Takšno razpravo je posebej olajšalo to, da je KPJ januarja 1923 ustanovila legalno Neodvisno delavsko stranko Jugoslavije, ki je s svojimi stališči lahko nastopala v javnosti.

Ni mogoče trditi, da se nihče v KPJ dotlej ni zavedal obstoja narodnega vprašanja v Jugoslaviji in da ni zahteval, da naj stranka v zvezi z njim sprejme samostojno, marksistično, revolucionarno stališče. Moša Pijade in Rajko Jovanović sta že februarja 1921 izdelala predlog resolucije o narodnem vprašanju, pri čemer sta se oprla na sklepe drugega kongresa Komunistične internacionale. Vodstvo partije tega predloga nikoli ni dalo v razpravo, »ker se je izogibalo, da bi o tem vprašanju sprejeli določeno stališče«. Pobude za revizijo stališč o narodnem vprašanju so dajali tudi slovenski in hrvatski komunisti. Vladislav Fabijančič je 27. oktobra 1922 nastopil proti »centralizmu srbske buržoazije«, poudaril pravico »slovenskega naroda, hrvatskega naroda in srbskega naroda« do popolne samoodločbe in ugotovil: »Če večina slovenskega naroda zahteva kot neposredni, minimalni cilj avtonomijo ali federacijo, bo razredno zavedni proletariat podprl boj za ta cilj, ker je to v skladu z njegovimi načeli o narodnem vprašanju. «

Kljub tem in drugim prizadevanjem se do konca leta 1922 ni nič bistvenega spremenilo. Ko je 14. januarja 1923 Neodvisna delavska stranka Jugoslavije javno nastopila s svojim programom, so v njem še trdili, da je eden izmed poglavitnih vzrokov »plemenskih sporov« v Jugoslaviji nerešen ekonomski boj med raznimi pokrajinsko-plemenskimi centri in da stranka želi doseči nacionalno enotnost, ki jo preprečuje nasilni in hegemonistični centralizem. Program je sicer govoril o pravici narodov do samoodločbe, vendar samo glede državnih meja. Za narodne manjšine, ki so »zlepa ali zgrda v sklopu države«, je zahteval »popolno politično in kulturno svobodo«.

Takšno vztrajanje pri očitno neprimernih stališčih in odlašanje razprave o njihovi reviziji sta bili tudi posledica partijskih frakcijskih bojev med »desnico« in »levico«, ki so se takrat že močno razvneli. Desnica pod vodstvom Sime Markovića je kot najbolj vplivna v vodstvu partije zavračala razpravo in branila stališče o nacionalni enotnosti, medtem ko je levica v nasprotju s tem razpravo zahtevala in poudarjala, da v Jugoslaviji ne gre za plemenske spore, temveč za odnos med narodi, za gibanje narodov proti hegemonističnemu zatiranju, ki ga mora proletariat podpreti na podlagi pravice narodov do samoodločbe.

Razprava o narodnem vprašanju se je začela na drugi državni konferenci KPJ, ki je bila od 9. do 12. maja 1923 na Dunaju. Takrat so sprejeli nekatera nova stališča (opustili so stališče o nacionalni enotnosti), vendar je glavna stvar bil sklep, da se začne splošna partijska razprava o narodnem vprašanju. Le-ta se je res kmalu razmahnila, nato javno prenesla v tisk in trajala vse do konca leta.

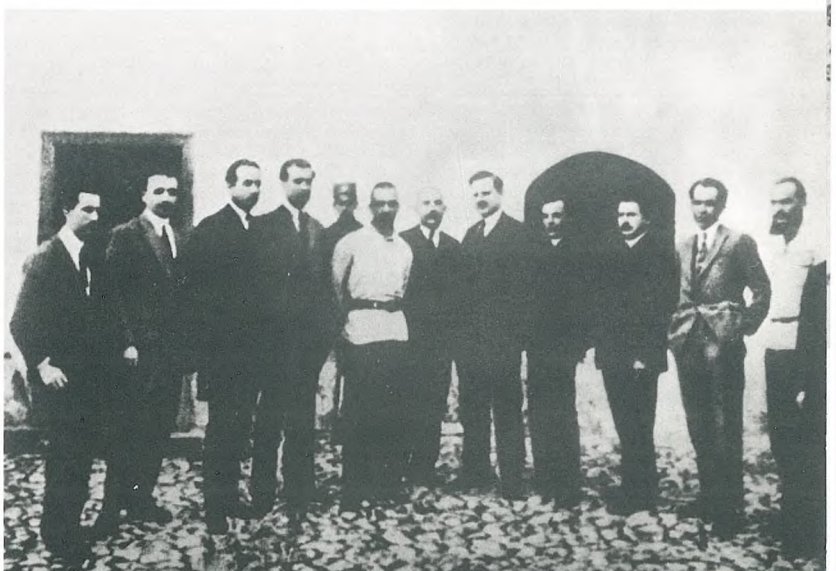
Razprava komunistov o narodnem vprašanju v Jugoslaviji leta 1923 je bistvenega pomena za sestavo politične podlage revolucionarnega delovanja v Jugoslaviji in mogoče je celo trditi, da brez rezultatov te razprave v Jugoslaviji ne bi bilo niti revolucije. Kakorkoli je očiten njen zgodovinski pomen, preseneča dejstvo, da gradiva o tej razpravi vse do danes v celoti še niso objavili v kakem zborniku. Dogaja se, da tudi ljudje, ki se resno ukvarjajo s preučevanjem politike Komunistične partije Jugoslavije, pozabijo na to razpravo, kakor da je ni bilo. Zato niti ni čudno, da so rezultati te razprave v znanstvenem in političnem smislu še daleč od tega, da zares postanejo del zgodovinske zavesti današnjih Jugoslovanov, in je verjetno tudi zaradi tega mogoče, da se posamezne

Udeleženci 1. kongresa KPJ (kongres zedinjenja) leta 1919 v Beogradu

Hotel Tivoli v Ljubljani, kjer je bila aprila 1920 ustanovljena Delavska socialistična stranka Slovenije in se vključila v KPJ

Po sprejemu zakona o zaščiti države leta 1912 je policija zaprla večino članov Izvršnega strankinega sveta. Na sliki so arentiranci na dvorišču Uprave mesta Beograda (Glavnjače) leta 1922

I. oddelek.

Obče odredbe.

Prvi trije členi Vidovdanske ustave 1921

Člen 1.

Država Srbov, Hrvatov in Slovencev je ustavna, parlamentarna in nasledna monarhija.

Službeni naziv države je: Kraljevina Srbov, Hrvatov in Slovencev.

Člen 2.

Grb kraljevine je dvoglav bel orel v poletu, na rdečem ščitu. Vrhu obeh glav dvoglavega belega orla stoji krona kraljevine. Na prsih ima orel ščit, na katerem so grbi, srbski: bel križ na rdečem ščitu s po enim ognjilom v vsakem kraku; hrvatski: ščit s 25 izmenoma rdečimi in srebrnimi polji; slovenski: na modrem ščitu 3 zlate šesterokrake zvezde. Pod tem bel polumesec.

Državna zastava je modro-belo-rdeča v vodoravni leži proti navpičnemu drogu.

Člen 3.

Službeni jezik kraljevine je srbsko-hrvatsko-slovenski.

Del prispevka Cesarca v diskusiji o narodnem vprašanju; objavljen v 33. številki 2. letnika Borbe 6. 9. 1923

Diskusija o nacionalnom pitanju

August Cesarec.

Nacionalno pitanje i naši zadaci

IV. Federacija kao etapa od nacijonalne revolucije k proleterskoj.

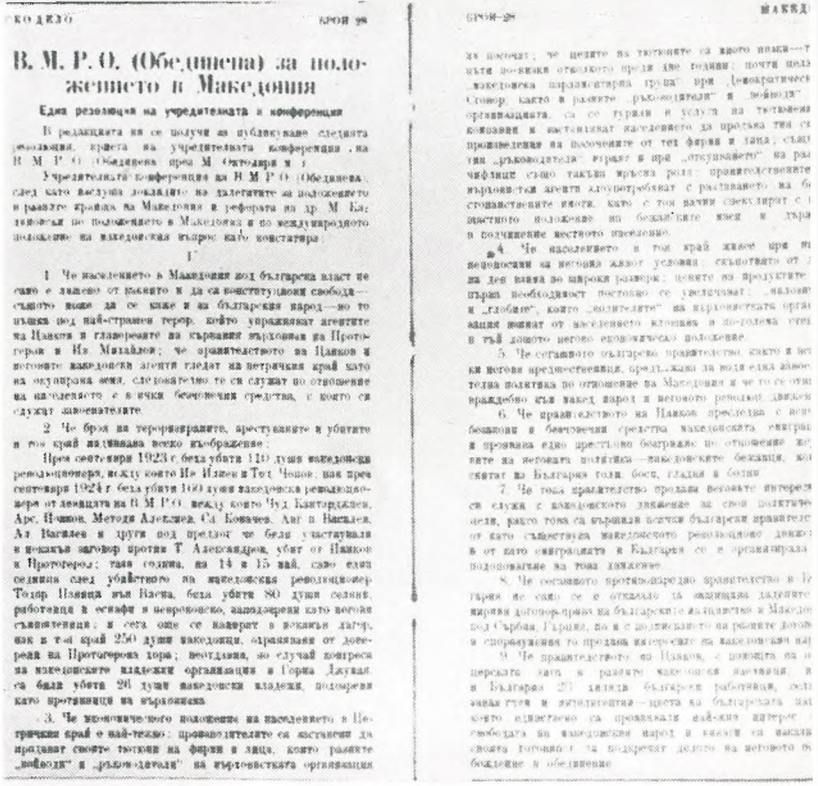
Historijsko konkretna naša situacija, označena još nedovršenom buržoaskom i nacijonalnom revolucijom, i centralizmom pod kojim se sakriva hegemonija gospodujuće nacije, Srba, nameće nam kao osnovni naš zadatak i stav: federalizam. Ponavljam, historijsko konkretna situacija nalaže nam to; tako je nekada ona i Marxa, premda principijelnog centralistu, prisilile, da se u pitanju Irske spram Engleske izjavi u praksi za formu federacije; tako je ona i Lenjina, koji je još god. 1913. pisao da »marksisti ni u kojem slučaju ne će propovedati ni federativnog principa ni decentralizacije« prisilila da zajedno sa svim svojim drugovima za narodnosnu sovjetsku republiku prizna u praksi federalističku formu. Slučaj Marxov ističem protiv sviju eventualnih prigovora da je slučaj kao Lenjinov moguć samo u sovjetskoj republici, dakle posle proleterske revolucije. Sam Lenjin pisao je uostalom još pre revolucije 1916.: »Priznanje samoodredenja (naroda) nije istovetno s priznanjem federacije ka o principa. Moguće je biti odlučnim protivnikom tog principa i pristašom demokratskog centralizma, a ipak pretpolagati nacijonalnom potlačivanju federaciju kao jedini put do punog demokratskog centralizma«. (Lenjin 1916).

Razumljivo je dakle u kome smislu i ja zastupam federaciju; ja sam to u ostalom i rekao već, ne kao princip, kaošto to čini buržoazija, nego kao etapu, opravdanu nacijonalnom revolucijom, no zar samo nacijonalnom? Znači li federacija jedini mogući put do punog demokratskog centralizma, onda ona to znači i do pretpostavke tog centralizma, proleterske revolucije. Izlazi dakle dafederacija u našem slučaju nije osnovana samo na potrebi nacijonalne nego i proleterske revolucije, još tačnije, da je ona jedina moguća etapa koja vodi od prve k drugoj.

Da to bude jasnije, pogledajmo današnji razvoj i mogućnosti završnog razvoja naše nacijonalne revolucije, kako se one pokazuju danas baš u glavnih njenih nosioca, Hrvata. Na prvi mah možda je nekima i čudno, da ja današnji hrvatski pokret nazivam revolucijom. Revolucija predstavlja silu i silovitu borbu protiv ugnjetača; tako je to bilo u početku nac. revolucije Srba, 1809.—15., pa na koncu 1914.—18.; tako je to bilo na početku nac. revolucije u Hrvata, 1848., — i ništa od silovite borbe ne

vidimo
je revo
politika
Gandy
večna
se to p
venčim
govorir
van, n
samo p
pokret
koji do
ma, im
nacijon
nje na
te naci
da bud
među
kako n
stoji;
na gle
hrvatsk
Kak
ta obzi
vo od
tanje j
pitanje
volucij
Pre
taj pac
kovoj s
Radića
levanja
svetsko
da to p
ratnom

Resolucija VMRO (zedinjene) o položaju v Makedoniji iz leta 1926

КОМУНО БРОЈ 28

В. М. Р. О. (Обединена) за положението в Македония

Една резолюция на учредителната в конференция

В редакцията ни се получи за публикуване следната резолюция, приета на учредителната конференция на В. М. Р. О. (Обединена) през М. Октомври т. г.

Учредителната конференция на В. М. Р. О. (Обединена), след като изслуша докладите на делегатите за положението и задачите пред нея в Македония и реферата на др. М. Кантарджиев по положението в Македония и по международното положение на македонския въпрос като констатира:

I

1. Че населението в Македония под българска власт не само е лишено от всякакви и да са конституционни свободи — самото може да се каже и на българския народ — но то живее под най-страшен терор, който упражняват агентите на Цанков и главните от които върховния му Протогеров и Ив. Михайлов; че правителството на Цанков и неговите македонски агенти гледат на петричкия край като на окупирана земя, следователно те си служат по отношение на населението с в очи бодещи средства, с които си служат завоевателите.

2. Че броя на тероризираните, пребитите и убитите в този край надминава всяко въображение.

През септември 1923 г. беха убити 110 души македонски революционери, между които Ив. Иванов и Тит. Чопов, през септември 1924 г. беха убити 160 души македонски революционери от левицата на В. М. Р. О. между които Чуд. Кантарджиев, Арс. Иванов, Методи Апостолов, Сл. Ковачев, Ант. и Наслаев. Ал. Наслаев и други под предлог че беха участвували в нашата заговор против Т. Александров, убит от Цанков и Протогеров; тая година, на 14 и 15 май, само една седмица след убийството на македонския революционер Тодор Иванов във Кавла, беха убити 80 души селяни, работници и еснафи и невровопско, заподозрени като негови съмишленици; и сега още се намират в нашата лагер, пак в тоя край 250 души македонци, отишли от доверие на Протогеров тора; неотдавна, по случай конгреса на македонските младежки организации в Горна Джумая, са беха убити 26 души македонски младежи, подложени като противници на върховиста.

3. Че икономическото положение на населението в Петрички край е най-тежко: производителите са застрашени да продават своите тютюни на фирми и лица, които разните „войводи" и „ръководители" на върховистката организация

ки изсмукват; че цените на тютюните са много нижи — в някои отделни места до 10 пъти; почти цялата „македонска парамилитарна група" при „демократическ строй, както и разните „ръководители" и „войводи" организацията, са се гурили и усвоили на тютюневи компании и застрахователни дружества, които да пречат на производителя да получените от тях фирми и лица; същ тия „ръководители" играят и при „откупуването" на ра чифлиците също такъв вредна роля: правителствените върховистки агенти злоупотребяват с разпадането на б стоянствените имоти, като с тои начин спекулират с с ществуващото положение на безправните хора и хвър в подчинение местното население.

4. Че населението в тоя край живее при ни нецивилизации на история живот условия: съществото от 7 на две книги по напрегнат размер; цените на продукти пират необходимост постоянно се увеличават; големи и „глобите", които „полицията" на върховистките орга вания вземат от населението, надминават в по-голяма сте в тъй дошното местно икономическо положение.

5. Че сегашното българско правителство както и вс ки негови предшественици, продължава да води една вред телна политика по отношение на Македония и че то се отна враждебно към нашед народ и неговото революц. движе

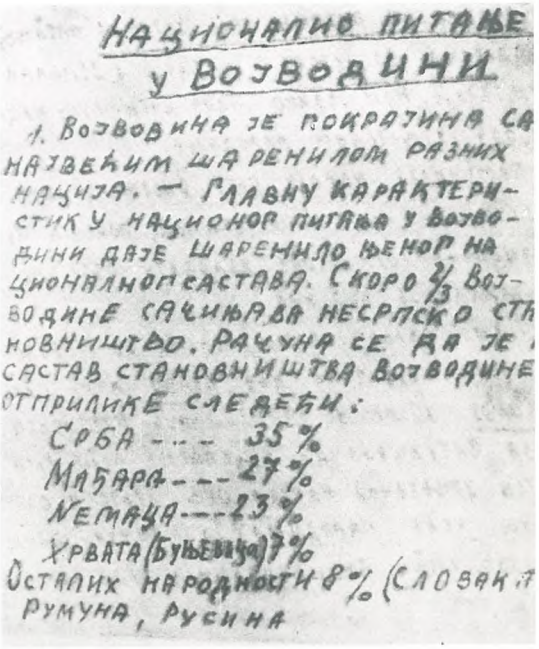
6. Че правителството на Цанков прибягва с всяк безпощадни и безчестни средства македонската емигра и провежда едно престъпно бойкотиране по отношение жи тите на неговата политика — македонските бежанци, кои сидят на България голи, боси, гладни и болни.

7. Че това правителство продава всеобщите интереса си служи с македонското движение за свои политическ цели, както това са вършили всички български правител от като съществува македонското революционно движ в от като емигрантите в България се е организирала задоволяване на това изискване.

8. Че сегашното противонародно правителство в Б гария не само се е отказало да изпълнява задълже ията договорите на българските владетели в Македо под Сърбия, Гърция, но и с политиката на робските дого и спогодбите го продава изконните на македонския нар

9. Че правителството на Цанков, с помощта на п терската сила и разните македонски шпиони, и в България 25 хиляди български работници, сел ливи гуни и интелигенция — цвета на българската нац които единствено са проявявали най-живи интереси свободата на македонския народ и които са пилеи своята готовност за поддържат докрай на неговото о бождение и обединение.

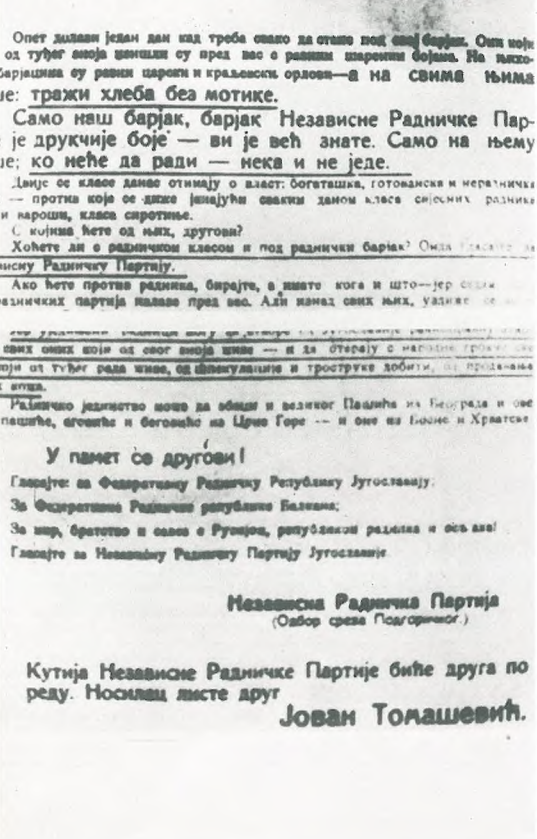
Odlomek iz rokopisa o kmečkem in narodnem vprašanju, ki ga je pred vojno napisal Žarko Zrenjanin

НАЦИОНАЛНО ПИТАЊЕ У ВОЈВОДИНИ

1. ВОЈВОДИНА ЈЕ ПОКРАЈИНА СА НАЈВЕЋИМ ШАРЕНИЛОМ РАЗНИХ НАЦИЈА. — ГЛАВНУ КАРАКТЕРИСТИК У НАЦИОНОР ПИТАЊА У ВОЈВОДИНИ ДАЈЕ ШАРЕНИЛО ЊЕНОР НАЦИОНАЛНОГ САСТАВА. СКОРО 2/3 ВОЈВОДИНЕ САЧИЊАВА НЕСРПСКО СТА НОВНИШТВО. РАЧУНА СЕ ДА ЈЕ САСТАВ СТАНОВНИШТВА ВОЈВОДИНЕ ОТПРИЛИКЕ СЛЕДЕЋИ:

СРБА --- 35%
МАЂАРА --- 27%
НЕМАЦА --- 23%
ХРВАТА (БУЊЕВЦА) 7%
ОСТАЛИХ НАРОДНОСТИ 8% (СЛОВАКА
РУМУНА, РУСИНА

Опет долази један дан кад треба свако да стане под свој барјак. Сви који
од туђег живља шенилни су пред вас с разним шареним боjама. На њихо-
барјацима су разни цареви и краљевски орлови—а на свима њима
ље: тражи хлеба без мотике.

Само наш барјак, барјак Независне Радничке Пар-
је друкчије боје — ви је већ знате. Само на њему
ље; ко неће да ради — нека и не једе.

Двије се класе данас отимају о власт: богаташка, готованска и неradничка
— против које се дижу јединући сваким даном класа свјесних радника
и сиромашне, класа сиротиње.

С којима ћете од њих, другови?

Хоћете ли с радничком класом и под раднички барјак? Онда [illegible]
писну Радничку Партију.

Ако ћете против радника, бирајте, а знате кога и што—јер сваки
радничких партија налазе пред вас. Али између свих њих, уздиже се

[illegible] свих оних који од свог зноја живе — и да отерају с народне грбаче
оје од туђег рада живе, од шпекулације и троструке добити, од пролијевања
[illegible] крви.

Радничко јединство може да обнови и велики Београд из Београда и све
пашње, огњишта и богомоље на Црној Гори — и оне из Босне и Хрватске

У памет се другови!

Гласајте за Федеративну Радничку Републику Југославију.

За Федеративне Радничке републике Балкана.

За мир, братство и слогу с Русијом, републикама радника и сељака!

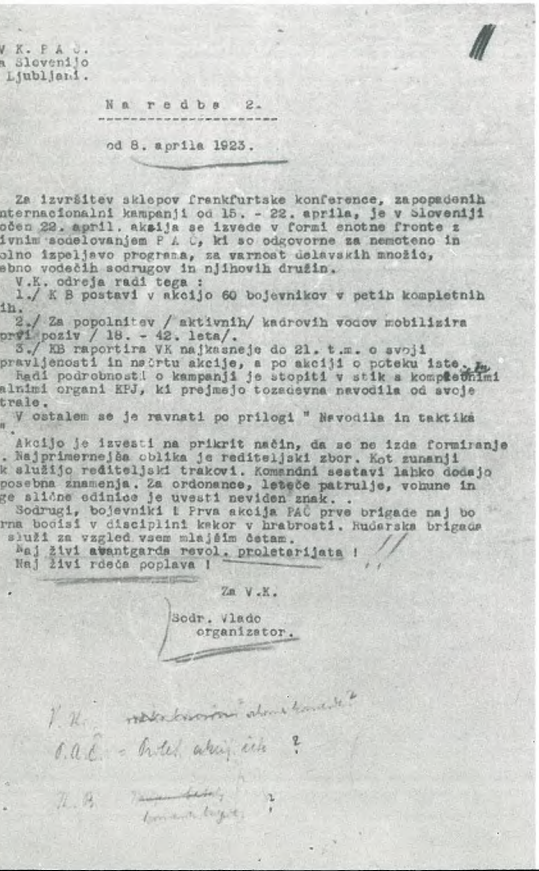
Гласајте за Независну Радничку Партију Југославије

Независна Радничка Партија
(Одбор среза Подгоричког.)

Кутија Независне Радничке Партије биће друга по
реду. Носилац листе друг

Јован Томашевић.

Proglas črnogorskih komunistov, članov Neodvisne delavske stranke Jugoslavije, ob volitvah leta 1923

V K. P A .
a Slovenijo
Ljubljani.

N a r e d b a 2.

od 8. aprila 1923.

Za izvršitev sklepov frankfurtske konference, zapopadenih
nternacionalni kampanji od 15. - 22. aprila, je v Sloveniji
očen 22. april. akcija se izvede v formi enotne fronte z
ivnim sodelovanjem P A C, ki so odgovorne za nemoteno in
olno izpeljavo programa, za varnost delavskih množic,
ebno vodečih sodrugov in njihovih družin.

V.K. odreja radi tega :

1./ K B postavi v akcijo 60 bojevnikov v petih kompletnih
ih.

2./ Za popolnitev / aktivnih/ kadrovih vodov mobilizira
rvi poziv / 18. - 42. leta/.

3./ KB raportira VK najkasneje do 21. t.m. o svoji
praviljenosti in načrtu akcije, a po akciji o poteku iste.

Radi podrobnosti o kampanji je stopiti v stik s kompetentnimi
alnimi organi KPJ, ki prejmejo tozadevna navodila od svoje
trale.

V ostalem se je ravnati po prilogi " Navodila in taktika
".

Akcijo je izvesti na prikrit način, da se ne izda formiranje
. Najprimernejša oblika je reditejski zbor. Kot zunanji
k služijo reditejski trakovi. Komandni sestavi lahko dodajo
posebna znamenja. Za ordonance, letеče patrulje, volunе in
ge sličnе edinice je uvesti neviden znak. .

Sodrugi, bojevniki I Prva akcija PAČ prve brigade naj bo
rna bodisi v disciplini kakor v hrabrosti. Rudarska brigada
služi za vzgled vsem mlajšim četam.

Naj živi avantgarda revol. proletarijata !

Naj živi rdeča poplava !

Za V.K.

Sodr. Vlado
organizator.

Ukaz vrhovnega poveljstva Proletarskih akcijskih čet iz leta 1923

razprave, ki so že pred davnimi leti rodile pozitivne sklepe, vnovič obnavljajo in da se načenjajo vprašanja, ki so že zdavnaj rešena. Dve naši znanstveni delavki sta se zadnji čas posvetili na zares monografski način tej problematiki,[202] vendar znanstvena izdaja gradiva o celoti te razprave še naprej čaka.

Seveda smo daleč od tega, da bi tukaj mogli zajeti vse to gradivo, a moramo opozoriti na nekatere njegove značilnosti. Prvo, kar zbode v oči, je določena negativna okoliščina: spor med revolucionarno levico, komunisti in reformistično strujo v mednarodnem delavskem gibanju, socialnimi demokrati, je udeležencem v razpravi onemogočal, da bi se oprli na tiste pomembne rezultate iskanj v narodnem vprašanju, ki so jih socialisti jugoslovanskih dežel dosegli že pred prvo svetovno vojno. Bili so pač »socialni demokrati« in o njih ni bilo primerno govoriti. Edini avtor iz vrst predvojnih socialistov, ki je omenjen v knjigi Sime Markovića, je Dimitrije Tucović, in to samo njegova brošura »Srbija i Arbanija«. Mogoče je ta okoliščina vzrok, da v vsej razpravi nihče ni omenil imena Svetozarja Markovića, kaj šele rezultatov njegovih bistrovidnih raziskav srbskega, jugoslovanskega in balkanskega vprašanja. Jugoslovanski komunisti so začenjali tako rekoč samó od sebe, kar pravzaprav ni bilo marksistično. Toda kljub temu so prišli do pomembnih rezultatov.

Razprava o narodnem vprašanju, ki se je leta 1923 začela v vrstah Neodvisne delavske stranke Jugoslavije (KPJ), je potekala od maja do decembra pred vso jugoslovansko javnostjo. Odvijala se je v političnih glasilih stranke, v »Раднику — Radniku — Delavcu« iz Beograda, v »Borbi« iz Zagreba, v »Glasu svobode« iz Ljubljane, v beograjskem marksističnem časopisu »Borba«, v knjigi Sime Markovića »Nacionalno pitanje u svetlosti marksizma« in v njegovi brošuri »Ustavno pitanje i radnička klasa Jugoslavije«, ki sta bili obe izdani v Beogradu.[203] Razprava se je formalno končala na tretji državni konferenci KPJ v začetku januarja 1924 v Beogradu, na kateri so sprejeli »Resolucijo o nacionalnem vprašanju«, kot dodatek pa še posebno »Resolucijo o makedonskem in trakijskem vprašanju«.

Razprava je s svojimi sklepi skoraj čez noč spremenila razpored političnih subjektov v Jugoslaviji, če jih gledamo z vidika njihovih idejnih zmožnosti in zgodovinskopolitične usposobljenosti za družbeno delovanje. Revolucionarna stranka jugoslovanskega proletariata je zdaj stopila v ospredje ne samo v smislu razvijanja svoje doktrine, temveč tudi dejansko. Brez patosa in samoprepričane togosti je naredila korak na poti svojega usposabljanja za politično in družbeno delovanje, brez katerega pozneje ne bi bilo jugoslovanske revolucije. Vstopila je v svet narodov, nacionalno oblikovanih družb, ki so sestavljale Jugoslavijo. V tem svetu pa ni bilo odprto samo vprašanje zgodovinskih rešitev za optimalno obliko medsebojnih odnosov. V tem svetu je potekal tudi prvobitni in najbolj temeljni boj med razredi. Razprava o narodnem vprašanju je partiji odprla vrata za izhod iz svojevrstne osamitve, v kateri je bila dotlej, oziroma za izhod iz sveta iluzij o državi enega naroda, iz sveta fikcije o »čistem« jugoslovanskem polju za »čist« razredni boj. V razpravi o narodnem vprašanju je KPJ začela razpoznavati tista »tla pod nogami«, na katera je moral stopiti delavski razred vsakega naroda, da bi lahko izpolnil svojo internacionalno nalogo, na svoj teren za boj proti svoji buržoaziji. »Sicer bo vse ostalo prazna beseda,« kakor je nekoč opozoril Engels v zvezi z vprašanjem, kje najti teren

za boj socialistov politično nekonstituiranih narodov srednje Evrope (pismo K. Kautskemu, 7. februar 1882).

Do te odločilne programsko-politične prelomnice je prišlo v senci velikih in glasnih spopadov med režimom in meščansko opozicijo, tako da je ostala na obrobju zanimanja javnosti, ki je tedaj burno razpravljala o federalističnem bloku, »Markovem protokolu«, radikalski vladi in sodnem preganjanju Stjepana Radića in njegovi aktivnosti v tujini za priznanje pravice Hrvatov do samoodločbe. Toda zgodovina je naredila nujno rokado. Danes bi bila nemogoča kakršnakoli zgodovina Jugoslavije, ki o tej razpravi ne bi pisala kot o dogodku prelomnega pomena.

Razprava o narodnem vprašanju je izhajala iz določenega praktičnega motiva. Začela se je, kot je takrat pisal »Radnik«, z namenom, »da bo enkrat jasno in natančno določen odnos proletariata do teh (nacionalnih) problemov... z namenom aktivne politične dejavnosti«, ker ni nobenega dvoma, »da smo prisiljeni (!), da tudi na tem področju ali v tej ali oni obliki aktivno sodelujemo...«. V čem je bila ta prisila? »Čas, dogodki in trpljenje, grenke in težke izkušnje.« je takrat zapisal Moša Pijade, so spremenili »stare vrednote in stare ocene vrednot«; partija je »drago plačevala« svoj uk. Ker »ničesar, ničesar revolucionarnega ni bilo« v stališču, da je »narodna enotnost cilj«, da je »centralizem, skoraj bi rekel, revolucionaren«.

Ta praktični motiv je bil dovolj za novo analizo narodnega vprašanja v Jugoslaviji in za določanje načina revolucionarne »aktivne udeležbe« pri njegovem reševanju. V okviru tega motiva so odkrili večnacionalnost Jugoslavije, odkrili so nacionalni hegemonizem, nacionalno zatiranje in nacionalna gibanja in določili stališče o podpori pravici narodov do samoodločbe kot načinu boja za odtegovanje ljudskih množic od vpliva nacionalnih buržoazij in kot osnovi za oblikovanje prihodnjih odnosov med svobodnimi narodi. Vse to je bilo izjemnega, odločilnega pomena za revolucionarno usposabljanje KPJ za prihajajoče globalne razredne spopade, za določanje resnično učinkovite revolucionarne taktike. Toda razprava o narodnem vprašanju in njeni rezultati so presegli okvire omenjenih praktičnih motivov.

Razprava je bila pravzaprav začetek poglobljenega spoznavanja fenomena narodov kot prizorišča družbenega gibanja ne glede na to, ali gre za vladajoče ali zatirane narode. To je bil začetek spoznanja o splošnem zgodovinskem odnosu med proletariatom in narodi, to je, o tistem problemu, ki se mu je jugoslovanska revolucija, v primerjavi z vsemi drugimi pooktobrskimi, najbolj približala.

Bistvo je bilo, da delavski razred v vsakem narodu osvoji vodilni položaj kot pogoj za vse večje in vse popolnejše identificiranje interesov naroda z interesi delavskega razreda. Takšno približevanje bistvu družbene vloge naroda za proletarski boj je bilo poglavitnega pomena ne samo za izvajanje revolucije, za osvojitev oblasti po proletariatu, temveč tudi za celo prihodnje odbobje, za epoho »vladavine proletariata«, v kateri se oblikujejo socialistični družbeni odnosi. Skratka, razprava o narodnem vprašanju je bila začetek tistega zgodovinskega procesa osvajanja položaja nacionalnega razreda za proletariat, ki se ne omejuje samo na politično stran niti samo na stran družbenih odnosov v proizvodnji, temveč zajema celotno življenje družbe (ki je nacionalna) in ustvarjalnost človeka v njej in prek nje. Gre torej za dolgoročen zgodovinski proces, ki še danes traja v Jugoslaviji in ki odloča tudi o njeni socialistični samoupravni prihodnosti in obstojnosti. Sama raz-

prava se je seveda gibala v okviru ocen o položaju v tedanji Jugoslaviji in iskanja poti k revolucionarni osvojitvi oblasti.

Glede odkrivanja in znanstvenega prenikanja v družbeno bistvo narodov (to je v »vprašanje narodov«, kar je mnogo širši pojem kot pojem »narodno vprašanje«, ki se omejuje v glavnem samo na politični problem boja narodov za samoodločbo) razprava v glavnem ni presegala tedanjih, v mednarodnih razsežnosti delavskega gibanja najširše sprejetih marksističnih teoretičnih tez. To so bile v glavnem kratke definicije o narodu. Zanimivo je pripomniti, da so v razpravi kot znanstveno avtoriteto najpogosteje navajali Safarova, ne pa Stalina.*

Sima Marković je glede tega odstopal od pravila. V svoji knjigi se je dosledno opiral na Stalina in v literaturi in v besedilu navajal Stalinovo študijo o nacionalnem vprašanju, Safarova pa sploh ni omenil. To je tedaj opazil Dragotin Gustinčič in vprašal, koliko je Stalinova teorija marksistična in koliko je sploh njegova.

Najizrazitejši prodor v družbeno bistvo narodov so bila v tej razpravi opozorila o družbenem dinamičnem značaju gibanja narodnih množic in o sposobnosti takšnih gibanj, da bodo »rezerva« za boj proletariata, pa tudi ugotovitev, da gre za »spajanje boja za narodno osvoboditev z bojem za socialno osvoboditev«, da je to pot, ki »spaja danes z jutri in zapolnjuje sleherni prepad med teorijo in prakso« (Djuro Cvijić). Najbolj daljnosežna pa je vendarle videti napoved, da bo »tudi sama proletarska revolucija teh narodov (jugoslovanskih in tudi širše) ob vsem svojem centralizmu morala skozi federativno etapo« (August Cesarec). Bitka proletariata mora torej potekati tako centralistično kakor v vsaki nacionalni družbi posebej, kar predpostavlja misel, da gre v vsakem posameznem nacionalnem primeru za globalno družbeno skupnost z lastnim bojem za revolucijo. V razpravi so bile razumljivo tudi napake, zlasti pri razumevanju družbenega bistva narodov. Največkrat so izvirale iz subjektivnega nasprotovanja, da bi opustili unitaristične dogme in brezpogojno priznali obstoj narodov v Jugoslaviji. To nasprotovanje je na primer pripeljalo do tega, da je neki avtor raje govoril o »zatiranih buržoazijah« v Jugoslaviji kot pa o izrecnem priznanju obstoja narodov (Sima Miljuš).

Večnacionalnost Jugoslavije in dejstvo, da v njej obstajata narodno zatiranje in hegemonizem, nista bili politično kaj sporni. Razprava je potekala o družbenem značaju hegemonizma in narodnih gibanj zatiranih in o vprašanju, čigava stvar je reševanje narodnega vprašanja: ali naj se partija zavzema za njegovo reševanje z revizijo ustave (kar pomeni, da je to stvar buržoazije) ali pa z bojem za priznanje pravice narodov do samoodločbe (kar pomeni, da je to »»rezerva« proletarske revolucije). V skladu s tem so razpravljali o zamisli o avtonomiji in o samoodločbi kot poti k federaciji (in tudi k drugim oblikam skupnega državnega življenja). Razpravljali pa niso o zaželenosti ali upravičenosti jugoslovanskega »državnega« okvira. Kazala pa se je različnost v stali-

---

* Delo Safarova (Nacionalnij vopros i proletariat«, Petrograd 1922) je danes pri nas skoraj neznano, zato poglejmo njegovo — pri Kosti Novakoviću citirano — definicijo o narodu: »Skupnost ljudi, ki živijo na istem ozemlju, govorijo isti jezik; skupnost ljudi, ki je nastala s kapitalističnim razvojem načina proizvodnje in menjave in se izraža v njihovem skupnem ekonomskem, političnem in kulturnem razvoju.«

Dragotin Gustinčič je takrat pripomnil, da je prednost Safarova v primerjavi s Stalinom v tem, da se Safarov sam zaveda relativnosti svoje teorije, da »jasno vidi njeno nedoslednost in tudi Žide priznava kot posebno narodnost«.

ščih, ko je šlo za načelni odnos revolucije do tega. Privrženci ustavnega reševanja nacionalnega vprašanja so *a priori* izhajali od sprejemanja obstoječe državne skupnosti, privrženci revolucionarnega reševanja pa so samoodločbo videli kot pogoj tudi za sam »okvir« in za politično enotnost proletariata v njem. Toda dejansko pozitivnega odnosa do jugoslovanske skupnosti nihče od udeležencev v bistvu ni zanikal.

To je bilo razumljivo iz več vzrokov. Po eni strani je bil še svež vtis o jugoslovanskem državnem zedinjenju (mislim na zedinjenje kot na dosežek v naprednem zgodovinskem procesu, ne kar na državnopravni prvodecembrski akt leta 1918) kot logičnem rezultatu interesov jugoslovanskih narodov in njihovih razpoloženj leta 1918. Po drugi strani je celotna zgodovina mednarodnega delavskega gibanja in njegovih delov v posameznih državah izražala prepričanje, da proletariat ni tisti, ki svoj boj utemeljuje na spreminjanju državnih meja oziroma na razbijanju obstoječih držav. Ne samo da tega niso počeli socialni demokrati v Avstro-Ogrski, tega niso počeli niti boljševiki v odnosu do ruske države niti Lenin v svojih političnih ocenah poti revolucije na območju Avstro-Ogrske. V razpravi jugoslovanskih komunistov leta 1923 je bil glede »jugoslovanskega okvira« določena izjema pogled na problem Makedonije. Makedonskega vprašanja niso imeli za rešenega z oblikovanjem tega okvira. Jugoslavijo so sprejemali kot nesporno območje svojega delovanja. Toda nanjo so praviloma gledali kot na etapo na zgodovinski poti k še širšim povezovanjem svobodnih narodov v socializmu.

Kot naravno območje širšega povezovanja narodov so najpogosteje navajali Balkan, balkansko federacijo pa kot naslednji etapni cilj. Tako je na primer menil Sima Marković. Prav njegova oznaka tega cilja je spodbudila Simo Miljuša, da je povedal, da je na to vprašanje treba gledati širše, z vidika vseh nacionalnih delov Jugoslavije. »Glede na položaj Vojvodine ... in na gravitacijo Slovenije proti severu« je Miljuš predlagal, da je bolje za cilj določiti balkansko-podonavsko socialistično federacijo. To misel je še bolj razvil Dragotin Gustinčič v neposredni polemiki s Simo Markovićem in njegovim zanikanjem pravice narodov v Jugoslaviji do samoodločbe. Gustinčič je zahteval upoštevanje možnosti,. da v primeru zmage proletarske revolucije v srednji Evropi in na Balkanu ne bi prišel v poštev »aksiom srbskih tovarišev, da moramo v balkansko federacijo kot Jugoslavija«, ker bodo v takšnem primeru slovenski in hrvatski proletarci mogoče zahtevali vključitev v srednjeevropsko socialistično federacijo; še več, priznati je treba možnost, da se bodo v socializmu, ko ne bodo več odločilni etnični motivi (Gustinčič jih opisuje kot »sentimentalnost«), temveč ekonomski in drugi, tudi proletarci Balkana pridružili proletarcem srednje Evrope, ne pa nasprotno. Znano je, da je Gustinčič takrat populariziral idejo sudetsko-donavsko-balkanske federacije (Sudoba), torej federacije, ki bi poleg Balkana zajela tudi podonavske dežele s Češko, vendar brez Avstrije.

Vse to je bilo rečeno v pričakovanju bodoče zmage socialistične revolucije tako na Balkanu kakor v Evropi sploh. Toda v danem, trenutnem zgodovinskem položaju je bil prav Gustinčič tisti, ki je zahteval, da se jugoslovanski komunisti osredotočijo na delovanje v obstoječi jugoslovanski državi, da v njej uveljavijo svoje revolucionarno delovanje in da ne postavljajo ustanovitve balkanske federacije kot neposrednega in obveznega cilja za vse. V tem smislu je edini izrecno zanikal, da makedonsko vprašanje brezpogojno terja boj za balkansko federacijo čez jugoslovanski okvir. Zavračal je bojazen Sime Markovića, da bi bila

kak posebno težaven problem prostovoljna vključitev zgolj Vardarske Makedonije v jugoslovansko federacijo. Res je, da so deli Makedonije tudi zunaj Jugoslavije, vendar, pravi Gustinčič, »tudi Slovenija ni vsa v Jugoslaviji, pa nam to ne povzroča nobenih težav« za prostovoljno vključitev v jugoslovansko federacijo. V bistvu je bolj dosledno kot Sima Marković vztrajal pri delovanju KPJ v okviru dane jugoslovanske države, toda na podlagi priznanja pravice narodov do samoodločbe in s perspektivo njihove združitve v jugoslovansko federacijo tudi brez spremembe njenih meja. Šele v teoretični razpravi o morebitni ustanovitvi širše socialistične federacije hkrati v srednji in v jugovzhodni Evropi, je izrazil mnenje, da je treba dovoliti, da se narodi v Jugoslaviji v te širše skupnosti vključujejo vsak s svojo lastno odločitvijo, ne pa obvezno kot ena država.*

Čeprav so v razpravi večkrat ugotovili, da je do nastanka Jugoslavije leta 1918 prišlo v širšem sklopu svetovne imperialistične vojne, sploh ni bilo sporno prepričanje, da je to zedinjenje Južnih Slovanov na liniji zgodovinskega napredka in da je v interesu proletariata. Razlike pri vprašanju samoodločbe narodov so bile pravzaprav razlike pri iskanju poti revolucije ali pa, mogoče, posledica odstopanja od revolucije. Nihče izmed udeležencev se ni zavzemal za samoodločbo narodov v smislu njihovega razhoda. Vprašanje jugoslovanskega »okvira« med razpravo nihče ni uporabljal kot argument. Zato tudi Simi Markoviću ni bilo potrebno, da v razpravi nastopi v obrambo tega »okvira«. Opozoril je na slabe strani *praktične* agitacije za samoodločbo narodov in pri tem kot dokaze navedel, da je v primeru Hrvatov in Slovencev prostovoljnost življenja v jugoslovanski skupnosti narodov že dana, da je že obstoječe dejstvo. Zanj je bilo odprto samo vprašanje perspektive Makedonije, raztrgane leta 1913 z reakcionarnim bukareštanskim mirom. V svoji knjigi je odprl perspektivo balkanske federacije, v svoji brošuri pa je predvidel avtonomijo Vardarske Makedonije v Jugoslaviji. Šele na petem kongresu Kominterne julija 1924 so Simi Markoviću začeli očitati, da je njegova osnovna predpostavka »misel, da mora proletariat jemati buržoazno državo v tistih mejah, ki so v njej postavljene z vrsto vojn in nasilja«.

V prvotni razpravi leta 1923 se je Sima Marković prav gotovo zavedal, da njegova koncepcija ustavnega reševanja narodnega vprašanja v Jugoslaviji vsiljuje vprašanje, ali proletariat načelno lahko varuje integriteto buržoazne države *(Ustavno pitanje)*. Toda ker je verjel v neposredno perspektivo konsolidacije buržoazne demokracije v Jugoslaviji, v tem ni videl nerešljivega protislovja, temveč le vprašanje konkretne politike. Navedeni poznejši očitek Simi Markoviću je izražal vso zaostrenost argumentiranja v sledečem obdobju, ko se je že razplamenel spopad med levo in desno frakcijo v KPJ, zlasti v partijskih organizacijah Srbije in Hrvatske.

*Misel o tem, da bi v nekem zgodovinskem položaju lahko obstajalo več tipov socializma in da bi jugoslovanska federacija imela poleg etničnih tudi specifične proletarske razloge za svoje perpetuiranje oziroma za obrambo lastne poti socialističnega razvoja, se v tistem obdobju ni mogla niti roditi. To je dokazal poznejši razvoj, ker je vsaj za tisto zgodovinsko epoho revolucija v srednji Evropi definitivno izostala. Ko se je konec druge svetovne vojne postavljalo vprašanje ustanovitve južnoslovanske federacije, ne da bi izključili nadaljnji proces ustanavljanja splošne balkanske federacije, je jugoslovanska stran zagovarjala stališče, da se morajo enakopravno združiti vse posamezne nacionalne federalne enote na isti ravni, zavračala pa je vstop Jugoslavije kot celote v federacijo z Bolgarijo v obliki nekakšne subfederacije.

Danes obstajajo mnenja, da je koncepcija Sime Markovića v primerjavi s stališčem »levice« bila »bolj optimistična in konkretna, da je budila vero, odpirala perspektivo in navzlic nekaterim pomanjkljivostim bila bolj realistična in sposobna pritegniti množice zatiranih narodov«, ker je »bila boljša takšna omejena (avtonomistična) rešitev (v buržoazni državi) kot pa nikakršna«.[204] Res lahko zgodovinar tudi na ta način postavi vprašanje in v njem najde svoj odgovor, še zlasti, ker niti vprašanje niti odgovor v tem primeru nista nezgodovinska. Kot dokaz za to lahko navedemo dva primera, ki ju poznamo, verjetno pa jih je še več. Prvi primer: Stari predstavnik slovenske socialistične levice iz Trsta, v obdobju po aneksiji Slovenskega primorja in Istre k Italiji pa ugledni član KP Italije Ivan Regent je v jugoslovanskem glasilu slovenskih komunistov »Enotnost« leta 1928 objavil mnenje, da mora jugoslovanski proletariat podpreti akcijo za revizijo ustave. Kot italijanski državljan Regent očitno ni bil seznanjen s podrobnostmi spopada med frakcijama v KP Jugoslavije, ker pa je deloval v državi, v kateri se je fašizem rodil in že več let vladal, je znal popolnoma nedogmatsko ceniti pomen buržoazne demokracije tudi za proletariat. Toda s takšnim mnenjem je Regent v Jugoslaviji neizogibno doživel najostrejšo kritiko in še danes mu tega greha niso odpustili...[205] Drugi primer: Ugledni slovenski nacionalni revolucionar Lojze Ude, kulturni delavec, ki je dotlej vrsto let znanstveno pisal o vprašanju narodov, je leta 1927 sklenil stopiti na stran KPJ, ker je le-ta edina branila pravico narodov do samoodločbe. Hkrati je izražal prepričanje, da se mora Jugoslavija spremeniti v federacijo narodov. Tudi Udeta so v tem trenutku komunisti pograjali, in sicer zato, ker ni zgolj poudaril samoodločbe, temveč se je hkrati zavzemal tudi za jugoslovansko federacijo, to pa naj bi bilo v kapitalistični družbi napačno. Ude, ki ni bil obremenjen s sporom v KPJ, je v odgovoru razmišljal takole: V danih razmerah je tudi boj za federacijo revolucionaren boj, ker ga lahko bijejo samo revolucionarne sile, federacija pa bi v kapitalistični družbi pomenila korak naprej.[206] V resnici je Ude, ne da bi sploh vedel, kritično odgovarjal ne samo »levici«, temveč tudi Simi Markoviću oziroma njegovim »optimističnim« ocenam.

Koncepcija Sime Markovića o ustavnem boju za »najpopolnejšo demokracijo« je namreč izhajala prav iz prepričanja, da je buržoazna demokracija v Jugoslaviji v procesu konsolidacije, oziroma iz pričakovanja prihoda demokratične Jugoslavije. Ob koncu razprave leta 1923 so kritiki njegovih koncepcij tudi poudarjali, da niso sporne niti njegove zamisli o plebiscitu niti zamisli o »čisti« novi konstituanti, temveč vprašanje, *kako do tega priti.* »Tega tovariš Sima Marković ne pove. Mar bo zatiralska srbska buržoazija sama dala samoodločbo vsem zatiranim narodom? Prav gotovo ne bo, sicer ne bi uveljavljala te sedanje politike... Potemtakem iz njegove razlage stvari izhaja, da je treba do takšne ureditve priti z revizijo ustave *od zgoraj*« (Triša Kaclerović).

Samo nekaj let pozneje je zgodovina potrdila, da »optimizem« Sime Markovića ni bil utemeljen in da je bila stvarna perspektiva Jugoslavije obramba hegemonizma z vsemi sredstvi. Vojaško-fašistična diktatura kralja Aleksandra je to prav tako potrdila, saj je bila *preventivno* naperjena proti *možnosti,* da opozicijska hrvatska in druga *buržoazija* začne odločnejšo akcijo. Končno, ali se je sploh bilo mogoče nadejati, da bodo hegemonistični državni vrhovi dovolili demokracijo tudi proletariatu? »Optimizem« Sime Markovića v letu razprave je bil nestvaren tudi zato, ker se je že obetalo nastopanje fašizma kar doma, v Jugoslaviji, proti kateremu je KPJ že tedaj vodila aktivno obrambno akcijo proletariata.

Sicer pa fašizem ni bil nekaj neznanega jugoslovanskemu delavskemu razredu, na široko pa se je že govorilo tudi o »fatalnih izkušnjah« s fašizmom v sosednji Italiji. Sima Marković torej ni upošteval obstoječe tendence k diktaturi in fašizmu. Seveda je tudi njemu treba pustiti pravico do napake in to zadevo prepustiti preučevanju zgodovine frakcijskih bojev v KPJ. Toda izkušnje jugoslovanske revolucije in jugoslovanskega socialističnega razvoja omogočajo in tudi terjajo, da se ozremo še na eno plat Markovićevih stališč, o katerih doslej skoraj še ni bilo razprav.

Za zgodovinsko oceno stališč Sime Markovića in tudi celotne razprave leta 1923 so po našem mnenju bistvenega pomena tista, ki se nanašajo na srbski narod. Kajti to je bil narod, ki v sebi ni več nosil bremena svojega nerešenega narodnega vprašanja in so ga skoraj vsi udeleženci v razpravi, celo sami Srbi, obšli ali pa zgolj površno omenjali. Menili so, da je srbsko vprašanje rešeno s samim nastankom Jugoslavije in da ne obstaja več. Niso čutili nobene potrebe, da bi to dokazovali, niti da bi kaj več govorili o srbskem narodu.

Toda posamezni udeleženci v razpravi so se vendarle zavedali dejstva in so občasno omenjali srbski narod, ker sleherna samoodločba narodov v večnacionalni državi, ki ne vključuje neposredne odcepitve, ni več enostransko dejanje. Celo oblikovanje avtonomije, še zlasti pa federacije, vključuje potrebo medsebojnega dogovora vsakega posameznega naroda z vsemi drugimi. Omenjali so, sicer res samo površno in mimogrede, da bo razmejitev avtonomnih ozemelj in federalnih enot v Jugoslaviji zelo zapleteno vprašanje zaradi prostranih območij z nacionalno heterogenim prebivalstvom. (Tudi sam Sima Marković je pisal nekaj o tem v svoji knjigi.) Vendar tedaj niso prišli do sklepa, da to ne odpira samo vprašanja položaja Hrvatov, Slovencev, Makedoncev in drugih v prihodnji sestavljeni državi, temveč na svojevrsten način tudi vprašanje Srbov. Poraja se vtis, da so več nagnjenosti za ugotavljanje tega problema pokazali udeleženci razprave iz Hrvatske in Slovenije kot pa tisti iz same Srbije (na primer Ante Ciliga, Djuro Cvijić in Dragotin Gustinčič). August Cesarec se je tega problema zavedal celo v tolikšni meri, da se je nadejal, da ga bo rešila že buržoazija, da se proletariatu ne bo treba mučiti s to »Sizifovo skalo«. Po mnenju Cesarca je bilo to upravičeno, saj je to skalo »teoretsko prva zavalila buržoazija in naj jo vali tudi v praksi«.

To neugotavljanje ali izmikanje nujnosti, da se je treba ukvarjati tudi z vprašanjem srbskega naroda, prav gotovo ni bilo posledica nedomišljenosti. Bilo je izraz splošnega stanja pri marksističnem obravnavanju odnosov med proletariatom in narodi. Po prevladujočem pojmovanju ni bilo potrebe, da bi razpravljali o srbskem narodu, ker pri njem nacionalno vprašanje sploh ni bilo odprto.

Razvita narodna gibanja, zlasti pri Hrvatih in Slovencih, so silila komuniste teh narodov, da začnejo politični boj za osvajanje vpliva v teh gibanjih, če želijo pridobiti nove zaveznike za prihodnjo proletarsko revolucijo. Po drugi strani jim je to tudi narekovalo, da razmišljajo o družbenem bistvu teh gibanj, kar jih je približevalo tudi k opredelitvi vloge delavskega razreda v odnosu do lastnega naroda. Obravnavanje vsega tega problemskega sklopa, ki se je v nadaljnjem razvoju pokazal kot odločilen za revolucijo v Jugoslaviji, je bilo objektivno lažje za komuniste nesrbskih narodov kot pa, analogno temu, za srbske komuniste. Aktivnost v gibanju, ki je širilo svobodo naroda, je komunistom nesrbskih narodov sama po sebi povečevala vpliv na množice in

pridobivala naklonjejnost tudi čez meje samega proletariata. Takšna aktivnost jim je olajšala prizadevanja, da postanejo dejavnik ne samo v razrednem boju, temveč tudi v nacionalni kulturi, sicer tradicionalnem področjju inteligence, povezane z buržoazijo. Srbski komunisti takšne olajšave niso imeli; narobe, njihov vpliv na širše množice v Srbiji je bil v hudih preizkušnjah zlasti od takrat, ko so opustili vlogo najbolj doslednih branilcev jugoslovanske nacionalne enotnosti. To opuščanje je realno pomenilo tudi odstopanje od obrambe načela, ki je utrjevalo pooblaščeni politični položaj srbske buržoazije, le-ta pa je, kot vemo, velike žrtve srbskega naroda v obrambni vojni ideološko izrabljala prav za krepitev svojega položaja. Zdaj pa so srbski komunisti sprejeli stališče, da obstaja ne nacionalna enotnost, temveč problem enakopravnosti narodov. V praksi je to v Srbiji označevalo prehod k programu odprave »presežka enakopravnosti« (to je premoči). To pa ni bila lahka naloga. Zgodovina še ni ustrezno ocenila, kaj je pomenilo izvrševati takšno nalogo. Komunisti v Srbiji so sicer storili odločilni korak k oblikovanju novega stališča KPJ o nacionalnem vprašanju v Jugoslaviji in so s tem dali bistven politični in teoretični prispevek (za kar niso dobili zasluženega priznanja), vendar pri tem sami niso čutili potrebe, da bi širše obravnavali vse posledice novega stališča v odnosu do srbskega naroda.

Podobno kot komunisti na Hrvatskem in v Sloveniji so tudi komunisti v Srbiji zasnovali svojo teorijo na analizi hrvatskega, slovenskega in delno makedonskega nacionalnega fenomena, vprašanje srbskega naroda pa so obravnavali samo mimogrede in po analogiji, namesto da bi pri svoji analizi izhajali iz njega, saj je *de facto* obstajalo v tedanji stvarnosti. Namesto tega so se omejili na (uspešno) kritiko lastne buržoazije, odkrili so povezanost njene nedemokratične in protidelavske politike z njenim hegemonističnim položajem v državi in z obrambo tega položaja, v boju zatiranih narodov pa so odkrivali možnost za pridobivanje zaveznikov za svoj boj proti tej buržoaziji. Toda niso se lotili obravnavanja celotnega vprašanja življenja srbskega naroda v enakopravni skupnosti narodov niti obravnavanja celovite vloge srbskega delavskega razreda kot vodilnega razreda v narodu. Omejili so se na klasično izhodišče, da narod, ki zatira druge narode, niti sam ne more biti svoboden. (Če bi se oprli na Dimitrija Tucovića, bi lahko ponovili njegovo izvirno parafrazo te klasične misli: »Sleherno nacionalno zasužnjevanje žene vodo na mlin reakcije.«) S tem so obšli vprašanje srbskega naroda in le-tega pustili v položaju nekakšnega preostanka celotnega jugoslovanskega kompleksa po izvršeni samoodločbi nesrbskih narodov.

Najbolje je to mogoče videti prav pri Simi Markoviću. Brez dvoma je on tisti, ki je prvi v razpravi znanstveno dokazal, da so Slovenci, Hrvati in Srbi trije narodi. Toda značilno je, da je to obširno dokazoval za Slovence in Hrvate, medtem ko se je, ko je šlo za Srbe, zadovoljil tako rekoč z ugotovitvijo dejstva samega po sebi. Vendar Simo Markovića *v načelu* sploh ni tako zanimalo samo vprašanje, ali so Srbi, Hrvati in Slovenci posebni narodi ali ne. Izhajal je iz dejstva, da obstajajo nacionalni boji. Želel je na novi empirijski ravni obnoviti veljavnost prav tiste teze, s katero je SSDP leta 1918 sprejela jugoslovansko državo in stopila vanjo. To pa je bila teza, da se z zedinjenjem, to je z oblikovanjem nacionalne državnosti enotnega jugoslovanskega naroda, za kakršnega so se imeli Srbi, Hrvati in Slovenci, narodno vprašanje odpravlja z dnevnega reda, proletariat pa dobiva možnost za vodenje čistega razrednega boja. Celotna koncepcija taktike in strategije

revolucionarnega delovanja je za Simo Markovića v bistvu ostala nespremenjena; želel je samo odstraniti nacionalne boje, ki so se medtem pojavili kot moteč dejavnik. Prepričan je bil, da je to mogoče doseči s priznanjem treh narodov in spremembo ustave v smislu uvedbe narodnih avtonomij. Sima Marković ni bil pripravljen vnovič preučiti vprašanja o pravih vzrokih za nastanek Jugoslavije (1918) in o tem, zakaj so se Srbi, Hrvati in Slovenci, če so bili tudi tedaj to trije narodi, sploh združili v eno državo. Tega ni storil, čeprav se je medtem kot netočna izkazala ocena, da je šlo za državno zedinjenje enega naroda. Sima Marković je zgolj ugotovil, da je teza, da so Srbi, Hrvati in Slovenci en narod (tri plemena enega naroda), *zdaj* predvsem *srbska teorija*, ki ima svoje posebno *politično* ozadje (obnavljanje in krepitev ekonomske moči srbske buržoazije po poti hegemonije v primerjavi s hrvatsko in slovensko buržoazijo), in da je takšna unitaristična teza samo »maska srbskega imperializma«.

Sima Marković se je ukvarjal z vprašanjem obstoja Jugoslavije, vendar ga je omejil samo na vprašanje, kakšna je politična volja Hrvatov in Slovencev. Ni se vprašal, kakšna je politična volja Srbov. Vzrok za to je bil prav gotovo tudi v tem, da ni ugotovil, da je bil nastanek Jugoslavije tudi način rešitve narodnega vprašanja Srbov, ne pa samo Hrvatov in Slovencev. Zato ni videl potrebe, da bi zgodovinsko analiziral odnos med reševanjem narodnega vprašanja nesrbskih narodov in nastankom Jugoslavije niti na enak način odnos med reševanjem srbskega narodnega vprašanja in nastankom Jugoslavije.

Ravnanje Sime Markovića je molče izhajalo iz predpostavke, da so srbski in jugoslovanski interesi istovetni, da sta srbstvo in jugoslovanstvo eno in isto in da položaja srbstva ni treba posebej analizirati, temveč ga preprosto vzeti kot »pars pro toto« (del za celoto). Ni razkril, da je bistvo jugoslovanstva prav v nasprotnem oziroma da le-to povezuje posamezne interese *vseh* narodov, ki se v njem združujejo, ne pa enega *a priori*, drugih pa samo pogojno.

Najpomembnejše je poudariti, da je to ravnanje Sime Markovića postalo praktično pravilo za precej dolgo obdobje. To ni bilo pomembno samo za proletariat Srbije, ki bi se moral pojaviti v vlogi vodilne sile naroda, temveč tudi za vse druge dele jugoslovanske skupnosti, ker je v zgodovinski perspektivi šlo za to, ali se bo revolucija prebila v jugoslovanskem »okviru« ali mimo njega.

V razpravi pa so vendarle povsem določno govorili o tem, kako morajo komunisti politično nastopati v Srbiji. Kot glavno izhodišče je Sima Marković postavil nalogo partiji v vsej državi, zlasti proletariatu v Srbiji, »da bije najbolj odločen boj proti centralizmu in pred množicami delovnega ljudstva razgalja njegov reakcionarni in imperialistični značaj. Delavski razred Srbije ima poseben interes, da srbsko buržoazijo, ki se rada spogleduje s svobodomiselnostjo, stalno opozarja na tisto elementarno demokratično načelo, ki so ga apostoli proletarske demokracije Marx, Engels in Lenin tolikokrat poudarili: narod, ki zatira druge narode, (sam) ne more biti svoboden«.

Ta predlog Sime Markovića je postal temelj agitacijsko-taktičnega pristopa. Niti drugi udeleženci niso poglobili vprašanja odnosa med revolucijo in srbskim narodom, le bolj natančno so dodali nekatere podrobnosti. Tako je na primer Rajko Jovanović zahteval približevanje KPJ srbskim drobnoburžoaznim in kmečkim množicam, »ki jim mora praktično pojasniti potrebo po boju proti srbski hegemoniji in za popolno nacionalno svobodo v Jugoslaviji«. To mora narediti tudi zato,

ker »smo zlasti mi iz Srbije... boj proti srbskemu šovinizmu bili precej mlačno«. Tudi za »levico« je torej ostalo odprto vprašanje ponovnega »odkrivanja« Svetozarja Markovića.

Srbskemu narodu je seveda takoj bilo treba pokazati neko perspektivo... Bolj ali manj izrecno so mu vselej ponujali »perspektivo« jugoslovanske nacionalne enotnosti, vendar tokrat z akcijo proletariata, ker je buržoazija svojo priložnost že zapravila. To je prišlo celo v resolucijo tretje državne konference, v kateri so še vedno iluzorno trdili, da je nastanek jugoslovanske države leta 1918 »pomenil nastanek objektivnih pogojev za proces formiranja enega naroda iz treh sorodnih« in da je bil samo »zaradi razrednih interesov celotne buržoazije in vsiljevanja monarhije zaustavljen proces formiranja enega naroda«. Tej napačni tezi jej logično sledila »tolažba«, da bo prav KPJ z bojem za priznanje pravice narodov do samoodločbe omogočila, da bo konec koncev državno zedinjenje vendarle lahko »izpolnilo svoje poslanstvo«. To je pomenilo, da zgodovinsko uresniči ne enakopravnost narodov, temveč njihovo amalgamiranje ali asimilacijo, kakor je pač kdo to hotel razumeti

V vsej razpravi, če jo gledamo z današnjega zgodovinskega razgleda, je bilo vendarle najpomembnejše tisto praktično stališče o narodnem vprašanju, ki je bilo končno sprejeto. To stališče in razvoj njegovega oblikovanja sta prikazana v nekem poročilu o razpravi, napisanem za Kominterno konec leta 1923. V njem najprej opisujemo stališče Sime Markovića, nato pa nadaljujejo: »Drugi tovariši (Novaković, Jovanović) pravijo, da se mora partija pri nacionalnem vprašanju držati federalističnih pozicij v duhu drugih opozicijskih strank. To mnenje so v zadnjem času nekoliko spremenili mladi tovariši iz Hrvatske in Slovenije. KPJ mora postaviti narodno vprašanje kot izhodišče za vse prihodnje nastope partije, ker prav nacionalni konflikti ustvarjajo ugodna tla za revolucionarna gibanja. Nacionalnih konfliktov ne smemo potiskati v ozadje niti zanikati, temveč nasprotno, moramo jih poudarjati in zaostrovati, jih prenašati na razredna tla, z agitacijo in propagando prepričevati široke množice delovnega ljudstva in malomeščanstva o nemoči meščanskih strank, da branijo njihove interese, in paralizirati Radićevo stranko s spretno taktiko enotne fronte — to je strateški načrt prihodnje aktivnosti partije, za katerega se zavzemajo njeni najmlajši elementi...«

Ta taktično-strateški koncept je prišel tudi v znano resolucijo tretje državne konference, ki je bila v Beogradu od 1. do 4. januarja 1924, kot njena temeljna vsebina. Resolucija je brez alternativnih stališč ugotovila, da »... države Srbov, Hrvatov in Slovencev ni mogoče imeti za homogeno nacionalno državo z nekaj nacionalnimi manjšinami, temveč za državo, v kateri vladajoči razred enega (srbskega naroda) zatira druge narode... Neposredni rezultati uvajanja takšne hegemonije (so) obrambno zbiranje hrvatskega in slovenskega naroda in nacionalnih manjšin ter gibanja za avtonomijo Črne gore, Bosne in Vojvodine in za neodvisnost Makedonije... V konkretnih razmerah je interes zgodovinskega napredka in osvobodilnega boja delovnega ljudstva..., da se z združevanjem delovnega ljudstva (vseh) narodov v skupnem boju proti kapitalizmu ustvarijo pogoji za ustanovitev federativne (zvezne) delavsko-kmečke republike v Jugoslaviji, na Balkanu in v Podonavju... Priznanje pravice do samoodločbe vse do odcepitve pomeni dosleden in odločen boj proti reakciji in za ustvarjanje takšnega političnega položaja, ki bo omogočil popolno pravico do samoodločbe narodov... S tem, ko NDPJ (KPJ) priznava pravico do odcepitve, ne trdi, da je ta odcepitev vselej tudi smotrna... Zedinjenje srbskega, hrvatskega in

slovenskega naroda v skupno državo leži v smeri zgodovinskega napredka in interesov razrednega boja proletariata... Na podlagi tega osnovnega stališča se bo NDPJ (KPJ) bojevala za to, da s takšnim svobodnim odločanjem vsakega naroda pride do (...) njihovega prostovoljnega federativnega (zveznega) zedinjenja... NDPJ (KPJ) podpira boj za samoodločbo narodov proti nacionalnemu zatiranju... NDPJ (KPJ) bo vselej ohranila svojo popolno samostojnost (...) in zastopala interese delavskega razreda in vsega izkoriščanega delovnega ljudstva... Pri tem je naloga NDPJ (KPJ), da uresniči popolno enotnost delovnega ljudstva zatirajočega in zatiranih narodov, da med srbskim narodom poudarja, da ne more biti svoboden noben narod, ki zatira svobodo drugih narodov (...) in da med zatiranimi narodi stalno prikazuje razredni značaj samoodločbe, federacije in avtonomije...«.

Iz resolucije je bilo torej jasno videti namero KPJ, da se bo bojevala, da bi s svobodnim odločevanjem slehernega naroda ustvarila njihovo federativno državno ureditev.

Med razpravo leta 1923 so se pojavile tudi izrazitejše analitične ocene o tem, da Makedonci in Črnogorci pomenijo samostojni nacionalni individualiteti. Sklepi tretje konference sicer res niso tako jasni glede tega, vendar so v njih ugotovili obstoj gibanj za avtonomijo Črne gore, Bosne in Vojvodine in za neodvisnost Makedonije. Stališče o neodvisni Makedonijij z delavsko-kmečko vlado, ki bo prostovoljno vstopila v federacijo neodvisnih balkanskih republik, nekateri avtorji danes razlagajo tako, kot da je tretja konferenca že sprejela stališče o »dezintegraciji« Jugoslavije. Toda to ni res. Iz razprave v letu poprej in tudi iz argumentacije samega Sime Markovića jasno izhaja, da so makedonsko in jugoslovansko vprašanje takrat imeli za ločeni vprašanji. Natančneje, menili so, da ločitev Makedonije ne pomeni tudi konca Jugoslavije ali odstopanja od načelnega jugoslovanskega stališča.

Prav gotovo glavni namen ni bil v tem, da bi resolucija definirala najboljšo obliko rešitve narodnega vprašanja v Jugoslaviji in da bi izdelovala racionalne državnopravne programe. Glavni namen je bil, da bi našla pot k revoluciji v Jugoslaviji. Najpomembnejše je to, da se je KPJ usmerila k delovanju med narodi in znotraj njih samih. To je vnesla tudi v bistvo svoje revolucionarne usmeritve za prihodnost. Sama logika takšne usmeritve je ob doslednem izvajanju na koncu morala pomagati komunistični partiji, da preseže tudi tiste očitne slabosti pri objektivnem razumevanju nacionalne problematike v Jugoslaviji, ki so še obstajale (zanemarjanje vprašanja srbskega naroda, premajhno poglabljanje makedonskega in črnogorskega vprašanja, neodkrivanje vprašanja Muslimanov in, zgodovinsko najvažnejše, družbeni pomen narodov v socializmu).

Sklepi tretje konference ne pomenijo samo kakovostno novega pristopa KPJ k vprašanju, ali je Jugoslavija država enega ali več narodov, temveč tudi kakovostno novo razumevanje družbene vsebine narodov in nacionalnih gibanj. Rekli bi lahko, da je to bilo srečanje KPJ z narodi kot družbeno-zgodovinskimi pojavi Jugoslavije. Kritike ni vzdržala niti trditev, da je nacionalni boj samo izraz konkurenčnega boja med buržoazijami posameznih narodov, niti to, da je to vprašanje treba reševati z revizijo ustave, ne pa z revolucionarnim bojem, da bi bila torej ustavna rešitev menda v interesu proletariata, ker ni neposredno zainteresiran za nacionalni boj, temveč samo toliko, kolikor to vprašanje ovira njegov razredni boj proti vladavini kapitalizma. Nasprotno! Zdaj so spoznali, da mora proletariat zavzeti aktivno stališče

do narodnih gibanj kot takšnih, ker v njih sodelujejo široke množice, zlasti kmečke, brez katerih revolucionarni boj ni mogoč. To je bil odločilen začetek revolucionarnega reševanja zgodovinskega vprašanja o odnosu delavskega gibanja do narodov in njihovih problemov. To je bil začetek uvidevanja, da pri narodih Jugoslavije ne gre za pogojne, temveč za dokončne narode z vsemi njihovimi slabostmi in odlikami, oziroma da je v njih treba gledati predvsem družbene pojave, nastale v dolgem zgodovinskem procesu skupnosti ljudi s svojimi določenimi političnimi interesi in razmeroma stalnimi tendencami. Tretja konferenca pa ni pomenila tudi konca polemičnega razpravljanja. V nadaljnjem razvoju tega razpravljanja so se stališča postopno ujela z delitvijo na levo in desno frakcijo. Prva je vztrajala pri priznavanju pravice narodov do samoodločbe, medtem ko je druga to pravico še naprej zanikala. Zelo blizu stvarni oceni položaja je Titovo opozorilo, izrečeno na petem kongresu KPJ, da so omenjena razhajanja potekala v partijskem vodstvu, stališča tretje državne konference pa je sprejelo celotno članstvo.

Polemika se je razvila tudi pri vprašanju, ali je narodne probleme mogoče rešiti pred socialistično revolucijo ali šele po njej. V začaranem krogu ostrega argumentiranja ni šlo, to je danes jasno mogoče videti, samo za frakcijske spopade. V njihovi globini so se skrivala tudi tavanja glede vprašanja odnosa med revolucijo in narodom, to pa je bilo še nerešeno v celotnem mednarodnem delavskem gibanju .

Po skupščinskih volitvah leta 1923 se je nadaljeval politični boj za ohranitev ali revizijo vidovdanske ustave. Pašićeva Narodno radikalna stranka je sprva navezala neposredne stike s predstavniki Hrvatske republikanske seljačke stranke, Slovenske ljudske stranke in Jugoslovanske muslimanske organizacije v Zagrebu in jih z določenimi obljubami skušala pridobiti, da bi priznali ustavo in sodelovali v skupščini. Te obljube je celo dala na papir (Markov protokol«). Toda kmalu so radikali vse zanikali in skušali utrditi svojo vladavino brez popuščanj hrvatskemu meščanstvu in drugim. Res se niso mogli sporazumeti z drugo stranko centralizma, vendar se jim je posrečilo ostati na vladi, ker niti SLS niti JMO nista hoteli nastopiti s kako odločnejšo avtonomistično politiko, v posameznih trenutkih pa sta vlado celo podpirali. Nista si želeli zapreti stranskih vrat za nenačelno mešetarjenje z režimom in za udeležbo pri oblasti. Po drugi strani se je Stjepan Radić odločil zaostriti pozicijo HRSS, toda ne z razvijanjem odločnejšega gibanja, oprtega na množice hrvatskih kmetov, temveč z iskanjem pomoči v tujini, pri čemer ni izključeval niti Italije, znane nasprotnice nastanka in obstoja Jugoslavije. Na domačih tleh se je usmeril v dajanje dramatičnih in ostrih izjav, ki so šokirale prijatelje jugoslovanske skupnosti ne glede na njihovo narodnost. Sredi leta 1923 se je Stjepan Radić odpravil v tujino, posedal po predsobah v Parizu in Londonu in končno odpotoval v Moskvo, kjer se je poleti 1924 pridružil Kmečki internacionali. Med to dolgo Radićevo odsotnostjo se je začela spreminjati politična taktika HRSS, v katero se je hrvatska buržoazija že na široko vgnezdila in v kateri se je kot vodja vse bolj uveljavljal Vladko Maček. Vodstvo HRSS je za začetek privolilo v ustanovitev opozicijske zveze (»bloka«) ne samo s proticentralističnima SLS in JMO, temveč tudi s centralistično Jugoslovansko demokratsko stranko, ki je bila trenutno potisnjena stran od vladanja. Šlo je za tisto krilo JDS v Srbiji, ki se je zbiralo okrog Ljube Davidovića. Hkrati je HRSS sklenila, da

opusti taktiko bojkotiranja skupščine v Beogradu in je tja poslala del svojih zastopnikov.

Ustanovitev opozicijskega bloka je pripeljala do končnega razcepa v Jugoslovanski demokratski stranki. Omenili smo že, da se je odcepilo krilo Svetozarja Pribićevića in se osamosvojilo kot Samostojna demokratska stranka (SDS). V njej so se zbrali predstavniki srbske meščanske politike iz »prečanskih« dežel ter unitaristični in za centralizem zagreti hrvatski in »mladi« slovenski liberalci. Ta stranka je bila v naslednjih letih najodločnejši pomočnik centralizma, sam Pribićević pa izvajalec politike »trde roke«, to je policijskega nasilja ne samo proti federalistom, temveč zlasti proti KPJ. Za takšno politiko se je Pribićeviću ponujalo obilo priložnosti, saj se je SDS trikrat pridružila radikalom v skupni vladi, resor ministra za notranje zadeve pa je pripadel njemu. To so bile vlade »režima PP« (Pašić-Pribićević), s pomočjo katerega sta se dvor in velikosrbska buržoazija pripravljala zlomiti odpor HRSS in drugih nasprotnikov; vidovdanska ustava in obramba le-te pa sta jima rabila kot zunanja fasada za to. Že takrat je kralj vse bolj odkrito kršil ustavne pravice skupščine in vnovič omogočal vladam, da so v kritičnih trenutkih vladale absolutistično, brez parlamenta, ker je skupščino samovoljno zapiral za cele mesece.

Leto 1924 je bilo vrhunec napadalne dejajvnosti organizacij, ustanovljenih po zgledih francoskega nacionalizma in iz fašistične Italije. To so bile Organizacija jugoslovanskih nacionalistov (Orjuna), Hrvatska nacionalna organizacija (HRNAO) in Srbska nacionalna organizacija (SRNAO). V idejah in metodah teh organizacij je bilo veliko fašističnih potez: »revolucionarna« frazeologija, vojaška disciplina, naklonjenost popolnemu centralizmu pri vodenju, dejansko nasilje v terorističnih akcijah, zlasti pa še boj proti delavskemu gibanju, prizadevanja, da bi delavce potegnili v nacionalne sindikate in jih odvrnili od razrednega boja. SRNAO je nastopala kot nosilec izključno srbskega nacionalizma, podobno HRNAO glede hrvatskega, medtem ko je bila Orjuna izraz centralističnih nacionalno-unitarističnih elementov, predvsem iz hrvatskih in slovenskih dežel. Orjuna se je prikazovala tudi v vlogi branilca trdne, nacionalno enotne Jugoslavije proti komunizmu in separatizmu s popularnim argumentom, da je lahko samo takšna Jugoslavija opora slovenski in hrvatski manjšini v Italiji v odporu proti denacionalizaciji. Takšna demagogija ni ostala brez širšega odmeva. Njen pravi značaj je odkril šele odločen odpor revolucionarnega delavstva, ki je na pobudo Skoja in KPJ ustanovilo proletarske akcijske čete. Največjega pomena je bil oborožen spopad delavstva z Orjuno 1. junija 1924 v Trbovljah; podobno se je razvijal organiziran odpor delavstva tudi na drugih območjih, v Dalmaciji, Zagrebu, Slavonskem Brodu in drugih krajih. Očitno je postalo, da se ost Orjune obrača proti delavstvu, ne pa proti sovražnikom Jugoslavije. Spopade z Orjuno je režim PP izrabil za nov udarec po svojem glavnem nasprotniku, delavskem gibanju. Vlada je 12. julija 1924 prepovedala delovanje vseh legalnih organizacij KPJ: Neodvisne delavske stranke Jugoslavije, Neodvisnih sindikatov in Zveze delavske mladine Jugoslavije (»mala obznana«).

Razumljivo je takšna politika režima in njegovih pomožnih organizacij spodbujala revolucionarno nasprotovanje delavskega gibanja. Hkrati se je zaostroval tudi notranji spopad v partiji. Prav takrat (od 1. junija do 8. julija 1924) se je sestal peti kongres Kominterne v Moskvi.

Po mnenju avtorice, ki se je veliko ukvarjala s problemi dejavnosti Kominterne in njenega vpliva na Komunistično partijo Jugoslavije, je ta

kongres izhajal iz poraza evropske proletarske revolucije — ki bi temeljila na enotni proletarski fronti, katere enotnost pa se je razbila zaradi odpora socialne demokracije, njenega nasprotovanja tako revoluciji v načelu kakor praksi ruski boljševikov. To je spodbudilo izvršni komite Komunistične internacionale, da poišče zaveznike v vrstah zatiranih narodov in narodnih manjšin znotranj evropskih držav in tudi v njihovih kolonijah.[207] Peti kongres Kominterne je zato namenil veliko pozornosti narodnemu vprašanju. V zgodovino jugoslovanske revolucije je prišel predvsem zato, ker je Komunistični partiji Jugoslavije določil taktiko, ki ni bila v skladu niti s stvarnimi zgodovinskimi razmerami niti s stališči jugoslovanskih komunistov. To neskladje med objektivno in subjektivno realnostjo v Jugoslaviji in pa direktivami Kominterne izhaja po mnenju iste avtorice iz pomanjkljivosti, ki jih kažejo temeljna izhodišča govornikov na tem kongresu Kominterne v nacionalnem in kolonialnem vprašanju. G. Vlajčić to pomanjkljivost razloži kot »uporabo nacionalnega in kolonialnega vprašanja pri destabilizaciji kapitalističnega sistema, ne pa boj proletariata za vodilno vlogo v narodu«.

Res je bil ta pomanjkljivost bistvenega pomena. Sicer pa sta bila ves zgodovinski potek revolucije v Jugoslaviji in njena zmaga odvisna od sposobnosti KPJ, da jo preseže. Preseganje te »pomanjkljivosti« v odnosih med revolucijo, delavskim razredom in narodi ima prav v Jugoslaviji značaj epohalne usmeritve delavskega gibanja, ki je velikanskega pomena za sam revolucionarni proces ne samo v obdobju osvajanja oblasti za delavski razred, temveč tudi v naslednjem obdobju »vladavine proletariata«.

Resolucija petega kongresa Kominterne o narodnem vprašanju v Jugoslaviji je v razprave o pravici narodov do samoodločbe in v zvezi z njimi prinesla nepričakovan zasuk. Ta resolucija ni samo podprla načelnih stališč levice v KPJ, temveč je šla še naprej. Pravici do samoodločbe je dala tudi popolnoma določno konkretizacijo. V sedmi točki resolucije je rečeno: »Ker v Jugoslaviji obstaja množično gibanje proti narodnemu zatiranju, v vseh njegovih oblikah za samoodločbo (resolucija torej predpostavlja, da obstaja tudi zahteva po odcepitvi), ima narodni problem aktualno in ostro obliko in neposredno zadeva interese delovnih množic. Zato se mora splošno geslo o pravici narodov do samoodločbe, ki ga poudarja KPJ, izraziti v zahtevi po izločitvi Hrvatske, Slovenije in Makedonije iz sestave Jugoslavije in po ustanovitvi neodvisnih republik iz njih.«

To stališče iz resolucije je že bilo predmet številnih političnih in zgodovinopisnih razpravljanj. Ponavadi so ga označili kot direktivo Kominterne Komunistični partiji Jugoslavije, da naj si prizadeva za »razbijanje« Jugoslavije. Takšne razlage zanemarjajo celoto te iste resolucije. Le-ta namreč ni postavila imperativne naloge, da se mora KPJ bojevati za razbijanje jugoslovanske države, temveč ji je dala nalogo, *»da vodi odločen boj proti nacionalnemu zatiranju* v vseh njegovih oblikah«, da *»aktivno sodeluje v* sodobnem *boju za revizijo ustave«* in da *pridobi »čimveč poroštev za politične pravice in svoboščine delovnih množic* zatiranih narodov«, kar vse je pomenilo delovanje *znotraj* obstoječe države. Venarle pa je v resoluciji nedvoumno govor o izločitvi Hrvatske, Slovenije in Makedonije iz sestave Jugoslavije kot o konkretizaciji, in to obvezni, splošnega gesla o pravici narodov do samoodločbe.

Ko razpravljamo o pomenu teh stališč in direktiv, moramo seveda vselej brati in analizirati celotno besedilo resolucije, ne pa izhajati iz njegovih parafraz, ki so pogosto zelo netočne. Kakšno koncepcijo

izraža ta resolucija? Odgovor je mogoče najti v tretji točki resolucije, v kateri je rečeno, da si KPJ s tem, ko podpira nacionalna osvobodilna gibanja, stalno prizadeva *»izvleči ta gibanja izpod vpliva buržoazije* in jih povezati s splošnim bojem delovnih množic (vseh narodov — torej tudi srbskega) proti buržoaziji in kapitalizmu«. V naslednjem stališču je še poudarjeno, da je »nacionalno vprašanje v Jugoslaviji... vprašanje revolucionarnega boja *v vsej* Jugoslaviji«.

Realni cilj koncepcije, ki se izraža v resoluciji Kominterne, je izolirati buržoazijo in množice pritegniti k delavskemu gibanju. V okviru narodnih gibanj bodo to dosegli z zaostrovanjem zahteve za priznanje pravice do samoodločbe in njenim preoblikovanjem v geslo za izločitev, za odcepitev. To je bila, lahko bi rekli, ideja o nekakšnem licitiranju v radikalizmu narodnega boja v besedah. Ta ideja se je nato pojavljala v raznih fazah in variantah vse do leta 1934. Rodoljub Čolaković je dobro orisal njeno bistvo, ko je dejal, da je šlo za to, »da bi prelicitirali vodstvo HSS«.[208]

Na podlagi analize dokumentov petega kongresa Kominterne, zlasti pa z analizo referata Manuilskega, sklepa G. Vlajčić, da je Kominterna imela v svojem programu zahtevo po dezintegraciji jugoslovanske buržoazne države. Na podlagi analize dokumentov KPJ od tretje državne konference do četrtega kongresa (1928) pa sklepa, da je takšno zahtevo imela v svojih programih tudi KPJ oziroma da jo je delno sprejel tudi del vodstva KPJ, zlasti levica, in to v drugi polovici leta 1924. Posredno izraža prepričanje, da so bila stališča petega kongresa Kominterne (ki »vnašajo novo zmedo«) v določeni meri tudi posledica bivanja Stjepana Radića v Moskvi in njegovih pogovorov s Kmečko internacionalo. »Le-ti (sklepi petega kongresa Kominterne) hkrati tudi potrjujejo, da je treba pogovore Kmečke internacionale in S. Radića razumeti samo kot epizodo brez večjega pomena za Kominterno, vendar zelo škodljivo za KPJ.« »Epizoda« so torej stiki Stjepana Radića s Kmečko internacionalo, za KPJ pa so »zelo škodljivi« sklepi petega kongresa Kominterne. Logično izpade, da bi bili ti sklepi posledica prvih, epizodnih pogovorov.

»Kako so se razvijali pogovori med vodstvom Kmečke internacionale in S. Radićem, nam ni znano,« piše G. Vlajčić. »Koliko so v pogovorih S. Radića in Kmečke internacionale omenjali problem ohranitve ali dezintegracije jugoslovanske države, nam ni znano....« »Koliko je na njegova (Manuilskega) stališča vplival sam S. Radić, nam ni znano, vendar je njegova vloga v taktični zamisli Kominterne očitno precenjena.« »Po razlagi G. Vlajčića namreč Manuilski »hoče prepričati jugoslovanske komuniste o nujnosti dezintegracije jugoslovanske države«. Ob koncu se G. Vlajčić v zvezi z zahtevo po izločitvi še enkrat sprašuje: »Zanimivo bi bilo zvedeti, ali je imela ta zahteva petega kongresa Kominterne podporo (!) S. Radića ali je šla mimo njega, računajoč na radikalne sile znotraj HRSS?« K temu vprašanju dodaja svoj vtis: »Poraja se vtis, da je Kominterna skušala ponuditi hrvatskemu kmetu več, kot mu je ponujal S. Radić.«

Iz teh razmišljanj se poraja vtis, da avtorica dopušča takó podmeno, da je bilo zaostrovanje Kominterne glede izločitve Hrvatske itd. v zvezi z morebitnim podobnim stališčem S. Radića, izraženim v pogovorih v Moskvi, kakor podmeno, da je Kominterna imela takšno zaostrovanje za potrebno ne glede na S. Radića. Pisec te knjige se ni posebej ukvarjal s preučevanjem HRSS in S. Radića, vendar šteje za svojo dolžnost, da opozori na razlago tega problema, še več, na pričevanje o njem, ki lahko, če ga sprejmemo, v marsičem razplete ves ta sklop vprašanj. To so

intervencije Dušana Kermavnerja na simpoziju ob obletnici oktobrske revolucije in ustanovitve KP Slovenije, ki je bil v Ljubljani od 2. do 4. novembra 1967 (gradiva s tega srečanja so bila objavljena takoj po njem).[209]

Dušan Kermavner (1903—1975) je bil že v dvajsetih letih med vodilnimi komunisti v Sloveniji, leta 1928 pa je bil sekretar pokrajinskega komiteja KPJ za Slovenijo. Preganjali in zapirali so ga, tako da je več kot pet let prebil v zaporih kraljevske Jugoslavije. Po osvoboditvi je bil znan kot zgodovinar in avtor mnogih temeljnih del iz politične zgodovine Slovencev 19. stoletja, zlasti študij o delavskem gibanju socialnodemokratskega obdobja. Znan je tudi po tem, da je v svojih delih uspešno izostroval delavskorazredno stališče.

Kermavner je bil navzoč na petem kongresu Komunistične internacionale (kot delegat na kongresu mladinske internacionale, ki je potekal v istem času). Poglejmo njegovo pričevanje:

»O tem, kako in po kom se je v razpravljanju na V. kongresu ta pravica (naroda) do odcepitve nepričakovano prevesila k sprejemanju odcepitve, mi je kot udeležencu tistih razpravljanj ostalo nekaj v spominu. Omeniti moram, da je prav tedaj bil v Moskvi tudi Stjepan Radić, ki je že brž po svojem prihodu tja konec maja 1924 priglasil vstop svoje Hrvatske republikanske seljačke stranke v rdečo Kmečko internacionalo, a se je sicer strogo omejeval na stik s predstavniki sovjetskega zunanjega ministrstva ter je odklanjal vsakršen razgovor z jugoslovanskimi komunisti. Na komisijo je eden izmed Rusov — morda je bil ravno Buharin (očitno je bil to Manuilski — J. P.) — prinesel informacijo od Čičerina, takratnega komisarja za zunanje zadeve, da od Radića z nalašč v to smer zastavljenimi vprašanji ni in ni mogoče dobiti nobene izjave, da bi želel od Srbov odcepljeno Hrvaško. V obravnavi o stališču Sime Markovića v njegovi knjigi Nacionalno pitanje u svetlosti marksizma pa je Buharin (?) temperamentno zavračal Markovićevo stališče, češ da marksisti načelno nasprotujejo razbijanju državnih skupnosti v njihove narodnostne dele. Označil je to stališče kot zastarelo in poudaril, da nimamo nobenega razloga, da bi morali ohranjati države z več narodnostmi, če te hočejo iti narazen. Zakaj ne bi bile namesto ene Jugoslavije štiri neodvisne republike, je vprašal in nato tudi — vsekakor z državnega sovjetskega vidika, ne z vidika kakšne revolucionarne strategije — izjavil, da ima Sovjetska zveza rajši za sosede več manjših držav kakor eno veliko (pri tej misli mu niti ni šlo za Jugoslavijo, ki ni bila sovjetska soseda). Mislim, da je tedaj Buharin (?) prvi dal pri razpravljanju o narodnem vprašanju v Jugoslaviji pod vprašaj državni okvir, kar je sprožilo pri manjšini jugoslovanske delegacije iz frakcije Sime Markovića hudo prizadetost, toda čutiti je bilo, da je presenetilo tudi predstavnike večinske frakcije s Trišo Kaclerovićem na čelu. Da se je potem v resoluciji V. kongresa Buharinova (?) sugestija izrazila v nekakšnem — ne docela jasnem — »presežku« od pravice do odcepitve k sami odcepitvi, takrat sploh nisem opazil. Poudaril bi rad končno, da nikdar — niti takrat niti pozneje — jugoslovanski komunisti v smislu sklepov, ki sem jih označil za nespametne, tudi ne po docela jasnih sklepih IV. kongresa (KPJ) niso mogli stopnjevati svoje akcije proti šestojanuarski diktaturi v nekaj, kar bi lahko označevali kot »razbijanje Jugoslavije«. Branili so pravico nesrbskih narodov do samoodločbe in do samostojnosti, ki jo jim je hegemonizem odrekal in jih dušil. Komunisti so nastopali kot najradikalnejši nasprotniki hegemonističnega sistema, toda kot izrazitelji skupnega boja vseh narodov Jugo-

slavije se nikdar niti za trenutek niso mogli ujeti v soglasje s šovinističnimi razbijalci ne samo tiste Jugoslavije, ampak tudi skupnosti jugoslovanskih narodov. Tako so tisti nespametni sklepi vseskozi ostajali na papirju, to je, KPJ jim v praksi ni sledila. V tej luči je tudi treba gledati na revizijo sklepov, ki jo je zahteval spremenjeni mednarodni položaj po prihodu nacionalsocializma v Nemčiji na oblast in po utrditvi na njej. Spor okrog revizije v letu 1936 ni presegal mej emigrantskega vodstva in njegovih papirjev, medtem ko komunistom v Jugoslaviji ni bilo treba loviti koraka z razvojem, ko so se naravno in samo ob sebi umljivo docela prevesili k najširšemu protifašističnemu boju, h kateremu je mogla prispevati tudi izrecna privolitev na državni okvir od fašističnih sil ogroženih jugoslovanskih narodov.«

V tem smislu Kermavner nadaljuje: »Po mojem mnenju tudi najskrajnejše med tistimi formulacijami (6. kongresa KPJ) niso privedle komunistov k separatističnemu »državičarstvu«, ki jim je bilo in jim je moralo ostati tuje. Zavedati se moramo, da niso nikdar mogli izhajati od šovinističnega separatizma, marveč le od leninistične teorije o pravici narodov do samoodločbe vključno do odcepitve, da so zaradi nje sicer privolili tudi v možnost odcepitve nesrbskih narodov, toda pri tem predvsem vezali revolucionarne sile vseh narodov Jugoslavije v skupen boj proti sistemu narodnega zatiranja. Tako zastavljam to stvar na temelju lastnega izkustva. Ne samo da sam nikdar nisem gledal na narodno vprašanje v Jugoslaviji kot na izhodišče za razhod jugoslovanskih narodov, tudi med drugimi komunisti, ki sem jih srečeval cele kolone — bodisi na prostosti ali po zaporih od Ljubljane in Maribora prek Lepoglave in Sremske Mitrovice do Beograda — in se s številnimi zbližal, nisem opazil kaj takega. V prav nobenem nasprotstvu s tem mojim prikazovanjem ni okolnost, da smo v Sloveniji kajpak pisali in govorili o svobodni Sloveniji, saj smo lahko samo s takšnim geslom izpovedali svoje dosledno nasprotovanje naši razkosanosti (med državami) in nasilnemu hegemonističnemu sistemu v »narodni« državi.«

To so glavni deli izjave Dušana Kermavnerja. Upoštevati jih moramo tako zaradi njegove osebnosti kakor zaradi njihove vsebine, zlasti pa kot osebno pričevanje o razpravah, ki so potekale na petem kongresu Kominterne. Pri tem pa je razumljivo treba računati na vse pasti, v katere lahko zaide človekov spomin.

Če se zdaj ozremo na že navedene sodbe Gordane Vlajčić, bi rekli, da se potrjuje njeno mnenje, da so stališča Kominterne, zlasti njenega petega kongresa, v odnosu do Jugoslavije izhajala predvsem iz njenih splošnih ocen položaja v Evropi, ne pa izključno iz preučevanja in poznavanja samih jugoslovanskih razmer. G. Vlajčić pri tem ni osamljena. O tem so pisali in pišejo tudi zgodovinarji v drugih državah. Zanimivi so sklepi, do katerih je prišel odličen poznavalec te tematike, profesor univerze v Brnu Josef Kolejka.

Za dvajseta leta navaja Kolejka kot odločilen okvirni dejavnik negativno oceno, ki so jo versajske pogodbe dobile v Kominterni in da je ta kot nalogo mednarodnega revolucionarnega gibanja določila razbijanje versajskega sistema in tudi zanikanje buržoazne državnosti. V tem sklopu je Kominterna zahtevala od posameznih komunističnih partij, da v svoje programe sprejmejo pravico narodov do samoodločbe, in tudi pravico do odcepitve, zlasti tam, kjer partije te pravice niso poudarjale in kjer so na podlagi realne stvarnosti priznavale dane države kot svoje področje razrednega boja, pri čemer Kolejka navaja Jugoslavijo, ČSSR in Romunijo. V afirmaciji načela pravice do samoodločbe v

politiki teh partij je Kominterna videla tudi stopnjo njihove boljševizacije. To načelo se je v programih posameznih KP utrjevalo postopno, končno pa na petem kongresu KI, pravi Kolejka. Poleg pravice do odcepitve pa so poudarjali tudi možnost federativne rešitve odnosov v okviru danih državnih tvorb, toda — gledano v celoti — so v krogu Kominterne vztrajati pri razbijanju versajskega sistema vse od leta 1933 do 1934. V času svojega šestega kongresa (1928) je Kominterna zahtevala od komunističnih partij radikalno taktiko pri narodnem vprašanju. Menda na podlagi izkušenj iz gibanj Ukrajincev, Belorusov, besarabskih Moldavcev in drugih je KI dajala direktive za razvijanje narodnoosvobodilnih gibanj tudi v obliki partizanskega vojskovanja. Direktive v smislu krepitve agitacije komunističnih partij za samoodločbo in osvoboditev oziroma za razbijanje večnacionalnih držav niso opravičevali samo s prokomunističnimi simpatijami zakarpatskih Ukrajincev — Rusinov, ali Makedoncev in drugih — temveč so opozarjali tudi na to, da je treba uspehe nekaterih buržoaznonacionalističnih strank zatiranih narodov (in narodnosti) oceniti kot rezultat agitacije za samoodločbo in osvoboditev ter premajhne pozodnosti komunistov do te pravice. Sklepamo lahko, pravi Kolejka, da je KI v gibanju neenakopravnih narodov (narodnosti) proti režimom danih držav videla močan protikapitalistični, destruktivni in revolucionarni faktor.[210]

Na posvetovanju v Iloku o nastanku jugoslovanske države (1979) je obrobno stekla tudi razprava o izvoru koncepcije petega kongresa Kominterne v odnosu do jugoslovanskega državnega okvira. Brez pomisleka so govorili »o aktivnostih (!?) KPJ za razbijanje Jugoslavije med obema vojnama« kot problemu zgodovinopisnih raziskav. Eden izmed udeležencev v razpravi je navedel trditev nekaterih sovjetskih zgodovinarjev, da je Kominterna to stališče sprejela kot stališče jugoslovanskih komunistov, predvsem Filipa Filipovića. Drug udeleženec je na podlagi samostojnih raziskav menil, da je to idejo dala Balkanska komunistična federacija na pobudo bolgarskega vodstva in da sta imela v tem smislu glavno besedo na četrtem kongresu KPJ predstavnika Kominterne Palmiro Togliatti in Römmele. Tretji udeleženec je s konkretnim primerom pokazal, kako je pokrajinski komite KPJ za Slovenijo razveljavil in preprečil mladinski letak, ki je o Kraljevini SHS govoril v smislu Kominterne, in zavzel stališče, da komunisti niso za razbijanje Jugoslavije. Četrti je izrazil mnenje, da je treba zgodovinski izvor za posamezna napačna politična stališča KPJ leta 1924 in pozneje iskati v sistemu Kraljevine SHS. »Zgodovinsko krivdo brez dvoma nosijo centralistične in hegemonistične sile. Spodkopavale so temelje skupne države in bile krive, da je v njej nastalo peklensko vzdušje nasilja, terorja in denacionalizacije.« Kaže, da so vsi sprejeli stališče, da je treba »o tem dobiti bolj meritorno in podrobno pojasnilo«.[211]

To je res treba storiti. Toda po našem mnenju nobeni »tajni« izvori gesla o obveznosti odcepitve ne bodo pojasnili vsega tega problema, če ga bomo obravnavali izključno na državnopravni ravni. »Izvor« ni skrivnosten. To je bilo iskanje poti za revolucionarni preboj na območju Jugoslavije, Balkana in širše. To ni bilo iskanje najboljšega državnega okvira. Odgovor na vprašanje, katera revolucionarna skupnost kot država, je bil prepuščen revoluciji, da ga sama določi s svojo zmago. Revoluciji pa so bile prepuščene in priznane vse možnosti. Že s tem, da so revolucionarni preboj pričakovali prav na območju Jugoslavije, ne pa zunaj nje, je bil sugeriran tudi odgovor, ki ga bo dala revolucija. Tako

je konec koncev tudi bilo. Jugoslavija je bila rešena z revolucijo, ne pa narobe.

Režim Pašić-Pribićević si je na vse kriplje prizadeval preprečiti »nevarnost«, ki se je pojavila po pristopu HRSS h Kmečki internacionalni. Niso smeli dovoliti, da bi se ta stranka resnično radikalizirala in da bi prišlo do zveze med revolucionarnim delavskim gibanjem in hrvaškimi kmečkimi množicami. Zato se je vlada z nasiljem spravila nad HRSS. Konec leta 1924 je uporabila zakon o zaščiti države za prepoved stranke, njenih organizacij in tiska; del vodstva, predvsem samega S. Radića, je zaprla in obtožila veleizdajstva. Hkrati je vlada računala tudi na politično že prevladujoč meščanski element v HRSS in pričakovala, da le-ta prav zaradi svojih razrednih koristi ne bo tvegal kake radikalne akcije, ki bi se oprla na hudournik bojno razpoloženega hrvaškega preprostega ljudstva. In res, hrvatska buržoazija v HRSS nikakor ni hotela dopustiti, da bi se hrvaško narodno kmečko gibanje pridružilo revolucionarneu delavskemu. Ker vodstvo HRSS ni moglo računati na intervencijo iz zahodne Evrope — Kraljevina SHS je bila preveč pomembno oporišče pri obkoljevanju Sovjetske zveze — se je vodstvo s S. Radićem na čelu odločilo za sodelovanje z vlado. Toda vladi ni zadoščala samo pripravljenost za sporazum, zahtevala je vdajo in podreditev. Vodstvu HRSS se ta cena ni zdela previsoka, da bi le preprečilo levičarski razvoj na domačih tleh in zasedlo ministrske položaje v Beogradu. Dejstvo, da je preganjana HRSS na skupščinskih volitvah 8. februarja 1925 dobila še bolj množično podporo (kar 533.000 glasov) je v njenem buržoaznem vodstvu samo še okrepilo oportunistične nagnjenosti. V okviru stranke se je namreč že začelo oblikovati plebejsko levo krilo, ki je zahtevalo boj. Zagrebški nadškof Bauer je prepričeval Radića in njegov ožji krog, da je treba sprejeti vladne pogoje. Tako je 27. marca 1925 Pavle Radić, Stjepanov nečak, v imenu HRSS izjavil, da stranka priznava vidovdansko ustavo in celotno politično ureditev, zasnovano na njej, da priznava dinastijo, monarhijo in državno celoto. P. Radić je kot ponos stranke poudaril, da ji je uspelo »obvarovati hrvatski narod pred komunistično okužbo« prav pri vprašanju, ki je bilo na vasi najbolj aktualno, pri agrarni reformi. Izjavil je, da bo HRSS pretrgala stike s Kmečko internacionalo in da je pripravljena sodelovati pri urejanju države na podlagi »dejanske in resnične enakopravnosti« Hrvatov. Kaj je to praktično pomenilo, se je izkazalo že poleti istega leta, ko je bila ustanovljena skupna vlada Radikalne stranke in Hrvatske seljačke stranke — HSS (to je bilo »popravljeno« ime prejšnje HRSS; iz imena stranke so kot neprijetno in znamenje puntarstva izpustili besedo »republikanska«). Kmalu je v to vlado kot prosvetni minister vstopil tudi Stjepan Radić, ki so ga medtem spustili na prostost in rehabilitirali. Tako je (18. julija 1925) zavladal »režim RR« (radikali-Radić).

Zdelo se je, da je meščanstvo Srbije (Pribićevićeva »prečanska« SDS je ostala na cedilu) uveljavilo svoje »vidovdansko stališče«. Porajal se je vtis, da se mu je končno posrečilo streti odpor poglavitne hrvaške stranke, in to brez revizije ustave, samo s preprosto udeležbo HSS v oblasti. Zdelo se je tudi, da je bil s tem zadan odločilni politični udarec grozeči skupni fronti revolucionarnega delavstva in narodnih gibanj.

Ni težko razumeti razočaranje hrvatskega kmečkega ljudstva nad kapitulansko politiko vodstva HSS, ki se je zadovoljilo z ministrskimi položaji in ugodnostmi, nič pa ni doseglo za pravo rešitev hrvatskega vprašanja v interesu tega ljudstva. Narobe, sodelovalo je pri pretkanem izigravanju skupščine in njenih ustavnih pravic na strani nosilcev cen-

tralizma. Hrvatski federalist Ante Trumbić je takrat ugotovil, da Radić zdaj zastopa isti centralizem kot Pašić in da vodi dvojno politiko — eno uradno in drugo za ljudstvo.

Vodja SLS Anton Korošec je v teh mesecih skušal kovati vroče proticentralistično železo za svojo stranko. Zahteval je »zedinjeno Slovenijo«, to je, ponižal je veliko zahtevo slovenskega nacionalnega gibanja. Šlo je namreč samo za združitev mariborske in ljubljanske oblasti v eno administrativno enoto! Svoj nacionalni »radikalizem« je skušal Korošec pokazati z nesmiselnim namigovanjem na slovenski separatizem, to je na »celotno Slovenijo v okviru Italije ali Avstrije«! In to v razmerah, ko je samo dva meseca prej fašistična vlada Italije prepovedala zadnji javni glas Slovencev v Primorju, časopis »Edinost« v Trstu, in ko so fašistični teroristi zažgali uredništvo. Resnica je bila prav to, da je Korošec z zavistjo gledal na »uspeh« HSS v Beogradu in da je že tedaj pripravljal izdajo avtonomističnega programa SLS v zameno za vstop v vlado.

Kmalu se je pokazala tudi priložnost. S. Radić je že v začetku leta 1926 zapustil vlado. Sodelovanje HSS v vladi s posameznimi ministri je trajalo do januarja 1927.

Zaradi izstopa S. Radića iz vlade se je v radikalni stranki pojavila zmeda, Pašičev položaj pa je bil ogrožen. Ves vznemirjen je Pašić na seji radikalnega kluba 17. februarja 1926 popolnoma odkrito spregovoril o svojem pogledu na značaj jugoslovanske države. Po pisanju tiska je trdil, da je ta država nastala brez kakršnegakoli sodelovanja »prečanov«, Slovencev in Hrvatov, da je bila ustanovljena zgolj po zaslugi srbske vojske. Ker je državo ustanovila sama Srbija, mora tudi ostati v takšni formaciji. Imenuje se sicer država Srbov, Hrvatov in Slovencev, toda dejansko in po pravici ni in ne more biti nič drugega kot država Srbija. Povečana Srbija ali Velika Srbija, kakorkoli že, toda prav gotovo samo Srbija.

5. POJMOVANJA O NARODIH V OBDOBJU ČETRTEGA KONGRESA ZKJ

Zaostrovanje pravice narodov do samoodločbe v obveznost je prav gotovo podpirala opozicijo proti Simi Markoviću. Začasni kompromis, ki sta ga sklenili levica in desnica v KPJ in je bil v začetku novembra 1924 oblikovan v tako imenovani platformi sporazuma in v katerem pravice narodov do samoodločbe niso razlagali v smislu obvezne odcepitve, je bil zavrnjen. Plenum CK KPJ sredi novembra 1924 je v duhu priporočil petega kongresa Komunistične internacionale poudaril, »da je dolžnost partije..., da podpira gibanje zatiranih narodov v prid formiranja neodvisnih držav, Hrvatske, Slovenije, Makedonije in Črne gore, in tudi za osvoboditev Albancev.«

Toda že nekaj mesecev pozneje, 30. marca 1925, je Stalin v svojem govoru v jugoslovanski komisiji izvršnega komiteja Komunistične internacionale obrazložil svoj nauk o nacionalnem vprašanju kot v bistvu kmečkem vprašanju, zavrnil tezo petega kongresa Komunistične internacionale in poudaril, da pravica narodov do samoodločbe vse do odcepitve ni v Jugoslaviji nikakršno akademsko vprašanje. Ni stvar marksistov, da posameznim narodom prepovedujejo odcepitev, če do tega pride, toda »da bi se izognili nesporazumom, moramo reči, da pravice do odcepitve ni treba razumeti kot dolžnost, kot nekaj obveznega... Nekateri tovariši imajo odcepitev za obveznost in na primer zahtevajo od Hrvatov, da se odcepijo za vsako ceno. To stališče je nepravilno in ga je treba zavrniti. Ne sme se mešati pravice z obveznostjo.« Opozoril je na popolnoma realno možnost, da se posamezni narodi v določenih razmerah ne bodo želeli odcepiti in da je za takšen primer treba imeti v programu stališče, ki bo govorilo o avtonomiji, upoštevajoč preobrazbo Jugoslavije v federacijo avtonomnih nacionalnih držav po zgledu sovjetskega sistema. Tako so na petem razširjenem plenumu izvršnega komiteja Komunistične internacionale, ki je bil aprila 1925, v resoluciji o jugoslovanskem vprašanju zahtevali samo dosledno podporo boju za pravico narodov do samoodločbe, pri čemer so imeli pred očmi vse oblike te pravice od pokrajinske avtonomije do odcepitve in federativne ureditve nacionalnih držav, vendar so kot osnovno geslo vseeno poudarili prizadevanje za ustanovitev federacije delavsko-kmečkih republik na Balkanu.

V tem smislu so bili sestavljeni tudi sklepi tretjega kongresa KPJ, ki je bil junija 1926 na Dunaju. Kongres je zasedal ne le pod vtisom stališč Komunistične internacionale, temveč tudi pod bremenom sporazuma Radićeve Hrvatske seljačke stranke z režimom in Radićevega vstopa v vlado »RR«. Glavna med strankami narodnih gibanj v Jugoslaviji, stranka, v kateri so jugoslovanski komunisti videli partnerja za

postavljanje fronte proti režimu, se je torej odrekla svoje opozicijske politike. Kongres je ocenil ta položaj in poudaril, da je »prebita fronta zatiranih narodov, ker je iz nje trenutno izpadel glavni dejavnik — hrvatski kmetje.« Izrazil je mnenje, da je v narodnih gibanjih, spričo sporazumaške politike njihovih meščanskih vodstev, treba podpirati narodno-revolucionarne struje, »da bi se malomeščanska omahljiva narodna gibanja kmečkih in delavskih množic spremenila v odločen revolucionaren boj«. Poudarili so geslo o pravici narodov do samoodločbe vse do odcepitve, vendar so težišče praktične politike postavili na aktivno sodelovanje v boju proti vsakdanjemu konkretnemu pojavljanju raznih oblik narodnega zatiranja. Niso postavili zahteve za obvezno odcepitev, temveč so kot osnovno geslo določili ustanovitev delavsko-kmečkih republik na Balkanu.

Dve leti pozneje se je stvar precej spremenila. Četrti kongres KPJ, ki je bil v začetku novembra 1928 v Dresdenu, se je sešel pod vplivom novih ocen Komunistične internacionale o svetovnem, evropskem in tudi jugoslovanskem položaju. Komunistična internacionala je na svojem šestem kongresu pravkar ugotovila, »da je nevarnost vojne poglavitna značilnost celotnega današnjega položaja«. Računala je, da se bo kmalu začela imperialistična vojna proti Sovjetski zvezi in je v luči tega pričakovanega dogodka gledala na Jugoslavijo kot na državo, ki je vojaško in politično tesno povezana s Francijo. Tedaj pa so bili prepričani, da bo Francija osrednji nosilec imperialistične vojne proti Sovjetski zvezi. Zato je četrti kongres KPJ ugotovil, da je »številna in globoka nasprotja znotraj države SHS«, ki so nastala s samo njeno ustanovitvijo, »mogoče rešiti samo z zlomom te državne tvorbe«. Kongres je sklenil, da mora KPJ usmerjati svoj boj proti glavnemu sovražniku, to je proti hegemonistični buržoaziji in njeni militaristični monarhiji, in to predvsem v Srbiji, kjer je osnova hegemonističnega režima. Prispevati mora k priznavanju pravice zatiranih narodov do samoodločbe in delovati za oboroženo vstajo proti nacionalnemu zatiranju. V drugih delih Jugoslavije naj podpira vse akcije množic, ki vodijo k odcepitvi in ustanovitvi neodvisne Hrvatske, neodvisne Črne gore in neodvisne in zedinjene Makedonije, enako tudi albanski nacionalno-revolucionarni boj kosovskega komiteja in boj za neodvisno in zedinjeno Albanijo. Madžarski manjšini v severni Vojvodini priznava pravico do samoodločbe vse do odcepitve, vendar jo hkrati opozarja tudi na nevarnost Hortyjevega režima in usmerja Madžare v skupen boj z drugimi zatiranimi narodi Jugoslavije. Končno, poudarja geslo o neodvisnosti Sloveniji.

Ni dovolj stališča četrtega kongresa razlagati samo z vidika tedanjih mednarodnih odnosov. V celoti je treba upoštevati tudi dogodke znotraj Jugoslavije. In ne smemo izključiti znotrajpartijskih odnosov, ker je točno, da je četrti kongres zaostril vprašanje obveznosti odcepitve in to povezal s soglasno kongresno obsodbo delovanja Sime Markovića, večletnega sekretarja politbiroja CK KPJ in voditelja desne frakcije.[212] Toda zgodovinsko je vendarle najpomembnejši splošni tok dogodkov v državi.

Hrvatski buržoaziji, ki se je vključevala v HSS, se ni posrečil poskus, da bi s sodelovanjem v vladi dobila tudi ustrezen delež oblasti, to je vsaj drugo besedo v državi. Poleg tega je občutila tudi nezadovoljnost hrvatskega ljudstva s takšno sebično sporazumarsko politiko. Še kot član vlade je S. Radić skušal v skupnem »boju proti korupciji« najti sredstvo za pritisk na Radikalno stranko. Na videz se mu je posrečilo omajati položaj N. Pašića, vendar je starega državnika praktično onemo-

gočil sam kralj Aleksander, ki je pripravljal svojo diktaturo. Ko je konec leta 1926 Pašić umrl, so v Radikalni stranki začeli prevladovati kraljevi ljudje.

Tudi na področju zunanje politike se je pokazalo, kako malo je bil kralj pripravljen omejevati in deliti svojo oblast. Italija je takrat zahtevala od Jugoslavije, da hitro ratificira celo vrsto pogodb, ki sta jih jugoslovanska in italijanska vlada že podpisali. Šlo je za dopolnitve rapalske pogodbe in za pogodbo o priznanju priključitve Reke k Italiji. Te takoimenovane nettunske konvencije so bile v celoti zelo ugodne za Italijo, ničesar pa niso dajale primorskim Slovencem in istrskim Hrvatom pod italijanko oblastjo. V jugolovanski javnoti so vzbujale odpor tudi zato, ker je Italija skušala doseči njihovo ratifikacijo z odkritim pritiskom. Kralj in drugi nosilci centralizma so prav tako silili k ratifikaciji. V tem so namreč videli sredstvo političnega boja tako proti opoziciji kot še posebej proti HSS in njenemu prizadevanju, da bi dobila večjo veljavo pri vladanju v državi. KPJ je takrat opozorila tudi na to, da se za hitro ratifikacijo in ureditev odnosov med Italijo in Jugoslavijo zavzemajo tudi angleški in francoski imperialisti, ki hočejo ustvariti enotno imperialistično fronto proti Sovjetski zvezi. Vprašanje ratifikacije nettunskih konvencij se je še bolj zaostrilo po izločitvi HSS iz vlade in pripeljalo do najhujše krize vidovdanske Jugoslavije in njenega političnega sistema.

Kriza ni nastajala sama od sebe niti ni bila preprost izraz nerešenega nacionalnega vprašanja, temveč je bila v njenem ozadju tudi kraljeva dejavnost. V marsičem je bila to »vódena« kriza; kralj je z njo *de facto* pripravil razmere, ugodne za uvedbo diktature. Ne takrat ne po razglasitvi diktature niti kralj niti vlada nista mogla shajati brez določene politične podpore širših krogov buržoazije in množic pod njihovim vplivom tako v Srbiji kakor zunaj nje. Toda ker ne kralj ne njegovi opričniki niso bili pripravljen plačati cene, ki bi jim zagotovila sodelovanje s HSS, so si poiskali zaveznika, ki bo zahteval manj in ki bo vdan brez poprejšnjih in posebnih pogojev. Takšnega zaveznika so našli v Koroščevi klerikalni stranki, v SLS. Tako je SLS že od februarja 1927 naprej sodelovala v vladi. Neomahljivo je podpirala centralistični režim v obdobju najhujše državne krize in celo po razglasitvi kraljeve diktature. Julija 1927 je Korošec v imenu SLS privolil v sklenitev pravcate pogodbe s predstavnikom radikalne stranke V. Vukičevićem (blejski pakt) o podpori kraljevi politiki in vladi. Vladna obljuba, da hoče združiti obe slovenski oblasti, ljubljansko in mariborsko, v eno, naj bi olepšala prestop slovenske klerikalne stranke, »zastopnice slovenskega naroda«, k vladi in režimu oziroma centralizmu in nacionalni neenakopravnosti. Takšna »olepšava« seveda ni mogla preprečiti nezadovoljstva v stranki s Koroščevo politiko, zaradi česar so se v njej pojavile prve trajne razpoke. Eden izmed Koroščeu nasprotnih politikov, dr. Ivan Stanovnik, se je moral umakniti. A to je storil z izjavo, da krščanski socialisti želijo, da bi v SLS zopet zavladala demokracija in iz nje izginil klerikalizem, utelešen v samovladi duhovščine. Razume se, da SLS ni bilo mogoče ločiti od klerikalizma, pokazalo pa se je pozneje, da je mogoče doseči ločevanje slovenskih demokratičnih katoliških množic od obeh (od klerikalizma in SLS) in s tem njihovo prehajanje na napredne narodne in družbene pozicije ter njihovo sodelovanje na takih pozicijah.

Skupščinske volitve 11. septembra 1927, zadnje v dobi vidovdanskega parlamentarizma, naj bi okrepile vladne stranke. Minile so v

znamenju pritiska na volilce in volilnega nasilja (»kundačenje i batinanje«). Največ mandatov je dobila Narodno-radikalna stranka (112). Vladno večino v skupščini je sestavila s pomočjo svojega konkurenta v Srbiji, Jugoslovanske demokratske stranke (59 poslancev), SLS (20 poslancev) in Jugoslovanske muslimanske organizacije (16 poslancev). »Avtonomistična« JMO se je zatekla k podobni taktiki podpiranja kraljevskega centralizma kot SLS. Tako sta kot glavni opozicijske meščanski stranki ostali samo Radićeva HSS (oslabljena, z 61 mandati) in Pribićevićeva Samostojna demokratska stranka (22 poslancev, med njimi tudi slovenski liberalci). V Sloveniji je bil na listi socialistične stranke izvoljen J. Petejan, prvi in edini delavski poslanec v skupščini po letu 1923!

V prejšnjih letih je bila Samostojna demokratska stranka (SDS) S. Pribićevića najbolj izrazit branilec vidovdanske ustave, centralizma in nacionalnega unitarizma, S. Pribićević pa si je osebno in kot minister pridobil zli sloves neizprosnega zatiralca in preganjalca sleherne opozicije, zlasti revolucionarnega delavskega gibanja. Bil je »oče« Orjune. Toda SDS se je po sredi leta 1925, ko je bila izrinjena iz vlade, spremenila v stranko, ki je do vlade izvajala opozicijsko taktiko. Niti po razpadu zveze radikalov in HSS niti po skupščinskih volitvah leta 1927 SDS ni bila pritegnjena v vlado. Kralj in njegovi ljudje v Radikalni in Demokratski stranki so rajši pridobili SLS in JMO. Ta, v marsičem vsiljen opozicijski položaj SDS, je pripomogel, da je tudi v politiki S. Pribićevića prišlo do nenavadne spremembe. Od taktične opozicije proti vladi je postopno prehajal k načelnemu nasprotovanju hegemonizmu kralja in vladajočih dejavnikov Srbije, zlasti tedaj, ko je začel s kritiko neparlamentarnih metod vladanja. V tej spremembi se je izražalo tudi nezadovoljstvo srbskih meščanskih plasti v prečanskih deželah, zlasti na Hrvatskem, ki so spoznavale, da jim vloga neslavnega in najbolj ogorčenega širitelja jugoslovanskega nacionalnega unitarizma in branilca centralizma ni prinesla niti upoštevanja niti pričakovanega sodelovanja pri delitvi oblasti v državi. To so morale uvideti, kajti beograjska »čaršija« ni bila pripravljena deliti oblasti in ugodnosti z nikomer, niti s srbskimi meščanskimi krogi čez Donavo, Savo in Drino ne. Delni vzrok za novo Pribićevićevo oceno hegemonizma je bila verjetno tudi njegova zaskrbljenost za usodo Jugoslavije, ki je v hegemonizmu imela resnično svojega največjega sovražnika. Na takšnih osnovah je prišlo tudi do zbližanja »smrtnih sovražnikov« — S. Pribićevića in S. Radića, do zbližanja SDS in HSS. V okviru tega zbliževanja je S. Pribićević prevzel tudi misel o nujnosti novih volitev v ustavodajno skupščino in o novi ustavni ureditvi države, vendar ne več v centralističnem smislu. Zbliževanje je preraslo v zvezo in 10. novembra 1927 sta stranki ustanovili Kmečko-demokratsko koalicijo, KDK (v imenu zveze se izražata imeni obeh ustanoviteljev — HSS in SDS, prav tako pa spomin na Hrvatsko-srbsko koalicijo v banski Hrvatski pred letom 1918). KDK je bila več kot desetletje politično najpomembnejša meščanska opozicijska formacija v jugoslovanski kraljevini.

Slovenski del KDK, liberalci in »kmetijci«, ni bil naklonjen tem spremembam in politični preusmeritvi in je ostal v opozicijskem okviru KDK samo dotlej, dokler je stara nasprotnica, klerikalna SLS, sedela v vladi. Toda tudi v njegovih vrstah je prišlo do diferenciacije in do naklonjenosti federalizmu.

Pozimi in spomladi 1928, ko sta v skupščini vse bolj naraščali napetost in vznemirjenost in ko sta KPJ in SKOJ organizirala velike

demonstracije proti ratifikaciji nettunskih konvencij (v Beogradu sta bila ubita dva študenta), je Kmečko-demokratska koalicija še vedno zahtevala samo uresničevanje ustave, spoštovanje načel parlamentarizma in vlado parlamentarne koncentracije — torej svojo udeležbo v vladi. Navzlic zelo ostrim kritičnim izjavam na rovaš režima, KDK ni hotela misliti na razvijanje ljudskega gibanja. Izkazalo se je, da niti takrat niti pozneje ni bilo utemeljeno tisto pričakovanje, ki ga je sprva gojila KPJ, da bosta namreč HSS ali KDK začela demokratično ljudsko akcijo, ki se ji bodo pridružila tudi druga nacionalna gibanja, vse to pa bo na določeni stopnji preraslo v revolucijo.

Državna kriza je dosegla svoj vrhunec, ko je prišlo do krvavega obračuna v skupščini.[213] Poslanec, ki je nekaj dni poprej izzivalno sporočil hrvatskim in slovenskim poslancem, naj bodo zadovoljni, da jim ni treba plačevati Srbiji reparacij zaradi svoje udeležbe v svetovni vojni na strani Avstro-Ogrske, in ki je zahteval, naj se jugoslovanska država preimenuje v Veliko Srbijo, je 20. junija 1928 z revolverskimi streli v poslanskih klopeh ubil Pavla Radića in Basarička in ranil več drugih poslancev HSS, med njimi tudi samega Stjepana Radića, ki je za posledicami ran umrl v začetku avgusta. Ob aretaciji je atentator vzkliknil kralju. S. Radić je za sokrivdo v atentatu obtožil predsednika vlade Vukićevića in celotno ministrsko sestavo, med njimi tudi ministra dvora in pa notranjega ministra Korošca.

Skupščina je bila odložena, v državi razglašeno obsedno stanje, zgražanje in zaskrbljenost sta bili splošni. Poslanski klub KDK se je preselil v Zagreb, kjer je izjavil, da bojkotira skupščino v Beogradu, zahteval njeno razpustitev, ustanovitev nevtralne vlade, svobodne volitve in takšno ustavo, ki bo zagotovila popolno enakopravnost Srbov, Hrvatov in Slovencev. Toda vlada je odstopila šele tedaj, ko se je razvedelo, da je mednarodni finančni kapital zavrnil odobritev posojila, češ da je obstoj države ogrožen (nettunske konvencije še niso bile ratificirane). Vladna kriza je trajala ves julij. Toda »rešena« ni bila s pričakovano kraljevo obljubo novih volitev in spremembe ustave, temveč s tem, da so vlado sestavile spet iste stranke, le da je predsedniški položaj prvič (in zadnjič) dobil »prečan«, seveda ne iz vrst KDK ali sploh Hrvatov, kajti ta »odlika« je pripadla voditelju SLS Antonu Koroščcu. Obdržal je tudi položaj notranjega ministra in ga brez omahovanja uporabil za množično zapiranje komunistov, ki so pripravljali odpor diktaturi, ki se je bližala. Med prijetimi in obsojenimi komunisti je bil tudi sekretar mestnega komiteja KPJ v Zagrebu Josip Broz.

Vlada Antona Korošca ni omahovala, temveč je sklicala okrnjeno skupščino in tako še bolj kompromitirala to osrednjo ustanovo meščanskega demokratizma. Kralju je omogočila, da molče obide zahteve za svobodne volitve in revizijo ustave in da v miru pripravi svojo diktaturo. Ta vlada je rešila kralja in njegove prisklednike skrbi, ki jim jih je povzročalo dejstvo, da državna posojila še niso bila odobrena. V okrnjeni skupščini je brez kakršnihkoli ceremonij dosegla ratifikacijo nettunskih konvencij.

Medtem so se sešli poslanci KDK v Zagrebu in skupščini v Beogradu odrekli pravico govoriti in odločati v imenu »prečanskih« dežel, posebno še v imenu hrvatskega naroda. Ugotovili so, da je v zavesti ljudstva dozdajšnja državna ureditev v celoti izničena, in se odločili za boj za novo državno ureditev, ki bo zagotovila popolno enakopravnost Hrvatske in Črne gore »in vseh narodnih individualnosti, predstavljenih v Narod-

nem svetu« iz leta 1918. Pozvali so »kmečko ljudstvo Srbije«, naj podpre zmago teh načel, »ki edina lahko rešijo državno skupnost«.

Po smrti S. Radića in silovitem ljudskem razburjenju je vodstvo HSS (novi vodja V. Maček) v Interparlamentarni uniji preklicalo pristojnost beograjske skupščine, da zastopa Hrvate in hrvatski narod. Vodstvo KDK je to odobrilo. Ko je policija zažgala Kmečki dom v Zagrebu, je KDK protestirala pri Društvu narodov v Ženevi, nato pa je v razglasu hrvatskemu, srbskemu in slovenskemu narodu oklicala družbeni bojkot vlade in vladnih strank. Sledila je »politika demonstrativnih groženj«, kakor so ta pojav takrat poimenovali komunisti. Vrstile so se ostre izjave V. Mačka in S. Pribićevića, vendar sta se v njih dosledno izogibala kakršnemukoli ugovoru zoper kralja; narobe, prikrito ali odkrito sta nanj samo apelirala. (V. Maček je 21. oktobra v Sisku rekel: »Ni več niti zakona niti ustave! Ostala sta samo še ljudstvo in kralj!«) Tako so kralju priznali vlogo edinega rešitelja, s čimer so mu praktično olajšali prehod v diktaturo. Vodstvo KDK je 1. avgusta 1928 svoj poziv strankam, naj sodelujejo v akciji za reformo državne ureditve, omejilo samo na stranke v prečanskem delu države, kar je po njihovi razlagi izključevalo KPJ. Partija, ki je ves čas izražala pripravljenost za takšno sodelovanje, je skušala s svojo aktivnostjo besedne grožnje KDK spremeniti v stvarno akcijo množic. KDK je vse težje prikrivala, da je njen pravi namen samo sporazum o razdelitvi oblasti. Razglasitev kraljeve diktature je končno »odrešila« vodstvo KDK tega nevšečnega položaja, tako da ni niti čudno, da je diktaturo sprejelo s pravcatim olajšanjem.

Približno takšen je bil širši okvir, v katerem je delovala in razmišljala KPJ, ko je iskala revolucionarno rešitev tedanjega aktualnega položaja. Pri tem je prihajala do novih izkušenj v zvezi z narodnim vprašanjem in narodnimi gibanji.

Vprašanje razmerja med revolucijo in narodi, med proletariatom in njegovo avantgardo in pa narodi in narodnimi gibanji, vprašanje uvrščanja narodnih gibanj v strategijo in taktiko proletarske revolucije, vse to ima v marksistični teoriji svoj razvoj. To je evolucija koncepta in v njej je prihajalo do kakovostnih premikov že od časov Marxa in Engelsa naprej. Tudi v Jugoslaviji je revolucionarno delovanje dosegalo samostojne kvalitativne premike pri pojmovanju tega razmerja. Prve anticipacije so se zarisovale že pred uvedbo kraljevske diktature, v kritičnem letu 1928. Da bi lažje zaznali obrise novega, moramo na kratko povzeti tedanjo »normo« v mednarodnem revolucionarnem delavskem gibanju oziroma osvetliti Stalinovo doktrino o narodnem vprašanju konec dvajsetih let.[214]

V Stalinovih delih o narodnem vprašanju po oktobrski revoluciji in državljanski vojni lahko razlikujemo med dvema razgledišèema njegovih razpravljanj. Prvo je tisto, ko govori o Sovjetski zvezi, drugo pa ono, ko govori o svetu pod oblastjo imperializma.

V spisih iz prvih povojnih let, nastalih v zvezi z narodnimi odnosi, na sovjetskem terenu pri Stalinu ne najdemo takih teoretskih posplošitev. Večidel gre za konkretizacije stališč o narodnem vprašanju iz programa RKP(b) iz marca 1919 in nanašajo se na posamezna področja odnosov med sovjetskimi narodi. V tem programu je za temeljni kamen celotnega pristopa RKP(b) položena politika zbliževanja proletarcev in polproletarcev raznih narodnih pripadnosti zaradi skupnega revolucionarnega boja za zlom fevdalnih veleposestnikov in meščanstva. Program priznava narodom pravico do državne odcepitve, kot eno izmed prehodnih oblik na poti k popolni (državni) enotnosti pa priporoča federacijo.

Da bi se izognili sleherni podobnosti z gesli buržoazne politike, zlasti bivših antantnih držav in ZDA, boljševiki v teh letih sploh ne uporabljajo izraza pravica do samoodločbe« in poudarjajo samo skrajno obliko uresničitve te pravice, to je državno odcepitev. (Glede tega je zanimiva Stalinova polemika, ki jo je sprožil proti G. V. Čičerinu v svojem referatu na desetem kongresu RKP(b) 10. marca 1921.) Pri vprašanju, kdo je nosilec volje narodov za odcepitev, zagovarjajo »zgodovinsko-razredno« stališče, to pomeni, da je glede na stopnjo družbenega razvoja sovjetskih narodov, ki so že na poti k proletarski demokraciji, buržoazija prav gotovo že izključena. In končno priporoča program posebno previdnost in posebno obzirnost do »ostankov narodnih čustev« med delovnimi množicami (nekdaj) zatiranih narodov. Zatem je deseti kongres RKP(b) (1921) poudaril, kako potrebno je, da se nacionalna politika na sovjetskem področju dolgoročno usmerja k »uničenju dejanske narodne neenakosti.« Nasproti najbolj radikalni (v narekovajih) rešitvi nacionalnega vprašanja, za katero je bila buržoazija ob koncu vojne še sposobna — ustanavljanju novih buržoaznih narodnih držav — je kongres postavil federacijo sovjetskih republik. Ta federacija je neizogibna nujnost, ker je edina pot rešitve izpod imperialistične sužnosti in narodnega zatiranja. Kongres je vztrajal pri tem, da naj bo federacija gibčna po oblikah in da mora temeljiti na načelu prostovoljne privolitve vseh dežel, ki vanjo vstopajo. Takšen prostovoljni značaj federacije se mora obvezno ohraniti tudi v prihodnje, »ker samo takšna federacija lahko postane prehodna oblika k *višji enotnosti delovnih ljudi vseh dežel v enotnem svetovnem gospodarstvu*« (podčrtal J. P.). Prehodni značaj federacije boljševiki zdaj torej razumejo kakovostno drugače kot še pred dvema letoma; to zdaj ni več pot k enotni državi, ki nastaja po določenem obdobju obstoja federacije, marveč je federacija trajna oblika, skozi katero bodo šle dežele vsega sveta, da bi se mogla v daljnji prihodnosti uresničiti globalna, svetovna enotnost delovnih ljudi.

Ne da bi se globlje spuščali v analizo Stalinovih spisov o nacionalnih odnosih v Sovjetski zvezi, lahko opazimo, da se v njih od leta 1923 naprej vse bolj izražajo njegova osebna nagnjenja, ki pa hitro dobivajo značaj najvišje in najbolj odločilne avtoritete. Resolucija dvanajstega kongresa RKP(b) aprila 1923 o narodnih vidikih v partijski in državni izgradnji, je oblikovana še pod vtisom zadnjih Leninovih (javnosti skritih vse do leta 1956) pisem proti Stalinovemu birokratsko-centralističnemu konceptu »avtonomizacije« (aneksiji podobnega vključevanja nacionalnih sovjetskih republik v Sovjetsko Rusijo). Kajti kljub Stalinovim prizadevanjem, da bi se pokazal kot zvest nadaljevalec Leninovega dela, v njegovih spisih ne bomo našli konkretizacije in obdelave nekaterih pomembnih stališč iz omenjene resolucije dvanajstega kongresa. Navajamo nekatera stališča iz te resolucije: »Dejstvo, da pomemben del sovjetskih uradnikov v centru in na periferiji ne obravnava Zveze republik kot da je to zveza enakih državnih enot, ki so poklicane zagotoviti svoboden razvoj narodnosti (teh) republik, temveč (obravnavajo ustanovitev federacije) kot korak k odpravi teh republik, to dejstvo je treba šteti za izrazito dediščino starega sistema zatiranja.« Ali: »Kot prav takšen rezultat stare dediščine moramo presojati težnjo nekaterih višjih uradov v RSFR, da si podredijo samostojne komisariate avtonomnih republik in utrejo pot za odpravo teh komisariatov«. Na to se navezuje tudi stališče kongresa, da sta obstanek in nadaljnji razvoj narodnih republik »absolutna in nujna potreba«.

Resolucija poziva komuniste, »naj budno pazijo, da šovinistično nastrojeni sovjetski uradniki ne bodo izrabili združitve republik in stapljanje komisariatov kot kritje za poskuse ignoriranja gospodarskih in kulturnih potreb narodnih republik«. In dalje, republikam je treba dati dovolj široke finančne in zlasti proračunske pravice, ki bodo omogočile uveljavitev njihovih lastnih državno-administrativnih, kulturnih in gospodarskih pobud; organi nacionalnih republik in oblasti se morajo oblikovati predvsem iz »domačinov«. Rečeno je, da je treba sprejeti tudi posebne zakone, ki bodo zagotovili uporabo materinščine v vseh državnih organih in v vseh ustanovah. Očitno je tudi, da je prav tako nedognan ostal sklep, da se v Rdeči armadi »praktično ukrene vse potrebno za organiziranje narodnih vojaških enot, upoštevajoč vse ukrepe, ki so potrebni, da zagotovijo popolno obrambno sposobnost republik«. Za vse to se Stalin ni menil.

V svojih spisih (zlasti pa v praksi) v zvezi z narodi v Sovjetski zvezi se je Stalin skliceval na Lenina, dejansko pa je vnašal svoja pojmovanja in svoje sklepe in se s tem bistveno oddaljeval od resničnih Leninovih pojmovanj in politike. Stalin se v sovjetski federativni zvezi kmalu ni več zmenil za pomen državnosti za obstoj narodov (sovjetskih republik). Družbeni pomen obstoja narodov je v bistvu omejeval na kulturno obliko (to se praktično ni nanašalo na ruski narod). S svojo tezo o socialističnih narodih (1928) kot novih pojavih, načelno različnih od »buržoaznih« narodov, ne samo po svoji razredni sestavi in duhovni obliki, temveč tudi po socialnopolitičnih interesih in težnjah, je zanikal protislovja v obstoju narodov, pomen družbene delitve dela v njih in tudi njihov politični pomen v času socializma. Družbeno in politično funkcijo in vlogo narodov v Sovjetski zvezi je videl samo na področju nadaljnjega obstajanja razlik med njimi, nadaljnjega obstajanja različnih jezikov, pa še to v glavnem kot posledico njihove »kolosalne sile vztrajnosti«, ki preprečuje njjihovo hitro asimilacijo že na tej zgodovinski stopnji, to je pred svetovno zmago socializma. S teorijo o socialističnih narodih, med katerimi vladajo — pod »hegemonijo proletariata«, to je centraliziranega partijskega aparata, zraščenega s centraliziranimi administrativnimi strukturami — odnosi harmonije, ki jih motijo samo še kaki ostanki preteklosti, je odpiral pot praksi v naslednjih letih, ki bo v zgodovini mednarodnega delavskega gibanja in sploh človeštva vedno pomenila nepojmljivo zlovešče poglavje. Navzlic vsemu temu pa je sam koncept sovjetske federacije ostal za mednarodno delavsko gibanje in tudi za komuniste v Jugoslaviji trajen navdih in svetel zgled, kateremu so se s svojim delovanjem hoteli približati.

Toda na vprašanje, kako se približati temu revolucionarnemu cilju, ni bilo odgovora v stalinski brezproblemski interpretaciji. Zato je bilo potrebno preučevati tisto drugo stran v Stalinovih delih, namreč način, kako obravnava razmerje med revolucijo in narodnim vprašanjem v imperialističnem svetu zunaj ZSSR.

Ni dvoma, da je Stalin pripisoval nacionalnemu vprašanju velik pomen za proletarsko revolucijo. Večkrat je poudaril, da je bilo pravilno stališče boljševikov v narodnem vprašanju bistvenega pomena za zmago oktobrske revolucije proti reakciji in intervenciji. Še več, ponovno je opozarjal na vsebinsko spremembo, ki je nastala v marksističnem presojanju narodnega vprašanja po Oktobru. Medtem ko so do oktobrske dobe gledali na narodno vprašanje kot na del splošnega vprašanja buržoazno demokratične revolucije, so po Oktobru spoznali, da je to postalo del splošnega vprašanja proletarske revolucije. Za našo temo je po-

membno, da je Stalin to opozorilo neposredno vključil tudi v svoj govor v jugoslovanski komisiji izvršnega komiteja Kominterne 30. marca 1925. Njegove kritične pripombe so bile prav gotovo neposrednega pomena za KPJ, zlasti njegova opozorila, da je treba na narodno vprašanje v Jugoslaviji gledati kot na revolucionarno, ne pa ustavno vprašanje. Za KPJ je bilo brez dvoma pomembno tudi to, da je Stalin že v tem svojem prvem posegu v razpravo o narodnem vprašanju znotraj KPJ utrdil programsko sprejemanje federacije kot ene izmed polnovrednih oblik izvršitve pravice narodov do samoodločbe. Celo njegova trditev, izražena prav v nasvetih komunistom v Jugoslaviji, da je nacionalno vprašanje »v bistvu kmečko«, je pomenila — če je ne jemljemo kot strogo teoretsko kategorijo — v svojem ožjem, konkretnem pomenu stvaren argument proti trditvi Sime Markovića, da je »socialni smisel narodnega gibanja v Jugoslaviji«, njegova »socialna vsebina« le »v konkurenčnem boju med srbskim kapitalom na eni strani ter hrvatskim in slovenskim na drugi«. Proti takšnemu pojmovanju socialne vsebine nacionalnega vprašanja je Stalin poudaril, da sestavljajo glavno vojsko narodnega gibanja (Hrvatov) kmetje in da bi bilo za KPJ zelo problematično in nevarno, če bi podcenjevala notranje potencialne moči, ki se skrivajo v takšnem gibanju.

Stalin se je nagibal k poistovetenju nacionalnega vprašanja s kolonialnim. Kolikor je še govoril o tem vprašanju na nekolonialnih območjih (Evrope), ga je praktično skrčil na vprašanje nerazvitih agrarnih območij ali celo samo na vprašanje manjšin. Narodno vprašanje je zanj vprašanje neproletarskih množic (te množice včasih imenuje malomeščanske, včasih pa kmečke). To nagnjenje je leta 1928 pripeljalo do tega, da osnutek programa Kominterne, kot so to kritično pripominjali nekateri udeleženci v razpravi na šestem kongresu KI, »ne upošteva nacionalnih momentov revolucionarnega gibanja«. Stalinov odgovor takšnim kritikom je zelo značilen: »Vprašanje o kolonijah je v bistvu nacionalno vprašanje. V osnutku programa je dovolj nazorna beseda o imperialističnem zatiranju, o zatiranju v kolonijah, o nacionalni samoodločbi, o pravici narodov in kolonij do odcepitve itd. Če imajo ti tovariši v mislih nacionalne manjšine v srednji Evropi, je to mogoče omeniti v osnutku programa, vendar sem proti temu, da bi v osnutek programa vnesli posebno obdelavo nacionalnega vprašanja v srednji Evropi.«

Komunisti tistih evropskih dežel, v katerih je bilo nacionalno vprašanje še kako pereče, niso v Stalinovih delih po letu 1925 nahajali kake posebne obdelave vprašanj o razmerju revolucije do narodnega vprašanja, ki bi upoštevala posebnosti njihovih območij. Lahko so se sicer opirali na njegova zgodnejša dela in tudi na analogije.

Najpomembnejše Stalinovo direktivno besedilo je pač njegovo predavanje o narodnem vprašanju iz aprila 1924 v ciklu »O temeljih leninizma«. Tu kot prvo poudarja svetovni značaj narodnega vprašanja in to v antitezi s stališčem Druge internacionale, ki se je svojčas zanimala samo za »kulturne« evropske narode. Nadalje poudarja, da je leninizem snel narodno vprašanje z višin gromovitih deklaracij o »enakosti narodov« in ga postavil na trdna tla, kar pomeni, da proletarske stranke neposredno, stvarno in nenehno podpirajo zatirane (kolonialne) narode v osvobodilnem boju proti imperializmu in za dejansko enakost narodov, za njihov samostojni državni obstoj. Vzrok za to je okoliščina, da leninizem priznava, da v narodnoosvobodilnem gibanju zatiranih dežel še niso »izčrpane« revolucionarne možnosti in sposobnosti in da jih je mogoče izkoristiti za podiranje skupnega sovražnika — imperializma. Raz-

merje med proletarsko revolucijo v Evropi (ki jo očitno ocenjuje kot posebno in to prvo nalogo) in pa narodnimi gibanji pa Stalin ne odkriva v Evropi sami, marveč v neposredni revolucionarni zvezi evropske revolucije z osvobodilnim gibanjem kolonij in odvisnih dežel. Gre torej za zvezo dveh različnih gibanj na različnih celinah. Takoj po tej strateško-taktični tezi pride opozorilo, da proletariat ne more podpirati slehernega narodnoosvobodilnega gibanja, ker so tudi takšna, ki prihajajo navzkriž z interesi razvoja proletarskega gibanja. Stalin torej potencira tisti pridržek, ki je v predvojnih programih boljševikov spremljal priznanje pravice narodov do samoodločbe.

Takšen pridržek je odsev položaja, ki je postal zelo očiten s prihodom dobe imperializma v primeru tistih narodov, ki svojega narodnega vprašanja dotlej še niso rešili. Njihovo narodno gibanje je vodilo meščanstvo, ki je medtem že izgubilo revolucionarnost. V takšnem položaju je mogoča dvojna usmeritev narodnih gibanj in zato se je tudi odpiralo vprašanje, kako se bodo usmerila med reakcijo in revolucijo, ali bodo opora prvi ali drugi. Stalin je ta pridržek še stopnjeval, ne oziraje se na to, da je oktobrska revolucija medtem že ustvarila nov položaj in nove izkušnje in ne glede na to, da je pojav fašizma izražal novo notranjo krizo imperializma. Stalin je puščal nepojasnjeno vprašanje, kakšen naj bi bil odnos delavske stranke in delavskega razreda do narodov in narodnih gibanj tam in takrat, kjer se in ko se že nakazuje možnost, da se v korist revolucije odloči tista zgodovinska alternativa med dvema usmeritvama nacionalnih gibanj. Stalin ni upošteval, da lahko poudarjanje revolucionarnega pridržka v takšnih primerih postane nepotrebno in povzroča zmedo in da lahko ustvari napačen vtis, kot da je razmerje proletariata do naroda, katerega del je tudi sam, zgolj vprašanje taktike. Odprto je pustil vprašanje, kakšno družbeno vlogo ima narod potem, ko je njegovo vprašanje že rešeno pod vodstvom proletariata.

Značilno je, da je Stalin vse konkretne primere reakcionarnih narodnih gibanj jemal z evropskih tal. V bistvu pa njegovi evropski primeri sploh niso imeli značaja narodnih gibanj, temveč so to bila različna politična gibanja (Kerenski, Scheidemann, Henderson, prizadevanja angleških delavcev za ohranitev podložnosti Egipta).

Kot glavni sklep ponavlja tezo o nujnosti oblikovanja in utrjevanja skupne revolucionarne fronte proletariata v razvitih deželah in pa osvobodilnih gibanj zatiranih narodov. Toda takšna fronta je mogoča samo tedaj, če proletariat zatirajočih narodov neposredno in odločno pomaga osvobodilnim gibanjem zatiranih narodov, kar pomeni »zagovarjanje, obrambo in uresničevanje gesla: pravica narodov do odcepitve, do samostojnega državnega obstoja.«

Kolonialna osvobodilna gibanja je treba torej izkoristiti kot pomoč revoluciji v razvitih deželah. Vendar pri tem nista natančneje določeni strategija in taktika proletariata zatiranih narodov v razmerju do narodnega gibanja lastnega naroda. V tem razmerju Stalin ne poudarja, da bi to lahko bil vir krepitve moči proletarskega revolucionarnega gibanja. Celo bolj opozarja na problematičnost tega razmerja za proletarsko gibanje. Po njegovem mnenju tu namreč preži nevarnost vplivov nacionalizma na socialiste zatiranih dežel, tu preži nevarnost, da bi socialisti v tem gibanju celo izgubili samostojnost svoje politike, pa je zato treba najbolj misliti na obrambo (!) te svoje samostojnosti.

Nastal je vtis, da Stalin bolj zaupa meščanskim (ali celo fevdalnim) elementom v narodnoosvobodilnih gibanjih kot pa proletarskim.

Zares bi lahko rekli, da za Stalina »revolucionarna vloga narodnokmečkih gibanj za osvoboditev nikoli nima pravega smotra v sami osvoboditvi, temveč le v podpiranju edine socialistične države v njenem obstoju in to z bojem proti kolonizatorjem, kakor tudi z vlogo posrednih dejavnikov, ki pomagajo sovjetski proletarski revoluciji...«[215]

V svojih posegih v razpravljanja znotraj KPJ je Stalin sicer ugotovil za Evropo sploh in za Jugoslavijo posebej, da se je tukaj zlasti zdaj nacionalnorevolucionarno gibanje poglobilo. Toda omejil se je na to, da je opozarjal na notranjo moč teh »v bistvu kmečkih« gibanj, da je opozarjal, da mora biti izhodišče KPJ teza, da »nikakor ni mogoče rešiti narodnega vprašanja kolikor toliko zadovoljivo, če se ne strmoglavi buržoazija in če ne zmaga revolucija« in da mora biti potemtakem i»zhodišče narodnega programa (KPJ) teza o sovjetski revoluciji v Jugoslaviji, v programu pa mora biti posebna točka o pravici narodov do samoodločbe, tja do odcepitve od države.« Sicer pa Stalin ni bolj razčlenil vprašanja o razmerju med KPJ in narodnimi gibanji v Jugoslaviji, tako da so on, Kominterna in tudi sama KPJ v letih 1924—1925 ostali pri koncepciji »podpiranja« teh gibanj.

Obstajajo pa drugi Stalinovi poskusi izdelati strateško-taktično koncepcijo razmerja med revolucionarnim proletariatom zatiranih dežel in osvobodilnim gibanjem teh istih dežel. Takšen poskus je napravil v predavanju študentom komunistične univerze delovnih ljudi Vzhoda 18. maja 1925. Gre torej za zunajevropske kolonialne dežele, tako da je bilo mogoče to strateško-taktično koncepcijo uporabiti za položaj v Evropi samo po analogiji.

Poseben koncept velja za najbolj razvite kolonialne dežele, na primer za Indijo, kjer je sporazumarskemu delu narodnega meščanstva že uspelo dogovoriti se z imperializmom in z njim ustvariti blok proti delavcem in kmetom svoje dežele. Pogoj za zmago revolucije je razbitje tega bloka, v ta namen pa mora proletariat svoj boj osredotočiti proti sporazumarski buržoaziji. Torej je kot prvi sovražnik označena sporazumarska domača buržoazija, ne pa tuji imperializem. V tej akciji se mora proletariat sam pripraviti za vlogo *vodje* osvobodilnega gibanja. Ustvariti revolucionarni protiimperialistični blok in v njem zagotoviti hegemonijo proletariata — to je njegova naloga. Ta blok lahko ima, ni pa nujno, obliko enotne delavsko-kmečke stranke, formalno povezane z enotno politično programsko podlago. Samostojnost komunistične stranke je obvezna in temeljna stvar, kajti samo ona more pripraviti in izpeljati hegemonijo proletariata. Takšna »komunistična stranka lahko stopi in mora stopiti v odkrit blok z revolucionarnim krilom meščanstva, da bi mogla potem, ko je osamila sporazumarsko narodno meščanstvo, popeljati za seboj milijonske množice v boj proti imperializmu«.

Ta shematični osnutek, nastal leta 1925, pozneje ni bil razvit naprej, vendar ga je Stalin leta 1927 še enkrat potrdil v svojem članku »Mednarodni značaj oktobrske revolucije«.

Koliko in kako so Stalinove teze s svojo analogijo vplivale na strateško-taktične zamisli KPJ o nacionalnem vprašanju konec dvajsetih in v začetku tridesetih let, bi bilo treba še raziskati (na primer vprašanje analogije med »indijsko« shemo in načrtom za ustanovitev nacionalnorevolucionarnih gibanj Hrvatov, Slovencev in Makedoncev, o katerih bomo še nekaj rekli). Toda ne glede na to so v revolucionarnem delovanju KPJ že prihajale do izraza lastne izkušnje in prvi teoretski sklepi.

Dinamika spoznavnega poglabljanja v družbena gibanja znotraj mnogonacionalne Jugoslavije je bila v neposrednem sorazmerju s pripravljenostjo KPJ za realno revolucionarno dejavnost. Kolikor je bila na primer akcija Josipa Broza v Zagrebu leta 1928 proti frankcionizmu pomembna za bojno usposobljenost KPJ vse do vojne in revolucije, toliko je ta akcija, morda še v večji meri, vnaprej nakazovala tisto zamisel spojitve narodnoosvobodilnega boja, pod neposrednim in najbolj živim vodstvom delavskega razreda, s socialistično revolucijo.

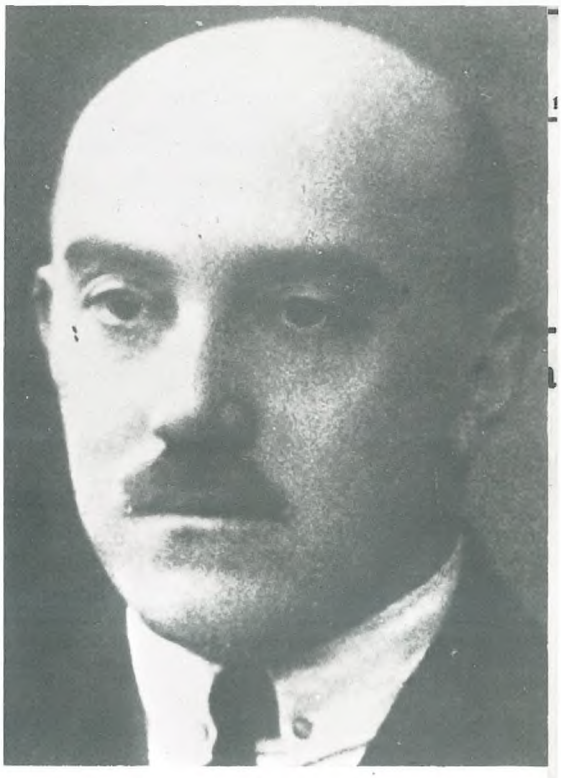
Boj proti frakcijam je bil povezan z bojem proti poskusom vnašanja nacionalizma v vrste revglucionarne delavske stranke, zlasti proti poskusom desnice, »da bi nacionalni boj prenesli v sindikalno gibanje«. V zvezi s tem je Tito leta 1928 povzel sklepe iz prejšnjih dokumentov o položaju v Jugoslaviji (peti razširjeni plenum IK KI in tretji kongres KPJ) na tak način, da s svojo jedrnatostjo priča, da je ta povzetek tudi sad njegovega lastnega pojmovanja (»narodno zatiranje vseh nesrbskih narodov po veliki srbijanski buržoaziji in dvoru, pred katerima pa množice nočejo kapitulirati, četudi so meščanska in malomeščanska vodstva zatiranih narodov že kapitulirala«).

Najbolj zgovoren dokument te vrste iz tega časa je razglas zagrebškega mestnega komiteja KPJ, ki ga je Josip Broz napisal takoj po skupščinskem atentatu.[216] Njegova značilnost je v tem, da najbolj očitno pokaže neposredno povezanost politike,. naperjene proti delavskemu razredu, s hegemonistično politiko narodnega zatiranja. Boj za razredno in narodno osvoboditev je tu neločljivo povezan; prvi in drugi osvoboditvi mora služiti avantgardna akcija proletariata, ki pripravlja splošno stavko. Popolnoma jasna je obsodba politike beračenja za drobtinice oblasti in sporazumarstva, ki jo goji vodstvo HSS. Toda ta obsodba ni deklarativna, marveč opozarja na rezultate takšne politike. Popolnoma jasno je pritrdilno stališče proletariata do gibanja za narodno osvoboditev, vendar ne kot nekakšnega razsodnika nad narodom, temveč kot stališče tistega sestavnega dela naroda, ki edini more in mora izpeljati dejanje osvoboditve.

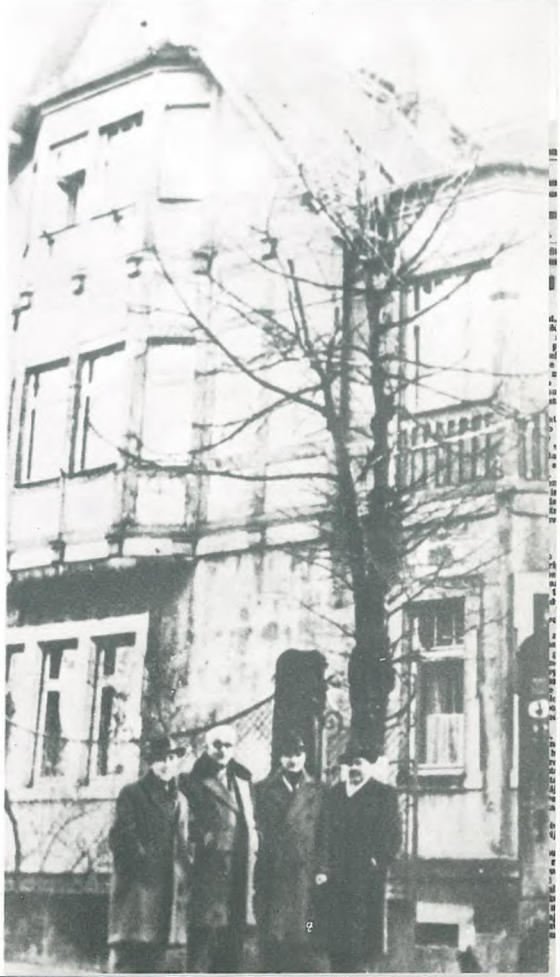
Razvoj politike KPJ (ZKJ) v vprašanju narodov je treba opazovati z gledišča revolucionarnih izkušenj, in to vse do današnjih časov. Zdaj ni govor o zahtevi, da bi minula dogajanja obravnavali s čimvečje časovne razdalje, čeprav ne kaže podceniti splošnega pomena takšne razdalje za zgodovinsko preučevanje. Gre za to, da prav današnji čas poglablja in izostruje vpogled v značaj družbenih procesov v prejšnjih fazah. Preboj samoupravne smeri v našem socializmu — in to v spopadu s centralistično-etatističnimi in tudi liberalističnimi težnjami — je omogočil globlje razumevanje družbenega dogajanja v zvezi z narodi. Takšno možnost je treba uporabiti tudi za znanstveno posploševanje. Naj uporabimo besede iz knjige Najdana Pašića, ki je po našem mnenju prva zares uporabila to možnost. V njej beremo: »Praksa revolucije je odkrila in potrdila tesno povezanost boja delavskega razreda za svojo razredno osvoboditev z reševanjem narodnega vprašanja celoviteje in bolj kategorično kot katerokoli poprejšnje teoretično predvidevanje.«[217]

Z vidika socialističnih revolucij, posebno pa naše revolucije, se postavlja kot osrednje vprašanje pri uresničevanju razmerja med bojem delavskega razreda in narodi, kako uresničevati tisti postulat iz *Komunističnega manifesta,* da se mora proletariat povzdigniti do vodilnega razreda naroda in se sam konstituirati kot narod. Naj nam bo dovoljeno, da to vprašanje osvetlimo s pomočjo ugotovitev in teoretičnih posplošitev, ki jih najdemo v omenjeni knjigi.

Sima Marković

V tej hiši v Dresdernu je bil novembra 1928. leta 4. kongres KPJ

Rezolucija III. Kongresa K. P. J o nacionalnom pitanju.

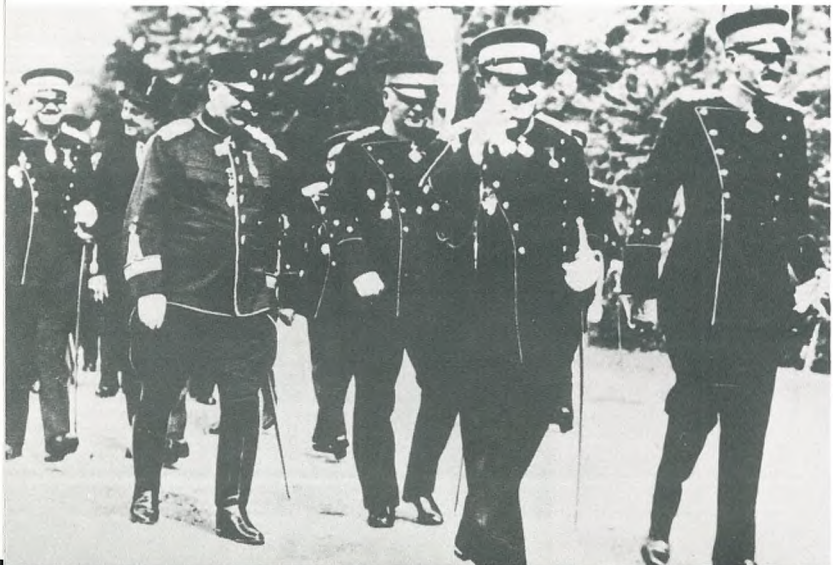
1. Jedna od bitnih osobina epohe imperijalizma este nacionalno ugnjetavanje. Zato borba protiv nacionalnog, kolonijalnog i polukolonijalnog porobljavanja prestavlja nerazdvojni sastavni deo borbe protiv imperijalizma. Druga Internacionala nije pokazala nikakva razumevanja za nacionalno pitanje. Ali za to KI jasno je istakla sav značaj toga pitanja stavila je sebi u zadatak da za borbu protiv imperijalizma, a u interesu ubrzanja proleterske revolucije, obrazuje sa kolonijalnim i polukolonijalnim narodima zajednički antiimperijalistički front.

2.) KI (Komunistička Internacionala) bori se za

Resolucija 3. kongresa KPJ leta 1926 o nacionalnem vprašanju

Atentat na hrvatske poslance v skupščini Kraljevine SHS 1928

Številni generali Kraljevine Jugoslavije so bili nosilci belega terorja, ki ga je uvedla diktatura kralja Aleksandra leta 1929

Naslovna stran brošure, ki jo je po naročilu KPJ napisal Prežihov Voranc – Lovro Kuhar

Le vkup le vkup uboga gmajna!

Kadar prebereš daj naprej!

BOJ

za osvoboditev in združitev slovenskega naroda

Program

slovenskega nacijonalno - revolucijonarnega gibanja

= SNR =

Cena din. 2.—

Narodno-revolucijonarna knjižnica. Zvezek 1.
1933.

Partijsko glasilo Delo je aprila 1934 objavilo izjavo KPJ, KPA in KPI o pravicah slovenskega naroda, v isti številki pa tudi kritiziralo politiko »punktacij« meščanskih strank

Proletarci vseh dežel, združite se!

DELO

Skupno glasilo Komunistične Stranke Jugoslavije in Komunistične Stranke Italije.

Letn. XIII. Julij 1934

Komunistično gibanje kaže pot do osvoboditve in združitve slovenskega naroda

Doli z narodnim zatiranjem! Doli s punktatstvom!

IZJAVA

Komunistične Stranke Jugoslavije,
Komunistične Stranke Italije in Komunistične Stranke Avstrije o slovenskem vprašanju.

Po krajih pa kjer se strankin vpliv še ni pojavil vlada neorientirano nezadovoljstvo proti sistemu, klerikalnim voditeljem ter njihovi izdajalski politiki, toda ni še mogoče opaziti borbenega razpoloženja. Vse to je dokaz da je edino od nas, od naše aktivnosti in od pravilnosti našega dela odvisno, kdaj bo proletarijat v Sloveniji večino kmečkih množic in postal voditelj nacionalne revolucionarne borbe. Danes ni razreda in nobene

stranke razen prave proletarske - kom.stranke, ki bi mogla postaviti takreno in pravilno parolo revolucionarne borbe za osvoboditev in združitev slov.naroda. Vsaka akcija izpodkopuje temelje kap. sistema, zato je zgodovinska dolžnost slov. proletarijata in njegove avantgarde da zastavi vse sile in si pribori vodstvo v kmečki borbi, da povede kmečko ljudstvo v rev. borbi proti velesrbski diktaturi.

Odlomek iz referata E. Kardelja o nalogah pokrajinske organizacije KSJ za Slovenijo v zvezi s kmečkim in narodnim vprašanjem na pokrajinski konferenci KPJ za Slovenijo 1934 v Goričanah

6. V svrho okrepljenja borbe proti nacionalističnemu olivu, v svrho olajšanja in naglejšega razvoja lastnih adrov iz vrst delavstva ki pripada tlačenim narodom, lene konferenca, da se v okviru K. S. J. osnuje omunistična Stranka Hrvatske in Komunistična ranka Slovenije in v najbližji bodočnosti Komunična Stranka Macedonije. Mednarodni značaj in rankino-politična in organizacijska enotnost K. S., deluje na ozemlju države Jugoslavije ne bo s tem lepom oslabljena, ker bodo K. S. H. in K. S. S. seavni deli K. S. J., ki bodo imeli v njenem vodstvu stopnike in ki bosta podvrženi skupnemu vodstvu : K. K. S. J. Konferenca izdaje sklep, da se v najkrajm času skliče ustanovne kongrese Komunistične ranke Hrvatske in Komunistične Stranke Slovenije.

7. *Zgraditev boljševiških kadrov.* V vseh organizacijah treba razširiti krog strankinih aktivistov in dvigniti jih politično kvalifikacijo. Stranki so potrebni aktisti : *a)* ki so povezani z množicami delavcev in metov, ki poznajo njih želje in potrebe in ki so kušeni v organiziranju in vodstvu njih borb; *b)* ki soglasni s strankino linijo, ki so sposobni, da jo eljejo v življenje in ki so oprezni in nepomirljivi apram devijacijam in napakam v strankini liniji in klepih; *c)* ki so preizkušeni in gotovi da jih ne zlomi relacija, ječa in muke; *d)* ki so sposobni, da se samotojno orientirajo in da vodijo njim poverjena dela e čakajoč vedno navodil od višje stoječih organov

Sklep 4. državne konference KPJ iz leta 1934 o ustanovitvi nacionalnih komunističnih strank v okviru KPJ

Zborovanje Ljudske fronte leta 1935 v Kragujevcu. Udeležilo se ga je 45.000 ljudi

Pod vtisom dejstva, da postaja vprašanje narodov v svetu vse bolj pereče in tudi pod vtisom spoznanja, da »se v večnacionalni skupnosti, kakršna je Jugoslavija, samoupravljanje ne more razviti v celovit sistem globalne organizacije družbe, če tudi odnosi med narodi niso postavljeni na načelno isti samoupravni temelj,« se pozornost zgošča ob vprašanju, kako proletariat osvaja položaj nacionalnega razreda. Seveda niti sámo vprašanje niti odgovor nanj nista tako preprosta in lahka stvar, še zlasti ne takšna, kot je videti v raznih teoretičnih shemah. »Odkar obstajajo narodi, je narodno vprašanje zdržema na dnevnem redu in se zdržema rešuje ne samo v odnosih med narodi, marveč tudi znotraj vsake narodne celote.« Na to se navezuje zaznavanje aktualnosti zgodovinskega dejstva, da dotlej, »dokler obstajajo narodi v določeni večnacionalni skupnosti, ne more biti ‚čiste' socialne revolucije, revolucije, ki glede na neizbežno poseganje v življenjske razmere narodov ne bi imela tudi svoje bistvene nacionalne komponente«. V tej luči nadvse razločno vidimo, da se pogoji za osvajanje položaja nacionalnega razreda za proletariat ne omejujejo na politično plat, na osvajanje oblasti kot dejanja revolucije, temveč da gredo mnogo globlje in da so stvar daljšega zgodovinskega procesa, ki se niti ne konča niti ne začne z golim političnim zavzetjem oblasti. Kajti, pravi Pašić, resnično spreminjanje delavskega razreda v nacionalni razred je treba razumeti »v smislu družbene dominacije njegovega razrednega interesa«.

Vprašanje o novih pogledih KPJ na nacionalno vprašanje v Jugoslaviji je torej treba postaviti takole: kdaj in kako se v politiki KPJ dejansko uveljavi usmeritev, da je delavski razred treba popeljati v boj za osvojitev položaja nacionalnega razreda (vodilnega razreda naroda) in kateri so v subjektivnem spoznanju KPJ tisti elementi, ki držijo k uspešni uresničitvi te zgodovinske naloge.

Rekli bi lahko, da so se v KPJ razprave o narodih in njihovih gibanjih dotlej razvijale pretežno pod vtisom opazovanja narodov z vidika njihovih medsebojnih odnosov oziroma z vidika njihove suverenosti pri odločanju o oblikah teh odnosov. Po pripravljenosti, da se narodi bojujejo za takšno odločanje, so merili tudi »količino« revolucionarnih zmožnosti, na katere lahko računa delavsko gibanje. Vprašanje narodov kot okvira razrednega boja je ostajalo daleč v ozadju, v senci. Prav to pa je bilo vprašanje, ki je zadevalo in ki zadeva vse narode enako, privilegirane in neenakopravne. Revolucionarna delavska stranka je narode upoštevala samo, če je v njih videla vzrok množičnega gibanja, ki daje priložnost tudi gibanju delavskega razreda. Ni bilo še razčlenjene usmeritve k ravnanju, da bi se boj delavskega razreda razvijal tudi v smislu neposrednega osvajanja položaja nacionalnega razreda, brez posebnih »etap«. Za takšno stanje je simptomatično med drugim tudi dejstvo, da so se marksisti v Jugoslaviji takrat ukvarjali tako rekoč izključno s položajem neenakopravnih narodov in da niso namenjali pozornosti tudi analizi stanja in položaja srbskega naroda, če že ne bolj pa vsaj v tisti meri, v kateri je to delal pred več kot pol stoletja Svetozar Marković. Rekli bi celo lahko, da je sicer še živela tradicija njegove obsodbe in zavračanja velikosrbske politike, a da je zamrla njegova znanstvena utemeljitev revolucionarne srbske nacionalne politike.

Kako so si komunisti takrat zamišljali odnos med revolucionarnim in narodnim gibanjem, kako so si zamišljali način, da bo delavski razred izrabil revolucionarne možnosti, ki obstajajo v narodnem gibanju? Redno so govorili o nujnosti zveze delavcev in kmetov in pa zatiranih narodov. Res je že zelo zgodaj obstajala tudi formulacija, v kateri so govorili tudi

o neposrednem povezovanju delavskega razreda z narodnimi gibanji in o možnosti, da se delavski razred pojavi kot vodilna politična sila tudi v narodnem gibanju. Tako je na primer tretji plenum IK KI (od 12. do 23. junija 1923) v zvezi s položajem v Jugoslaviji sklenil: da bi KPJ postala politična sila v državi, se mora postaviti ne samo na čelo proletariata, temveč tudi na čelo narodov, nase mora prevzeti rešitev narodnega vprašanja in ga ne sme prepuščati meščanskim opozicijskim strankam.[218] Toda kljub temu so praviloma skoraj popolnoma prevladovale formulacije, ki so ta odnos in način njegovega uresničevanja omejevale na podporo in pomoč KPJ narodnim gibanjem, nikjer pa ni bilo govora o njeni vodilni vlogi tudi v teh gibanjih. Tretji kongres KPJ (1926) je celo domneval, da v nacionalnih gibanjih obstajajo tudi nacionalno-revolucionarni tokovi, ter le poudaril dolžnost partije, da te tokove podpira in jim pomaga.

Pa vendarle: spoznanje, da je aktiven odnos komunistov do gibanj zatiranih narodov nekaj nujnega, je bilo jasno. Toda v tem bi težko videli že kar izoblikovano celovito usmeritev. Morda pa tej trditvi oporeka dejstvo, da je predstavnik KPJ na šestem kongresu Kominterne Jakob Žorga izjavil, da mora biti KPJ pripravljena sprejeti revolucionarna gibanja množic zaradi nacionalnega in socialnega zatiranja in jim stopiti na čelo? Seveda vseh takšnih in podobnih izjav, pogosto v marsičem tudi protislovnih, ne smemo ne *a priori* zavračati ne samo verbalno preučevati, temveč jih moramo postaviti v okvir tistega pojava v revolucionarni aktivnosti KPJ, ki ga Kardelj imenuje »novi kurz« strankine dejavnosti.

Naša zgodovinska in sploh družbena veda še ni niti priznala, kaj šele vsestransko preučila in teoretično pojasnila tega novega kurza. To je naša velika pomanjkljivost. To otežuje tudi preučevanje in teoretično osmišljanje izvirnosti naše revolucije in vsega novega, kar je prinesla. Zaradi tega pogosto prav danes prihajamo tudi v takšen položaj, da moramo raznim skeptikom, dogmatskih ali kakih drugih profilov, vedno znova dokazovati, da nekaj novega zares obstaja v nastanku in razvoju naše revolucije in v celotnem družbenem razvoju, ki ga je odprla in spodbudila.

Za našo obravnavo zato uporabimo kar opredelitve novega kurza, kakor jih je navedel Edvard Kardelj, eden izmed njegovih glavnih nosilcev. Ko je leta 1959 govoril o novi koncepciji boja KPJ, jo je takole opisal: »Usmeritev na množice, na odprto morje celotnega političnega, ekonomskega in drugega dogajanja v deželi in svetu; ... ustvariti nove taktične prijeme in sredstva ..., da postane KPJ politični faktor na vseh področjih družbenega življenja in dogajanja v Jugoslaviji; ... celotna partija (se je) zavestno postavila na lastne noge in se obrnila z obrazom k notranjim problemom Jugoslavije in njenega delavskega in demokratičnega gibanja. Nova orientacija ... na množice ..., da postane resničen in močan politični faktor na vseh področjih družbenega življenja; ... ozdravljena tako frakcionaštva kakor oportunizma in zarotniškega sektaštva; ... (se ni več) orientirala pretežno na vsakdanje ekonomske boje delavskega razreda, (ni) izgubljala izpred oči celovitosti družbene problematike slovenskega naroda; ... postajala je vse pomembnejši in povsod navzoč politični faktor, začenši od vsakdanjih ekonomskih in sindikalnih bojev delavstva pa do ideološkega boja na področju političnega življenja in kulture; skratka, ... uveljaviti se ne le kot vodnik delavskih množic ... marveč tudi kot idejni faktor v celotnem nacionalnem življenju«. Takšno vodilno vlogo pa lahko doseže »samo KP,

naslonjena na delavski razred in na široke kmečke množice... v sodelovanju z drugimi progresivnimi političnimi stujami in organizacijami...«[219]

O pomenu osme konference zagrebške organizacije KPJ je bilo že precej povedanega. V glavnem je sprejeto mnenje, da ta pomen ni samo in predvsem v odločnosti, da nastopijo proti frakcionaštvu, temveč tudi v tem, da je ta konferenca pokazala pot, po kateri lahko KPJ reši in mora rešiti vprašanje položaja delavskega razreda v narodu.[220] Osma konferenca resnično zaznamuje začetek tiste vsestransko dejavne politike KPJ do narodnih gibanj in narodov, ki se je po 1934. letu razvila prek zbiranja vseh njihovih demokratičnih in naprednih sil v akciji. To pomeni tudi, da je tukaj začetek tistega pridobivanja samostojnih revolucionarnih izkušenj, ki so se kopičile do jeseni leta 1940 in prerasle v novo kakovost, v opredelitev povezanosti narodnoosvobodilnega boja s socialistično revolucijo, in to v enotnem procesu, brez obveznih in postopnih »etap«. Pri tem je bistven prvi pogoj to, da je KPJ že uveljavila solidarnost naprednih sil vseh narodov Jugoslavije, da je že uveljavila hotenje, da svobodo narodov skupno branijo pred imperialistično agresijo fašističnih držav, ki je že bila na obzorju.

V tem smislu pa je mogoče reči še nekaj več in še kaj bolj konkretnega v zvezi prav z osmo konferenco in z dogajanji takoj po njej, zlasti pa o praksi novoizvoljenega mestnega komiteja v Zagrebu.

Frakcionaštvo je resda skušalo igrati tudi na karto narodnih nasprotij in narodnega vprašanja, toda frakcionaštvo samo je bilo splošen, ne pa narodno določen pojav. To je bila bolezen vrhov KPJ ne glede na narodne razlike. Toda pomembno je pri tem videti, da je boj za enotno avantgardo proletariata nujno moral načeti in na nov način aktivirati tudi narodno vprašanje v politiki KPJ. Protifrakcijska akcija, ki terja vrnitev med množice članstva in njihovo aktiviranje v živem stiku z dejansko, vsakdanjo politično problematiko, je morala oživiti tudi dejaven odnos do narodov in narodnih vprašanj. Ta vidik te in takšne protifrakcijske akcije se je očitno kazal v poudarkih kritike Djura Djakovića na račun desničarskih teženj levih«.[221] Djaković je desničarstvo levice videl v njeni družbeni neaktivnosti, in to na prvem mestu prav pri nacionalnem vprašanju.

»Ali je,« pravi Djaković, »‚levica'« izrabila aretacijo vodstva Radićeve stranke pri nastopanju v narodnem vprašanju? Ni! Ali je izkoristila uporabo Obznane proti Radićevi stranki? Ni! Ali je izrabila Radićevo kapitulacijo? Ni! Ali je izdala razglas ljudstvu, ko so prišli radićevci v parlament? Ni! Ali se je povezala z Makedonsko revolucionarno organizacijo? Ni! Ali je prevzel kdaj kak »levičar« obrambo pred sodiščem zaprtih in preganjanih Makedoncev? Tudi ne!« Na aprilskem posvetovanju predstavnikov KPJ v Moskvi (1928) govori Djaković v istem smislu: »Kadar so presojali politični položaj, pa tudi pri narodnem vprašanju, so imeli tovariši iz tako imenovane levice zavidanja vredno pravilno stališče. Toda, če pogledamo praktično uresničevanje tega stališča, vidimo, da so naredili veliko napak, ki so imele čisto desničarske lastnosti.« In še na drugem mestu v istem nastopu: »... o vseh vprašanjih imamo izdelane nazore..., stališča, ki so jih danes vodilni tovariši soglasno sprejeli, vendar jih ne uresničujejo.«

Isto plat metode protifrakcijske kritike najdemo tudi na osmi konferenci. V svojem koreferatu k poročilu mestnega komiteja opozarja Josip Broz na nedejavnost MK, kadar gre za reagiranje na notranji položaj v državi in vključuje na ta način v razpravo — v nasprotju s po-

ročilom sekretarja — tudi narodno vprašanje. Resolucija konference zahteva okrepitev politične aktivnosti celic s pravočasnim reagiranjem na pomembne politične dogodke, zahteva, da je treba posebno paziti, da bi vnesli politične vidike v delo celic. Sprejete »Direktive delegatu zagrebške organizacije« grajajo tovariše iz ‚levice', da niso dovolj skrbeli, da bi aktivirali partijo, čeprav bi to mogli. Kot eno izmed poti za izhod iz takšnega stanja zahtevajo: Povečati aktivnosti celotne partije.

Torej kritika, ki viharno zahteva najaktivnejši odnos do celotnega političnega življenja države in narodov. Omenili smo že značilnosti razglasa zagrebškega mestnega komiteja KPJ po skupščinskem atentatu kot primer, kako se je uresničevala nova usmeritev, in to prav ob skrajni zaostritvi narodnega vprašanja. V vsem tem vidimo dokaz za pravilnost sklepa, da pomeni osma konferenca kal in začetek prihodnjega novega kurza v delovanju KPJ, in da to hkrati pomeni tudi prevzemanje pobude v narodnem vprašanju.

»Nesreča naše partije je bila,« pravi Kardelj, »da je šestojanuarska diktatura ostro in z vso težo zasekala v proces njene regeneracije, v proces, ki se je že začel — z nastopom tako imenovane zagrebške skupine — a še ni bil končan.«[222] Ob tej ugotovitvi o učinku šestojanuarske diktature se moramo vprašati, do kod so težnje, ki so se pokazale na osmi konferenci, vendarle že prispele v tistih desetih mesecih, kolikor je še ostalo do diktature. To vprašanje so že postavljali in preučevali raziskovalci pred nami. Oprli se bomo na njihovo delo in upoštevali predvsem tisto, kar je v zvezi z razmerjem revolucija — narod.

Tu so predvsem aprilsko posvetovanje predstavnikov KPJ in odprto pismo izvršnega komiteja Komunistične internacionale, nato pa četrti kongres KPJ v Dresdenu. Na posvetovanju so predstavniki IK KI povedali svoje nasvete. Jugoslovanski udeleženci so v glavnem lahko le podpisali besedilo odprtega pisma. »Pričakovanja večine delegatov osme zagrebške partijske konference, da bo IK KI njihove zahteve razumel v sklopu celotnih dogajanj v Jugoslaviji v tistem obdobju, se niso izpolnila. Upošteval je samo tiste zahteve, ki so se v tistem trenutku ujemale s splošnimi koncepcijami nadaljnjega idejnega in organizacijskega razvoja Kominterne.[223] Res, odprto pismo ne razglablja o celotnem dogajanju v Jugoslaviji in obsodba frakcionaštva ni obrnjena k iskanju novih pristopov revolucionarne stranke k temu dogajanju. Vendar pa to pismo izrecno podpira pobudo zagrebške konference in jo povzdiguje kot dokaz, da ima KPJ »zdravo članstvo, ki zna s trdno delavsko roko napraviti red v partiji«. Sprejema tudi osnovno misel zagrebške konference in jo postavlja kot prvo nalogo časa: globlje v množice! V množice jugoslovanskega proletariata! Glede narodnega vprašanja seveda ni niti poskusa iskanja kakih novih koncepcij. Kot izraz presoje mednarodnega položaja je nadvse močno poudarjena nevarnost vojne. V tem ima pismo že značilnosti stališč šestega kongresa Kominterne in četrtega kongresa KPJ, ki sta bila pred durmi. (»Zveza delavskega razreda z delovnimi množicami zatiranih narodov in njihova najbolj brezobzirna obramba po komunistični partiji pred velikosrbskim imperializmom, proti novi vojni, ki lebdi nad delovnimi množicami v Jugoslaviji, in proti izdajstvu socialdemokracije, tega pomočnika jugoslovanskega fašizma.«) Vsa praktična pričakovanja so obrnjena h kongresu KPJ, ki naj »enkrat za vselej in do konca« pomete s poti »vse, kar zastavlja pot in ovira uresničevanje« resolucij IK KI in plenuma CK KPJ.

O četrtem kongresu KPJ, ki se je sestal v začetku novembra 1928 v Dresdenu, še nimamo monografske obdelave. Glede samostojnosti raz-

pravljanj in izvirnosti njegovih sklepov se v tistem, kar je napisanega, precej soglasno potrjuje presoja, izražena v *Pregledu zgodovine ZKJ:* »Vsa tekoča politična vprašanja... so bili analizirali z vidika programa Komunistične internacionale, sprejetega na njenem šestem kongresu...«. To velja tudi za razpravljanje o značaju revolucije v Jugoslaviji: »Kongres je to vprašanje obravnaval z vidika programa KI in skušal obdelati šablonsko postavko tega programa, da je v Jugoslaviji na pragu buržoazno-demokratična revolucija, ki se bo naglo razvila v proletarsko.«

Doslej najbolj podrobna obdelava četrtega kongresa prihaja do sklepa: »Potek in sklepi četrtega kongresa KPJ brez dvoma potrjujejo, da so bili v prvi vrsti rezultat vpliva avtoritete Kominterne, ki je že tedaj tako malo skrbela za posebnosti razvoja posameznih komunističnih strank... Idejni temelji in pa vsebina strategije in taktike jugoslovanskega komunističnega gibanja konec leta 1928 so bili izključno rezultat ocen šestega kongresa Kominterne in najmanj rezultat ocen jugoslovanskih komunistov.[224]

O četrtem kongresu KPJ torej še zdaleč ni povedana zadnja beseda. Zelo malo vemo o njegovem poteku in razpravah. Ne vemo, kaj vse so obravnavali in izrazili na pripravljalnih pokrajinskih, oblastnih in okrožnih konferencah. Brez dvoma je treba izhajati od domneve, da se je v praksi in tudi v misli komunistov, ki so se dejavno srečevali s stvarnostjo v Jugoslaviji, že tedaj začel proces, ki je pozneje pripeljal do novih zamisli o poti k revoluciji. Zagrebška skupina prav gotovo ni bila osamljen pojav. Druga, ki je imela njej podobna nagnjenja, ki pa se niso tako prebojno izrazila, je bila tudi v Sloveniji, prav gotovo pa ne samo tu. Toda vse to se očitno ni — ali pa se je zelo malo — izrazilo v resolucijah četrtega kongresa, seveda z izjemo same obsodbe frakcionaštva in podpore novemu vodstvu.

Ko v resolucijah četrtega kongresa KPJ iščemo znamenja začetkov poznejšega razvoja novega kurza, se nam zdi, da takšno znamenje lažje najdemo v manj poudarjeni tezi resolucije, ki obravnava značaj revolucije v Jugoslaviji. Tudi tu se pokaže problem, kako opredeliti samostojno stališče KPJ v narodnem vprašanju, in to konkretno proti Kmečkodemokratični koaliciji, katere dozdevna revolucionarnost je v dokumentu ocenjena kot največja (!) nevarnost. (»Določeno začasno in dozdevno približevanje hrvatske in tudi prečanske srbske buržoazije, z njeno politiko demonstrativnih groženj, k revolucionarnim nagnjenjem množic pomeni danes največjo nevarnost...«) Proti tej nevarnosti mora KPJ, kot prvo, »uveljaviti svoje samostojno stališče«. Pri pojasnjevanju, kako in s čim opraviti to nalogo — poleg že preizkušenega »odločnega demaskiranja nacionalnega reformizma buržoaznega vodstva KDK« — se mimogrede omenja misel, ki nedvomno izvira prav iz jugoslovanske stvarnosti. To je misel, da mora biti boj hrvatskega naroda za samoodločbo po aktivnosti proletariata in KPJ povezan »z osvobodilnim bojem črnogorskega, makedonskega in albanskega naroda in s širokim gibanjem prezadolženih srbijanskih kmetov.«[225] To je pravzaprav tista misel, ki se bo pozneje — *mutatis mutandis* — izrazila v osrednjem političnem geslu narodnoosvobodilne vojne in revolucije, v geslu o boju za bratstvo in enotnost.

6. REAKCIJA UNITARISTIČNE DIKTATURE IN REAGIRANJE KPJ

Kralj Aleksander Karadjordjević je najprej še dovolil vladi Antona Korošca, da odstopi, potem pa se je na videz pogajal s predstavniki KDK vse do 6. januarja 1929, ko je razglasil diktaturo. Zatrjeval je, da je sleherna parlamentarna rešitev nemogoča zaradi nepremostljivih razlik v stališčih posameznih strank, in objavil, da je vidovdanska ustava razveljavljena in da je parlament kot »poglavitna ovira za vsako plodno delo v državi« razpuščen. Kralj je izjavil, da »med ljudstvom in kraljem ne sme in ne more biti več posrednikov«. Kralj je osebno prevzel oblast in s tem je bila uvedena »šestojanuarska« diktatura. Imenoval je neparlamentarno vlado, odgovorno samo njemu, za predsednika pa je postavil Petra Živkovića, poveljnika kraljeve garde. Odpravljena so bila tudi voljena predstavništva v občinah in drugod.[226]

Diktatura je bila odgovor na zaostritev odnosov v državi zaradi nerešenega narodnega vprašanja in odgovor na naraščanje socialnih gibanj kmečkih in delavskih množic spričo vse večjih težav kmečkega gospodarstva in vse hujšega izkoriščanja dela. V zvezi s prvim vidikom je treba reči, da se je v diktaturi izrazila odločnost vladajočega meščanstva v Srbiji in kralja osebno, da za vsako ceno ohranita svojo nadvlado v centralistično urejeni in vódeni državi. Ob drugem vidiku pa je diktatura izrazila širši interes buržoazije vseh narodov Jugoslavije, da prepreči poglabljanje socialnih gibanj in zlasti da prepreči naraščanje vpliva KPJ. Zato je diktatura dobila občutek in neposredno podporo pri hrvatskem, slovenskem in drugem meščanstvu zunaj Srbije, zlasti v krogih finančnega kapitala. Za svoj državni udar je kralj Aleksander dobil podporo tudi v vladnih krogih Francije in Anglije, pa tudi Češkoslovaške.

Neposredni povod za razglasitev kraljeve diktature pa vendarle niso bili socialni, temveč narodni konflikti. To so bila pač le antagonistična nasprotja v meščanski politiki, predvsem v zvezi z vprašanjem notranje ureditve, ustavne reforme države. To niso bile zahteve v zvezi z vprašanjem pravice narodov do samoodločbe, kar je tedaj terjala edino KPJ. Anatagonizem meščanskih nacionalistov ni izražal kakega globljega, brez konfliktov nerazrešljivega nasprotja interesov narodov Jugoslavije niti se ni opiral na dinamiko širokih nacionalnih revolucionarnih gibanj, ki bi jih vodilo meščanstvo. Ta gibanja so za to politiko obstajala samo kot dokaz, s katerim je treba »spraviti k pameti« državni vrh, kralja, da bi spregledal potrebo po enakomernejši razdelitvi oblasti med predstavnike posameznih nacionalnih buržoazij, predvsem hrvatske oziroma »prečanske«, in pa srbske buržoazije. Narodni konflikti niso dobili značaja državne krize zaradi spopada narodnih gibanj, temveč je to bila posledica provokatorskega dejanja državnega vrha — atentata v skup-

ščini, nato pa tudi političnega reagiranja Kmečko-demokratične koalicije v Zagrebu. Kralj je izkoriščal narodna nasprotja v meščanski politiki in se stalno vsiljeval za razsodnika, da bi okrepil svoj absolutistični položaj, zahteva KDK za federativno preureditev države pa mu je rabila samo kot povod za uvedbo odkrite diktature.

Poleg predstavnikov vojske kot prve kraljeve opore so v vlado diktature stopili večidel posamezni kraljevi ljudje iz vodstev Radikalne in Demokratske stranke in tudi pet osebnosti iz vrst unitarističnega meščanstva in bančnikov na Hrvatskem. Za zunanji vtis je bil politično najbolj zanimiv član vlade iz Slovenije Anton Korošec. Bil je edini vodja stranke in to ene izmed najpomembnejših nesrbskih narodnih strank. Slovenski klerikalizem je s tem pomagal prikivati velikosrbsko hegemonistično bistvo diktature.

Eno izmed prvih dejanj diktature je bila dopolnitev zakona o zaščiti države, in to tako, da so pod njegov udarec prišli vsi državljani, ki bi se režimu kakorkoli upirali. A vse sovraštvo je režim diktature brez obotavljanja in takoj usmeril proti KPJ z namenom, da jo z najbolj surovimi sredstvi razbije in uniči. V tem se je tudi pokazalo najgloblje razredno bistvo Aleksandrovega režima kot diktature v imenu najbolj reakcionarnega, v strženu anacionalnega meščanstva. Napačna ocena vodstva KPJ, da je oboroženi boj, državljanska vojna »proti generalski vladi, za vlado delavcev in kmetov, za samoodločbo vse narodov Jugoslavije« — edini izhod iz krize, je diktaturi olajšala obračun s komunisti, čisto gotovo pa ga ni povzročila.

Med ukrepi diktature je bila tudi prepoved vseh političnih strank, ki bi delovale za spremembo državne ureditve ali bi imele »plemenski ali verski značaj«. Ta prepoved je prizadela meščanske stranke, zlasti opozicijske. Njihovo javno delovanje je bilo onemogočeno, čeprav so stare strankarske povezave, zlasti v vodstvih, ostale. Zaradi novih omejitev je nehala izhajati več kot polovica časnikov. Navzlic temu so meščanske opozicijske stranke in skupine sprejele diktaturo brez najmanjšega odpora. Posamezni znani opozicijski politiki so s svojimi izjavami celo pomagali krepiti utvaro, ki je bila tedaj precej priljubljena, češ da je diktatura samo prvi korak k obnovi parlamentarnega sistema na podlagi neke nove, pravičnejše ureditve države. Tako je na primer vodja HSS V. Maček govoril, da je »skala razstreljena« in da je napačno zapeti »lajbek raskopčan«, da je torej odprta pot k novi ustavni ureditvi. Pri tem je kralju priznaval vlogo odrešenika in vzvišenega posrednika.

Toda kmalu se je pokazalo, da kralj še malo ne misli na kako ustavno rešitev narodnega vprašanja v smislu enakopravnosti, temveč popolnoma nasprotno.

Najpomembnejše in najbolj »vrhunsko« politično dejanje diktature je bilo, poleg same njene razglasitve, dekretiranje zakona o imenu in razdelitvi države na upravna področja z dne 3. oktobra 1929. Dotedanje ime države je bilo spremenjeno v »Kraljevina Jugoslavija«. Prevzeto je bilo jugoslovansko ime, ki je imelo tradicijo in zgodovinsko opravičilo, imelo pa je tudi specifično vlogo v kontroverzah okrog načina združitve in državne ureditve. Nekdaj so to imenovanje povezovali zlasti s pogledi Južnih Slovanov v habsburški monarhiji. Toda leta 1929 je moralo to ime opraviti vlogo krepilca temeljne misli nosilcev diktature o narodni in upravni enotnosti države.

Odpravljena je bila razdelitev države na 33 oblasti, namesto njih pa je bilo ustanovljenih devet banovin. Posebno, deseto enoto je sestavljal Beograd z Zemunom in Pančevom. Imena banovin razen Primorske

banovine so bila vzeta po imenih rek. S tem so hoteli izbrisati kontinuiteto imen zgodovinskih (narodnih) pokrajin in tudi sámo strukturo (razmejenost) teh pokrajin. »Pri določanju meja posameznih banovin je šlo predvsem za to, da bodo te meje naravne,« so pojasnili predstavniki vlade. Toda ker so bile tudi meje zgodovinskih pokrajin v glavnem naravne (zasnovane na reliefu), ni bilo mogoče dosledno uresničiti namena, da bi te pokrajine izbrisali. Najbolj izrazito so bile razkosane Bosna in Hercegovina in tudi sama Srbija. Nasproten primer sta bili Dravska in Vardarska banovina. Zaradi svojega izpostavljenega geografskega položaja sta hočeš nočeš obsegali v glavnem slovensko in makedonsko ozemlje.

Takoj so se pojavile kritične pripombe, da je namen avtorjev te razdelitve, da bi v pretežnem delu banovin zagotovili srbsko večino prebivalstva. Seveda, s prištevanjem Makedoncev, Črnogorcev in, po možnosti še Muslimanov, k Srbom. Na Hrvatskem so uporabili drug postopek. Z razdelitvijo na Savsko in Primorsko banovino je bila trajno oživljena stara zgodovinske razdelitev na bansko Hrvatsko in Dalmacijo, kar je bilo v preteklosti, pred ustanovitvijo jugoslovanske države, glavna ovira za osamosvojitev Hrvatske. Upoštevati je tudi treba, da je bil banovinski sistem nekoliko podoben nekakšnemu nadomestku federalizma in da je uvedba naziva ban šla nasproti hrvatski zgodovinski tradiciji, le da banovine niso imele nobene avtonomije, bani pa so bili postavljeni s kraljevim ukazom, po njegovi izbiri. Izmed devetih prvoimenovanih banov sta bila dva generala, eden pa visok uradnik javne varnosti.

Z istim dekretiranim zakonom je bila prepovedana uporaba »plemenskih« zastav (kar je prizadelo tudi ustaljeno povezanost srbskega prebivalstva s srbsko zastavo) in razpuščena so bila društva in ustanove, »katerih plemensko obeležje ali ime, cilj ali delo je v nasprotju z državno ali narodno enotnostjo«. Predsednik vlade diktature P. Živković je poudaril, da je dekretirani zakon zagotovil »popolno in sintetično rešitev našega nacionalnega problema«.

KPJ je tedaj poudarjala prav nasproten sklep, da se namreč obetata še večje in brezobzirno narodno zatiranje in izkoriščanje.

V retrospektivi zgodovinarjev nastopata dva elementa tega dejanja diktature. O prvem Nedim Šarac: »Uradno razglašeno ‚absolutno načelo: en narod in eno nacionalno čustvo' je presegalo okvir dane zgodovinske objektivnosti, pa je bila že zato tudi politika, zaznamovana s tem načelom — ne glede na neizrečene ali zamaskirane namene njenih glavnih nosilcev — brez realnega prostora in perspektive v jugoslovanskem nacionalnem pluralizmu. Niti drugi postulati šestojanuarskega režima niso pomerili obrazca za primerno organizacijo in napredek države in družbe.[227] O drugem Desanka Pešić: To je bila »krepitev centralizacije in koncentracije oblasti v manjšem številu rok... Ne samo s političnim absolutizmom, temveč tudi s poudarjanjem jugoslovanske ideologije se je nadaljevalo oddaljevanje od možnosti, da bi narodno vprašanje rešili.«[228]

Tudi po takšnih dokazih se meščanska opozicija ni odločila za kak odpor. Kar je bilo največ, je bila emigracija posameznih politikov, predvsem iz vrst HSS. Posamezniki med njimi so se v emigraciji približali komunistom, nekateri pa ustaškemu separatistično in fašistično usmerjenemu gibanju, ki je prav tedaj nastajalo zunaj Jugoslavije pod zaščito fašistične in k uničenju Jugoslavije težeče Italije, delno pa tudi Horthyjeve Madžarske. Demokratski emigranti so bili v glavnem neaktivni in so se po tihem pripravljali na vrnitev v domovino. Najpomembnejša

osebnost med političnimi emigranti je bil vodja SDS Svetozar Pribićević, ki je postal prepričan republikanec in je pred svetovno javnostjo bil boj za razkrinkanje hegemonističnega značaja Aleksandrove diktature (o tem je v Parizu leta 1933 izdal tudi knjigo). Splošna pasivnost meščanskih opozicijskih vodstev je vplivala tudi na obnašanje širokih množic njihovih privržencev, tako da geslo KPJ o državljanski vojni med njimi ni imelo odmeva.

Čeprav je diktatura s prepovedjo stavk in neodvisnih sindikatov neposredno ogrozila tudi delavski razred, pa delavstvo ni bilo pripravljeno za revolucionarno akcijo. V revolucionarnih sindikatih, ki so bili pod neposrednim političnim vplivom ilegalne KPJ, ni bila organizirana niti desetina delavcev. Druge sindikalne organizacije pa so bile pod vplivom reformistov narodnih strank ali pa so bile nasploh pasivne. Tako je KPJ ostala osamljena v svojem prizadevanju, da se z oboroženim odporom postavi po robu diktaturi. V neenakem, brezupnem spopadu so padli številni komunisti in komunistični mladinci, nekatere pa so ubili brez sojenja po aretaciji. Najbolj znan je umor sekretarja CK KPJ Djura Djakovića in sekretarja Rdeče pomoči za Jugoslavijo Nikole Hećimovića. Integriteta KPJ kot organizacije je bila razbita, celotno vodstvo pa se je aprila 1930 končno preselilo v tujino in se mu navzlic številnim prizadevanjem ni posrečilo ohraniti zveze z aktivisti, ki so ostali v domovini. Od tedaj do konca leta 1932 prav zato, ker je bil CK KPJ zunaj domovine, ni bilo skoraj nobenih stikov med partijskimi organizacijami in posameznimi vodstvi v domovini. Toda s tem komunistično gibanje v Jugoslaviji vendarle ni bilo uničeno niti popolnoma dezorganizirano. Potem ko so si posamezne organizacije opomogle po prvih in najhujših udarcih diktature, so se začele tudi širše obnavljati, in to predvsem zaradi svoje vztrajne politične aktivnosti. Že leta 1931 je bilo obnovljeno začasno pokrajinsko vodstvo v Sloveniji, pri čemer je bil posebno aktiven Boris Kidrič, potem ko se je vrnil iz zapora. KPJ si je s tem, da se je edina v državi uprla diktatorskemu režimu in tako razkrinkala njegovo reakcionarno bistvo, pridobila velik ugled. Zaradi tega ugleda se je v naslednjih letih mnogo lažje povezovala z delovnimi množicami, postopno pa tudi s posameznimi demokrati in naprednimi skupinami, ki so nasprotovale diktaturi, narodni neenakopravnosti in fašizmu.

Kraljevska diktatura je nastopala z ideologijo okrepljenega narodnega unitarizma in državnega centralizma. Razglasila je, da hoče poleg »reda in discipline« doseči tudi »popolno duhovno enotnost Srbov, Hrvatov in Slovencev«. To je bil najvišji vzpon pa tudi konec ideologije diktature. V bistvu je potem le še ponavljala oguljeno frazo o »državni in narodni enotnosti« pa »integralnem jugoslovanstvu«. Trditev o jugoslovanskem narodu je pravzaprav pomenila priznanje, da diktatura ni niti sposobna niti pripravljena rešiti narodnega vprašanja. In res je diktatura samo pospešila krepitev nasprotij zaradi nerešenega narodnega vprašanja, ki so povzročala splošno politično krizo države, krizo, ki je trajala vse do poraza in razpada Jugoslavije leta 1941.

Diktatura je bila nesposobna rešiti tudi katerokoli drugo pereče družbeno vprašanje v državi, predvsem pa ne gospodarskih problemov. V času diktature se je gospodarski položaj naglo slabšal, saj je Jugoslavija od začetka leta 1935 naprej močno občutila svetovno gospodarsko krizo, ki se je tod pokazala v zelo drastičnih oblikah. Če je bila vlada že sposobna sprejeti kake ekonomske ukrepe, je to storila tako, da je vse hujše posledice in bremena prevalila na pleča širokih delovnih plasti.

Kriza se je prav tako ostro pokazala na vasi. Še pred veliko svetovno gospodarsko krizo so bila kmečka gospodarstva skoraj na vseh območjih Jugoslavije že v svojevrstni krizi, ki so jo povzročile visoke davčne obremenitve, oderuški dolgovi in zelo nizke cene kmetijskih pridelkov. Velika kriza v začetku tridesetih let je samo še bolj poglobila že tako težak ekonomski in socialni položaj kmetov. To poudarjamo zato, ker je takšen položaj kmetov imel ne tako majhen vpliv tudi na politično opredeljevanje kmečkega prebivalstva kot daleč največjega dela prebivalstva in tudi na negativno stališče njegovih pomembnih delov do diktature in kralja Aleksandra posebej. Diktatura je v širših kmečkih množicah povzročila splošno nezadovoljstvo nad obstoječim režimom, to pa je bilo v naslednjih letih, zlasti v narodnoosvobodilni vojni, precejšnjega pomena.

Nobenega dvoma ni, da je geslo KPJ o oboroženem boju režimu diktature politično olajšalo izvedbo splošnega napada na KPJ. Toda ta napad bi izvedli tudi brez tega gesla, saj je bila vojna proti KPJ in SKOJ do iztrebitve najgloblji vzrok za uvedbo diktature, državni aparat pa je bil za to vnaprej pripravljen.[229] Če so v našem zgodovinopisju večinoma nehali pisati o tej diktaturi kot o fašističnem udaru, to verjetno ni zaradi tega, ker končni cilji diktature ne bi bili istovetni s cilji fašizma, temveč zato, ker se ji ni posrečilo ustvariti si množično politično podlago. Pri tem je treba posebej poudariti, da si takšne podlage ni mogla ustvariti niti v tistem nacionalnem okolju, v katerem je to najprej pričakovala, to je v srbskem narodu. To množično zavračanje izkoriščane glavnine srbskega naroda, vštevši širše kmečke plasti, da se poda na pot fašizma, je hkrati pomenilo tudi zavračanje sodelovanja pri narodnem zatiranju drugih narodov in narodnosti Jugoslavije, v zgodovinski perspektivi pa je bilo to tudi eno izmed poglavitnih dejstev, ki so preprečevala izbruh morebitne državljanske vojne na narodni osnovi. Narobe, to zavračanje je v naslednjih letih omogočilo koncentracijo in povezovanje antifašističnih, ljudskih sil vseh narodov in narodnosti v Jugoslaviji. Bratomorni vojni ustaških fašistov je vrata odprla šele fašistična okupacija leta 1941, takrat, ko je KPJ s svojo aktivnostjo že ustvarila realno politično možnost za drugo, napredno, revolucionarno alternativo rešitve narodnega vprašanja v Jugoslaviji, to je za boj za bratstvo in enotnost, ki je hkrati pomenil tudi boj proti razrednim nosilcem starega zatiralskega režima.

V razmerah, ko je bila pod divjimi udarci diktature komunistična partija kot celotna organizacija v državi v glavnem razbita, vodstvo v emigraciji pa v razsulu, je težko govoriti o kaki koherentni politiki oziroma taktiki KPJ glede narodnega vprašanja v Jugoslaviji. Zato ne moremo priti do realnega rezultata samo na podlagi analize dokumentov CK KPJ.[230] Šlo je bolj ali manj za radikalne izjave v smislu koncepcij četrtega kongresa KPJ. V vseh teh nastopih se je kot njihova stalnica vselej pojavljalo prepričanje, da je diktatura prinesla okrepljeno narodno zatiranje in da morajo biti narodna gibanja zaradi tega med najpomembnejšimi zavezniki revolucionarnega proletariata. Prve izjave vodstva HSS ob razglasitvi diktature so bile ocenjene kot nova kapitulacija hrvatske velike buržoazije in kot dogodek, s katerim »boj proletariata za hegemonijo v narodnem in kmečkem gibanju stopa v novo fazo«. Morebiten pojav buržoazno-demokratične opozicije proti absolutistični diktaturi »je treba neusmiljeno razgaliti med množicami, ki gredo za njimi, stalno pojasnjevati, da se nobena, niti najbolj nedolžna demokratična zahteva ne more uresničiti niti obdržati brez oboroženega boja

zatiranih množic pod vodstvom delavskega razreda« (»Klasna borba«).[231] Prva številka »Proleterja« marca 1929 je v zvezi z nalogami KPJ v razmerah diktature sporočila: »Vojaškofašistična diktatura odpira pred delovnim ljudstvom edinstveno perspektivo, in to oboroženo vstajo delavcev, kmetov in zatiranih narodov... Za enotno fronto delavcev, kmetov in zatiranih ljudstev od spodaj!« Spremembo državnega imena v »Jugoslavija« z razdelitvijo države na devet banovin je »Proleter« ostro kritiziral kot »krono hegemonistično-imperialistične politike« in ugotovil, da ta razdelitev pomeni »razdrobitev zatiranih narodov in njihovo še večje in bolj nesramno zatiranje in izkoriščanje«. »Zatirani narodi,« nadaljuje »Proleter«, »morajo vedeti, da je njihov edini vodja v narodnoosvobodilnem boju komunistična partija. Samo v zvezi z delavci in kmeti lahko dosežejo svojo narodno osvoboditev.«

To je bila torej splošna usmeritev v najbolj neposreden razredni boj z buržoazijo v celoti, tako s tisto, ki je bila steber diktature, kakor z opozicijskimi skupinami, katerih geslo »rešujmo parlamentarizem« prav tako ni — po mnenju CK KPJ — pomenilo nič drugega kot razredno geslo »rešujmo kapitalizem«.[232] To je bila neposredna usmeritev v revolucijo, na barikade, k zadnjemu dejanju rušenja buržoazne oblasti.

V tej »arhirevolucionarni« usmeritvi pa je bilo nekaj vendarle jasno. Enotna revolucionarna fronta delavcev, kmetov in zatiranih narodov od spodaj naj bi prinesla ne samo zrušitev diktature in narodno osvoboditev zatiranih narodov, temveč tudi končno diferenciacijo in razmejitev z buržoazijo vseh narodov, s tem pa tudi osvoboditev vseh narodov. Zato je »Proleter« govoril tudi o osvoboditvi Srbije na isti ravni z osvoboditvijo nesrbskih narodov Jugoslavije (»Naj živi samostojna Hrvatska, Makedonija, Črna gora, Slovenija, Bosna, Vojvodina in Srbija!«) Glasilo KPJ za Srbijo in Vojvodino »Udarnik« je marca 1933 prav tako zavrnilo »punktacije« meščanskih opozicionalcev (»Še naprej so vse to le izjave za ohranitev versajske Jugoslavije, samo da na drugi podlagi — federacija in drugo...«) in zapisalo: »Mi, srbijanski delavci pozivamo svoje brate Črnogorce, naj se vzdignejo, skupaj z nami strnejo svoje vrste, se organizirajo in oborožijo, da v odločilnem trenutku z nami, s Hrvati, s Slovenci in z drugimi zatiranimi narodi Jugoslavije z oboroženo silo vsi vržemo beograjske krvnike in ustanovimo svoje sovjetske delavsko-kmečke republike.«[233] To je bil glas komunistov v državi, ki so v najhujših razmerah vztrajali in obnavljali svoje organizacije. Značilno je prav to, da je bilo slišati poudarke, ki so naznanjali nastajanje tiste »akcijske linije«, ki so jo potem v praksi izvajale organizacije v domovini v nasprotju z abstraktnimi »arhirevolucionarnimi« direktivami vodstva v tujini. »Sleherni komunist,« je bilo rečeno v enem izmed takšnih dokumentov, »mora prenehati s sektaštvom. Delo ene skupinice same zase, ki operira z ekstremnimi frazami in pripravlja ‚grandiozne' načrte za zrušitev kapitalizma z eno samo spretno potezo izvoljenih, ni nič drugega kot kontrarevolucionarno. Revolucionarno je samó boljševiško delo med množicami, delo, katerega naloga je, da v konkretnih vprašanjih organizira in vodi boj delovnih množic. Ta boj je treba začeti v delovnih podjetjih, tovarnah, na ulici in na vasi ter v vseh sindikalnih, kulturnih, športnih in celo fašističnih organizacijah. Nehajmo se bati množic![234]

Sredi leta 1932 je Kominterna imenovala začasno vodtvo KPJ (z M. Gorkićem na čelu) in tedaj so tudi oblikovali specifičen koncept pritegovanja nacionalnih gibanj na stran KPJ, koncept »narodnih revolucionarjev«. V »Tezah CK KPJ o delu med zatiranimi narodi in pomoči nacionalno revolucionarnemu gibanju«[235] so izhajali iz domneve, da se krepi

boj narodno zatiranih narodov proti diktaturi in da je treba razvijati nacionalno-revolucionarna gibanja »znotraj fronte narodno-osvobodilnega boja«. »Boj proti narodnemu zatiranju v Jugoslaviji,« je bilo rečeno v tezah, »stopa v takšno etapo, ko narodno sporazumarskim vodjem več ne uspeva, da bi ga obdržali v okviru Jugoslavije, temveč se vse bolj razvija v gibanje za odcepitev in razbitje versajske Jugoslavije.« Narodna gibanja in boj za njihov revolucionarni značaj pod vodstvom KPJ so postavili v redišče boja za revolucijo na jugoslovanskih tleh. »Najvažnejši pojav,« je bilo naprej rečeno v tezah, »ki danes označuje položaj celotnega revolucionarnega gibanja predvsem na Hrvatkem (z Dalmacijo), pa tudi v Sloveniji, Črni gori in Makedoniji, je boj za hegemonijo (za vodilno vlogo) med buržoazno-sporazumarskimi elementi in delavskim razredom, pooseblјenim v KP. Od izida tega boja so odvisni razvoj in rezultati celotnega revolucionarnega gibanja v državi ter okrepitev revolucionarnega gibanja proti vojaškofašistični diktaturi sploh in proti narodnemu zatiranju posebej.« Teze so dosledno opozorile na »obstoj nevarnosti, da se bo narodno-revolucionarno gibanje razvijalo tudi mimo KP,« pri čemer so omenile predvsem aktivnost Svetozarja Pribićevića. V razvoju boja proti diktaturi so opazili tudi »znamenja nevarnosti zaostajanja boja delavskega razreda za bojem kmečkega prebivalstva in zatiranih narodov.« Tudi KPJ je za to odgovorna. Imela je sicer tudi dotlej pravilno stališče do narodnega vprašanja, vendar je, kot so poudarile teze, »razen z deklaracijami in tiskano besedo v resnici malo konkretno pomagala narodno osvobodilnemu boju zatiranih narodov«, ni izvajala pravilne linije glede narodnega vprašanja v praksi, »v obliki konkretne organizacijske politične pomoči in vodenja narodno osvobodilnega gibanja«.

Teze so poudarile pomen boja za vodilno vlogo delavskega razreda v hrvatskem narodnoosvobodilnem gibanju, ker med širokimi ljudskimi množicami še obstajajo iluzije, da je sedanji vodja HSS Maček »nespravljiv do srbijanskih zatiralcev, da ni sporazuma in da ne bo izdal interesov hrvatskega naroda«. Čeprav je ljudsko gibanje proti diktaturi v tedanji etapi po svojem bistvu meščansko-demokratičnega značaja, bo preraslo v proletarsko revolucijo »samo pod pogojem, da se bo uresničila vodilna vloga delavskega razreda v tej revoluciji«. Torej »je prvenstvenega pomena, da KPJ napravi prelom v praksi, pri svojem delu in v vsem svojem ravnanju glede narodno ovobodilnega boja in narodno-revolucionarnega gibanja...« Zato so teze naložile komunistom poleg najaktivnejšega sodelovanja v vseh gibanjih množic, še posebno nalogo. »Pomagajo naj pri organizacijskem in političnem izgrajevanju skupin hrvatskih narodnih revolucionarjev tako znotraj kakor zunaj obstoječih hrvatskih strank in grupacij; ustanavljajo in podpirajo naj narodno-revolucionarne skupine v gibanjih drugih zatiranih narodov, zlasti VMRO (zedinjeno), slovensko narodno-revolucionarno gibanje in gibanje črnogorskih federalistov; v vseh narodnih gibanjih in organizacijah naj bijejo žilav boj za razkrinkanje in osamitev narodno-sporazumarskih vodij, ki zavirajo razvoj narodno-revolucionarnega boja...« Hkrati so teze natančneje določile tudi nalogo komunistov v Srbiji, kjer morajo »razvijati in podpirati boj srbskih kmetov proti vojaškofašistični diktaturi in si prizadevati za zvezo ne samo med zatiranimi narodi in delavskim razredom (vštevši delavski razred v Srbiji), temveč tudi med zatiranimi narodi in osnovnimi plastmi srbijanskih kmetov, hkrati pa se bojevati proti vodstvu Zveze zemljoradnikov in drugih srbijanskih opozicijskih strank,

ki si prizadevajo pod firmo federalizma itd. ohraniti srbijansko zatiranje drugih narodov«.

To je bil koncept, ki je od takrat sestavljal osnovno vsebino malone vseh direktiv vodstva v tujini komunističnim organizacijam v domovini. Ta koncept se bo srečeval in zadeval ob praktično revolucionarno dejavnost komunistov v domovini in njihove izkušnje, toda dokončno ga bodo opustili šele od vplivom uradne preusmeritve Kominterne, z nastopom politike ustanavljanja antifašističnih ljudskih front. Gledano v celoti pa bodo zadnji ostanki izginili šele s prihodom novega vodstva na vrh KP Jugoslavije.

Zamisel postavljanja organizacije »narodnih revolucionarjev« je postala tudi izhodišče za določanje odnosa KPJ do okrepljene politične dejavnosti buržoazne opozicije v Jugoslaviji prav konec leta 1932.

Navzlic temu, da so dejstva bila drugačna, so si vztrajno prizadevali za uresničitev te nerealne zamisli. Že leta 1931 so pripravili »Platformo za boj hrvatskega naroda«, ki so jo januarja 1932 tudi objavili na Dunaju v brošuri z naslovom »Pot k osvoboditvi hrvatskega naroda«, kot izdajatelj pa je bila navedena »Skupina hrvatskih narodnih revolucionarjev«. V resnici so ti narodni revolucionarji bili — jugoslovanski komunisti. Izšla je tudi brošura »Boj za osvoboditev in združitev slovenskega naroda« kot program slovenskega narodnorevolucionarnega gibanja, njen avtor pa je bil slovenski komunist Lovro Kuhar, pozneje znan pod psevdonimom Prežihov Voranc, eden najpomembnejših slovenskih pisateljev tega obdobja.[236]

Prav gotovo je bilo dobro, da so se partijski vrhovi v tem času v svojih razpravah veliko ukvarjali s hrvatskim, slovenskim in drugimi narodnimi vprašanji, drugače kot v prejšnjih letih. Toda poskus, da bi narodnim gibanjem na Hrvatskem, v Sloveniji in tudi v Makedoniji vsilili koncept »narodnih revolucionarjev«, ni imel uspeha. Ljudem, ki so v domovini obnavljali delo partijskih organizacij, so bile takšne direktive bolj ovira kot pa pomoč. Res so jih sprejemali z dobro voljo. Toda bolj kot znamenje, da centralno vodstvo obstoji in da obstoji celost partije kot neuničljive revolucionarne avantgarde. To jim je vlivalo pogum.

Koncepcije in direktive centralnega komiteja so vsak dan znova trčile ob dejstvo, da takšnih narodnorevolucionarnih teženj v narodnih gibanjih ni bilo. Izjema bi lahko bila samo ilegalna organizacija slovenskih in hrvatskih narodnih bojevnikov proti fašističnemu raznarodovalnemu zatiranju v Italiji, imenovana TIGR (kratica za Trst, Istro, Gorico, in Reko). Ta je res izražala pripravljenost za oboroženi boj, vendar ne proti »velikosrbski buržoaziji« in za razbitje Jugoslavije, temveč proti italijanskemu fašizmu in z oporo na tedanjo Jugoslavijo. Ta organizacija je leta 1936 sklenila tudi sporazum o skupnem nastopanju s Komunistično partijo Italije.

Vztrajanje pri leninskem načelu o pravici narodov do samoodločbe v nacionalni politiki KPJ je ne glede na deformacije v pojmovanjih in interpretaciji povečalo zanimanje komunistov posameznih narodov, njihovih vodstev in KPJ v celoti, pa tudi Komunistične internacionale, za sestavo nacionalnih programov za posamezne narode. Predvsem je šlo za narode, katerih problem je bil meddržavni, za Makedonce in Slovence ter delno za Hrvate. Sklep petega kongresa Komunistične internacionale o konkretizaciji gesla o pravici Hrvatov, Slovencev in Makedoncev do samoodločbe se je časovno ujemal z izdajo navodila Komunistični partiji Italije, da se mora o tem vprašanju sporazumeti z jugoslovansko

partijo. Stare želje in prizadevanja slovenskih komunistov, tako v Jugoslaviji kakor v Italiji in Avstriji, da bi komunistične stranke tistih držav, v katerih živijo Slovenci, usklajevale svojo politiko glede slovenskega narodnega vprašanja, so tako dobile potrditev z najvišjega mesta. Glede Makedoncev in Slovencev je bila pravica do samoodločbe konkretno dopolnjena s priznanjem pravice do narodno-teritorialne združitve. Aprila 1934 so komunistične stranke Jugoslavije, Italije in Avstrije dale pomembno skupno izjavo o slovenskem narodnem vprašanju. Že tretja državna konferenca KPJ leta 1923 je zahtevala neodvisno in združeno Makedonijo, četrti kongres KPJ pa je še bolj zaostril to vprašanje.

V zvezi z narodnimi problemi meddržavnega pomena se je postavilo tudi vprašanje politike KPJ do narodnih manjšin. Narodna identifikacija manjšin nikoli ni bila sporno vprašanje. Šlo je samo za to, kaj v njihovem primeru pomeni geslo o pravici do narodne samoodločbe. Kajti zahtevo o »osvoboditvi Albancev« so na primer, povezano s tem geslom, konec leta 1924 razumeli kot obvezno odcepitev. Četrti kongres KPJ je to pravico do samoodločbe pri narodnih manjšinah izrecno priznal Albancem in Madžarom. Okrožnica CK, ki so jo oktobra 1934 poslali vsem pokrajinskim komitejem, je med glavne naloge štela tudi boj za priznanje pravice do samoodločbe vse do odcepitve narodnim manjšinam. V obdobju nove ljudskofrontovske usmeritve KPJ in ob poudarjanju gesla o obrambi Jugoslavije pred fašizmom so postopno uveljavili tiste rešitve, ki jih je pozneje izrazila peta državna konferenca KPJ.

Govoriti o politiki »dezintegracije« Jugoslavije kot politiki Komunistične partije Jugoslavije v vsem desetletju 1924—1934 ni zgodovinsko točno, in to ne samo zaradi nezgodovinskosti samega izraza, kajti te besede v takšni kombinaciji jugoslovanski komunisti nikoli niso uporabljali. Dezintegracijo so kot oznako za določeno politiko pri nas začeli nekateri zgodovinarji uporabljati šele pred nekaj leti. Ni točno niti to, da so komunisti tistega časa mislili na dezintegracijo ali razbitje Jugoslavije »kot na revolucionarno rešitev narodnih vprašanj pod vodstvom delavskega razreda in v zavezništvu s kmečkim prebivalstvom«. Z vso svojo revolucionarno in tudi miselno bitjo so komunisti iskali pot za uresničitev *revolucije*. To je bilo vselej njihovo osnovno izhodišče, ne pa reševanje narodnega vprašanja. Tudi tedaj, ko je šlo za geslo o obvezni »izločitvi Hrvatske, Slovenije in Makedonije iz sestave Jugoslavije«, je bil njihov namen revolucija, ne pa reševanje narodnega vprašanja po poti »dezintegracije«. Ne gre za pravičnost do narodov (ki je pri komunistih razumljiva sama po sebi), temveč vselej za revolucijo. Govoriti o »dezintegraciji« ali razbitju kot cilju komunistov, pomeni izražati podobno nerazumevanje osnovne revolucionarne motivacije, kot je tisto, sicer zelo običajno, nerazumevanje stališča Svetozarja Markovića do Avstro-Ogrske. Videli smo že, da za Svetozarja ni bil cilj *razbitje* Avstro-Ogrske in da ni imel v mislih njene »dezintegracije« kot dejanja revolucije, kakor to najpogosteje poenostavljeno razlagajo. Zanj je bil pomemben revolucionarni boj proti Avstro-Ogrski kot političnemu in družbenemu *sistemu* — zanj je bila torej pomembna sama revolucija. Podobno je treba razumeti tudi motivacijo politike KPJ, o kateri govorimo. Toda s pomembnim razločkom: Svetozar Marković je bil glede Avstro-Ogrske prepričan, da bi tudi v primeru, če bi v njej zmagala revolucija in bi se konstituirala kot »popolnoma svobodna« federacija, osvobojeni narodi v njenem okviru »videli, da jim Avstrija ni potrebna«, in bi to pomenilo njihov prostovoljni in sporazumni razhod. Razloček v primerjavi s pogledom KPJ na Jugoslavijo je v tem, da o narodih Jugoslavije

in njihovi svobodni skupnosti nikoli ni izrekla takšnega ali podobnega prepričanja, kakršno je bilo Svetozarjevo o Avstriji. In to iz preprostega razloga, ker komunisti kot ljudje, kot Srbi, Hrvati, Slovenci, Črnogorci, Muslimani in tudi kot Jugoslovani, sami niso bili takšnega mnenja. Zato jim pred očmi ni lebdela nekakšna »dezintegracija«, temveč jim je bila vselej revolucija za zvezdo vodnico. Preprosto niso niti razmišljali v razsežnostih takšnih pojmov in državnopravnih tez buržoazne politike. Zato se je treba izogibati izrazu »dezintegracija«, ko gre za politiko KPJ v tistem obdobju, ker niti zgodovinsko niti razredno ne izraža ne bistva ne namena politike.

Dalje moramo v politiki KPJ videti razliko med leti do kraljevske in vojaške diktature in letih po njeni uvedbi. Kajti po letu 1929, ko je bila KPJ kot celota razbita, njeno vodstvo pa je odšlo v tujino, je težko govoriti o celoviti politiki KPJ, in to vse do leta 1934, zlasti pa od leta 1932 naprej. Takrat je že obstajala dvojnost in vzporednost dveh političnih praks: med »linijo« vodstva zunaj domovine in pa stvarnostjo »akcijske linije« organizacij v domovini. V tej luči je treba obravnavati tudi izraz »razbitje versajske Jugoslavije«, ki se v dokumentih CK pojavlja po letu 1930. V teh letih so v partijskem tisku pisali o narodnem vprašanju, vendar je šlo v glavnem za razne kombinacije jugoslovanskega vodstva in posameznih jugoslovanskih komunistov v begunstvu, delno v zahodnih državah, delno pa v Moskvi. Te kombinacije so ponavadi imele značilnosti, ki so bolj ali manj lastne vsaki politični emigraciji, odtrgani od domovine. Zato so se v njih kazala nepoznanje realnih dejstev in pretiravanja, ki so izvirala iz želja, ne pa iz stvarnih analiz. Iz zornega kota emigrantov se je ideja o razbijanju Jugoslavije zdela bližnjica k zmagoviti vrnitvi v domovino. Mnogo lažje je bilo namreč misliti na obračun z državo, ki je ni več, kot pa pripravljati socialistično revolucijo v državi, ki obstaja, v njej pa vlada skrajno reakcionaren in diktatorski režim.

Vodstvo v emigraciji je prav gotovo popolnoma upravičeno ves čas govorilo o izrednem pomenu narodnega vprašanja v Jugoslaviji. Toda rešitve, ki jih je v zvezi s tem predlagalo, so bile — tako po svojem bistvu kot po metodi — resnično nestvarne in skonstruirane, popolnoma odtrgane od tal, na katerih naj bi jih uporabili. V tezah CK iz leta 1930 so pravilno ugotovili, da morajo komunisti razumeti »celotno revolucionarno energijo, ki se nahaja v gibanjih zatiranih narodov Jugoslavije«, in da morajo znati to energijo usmeriti k »zrušitvi diktature srbske buržoazije in za napredek proletarske revolucije«, ki ne more zmagati, če proletariat ne bo ustvaril bojne zveze s kmečkimi množicami. Toda pot in metoda uresničevanja tega pravilnega cilja nista bili ustrezni. Teze so, na primer, priporočile »najobsežnejšo propagando in agitacijo«, ki mora »prepričati delovne množice zatiranih narodov Jugoslavije«. Toda pri tem je CK sugeriral partiji, da se »ne sme bati nacionalnih strasti«, ker sicer ne bo »nikoli postala zmagovit voditelj velikega ljudskega revolucionarnega gibanja«, ki se bo »rodilo iz revolucionarne kombinacije delavskega, kmečkega in narodnega gibanja«. Videti je bilo, kakor da so agitacija in propaganda ter licitiranje radikalnosti v besednih zahtevah tisto, kar lahko množice požene naprej in navdihne, ne pa predvsem izkušnje, pridobljene v stvarnem boju za stvarne cilje. Namesto opiranja na izkušnje, pridobljene pri razkrinkavanju buržoazije, tako srbske kakor slovenske in hrvatske, pa tudi drugih, so v vsakdanjem boju za reševanje konkretnih narodnih problemov kot edino zdravilo priporočali, naj komunisti s prstom kažejo na nevarnost sporazumevanja narodnih buržoazij in naj ponavljajo trditev, da

narodna gibanja »nosijo v sebi nujno notranjo tendenco razbitja okvirov v Saint Germainu ustvarjene države«.

Po našem mnenju bi bilo za obdobje 1924—1928 znanstveno bolj prav govoriti o politiki KPJ kot o politiki obvezne odcepitve. Na četrtem kongresu so to politiko v okviru aktualnega boja proti vojni zaostrili in prelili v nalogo »popeljati kmečko prebivalstvo (celotno, to je tudi srbsko) in zatirane narode v državljansko vojno za uničenje sedanje imperialistične (ne prihodnje svobodne) države SHS«, vendar kot *sestavni del* splošnega razrednega boja proletariata proti buržoaziji, to je za revolucijo. Če vse to skupaj imenujemo z enim izrazom — »politiko razbitja (dezintegracije) Jugoslavije«, je to bolj politično kot znanstveno ravnanje, vsekakor pa poenostavljanje. Podobna bi bila poenostavitev, če bi celotno revolucionarno koncepcijo in politiko KPJ po letu 1935 preprosto imenovali »politika obrambe Jugoslavije«.

Razumljivo so mogoča različna zgodovinska pojmovanja in mišljenja o kvaliteti revolucionarnih koncepcij jugoslovanskih komunistov. Odvisno tudi od avtorja, ki o tem piše. Vsakdo se po svojem talentu trudi, da bi izoblikoval in izrazil svoj pogled. Našo pozornost je nedavno pritegnil pogled, ki bi ga lahko označili kot poskus znanstvenega neodvisnega »alternativnega« razumevanja problemskega trinoma Jugoslavija — narodi — revolucija. Avtor je svoj pogled izrazil mimogrede, ob razpravi o črnogorskem narodu,[237] vendar pa tako čvrsto, da to očitno ni rezultat trenutnega razmišljanja.

»Federalistični koncept,« piše avtor, »ki ga je razvijala KPJ, je ustrezal njeni tedanji moči, pomenil je periferijo osrednjega toka jugoslovanskih družbenopolitičnih dogajanj in je bil do neke mere obremenjen z meščanskimi vizijami. Atmosfera somraka, ki jo je rodilo nacionalistično spopadanje, je z vso močjo pritiskala na domača in mednarodna razmerja partije. Mednarodni odmev je bil različen; v njem je bila osnovna tista podoba stvarnosti, ki je pričala o zatiralskem srbskem in zatiranem hrvatskem narodu. V Moskvi so jo zaradi protisovjetskega stališča jugoslovanske dvorske kamarile kričeče retuširali z razrednimi določevalci in osvetlili s predstavami iz lastne dorevolucionarne stvarnosti (...) Naraven izraz takšnega nepoznavanja bistva je bil kominternovski koncept o razbitju Jugoslavije, ki ga je KPJ sprejela kot božjo zapoved. Tako je dobila v bistvu meščanska vizija jugoslovanske stvarnosti svoja določena mednarodna oporišča, nato pa se je s platforme Kominterne spustila v jugoslovanske delavske vrste kot revolucionarna doktrina.«

Če bi se vprašali, kakšna je avtorjeva vizija jugoslovanske stvarnosti, bi našli njegov odgovor.

»Jugoslovanski narodi so imeli leta 1918 dve osnovni poti za svoje organiziranje: unitaristično-centralistično, ki je pomenila določeno sledenje evropski poti in ki se je že uveljavila v bismarkovskem načinu nemškega zedinjenja okrog Prusije ali v italijanskem risorgimentu. Takšna državnopravna metodologija (?) je zahtevala podrejanje posebnosti splošnim vrednotam oziroma, uporabljeno v naših razmerah, neizogibno priznavanje piemontske vloge srbskega naroda tako zaradi njegovih večjih državnopravnih izkušenj kakor tudi zaradi njegovega tedaj ugodnega mednarodnega položaja. Druga pot je pripeljala samo do kulturnega avtonomizma.«

Razvidno je, katera pot je bolj umestna! Toda ker jugoslovanske družbe po avtorjevi sodbi še niso bile dovolj konsolidirane, se je zgodilo nekaj tretjega: ljudje so se razdelili na »najimenitnejše predstav-

nike«, sposobne »zreti v novo obliko skupnosti«, in na »tradicionalistični del«, ki je »izživljal kvišku obrnjeno fazo svojega narodnega in državnopravnega razvoja in je v novi državi iskal predvsem možnost za uresničitev svojih ožjih narodnih ciljev, kar je neizogibno peljalo k rušenju temeljev nove skupnosti v času, ko ti temelji še niso bili utrjeni«. Avtor je prepričan: »‚Unitarizem' se je tedaj pojavljal kot določena evropska in tudi kot domača politična realnost.« Zunanjim dejavnikom pa »nikoli ni bil do konca jasen tisti somrak, ki bi ga tedaj rodila druga buržoazna varianta narodnega preurejanja na federalistični osnovi«.

Toda, kot smo prebrali na začetku, je neki somrak že obstajal. Zdi se, da avtor meni, da tega somraka ni rodila uresničena varianta narodnega urejanja (imenuje jo »politična hegemonija srbske buržoazije, ki je izšla iz njene (!) najimenitnejše borbene in unionistične misije«), temveč zgolj nasprotovanje njej.

Djuretić pri svojem razglabljanju ne razčisti vprašanja, komu bi po njegovem mnenju v državnem ustroju morali privoščiti »neizogibno priznanje piemontske vloge«. Srbskemu narodu (kar po njegovem ni bilo storjeno) ali srbski buržoaziji (za kar sam pravi, da je bilo storjeno)? Nejasnost izhaja iz tega, ker pušča, kot se nam zdi, ob strani vprašanje diferenciacije med proletariatom in buržoazijo. Zato tudi ni jasno, kaj misli v zvezi z bojem za »neizogibno priznanje piemontske vloge«. Ali je bilo to nekaj skupnega vsemu narodu, tako buržoaziji kot proletariatu znotraj njega? Ali pa je bila pravilna trditev jugoslovanskih komunistov, da je tu potrebno razločevati? Toda ker avtor tega vprašanja ne obravnava, pride do sklepa, da so predstave komunistov »o velikosrbskem hegemonizmu« »napravljale vtis, da obstaja organizirana zarota enega naroda proti drugim«.

Če bi to bilo tako, bi se strinjali z avtorjevim ogorčenjem. Toda tako to ni bilo. V »predstavah« komunistov je vprašanje revolucije bilo osrednje in ni ga mogoče obravnavati na obrobju analize. Kajti sicer bi morali v skladu z avtorjevim pogledom logično priti do vtisa, da so si komunisti revolucijo zamišljali kot organizirano zaroto — v komunistični režiji — drugih narodov proti enemu.

7. PREDLOGI MEŠČANSKE OPOZICIJE

»Rešiteljski« in »zediniteljski« bliščkralja in njegove vlade je kmalu potemnel, režim diktature pa je vse bolj zahajal v slepo ulico. Očitno znamenje tega težavnega političnega položaja je bil izstop Korošca septembra 1930 in kmalu nato tudi nasploh slovenskih klerikalcev iz vlade. Kralj je, kot kaže, prišel do sklepa, da je bolje, če pred javnostjo ne nosi več vse odgovornosti za delo vlade. Sklenil je izdati novo ustavo. In tako je 3. septembra 1931 razglasil »oktroirano« ustavo. Le-ta je potem veljala vse do fašistične okupacije leta 1941. Med vojno se je je držala emigrantska kraljevska vlada v boju proti priznanju nove ljudske oblasti.

Navzlic tej novi ustavi je ostal položaj vladarja prevladujoč, tako da ni mogoče trditi, da je bilo s to ustavo konec diktature. Le-ta se je samo prikrila z navidezno parlamentarnostjo. Oblast skupščine, sestavljene nedemokratično, je bila zelo omejena. Kralj je zadržal pravico, da sam imenuje vlado, le-ta pa je bila odgovorna samo njemu. Zakoni, sprejeti v skupščini, so začeli veljati samo, če jih je podpisala vlada. Kralj je lahko razpustil skupščino, medtem ko ta sama ni mogla nehati z delom, če ni potrdila državnega proračuna.

Po novih ustavnih predpisih so bile skupščinske volitve opravljene 8. novembra 1931. S svojo kandidatno listo je nastopila samo vladna stranka (Jugoslovanska radikalna kmečka demokracija, spomladi 1933 preimenovana v Jugoslovansko nacionalno stranko — JNS) in seveda ni moglo biti drugače, kot da je »zmagala«. Čeprav je HSS pred volitvami zbrala več kot 200.000 podpisov, njena kandidatna lista ni bila potrjena, ker ni izpolnjevala črko zakona, da morajo listo podpisati volivci iz vseh volilnih okrajev celotne države. Komunisti so takrat že vodili prve množične akcije proti režimu (študentovske demonstracije v Beogradu, Zagrebu in Ljubljani). Meščanska opozicijska vodstva so se omejila na bojkot volitev. Upala so namreč, da so nova ustava in volitve samo začetek splošnega kraljevega popuščanja in pripravljenosti za reformo državnega sistema od zgoraj, ki bo opozicionalcem omogočila vrnitev na vladne položaje. Toda že julija 1932 je kralj z imenovanjem vlade M. Srškića, znanega po hegemonistični usmeritvi, jasno pokazal, da ne namerava popuščati in da bo še naprej vladal s trdo roko.

Leta 1932 so se pokazala tudi jasna znamenja vznemirjenosti in borbenega razpoloženja delavcev in kmetov. Navzlic ostrim represivnim ukrepom oblasti se je zvrstilo kakih trideset stavk s približno 10.000 udeleženci. Kmečka gibanja so pripeljala do spopadov z žandarmerijo, bodisi da so nastali spontano, na primer v Prijedoru, Bihaću, Orosavlju in Lepoglavi, bodisi da so se začeli iz mirnih okvirov zborovanj meščan-

ske opozicije, na primer v Šenčurju pri Kranju. Vse to je sililo meščanska opozicijska vodstva, da so mislila na aktivnejše politično nastopanje.

Med izoblikovanimi političnimi silami so samo komunisti nastopali proti režimu diktature kot neomahljiva in aktivna ilegalna opozicija. Socialistična stranka je bila sicer leta 1929 prepovedana, vendar je njeno delovanje režim vseeno dopuščal, tako da je dobila močno oporišče v reformističnih sindikatih, ko je bilo le-tem vnovič dovoljeno delo. Opozicijsko so ravnale tudi nekatere meščanske stranke, pravzaprav deli njihovih vodstvenih organov. V Srbiji so bili to tisti deli Demokratske in Radikalne stranke, ki so nasprotovali dvornima krilom svojih strank in ostali zadržani do diktature. Tu so mišljeni predvsem demokrati Ljuba Davidovića, skupina radikalskega glavnega odbora okrog Aca Stanojevića, »zemljoradniki« okrog Jovana Jovanovića in skupina Republikanske stranke. Na Hrvatskem je bila tako kot prej opozicija zbrana v Kmečko-demokratski koaliciji, v obeh njenih delih, to je v HSS in SDS. Poleg črnogorskih federalistov sta se takrat opozicijsko obnašali tudi Jugoslovanska muslimanska organizacija v Bosni in Hercegovini in, končno od konca leta 1930, tudi SLS v Sloveniji.

Upanja meščanske opozicije na »uvidevnost« kralja, zlasti po oktroirani ustavi, so hitro splahnela in okrepili so se poskusi, da bi dosegli sporazum o skupni politični podlagi vseh meščanskih opozicijskih skupin. To naj bi omogočilo nove, močnejše položaje za pogajanja s kraljem.[238] Tega svojega cilja meščanska opozicija v javnosti ni poudarjala. Zato je bila javnost pod vtisom množičnih kmečkih protirežimskih nastopov po vsej državi. To je bilo leto vrhunca svetovne gospodarske krize. Kmečki protesti na hrvatskem in slovenskem območju, pa tudi na območjih drugih narodov so imeli tudi značaj narodnega odpora. Na javnost je delovala tudi akcija delavcev, njihov okrepljeni ekonomski boj, novo širjenje stavk, kar je zaradi drastičnih represivnih ukrepov režima vselej dobivalo tudi politični značaj, čeprav se je KPJ kot celota tedaj šele vračala v politično življenje.

Pod vplivom takšnih gibanj so opozicijska meščanska politična vodstva oblikovala svoja stališča in javne izjave. Od konca leta 1931 do srede leta 1933 je bilo obdobje največje aktivnosti za sklenitev opozicijskega sporazuma. Razlike med posameznimi središči meščanske opozicije, predvsem med beograjskim in zagrebškim, v tistem času pa tudi še ljubljanskim in sarajevskim, so bile velike. Tako glede taktike, to je prioritete postavljanja posameznih vprašanj, kakor pri njihovih rešitvah. V teh razlikah so se zrcalila predvsem razhajanja v stališčih do narodnega vprašanja. Opozicijske skupine s središčem v Beogradu so vztrajale v glavnem pri programiranju boja za vrnitev demokratične, strankarsko-parlamentarne ureditve, s čimer so razumele predvsem vrnitev k ustavnemu režimu pred 6. januarjem 1929, medtem ko so reševanje žgočih političnih vprašanj, med njimi tudi hrvatskega, puščale za naslednjo fazo. Vodstvo HSS je predvsem vztrajalo pri zahtevi, da opozicijske grupacije najprej dosežejo sporazum o državnopravnih vprašanjih, pri čemer je konkretno imelo v mislih v glavnem le državnopravni položaj Hrvatske v jugoslovanski državi. Vodstvo HSS in Maček sta vselej kot pogoj za sporazum postavljala predhodno soglasje med samimi beograjskimi opozicijskimi strankami glede nasprotovanja nacionalnemu unitarizmu in državnemu centralizmu in zagotavljanja enakopravnosti sestavnih delov skupne države. Pri tem nikoli nista natančno povedala, kakšen položaj bi morali dobiti ti sestavni deli. V tem so se zrcalili »modrosti«, ves cinizem in zvitost politične in ideološke

taktike Vladka Mačka. Strankam zagrebškega opozicijskega središča SDS in HSS oziroma KDK kot celoti se je vendarle posrečilo oblikovati skupen program, opozicijske stranke beograjskega središča pa v tem obdobju niso uskladile svojih stališč niti med seboj.

Po eni strani je šlo za taktiko vodstva HSS, ki naj bi — ne izključujoč morebitni dogovor s kraljem — pripeljala do preureditve države od zgoraj, v smislu priznanja hrvatskega meščanstva kot enakopravnega udeleženca v skupni državni oblasti in dominantnega dejavnika na Hrvatskem. Po drugi strani se je v taktiziranju opozicijskih skupin beograjskega središča zrcalilo zelo počasno in nedosledno opuščanje misli o hegemonistični vlogi srbske buržoazije. Vodja SDS v emigraciji Svetozar Pribićević, ki je pretrgal s centralizmom in tudi z monarhijo in se postopno usmerjal k levi, radikalnejši smeri, je iz tujine kritiziral taktiko opozicijskih politikov v domovini. Glede prioritet je menil, da mora biti prva in poglavitna zahteva opozicije obnova demokratičnih svoboščin, iz katerih bo nato izšla tudi sporazumna rešitev glede državne ureditve. Pri tem je Pribićević že leta 1932 privolil v federacijo s šestimi ali sedmimi federativnimi enotami.[239] Kritiziral je zahtevo, da mora biti prioriteten sporazum o državnopravnem vprašanju, in je (5. marca 1932) poudarjal potrebo po boju. »Iz vsega vidim,« je zapisal v nekem pismu, »da tam doma niti v četrtem letu diktature ne mislijo na kakšen boj, temveč pričakujejo rešitev v nekih državnopravnih obrazcih in dogovorih in zato tudi ne sprejemajo mojega obrazca: najprej boj za svobodo, nato pa narodni sporazum. Po tem obrazcu bi morali v boj takoj, tisti drugi pa odpira neskončne razprave, ki boj sploh izključujejo.« Točnost njegove ugotovitve o stvarni neborbenosti opozicije se seveda ni nanašala samo na tiste, ki so zahtevali prioriteto za sporazum o državnopravni ureditvi (na vodstvo HSS), temveč tudi na vse druge opozicijske skupine, tudi na tiste s središčem v Beogradu. Vsem je v omenjenem pismu veljal kritični Pribićevićev očitek, da vodje opozicije vnaprej izhajajo iz tega, da je treba najti takšen program, ki bo sprejemljiv za kralja. Pribićević je sporočal, da se resnični borci proti absolutizmu ne bi smeli sprijazniti s tem, da sestavljajo programe, nato pa čakajo, da bo kralj presodil, ali je to mogoče sprejeti ali ne.[240]

Vprašanje o prioriteti sporazuma o državnopravni ureditvi prav gotovo ni bilo samo taktično, temveč tudi načelno vprašanje. Njegovo bistvo je bilo priznanje enakopravnosti narodov, njihove pravice do samoodločbe, čeprav tega izraza v tej zvezi niso uporabljali. Brez soglasja o tem kardinalnem načelnem vprašanju je bilo seveda težko vsaj pomisliti na ustvarjanje kake trdne skupne fronte opozicijskih sil raznih narodov, tako da je tudi sam Pribićević glede tega večkrat spremenil mnenje, ob koncu svojega življenja pa vendarle pritrdil stališču, da je prvenstvenega pomena državnopravna preureditev.[241] Toda v nečem je bila Pribićevićeva kritika v celoti vendarle upravičena, namreč v ugotovitvi, da so bile vse meščanske opozicijske skupine v državi, ne glede na različnost njihovih konkretnih pogledov, enotne v svojem oportunizmu in nepripravljenosti za resen boj proti režimu.

Obdobje tako imenovanih punktacij, programskih izjav opozicijskih skupin in grupacij, konec leta 1932 in v začetku leta 1933 je najbolje pokazalo ne samo heterogenost pogledov opozicijske meščanske politike, temveč tudi njeno nepripravljenost za resničen boj, njeno neiskrenost v razmerju do teženj lastne narodne baze.

Pri iskanju programskega sporazuma med združenimi političnimi skupinami opozicije so pobude prihajale zlasti iz Beograda. V začetku septembra 1932 je vodstvo Demokratske stranke predložilo osnutek sporazuma, ki je pokazal določen napredek pri njenih stališčih; prvič se je namreč črno na belem izreklo za sestavljeno državno organizacijo. Toda s tem se niso strinjale vodilne osebnosti opozicijskih radikalcev. Načelo federativne strukture države je takrat sprejel tudi vodja Zemljoradničke stranke J. Jovanović, ki je septembra 1932 izrekel tudi svoje mnenje o številu in obsegu federalnih enot. Mislil je na štiri: Srbijo, Bosno in Hercegovino, Hrvatsko in Slovenijo, pri čemer naj bi Srbija zajela tudi Makedonijo, Vojvodino, Kosovo in Sandžak, Bosni in Hercegovini pa naj bi se pridružili Črna gora, Dubrovnik in južna Dalmacija do Metkovića. Toda vodstvo HSS je še naprej zavračalo pogovor o teh načrtih in kot vzrok navajalo, da se morajo o tem najprej sporazumeti tisti v Beogradu.

Vodja HSS Maček je v tem letu dajal izjave tujini, v katerih je kot pogoj za to, da hrvatska politika ohrani interes za obstoj Jugoslavije, postavljal rešitev hrvatskega vprašanja in poudarjal, da taktika čakanja in nedajanja pobude ustreza interesu Hrvatske celo v primeru, da bi bil ogrožen obstoj jugoslovanske države. (»Mi vemo, kakšne zunanje nevarnosti to pomeni, toda to morajo dojeti Srbi, oni največ tvegajo, saj mi nimamo kaj izgubiti.«) O Jugoslaviji je Maček takrat govoril kot o bolniku, čigar skorajšnja zanesljiva smrt bo osvobodila Hrvatsko.[242] V nasprotju z izjavami takšnega značaja sta bila pripravljenost in aktiven interes HSS za ohranitev koalicije s SDS. Ta koalicija je dajala hrvatskemu vprašanju širši značaj spričo dejstva, da so »samostalci« pretežno združevali srbsko prebivalstvo na Hrvatskem. S tem se je hrvatsko vprašanje postavljalo kot zadeva širšega, ne samo hrvatskega interesa. Sodelovanje HSS s »samostalci« je bilo pomembno tudi zaradi odnosa do opozicije v Srbiji, za katero je to sodelovanje lahko pomenilo, da hrvatsko nacionalno gibanje nima separatističnega, protijugoslovanskega značaja, da so spektakularne Mačkove izjave bolj taktičnega značaja in da vodstvo HSS stalno išče rešitev hrvatskega vprašanja v okviru Jugoslavije.[243] Pri tem je bila posebnega pomena tudi privolitev HSS v pobudo SDS, da objavijo skupno programsko izjavo; to so bile »zagrebške punktacije« z dne 7. novembra 1932.

Vodstvo SDS se je že 30. junija 1932 načelno in izrecno izreklo za federativno preureditev države. Po določenem omahovanju vodstva HSS so končno 7. novembra 1932 v Zagrebu objavili programsko izjavo Kmečko-demokratske koalicije; pri njenem oblikovanju je sodeloval tudi predstavnik Hrvatske stranke prava, ki sicer ni bila v okviru KDK. Ta resolucija je poudarila načelo demokracije, narodno suverenost in narod sam kot edini vir oblasti ter kmečko prebivalstvo kot temelj organizacije celotnega življenja, ugotovila pa je tudi destruktivnost »srbijanske hegemonije« in zlasti šestojanuarske diktature ter okrepitev te hegemonije. V izjavi so zahtevali vrnitev v leto 1918 kot izhodišče (to naj bi po Mačkovi poznejši izjavi pred sodiščem pomenilo, »da se idejno vrnemo na izhodišče, v stanje, v katerem je bila državna meja, vendar v njem še ni bilo zedinjenja, temveč so znotraj meja obstajale posebne enote: Hrvatska, Vojvodina, Bosna, Črna gora, Srbija in druge, in da s te točke dosežemo novo državno ureditev«.) To je bil predhodni pogoj, da bi lahko začeli pogovor o novi ureditvi državne skupnosti. Toda glede določanja načel nove državne organizacije so bile zagrebške punktacije precej široke. Za »načelno podlago« so razglašale »misel, da

mora ta skupnost izključevati prevlado enega ali več svojih članov nad drugimi in biti določena asociacija interesov, ustanovljena na svobodni volji njenih članov tako, da bodo vsak član v svoji deželi in vsi združeni v skupnem sodelovanju v zadevah splošnega pomena za skupnost, ki jih bodo sporazumno določili, lahko zagotovili tudi posebne in skupne interese ter zajamčili napredek in razcvet moralnega in materialnega življenja srbskega naroda, hrvatskega naroda in slovenskega naroda. Posebni interesi drugojezikovnih manjšin bodo popolnoma zagotovljeni«.

To pomeni, kot piše T. Stojkov, da »niso hoteli iti dlje od poudarjanja načel o sestavljeni državni skupnosti in že velikokrat ponovljenih fraz o enakosti in enakopravnosti članov«.

Sredi decembra istega leta je zagrebške punktacije posebej sprejel še širši strankarski aktiv HSS. Z njimi se je iz tujine strinjal tudi Svetozar Pribićević, ki pa je imel določene pripombe (domneval je, da so hoteli izraziti republikansko gledišče, in opozoril, da Jugoslavija ne predstavlja samo »asociacije interesov«, ampak več od tega, tudi narodno in duhovno skupnost).

Zagrebške punktacije so povzročile programsko opredeljevanje skoraj vseh opozicijskih skupin oziroma strank v državi. Vse njihove izjave so bile soglasne v obsodbi šestojanuarskega režima, vse so zahtevale obnovo parlamentarnega sistema in poudarjale načelo narodne suverenosti, seveda v buržoaznem pomenu. Toda heterogenost njihovih stališč se je pokazala pri vprašanju ureditve države, to je pri narodnem vprašanju. Propadli so poskusi beograjskega opozicijskega središča, da bi proti izjavi KDK postavil skupno izjavo preostale peterice opozicijskih skupin, vštevši JMO in SLS. Nato se prav tako ni posrečil poskus skupne izjave treh opozicijskih strank v sami Srbiji: radikalcev, demokratov in zemljoradnikov. Tako je v resnici vsaka stranka oziroma skupina nastopala zase, nekatere pa celo v lastnih okvirih niso dosegle usklajenih stališč. Prva se je 27. decembra 1932 oglasila Republikanska stranka v Srbiji. Izrazila je solidarnost z mislimi iz zagrebških punktacij in poudarila preciziranje izraza »srbijanska hegemonija«, da namreč to pomeni hegemonijo oblastniške klike. Nato se je 28. decembra pojavila resolucija pripadnikov vojvodinskih opozicijskih skupin. Pomembna je po tem, da je opozorila na problem prihodnjega statusa Vojvodine. »V prihodnji ureditvi države Vojvodina s Sremom zahteva zase enak položaj, kot ga bodo imele druge pokrajine.« To zahtevo so podprli z opozarjanjem na gospodarsko škodo, ki sta jo centralizem in režim diktature povzročila Vojvodini, nekdaj bogati deželi, ki je takrat prišla na beraško palico. To resolucijo so sprejeli proti volji opozicijskih prvakov v Beogradu, kar ni čudno, če vemo, da je bil glavni odbor radikalcev sploh proti federaciji, kaj šele za priznavanje položaja federalne enote Vojvodini. Pa tudi demokrati navzlic soglasju z načelom federalizma niso bili pripravljeni Vojvodini priznati takšnega položaja.

Decembra 1932 je reagirala levica Zemljoradničke stranke v smislu solidarnosti z vsemi točkami zagrebških punktacij, posebej pa je precizirala tretjo točko: »Toda prav tako odločno hočemo s srbskega naroda sneti obtožbo, da je bil soudeleženec v tej hegemoniji, kajti srbski kmet razen majhnega števila strankarskih agitatorjev nikoli ni hotel niti želel te hegemonije niti ni imel nobene koristi od te hegemonije srbijanske klike, ki je prav tako neusmiljeno ropala srbskega kmeta, ki je danes v ravno tako težkem položaju kot kmetje na Hrvatskem, v Vojvodini, Bosni, Dalmaciji ali Sloveniji.« Odločno so poudarili zahtevo za federativno preureditev države v smislu zagrebških punktacij in so

pri tem opozorili, da to nikakor ne pomeni razbitja Jugoslavije. Toda Zemljoradnički stranki kot celoti se ni posrečilo, da bi se uskladila in dala kako skupno izjavo, v kateri bi sprejela stališče do zagrebških punktacij.

Tik pred koncem leta 1932, 31. decembra, je tudi SLS objavila izjavo, znano kot »Koroščeve punktacije«. Ta izjava je bila tipičen primer sestavljanja programa pod pritiskom množične strankarske baze, zlasti kmečke, delavsko-sindikalne in študentovske. Sam vodja stranke Korošec, čigar ime se je vezalo s punktacijami, je našel način, da je opozicijskim radikalcem pojasnil, da je punktacije podpisal pod pritiskom in da ima zadržke glede federalističnega stališča. Punktacije so izrazile specifičnost položaja slovenskega naroda, saj je samo njegova glavnina živela v jugoslovanskih mejah, veliki deli pa so bili v Italiji in Avstriji, majhen del pa tudi na Madžarskem; zato so povzdignili stari program slovenskega naroda o zedinjenju v enotno politično celoto. Punktacije so končno zahtevale, »da vsi Slovenci, Hrvati in Srbi po svobodnem sporazumu in na podlagi demokracije uredijo jugoslovansko državo, sestavljeno iz enakopravnih enot, od katerih ena naj bo Slovenija«. Naknadna preciziranja tako v samem besedilu deklaracije kakor v novi resoluciji izvršnega odbora SLS so opozorila na to, da bi bilo napačno Koroščeve punktacije razlagati v kakem separatističnem pomenu.

Konec januarja 1933 je svojo resolucijo objavilo tudi vodstvo Jugoslovanske muslimanske organizacije (»Spahove punktacije«). Tudi ta resolucija je zahtevala »ureditev države po enakopravnih političnozgodovinskih enotah z najširšimi pristojnostmi, prepuščajoč skupnosti tisto, kar mora zagotoviti in zavarovati skupne interese«, vendar z natančnim stališčem, da mora biti Bosna in Hercegovina »ena izmed teh enakopravnih enot«.

Svojo besedo so končno morale povedati še tri srbijanske opozicijske stranke. Vse tri so zagrebške punktacije sprejele kot neprijetno presenečenje tako po tonu kakor po vsebini. Interno je ožje vodstvo opozicijskih radikalov kritiziralo resolucijo KDK med drugim tudi zato, ker je izražala skrito težnjo, »da se vsi Hrvati zberejo, Srbi pa razkosajo na Bosno, Črno goro, Srbijo, Vojvodino in mogoče Makedonijo«; točka, ki govori o prihodnji ureditvi države, pa da ni jasna in je podobna celo zvezi več držav, ne pa eni, četudi federativno urejeni državi.

Prva je nastopila Demokratska stranka (pismo Ljuba Davidovića prijateljem konec januarja 1933), ki vnaprej ni obvestila opozicijskih radikalov in zemljoradnikov. V tem pismu se je vodstvo demokratov v bistvu izreklo za federativno preureditev države, vendar se je hotelo izogniti »plemenskemu« kriteriju kot edinemu načelu federacije in je poleg srbskega, hrvatskega in slovenskega »samovladanja« predvidelo tudi četrto, in to »v prehodni srbsko-hrvatski coni«, kar je pomenilo Bosno in Hercegovino z južnim delom Dalmacije. Za samo srbsko enoto so vodje Demokratske stranke brezpogojno postavljali, da bo poleg Srbije in Vojvodine obsegala tudi Črno goro in Makedonijo.

Negodovanje opozicijskih radikalov zaradi te ločene objave stališča demokratov pa ni bilo glavni vzrok za to, da v naslednji fazi ni prišlo do objave skupnega stališča. Za takšno stališče so sicer izdelali celo osnutek skupne izjave, vendar so ga vodje opozicijskih radikalov zavrnili, ker je bilo njegove besede mogoče razumeti v federalističnem pomenu, sami pa so vztrajali pri načelu državnega unitarizma s pokrajinskimi samoupravami. »Pismo A. Stanojevića«, ki naj bi pomenilo

punktacije radikalcev, je bilo objavljeno šele aprila 1933. Njegov avtor se je v imenu glavnega odbora izrekel proti centralistični državni upravi, vendar za načelo državnega unitarizma s samoupravami. Tako se je jasno pokazalo, da pri najpomembnejšem vprašanju ni bil mogoč sporazum v okviru meščanske politike.

Vodja črnogorskih federalistov S. Drljević je v začetku januarja 1933 v nekem pismu političnim prijateljem pozdravil resolucijo KDK in Koroščeve punktacije kot »zmago stališča, ki ga je Črna gora že od samega začetka zavzela po naši stranki glede vprašanja ureditve državne skupnosti Južnih Slovanov«. Toda federalisti so se, kot kaže, odrekli, da bi sprejeli posebno resolucijo o teh svojih že znanih stališčih.

V tej seriji izjav, od zagrebških punktacij do radikalskih, je jasno videti ne samo heterogenost, temveč tudi omejenost konceptov meščanske politike za reševanje narodnega vprašanja v Jugoslaviji. Celo najbolj izraziti predlogi za federativno ureditev so predvidevali kot narodne subjekte samo srbski, hrvatski in slovenski narod. Vprašanja Vojvodine ter Bosne in Hercegovine so postavljale samo neposredno zainteresirane stranke. KDK se o njih ni izrekala in je tako pustila odprto vprašanje razmejitve oziroma, z drugimi besedami, razdelitve Bosne in Hercegovine in tudi Srema. Po drugi strani so imele stranke opozicijskega središča v Beogradu popolnoma različne poglede, kar zadeva sprejemanje ali zavračanje samega federativnega načela, kljub temu pa so složno zavrnile razpravo o vprašanju Makedonije, Črne gore in Vojvodine. Kosovo takrat ni bilo niti omenjeno.

Te razlike glede vnaprej sprejetih načel državne ureditve so ostale v politiki vodstev strank v veljavi tudi v naslednjem obdobju. Izrazile so se tudi v sporazumu o ustanovitvi bloka opozicijskih strank 8. oktobra 1937. V tem sporazumu zaradi nasprotovanja vodij radikalcev in zemljoradnikov niso poudarili načela federativne ureditve, temveč so vprašanje ureditve v celoti prepustili ustavodajni skupščini, vendar pod pogojem, da bo ustava sprejeta s soglasjem delegacij Srbov, Hrvatov in Slovencev kot celote. Načelo nemajorizacije je prav gotovo dajalo določena poroštva HSS, vendar je po drugi strani pomenilo tudi možnost preprečevanja federativne ureditve. Vprašanje federacije je torej še naprej ostalo negotovo. Poleg tega ta sporazum ni pomenil kake podlage za akcijo. Bil je tisto, kar naj bi bile punktacije iz leta 1932 in 1933, namreč bolj formulacija pogojev za odnose med opozicijskimi strankami kot pa formulacija pravega političnega programa.

Poskuse predstavnikov meščanske opozicije, da bi oblikovali izhodišča za rešitev narodnega vprašanja, Komunistična partija Jugoslavije ni imela za izraz stvarne krepitve revolucionarnih in narodnoosvobodilnih gibanj, temveč jih je zavračala kot akcije narodnih sporazumarjev, ki odtegujejo delovne množice od vpliva partije. To je vsekakor bilo znotraj okvirov tedanjih pravil v politiki Kominterne. Toda partija je vendarle skušala konkretno analizirati te programe in opozoriti na njihove stvarne slabosti. V kritiki zagrebških punktacij je poudarila, da namesto jasne zahteve za pravico hrvatskega naroda do samoodločbe postavljajo zahteve po vrnitvi v leto 1918 in »zamolčijo, da so predstavniki hrvatske gospode, med katerimi so bili tudi nekateri izmed avtorjev punktacij, leta 1918 pljunili na pravico do samoodločbe hrvatskega naroda...« Nato se je KP kritično dotaknila vprašanja zaveznikov: »Najbolj zanesljiv in najpomembnejši zaveznik hrvatskega naroda so poleg revolucionarnega delavskega gibanja osvobodilna gibanja drugih zatiranih narodov.« To, da KDK in Stranka prava nista rekli niti besede

o revolucionarnem delavskem gibanju, priča samo o njuni protidelavski politiki. To, da v svoji punktaciji nista rekli niti besede o pravici do samoodločbe makedonskega in črnogorskega naroda, pa priča o tem, da sta pripravljeni za sporazum s srbsko buržoazijo »v smislu izključitve Makedoncev in Črnogorcev iz pravice do samoodločbe«. KPJ je očitala punktacijam tudi to, da ne omenjajo vprašanja monarhije, ki je »eno izmed najmočnejših sredstev srbske buržoazije za izvajanje njene hegemonije«, in poudarila, »da o kaki državni skupnosti Srbov, Hrvatov, Slovencev, Makedoncev in Črnogorcev na temeljih monarhije skoraj ne more biti govora«. Kritika KPJ je očitala punktacijam tudi to, da nič ne govorijo o načinu, kako nameravata KDK in Stranka prava uresničiti postavljene cilje. »Toda vprašanje sredstev in metod boja je odločilno vprašanje. Velika razlika je, če se odloča, ali bo ta ‚boj' zgolj pasivno čakanje, »da bolnik umre« (Maček), ali bo to individualno nasilje (Pavelić) ali pa bo imel množičen revolucionaren značaj«.[244]

Na podoben način je Koroščeve punktacije kritiziralo tudi »Delo«, skupno glasilo KPJ in KP Italije v slovenskem jeziku. Punktacijam je očitalo, da se niso dotaknile vprašanja monarhije ali republike niti vprašanja, kaj bo z drugimi zatiranimi narodi Jugoslavije, »kot so Makedonci, Črnogorci, Albanci itd.«. Kritika se je dotaknila tudi specifične zahteve Koroščevih punktacij: »Podčrtati moramo točko, ki govori o zedinjenju vseh Slovencev v eno enoto, in to z vidika podpiranja velikosrbske imperialistične politike. Velesrbska imperialistična buržoazija prav tako postavlja zahtevo: ‚osvoboditev zasužnjenih bratov s Primorske in Koroške', kar pa ne pomeni nič drugega kot težnjo po razširitvi gospodarskega ozemlja in izkoriščanju novih, nasilno osvojenih pokrajin.« Cilj revolucionarnega boja, je nato rečeno v tej kritiki, mora biti »osvoboditev in zedinjenje vsega slovenskega naroda, ki ga je svetovni imperializem z versajskim mirom raztrgal na več delov. Samoodločba slovenskega naroda s pravico do odcepitve od sedanjih držav in s pravico do ustanovitve lastne države. Postavitev delavsko kmečke oblasti v zvezi delavsko kmečkih republik«. »Ta cilj je mogoče doseči samo z neposrednim bojem za vsakdanje socialne in politične zahteve delovnega ljudstva. Boriti se je treba ... skupaj z drugimi zatiranimi narodi in skupaj z delovnim ljudstvom vladajočih narodov ...«[245]

Tudi »Proleter« je zavzel stališče do Koroščevih punktacij, ko se je dotaknil pisanja o njih v glasilu oblastnega komiteja KPJ za Slovenijo »Rdeči prapor«. Med drugim je zapisal: »Kritika Koroščevih punktacij je slaba in nezadostna. Največja pomanjkljivost teh punktacij ni v tem, da v njih ‚ni poziva za zbiranje orožja', temveč v tem, da same punktacije zagovarjajo stališče versajske Jugoslavije in da so samó ‚sredstvo pritiska' na Beograd in sredstvo proti narodu.«[246]

Takšne, v glavnem v emigraciji napisane ocene punktacij so imele poglavitno slabost tedanjih »abstraktnih konstrukcij« (tako jih je leta 1959 označil E. Kardelj)[247] v KPJ o narodnem vprašanju, ki niso bile le v nasprotju s stvarnim položajem v domovini in s prakso komunistov na domačih tleh, temveč najpogosteje tudi protislovne. Zato je revizija teh konstrukcij postal nujna in neobhodna v novem političnem položaju, ki ga je narekoval prodor fašizma v Evropo, pa tudi vse večje zaostrovanje ekonomskih, političnih in razrednih in narodnih nasprotij v državi.

8. STOPITI NA ČELO NARODOV! BRANITI JUGOSLAVIJO!

Zmaga nacizma v Nemčiji januarja 1933 in proces proti Dimitrovu jeseni istega leta v Leipzigu sta bila tista dogodka, ki sta v mednarodnem delavskem gibanju pospešila spoznavanje pravega značaja in nevarnosti fašizma. Jugoslovansko revolucionarno delavsko gibanje se je v teh letih srečevalo s fašizmom tudi neposredno, in sicer s poskusi na domačih tleh, še bolj pa prek izkušenj tistih slovenskih in hrvatskih antifašistov in revolucionarjev, ki so se bojevali s fašističnim režimom v Italiji. K temu je prispevalo tudi okrepljeno sodelovanje KPJ in KP Italije po letu 1929, zlasti v zvezi z narodnim vprašanjem Slovencev in Hrvatov (od maja 1930 je »Delo« izhajalo kot skupno glasilo KPJ in KP Italije za Slovence v Jugoslaviji in Italiji). Obravnavanje politične taktike italijanskih in jugoslovanskih komunistov je spodbudilo proučevanje vprašanja boja proti fašizmu v njegovi najrazvitejši obliki in sploh analizo tega pojava. Kominterna se je začela intenzivneje ukvarjati s tem problemom šele leta 1933. Koncept organiziranja narodnih revolucionarjev je imel v primeru Hrvatov in Slovencev posebnost, da je vključeval tudi premislek, kako se upirati fašizmu. Prav pod vplivom izkušenj v Julijski krajini so na četrtem kongresu Komunistične stranke Italije (1931) govorili o enotni fronti proletariata, kmetov in narodnih manjšin v boju proti fašizmu; oblikovanje enotne fronte so dopuščali tudi s političnimi sporazumi in ne več samo v bazi.[248]

Aprila 1933 je »Proleter« objavil razglas Kominterne o oblikovanju enotne fronte proletariata »proti fašistični ofenzivi buržoazije«. To je bil predlog za postavitev enotne bojne fronte komunističnih strank s socialnodemokratičnimi strankami — torej ne tudi z drugimi demokratičnimi antifašističnimi silami. To pobudo KI je prevzela tudi KP Jugoslavije v odnosu do jugoslovanske socialne demokracije. Vprašanja vloge narodnih gibanj in njihovega pomena za sestavljanje antifašistične fronte se takrat niso še niti dotaknili. V skupni izjavi centralnih komitejev KP Jugoslavije in KP Italije februarja 1933 so sicer ugotovili, da je »fašizem sam v vseh svojih oblikah pomemben dejavnik zaostrovanja in pospeševanja vojne nevarnosti«, toda antifašizma kot načina zbiranja demokratičnih sil niso upoštevali. V okvirih stare taktike je ostala tudi resolucija izvršnega komiteja KI o delu in nalogah KP Jugoslavije iz septembra 1933. V začetku decembra 1933 je trinajsti plenum izvršnega komiteja KI razpravljal o »boju proti fašizmu in nevarnosti imperialistične vojne« in sklenil, da se za drugo polovico leta 1934 skliče sedmi kongres KI. Okrepitve fašizma v posameznih državah in njegove zmage v Nemčiji plenum ni ocenil kot začetek kake nove etape v dejavnosti reakcije in kontrarevolucije, temveč le kot dejavnik pospeševanja, po-

glabljanja in zaostrovanja »glavnih nasprotij« in razvoja revolucionarnega boja za oblast.[249]

Že omenjena deklaracija treh komunističnih partij, Jugoslavije, Italije in Avstrije o slovenskem vprašanju iz aprila 1934 je zelo pomembna tako po stališčih do slovenskega nacionalnega vprašanja kakor za razumevanje sklepov četrte državne konference KPJ o ustanovitvi (nacionalnih) komunističnih strank Slovenije, Hrvatske in Makedonije. To deklaracijo so pripravljali precej dolgo, usklajevali so stališča vseh treh partij, nato pa so jo poslali v odobritev KI in jo pozneje z njo tudi usklajevali. Čeprav je bila sama izjava še vsa v okviru »predvečera novih revolucij in vojn«, nespoznanja fašizma kot specifične nevarnosti in trditve o nemožnosti zavezništva z »nacionalreformisti«, so bile v njej vendarle že omenjene tiste metode političnega dela, ki so kmalu nato dobile vse priznanje: tri partije nočejo podpirati narodnega gibanja samo v načelu, zato poudarjajo, da so komunisti »dolžni svojo dejavnost v zvezi z uresničevanjem svojih gesel o narodnem vprašanju smeriti k pripravljanju in razvijanju vsakdanjega množičnega boja proti vsem konkretnim oblikam narodnega zatiranja po srbski, italijanski in avstrijski buržoaziji . . .«

Skupno glasilo KPI in KPJ »Delo« je v uvodniku, s katerim je pospremilo objavo te izjave, še bolj poudarilo ta novi duh, v katerem naj bi izjavo uresničili. »Uresničitev izjave«, je zapisalo »Delo«, »zahteva od komunistov, da v enotni fronti zberejo vso za boj pripravljeno množico slovenskega naroda« in da za to pridobijo »tudi vse tiste, ki proti imperializmu in fašizmu niso samo v besedah, ki jim nacionalna usoda slovenskega naroda ni samo prazno čvekanje«.[250]

Tako se je prva zamisel o antifašistični ljudski fronti že takoj, ko se je pojavila na jugoslovanskih tleh, povezala z narodnim vprašanjem, vztrajanje pri pomoči narodnim gibanjem kot dediščina prejšnjega obdobja pa je dalo prizadevanjem za ustvarjanje ljudske fronte v Jugoslaviji še posebno razsežnost. Nerealne direktive vodstva v tujini o ustanovitvi organizacije narodnih revolucionarjev, ki so »potiskale komuniste s prave poti za aktiviranje množic v sektaško slepo ulico«, so tako dobile drugačno, prilagojeno vsebino in nov pomen. »Narodna revolucionarna aktivnost partije se je izražala v sodelovanju z drugimi naprednimi političnimi strujami in organizacijami v boju za enakopravnost jugoslovanskih narodov . . .«[251]

V letih 1932—1934 so se komunisti v Jugoslaviji hkrati s pripravljanjem izjave treh KP o slovenskem vprašanju v tujini, doma intenzivno ukvarjali z narodnim vprašanjem in prihajali do kvalitetno novih ugotovitev in sklepov. Šlo je predvsem za celovitejše spoznavanje družbene biti narodov in njihovih gibanj v Jugoslaviji, za novo določitev odnosa proletariata in njegove revolucionarne partije do njih v smislu preseganja koncepta »zavezništva z (neobstoječim) gibanjem narodnih revolucionarjev«. Med komunisti, ki so bili v ječi v Sremski Mitrovici, se je s tem zlasti ukvarjal Otokar Keršovani. Njegova predavanja o hrvatski zgodovini in narodnem vprašanju so neposredno vplivala na številne komuniste, čeprav so bila v celoti objavljena šele leta 1971.[252]

V legalni ljubljanski reviji »Književnost« (letnik 1932/33) je izšla študija Edvarda Kardelja (psevdonim Tone Brodar) »Nacionalno vprašanje kot znanstveno vprašanje«. Kardelj je nastopil proti razlaganju slovenskega narodnega vprašanja kot »kulturnega problema« in poudaril, da je to »širok kompleks družbenih pojavov, ki sega preko cele družbene nadstavbe«. Avtor je razvil marksistični nauk o narodu in

utemeljil nekoliko parafrazirano Stalinovo definicijo naroda, formalno ponovil tezo, da je po svojem množičnem nosilcu »postalo nacionalno vprašanje v bistvu kmečko vprašanje«, in se nato lotil analize meščanskega nacionalizma od njegove napredne faze (Mazzini) do fašizma. Znanstveno spoznanje narodnega vprašanja je postalo orožje delavskega razreda pri njegovem reševanju. Toda ne gre samo za razlaganje, stvar je v tem, da se svet spremeni. »Zato je za nas ideja naroda sredstvo v borbi za socialno osvobojenje človeštva.« Po podrobnejši skici razvoja slovenskega nacionalnega vprašanja je Kardelj zaključil: »Stališče nas marksistov je, da ima vsak narod pravico do samostojnega življenja, toda takšno svobodo je mogoče izbojevati samo z vztrajnim bojem delovnega ljudstva, kajti nacionalno vprašanje v svojem jedru ni kulturni, temveč socialni problem, in se zato kot hegemon v tem boju vse bolj uveljavlja proletariat.«

Kardeljeva študija je vzbudila veliko zanimanje; o njej so razpravljali tudi v CK KPJ na Dunaju. V tem krogu so izoblikovali kritičen pogled na študijo, ki se je osredotočil na iskanje napak. Ugotovili so »tri temeljne Brodarjeve napake, ki dejansko pomenijo zanikanje revolucionarnih sil narodnoosvobodilnega gibanja v meščanskodemokratični revoluciji«. Grajali so tri stališča iz Kardeljeve študije.

Prvo je bilo stališče, ko pravi: »Četudi je množični nosilec nacionalnega boja kmet, je njegov hegemon meščanstvo. Njegova gospodarska podlaga je boj proti gospodarski hegemoniji vladajočega naroda, z drugimi besedami — konkurenca.«

Drugo grajano mesto: »Kmet, ko se tu bojuje za nacionalno osvoboditev, vidi v tem boju predvsem boj proti kapitalizmu, kajti v njegovi podobi se mu kaže tuja vlada. Ta boj dobiva tako izrazito protikapitalistični, včasih ludistični značaj. Najbolj znana primera sta kitajski in indijski.«

In tretje grajano mesto: »Majhni narodi v kapitalističnem gospodarskem sistemu nikjer ne morejo priti do prave nacionalne svobode . . .«

V vseh treh navedenih odstavkih so kritiki najprej videli nevarnost, da bi se kdo ne vrnil k zavrženim tezam Sime Markovića o konkurenčnem boju nacionalnih meščanstev kot glavni socialni vsebini narodnega vprašanja. Nato so trdno vztrajali pri tem, da narodnoosvobodilna gibanja, čeprav se bojujejo proti imperializmu, še zdaleč niso postala socialistična, kajti protikapitalističen značaj more imeti samo boj proletariata in da je zato treba računati na dve etapi v revoluciji. Končno jim je bilo tretje mesto povod, da poudarijo, kako temeljno napačno bi bilo istovetiti narodnoosvobodilni boj s proletarskim gibanjem za socialistično revolucijo.

Kritično se torej niso dotaknili glavne misli Kardeljeve študije. Skrbeli so samo za to, da bi formalno ostale nedotaknjene Stalinove trditve o narodu. Toda ne glede na to zaskrbljenost je ta kritika (njen avtor je bil Blagoje Parović) vsebovala formulacije in kritične ugotovitve na podlagi položaja v Jugoslaviji, ki bi jih lahko šteli celo za dopolnitev glavne Kardelejeve misli. Med drugim je v kritiki zapisano: »Zaradi vseh teh momentov (ki izvirajo iz nerešenega narodnega vprašanja) ne trpe samo kmetje, temveč tudi proletariat in malomeščanske, celo buržoazne plasti, vsak na svoj način, v večji ali manjši meri. Od tod možnost, da se vsi ti zbirajo . . . Razlika v njihovem razrednem položaju povzroča neenotnost gibanja . . . Narodnoosvobodilno gibanje more zmagati samo s pogojem hegemonije proletariata, ki je edini

sposoben, da osvobodilno gibanje zatiranih narodov poveže z bojem socialno zatiranega — zlasti srbskega (ljudstva) — in ga izpelje odločno in do konca. Potemtakem je glede narodnoosvobodilnega gibanja temeljna naloga proletariata, da pod svojim vodstvom zbere kmete in druge male in srednje plasti, jih vodi in jih v procesu boja osvobaja vpliva meščanstva.« Gotovo ni naključje, da je Kardelj prav zadnji stavek izbral in ga neposredno navedel (ker »jasno in natančno postavlja naloge, ki so pred nami«) v svojem referatu na pokrajinski konferenci KPJ za Slovenijo septembra 1934 v Goričanah.[253]

Prav ta referat v Goričanah (»Naloge pokrajinske organizacije KPJ glede kmečkega in nacionalnega vprašanja«) je v velikem delu usmerjen k dokazovanju, da meščanski razred ne more več voditi narodnoosvobodilnega boja. To ključno politično dejstvo pa zdaj dokazuje na nov način. Sporazumarstva ne dokazuje več z opozarjanjem na odpor meščanstva proti zahtevi za odcepitev od Jugoslavije, marveč ga dokazuje s tem, da se narodno meščanstvo sporazumeva z režimom diktature na škodo čisto konkretnih in aktualnih interesov posameznih narodov in njihove dejanske enakopravnosti. O možnostih v Sloveniji se Kardeljev sklep glasi: »Vse to je dokaz, da je samo od nas, od naše aktivnosti in pravilnosti našega dela odvisno, kdaj bo proletariat v Sloveniji zajel večino kmečkih množic in postal voditelj narodno revolucionarnega boja. Danes ni razreda ne stranke razen prave proletarske komunistične partije, ki bi mogel postaviti iskreno in pravilno geslo revolucionarnega boja za osvoboditev in zedinjenje slovenskega naroda. Vsaka akcija v tej smeri pa spodkopava temelje kapitalističnega sistema in zato je zgodovinska dolžnost slovenskega proletariata in njegove avantgarde, napeti vse sile (da si izbojuje vodstvo v kmečkem boju), da popelje kmečko ljudstvo v revolucionarni boj proti velikosrbski diktaturi.«

Tito se je kmalu po prihodu iz zapora seznanil z vsemi tremi omenjenimi dokumenti. S prvima dvema v CK, ko je 10. avgusta 1934 dobil nalogo, da skupaj s Parovićem zasnuje za četrto državno konferenco KPJ referat »Delo na vasi in nacionalno revolucionarno delo«, s tretjim pa neposredno, saj se je v imenu CK udeležil konference v Goričanah.

Tito se je pri svojem delu kmalu tudi sam neposredno srečal z vprašanjem razmerja do narodnega gibanja na Hrvatskem. V svojem »Poročilu predstavnika zagrebške organizacije« z dne 2. avgusta 1934 poroča o pogovorih konec marca v Bjelovarju in okolici z levo usmerjenimi politiki iz HSS, ki mislijo na posebno organizirano levico v HSS in na zavezništvo s KPJ za skupen boj proti režimu diktature in nacionalnega hegemonizma. Tito jim je obljubil, da se bo potrudil, da bi KPJ sprejela njihovo stališče. O tem piše v poročilu: »To sem storil še takrat, ko še nisem vedel, da je partija že začela delati v tej smeri.« Toda najpomembnejše je dejstvo, da je Tito, potem ko se je podrobno seznanil s perečimi vprašanji partijske politike do narodov, v zaostrenem trenutku splošne politične krize v Jugoslaviji jedrnato formuliral stržen nove koncepcije, ki se je porajala in jo spremenil v jasen politični sklep in nalogo. To je storil takoj po umoru kralja Aleksandra v Marseillu v svojem direktivnem pismu 11. oktobra 1934 pokrajinskemu komiteju KPJ za Slovenijo. V njem je med drugim zapisal: »Narodni boj in zatiranje bosta zdaj dobila nedvomno mnogo bolj zaostrene oblike... Vendar se ne smemo umakniti, temveč moramo organizirati (vsestranski boj) in se mu postaviti na čelo. Eno naših glavnih gesel mora biti osvoboditev vseh narodov Jugoslavije izpod

velikosrbskega zatiranja. *Postaviti se moramo na čelo narodnoosvobodilnega gibanja*« (podčrtal J. P.).

Ne gre torej več za »pomoč« niti za »most«, čez katerega naj bi vplivali na narodna gibanja, niti več za poudarjanje sporazumarstva narodnega meščanstva kot prve naloge. Zdaj gre za novo in jasno besedo: postaviti se na čelo tega gibanja! Neposredno in bojno! Glavni cilj: osvoboditev! Vse drugo se bo rešilo med bojem.

Položaj je bil takrat zelo zaostren tako v državi kakor v mednarodnih odnosih. Zdelo se je, da je vojna na obzorju. Treba se je bilo lotiti dejanj. Še pred 19. oktobrom 1934 je Tito v imenu CK napisal okrožnico vsem pokrajinskim komitejem KPJ in SKOJ z direktivo, da je treba ustanoviti čete proletarske obrambe »v boju proti terorju v(ojaško) f(ašistične) diktature velikosrbske buržoazije, da bi se postavljale po robu slehernemu terorju in poskusom zlomiti in razbiti revolucionarni boj delavskega razreda in osvobodilni boj zatiranih narodov v Jugoslaviji«. Okrožnica je opozarjala na izkušnje KPJ in SKOJ iz nekdanjih bojev proletarske obrambe (proletarskih akcijskih čet — PAČ) proti Orjuni v letih 1921—1926. Toda zdaj te obrambne čete niso več zasnovane izključno na razredni osnovi kot v dvajsetih letih, temveč jih je treba »regrutirati iz vrst vseh proletarskih in nac(ionalno)revolucionarnih elementov mest in vasi«, in sicer »za obrambo organizacije in akcij rev(olucionarnega) proletariata, delovnih kmetov in zatiranih narodov«.

Ta direktiva je bila poslana v razmerah, ko so po marsejskem atentatu pričakovali izbruh vojne. Vojne potem sicer res še ni bilo, vendar je bila njena nevarnost še naprej pereča. Januarja 1935, takoj po kritičnem času, je Tito takole opisal tedanji položaj: »Potrebna je le majhna iskra, da se zaneti svetovni požar... Spopad, ki bi lahko izbruhnil ob marsejskem atentatu, ni odpravljen, ampak le preložen, ker je iskra, vržena z marsejskim atentatom, sicer ugasnjena, vendar pepel, kjer je tlela, prikriva še mnogo takih isker...«

Direktiva o ustanavljanju obrambnih čet in odločnost, da se je treba »postaviti na čelo« narodnoosvobodilnega gibanja, sta pomenili več kot zgolj reagiranje na kritičen položaj. Bili sta že izraz tiste zamisli revolucije, ki se bo uveljavila pozneje. Ta zamisel je bila v skladu s sklepom četrte državne konference KPJ (25. decembra 1934) o ustanovitvi komunističnih partij Hrvatske in Slovenije, nato pa tudi Makedonije. »Ta zgodovinski sklep,« je zapisal Tito takoj po tej konferenci, »bo nedvomno velikega pomena za nadaljnji razvoj, za utrjevanje in boljševizacijo hrvatske in slovenske partije pa tudi *vse jugoslovanske partije*« (podčrtal J. P.).

Precej je vprašanj, ki se postavljajo v zvezi s tem sklepom, in na katera še ni odgovorov v dosedanjih raziskovanjih. Prvo je vprašanje, čigava pobuda je bila to in iz kakšnega koncepta taktike je izvirala ter zakaj je upoštevala samo Hrvatsko, Slovenijo in Makedonijo oziroma ali to ni v nasprotju z načelom enotne partije v eni državni skupnosti. Že brez podrobne analize bi lahko nekaj povedali na podlagi tistega, kar je doslej znano. Pobuda za ustanovitev nacionalnih partij v okviru KPJ je v tistem trenutku očitno prišla iz Kominterne. Toda bila je bolj posledica razprav, ki so takrat potekale v krogu vodilnih jugoslovanskih komunistov, in tudi njihovih razprav z drugimi partijami, zlasti italijansko, v okviru Kominterne o narodnem vprašanju v Jugoslaviji, zlasti o hrvatskem in slovenskem ter, kot kaže, tudi o makedonskem. Te razprave so potekale v obdobju, ko je zamisel o pomoči

narodnorevolucionarnim organizacijam in gibanjem še čisto prevladovala in ko so računali, da bodo režim diktature podrli z zlomom države kot političnega sistema. V sklepu o ustanovitvi nacionalnih partij jugoslovanskih narodov se je v bistvu izražala misel, da se komunisti neposredno postavijo na čelo narodnoosvobodilnih gibanj.[254]

To je zdaj tudi dokumentirano (1972), ko smo izvedeli za članek v aprilski številki »Komunistične internacionale« za leto 1934 (glasila izvršnega komiteja KI), ki ga je napisal G. Alihanov.[255] Ta avtor je takrat razčlenil stanje komunističnih partij v Romuniji, Bolgariji, Grčiji in Jugoslaviji. Med drugim članek kritično ocenjuje taktiko KPJ, ki si je prizadevala organizirati hrvatsko in slovensko narodno revolucionarno gibanje, da bi prek njega uresničila vodenje »boja širokih množic zatiranih nacionalnosti«. To pa se ji ni posrečilo in ta boj realno vodijo buržoazne nacionalistične stranke. Gibanja, kot sta HNR in SNR na Hrvatskem in v Sloveniji, članek ocenjuje kot nekakšne »vzporedne komunistične organizacije brez zveze s širokimi množicami«. Namesto te vzporednosti globalno opozarja na izkušnje VKP(b) (le-ta je imela v svoji organizacijski strukturi posebne partije v posameznih narodnih zveznih republikah razen same Rusije, ki je del VKP(b) neposredno, brez posebne partije) in izkušnje KP Poljske, v katere okviru delujeta KP Belorusije in KP Zahodne Ukrajine. Za takšna nacionalna ozemlja, kot so Slovenija in Hrvatska v Jugoslaviji in Besarabija v Romuniji, naj bi v okviru KPJ oziroma Romunske KP mislili na ustanovitev komunističnih partij Slovenije, Hrvatske itd. To pomeni, da bi se morala KPJ na posameznih nacionalnih ozemljih konstituirati neposredno, brez vzporednih narodno revolucionarnih organizacij, kot stranka delavskega razreda, ki se bojuje za zavzetje vodilnega položaja v narodnem gibanju.

Če se zdaj vrnemo k sklepom četrte državne konference, moramo še enkrat opozoriti, da ti sklepi poudarjajo, da »internacionalistični značaj in strankina politična in organizacijska enotnost KPJ, ki deluje na ozemlju države Jugoslavije, s tem sklepom ne bosta oslabljena«. Takšno poudarjanje pomeni, da pod takšnim vodstvom narodna gibanja niso separatistično usmerjena, marveč naj izrazijo samoodločbo narodov v interesu internacionalističnega revolucionarnega gibanja proletariata jugoslovanskih dežel. V nasprotju s prejšnjimi gesli o ustanavljanju samostojnih narodnih delavsko-kmečkih republik in njihovem združevanju v balkansko delavsko-kmečko federacijo je četrta državna konferenca pozvala v boj »za delavsko-kmečko sovjetsko oblast v vseh deželah Jugoslavije« in za ustanovitev delavsko-kmečkih vlad na Hrvatskem in v Dalmaciji, v Sloveniji, Srbiji, Črni gori, Makedoniji, Bosni in Vojvodini.[256] Za oceno značaja sklepa o ustanovitvi nacionalnih komunističnih strank je pomembno tudi dejstvo, da je samo pol leta pozneje splitski plenum CK KPJ (junija 1935) postavil sklep o ustanovitvi nacionalnih strank tako rekoč v središče politike ljudske fronte.

V zvezi z omenjenim člankom »Komunistične internacionale« moramo posebej omeniti, da v njem izraženo pojmovanje še ostaja v okviru zamisli o izkoriščanju moči narodnih gibanj za revolucionarno gibanje delavskega razreda. To ni bila zamisel *Komunističnega manifesta* o konstituiranju delavskega razreda kot naroda, to je neposrednega prevzema vodilnega položaja v narodu. Omejevanje zanimanja samo za narodna gibanja, ne pa za narode kot takšne, je pomenilo omejevanje te zamisli na »zatirane narode«, torej se ni nanašala na vse, ne tudi na srbski narod. To omejenost so jugoslovanski komunisti

občutili že takrat in postavili vprašanje, zakaj ne ustanoviti tudi KP Srbije.

Občutili so, da je aktualni zgodovinski problem v Jugoslaviji v tem, da se proletariat konstituira kot narod *v vseh* jugoslovanskih narodih. Zakaj? Prav gotovo ne samo zato, ker je to splošna naloga proletariata v vseh deželah sveta. To so občutili tudi kot specifičen problem jugoslovanske skupnosti, kot problem njenega obstoja! Z drugimi besedami, intimno so bili prepričani, da mora ta skupnost tudi kot celota postati domovina proletariata in je zato nujno, da se proletariat konstituira kot narod v vseh njenih narodnih delih posamič in v vseh njih skupno. Zato so se že takrat vprašali, zakaj ne ustanoviti tudi KP Srbije. To ni bilo tako samo zaradi nekega smisla za red in enakopravnost. Takšen je razlog, da se je po letu 1945 Veljko Vlahović, ko je obravnaval odnos revolucije do narodnega vprašanja, vprašal: »Od kod zamujanje pri ustanovitvi nacionalnih partij v Makedoniji, Črni gori in Srbiji?«[257]

Nimamo še izdelane celovite zgodovinske razlage (monografije) o vprašanju, zakaj se CK KPJ ni postavil na stališče, da je treba že v času četrte državne konference ustanoviti nacionalne partije tudi na ozemljih vseh drugih narodov Jugoslavije. Obstajajo pa številni elementi za odgovor na takšno vprašanje.

Za začetek je treba upoštevati dejstvo, da je CK že v svoji prvi razlagi ideje o nacionalnih partijah (pismo Bistremu 30. julija 1934) poudaril pomembno omejitev: ideja velja samo za »nacionalno zatirane dežele, ki so kompaktne«. Nobenega dvoma ni, da gre za etnično kompaktnost. Po takšnem kriteriju ustanovitev nacionalne partije ni prišla v poštev v Srbiji (ta ni »nacionalno zatirana« — to je bilo tudi jedro Parovićevega pojasnila v »Proleteru«), pa tudi ne v Bosni in Hercegovini in Vojvodini, ki nista etnično kompaktni. Po takšnem kriteriju je ostalo odprto pravzaprav samo vprašanje Črne gore. V njenem primeru je lahko šlo ali za premajhno jasnost pogleda na črnogorsko nacionalno vprašanje v vrstah samih komunistov ali pa za to, da je CK upošteval dejstvo, da je takrat pomemben del demokratičnih opozicijskih sil v Črni gori zavračal koncept nacionalne posebnosti Črne gore.[258] Mogoče pa je šlo tudi za kake druge vzroke. V tem sklopu moramo opozoriti tudi na vprašanje, zakaj ni bila predvidena takojšnja ustanovitev KP Makedonije, temveč so jo odložili za »najbližjo prihodnost«. To razlikovanje v tempu med ustanovitvijo KP Hrvatske in Slovenije in ustanovitvijo KP Makedonije verjetno ni bilo brez zveze z dejstvom, da »pismo Bistremu« pol leta prej še ni omenjalo ustanovitve KP Makedonije. Makedonijo so dodali pozneje. Mogoče je tudi pri tem šlo za upoštevanje nedorečenosti glede makedonskega naroda in njegovega vprašanja, zlasti v odnosu do KP Bolgarije in Grčije.

Glede vprašanja, zakaj ne ustanoviti tudi Komunistične partije Srbije, ne more biti v odločilni meri zadovoljiva razlaga, ki pravi, da v tistem času v KPJ še ni bilo jasne podobe o prihodnji teritorialni strukturi Jugoslavije in da torej še ni bilo opredeljeno niti ozemlje, na katerem naj bi ustanovili KP Srbije. Saj so v razglasu četrte državne konference rešili vprašanje o ozemlju Srbije tako, da so poleg Srbije kot dežele s svojo delavsko-kmečko vlado na isti ravni navedli Črno goro, Bosno in Hercegovino in Makedonijo.[259] Srbija je bila torej definirana s samim dejstvom, da so bile definirane sosednje državnopravne enote. Enako je bila med te državne enote uvrščena tudi Vojvodina. To bi lahko pomenilo, da tudi Vojvodina ne bi bila neposreden del

Srbije. Po drugi strani pa niti Vojvodina niti Bosna in Hercegovina ne glede na svoj državnopravni položaj nista kot etnično mešani prišli v poštev za ustanovitev nacionalne partije. Dvom glede možnosti in nujnosti ustanovitve KP Srbije je lahko izviral iz tega, da bi se v primeru takšnega sklepa nujno in neizogibno postavilo vprašanje, v katero od obstoječih nacionalnih partij vključiti — verjetno s posebnim položajem, a vendar vključiti — Bosno in Hercegovino in Vojvodino. Če bi bila, recimo, Bosna in Hercegovina vključena v KP Hrvatske (to je bilo z majhnim delom celo storjeno), bi se komunisti Srbije prav gotovo znašli v zelo težavnem položaju nasproti srbski meščanski politiki in narodni tradiciji, ki je to deželo štela za srbsko. Če pa bi bila nasprotno vključena v KP Srbije, bi se podobna težava pojavila za KP Hrvatske. In da ne govorimo o vznemirjenju in razcepu med prebivalstvom same Bosne in Hercegovine. Verjetno je kazalo, da je bolje, da za KPJ ne ustvarjajo takšnih težav in da pustijo času čas. Nekoliko drugačen je bil položaj glede Vojvodine, kjer sta obstajali tradicija navezanosti na Srbijo in relativna večina srbskega prebivalstva. Toda tam je obstajala zahteva Vojvodinske fronte, ki se je izoblikovala prav tedaj, da Vojvodina dobi poseben, avtonomen položaj.

Toda ti razlogi politične oportunosti ne bi mogli biti odločilni, če ne bi pri celotnem pristopu — tako KPJ kot Kominterne — k vprašanju narodov (v Jugoslaviji in nasploh) še prevladovala tista nedomišljenost odnosa proletariat — narod, o kateri smo že govorili. Niso namreč opazili strateškega, ne samo taktičnega pomena aktivnega razmerja revolucionarne delavske stranke do vseh narodov kot takšnih, torej ne samo pomena iskanja revolucionarnih možnosti v tistih narodih, ki so razvili svoja gibanja za uresničitev enakopravnosti.

Zaradi vsega povedanega so v predvideni novi strukturi KPJ srbski narod *de facto* izenačili z Jugoslavijo in jugoslovanstvom, podobno, spet *de facto*, ideologiji hegemonistične srbske buržoazije, ki jo je ta uporabljala, da bi se izognila vprašanju enakopravnosti narodov v Jugoslaviji in ga prikrila. S tem si je KPJ otežila svoj boj, da srbski buržoaziji odvzame možnost predstavljati srbski narod, in dokaže da so tej buržoaziji še najmanj mar resnični interesi srbskega naroda.

Ta paradoks je izviral iz stanja družbene analize, v katerem je bila še vedno opazna tista slabost v pristopu k vprašanju narodov v Jugoslaviji, ki je bila opazna že v razpravi o narodnem vprašanju leta 1923 in o kateri smo že govorili. Danes ni nobenega dvoma o tem, da to ni bilo dobro. Toda že takrat je bilo to tudi opaženo med komunisti. Občasno so z raznih strani ponavljali predloge, naj vendarle razmislijo tudi o ustanovitvi KP Srbije.

Še nekaj je treba upoštevati. Uresničitev sklepa o ustanovitvi KP Hrvatske in KP Slovenije ter drugih takšnih partij ni bila odvisna samo od namenov CK KPJ, temveč predvsem od moči organizacij na terenu. Toda te moči niso bile niti približno enakomerno razporejene niti časovno niti prostorsko.

Bili so tudi takšni, ki so mislili, da se KPJ z idejo o nacionalnih partijah pretežno usmerja k nacionalnemu namesto k razrednemu boju, kar da je načelno napačno in zato tudi škodljivo. Ne glede na poznejše popolnoma nasprotne izkušnje jugoslovanske revolucije, ki je potrdila bistveno vrednost neposrednega spoja razrednega in nacionalnega za združitev mnoštva demokratičnih in revolucionarnih sil vseh narodov in narodnosti Jugoslavije v eno fronto, ti ugovori že takrat niso bili zasnovani na kritiki stvarnih izkušenj z uporabljeno koncepcijo. Kriti-

zirali so nekaj, kar so si sami izmislili ali napačno razumeli. Dovolj je, če dobro razmislimo o mestu iz Parovićevega pojasnila o nacionalnih partijah, ki doslej ni bilo dovolj poudarjeno in je ostalo na obrobju pozornosti. Parović je govoril o delovnih množicah Srbije, da njihov »razredni boj ne zavzema oblike boja za narodno osvoboditev«. To ne more pomeniti nič drugega kot to, da je bil po Parovićevem pojmovanju boj delovnih množic Hrvatske ali Slovenije »za narodno osvoboditev« prav »oblika razrednega boja«. Seveda če je v njem pobuda delavskega razreda, njegove revolucionarne partije, najmočnejša. Več pojasnila ne bi bilo treba dodajati niti takrat niti danes. Vse je podrejeno vprašanju, kako voditi razredni boj.

Končno, že takrat so povedali vse tudi o tem, da ustanavljanje nacionalnih partij ne pomeni federalizacije KPJ, temveč prispeva h krepitvi njene moči v celoti. Temu je Parović namenil celo poglavje svojega pojasnila (»Zakaj centralizirana, ne pa federativna partija?«), o tem pa je po ustanovitvi KP Slovenije izrecno govoril tudi generalni sekretar Gorkić v »Proleterju« (»Naj živi komunistična stranka Slovenije!«). Poznavalci tistega obdobja pravijo, da Komunistična partija Jugoslavije ni bila nikoli prej tako trdno enotna v akciji in realno centralizirana kakor takrat, ko je Titovo vodstvo uresničilo koncepcijo nacionalnih partij kot načina bojevnega razrednega delovanja komunistov v Jugoslaviji.

Vprašanja jugoslovanskih komunistov, postavljena že leta 1935, zakaj ne tudi KP Srbije, zato niso izražala (kot mislijo nekateri zgodovinarji) »procesa usklajevanja organizacijske osnove KPJ z državno strukturo prihodnje socialistične federacije«. Niti leta 1935 niti leta 1945 to v bistvu ni bilo samo usklajevanje z državno strukturo, temveč korak k uresničevanju vodilne vloge delavskega razreda v narodu, in to *na vseh* nacionalnih območjih Jugoslavije (ustanovitev KP Bosne in Hercegovine samo potrjuje to pravilo). Takšno vsebinsko razumevanje tega, na videz samo organizacijskega vprašanja, je končno omenil tudi ustanovni kongres KP Srbije maja 1945. In že v tem smislu je leta 1950 Rodoljub Čolaković za vse narode v socialističnih deželah ugotovil: »Pri teh narodih je proletariat postal vodja naroda in se v smislu Marxovih besed konstituiral kot narod.«[260]

Do zavestnega sklepa KPJ o kvalitetno novem razumevanju odnosa med revolucijo (delavskim razredom) in narodi *v vseh* primerih (torej tudi tam, kjer narodno vprašanje več ali sploh ne obstaja) je moralo miniti še nekaj let. Premisliti je bilo treba izkušnje revolucionarnega narodnoosvobodilnega boja 1941—1945. Toda pomembno je, da so jugoslovanski komunisti zastavili to vprašanje že leta 1935. Pomembno je, da so tako spraševali, kot bomo kmalu videli, ne samo Srbi, temveč tudi Hrvati in Slovenci (ki so medtem že ustanovili »svojo« nacionalno KP). To kaže, kako ustvarjalna je bila misel o večnacionalni revolucionarni enotnosti Jugoslavije že v tistih predvojnih letih in kako daleč je KPJ že prišla pri razumevanju odnosa med delavskim razredom in narodom.*

* Pozneje je bila ustanovljena posebna KP Katalonije v okviru KP Španije. Toda vse to ni pomenilo kakega pravila za vse večnacionalne dežele. KP ČSR je bila vseskozi enotna, posebna KP Slovaške je bila ustanovljena šele po razpadu češkoslovaške države. Pri tem se je treba vprašati, ali ta praksa ne izvira iz nacionalno unitarističnega pojmovanja o češkoslovaškem ljudstvu. Na seji sekretariata IK KI 29. septembra 1936 o češkoslovaškem vprašanju Manuilski ni delal nobene narodnostne razlike, temveč je govoril o enem, to je češkoslovaškem narodu.

Pod pokroviteljstvom fašistične Italije, ki je računala na razpad Jugoslavije, se je skušalo s terorističnimi dejanji uveljaviti ustaštvo. Med državniškim obiskom v Franciji je bil 9. oktobra 1934 v Marseillu izvršen atentat na kralja Aleksandra. Nemirov in razpada Jugoslavije, kar so pričakovali v Italiji, ni bilo kljub temu, da je kraljevo namestništvo (knez Pavle in dva »navzoča državljana«) začelo z aretacijami in grožnjami. Takšna politika ni mogla ublažiti razrednih in narodnih nasprotij v državi. Za narode Jugoslavije pa razpad države prav gotovo ni bil nikakršna sprejemljiva možnost. Šlo je za življenjsko moč ideje o jugoslovanski skupnosti in vsakomur je bilo očitno, da razpad Jugoslavije lahko pomeni samo sužnost. Jugoslavija je bila obkrožena z državami, ki so gojile šovinistično in osvajalsko politiko in prinašale fašizem (Italija, Madžarska, Avstrija oziroma Nemčija, Bolgarija) in zahtevale revizijo obstoječih meja ali kar razkosanje njenega ozemlja. Perspektiva je bila samo v zbiranju demokratičnih, antifašističnih ljudskih sil vseh narodov za obrambo pred zunanjo in notranjo nevarnostjo fašizma in za stvarno demokratično reševanje socialnih in narodnih vprašanj Jugoslavije. To ni bila samo misel komunistov, temveč misel mnogih poštenih demokratov, rodoljubov in političnih skupin v vseh deželah Jugoslavije. Toda Komunistična partija Jugoslavije je bila tista sila, ki je pokazala na pot, po kateri doseči to zbiranje, in ki je bila, kot se je izkazalo v naslednjih letih, edina sposobna takšno rešitev tudi uresničiti.

Nasilna smrt kralja Aleksandra je pospešila zlom sistema šestojanuarske diktature. Aleksander je pred smrtjo po pričevanju M. Stojadinovića uvidel, da preganjanje meščanskih opozicionalcev, ki se ga je lotil po punktacijah (obsodba V. Mačka in drugih osebnosti iz HSS, »interniranje« A. Korošca na Hvaru in podobno), ne bo izvleklo režima diktature iz zagate nesposobnosti in jalovosti. Režimska stranka JNS (Jugoslovenska nacionalna stranka), ki bi morala po zamisli njenih ustanoviteljev pomeniti prelom s staro strankarsko dediščino, je bila prešibko zrasla, da bi lahko bila zadostna opora vladi. Že takrat je Aleksander razmišljal o razširitvi politične podlage režima. Zlasti ga je mikalo, da bi spet sprejel usluge svojega že preizkušenega pomagača — A. Korošca in SLS. Režim namestništva je to zamisel še nekoliko razširil.

Konec leta 1934 je namestništvo imenovalo vlado B. Jeftića z nalogo, da uresniči novo zamisel: pridobi naj meščanske opozicijske skupine za sodelovanje na podlagi priznanja oktroirane ustave iz leta 1931, in to z obljubo, da bo njihovo delovanje uradno dovoljeno in priznano. Najprej je vlada B. Jeftića izpustila iz zapora V. Mačka, nato pa tudi druge obsojene ali internirane meščanske politike. Do komunistov je seveda ostala nepopustljiva. Nato je vlada dovolila delo nekdanjim meščanskim strankam in razpisala nove skupščinske volitve. Upala je, da bo širšo oporo med ljudstvom dobila z obljubo, da si bo prizadevala za olajšave pri odplačilih kmečkih dolgov in davkov in da bo začela velika javna dela, s katerimi bo ublažila problem brezposelnosti. Sicer pa se ni nič spremenilo v sistemu, ki ga je dejansko ali pravno ustvarila diktatura.

Vsi ti ukrepi vlade B. Jeftića niso pomirili ljudskega nezadovoljstva in nasprotovanja. Dokaz so bile stavke, več kot 140 leta 1934, naslednje leto pa še več, prav tako pa kmečki nemiri v vseh deželah, tudi v Srbiji. Veliko opozorilo režimu so bila tudi gibanja študentov, zlasti množične demonstracije in stavka študentov v Beogradu, ko je vlada poslala

številne udeležence v komaj ustanovljeno koncentracijsko taborišče v Višegradu. Meščanska opozicija je v potezah namestništva zaznala priložnost, da se spet vključi v politično igro vladanja. Toda pred tem je hotela doseči čimbolj ugoden izhodiščni položaj z uspešnim nastopom na volitvah. Okrepila so se prizadevanja za sporazum opozicijskih strank. Toda sporna vprašanja, znana še iz časa punktacij, so slej ko prej ostajala odprta. Po drugi strani so se posamezne, nekoč opozicijske skupine pripravljale za neposredno barantijo z režimom, zlasti glavni odbor radikalcev v Srbiji in Koroščeva SLS. Druge opozicijske stranke so se dogovorile o skupnem nastopu samo v tehničnem, ne pa tudi v programskem pomenu. To je bila »Združena opozicija«. Nosilec njene kandidatne liste je bil V. Maček. Za vlado, ki je ob razpisu volitev še računala na razdrobljenost opozicije, je bilo to neprijetno presenečenje. Tem bolj se je zato zatekala k sredstvom in vsem možnostim, ki jih daje oblast za pritisk na volilca. Volilno strahovanje in ponarejanje volilnih izidov sta dokazovali, da namestniški režim zvesto nadaljuje izročilo Aleksandrove diktature.

Na dan volitev, 5. maja 1935 (»petomajske volitve«), je vlada dosegla le skromno zmago, čeprav so se opozicijski radikalci v Srbiji in SLS v Sloveniji vzdržali glasovanja. Po uradni objavi je Jeftićeva vladna lista dobila približno milijon in 750 tisoč glasov, Združena opozicija milijon in 100 tisoč glasov, milijon volilcev pa je ostalo doma. Pri delitvi poslanskih mest je vlada dobila 303, opozicija pa samo 67 mandatov.

KPJ je sprva skušala nastopiti samostojno. Brez uspeha se je pogajala s socialisti in z levičarji v meščanskih opozicijskih strankah ter celo z V. Mačkom. Končno je sklenila, da bo glasovala za Združeno opozicijo, da se ne bi oddaljila od ljudstva, ki je tej opoziciji dalo podporo.

Neuspeli poskus KPJ, da bi na petomajskih volitvah 1935 nastopila kot vodja opozicijske fronte delavcev, kmetov in podrejenih narodov, in neuspeli poskus, da bi sklenila sporazume o sodelovanju s socialisti oziroma levimi krili HSS, SLS in Zemljoradničke stranke, s črnogorskimi federalisti in celo z Mačkom, sta očitno pokazala, da zgolj spreminjanje politične taktike in spreminjanje politične smeri ne moreta ločiti ljudi od opozicijskih meščanskih strank. Pokazalo se je, da je nujno, da KPJ solidneje in dolgoročneje utemelji novo, frontovsko antifašistično usmeritev. Začetek prizadevanj te vrste se je pokazal na plenumu CK KPJ v Splitu junija 1935. Na tem plenumu so postavili v ospredje akcije jugoslovanskih komunistov politiko boja za oblikovanje antifašistične ljudske fronte. Politični referat je imel Blagoje Parović. Politična analiza in določitev nalog partije sta se ujemali s tezo, da je »fašizem poglavitni sovražnik ne samo delavskega razreda, temveč tudi vseh demokratičnih plasti«, in da se je središče svetovne reakcije premaknilo v fašistične države. Največjo pozornost je referat namenil specifičnostim boja za ljudsko fronto v Jugoslaviji oziroma vprašanju narodnih gibanj v novih razmerah. Parović se je kritično dotaknil izkušenj iz preteklosti, zlasti v zvezi s koncepcijo narodno-revolucionarnega gibanja: »Naši tovariši so ga v začetku razumeli kot ustanavljanje vzporednih komunističnih organizacij (Alihanov!) in se tega še do danes niso otresli. Pehali smo se za ustanavljanje nekakšnih ozkih sektaških skupinic in organizacij, ustvarjati pa bi morali gibanje, ki se izraža v bojih množic za narodne svoboščine in kmečke zahteve, ne pa v kakih zarotniških skupinicah (proti Mačku in

Korošču). Dajali smo umetni kalup za organizacijo tam, kjer bi morali dati samo navodila, zahteve in aktivno delo pri organizaciji boja. Delali smo z najstrožjo konspiracijo tisto, kar bi lahko delali in morali delati v drugi obliki, javno in med širokimi množicami. Postavljali smo komunistična gesla, vzklike in zahteve tam, kjer so bile množice razpoložene samo za demokratične, narodne in kmečke zahteve. Rezultat vsega tega: nekaj malega ozkih skupinic in slabost narodno revolucionarnih gibanj.«

Ko je Parović govoril o boju za združevanje najširših ljudskih plasti okrog proletariata na podlagi zveze delavcev, kmetov in zatiranih narodov, je rekel: »Ni se treba bati besede narod niti je zoperstavljati pojmu delavskega razreda. Proti vladajočemu režimu, vladajoči buržoaziji je danes *ves narod* (ne samo delavski razred), hrvatski, srbski (!), slovenski in tudi narodne manjšine. Naša bližnja revolucija je po svojem nacionalnem značaju ljudska revolucija. V njej bodo v prvi etapi sodelovali ne samo proletariat in vaški reveži, temveč najširše demokratične ljudske plasti. Zato se nam kot eno najosnovnejših postavlja vprašanje pridobitve teh plasti za skupni boj.«

Plenum je postavil ustvarjanje in krepitev antifašistične ljudske fronte kot glavno nalogo, v zvezi s tem pa tudi nalogo povezovanja »s protifašističnimi silami... za vsako ceno«. Določil pa je tudi metode boja za pridobivanje zaveznikov iz srednjih plasti. »Korenito moramo,« je bilo rečeno v sklepih tega plenuma, »spremeniti naš odnos do množic, ki gredo danes za Mačkom in za nacionalnimi sporazumarskimi voditelji, za meščansko opozicijo in socialdemokrati. Te množice niso ne fašistične ne sporazumarske. Naš ton, naš jezik in naš odnos do njih se morajo spremeniti. V sedanji etapi boja je za nas najpomembnejše, da te množice z dejanji prepričamo, da smo njihovi prijatelji, da podpiramo njihove zahteve in da se zavzemamo in bojujemo zanje, namesto da jim stalno polnimo glavo s trditvami, da so njihovi voditelji izdajalci in sporazumarji. Takšne trditve, pa naj so zgodovinsko še tako točne, danes odbijajo te množice od nas. Naša osnovna in glavna naloga pri delu med temi množicami morajo biti vprašanja, ki jih najbolj zanimajo, kot so zahteve proti rubežnim, dolgovom, posamezne delne zahteve proti narodnemu zatiranju itd... pri tem je treba kot osnovno za sporazum postavljati boj za eno ali nekaj neposrednih zahtev množic. V nobenem primeru ne postavljati priznanje gesla o neodvisni Hrvatski, Sloveniji, sovjetski oblasti itd. kot pogoja za sklenitev sporazuma.«

Plenum je hotel pospešiti ustanovitev KP Hrvatske in KP Slovenije, pomen in aktualnost te naloge pa je najširšemu članstvu pojasnil Blagoje Parović v »Proleterju«: »KPH in KPS,« je zapisal, »ustvarjamo v boju proti narodnemu zatiranju, šovinizmu in buržoaznemu nacionalizmu, v boju za internacionalno vzgojo delovnih množic, za medsebojno bratstvo vseh narodov in zaradi tega boja.« Odnos do oblik samoodločbe in do Jugoslavije kot države je ob isti priložnosti pojasnil takole: »Smo za svobodo in pravico do samoodločbe zatiranih narodov. Toda ne zahtevamo razkosanja Jugoslavije za vsako ceno. Pri tem vprašanju je naš cilj svoboda, enakopravnost in bratstvo vseh narodov; pravica in svoboščina vsakega naroda, da sam odloča, s kom in kako bo ustvaril svojo državno skupnost. Če bodo Hrvati, Slovenci in drugi narodi izbojevali popolno svobodo in pravico do samoodločbe in bodo svobodno in brez slehernega prisiljevanja ali prevare sklenili, da ostanejo

v državni skupnosti (zvezi, federaciji, avtonomiji) s srbskim narodom, temu ne nasprotujemo, kakor ne nasprotujemo odcepitvi, če je to edina pot za osvoboditev teh narodov.«

Po sedmem kongresu KI, ki ni le uveljavil koncepcije ljudske fronte, temveč je potrdil tudi možnost, da do nje pride tudi od zgoraj, to je s sporazumevanjem z vodstvi demokratičnih strank itd., je CK KPJ izoblikoval novo stališče do obveznosti odcepitve v skladu z dejanskimi težnjami realnih nacionalnih gibanj v Jugoslaviji. To stališče se glasi: »Komunisti ostajajo pri svojem načelnem pogledu na samoodločbo narodov s pravico do odcepitve, upoštevajo pa sedanji mednarodni položaj in se ob pogoju odprave narodne neenakopravnosti, maksimalnih jamstev za svobodo hrvatskega in drugih narodov in proste privolitve teh narodov ne izrekajo za odcepitev tega naroda od današnje državne skupnosti — Jugoslavije.«

Edino realno in hkrati zares maksimalno jamstvo za svobodo narodov je bila uresničitev tistega koncepta, ki ga je Tito izrekel že oktobra 1934. Tito je izhajal iz tega, da se komunisti morajo postaviti na čelo nacionalnih gibanj! Nihče drug razen delavskega razreda in njegove revolucionarne stranke ni mogel zagotoviti takšnega jamstva. Zato pozitivno stališče KPJ do jugoslovanske države, ki jo je treba skupno braniti pred agresijo fašizma, ni bilo samo v skladu z osnovnimi trajnimi in aktualnimi interesi jugoslovanskih narodov in narodnosti, temveč je imelo tudi svojo razredno revolucionarno vsebino. To pomeni: šele uresničitev zamisli, da se mora delavski razred postaviti na čelo narodov je dajala spremenjenemu stališču KPJ do vprašanja odcepitve značaj »novih pogledov na narodno vprašanje v Jugoslaviji«, novih v smislu inovacije revolucionarne koncepcije. Seveda bi bil napačen sklep, če bi mislili, da je bila z novim stališčem KPJ spet zanikana pravica do svobodne samoodločbe oziroma da so komunisti prejšnje stališče o obveznosti odcepitve zamenjali s stališčem o drugačni obveznosti, to je o obveznosti federiranja v danih mejah.

V bistvo odgovora na vprašanje, kaj pomeni sprememba odnosa KPJ do Jugoslavije, sega Najdan Pašić, ko pravi, da se je v tem obrazcu izrazila in potrdila zamenjava zgodovinskega subjekta, ki odloča o narodni usodi jugoslovanskih narodov in o njihovih medsebojnih odnosih.[261]

Bistvenega, pravzaprav zgodovinskega pomena v tistem trenutku ni bila misel sama po sebi, temveč odločnost, da jo preizkusijo v praksi. *Usposobiti* KPJ za neposredno *uresničevanje* te koncepcije je bila Titova najnujnejša skrb, to je bil njegov način spreminjanja sveta.

9. ZA ZDRUŽITEV ANTIFAŠISTOV IN RODOLJUBOV VSEH NARODOV IN NARODNOSTI JUGOSLAVIJE

V Jugoslaviji ni šlo samo za ustvarjanje enovite, široke antifašistične ljudske fronte, kot recimo v klasičnem francoskem primeru, pa tudi v nekaterih drugih državah. Pri nas je šlo za združevanje antifašističnih sil znotraj *večnarodne Jugoslavije,* ki so jo od njenega nastanka leta 1918 načenjala huda nasprotja, izvirajoča iz nerešenega nacionalnega vprašanja. Zliti boj za narodno svobodo in enakopravnost s splošnim bojem proti fašizmu in za ljudsko demokracijo je bila takrat glavna naloga, ki se je postavljala pred komuniste v Jugoslaviji.

Fašizem je pomenil življenjsko nevarnost za vse narode in narodnosti Jugoslavije. Po drugi strani so obstajale dolgoročne napredne težnje v gibanjih vseh narodov Jugoslavije za njihovo politično zbliževanje in enakopravno združevanje. Obstajali so tudi aktualni interesi, ki so naprednim silam vseh narodov Jugoslavije narekovali, naj iščejo izhod v demokratični in revolucionarni preureditvi skupne države. Toda ta zgodovinski položaj je zahteval politično silo, sposobno vse te skupne interese zajeti in izraziti. Izkazalo se je, da Komunistična partija Jugoslavije kot revolucionarna stranka delavskega razreda jugoslovanskih narodov ni bila edina sposobna opraviti to zgodovinsko vlogo samo po svojem družbenem značaju, temveč je takšno svojo nalogo tudi pravočasno odkrila in zavestno iskala najbolj učinkovita sredstva in poti, da bi jo opravila. Splitski plenum CK KPJ je pokazal, da je v tistega pol leta od četrte državne konference do junija 1935 že trdno stopila na to pot — torej še pred sedmim kongresom Kominterne. Treba je reči, da vse komunistične stranke, ki so bile v podobnem položaju kot jugoslovanska, niso reagirale tako samostojno in tako pravilno, kar zadeva spočetje antifašistične ljudskofrontovske politike, vštevši tudi usmeritev k obrambi dežele pred fašizmom kot sestavnemu delu te politike.[262]

Poseben pomen v boju za ljudsko fronto v večnacionalni Jugoslaviji je imelo narodno vprašanje; narekovalo je, da se je ta akcija KPJ lahko razvijala uspešno samo kot sestavljena akcija, kot boj za ljudsko fronto v okviru vsakega naroda posebej in vseh skupaj. Uspehi, ki so jih komunisti dosegali v prizadevanjih, da bi postali vodilni dejavnik v boju za napredne, demokratične interese v lastnem narodu, so krepili revolucionarni interes in položaj KPJ v celoti. Šele na tej osnovi se je lahko pokazala stvarna vzajemnost interesov jugoslovanskih narodov in narodnosti in uveljavila svojo pozitivno vlogo v nadaljnjem razvoju. To sestavljeno, rekli bi lahko, »federativno« pot boja za vodilno vlogo revolucionarne stranke delavskega razreda Jugoslavije je že 6. oktobra 1935 v svojem odmevnem govoru plastično orisal Boris Kidrič kot delegat SKOJ na šestem kongresu Komunistične mladinske internacionale

v Moskvi: »Ker je položaj v posameznih deželah Jugoslavije v *temelju različen,* ne moremo ustvarjati mladinske fronte po enotni shemi. Narodno vprašanje v Jugoslaviji je danes z vso svojo ostrino v središču antifašističnega gibanja. Toda za vsako deželo, za vsak narod, za mladino vsake dežele in vsakega naroda se to vprašanje postavlja drugače. Tradicije, želje in trpljenje, ideali in hotenja mladine imajo povsod drugačen izvor. Najti moramo te izvore, da bi gibalne sile, ki izhajajo iz njih, združili v enotno močno silo, ker je tudi naš sovražnik skupen. *To je velikosrbski fašizem.* Le-ta ne zatira samo mladine zatiranih narodov, temveč tudi svoji mladini ropa kruh in ogroža svobodo in prihodnost. Srbsko mladino moramo prepričati, da je njen najboljši zaveznik v boju za lastno osvoboditev narodno zatirana hrvatska, slovenskega, makedonska in črnogorska mladina in mladina zatiranih narodnih manjšin. Antifašistična mladinska fronta posameznih narodov mora upoštevati narodne posebnosti, tradicije, jezik in kulturo. Združena v antifašističnem boju mora biti nosilec velike misli internacionalizma. Internacionalizem moramo krepiti v vztrajnem boju proti šovinizmu, ki ugonablja *enotnost* mladinskih množic raznih narodov... Te mladine ne moremo takoj združiti na podlagi naših splošnih gesel o narodnem vprašanju. Začeti moramo z vsakdanjimi narodnimi vprašanji. To je za nas posebnega pomena, ker je narodni boj v raznih pokrajinah Jugoslavije v različnih razvojnih fazah. Naša gesla in naše delo moramo prilagoditi tem raznim etapam narodnega boja.«

Razumljivo, da navedeni zasnutek ni bil omejen samo na delo med mladino. Poleg tega je bila Kidričeva identifikacija glavnega sovražnika prav gotovo enostranska (simplifikacija ali koncesija mednarodni šabloni?). V zgodovinski retrospektivi je treba reči, da je bil fašizem v Jugoslaviji kompleksen pojav, da ga je bilo najti v vsakem okolju in da se je moral antifašizem politično konstituirati v boju proti vsakemu posameznemu »nacionalnemu« fašizmu in vsem skupaj. Fašistična nevarnost, ki je vsem Jugoslovanom tako neposredno grozila od zunaj, je bila pri tem posebno pomemben dejavnik kohezije enotne fronte antifašizma v Jugoslaviji. Navedeni zasnutek ni posebej poudarjal, da so vselej bile tudi akcije, ki so jih vodili enotno v vsej državi in ki so bile zasnovane na splošnih razrednih in splošnih političnih izhodiščih.

Takšna so bila prizadevanja za ustvarjanje enotnosti delavskega razreda Jugoslavije v celoti tako v sindikalni kakor v strankarski organizaciji, takšne so bile splošne protirežimske akcije proti koncentracijskim taboriščem, proti fašistični usmeritvi v zunanji politiki, enotne akcije za obrambo avtonomije univerze; posebnega pomena je bila tudi splošna jugoslovanska akcija za pomoč republikanski Španiji, pa tudi akcija za priznanje ZSSR in za zvezo z njo. Toda povezovanje z delavskim razredom je bilo treba pogosto urejati tudi ob obstoju narodnih razlik oziroma so pozneje morali ugotoviti vrednost tega načina. Boj za enotnost delavskega razreda je moral reševati tudi problem nevtraliziranja vpliva Hrvatske delavske zveze, zlasti po sporazumu Cvetković-Maček in ustanovitvi banovine Hrvatske. Ob ustanavljanju nacionalnih komunističnih partij Slovenije in Hrvatske v okviru KPJ se je pojavila tudi ideja, da bi Enotno delavsko stranko ustanovili v narodnih okvirih, kar CK KPJ sprva ni sprejel, vrednost te ideje pa so spoznali pozneje.[263]

Vprašanje zamisli o antifašistični ljudski fronti in boju KPJ za njeno uresničitev v večnarodni Jugoslaviji še ni obdelano tako, da bi v tej zamisli in boju za njeno uresničitev raziskali politično obliko osvajanja položaja proletariata kot vodilnega razreda naroda. Sleherni doseženi

napredek pri tem osvajanju je bil trajni dosežek ne glede na to, ali je fašizem ostajal ali — na videz — izginjal (1939) kot glavna nevarnost. Prav visoka stopnja, ki jo je pri tem osvajanju vodilnega položaja delavskega razreda v narodih dosegla KPJ do sovjetsko-nemškega pakta, ji je olajšala, da se je znašla v novem položaju, ostajala na širokih frontnih pozicijah, se končno izognila krizi zavezništev in se ni vrnila h geslom četrtega kongresa. Ni šlo samo za to, da nihče ne zapušča rad že osvojenih pozicij. Tu se je že pokazalo tudi subjektivno spoznanje o novem zgodovinskem razmerju proletariata do narodov in njihovih interesov in teženj.

Po petomajskih volitvah se položaj ni umiril, temveč zaostril, ker je Kmečko-demokratična koalicija razglasila bojkot skupščine. Knez Pavle je takrat sklenil, da bo zamenjal vlado in njeno politično podlago. B. Jeftić je moral oditi, na cedilu so ga pustili poslanci, izvoljeni na njegovi listi. Vedeli so, kako so prišli do svojih mandatov, in so obrnili plašč po vetru.

Knez Pavle je najprej skušal pridobiti za sodelovanje v vladi V. Mačka; hrvatsko vprašanje naj bi »rešili« na podlagi oktroirane ustave iz leta 1931. Toda Maček je bil pripravljen sodelovati samo v takšni vladi, katere namen bi bil izvesti volitve v novo ustavodajno skupščino. Zato se je knez Pavle odločil za drugo, že vnaprej pripravljeno kombinacijo, za vlado Milana Stojadinovića, nekoč Pašićevega privrženca, zdaj finančnega ministra in opore namestništva. Ta vlada naj bi se oprla na tri dotedanje opozicijske meščanske strankarske tabore: na krog glavnega odbora radikalov, na Jugoslovansko muslimansko organizacijo Mehmeda Spahe in na Koroščevo SLS. To kombinacijo je odobril tudi britanski poslanik v Beogradu, čigar nasvet je bil za kneza Pavla vselej odločilen.

Vlada Milana Stojadinovića je nastopila 25. junija 1935. V njej je bil notranji minister A. Korošec, ki je tako iz »opozicije« vnovič prestopil na stran unitarističnega centralizma in nedemokratične vladavine na podlagi oktroirane ustave. Svoj visoki vladni položaj je poslej Korošec zlasti izkoriščal tudi za preganjanje komunistov in komunizma. Fašistična desnica v njegovi stranki, ki se je vse močneje uveljavljala, je v komunistih in komunizmu videla glavnega in najbolj nevarnega sovražnika, proti kateremu so dovoljena vsa sredstva in vsa zavezništva.

Konec poletja 1935 je Stojadinović iz vseh treh političnih taborov, ki so sodelovali v vladi, skoval novo režimsko stranko, Jugoslovansko radikalno zajednico — JRZ. Medtem ko je bila prejšnja režimska stranka JNS ustanovljena zato, da bi zamenjala stare stranke, je JRZ nastala z združitvijo treh starih strank, ki so že imele svojo tradicionalno politično in organizacijsko podlago. To naj bi ustvarilo vtis njene večje trdnosti in politične novosti. Tudi JRZ je bila tako kot prej JNS ustanovljena v okviru oktroirane ustave in njene zakonodaje, tj. na stališču nacionalnega unitarizma in državnega centralizma. Toda kazala je tudi nekaj novega, a zelo nesimpatičnega: vse bolj je gojila fašistično usmeritev. To se ni kazalo samo v njenem ostrem protikomunizmu, temveč tudi v njenih organizacijskih oblikah in še posebno v zunanji politiki. Začelo se je obdobje političnega približevanja in ekonomskega sodelovanja s fašističnima državama, z Nemčijo in Italijo. V tem smislu se je osebno angažiral tudi sam M. Stojadinović. Ob svojem prvem nastopu je vlada obljubljala demokratičen volilni zakon, svobodo tiska, govora in zborovanja in podobno. Toda v resnici je krepila policijsko nasilje proti ljudskemu odporu. Po drugi strani je vlada sama

ustanavljala ali dopuščala ustanavljanje raznih profašističnih in petokolonaških organizacij. Kmalu je predsednik M. Stojadinović postal najbolj osovražen politik v državi (po oceni britanskega poslanika).

Tisto, kar je Stojadinoviću na koncu prineslo politični polom, je bil neuspeh pri reševanju hrvatskega vprašanja. Kombinacija treh strank, zbranih v JRZ, je sama po sebi pomenila neupoštevanje in določeno »obkoljevanje« Hrvatov, to je HSS in celotne KDK. Jugoslovansko radikalno zajednico so primerjali s trinožnikom, na katerem je sicer v nuji mogoče sedeti, vendar mu za pravo trdnost manjka četrta noga — sporazum z Mačkom. Seveda je šlo za trdno sedenje vlade v Beogradu in sistema, ki ga je predstavljala. Trdnost sistema je bila potrebna spričo vse večje napetosti v mednarodnih odnosih, povečane nevarnosti nove svetovne vojne in z njo povezanih zaostrovanj družbene krize znotraj države. V. Maček ni zavračal pogovora niti s knezom Pavlom niti z opozicijo v Beogradu. Toda zavračal je M. Stojadinovića in JRZ, ki sta tako vestno izvajala knežjo politiko in nista sprejela osnove zahteve HSS in celotne KDK, to je volitev v ustavodajno skupščino in poroštva, da bo nova ustava sprejeta brez preglasovanja. V. Maček je bil v stikih tudi s fašistično Italijo, od katere je pričakoval, da se bo njemu v prid vmešala v jugoslovanske razmere ali celo prevzela protektorat nad Hrvatsko v primeru razpada Jugoslavije.[264]

Resno znamenje, da Stojadinović ne more računati na uspeh pri V. Mačku, je bila sklenitev Bloka narodnega sporazuma oktobra 1937. To je bil neposreden sporazum Kmečko-demokratične koalicije z združenimi opozicijskimi skupinami v Srbiji. Predvideval je demokratične volitve ustavodajne skupščine in vseboval poroštvo, da nova ustava ne bo sprejeta, če se zanjo ne bo izrekla večina srbskih, večina hrvatskih in večina slovenskih poslancev. Sporazum pa ni vključeval načela o federativni ureditvi države. Voditelji opozicijskih radikalov in zemljoradnikov še vedno niso bili pripravljeni za takšno »popuščanje« buržoazije v Srbiji. Poroštvo glede preglasovanja je imelo zato dve plati; ni pomenilo samo koncesije, priznane HSS, temveč tudi možnost, da se federativna ureditev prepreči. Nasploh sporazum opozicije iz oktobra 1937 ni bil mišljen kot akcijski program, temveč predvsem kot določitev pogojev za medsebojne odnose opozicijskih skupin Srbije in Hrvatske. Opozicijsko meščanstvo je vlogo odločilnega dejavnika stvarno še prepuščalo kroni, to je knezu Pavlu.

Sedmi kongres Kominterne (od 25. julija do 20. avgusta 1935) je politiko ustvarjanja antifašističnih ljudskih front določil kot najnujnejšo nalogo vseh komunističnih partij. Za vodstvo jugoslovanske komunistične partije je ta politika pomenila tudi dokončno razčiščevanje odnosa do državnih okvirov, in to v smislu odpravljanja starih sektaških pojmovanj. Ta tematika je bila še leto dni v središču pozornosti partijskih forumov v tujini.

Odločilno vlogo za določitev celovite nove usmeritve v partijski dejavnosti je imelo posvetovanje vodilnega aktiva KPJ leta 1936 v Moskvi, na katerem je poleg drugih sodeloval tudi Josip Broz Tito. Dokument s tega posvetovanja je bil objavljen šele januarja 1937 (»Januarski razglas« CK KPJ).[265] V njem so analizirali nevarnosti, ki so grozile narodom Jugoslavije v mednarodnih razsežnostih in v notranjem razvoju. Posebej so poudarili, da Stojadinovićeva vlada ni nikakršna prepreka proti grozeči fašistični nevarnosti in da je potrebna združitev ljudskih sil vseh narodov Jugoslavije v enotno ljudsko fronto, ki bi zajela vse demokratične antifašistične sile. Med predpostavkami za

ustvarjanje antifašistične fronte so na prvem mestu navedli dejstvo, da so ljudske množice *vseh* narodov Jugoslavije sovražne do fašizma. Nato so podali oceno zunanjparlamentarne združene opozicije, ki lahko postane pomemben dejavnik za ustvarjanje ljudske fronte. Kritično so našteli tudi slabosti te opozicije. Veliko pozornost so namenili dokazovanju nujnosti sodelovanja komunistov v ljudski fronti in določili geslo: »Sovražnik je na desnici!« Komunisti si bodo še naprej prizadevali, je bilo rečeno v razglasu, za ustvarjanje enotnosti delavskega razreda, kar bo velika spodbuda za celotno gibanje ljudske fronte. Skupen boj ljudskih množic vseh narodov Jugoslavije proti fašizmu mora imeti jasne in razumljive cilje, da bi zmagal. »Cilj tega boja...,« je bilo rečeno v »januarskih tezah«, »mora biti neodložna rešitev narodnega vprašanja v skladu z načelom demokratične pravice do narodne samoodločbe... Država se mora spremeniti v svobodno zvezo svobodnih narodov, v demokratično federativno državo... Režimu velikosrbske prevlade je treba narediti konec. Srbski demokratični narod mora razumeti, da mu samo prostovoljno sodelovanje z vsemi narodi Jugoslavije zagotavlja lastno politično svobodo in neodvisnost.« Pri tem so še pojasnili stališče KPJ o državnem okviru Jugoslavije: »V sami Jugoslaviji in zunaj nje si fašistične sile prizadevajo, da bi plemenito narodno čustvo in težnjo po narodni svobodi narodov Jugoslavije izrabile za podporo fašističnim vojnim načrtom. Sleherno prizadevanje, da bi razbili današnje državno območje Jugoslavije ali ogrozili njen obstoj, pomeni v današnjem mednarodnem položaju pomoč fašizmu in njegovim pripravam na vojno. Sleherno takšno prizadevanje je v nasprotju z življenjskimi interesi vseh narodov Jugoslavije.« Razglas CK KPJ je pozval tudi demokrate vseh narodov: »Vsi srbski, hrvatski, slovenski, bosenski, črnogorski, vojvodinski, makedonski in albanski demokrati morajo razumeti: skupnega sovražnika, velikosrbski fašizem, Hitlerjev in Mussolinijev fašizem, ki ogroža neodvisnost narodov Jugoslavije, je mogoče premagati samo z združenimi močmi, samo z bojem ramo ob rami.«

To je bil nasvet Komunistične partije jugoslovanskim narodom, ki je ustrezal stvarnemu zgodovinskemu položaju in katerega pravilnost se je potrdila v naslednjih letih. Toda zgodovinski pomen gesla o združevanju naprednih sil vseh narodov in narodnosti Jugoslavije ni bil omejen samo na čas nevarnosti fašizma, temveč je to geslo izražalo tudi dolgoročnejše interese o enakopravnem združevanju teh narodov in narodnosti. Pomembno je tudi to, da je razglas CK KPJ iz januarja 1937 uprl pogled v oddaljenejšo prihodnost in spregovoril o obdobju, ki se bo začelo po zgodovinski zmagi nad fašizmom: »Izbojevano svobodo po zmagi,« je bilo rečeno v razglasu, »bo mogoče zavarovati samo, če se bo v skupnem boju skovana enotnost nadaljevala tudi po tej zmagi, če se bodo vsi bratsko združili v eni demokratični federativni državi.« KPJ je vztrajala pri pravici narodov Jugoslavije do samoodločbe kot pogoju za boj, hkrati pa je narode že opozorila, kakšen državnopravni rezultat te pravice, kakšna njihova odločitev na podlagi te pravice predstavlja njihov zgodovinski interes. Razglas CK KPJ je natančno določil tudi stališče do zahteve iz vrst meščanske opozicije o sklicanju konstituante. Ne da bi se spuščali v polemike, po kakšnem vrstnem redu naj bi izvedli posamezne faze rušenja režima in oblikovanja novih notranjih odnosov, so v razglasu zapisali: »Za preureditev jugoslovanske države je treba sklicati konstituanto, ki bo uredila medsebojne odnose vseh narodov in sestavnih delov Jugoslavije svobodno

in brez vsakršne majorizacije posameznih narodov. Na posameznih narodnih območjih morajo biti izvoljene lastne ljudske skupščine (hrvatski sabor itd.), ki bodo določile notranjo organizacijo teh območij.« Razglas se je načelno izrekel za republikansko obliko države, vendar ni vztrajal pri tem kot pogoju za skupni program fronte.

Večjo pozornost so v tem obdobju namenili tudi vprašanju Srbov oziroma Srbije. V načelu je jasno, da so tudi to vprašanje vključili v koncepcijo ustvarjanja demokratične federativne Jugoslavije. Prav gotovo je Srbija morala imeti enak položaj kot druge federalne enote, vendar so ob vseh priložnostih izrazili stališče, nasprotno velikosrbskemu, o samostojnosti vprašanj Makedoncev, Črnogorcev, ljudstva Vojvodine in Bosne in Hercegovine.

Iz tega obdobja je tudi Titovo »Pismo za Srbijo« z dne 2. novembra 1936 z znanim očrtom možnosti za rešitev narodnega vprašanja v Jugoslaviji. V njem beremo: »Levičarji (komunisti) ne odstopajo od načela samoodločbe narodov do odcepitve. To je pravica, ki mora biti priznana vsakemu narodu, če naj bo enakopraven. Vendar pa to ne pomeni, da je odcepitev v vsaki situaciji obvezna in smotrna. V današnji situaciji so (levičarji) proti razkosanju Jugoslavije, ki ga želijo plačanci italijanskega, avstrijskega in madžarskega fašizma in ki bi nedvomno privedlo do vojne, prav to pa tudi želijo vsi fašistični vojni hujskači. Levičarji so za svobodno skupnost vseh narodov Jugoslavije v sedanjih mejah, urejeno na federativni podlagi, in proti slehernemu izkoriščanju in hegemoniji kateregakoli naroda nad drugim. Hrvatski, slovenski, srbski, makedonski in črnogorski narod se morajo torej demokratično odločiti, kako želijo urediti medsebojne odnose v državni skupnosti. Prav tako ima tudi ljudstvo v Vojvodini ter v Bosni in Hercegovini pravico, da se izreče o svojem položaju v državni skupnosti.«

Ta podoba revolucionarnega pristopa k narodnemu vprašanju v Jugoslaviji v razmerah, ko je fašizem že na veliko stopal na evropsko prizorišče, je tudi jedro vseh poznejših izjav KPJ tja do vojne in po njenem začetku. Posebej moramo poudariti, da je bil navedeni dokument namenjen potrebam politične akcije v Srbiji. V tem konceptu sta srbski narod in njegova pravica do samoodločbe obravnavana enako kot drugi narodi in njihova pravica. Prihodnja skupnost narodov ne bo več tisto, kar bo nastalo iz Jugoslavije po samoodločbi nesrbskih narodov, temveč bo to rezultat demokratične narodnopolitične odločitve vseh narodov, srbskega in vseh drugih, rezultat svobode vseh, dosežene v skupni obrambi vseh njih pred fašizmom. Svoboda je nedeljiva!

V tem sklopu je zanimivo, kako Tito odkriva, da se pri vprašanju Srbije za KPJ postavlja v bistvu enaka naloga kot za Hrvatsko, Slovenijo, Makedonijo itd. To je naloga delavskega razreda Srbije, da prevzame zgodovinsko odgovornost za srbski narod v boju za revolucijo. Tito je namreč 19. novembra 1937 zastavil enemu izmed vodij Kominterne W. Piecku tudi vprašanje o ustanovitvi KP Srbije! Zanimiv pa je tudi podatek, da tega vprašanja »spodaj«, v bazi, takrat niso postavljali samo Srbi, temveč tudi Hrvati in Slovenci.

Razglas CK KPJ iz januarja 1937 se je obračal tudi naravnost na srbski narod. Opozoril je, da »med hrvatskimi in srbskimi ljudskimi množicami ni in ne more biti nasprotnih interesov tako pri socialnih in političnih vprašanjih kakor pri narodnem vprašanju«. S tega vidika je razglas kritiziral ravnanje opozicije v Srbiji: »Zato je toliko bolj škodljivo, da srbski del Združene opozicije omahuje glede privolitve

k rešitvi hrvatskega vprašanja, kakor to želi hrvatski narod.« Ko so se v razglasu obrnili na celotni srbski narod, so poudarili njegove demokratične tradicije (»srbski demokratični narod«) in potrdili resnico, da mu bo samo prostovoljno sodelovanje z vsemi narodi Jugoslavije zagotovilo lastno politično svobodo in neodvisnost.

Septembra 1937, ko je Tito v Parizu neposredno prevzemal centralni komite, je »Proleter« objavil uvodnik z naslovom »Za svobodo srbskega naroda in vseh narodov Jugoslavije proti fašizmu«. Tu so vnovič razvijali misel o demokratični alternativi prihodnosti srbskega naroda, kakor mu jo predlaga srbski delavski razred. »Srbski narod si ne more najti zaveznika niti v domačih niti v tujih fašistih. Zavezniki srbskega naroda so lahko samo drugi narodi Jugoslavije, ki imajo enake interese kot srbski narod in ki jim grozi ista nevarnost. To so Hrvati, to so Slovenci, Makedonci, Črnogorci itd. Toda ne smemo pozabiti, da so te narode zatirali in jih zatirajo velikosrbski buržoazni krogi... Srbski narod lahko pridobi te narode samo, če bo odločno nastopil proti politiki narodnega zatiranja in če jim bo priznal samoodločbo. Tedaj se bodo lahko vsi narodi Jugoslavije medsebojno svobodno in bratsko sporazumeli in zgradili demokratično federativno državo Jugoslavijo... To je pot, po kateri je mogoče rešiti svobodo srbskega naroda in Jugoslavije. To je torej pot svobode samega srbskega naroda in bratske zveze z drugimi narodi Jugoslavije zaradi boja proti fašizmu, verskim pregonom in vojni. To je pot demokracije, miru, svobode in verske enakopravnosti, na katero opozarjata srbski delavski razred in njegova avantgarda komunisti in ki ustreza tudi interesom srbskega naroda.«

Ob priključitvi Avstrije k Nemčiji marca 1938 je KPJ izdala razglas, v katerem je poudarila, da je tudi vlada M. Stojadinovića s svojim ravnanjem »pomagala Hitlerju, da je pregazil Avstrijo«. Zato je v tem razglasu zahtevala ustanovitev vlade narodne sloge in se posebej obrnila na Srbe: »Tako kot je po Marici prišlo Kosovo, bi po padcu Ljubljane in Zagreba prišel na vrsto Beograd. Brez Slovenije ni Jugoslavije, brez svobode Slovencev in Hrvatov ni niti svobode srbskega naroda...«

To so bila stališča, s katerih je delovala KPJ v obdobju širokega in aktivnega dela pri uresničevanju ljudskofrontovske koncepcije, v obdobju, ki je trajalo od konca leta 1936 do sredine leta 1939. Tedaj je oživljala tudi pobuda za ustanovitev Stranke delovnega ljudstva, uspešno se je razvijal boj za enotnost sindikalnega gibanja, na posameznih nacionalnih območjih so v raznih oblikah in z raznimi imeni nastajale in se razvijale ljudskofrontovske organizacije (Blok delovnega ljudstva, Zveza delavcev in kmetov, Makedonsko nacionalno gibanje, Slovenska ljudska fronta itd.).[266] Vanje so prenašali, kolikor bolj je bilo mogoče, revolucionarne aktivnosti, reorganizirali mladinsko delo, vprašanja zunanje politike vnašali v neposreden boj za ljudsko fronto, KPJ se je vsestransko vključila v podporo republikanski Španiji. V tem obdobju je KPJ dosegla pomembne uspehe, ki so dali stvarno podlago in argumente za prebroditev krize v odnosu Komunistične internacionale do KPJ. Ta kriza je takrat pomenila najresnejšo nevarnost tudi za razvoj narodov Jugoslavije in njihove revolucije v prihodnosti. Poznan je osebni delež Josipa Broza Tita in vodstva, ki ga je sestavil, pri rešitvi te krize. Pomemben del tedanjih uspehov sta bili tudi ustanovitvi komunističnih partij Slovenije in Hrvatske aprila oziroma avgusta 1937. To je bil tudi plod osebnega prizadevanja Josipa Broza Tita, ki je v ta namen tudi pospešil vrnitev Edvarda Kardelja iz Sovjetske zveze v domovino.[267]

Ustanovitev komunističnih partij Slovenije* in Hrvatske leta 1937 je bila formalno uresničitev sklepov četrte državne konference. Toda v trenutku njune ustanovitve je to imelo precej zrelejšo vsebino. Ustanovitev nacionalnih partij ni bila samo način za uspešnejše ustvarjanje partijskih kadrov niti več samo manifestacija zanimanja Komunistične partije Jugoslavije za narodna vprašanja oziroma ščit pred klevetami HSS in drugih meščanskih strank o anacionalnosti in velikodržavnosti komunistov. V tej ustanovitvi in njeni vsebini se je zrcalila tudi nova stopnja v politiki narodov in o pomenu narodnih družb za celotno napredno družbeno gibanje.

Direktivno pismo komunistom v Sloveniji iz junija 1936 o »Slovenski fronti«[268] (avtor je verjetno Edvard Kardelj) je posebej poudarilo: »Slovenske fronte si ne moremo zamisliti brez delavskega razreda.« Pismo je opozorilo ne samo na posredne, temveč tudi na samostojne zahteve delavstva narodnega značaja: Osnovno vprašanje je, ali se bo delavstvo stvarno bojevalo za *svoje* zahteve narodnega značaja in za zahteve, ki so mu skupne z drugimi slovenskimi ljudskimi množicami.« Ta misel je presegala tezo o samo posrednem interesu delavskega razreda za narodna vprašanja. V enakem duhu je takrat pisal tudi »Proleter«: »Delavci se bojujejo za svoj narod ne samo kot sestavni del tega naroda, temveč tudi zato, ker jim to narekuje njihov razredni interes. Proletariat se ne more osvoboditi, ne da bi bil osvobojen njegov narod.«[269] Dejansko se je že takrat uveljavilo spoznanje, da je narodno vprašanje »po svojem bistvu ... nedvomno vprašanje celotne družbe«.[270]

Takšno pojmovanje vloge in položaja revolucionarnega delavskega gibanja v gibanjih narodov Jugoslavije seveda takrat ni bilo poudarjeno v kakem nasprotju z vladajočo Stalinovo tezo, oblikovano prav v zvezi z narodnim vprašanjem v Jugoslaviji, namreč, da je »nacionalno vprašanje *v bistvu* kmečko vprašanje«. Toda v praksi in vse bolj tudi zavestno je nastajala nova pripravljenost revolucionarne stranke delavskega razreda, da prevzame nase zgodvinsko pobudo za vodenje in trajno usmerjanje narodov. Partija je vse bolj pridobivala trden položaj v politiki narodov in vse države in popolnoma naravno je bilo, da se svojim pozicijam in svoji vlogi ni več nameravala odreči. To ni bilo odločilnega pomena samo za celoten nadaljnji zgodovinski razvoj na tleh Jugoslavije, marveč je imelo tudi poseben vpliv na specifično prehodno obdobje po septembru 1939. Novo, popolnejše razumevanje vloge delavskega razreda v narodni družbi je izrazil Edvard Kardelj v svojem poročilu »Zakaj ustanavljamo KP Slovenije« na njenem ustanovnem kongresu. Najprej je omenil dva elementa. Prvič, »nevarnost, ki grozi slovenskemu narodu s strani Hitlerjevega, Mussolinijevega in jugoslovanskega fašizma; le-ta postavlja delavskemu razredu zgodovinsko nalogo, da se postavi na čelo obrambe svojega naroda«. Drugič, »nujnost, da se slovenski komunisti obrnejo k problemom celotnega slovenskega naroda, medtem ko so se doslej v glavnem ukvarjali s problemi razredne politike delavstva v ožjem pomenu, v zvezi s tem pa omejeno (to je premalo) s problemi zaveznikov delavskega razreda«. Argumenti o lažjem preprečevanju nacionalističnega vpliva in o pospe-

---

* V tistem času so se slovenski komunisti trudili za slovensko politično izrazje tudi v lastni organizaciji, zato so namesto srbskega izraza »partija« uporabili slovenski izraz stranka in so svojo organizacijo imenovali Komunistična stranka Slovenije — KSS. Tudi imena drugih KP so na ta način slovenili. V vsakdanji rabi pa se ta purizem ni uveljavil in so ga kmalu opustili.

ševanju razvoja lastnega kadra, ki so bili v sklepih četrte državne konference edini navedeni, so bili tukaj našteti šele na tretjem oziroma četrtem mestu.

Razloge za ustanovitev KP Hrvatske je pojasnil Josip Broz Tito kar na ustanovnem kongresu. Besedili manifestov obeh ustanovnih kongresov sta pokazali zrelost pogledov na narodno vprašanje in opozorili slovenski in hrvatski narod, ki sta bila tedaj na zgodovinski prelomnici, da je resnično reševanje njunih vprašanj mogoče samo v povezovanju z naprednimi družbenimi silami, z naprednimi gibanji bratskih narodov Jugoslavije, v boju proti reakciji in fašizmu in v opiranju na progresivne sile v svetu. Oba manifesta sta v središče boja za narodno osvoboditev postavila delavski razred. Posebnega pomena je bil poudarek v manifestu KPH proti nacionalni zagrizenosti (šovinizmu), prav tako pa poudarek, da sta »pravi napredek in svoboda hrvatskega naroda zagotovljena samo v bratski slogi in sodelovanju z drugimi narodi Jugoslavije«. Pomembno je bilo tudi opozorilo na nevarnost frankovsko-fašistične demagogije o neodvisni »hrvatski državi«, ki »širi šovinistično mržnjo med narodi Jugoslavije, zlasti pa proti srbskemu narodu, in si prizadeva ovirati bratski sporazum med njimi«. Čeprav manifest ni govoril posebej o vprašanju Srbov na Hrvatskem, so njegove teze, ki so bile večkrat ponovljene, da narodna neenakopravnost ogroža svobodo in neodvisnost ne samo hrvatskega, temveč tudi vseh drugih narodov Jugoslavije, in da morajo ti narodi svobodno urediti svoje medsebojne odnose in svojo državno skupnost, pomenile perspektivo tudi za Srbe na Hrvatskem.

Namesto ponavljanja posameznih analiz, ocen in dokumentov bomo opozorili na pomemben vidik v Titovem odnosu do tedanjih konceptov KI in KPJ v zvezi z ljudsko fronto in narodnim vprašanjem. Že v tistem obdobju se je pojavilo mnenje, da gre v stališčih sedmega kongresa KI za začasno taktiko, ne pa za bistveno novo, epohalno usmeritev. To vprašanje se je usodno postavilo v mednarodnem komunističnem gibanju avgusta 1939 in tudi po drugi svetovni vojni v razpravah zgodovinarjev, pa tudi danes se postavlja popolnoma pragmatično-politično.

Komunistom v kaznilnici v Sremski Mitrovici je Tito v imenu CK KPJ v začetku avgusta 1939 v zvezi z njihovimi razpravami o vprašanju »glavnega udarca« med drugim sporočil tudi tole:

»Kdo je sovražnik številka ena? Fašizem. Kako se bomo uspešno borili proti njemu? Z ustanavljanjem Ljudske fronte ali kakor jo bomo že poimenovali. Kdo naj gre v Ljudsko fronto? Predvsem delavski razred: komunisti, socialisti itd., dalje razne demokratične stranke in skupine, ki se želijo bojevati zoper fašizem in reakcijo ter za svobodo in demokracijo, za kruh in mir... Kot na dlani je torej, da glavni udarec ni naperjen proti soc(ialni) demokraciji, marveč proti največjemu sovražniku sleherne svobode, kulture in napredka, proti fašizmu. Treba je vedeti, da vse, kar se piše in govori, od Deda navzdol, *ni noben manever, marveč (so to) najiskrenejši napori*« (podčrtal J. P.).

Revolucija ni revolucija, če ni iskrena, pristna je ali pa se ne dogaja.

10. KONTINUITETA V ODNOSU KPJ DO NARODOV – DEJAVNIK STABILNOSTI REVOLUCIONARNEGA UČINKA

Mednarodni dogodki so napovedovali, da je svet na pragu nove vojne. Fašistična Italija je napadla in okupirala Etiopijo, v Španiji je general Franco s pomočjo italijanskih in nemških fašistov premagal ljudsko republiko; marca 1938 je Hitlerjeva Nemčija priključila Avstrijo in postala neposredna soseda Jugoslavije, še istega leta je izsilila spremembo meja Češkoslovaške, spomladi 1939 pa je to državo dokončno razkosala in zasedla. Aprila 1939 je fašistična Italija zasedla Albanijo. V takšnih mednarodnih gibanjih si je vlada ZSSR prizadevala preprečiti izbruh vojne v Evropi. Nasprotovala je popuščanju fašističnim agresorjem in bila pripravljena uresničiti svoje zavezniške obveznosti do Češkoslovaške. Vladi Francije in Anglije sta popuščali Nemčiji in Italiji, zlasti v Münchnu septembra 1938, do Sovjetske zveze pa sta izvajali dvolično politiko z očitnim namenom, da proti njej usmerita fašistično agresijo.

V takšnih razmerah vlada M. Stojadinovića ni videla glavne nevarnosti v fašizmu, temveč v zahtevah, da se Jugoslavija opre na Sovjetsko zvezo. Trdnost jugoslovanske države v bližnji mednarodni krizi ni iskala v opori na ljudstvo niti ni mislila na izpolnitev njegovih zahtev za demokratizacijo političnega in gospodarskega življenja, temveč je računala, da bo našla zatočišče pri fašističnih državah in da bo pridobila njihovo naklonjenost s popuščanjem njihovim agresivnim potezam. Vlada je sprejela priključitev Avstrije in okupacijo Albanije in ni mislila na izpolnitev zavezniških obveznosti do Češkoslovaške. Z Italijo in Nemčijo je sklepala tudi gospodarske pogodbe. Profašistična zunanja politika je vzbujala največje negodovanje jugoslovanske demokratične javnosti, tako da so imele ljudskofrontne akcije komunistične partije proti zunanji politiki najširši odmev. KPJ je organizirala tudi boj proti fašistični peti koloni, ki se je košatila pod protekcijo Stojadinovićeve vlade. KPJ se je zavzemala tudi za ustanovitev vlade narodne obrambe, ki bi izvedla volitve v ustavodajno skupščino in zagotovila spoštovanje nacionalne enakopravnosti in izboljšanje položaja delavcev, kmetov, obrtnikov in drugih delovnih ljudi, v zunanji politiki pa bi se opirala na Sovjetsko zvezo in druge miroljubne, demokratične države in, končno, bila sposobna izvajati politiko obrambe države pred fašističnimi napadalci.

Konec leta 1937 je KPJ vnovič skušala doseči politično enotnost delavskega razreda in drugih delovnih ljudi kot osnovo ljudske fronte in za krepitev partnerskega položaja za frontno sodelovanje z Blokom narodnega sporazuma. Predložila je ustanovitev Stranke delovnega ljudstva. Večina socialnodemokratskih in sindikalnih voditeljev je zavr-

nila ta predlog in sploh vse predloge o skupnih akcijah. Todi vodstva strank Bloka narodnega sporazuma so načrtno zavračala sleherno sodelovanje s KPJ. Toda navzlic takšnemu zavračanju se KPJ ni zaprla vase. Narobe, usmerila se je k neposrednemu podpiranju resničnega opozicijskega gibanja; osredotočila se je na spodbujanje in organiziranje nenehnih konkretnih opozicijskih, antifašističnih akcij in se v njih brez posebnega dogovora praktično tudi povezovala z opozicijskimi množicami. Podobno je ravnala tudi v sindikatih in pri organiziranju gibanja za povišanje mezd in stavkovnega gibanja. Razumljivo vse to ni ostalo brez uspeha niti brez odmeva v javnosti. Protirežimsko in antifašistično razpoloženje se je krepilo, vse bolj se je v dejanjih kazala kritičnost množic do oportunizma in razredne ozkosti opozicijskih vodstev.

Zaupanje kneza Pavla in njegovih domačih in tujih svetovalcev v Stojadinovićevo sposobnost za ureditev odnosov z vodstvom HSS je bilo resno omajano že leta 1938. Knez je moral namesto tega, da bi doživel ugodno rešitev hrvatskega vprašanja, opazovati, kako se krepi protirežimsko ljudsko gibanje z vse vidnejšim vplivom KPJ. Stojadinović se je zapletel v spore tudi z drugimi deli srbskega meščanstva, zlasti ko je hitel z ratifikacijo pogodbe (konkordata) z Vatikanom. Ta pogodba je sprožila širši odpor javnosti in demokratične in ljudske opozicije, ker je krepila politični vpliv katoliške cerkve v državi, to pa je pomenilo tudi favoriziranje klerikalizma in njegovih tedanjih fašističnih teženj. Neposredno usoden pa je bil za Stojadinovića vendarle tisti element odpora proti konkordatu, ki je prihajal iz srbske reakcije, ki je nastopala v vlogi zaščitnika pravoslavne cerkve. Končno je Stojadinović sprožil tudi dvome britanskih svetovalcev kneza Pavla, zlasti s svojim prevelikim približevanjem fašističnim državam v zunanji politiki. Tako so bile skupščinske volitve 11. decembra 1938 priložnost za njegovo odstranitev z oblasti.

To so bile zadnje volitve v zgodovini kraljevske Jugoslavije. Stojadinović je z njimi hotel dokazati politično moč vlade in JRZ. Glasovanje je bilo javno! Toda volilni rezultati, čeprav so bili prav gotovo še dodatno »popravljeni« v korist vlade, so pokazali prav nasprotno. Nastopile so tri kandidatne liste: lista JRZ z nosilcem M. Stojadinovićem, lista Združenih opozicijskih skupin z nosilcem V. Mačkom (Kmečko-demokratična koalicija, opozicijski radikali, demokrati in zemljoradniki) in lista D. Ljotića, nekdaj ministra v vladi diktature, tedaj pa voditelja fašistične organizacije »Zbor«. Vladna lista je dobila 1,640.000 glasov, Združena opozicija 1,360.000 glasov, vzdržalo pa se je 1,030.000 glasov. Ljotićev »Zbor« je dobil komaj 30.000 glasov, kar je bil dokaz, da srbski narod noče fašizma.

Volitve so pokazale zelo oslabljene pozicije Stojadinovićevega režima; to je bil tudi neposreden povod za njegovo odstranitev s položaja ministra-predsednika. Omeniti moramo tudi dejstvo, da je knez Pavle vrgel Stojadinovića s pomočjo njegovih najtesnejših sodelavcev A. Korošca, M. Spaha in Dragiše Cvetkovića — Stojadinovićeve »desne roke«. Sicer pa to tudi ni bila kaka posebna izjema, rekli bi celo lahko, da je bila to splošna značilnost političnega sistema v buržoazni Jugoslaviji.

Na nasprotni strani, na strani vodstva Združene opozicije, stanje in odnosi niso bili dosti drugačni. Na Mačkovi kandidatni listi so bili tudi predstavniki JNS oziroma stranke, ki je bila ogrodje šestojanuarske diktature. Tisto, kar je bilo v programu Združene opozicije skupno, se je vse jasneje omejevalo na skupno pripravljenost na pogajanja z državnim vrhom. Sicer pa je bil to zbor raznorodnih političnih skupin

z različnimi pogledi in interesi. Njihov razmeroma dober volilni rezultat je izražal predvsem splošno nezadovoljstvo njihovih volilcev s protiljudskim režimom. Dogajanja v naslednjih mesecih so pokazala, da niti Združena opozicija (Blok narodnega sporazuma) ni bila sposobna zagotoviti zmage demokracije niti preprečiti fašizacije Jugoslavije. Sicer pa je po letu dni razpadla kot protislovna politična tvorba.

Pri teh skupščinskih volitvah se KPJ ni niti pripravljala za samostojen nastop, pač pa se je zelo aktivno vključila v volilno kampanjo. Nastopala je v podporo ljudskim opozicijskim zahtevam — ekonomskim, socialnim in političnim. Pri svoji agitaciji je uporabila legalne oblike, predvsem s prizadevanji za širjenje Stranke delovnega ljudstva. Na posameznih nacionalnih območjih je delovala tudi prek drugih legalnih političnih formacij. Takšne so bile Delavsko-kmečka stranka v Črni gori, Makedonsko nacionalno gibanje (MANAPO) v Makedoniji in Kmečko delavsko gibanje v Sloveniji. Na ta način je približevala svoje politične poglede volivcem, ponekod pa je imela celo svoje kandidate — komuniste ali predstavnike svojih legalnih formacij. Konec maja 1939 je bilo tudi posvetovanje KPJ, na katerem so obravnavali rezultate splošnih volitev, spregovorili o razmerju političnih sil in tudi o načinu delovanja partije v njenih volilnih aktivnostih.

Formulacija posameznih stališč v manifestu ustanovnega kongresa KP Hrvatske in njen politični nastop v naslednjem, 1938. letu sta bila tedaj glavna skrb komunistov na Hrvatskem. Pojavil se je namreč problem odnosa partije do HSS, pravzaprav odnosa do ljudskih množic, ki so sledile vodstvu HSS. V vodstvu KP Hrvatske se je pojavila posebna obzirnost do stališč HSS, kar so opravičevali z ohranjanjem celote narodnega gibanja na Hrvatskem in tudi s preprečevanjem slabitve položaja partije v njem. Čutiti je bilo določeno omahljivost glede tega, da je potrebna ostrejša in bolj načelna kritika vodstva HSS. Kakor so ocenili, so obstajali tudi »prirepniški« elementi in tako je prišlo tudi do reorganizacije vodstva KPH.

Že brez posebne analize subjektivnih dejavnikov pa bi težko pritrdili razlagi, da je pri tem šlo za precenjevanje revolucionarnega značaja HSS. Iluzij o revolucionarnosti vodstva HSS ni moglo biti že zaradi analiz, ki so obstajale glede vsakdanje politike te stranke. Težave so izvirale iz objektivnega položaja HSS oziroma iz dejstva, da je imela ta stranka velik vpliv na množice hrvatskega naroda. Udeležba KDK oziroma HSS v Bloku narodnega sporazuma oktobra 1937, v katerem je KPJ zaznavala možnega partnerja v ljudskofrontni koaliciji, in poznejši razvoj dogodkov sta pokazala, da je bilo vse težje najti ustrezno taktiko KPH do HSS. Tudi v Sloveniji so se komunisti znašli pred problemom preseganja tradicionalnega vpliva klerikalne stranke na široke, zlasti kmečke ljudske množice, vendar je tod notranji proces razpadanja tradicionalnih političnih strank, zlasti SLS, bolj napredoval. Sodelovanje SLS v Stojadinovićevi vladi in v JRZ je zaostrovalo notranja nasprotja in diferenciacijo, zlasti ob ustanovitvi Bloka narodnega sporazuma, ko je SLS ostala na strani centralističnega režima. V Sloveniji se ni formiralo posebno fašistično gibanje, analogno frankovsko-ustaškemu na Hrvatskem. Fašizacija se je prebijala v vrste same SLS, kar je pospeševalo notranjo diferenciacijo v tej nekdaj veliki stranki. Drugačne so bile razmere na Hrvatskem. Mačkova skupina v HSS je lahko ohranila demokratičen videz stranke ne glede na to, da si je delila vloge s posebnim hrvatskim fašističnim gibanjem. Že parlamentarne volitve leta 1938 so pokazale, da Blok narodnega sporazuma v bistvu ne more biti

dejavnik zmage demokracije v državi niti dejavnik preprečevanja fašizacije Jugoslavije. Navzlic temu pa se vodstvo KPH ni odločilo za samostojen nastop na volitvah zaradi strahu, da na Hrvatskem ne bi oslabila položaja opozicije proti vladi.

Nove razmere je ustvaril sporazum Cvetković-Maček, ker so se mu prilagodili tudi drugi dejavniki v JRZ oziroma KDK. Blok narodnega sporazuma je razpadel, HSS pa se je iz opozicijske spremenila v vladno stranko. Hrvatski javnosti je sicer lahko predočila banovino Hrvatsko kot svoj realen uspeh. Razumljivo je tu šlo za poskus buržoazije, da bi s kompromisno razdelitvijo oblasti med najmočnejšimi narodnimi meščanskimi skupinami odvzela revolucionarnemu delavskemu gibanju politično pobudo pri reševanju narodnega vprašanja, prevzela njegovo široko politično bazo in v vojni, ki se je bližala, preprečila revolucionarni razplet na tleh Jugoslavije. S tega vidika je Komunistična partija Jugoslavije tudi kritizirala sporazum Cvetković-Maček. Tako je ravnala, ker se je zavedala dejstva, da s svojimi akcijami za oblikovanje ljudske fronte ni pridobila le veliko zaupanja širokih plasti narodov Jugoslavije, temveč je spodbudila tudi njihovo nezadovoljstvo s strankarskimi strukturami, ki so zavračale sodelovanje s Komunistično partijo Jugoslavije. KPJ se je zavedala tudi učinkov svojih političnih pobud ob priključitvi Avstrije k Nemčiji in pozivov narodom Jugoslavije za obrambo neodvisnosti Češkoslovaške, kritike kapitulantskega ravnanja jugoslovanskega režima in pozivov za obrambo Jugoslavije v letih 1938 in 1939. Komunistična partija je tudi ugotavljala notranjo drobitev meščanskih strank. Vse to je ustvarjalo dovolj trden politični položaj KPJ za odločno, samostojno in učinkovito kritiko sporazuma Cvetković-Maček. Ta kritika je bila neizogibna, vendar je treba upoštevati, da se je dejansko navezovala tudi na reagiranje KPJ na splošne spremembe v mednarodnem razmerju sil, zlasti na tisto, ki je nastala s sklenitvijo pakta o nenapadanju med Sovjetsko zvezo in Nemčijo, in tisto, ki se je pojavila s samim izbruhom nove svetovne vojne. Te spremembe so v prvi vrsti in najbolj določale tudi tedanja stališča KPJ. Reagiranje KPJ na sporazum Cvetković-Maček in na druge pojave v notranjem političnem razvoju Jugoslavije se je ujemalo s tem splošnim okvirom in se mu prilagajalo.

D. Cvetković se je začel pogajati z V. Mačkom kot pooblaščenec kneza Pavla. Končno je bil 26. avgusta 1939 podpisan sporazum, imenovan »sporazum Cvetković-Maček«. Z združitvijo Savske in Primorske banovine (brez Srema in Črnogorskega primorja) in z dodatkom delov Bosne in Hercegovine je bila ustanovljena posebna »Banovina Hrvatska«. V nasprotju z drugimi banovinami bi morala dobiti precejšne samoupravne pravice. Od centralnih oblasti naj bi prevzela ekonomske zadeve, socialno politiko, zdravstvo, pravosodje, prosveto in notranjo upravo. Imela bi tudi svoj sabor, izvoljen demokratično s tajnim glasovanjem, z zakonodajno oblastjo za avtonomne zadeve. To svojo pravico bi delila s kraljem, ki bi sabor lahko tudi razpustil. Šlo je torej za precej daljnosežne spremembe v položaju Hrvatske. Dogovorjene so bile brez spremembe oktroirane ustave, po neustavni poti.

Hrvatsko meščanstvo je s tem sporazumom zares prevzelo neposredno upravno oblast v novi banovini. Vse do zloma stare Jugoslavije je odlagalo uresničitev ukrepov za demokratizacijo političnega sistema, ki so bili predvideni v sporazumu (izvolitev sabora in uresničitev njegove vloge). Podobno je ravnala tudi vlada Cvetković-Maček, v kateri so zdaj sedeli predstavniki nekdaj opozicijske Kmečko-demokratične koalicije. Vse do aprilskega zloma je odlagala uresničitev tistega dela spora-

zuma, ki se je nanašal na odpravo zakonodaje o omejevanju demokratičnih svoboščin, ki je bila predpisana z režimom diktature. To je bil torej sporazum o razdelitvi oblasti v državi med srbskim in hrvatskim meščanstvom brez sodelovanja ljudstva in brez upoštevanja drugih narodov. V sporazumu je sicer bilo rečeno, da bodo preuredili tudi položaj drugih območij v državi, toda mišljena je bila samo razširitev pristojnosti slovenske, Dravske banovine, medtem ko naj bi se vsa druga ozemlja združila v veliko srbsko banovino s središčem v Skopju!

Vključevanje delov Bosne in Hercegovine v banovino Hrvatsko je že pomenilo delno uresničevanje dogovora o razdelitvi teh dveh dežel med Srbijo in Hrvatsko. Končno razdelitev so odložili za poznejše čase. Razdelitev je povzročila odpor vseh treh narodnosti v Bosni in Hercegovini. Bosansko-hercegovska mladina je takrat poudarjala, da razdelitev Bosne in Hercegovine ni samo nemogoča zaradi pomešanosti hrvatskega in srbskega prebivalstva, temveč bi pomenila tudi krivico Muslimanom, ki so vselej bili posebna celota. Bosna in Hercegovina je od nekdaj posebna politična enota, je bilo rečeno v mladinski izjavi. »Samo v avtonomni Bosni in Hercegovini nas niti Drina niti Una ne bosta ločevali od bratov na obeh straneh, zadovoljni Bosni in Hercegovini pa bosta tedaj bliže tako Beograd kot Zagreb.« To je bilo v bistvu stališče KPJ glede Bosne in Hercegovine.

V zvezi s ponovljeno namero, da bodo Makedonijo obravnavali kot del prihodnje integralne »Srbske dežele« (s središčem v Skopju), so Makedonci nastopili v javnosti z zahtevo za priznanje njihove narodne individualnosti in Makedonije kot posebne dežele. Zaradi predavanja profesorja Nikole Vulića v »Srbskem kulturnem klubu«, v katerem je zanikal oboje, so predstavniki MANAPO nekaj pozneje (3. 12. 1939) organizirali javno razpravo s profesorjema Vulićem in Radonjićem.[271] Med makedonskimi udeleženci sta bila tudi pesnik Kosta Solev Racin in Ljupčo Arsov. Na trditev, da sta imeni Makedonija in Makedonci »predpotopni« in tisoč let neobstoječi, je Racin odvrnil: »Dejstvo je, da je na naši zastavi napisano ime Makedonija.« Na vprašanje, zakaj Makedonci zahtevajo svoj jezik, je Racin odgovoril: »Ta jezik obstaja in ni izmišljen! ... zakaj naj bi sprejeli tuj jezik? Mar vi sprejemate bolgarščino ali nemščino?« Na to je Radonjić odvrnil: »Ne moremo vam priznati narodne individualnosti. Vi morate priznati državni jezik, kot so to storili kajkavci. Resnica je ta, da ne moremo obstajati brez vardarsko-moravske doline. Ideja je v tem, da država združi vse te sile, da bi se lahko obdržali.« Radonjiću je odgovoril vodja zborovanja Djordji: »Torej je vaš konkretni namen dominacija, da bi obdržali to svojo dolino ... Da ne bi prišlo do tega (izgube Vardarja), bo najbolje, da se tistemu delu Makedonije, ki je v mejah današnje Jugoslavije, prizna individualnost.«

V tej razpravi je Vulić izrekel mnenje, da niti Hrvatom ni bila potrebna avtonomija, ki so jo dobili, še manj pa je avtonomija potrebna Makedoncem. Predstavniki »Srbskega kulturnega kluba« torej niso bili pripravljeni za nikakršno priznanje Makedoncev in Makedonije.

KPJ je svojo oceno sporazuma Cvetković-Maček v celoti oblikovala oktobra v bistveno spremenjenih mednarodnih odnosih. Po eni strani je bil sklenjen pakt o nenapadanju med Sovjetsko zvezo in Nemčijo (podpisan 23. avgusta 1939), po drugi pa je Nemčija s svojim napadom na Poljsko malo pozneje začela drugo svetovno vojno. Tedaj je vlada Cvetković-Maček razglasila nevtralnost Jugoslavije.

Brez podrobnejše obravnave problematike sovjetsko-nemškega pakta je treba ugotoviti dejstvo, da je KPJ brez čakanja na pojasnila Kominterne dala o njem samostojne ocene (članka Edvarda Kardelja 25. in 30. avgusta).[272] Na ta pakt so po eni strani gledali kot na dejanje aktivnega odpora Sovjetske zveze proti mogoči agresiji, po drugi pa kot na nemško popuščanje pred močjo Sovjetske zveze. Sovjetska zveza je po tej oceni okrepila svoj položaj in bo tista, ki bo odločala o usodi vsake prihodnje vojne. Potemtakem bi sovjetsko-nemški pakt dajal majhnim narodom in državam vzhodne Evrope nove možnosti, da bi v skorajšnjem imperialističnem spopadu ostali zunaj vojnih front, pri tem pa se opirali na Sovjetsko zvezo.

Seveda jugoslovanska vlada z razglasitvijo nevtralnosti še zdaleč ni mislila na zavarovanje narodov Jugoslavije pred agresijo z oporo na Sovjetsko zvezo, temveč popolnoma nasprotno.

Toda tudi politika Kominterne je zahtevala od komunističnih partij drugačne politične sklepe. Zahtevala je temeljite spremembe taktike in taktičnih ciljev, opuščanje stališč svojega sedmega kongresa o fašizmu kot glavni opori in orožju najbolj reakcionarnega monopolnega kapitala in posebni nevarnosti za delavski razred in svobodoljubne narode. Na seji vrhovnega sovjeta ZSSR 31. avgusta 1939 je zunanji minister V. Molotov ironiziral »ljudi, ki so očitno pripisovali prevelik pomen pretirani antifašistični propagandi«.[273]

Kominterna je torej bistveno spremenila svoje prejšnje ocene o fašizmu kot glavni nevarnosti in je zdaj izhajala iz tega, da je nova vojna v celoti imperialistična oziroma prav takšna, kot je bila prva svetovna vojna. Leninovo revolucionarno taktiko o »vojni proti vojni« in taktiko »revolucionarnega defetizma« je Kominterna skušala neposredno uporabiti v novih razmerah, pri tem pa ni obšla le narodov, ki jih je fašizem neposredno ogrožal, temveč je ignorirala tudi vse tiste politične spremembe v kapitalističnih državah, ki so nastale po zmagi oktobrske revolucije. Pri vsem tem, zlasti pri obsodbi imperializma tudi sama Kominterna ni bila dosledna. Delala je razliko med bolj ali manj »krivimi« imperialisti, zlasti ko je trdila, da sta Anglija in Francija krivi za imperialistično vojno, da sta London in Pariz glavna branilca kapitalističnega reda in da se je središče svetovne reakcije preselilo v ti dve državi. Delavskemu razredu je kot neposreden cilj priporočala, da z bojem proti vojni uniči kapitalizem, posebej pa mu je naložila dolžnost, da se politično neposredno spoprime s socialno demokracijo in demokratičnimi antifašističnimi meščanskimi skupinami, ki takšne ocene ne sprejemajo. Antifašistično ljudskofrontovsko usmeritev je popolnoma opustila in jo vrgla med staro železo, s tem pa je odprla krizo v svojih odnosih s prej pridobljenimi zavezniki. Vse to je bila seveda predvsem obzirnost do drugega podpisnika pogodbe o nenapadanju, do Hitlerjeve Nemčije. Razumljivo takšen hiter zasuk ni mogel ostati brez posledic za posamezne komunistične partije, tudi za Komunistično partijo Jugoslavije ne.

Jeseni 1944 je Boris Kidrič takole opisal spremembe v taktiki CK KPJ, ki jih je povzročila politika Kominterne (Sovjetske zveze), pa tudi nadaljnji razvoj svetovne vojne: »Do septembra 1939. leta — splošno zbiranje protifašističnih sil v borbi proti nemškemu in italijanskemu fašističnemu agresorju; od septembra 1939. leta razjasnjevanje ljudskim množicam, da jih lahko ogroženosti pred imperializmom in vojno reši izključno le naslonitev Jugoslavije na nevtralno Sovjetsko zvezo kot

zaščitnico malih in nevtralnih narodov; ob prvih vidnih pripravah nemške in italijanske agresije na Jugoslavijo ponovno zbiranje vseh obrambnih sil ob istočasno stopnjevani akciji za naslonitev na Sovjetsko zvezo; ob agresiji izrazito obrambno stališče...«[274]

Spričo sprememb v taktičnih stališčih Kominterne se je KPJ torej prilagajala na novo nastalemu položaju, sprejemala pa je tudi samostojne ocene in odločitve, ki so bile navsezadnje odločilne.

Za našo temo je pomemben ta splet okoliščin, ker je bila kritika sporazuma Cvetković-Maček izrečena prav v tistih tezah CK KPJ iz oktobra 1939, v katerih je bil tudi govor o splošnih taktičnih spremembah, ki so nastale zaradi zasuka v politiki Kominterne in popolnoma novega mednarodnega položaja. Poleg že navedenih stališč je v teh tezah mogoče prebrati tudi tole: »... Odpraviti je treba vse zablode, ki se skrivajo za frazo: ‚če nas napadejo, se bomo branili'...« Hkrati s tem se je pojavila tudi teza o boju na dveh frontah: »Boj proti tistemu, ki nas bo napadel, in proti svoji lastni vladi... Pomembno je odpraviti zablodo, po kateri moramo ostati samo pri antifašističnih geslih — ne pa pri geslih proti vojnim hujskačem... Nekateri... tovariši so zagrešili velike napake — bodisi da so odobravali mobilizacijo bodisi da so zavzeli ‚nevtralno' stališče... Nasproti geslu o ‚nevtralnosti' je treba postaviti gesla, ki aktivirajo in mobilizirajo množice na liniji boja proti imperialistični vojni in... vojnim hujskačem...«[275]

Takšni so bili splošni okviri kritike sporazuma Cvetković-Maček. V tezah CK KPJ iz oktobra 1939 je bilo rečeno, da se je ta sporazum omejil samo na hrvatsko vprašanje, o drugih narodnih vprašanjih v Jugoslaviji pa sploh ni bilo govora, in da je celo glede hrvatskega vprašanja njegovo bistvo ostalo še naprej nerešeno, to je, »kmečko vprašanje, vprašanje zemlje, vprašanje popolne ljudske demokracije..., vprašanje, da bo hrvatski narod svobodno odločal o svoji usodi,... niso odpravljena z dnevnega reda«. To zadnjo ugotovitev so argumentirali v okviru novega položaja in zapisali, »da... (hrvatski narod) svobodno odloča o svoji usodi — zatorej naj se danes postavi po robu vsem poskusom, da bi ga potegnili v vojno...« V tezah je bilo rečeno, da so bili srbski hegemonisti »prisiljeni k delni kapitulaciji, vendar jim bo to omogočalo utrditev hegemonije nad črnogorskim in makedonskim narodom, utrditev reakcionarnega režima v Srbiji in izvajanje ukrepov proti delavskemu gibanju ter večjo svobodo v zunanji politiki«. »Iz vsega izhaja,« je rečeno dalje, »da vlada Cvetković-Maček ne samo da ne jamči miru narodom Jugoslavije in da noče rešiti vseh narodnih vprašanj in uresničiti popolne ljudske demokracije, temveč pomeni nevarnost za mir in za vse tiste pridobitve, ki so jih narodi Jugoslavije, predvsem hrvatski narod, izbojevali s svojim dosedanjim bojem.« Opozorili so tudi na to, da sporazum lahko izkoristijo tudi reakcionarne sile, vendar je te sile mogoče prisiliti tudi k novim popuščanjem. Sporazum so postavili tudi kot vprašanje »njegove demokratične razširitve in poglobitve, kot problem rušenja politike srbskih hegemonistov, politike vojne in reakcije ter narodnega zatiranja«.[276]

Oktobrske teze CK KPJ so bile značilne za položaj, v katerem se je znašla KPJ jeseni 1939, in tudi za njeno splošno reagiranje na tedanje dogodke. Okvirno so sprejeli novo usmeritev Kominterne, obdržali pa so kontinuiteto glede konkretnih narodnih vprašanj v državi in izkazali prizadevanje za nadaljnji razvoj položajev, pridobljenih v dotedanjem boju. Ta kontinuiteta se je zlasti izražala pri narodnih vprašanjih.

Politične razmere v Jugoslaviji se v prvem obdobju vojne niso bistveno spremenile. Vlada Cvetković-Maček je nadaljevala staro politiko protiljudskih režimov. Namesto obljubljenih svoboščin je zaostrila nasilje oblasti in staro šestojanuarsko zakonodajo dopolnila z novimi ukrepi po zgledu fašizma. Vpeljala je antisemitske omejitve za šolanje judovskih beguncev in prisilno delo, vse bolj je omejevala pravico do stavke, ustanovila je koncentracijska taborišča, namenjena predvsem komunistom, konec leta 1940 pa je prepovedala celo delovanje razrednih sindikatov. V zunanji politiki se je še naprej približevala fašističnim državam, z govorjenjem o nevtralnosti pa je pripravljala kapitulacijo pred fašistično osjo Rim-Berlin-Tokio. Prilagajala se je vojnemu gospodarstvu Nemčije in Italije in še bolj poslabševala že tako težavni položaj delovnih ljudi. Nadaljevala je nacionalno hegemonistično politiko, le da jo je zdaj vodila pod firmo sporazuma Cvetković-Maček in si pri tem prizadevala, da bi ji dala dvojni značaj. Potemtakem se ni pojavil prav nikakršen nov razlog, ki bi terjal spremembo v boju KPJ proti takšnemu protiljudskemu režimu. Zato je KPJ tudi nadaljevala svoj boj z geslom »Za mir, kruh in svobodo!« Organizirala je številne akcije delavskega razreda, kmetov in drugih delovnih ljudi za izboljšanje materialnega položaja in proti političnemu sistemu. Poudarjala je zahtevo po zunanjepolitični naslonitvi na Sovjetsko zvezo, ki je dobivala vse širši odmev zlasti potem, ko se je v začetku leta 1940 končala nepopularna sovjetsko-finska vojna.

Sprejem nove usmeritve Kominterne, zlasti tez o Angliji in Franciji kot krivcema za imperialistično vojno in vsega tistega, kar je sledilo kot razčlenitev takšnih tez, je v Jugoslaviji neogibno začel postavljati pod vprašaj kontinuiteto politike in že dosežene rezultate KPJ v boju za ljudsko fronto. Ogrožena je bila tudi uspešno ustvarjena enotnost razrednega sindikalnega gibanja, začela se je »kriza zavezništev«. Leve demokratične sile v meščanski politiki, s katerimi je KPJ do tega obdobja precej sodelovala, so jo začele kritizirati, trgati sodelovanje z njo in jo tudi napadati. Kriza zavezništev se je zlasti zaostrila ob začetku vojne ZSSR proti Finski. Omahovanja so se pojavila tudi med komunisti, o čemer pričajo celo posamezne formulacije v navedenih tezah CK KPJ iz oktobra 1939, indikativna pa je tudi izbira odlomkov iz teh tez, verjetno namerno prirejena za objavo v »Proleterju«, ki so se nanašali izključno na ta omahovanja.[277]

Brez pomena ni niti to, da se je kot najresnejši znotrajpartijski problem pojavila kritika v zvezi s preveliko obzirnostjo vodstva KPH do hrvatskega meščanstva. O tem je bilo v resoluciji prve konference KPH v drugi polovici leta 1940 med drugim rečeno: »Pozneje (to je z izbruhom svetovne vojne), ko se je položaj spremenil in se je pojavila nevarnost, da jugoslovanska buržoazija pod geslom ‚obrambe dežele' pahne ljudstvo v vojno na strani angleškega in francoskega imperialističnega bloka, in ko je CK KPJ opozoril na nevarnost gesla ‚obramba dežele', je hrvatsko vodstvo navzlic temu postavilo geslo za obrambo dežele ... Jasno se kaže prirepništvo narodni buržoaziji ... na položaj se gleda skozi hrvatska nacionalistična očala ... Ko je postalo očitno, da vodstvo vse bolj in bolj drvi v napake, zlasti po nasprotovanju pravilni liniji CK KPJ glede imperialistične vojne jeseni 1939, je CK KPJ odstavil to vodstvo in imenoval novo.«[278]

Brez dvoma je platforma KPJ »za mir, kruh in svobodo« ustrezala interesom ne samo delavskega razreda, temveč sploh delovnega ljud-

stva, vštevši resnično demokratično usmerjene meščanske elemente. Toda novi ton v odnosu do zaveznikov, trditev, da mora delavski razred spremeniti stališče do njih, poudarjanje, da z njimi ni sporazuma, če v celoti ne sprejmejo komunistične ocene vojne itd.[279] — vse to je ogrozilo idejo in stvarnosti ljudske fronte, katere zgodovinska vrednost se je kmalu potem vnovič potrdila ne samo na jugoslovanskih tleh, temveč tudi v drugih deželah.

V vseh jugoslovanskih deželah položaj takrat ni bil enak. Ogrožanje politike ljudske fronte in kontinuitete že doseženih zavezništev je najhuje prizadelo komuniste v Sloveniji. Vseeno pa so ob Titovi navzočnosti na tretji konferenci KPS sprejeli linijo CK, kar je povzročilo splošno zaprepadenost zlasti dovčerajšnjih sodelavcev iz krščansko-socialističnih sindikatov. V Črni gori je bilo obratno: »Novo geslo ‚Ljudska fronta samo od spodaj' je pomenilo (za komuniste), da smo si oddahnili, ker smo prej ‚od zgoraj' imeli težave« (Nikola Lekić na peti državni konferenci.)[280] V Makedoniji so bili kritični do »novega gesla« CK KPJ in so se sklicevali na pisanje G. Dimitrova, da »ljudska fronta v kolonijah ostaja še naprej« (Metodije Šatorov Šarlo na peti državni konferenci). Kako je bilo na Hrvatskem, smo že omenili. Kaže, da v Srbiji ni bilo problemov ker so pač dotedanji rezultati pri ustvarjanju Ljudske fronte »od spodaj« bili majhni in spričo neuspehov s Stranko delovnega ljudstva. V to stranko so se »vtihotapili bivši frakcionaši«, in to vplivni, »ker je bilo tu središče frakcionaških bojev«. Zlasti v Beogradu, »kjer so frakcionaški boji pustili najgloblje sledi«. KPJ v Srbiji je čutila kot »največjo pomanjkljivost: industrijo in vas« (Aleksandar Ranković na peti državni konferenci).

V osnovi pa se je vendarle povsod še naprej nadaljevala politika ljudske fronte, in to v tisti meri, v kateri je neposredna nevarnost fašistične agresije postajala vse bolj predmet dnevne politike Komunistične partije Jugoslavije in stvar njenega intenzivnega dela med ljudstvom v duhu te politike. KPJ je širila osnove enotnosti vseh naprednih in domoljubnih sil dežele in prispevala k njenemu utrjevanju.[281] Avtor, ki o tem piše, popolnoma upravičeno opozarja, da sta CK in tudi sam Josip Broz Tito že spomladi 1940 ugotovila nevarnost, da ocena o imperialističnem značaju vojne lahko pripelje do defetizma, demobilizacije in neposrednega ogrožanja obrambe državne neodvisnosti, tako da je CK moral reagirati v tem smislu.

Na ponovno vrnitev h geslu o obrambi države, negovanju zavezništva z rodoljubnimi silami in k obsodbi fašistične agresije in tudi samega fašizma v obliki obsodbe petokolonaštva in poudarjanja anacionalnosti buržoazije narodov Jugoslavije, so brez dvoma vplivali in imeli pri tem veliko vlogo mednarodni dogodki. Po okupaciji Belgije in Nizozemske ter invaziji na Dansko in Norveško, zlasti pa po porazu Francije in umiku Anglije na obrambo britanskega otočja je CK KPJ ocenil, da se obdobje mirnih odnosov hitlerjevske Nemčije s Sovjetsko zvezo bliža koncu in da je kmalu treba pričakovati razširitev vojne tudi na Sovjetsko zvezo. Potemtakem so se spletle okoliščine za relativizacijo teze Kominterne o izključno imperialističnem značaju vojne.* Toda te spremembe v mednarodnih razmerah so se odvijale pred očmi vsega sveta.

---

* V novi *Kratki zgodovini KP SZ* (tretja izdaja, Moskva 1970) piše, da je druga svetovna vojna začela spreminjati svoj značaj leta 1940 ali pa še prej. S tem praktično želijo reči, da je bila ocena Komunistične internacionale o njenem izključno imperialističnem značaju nepravilna.

Trdimo lahko, da je KPJ na te spremembe reagirala hitreje in bolj konsekventno od drugih, v smislu utrjevanja enotnosti domoljubnih sil za obrambo dežele, v zvezi s tem pa tudi poudarjanja potrebe po notranji demokratizaciji Jugoslavije. Del pojasnila za to zgodovinsko tako pomembno dejstvo moramo iskati tudi v specifičnostih političnih izkušenj KPJ v večnarodni Jugoslaviji. Komunistična partija Jugoslavije si je s svojo celotno aktivnostjo prizadevala, da bi se predstavila kot tista družbena sila narodov Jugoslavije, ki izraža njihove resnične interese, in je zato lahko ugotovila, da konkretna nevarnost narodom Jugoslavije grozi prav iz fašističnih držav, ki jo obdajajo. V svojem, rekli bi lahko prelomnem članku »Odgovor vsem vojnim hujskačem in obrekovalcem naše partije«, napisanem v prvi polovici maja 1940, je Tito poudaril: »Razširitev vojne na Belgijo in Nizozemsko je povzročila veliko zaskrbljenost med malimi balkanskimi narodi, ki se prav tako čutijo ogroženi po nekaterih imperialističnih silah. Takšno zaskrbljenost je zlasti čutiti pri nas v Jugoslaviji, ki se ne more pohvaliti, da meji s prijateljskimi državami, temveč, nasprotno, z državami, ki so doslej v raznih oblikah izkazovale svoje zahteve do Jugoslavije ali do njenih posameznih pokrajin, čeprav so dajale nasprotne izjave.«[282]

Za ohranitev kontinuitete ljudskofrontne politike v bazi je bila v prvih mesecih druge svetovne vojne brez dvoma velikánskega pomena tudi stalna in nepretrgana angažiranost KPJ pri zavzemanju pravilnih stališč v reševanju narodnega vprašanja v Jugoslaviji. Ta kontinuiteta ni izvirala samo iz že ustvarjene tradicije ljudskofrontne usmeritve, korenine je imela tudi v globljem teoretskem pojmovanju družbenega bistva narodov in položaja delavskega razreda in njegove revolucionarne partije v razmerju do narodnih gibanj. Upravičeno so že večkrat opozorili na članek Edvarda Kardelja »Za borbeno zvezo delavcev in kmetov« v »Proleterju« kot na novo stopnjo teoretičnega spoznanja narodne problematike, do katerega je prišel na podlagi izkušenj same KPJ: »Toda delavski razred lahko postane odločilni politični faktor — ko brani svoje razredne interese in uresničuje svojo zgodovinsko družbeno nalogo — samo tedaj, ko *prestopi svoje razredne okvire in postane vodja, predstavnik in zaščitnik resničnih interesov svojega naroda, v prvi vrsti pa interesov kmečkih in drugih množic.*«[283]

Kontinuiteta v boju KPJ za narodno enakopravnost je obstajala v vsem kritičnem obdobju v letih 1939 in 1940, in to ne samo v stvarni dejavnosti komunistov, temveč tudi v javnih nastopih in programskih izjavah. Prva vojna številka »Proleterja«, januar-februar 1940, ki vsebuje gradiva o stališčih partije od državnega posvetovanja maja 1939 naprej, je na prvo mesto postavila nalogo združitve delavskega razreda okrog partije, na drugo pa naloge v zvezi z narodnim vprašanjem. »Buržoazija,« je zapisal »Proleter«, »je upala, da se ji bo s sporazumom med seboj in z dajanjem svobode vsem meščanskim strankam posrečilo preslepiti narode v njihovem boju za narodno svobodo. Nasprotno, narodni boj se še bolj zaostruje. *Druga naša najpomembnejša naloga je stopiti na čelo zasužnjenega slovenskega, makedonskega in črnogorskega naroda, na čelo hrvatskega naroda, čigar narodno osvobodilni boj je zdaj dobil novo vsebinsko obliko: boj za socialne zahteve kmečkega prebivalstva, za zemljo, za resnično ljudsko demokracijo, za popolno narodno osvoboditev.*«[284] Programske izjave v tem smislu so se vrstile skoraj zdržema. V tem duhu so potekale razprave tudi na vseh pokrajinskih konferencah, ki so se zvrstile pred peto državno konferenco KPJ. Hkrati je KPJ vse močneje poudarjala, da fašistična demagogija ni pot za reševanje

narodnega vprašanja in da so na napačni poti predstavniki režima in tudi drugi nacionalisti, ki se povezujejo z nemškim in italijanskim fašizmom. Oni »pripravljajo razcep Jugoslavije, pripravljajo sužnost hrvatskemu narodu«.[285]

Razglas CK KPJ ob obletnici oktobrske revolucije leta 1940,[286] je v odstavku, ko se obrača k zatiranim narodom Jugoslavije, posebej poudaril nevarnost fašizma: »Imperialistični osvajalci iz obeh vojskujočih se taborov trobijo, da zahtevajo narodno osvoboditev zatiranih narodov. Hitler in Mussolini vpijeta zoper versajsko krivico itd. S to demagogijo sejeta razdor med posamezne balkanske države. Mar je Albanija osvobojena? Mar niso prav ti osvajalci v svoji imperialistični vojni zasužnjili mnoge države, ki so bile kolikor toliko neodvisne? Zatiranim narodom in narodnim manjšinam v Jugoslaviji ne prinašata narodnostne in socialne svobode Hitler in Mussolini. Prinašata jim še strašnejše narodnostno in socialno suženjstvo. Svoje narodnostne osvoboditve in enakopravnosti ne morete doseči z mečem imperialističnih osvajalcev reakcionarne finančne oligarhije, temveč z resničnim narodnoosvobodilnim bojem, s skupnim bojem in bratskim sporazumom z drugimi jugoslovanskimi narodi pod vodstvom delavskega razreda proti narodnostnim zatiralcem in kapitalističnim izkoriščevalcem. Vsako nasedanje obljubam imperialističnih osvajalcev od zunaj in njihovih agentov iz vrst vaše buržoazije ne bi povzročilo le propad drugih jugoslovanskih narodov, marveč tudi vas samih.«

Ta nepretrgana akcija KPJ za reševanje narodnega vprašanja je imela še eno značilnost. Velikanskega, kar neprecenljivega pomena je dejstvo, da je KPJ v teh letih (1939—1941) ne samo načelno, temveč tudi v praktični dejavnosti naredila največje in zelo uspešne napore, da bi stvarno tematiko narodnega vprašanja razširila tudi na vsa tista področja, ki so bila do takrat precej zanemarjena ali so ostala v senci polemike okrog hrvatskega vprašanja. Misel o pomenu celotnega sklopa narodnih vprašanj v Jugoslaviji je bila tudi prej navzoča v politiki KPJ, vendar gre tukaj za praktično aplikacijo te misli, za njen dvig v stvarnost, v zavest novih vodilnih sil v partiji, ki so si prizadevale za obnovo in uveljavitev partijskih organizacij po vsej državi. Tako je bilo v že citiranem Titovem pismu za Srbijo (2. novembra 1936) rečeno tudi tole: »V platformi mora biti jasno in nedvoumno izražena odločnost, da se bo spoštovala pravica do samoodločbe vseh narodov, tj. ne samo pravica Srbov, Hrvatov in Slovencev, ampak tudi Makedoncev in Črnogorcev, prav tako pa tudi pravica ljudstva v Vojvodini ter v Bosni in Hercegovini, da se odloči o tem, ali bo ohranilo svojo regionalno samostojnost v federativni državi. Prav tako je treba poudariti pravice narodnih manjšin: Nemcev, Madžarov in Albancev do enakopravnosti.« Ob tej priložnosti je Tito zapisal svoje mnenje, da bo prihodnja federativna država imela sedem federativnih enot. Poleg enot posameznih narodov Jugoslavije je torej predvideval možnost samostojne federativne enote ne samo za Bosno in Hercegovino, temveč tudi za Vojvodino, četudi je izhajal od njune »regionalne (pokrajinske) samostojnosti«.[287]

Že sredi leta 1937 je bila obnovljena partijska organizacija v Črni gori, januarja 1938 pa je bilo potrjeno tudi vodstvo PK za Srbijo. Pokrajinsko vodstvo Srbije je očitalo CK, da je bilo dotlej zanemarjeno delo med albanskim prebivalstvom na Kosovu, pa so se dogovorili za ustanovitev širšega telesa, »Šiptarskega narodnega komiteja«, ki bi se »z naslonitvijo na demokratične sile Jugoslavije bojeval proti narodnemu zatiranju«, za uvajanje albanskih šol in močnejše sodelovanje Albancev

»v samoupravnih telesih, proti dosedanjemu načinu agrarne reforme, ki je prizadevala srednjega kmeta in varovala imetje vakufov, begov in patriarhije«. Na pobudo CK KPJ in s pomočjo pokrajinskih vodstev za Srbijo in Črno goro sta se sredi leta 1938 združili partijski organizaciji na Kosovu in v Metohiji in ustanovili so oblastno vodstvo. Hkrati so načeli vprašanje literature v albanščini in sodelovanja s komunisti iz Albanije na tem področju.[288] Maja ali junija 1938, ko se je Tito nekaj dni mudil v Beogradu, so se člani srbskega partijskega vodstva dogovorili o ustanovitvi oblastnega komiteja za ožjo Srbijo, pogovarjali pa so se tudi o učinkovitejši pomoči partijski organizaciji na Kosovu in v Metohiji. Razpravljali so tudi o vprašanju partijske organizacije v Makedoniji, Tito pa je navezal stike z vodstvom organizacije v Vojvodini.

Državno posvetovanje KPJ 9. in 10. junija 1939 je kritično ugotovilo, da CK KPJ »do danes ni posvetil dovolj pozornosti obnavljanju zvez z Makedonijo in obnavljanju organizacij v tej pomembni pokrajini. Ker se v Makedoniji zlasti močno čuti narodno zatiranje in je v zvezi z mednarodnimi dogodki to ugoden teren za propagando raznih imperialističnih sil, predvsem Italije, mora KPJ posvetiti tej pokrajini posebno skrb in čimprej reorganizirati in aktivirati KP v Makedoniji ter mobilizirati široke plasti zatiranih narodov Makedonije v boju za vsakdanje potrebe, svobodo in enakopravnost«.[289] Na tem posvetovanju je Josip Broz Tito v referatu ugotovil, da delo ni zapostavljeno samo v Makedoniji, temveč tudi na Kosovu, v Metohiji in v krajih drugih narodnih manjšin.[290] Walter (Josip Broz) je v svojem poročilu Kominterni o tem posvetovanju med drugim zapisal: »Organizacijo v Makedoniji je treba obnoviti. Takoj moramo zavzeti jasno stališče do narodnega vprašanja v Vojvodini, Bosni in Hercegovini, Črni gori in Makedoniji. Zaradi notranjepolitičnih in zunanjepolitičnih razlogov je to vprašanje zdaj dozorelo.«

Leta 1939, zlasti pa 1940 sta bila ta aktivnost in utrjevanje partije na vseh nacionalnih območjih v glavnem uspešno izpeljani. Pokrajinska konferenca KPJ za Srbijo je tej akciji dala vso podporo. Poudarila je, da »politika narodnega zatiranja makedonskega, črnogorskega in drugih narodov Jugoslavije, predvsem pa politika preganjanja delavskega razreda razdružuje ljudske sile in podira možnosti za zbiranje ljudskih množic za resnično obrambo nacionalne neodvisnosti države in ohranitev miru«. Kot nalogo je podčrtala »neutruden boj za svobodo in enakopravnost vseh zatiranih narodov, proti velikosrbskim hegemonistom vseh barv in njihovim agentom tako v vrstah delavskega razreda kakor zunaj njih kot glavnim sovražnikom delavskega razreda Srbije in vsega delovnega ljudstva«.

Konferenca Komunistične partije Hrvatske je posebej opozorila na boj med vrhovi srbske in hrvatske buržoazije o vprašanjih razdelitve Bosne in Hercegovine in Vojvodine. Kot nalogo hrvatskih komunistov je posebej poudarila, da se morajo »bojevati proti imperialističnim skominam hrvatske buržoazije po Bosni in Hercegovini in Vojvodini, proti njenemu pajdašenju z imperialističnimi silami«.

Pokrajinska konferenca za Črno goro, Boko, Sandžak, Kosovo in Metohijo je poudarila, da vlada Cvetković-Maček-Korošec nadaljuje zatiranje črnogorskega in drugih narodov Jugoslavije. Zanimiv je sklep, s katerim so vodstvu (PK) naložili, »da v soglasju s CK KPJ popularno pripravi zgodovino, brošuro o narodnem vprašanju v Črni gori . . .«. (Če bi jim to tedaj uspelo narediti, bi odpadle mnoge današnje razprave in trditve o partijski »nacionalni inovaciji« in »ideološki mistifikaciji« v zvezi s črnogorskim narodom.) Konferenca se je dotaknila tudi narod-

nega zatiranja Albancev. Poudarila je, da lahko svoje naloge, med njimi tudi dosleden boj za svobodo in enakopravnost vseh zatiranih narodov, uresniči samo »v boju proti velikosrbskim hegemonistom vseh barv in njihovim agentom tako v vrstah delavskega razreda kakor zunaj njegovih vrst ter agentom tujih imperialistov, predvsem italijanskemu (tj. italofilskemu) vodstvu črnogorske federalistične stranke, begom in barjaktarom na Kosovu in v Metohiji kot agentom raznih imperialistov«. Na tej konferenci so predstavniki Kosova in Metohije načeli vprašanje spremembe statusa organizacije KPJ v tej oblasti (neposredno povezovanje s CK KPJ) iz praktičnih razlogov, pa tudi načelno, »glede na to, da sta Kosovo in Metohija posebno zgodovinsko ozemlje«.[291] O tem je pozitivno odločila peta državna konferenca KPJ.

Sredi julija 1940 je oblastna konferenca KPJ za Kosovo in Metohijo postavila v ospredje: »Glavna naloga OK in vsega članstva je prodor med Arnavte in njihovo zbiranje okrog KP.« Obstajali so tudi subjektivni problemi, ki jih je resolucija poudarila: »... To pa je mogoče narediti šele tedaj, ko bo imel sleherni član partije pravilno stališče do tega vprašanja in bo to stališče prenašal med široke ljudske množice.« Za eno izmed najbolj občutljivih vprašanj, tisto v zvezi s srbskimi in črnogorskimi kolonisti, so sprejeli razredno politično rešitev: »Arnavtske delovne množice je treba povezati z naseljensko in drugo revščino v boju za vsakdanje življenjske interese in jih ločiti od vpliva begov, ki so z drugo reakcijo na protiljudski liniji.« Narodnih pravic Albancev posebej niso omenjali, vendar so od same KPJ zahtevali, »da se partijsko gradivo izdaja tudi v arnavtskem jeziku«. Miladin Popović je v svojem govoru na peti državni konferenci sicer rekel, da se na Kosovu-Metohiji »začenja (!?) postavljati boj za nacionalne pravice Albancev«.

Pokrajinska konferenca za Vojvodino je opozorila na izkoriščevalsko politiko vlade Cvetković-Maček-Korošec v Vojvodini, zlasti do Madžarov, Nemcev, Romunov, Slovakov in drugih, in poudarila »boj za narodno enakopravnost vseh narodov v Jugoslaviji in vztrajen in neutruden boj za narodno osvoboditev zatiranih narodov v Vojvodini skupaj z njimi proti hegemoniji srbskega in hrvatskega imperializma, madžarskega revizionizma in nemškega imperialističnega nacionalsocializma«. Ugotovila je tudi dotedanje slabosti, med njimi tudi te-le: »Šibka aktivnost pokrajinskega vodstva pri izdajanju literature, zlasti v nemščini, madžarščini in slovaščini; premajhna povezanost z narodnoosvobodilnim gibanjem ljudstev v Vojvodini in sploh slabo delo s širokimi ljudskimi plastmi Nemcev, Madžarov, Slovakov, Romunov itd., kar je omogočilo, da se precej zakoreninita madžarski revizionizem in nemški nacizem...« V zvezi s tem je izrecno zahtevala: »Doseči vodstvo v narodnoosvobodilnem boju zatiranih narodov v Vojvodini: Madžarov, Nemcev, Romunov, Slovakov itd...«

Samokritičnost pokrajinske konference Vojvodine je bila prav gotovo umestna, hkrati pa tudi znamenje moralnopolitične moči gibanja v tej pokrajini. Upoštevati pa je treba, da je bil boj proti vplivom tujega fašizma v obliki Horthyjevega revizionizma, še bolj pa Hitlerjevega nacionalsocializma naloga, ki je presegala moči samih vojvodinskih komunistov. V primeru nemške nacionalne manjšine ne samo v Vojvodini, temveč tudi v drugih predelih Jugoslavije, na Hrvatskem in v Sloveniji, je vpliv nacionalsocializma tako napredoval in se tako odločilno okrepil, da niti najbolj dosledna internacionalistična politika KP Jugoslavije ni bila sposobna tega prebivalstva odvrniti s pogubne

poti podpiranja nemškega fašističnega imperializma. To se je zlasti pokazalo po 6. aprilu 1941.

Med uresničevanjem sklepov »majskega« posvetovanja (9. in 10. junija 1940) je KPJ dosegla pomembne uspehe pri povezovanju z Makedonijo in krepitvi njene organizacije. Vnovič so izoblikovali program osvoboditve Makedonije in vnovič natančno določili stališča glede priznavanja narodne posebnosti Makedoncev. V razglasu CK KPJ iz junija 1940 so opozorili na balkanski in evropski pomen Makedonije, zlasti pa na potrebo, da se prepreči aktivnost Nemčije in Italije, ki hočeta povzročiti spopad med balkanskimi narodi, predvsem med bolgarskim narodom in narodi Jugoslavije okrog Makedonije. »Narodi Bolgarije in Jugoslavije ne smejo dovoliti, da bi prišlo do tega medsebojnega pokola zaradi nove razdelitve Makedonije ... (ker bi se verjetno zgodilo) da bodo v tem bratomornem boju izgubili svojo neodvisnost tako bolgarski narod kakor jugoslovanski narodi in skupaj z makedonskim in drugimi narodi Balkana padli v jarem velikih imperialističnih zatiralcev. Makedonci niso niti Srbi niti Bolgari niti Grki, oni so Makedonci. Kot poseben narod imajo pravico do samoodločbe do odcepitve, imajo pravico do svobode in samostojnosti kot vsi drugi narodi na Balkanu.«[292]

Tudi v Makedoniji so imeli pokrajinsko konferenco KPJ. V njeni resoluciji je bil govor predvsem o boju makedonskega naroda za boljše življenje, demokracijo in narodno osvoboditev. V njej so pokazali tudi na oblike narodnega zatiranja vsega, kar je makedonsko, po režimu Cvetković-Maček. Kot eno izmed osnovnih in najpomembnejših nalog partijskih organizacij v Makedoniji so poudarili »taktiko ustvarjanja splošne makedonske nacionalne revolucionarne fronte, ki se mora ustanoviti kot del splošnega boja proletariata v Jugoslaviji. Samo zveza delavcev v Jugoslaviji z makedonskim narodnoosvobodilnim gibanjem lahko naredi konec srbskemu imperializmu in lahko prinese svobodo vsem narodom: srbskemu, makedonskemu in drugim zatiranim narodom v Jugoslaviji«. Hkrati je konferenca poudarila, da »makedonsko nacionalno revolucionarno gibanje ne more biti tuje pravicam in boju celotnega ljudstva v Makedoniji, vštevši Albance, Turke, Kucovlahe in druge, ki so prav tako izkoriščani in zatirani ter izpostavljeni asimilaciji. Delavci in kmetje Albanci in Turki v Makedoniji so bratje po usodi z makedonskimi Slovani. Njihov boj je skupen in zmago bodo lahko dosegli samo s skupnimi močmi. Zato partijske organizacije pri svoji agitaciji ne smejo pozabiti na Albance, Turke in Kucovlahe in morajo razvijati bratstvo, solidarnost in skupnost v boju, ker lahko samo svobodna in neodvisna Makedonija zagotavljata svobodo vsem zatiranim in zasužnjenim v Makedoniji.« Makedonsko narodno vprašanje v celoti je imelo svojo znano posebnost zaradi meddržavne razdeljenosti makedonskega naroda v tri države — Jugoslavijo, Grčijo in Bolgarijo in zaradi dejstva, da se je pravica do samoodločbe pri Makedoncih zato pojavljala tudi v obliki poudarjanja pravice do zedinjenja makedonskih dežel. Napredna tradicija v Makedoniji se je usmerjala k uresničitvi te pravice v širšem okviru balkanske federacije svobodnih narodov. Tudi za Makedonce v vardarski, jugoslovanski Makedoniji je bil to daljni cilj, vse dokler je tudi v Jugoslaviji vladal režim njihovega narodnega nepriznavanja in zatiranja. V zgodovinski perspektivi je bilo odločilno to, da so KPJ in z njo vsi narodi Jugoslavije edini brez dvoumnosti in iskreno priznavali narodno individualnost Makedoncev in da so sami neposredno razvijali boj za enakopravno skupnost narodov in narodnosti Jugoslavije, ki je v danem položaju odprla stvarno perspektivo tudi Makedoncem.

Glede Bosne in Hercegovine v jugoslovanski federaciji je KPJ vselej poudarjala tudi pravico narodov teh dežel, da sami odločajo o svojem položaju, za začetek pa je predvidevala pokrajinsko avtonomijo. Celovitost Bosne in Hercegovine so v glavnem upoštevali v partijski organizacijski strukturi ob ustanovitvi KP Hrvatske. Poudarjanje pravice Bosne in Hercegovine, da ni predmet delitve med Beogradom in Zagrebom, je bilo zelo močan argument v rokah KPJ pri kritiki sporazuma Cvetković-Maček, ker podlaga za to stališče ni bilo samó spoznanje o zgodovinski posebnosti Bosne in Hercegovine, temveč predvsem ugotovitev, kako zapletena je njena etnična struktura. Seveda je bilo poudarjanje Bosne in Hercegovine kot politične individualitete sestavni del boja proti velikosrbski in velikohrvatski meščanski politiki. S krepitvijo partijske organizacije v Bosni in Hercegovini se je krepilo tudi spoznanje o posebnosti BiH, pa tudi zavest o tem, da Muslimani niso samo verska skupnost, temveč tudi nacionalnost, ki ima enake pravice kot Srbi in Hrvati v Bosni in Hercegovini. O tem je bil govor tudi v pismu bosansko-hercegovske študentovske mladine, ki smo ga že omenili, pa tudi v resoluciji konference KPJ za Bosno in Hercegovino, ki je bila leta 1940. V njej so poudarili, da so Muslimani etnična skupina, in podčrtali pravico Bosne in Hercegovine do nerazdeljenosti in avtonomije. »Položaj BiH se je spremenil v tem, da se boj dveh buržoazij — srbijanske in hrvatske — okrog te pokrajine zaostruje. S takšnim položajem BiH so prizadete tudi srbske in hrvatske delovne množice, predvsem pa so najhuje prizadete muslimanske delovne množice. Vodstvo JMO nikoli ni zastopalo interesov širokih plasti Muslimanov. Muslimanske delovne množice so sledile temu vodstvu samo zato, ker so čutile, da jih kot etnično skupino ogrožata srbska in hrvatska buržoazija... Narodna avtonomija BiH je edina pravilna rešitev, ki je skupni interes muslimanskih, srbskih in hrvatskih množic...«

11. REVOLUCIONARNA KRITIKA SISTEMA IN POTRDITEV SKUPNOSTI NARODOV IN NARODNOSTI JUGOSLAVIJE

Pogled na vso to »revijo« analiz in sklepov revolucionarjev v vseh posameznih narodnih in zgodovinskih deželah Jugoslavije je verjetno zadostna podlaga za to, da lahko prepričano rečemo, da znamenita peta državna konferenca KPJ (od 19. do 23. oktobra 1940) in njeni sklepi niso bili slučajni, še najmanj pa nekakšna subjektivistična improvizacija. Zasnovani so bili na stvarnem revolucionarnem delu in revolucionarnih izkušnjah. To je tisto najpomembnejše.

Na konferenci so bila ponovljena in na novo izrečena številna stališča KPJ o vseh bistvenih vprašanjih revolucionarne strategije in taktike, pa tudi o narodnem vprašanju v Jugoslaviji. Objekt kritike takrat ni bil v prvi vrsti »hegemonizem srbske buržoazije«, temveč »protiljudska vlada Cvetković-Maček«, katere »izdajalski zunanji in notranji politiki« so se upirali vsi narodi Jugoslavije, ker »nočejo fašizma, nočejo totalitarnega režima«, ker nočejo postati blago tujega imperializma. Gradivo s te konference je v celoti objavljeno, pospremila pa so ga številna pojasnila, zato se nam ni treba spuščati v kake podrobnejše analize.[293] Opozorili bomo samo na nekatere, za našo temo pomembne momente.

V Titovem referatu, v katerem je bila ocenjena dejavnost partije vse od četrtega kongresa leta 1928, izstopa zanimiv podatek, da celo CK KPJ ni imel pri roki sklepov tega kongresa! To verjetno ni bila samo posledica težkih razmer ilegalnega dela, ki otežujejo ali preprečujejo hranjenje papirjev. To je lahko tudi znamenje, da stvarni vpliv sklepov tega kongresa na članstvo KPJ ni bil kaj prida odločilen, če mislimo na čas, ko se je to (staro, še bolj pa novo) članstvo začelo vnovič zbirati in organizirati na terenu po udarcih kraljevske diktature. Stališča četrtega kongresa z izjemo splošne protifrakcionaške linije je to članstvo lahko le slabo poznalo in je vse aktualne probleme ocenjevalo bolj samostojno kot pa v kontinuiteti s četrtim kongresom. To je verjetno tudi pojasnilo, zakaj Tito med vrsto napačnih sklepov tega kongresa ni omenil tudi tistega o zlomu države oziroma o obveznosti odcepitve, medtem ko je kot sektaško napako navedel koncepcijo ustanavljanja hrvatskega in slovenskega narodno-revolucionarnega gibanja.

Na konferenci je bilo treba sprejeti tudi stališče do vprašanja, kako je s sporazumom Cvetkovič-Maček rešeno hrvatsko narodno vprašanje in tudi vprašanje drugih narodov v Jugoslaviji. Glede hrvatskega vprašanja so bile v ocenah različne gradacije, od tistih, da je to vprašanje rešeno v buržoaznem pomenu, do tistih, da sploh ni rešeno. Boris Kidrič je navedel ugotovitev, da je tudi v tem novem položaju slovenski narod ostal narodno zatiran, vendar o tem ni bilo razprave.

Podan je bil tudi pregled vseh drugih narodnih območij. Razprava je potekala tudi o tem, ali so Muslimani v Bosni in Hercegovini etnična, narodna skunost ali gre pri njih za versko, ne pa za narodno opredeljenost prebivalstva. Predstavnik Bosne in Hercegovine Mustafa Pašić se je zavzemal za narodno priznanje Muslimanov, pri čemer v glavnem ni bil uspešen. Toda konferenca je sprejela stališče o avtonomiji Bosne in Hercegovine kot nujne sestavine pri reševanju narodnega vprašanja v Jugoslaviji. Drugo vprašanje, ki so ga večinoma obravnavali polemično, je bilo vprašanje kolonistov. Nanašalo se je konkretno na tri območja: na Makedonijo, Vojvodino in Kosovo-Metohijo. Makedonski predstavnik Šatorov je zahteval frontalno obsodbo kolonistov in njihovo odstranitev iz Makedonije. Predstavnik Kosova-Metohije Miladin Popov je sicer izjavil, da jih tam imajo za »steber hegemonije«, vendar se ni strinjal z mnenjem Šatorova, temveč je govoril v smislu stališč oblastne konference, tj. o povezovanju in sodelovanju kolonistov in revnega šiptarskega prebivalstva. Delegati iz Vojvodine vprašanja kolonistov niso imeli za obremenitev političnega položaja v Vojvodini, temveč narobe. Tako se je konferenca prvič lotila celotnega sklopa kolonistov kot posebnega vprašanja v Jugoslaviji, vendar ne z narodnega, temveč z razrednosocialnega vidika.

Posebej je treba poudariti tudi izraženo voljo za odločen boj proti fašizmu, proti Ljotiću in ustašem. Glede na razmeroma majhen vpliv Ljotića v Srbiji je za zgodovino posebno pomembna odločna obsodba ustaštva.

Sklepi konference o celotnem sklopu narodnih vprašanj v Jugoslaviji so bili izraz nabranih revolucionarnih izkušenj in vsestranske analize političnih gibanj ter teženj, ki so resno spravljale v negotovost neodvisni položaj Jugoslavije kot države.

Ti sklepi so se glasili: »V teh usodnih dneh imperialističnega osvajanja, ko se s surovo silo uničujejo ostanki svobode in neodvisnosti malih narodov in se špekulira z zatiranimi narodi posameznih dežel za dosego osvajalnih ciljev, se pred našo partiüo postavlja še v ostrejši obliki ena najpomembnejših in aktualnih nalog — boj za narodno enakopravnost zatiranih narodov in narodnih manjšin Jugoslavije: a) boj za enakopravnost in samoodločbo makedonskega naroda proti zatiranju po srbski buržoaziji, hkrati pa vztrajno razkrinkavanje italijanskih in bolgarskih imperialistov in njihovih agentov, ki hočejo, prav tako, z demagoškimi obljubami podjarmiti makedonski narod; b) boj za enakopravnost in samoodločbo črnogorskega naroda, hkrati pa tudi odločen boj proti vodstvu federalistov, ki s pomočjo italijanskih imperialistov pripravlja črnogorskemu narodu nov jarem; c) boj za svobodo in enakopravnost arnavtskih manjšin na Kosovu, v Metohiji in Sandžaku, hkrati pa tudi boj proti italijanskim agentom, ki skušajo v teh krajih z raznimi obljubami premamiti zatirane Arnavte in izzvati vojni spopad v tem delu Jugoslavije; d) boj proti kolonizatorskim metodam srbske buržoazije v teh krajih in izgon vseh tistih koloniziranih elementov, s katerimi srbska buržoazija zatira makedonski, arnavtski in druge narode; e) boj za svobodo in enakopravnost madžarskih, romunskih, nemških in drugih narodnih manjšin v Vojvodini, hkrati pa tudi boj proti poskusom madžarskih, nemških in drugih reakcionarjev, da bi z imperialistično osvajalno vojno baje rešili narodno vprašanje v teh in drugih pokrajinah: f) boj proti poskusom srbske in hrvatske buržoazije, da si razdelita Bosno in Hercegovino, ne da bi vprašali narode teh območijh. Komunisti smo mnenja, da se

Glavna načela Makedonskega narodnega gibanja iz let 1936 in 1937

ГЛАВНИТЕ НАЧЕЛА НА МАКЕДОНСКИ НАРОДЕН ПОКРЕТ (МА. НА. ПО.)

Борбата на Македонците со векови била е очитована за слобода. Сегашната борба за ново уреждание на Југославија треба да донесе на сите народи у неја политичка, економска, социјална и национална слобода. Мија Македонците како еден посебен народ улеваме у таја борба здружени у независни народен покрет со овија начела:

1. МА. НА. ПО. е независен и единствен политички економски и национално културен покрет у кој може да влезе секој што се слага со долните начела без обзир национлност, вера и пол.

2. Признавање на Македонија за една историска јединица и македонците за посебен народ.

3. У федеративно уредена Југославија има да биде посебна единица.

4. Ма На. По. се базира на легални и народно демократски принципи у борбата за слобода, леб и мир.

5. Специјално Ма. На. По. ќе се борит и за:

а) Плна политичка и културна слобода и слободно исповедање на национални и верски осеќања.

б) Право на сите народни слојеви селеки и градски на организирање за заштита на економските и социјалните свои интереси.

в) Ма. На. По. у својата борба може да работи само со оние покрети, странки и групи у Југославија кои имат слични цињеви и призназат начелата на Ма.На.По.

6. Ма На. По. само пријателски односи со демократските, мирољубивите држави и признавање на СССР.

Protestni shod Ljudske fronte na Belvederu pri Cetinju leta 1936

V tridesetih letih je KPJ izdajala številna legalna glasila

Talijanskim, hrvatskim, slovenačkim radnicima Julijske Krajine!

Cijelokupnom stanovništvu Istre i Goričke!

Fašistička vlada pljačka i ugnjetava stanovništvo cijele Italije, a Julijskom Krajinom dupo čak kao nekolturnom kolonijom.

Talijanski imperijalizam uspio je, da — poslije nepunih 18 osamnaest godina od nepravednog priključenja Julijske Krajine Italiji, poslije osamnaest godina ugnjetavalačke politike, nilosrdnog pljačkanja i odnarodovanja — još poraste i ukorijeni neprijateljstvo cijelokupnog novništva tih pokrajina protiv zavojevača.

Skupno neprijateljstvo mora se podupreti jednom akcijom.

Sav narod Julijske Krajine, talijanski hrvatski i slovenački radnici i seljaci, ugnjetavani izmom, moraju se ubijediti nužnošću udruženja svih za svoju vlastitu odbranu od fašističkog ima, jer fašizam ruši osnovna politička prava; on znači za nas sve nemaštinu, glad i ijetavanje radnog naroda, on silom davi i guši svaki narodni osjećaj stanovništva, koje je silom i nepravedno priključeno talijanskoj državi.

Potrebno je, da zajednički interesi naroda Julijske Krajine udruže sve :

sve ono jadno nagrađeno radništvo, sve mase besposličara, sve bespravne ljude;

sve nasilno proletarizovane seljačke mase koje su bile poterane iz svojih domova radi odnosljivog i sistematsko uništavajućeg poreskog sistema, kojih imanja su bila razvlašena grubim eksekutorstvom državnog erara ;

sav slovenački i hrvatski narod, kojem se poriču osnovna čovječna prava do svog, kome ruši narodna prosvjeta, kome se poriču sva narodna prava.

Svi moraju se ujediniti** u jednoj borbi protiv neprijatelja : **protiv fašizma!

Udružite se svi u veliki narodni front Julijske Krajine!

Hrvati i Slovenci Julijske Krajine!

Nije talijanski radni narod, talijanski seljak i radnik onaj, koji vas ugnjetava, jer vam ti narod ne poriče vaših svijetlih narodnih prava.

Talijanski radni narod isto onako je ugnjetavan, isto tako bespravan, isto tako doteran rub propasti političkom diktaturom dučeja i fašističkih nasilnika, koji su skrivili i vašu past i vaše muke. Pravac, koji nas sve vodi, do oslobođenja i pobjede isti nam je : oterati uništiti one, koji su krivi vaše propasti, vašeg socijalnog i privrednog uništenja, koji su okovali afrički rat; borbom osigurati hrvatskom, talijanskom, slovenačkom i njemačkom rodu u južnom Tirolu sva prava, da se mogu sami opredeliti i sami sebi odrediti svoju binu.

Protiv tog jednog neprijatelja naše slobode, priznaju vama talijanske narodne mase opravost vaših ciljeva te podupiru vašu svijetu borbu za narodna prava, koja su izraz i volja eg naroda.

Talijanski narod, koji hoće uništiti lance svog današnjeg ropstva, mora vama u svom štitom interesu pomoći, da se oslobodite i vaših ropskih spona. Talijanski narod mora znati vaša potpuna prava, da sami rješavate vašu sudbinu, pa bilo da hoćete i samo jepljenje od talijanske države.

Ali talijanski narod, kojemu je zadaća u ovom trjenutku, da sakupi sve snage, sposobne

Poziv KP Italije in narodno-revolucionarnega gibanja v Julijski krajini iz leta 1936 za ustanovitev Ljudske fronte

Josip Broz-Tito v času, ko je prevzel dolžnost generalnega sekretarja CK KPJ

Prva stran manifesta ustanovnega kongresa KS Slovenije leta 1937

Delavci!
Delovno ljudstvo! Slovenci!

« Žive naj vsi narodi,
ki dan dočakat hrepene,
da koder sonce hodi,
ne bo pod njim sužnje glave;
da rojak,
prost bo vsak,
ne vrag, le sosed bo mejak. »
PREŠEREN, 1845. l.

Nad usodo našega stoletja mučenega in zatiranega slovenskega naroda, ki je pretrpel v svoji zgodovini vse, kar more pretrpeti majheni, nikoli svoboden narod, se grozeče kopičijo oblaki, ki jim ni primere v njegovi zgodovini.

Na kocko je postavljen njegov narodni obstoj v trenutku, ko je on sam — radi razcepljenosti in nesložnosti — neoborožen in nesposoben za obrambo.

Mednarodni dogodki in položaj znotraj Jugoslavije se razvijajo v taki smeri, da brez vsakega pretiravanja lahko rečemo: **slovenski narod v vsej svoji zgodovini ni bil še nikdar v tako veliki nevarnosti, v kakršni je danes.**

Združeni fašistični vojni hujskači s Hitlerjevo Nemčijo na čelu, ki jih veže skupen pohlep po tuji zemlji in skupna mržnja proti demokraciji, to je proti svobodi in ljudskim pravicam, pripravljajo človeštvu bolj strašno usodo od tiste, ki jo je preživelo v « letih strahote » 1914-1918, da bi uresničili svoje osvojevalne cilje. Ti fašistični vojni hujskači hite, kajti oni vedo,

proletarijata v vseh mogočih njenih oblikah: akcij enotnost, sodelovanje sindikalnih centrov in sm strokovna združitev vseh strokovnih organizacij razredni podlagi, skupni politični nastopi slovensk delavstva, enotna fronta socijalistov, krščanskih s jalistov ter komunistov in končno — ustvari enotne skupne proletarske razredne stranke v Sl niji.

Slovenija je narodno zatirana dežela. Slovenci j čajo 14 % davka v Jugoslaviji, četudi tvorijo le 9 prebivalstva. Železnice znašajo v Sloveniji po s dolgini le 12 % vseh železnic v Jugoslaviji, toda jejo državi 20 % celotnih dohodkov prometnega nisterstva. Posamezen prebivalec plača povprečno nega davka v Vojvodini 200 Din., na Hrvaškem Din., v vseh ostalih pokrajinah Jugoslavije 37-65 v Sloveniji 223 Din.! Razen tega plača vsak Slove povprečno še 180 Din. samoupravnih davkov. Slov ska industrija se demontira in zapostavlja. Od 234. družin, kolikor jih je bilo v Sloveniji 1930 l., jih 44.000 brez vsakega posestva, 35.000 družin imajo hišo brez zemlje, 63.000 jih je ki nimajo za prehra potrebnega minimuma zemlje in le 38.000 družin i srednje posestvo, a 57.000 večje in veliko posest To se pravi, da živi skoro 3/4 prebivalstva Slover v bedi in pomanjkanju. Razen tega je okoli 60. kmečkih domačij, katerih zemlja znaša 500.000 h obremenjenih z velikimi dolgovi. Kmečki dolgovi Sloveniji so večji, kakor v kateremkoli drugem d Jugoslavije. Več ko polovica obdelane zemlje v S venji je obremenjena z dolgovi.

K najbolj perečim življenjskim vprašanjem slove skega naroda spada nevarnost, ki preti Slovencem strani fašističnih napadalcev: Nemčije in Italije. S venija je jabolko, ki ga hoče hitlerjevski fašizem p goltniti ob prvi priliki. Slovenija leži v območju n

Dva meseca po ustanovitvi KS Hrvatske je Proleter objavil članek o KSH in hrvatskem narodnem vprašanju

Komunistička Stranka Hrvatske i Hrvatski Narodni Pokret

Stvaranjem Komunističke Stranke Hrvatske otpočinje u klasnom radničkom pokretu u Hrvatskoj novi period. Nova stranka, stvorena je u vremenu sudbonosnom po cio Hrvatski narod. U svojoj borbi za nacionalnu slobodu i ravnopravnost, za građanska prava i slobode, za sporazum braće, za mir, hrvatski se narod približava jednoj velikoj reakrnici. Na srpskij strani došlo je na posljetku do sporazuma, koji kao glavnu točku sadrži izbore za Konstituantu, koja će suverena i bez modificiranja da riješi pitanje unutrašnjeg uređenja države Jugoslavije. Poslije gotove 2 i pol godine, srbijanska udružena opozicija razumjela je da srpski narod nema šta da « dade » Hrvatima, već da treba da se « njima sporazumije kao s ravnopravnim narodom. Zbog toga žurado sikće režimska hegemonistička « Samouprava », a za njom sva režimska stampa, o pobjedi Zagreba, o tome kako će sada srbijanskim politikarima diktirati Maček, Wilder i Sava Kosanović. Ako se može povjerit o pobjedi, onda to nije ničija lična pobjeda, već pobjeda jednog velikog načela: načela samoodredjenja. Hrvatski narodni pokret tražio je to pravo za svoj narod. Srpski politicari prihvatili su ga i to im može samo služit na čast. Pokazali su u ovim teškim i odsudnim danima koje preživljuje svijet, širokogrudnost, dalekovidnost i državničku mudrost. Razumjeli su da se tu ne radi samo o sudbini i budućnosti naroda hrvatskog, već i naroda srpskoga, kome Jugoslavija, zasnovana na hegemonističkom načelu, nije nikakva garantija za njegova vlastita sloboda i nezavisnost. Pobjedila je dakle pravednost, pamet i poštenje, pobjedio je u Srbiji duh slobodarski i demokratski nad nacionalistickim i hegemonističkim. Sve preostalice slobode i napretka, nacionalne ravnopravnosti i bratskog sporazuma svijuh naroda Jugoslavije mogu biti sadovoljni tim krupnim korakom napriied u rješavanju najkrupnijih pitanja našeg unutarnje-političkog života.

Toj pobjedi velikog načela samoodredjenja naroda doprinijela je svoj dio i Komunistička Partija. Ona se za to načelo borila i bori se u zemljama Jugoslavije, i u toj borbi podnijela je velike žrtve. Stotine komunista i **hrvatskih,** i **srpskih,** i **slovenskih** prosli su radi toga mučenički put robijaonice i raznih robijašnica ili su čak glavom platili u toj borbi. U progiasu Komunističke Partije Jugoslavije od januara mjeseca 1937 stoji:

« **Da bi se preuredila država Jugoslavija treba sazvati Konstituantu koja će urediti međusobno odnose svijuh naroda i sastavnih dijelova Jugoslavije slobodno i bez svake majorizacije pojedinih naroda. U pojedinim nacionalnim provincijama treba da budu izabrane vlastite narodne skupštine (Hrvatski Sabor itd.) koje će odrediti unutarnju organizaciju tih područja.** »

Na čelu ovakvog programa Komunističke Stranke Hrvatske stoji na prvom mjestu zapisano: **borba za osvojenje slobodu hrvatskog naroda.** To je dosljedno sprovodjenje ove politike koju komunistički pokret u Jugoslaviji vodi. Nova stranka, kao stranka nacionalno ugnjetenog naroda stavlja tu borbu na prvo mjesto, kao svoju najvecu zadaću za koju će založiti sve svoje snage da se ona ostvari u duhu želja ogromne većine hrvatskog naroda. Ona to ne čini ni radi demagogije ni radi konjukture, već kao prvoborac hrvatske radničke klase i najnaprednijih dijela koji najviše pate od nacionalnog ugnjetavanja. Ona to čini kao ujedinjenog borbe za socijalizam, jer samoodredjenje naroda, ravnopravnost svijuh naroda bez obzira na rasu i religiju jeste jedno od velikih načela socijalizma, koje je dobilo svoju potvrdu u Staljinskom Ustavu.

Komunistička Stranka Hrvatske okupila je u sebi sinove hrvatske radničke klase, siromašnog seljaštva i radne inteligencije. okupila je u sebi prokušane borce za nacionalno i socijalno oslobodjenje hrvatskog naroda. U toj borbi ona nije sama. Ogromna većina hrvatskog naroda okupljena je u HSS. a srpski živalj u Hrvatskoj u S.D.S. Oba te stranke udružene su u S.D. Koalicji. Jako se Komunistička Stranka Hrvatske razlikuje od tih obiju stranaka po na

ciljema na kojima je osnovana, po svom svjetonazoru n i svojim shvatanjima društvenog uredjenja, ipak im njih postoje mnoge dodirne tačke koje omogućuju bra narodnju u današnjoj borbi protiv velikosrpske hegeme tog glavnog neprijatelja ne samo naroda hrvatskog, sviju naroda Jugoslavije.

Pokušaćemo da u nekoliko točaka formuliramo on tanja u kojima se politika S.D.K. i K.S.H. dodiruju kojima je narodnja ne samo moguća, već i potrebna u rosu hrvatskog naroda.

1) **Borba protiv samoodredjenja i slobodu cnih hrvatskog naroda.**

2) **Borba protiv unutrašnjeg i vanjskog fašizma. U s vsei borba za mir i općijsko-političke orijentacija na t država koje su za mir.**

3) **borba za slobodno i suvereno Konstituante.**

4) **borba za poboljšanje materijalnog položaja radnika. zanatlija i ostalih uradjaja slojeva.**

5) **borba za bratsku slogu među narodima Jugoslavij protiv raspirivanja šovinizma.**

To su pitanja po kojima će K.S.H. uvijek lojalno sar vati sa S.D.K., uvjerena da će tada biti pobjeda. Ina brža i da će ta pobjeda već danas donijeti kvrsti lo akom narodu. Komunisti ne odbacuju korisne reforme ješ u granicama kapitalističkog društvenog uredjenja n popraviti položaj naroda. Oni se očitu svako pobolji položaja naroda do potpune pobjede socijalizma. Napr ona stoja na stanovištu. da se taj položaj u mnogome n popraviti još danas. Polazeći od toga oni će se boriti jedinački sa svim demokratskim partijama sa svaku kor reformu, pa bila ona i najnižnja.

Mi smo svjesni da izvjesnoj reakcionarnoj gospod Hrvatskom Narodnom Pokretu neće biti po ćudi ovaj K.S.H. Možda će oni tim povodom da nagne na nas u čajenu poreiju izmišljotina, kleveta i nešćina. Na sve klevete mi možemo odgovoriti slijedeće: K. Stranka Hr ske stvorena je voljom hrvatskih klasnosvjesnih prole koji izvrtavaju volju hrvatske radničke klase. Druže ideal te klase je družiti nego li idual ostalih stranak Hrvatskoj. ali ona će kroz svoju stranka učiniti sve d hrvatski narod izvojevao ono za što se danas tako jun i samopoštrovno bori: nacionalnu slobodu, građan prava i socijalnu pravicu.

K.S.H. ne misli da cijepa nižije redove. Naprotiv, će da učvršćuje te redove, da ih još više zbija, uvjer da je u zbijenosti i odlučnosti hrvatskog naroda naj garancije za pobjedu nad velikosrpskom hegemonijom.

Centralnom Komitetu Komunističke Partije Jugoslavi

Balkanska baterija imena « Kolareva » slavecí na boj 60 godišnjica njegovog života i 40 godišnjica njegovog likog revolucionarnog rada šalje Vam sa slavnog tla njskie zemlje odsuevljene borbene pozdrave.

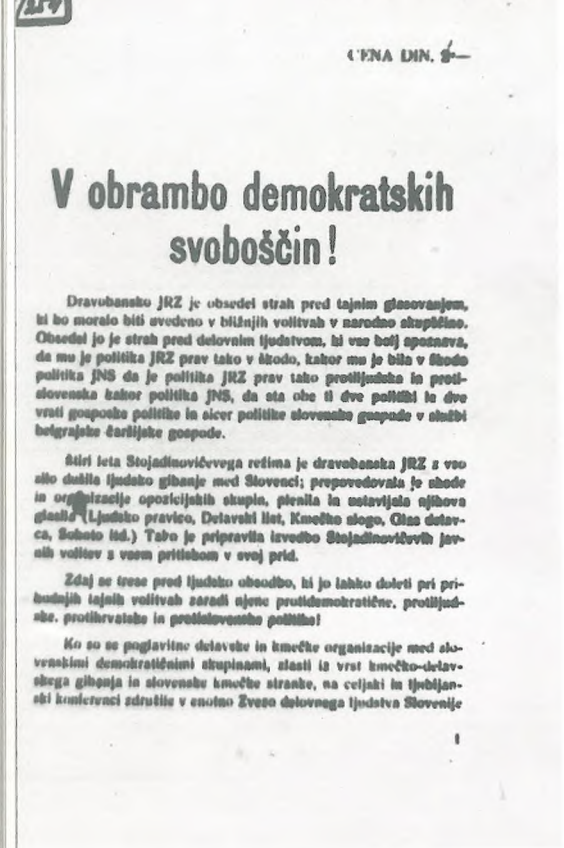
Predstavnici sviju naroda Balkana: Bugari, Slove Grci, Hrvati, Albanci, Srbi, Rumuni i Makedonci ujedinj dubokom verom proletersko solidarnosti i internacio mosti u jedinstveni kolektiv, obećajemo Vam, da ć ćemo poći ime velikog vodje i borca. da ćemo se još ujedinjeti u borbi protiv novodobnog barbarstva na čast roda Balkana i naše pasivne i neutralne KOM. PART JUGOSLAVIJE, u velikoj borbi za slobodu, napredak i s

Dobrovoljci 3. BATERIJE slavenske artilerijsk grupe imena « KOLAREVA ».

Naši dobrovoljci u Španiji

Uskoro izlazi iz štampe spomenica naših dobrovoljaca Španiji. Spomenica sadrži veliki broj slika sa bojnog po Dobijte povaljnome knjigom!

« HORIZONS ».

CENA DIN. 2—

V obrambo demokratskih svoboščin!

Dravobansko JRZ je obsedel strah pred tajnim glasovanjem, ki bo moralo biti uvedeno v bližnjih volitvah v narodno skupščino. Obsedel jo je strah pred delovnim ljudstvom, ki vse bolj spoznava, da mu je politika JRZ prav tako v škodo, kakor mu je bila v škodo politika JNS da je politika JRZ prav tako protiljudska in protislovenska kakor politika JNS, da sta obe ti dve politiki le dve vrsti gospodne politike in sicer politike slovenskih gospodov v službi beograjske čarlijske gospode.

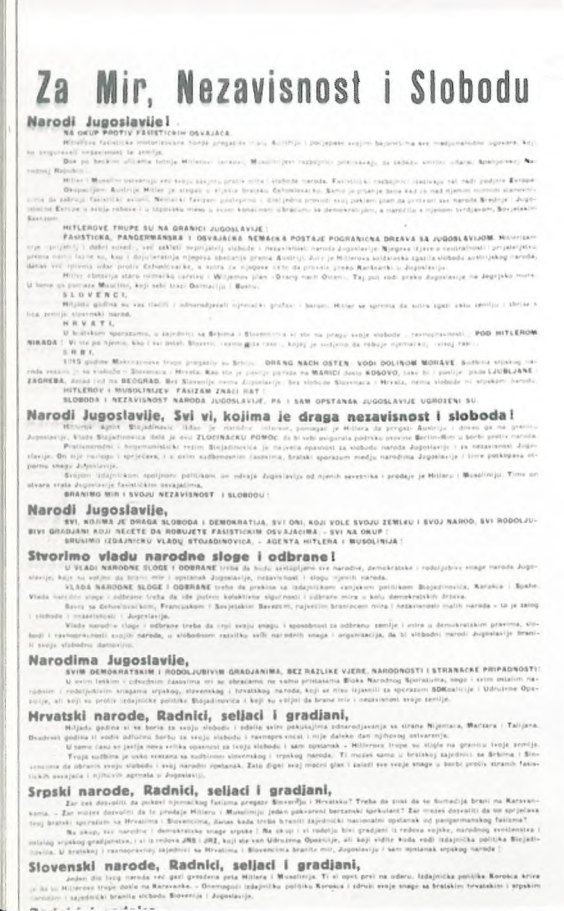
Štiri leta Stojadinovičevega režima je dravobanska JRZ z vso silo dušila ljudsko gibanje med Slovenci; prepovedovala je shode in organizacije opozicijskih skupin, plenila in natrpljala njihova glasila (Ljudsko pravico, Delavski list, Kmečko slogo, Glas delavca, Soboto itd.) Tako je pripravila izvedbo Stojadinovičevih javnih volitev z vsem pritiskom v svoj prid.

Zdaj se trese pred ljudsko obsodbo, ki jo lahko doleti pri prihodnjih tajnih volitvah zaradi njene protidemokratične, protiljudske, protihrvaške in protislovenske politike!

Ko so se poglavitne delavske in kmečke organizacije med slovenskimi demokratičnimi skupinami, zlasti iz vrst kmečko-delavskega gibanja in slovenske kmečke stranke, na celjski in ljubljanski konferenci združile v enotno Zvezo delovnega ljudstva Slovenije

1

Brošuro »V obrambo demokratičnih svoboščin« je napisal Edvard Kardelj, izdala pa leta 1940 v Zagrebu Zveza delovnega ljudstva Slovenije

Za Mir, Nezavisnost i Slobodu

Narodi Jugoslavije!

NA OKUP PROTIV FAŠISTIČKIH OSVAJAČA.

HITLEROVE TRUPE SU NA GRANICI JUGOSLAVIJE!

FAŠISTIČKA, PANGERMANSKA I OSVAJAČKA NEMAČKA POSTAJE POGRANIČNA DRŽAVA SA JUGOSLAVIJOM.

SLOVENCI,

HRVATI,

SRBI,

HITLEROV I MUSOLINIJEV FAŠIZAM ZNAČI RAT,

SLOBODA I NEZAVISNOST NARODA JUGOSLAVIJE, PA I SAM OPSTANAK JUGOSLAVIJE UGROŽENI SU.

Narodi Jugoslavije, Svi vi, kojima je draga nezavisnost i sloboda!

BRANIMO MIR I SVOJU NEZAVISNOST I SLOBODU!

Narodi Jugoslavije,

SVI, KOJIMA JE DRAGA SLOBODA I DEMOKRATIJA, SVI ONI, KOJI VOLE SVOJU ZEMLJU I SVOJ NAROD, SVI RODOLJUBIVI GRAĐANI KOJI NEĆETE DA ROBUJETE FAŠISTIČKIM OSVAJAČIMA - SVI NA OKUP!

DRUŠIMO IZDAJNIČKU VLAĐU STOJADINOVICA, - AGENTA HITLERA I MUSOLINIJA!

Stvorimo vladu narodne sloge i odbrane!

U VLADI NARODNE SLOGE I ODBRANE

VLADA NARODNE SLOGE I ODBRANE

Narodima Jugoslavije,

SVIM DEMOKRATSKIM I RODOLJUBIVIM GRAĐANIMA, BEZ RAZLIKE VJERE, NARODNOSTI I STRANAČKE PRIPADNOSTI!

Hrvatski narode, Radnici, seljaci i građani,

Srpski narode, Radnici, seljaci i građani,

Slovenski narode, Radnici, seljaci i građani,

Proglas CK KPJ iz marca leta 1938 ob priključitvi Avstrije nacističnemu nemškemu rajhu

morajo narodi Bosne in Hercegovine sami svobodno odločiti in najti ureditev za te kraje z avtonomijo in podobno; g) boj za resnično rešitev narodnega vprašanja Hrvatov in Slovencev, toda proti zločinskemu dogovarjanju in sporazumevanju med srbsko, hrvatsko in slovensko buržoazijo na račun delovnega ljudstva teh pokrajin.«

Odločne formulacije so bile tudi izraz prepričanja KPJ o svoji sposobnosti, da svoje politične poglede tudi uresniči s povezovanjem boja delavskega razreda Jugoslavije s potenciali narodnih gibanj in tudi narodov kot takšnih.

Do fašističnega napada na Jugoslavijo 6. aprila 1941 so bili na posameznih območjih doseženi zelo pomembni premiki pri prebijanju delavskega razreda na čelo narodov.

V Srbiji je tega istega leta 1940 Veselin Masleša želel srbski demokratični javnosti, zlasti delavskemu razredu vnovič »odkriti« Svetozarja Markovića kot »prvega človeka v Srbiji, ki se je lotil težkega in napornega dela za preobrazbo družbe, boja za socializem«. Opozoril je na zgodovinske meje njegovega dela, vendar je prepričano zaključil: »*Srbski delavski razred je danes našel svojo pot,* iskati pa jo je začel v bistvu s Svetozarjem Markovićem.« Masleša je torej ugotovil, da je srbski delavski razred pripravljen in sposoben za osvajanje vloge vodilne sile v svoji družbi. Resničnost te ugotovitve se je v Srbiji pokazala 27. marca naslednje leto. Prodor ljudskega revolta ob spremembi vlade, izpeljani tega dne s pučistično akcijo od zgoraj in na pritisk od spodaj, je bil prelomnega pomena. Točne so trditve Edvarda Kardelja, da so dogodki 27. marca pokazali, da je v Jugoslaviji »minilo obdobje buržoazije in da je vodilna vloga prešla na delavski razred in njegov najbolj zavedni del — na komunistično partijo«. Toda poudariti moramo, da ta ugotovitev specifično velja tudi za samo Srbijo, za srbski narod. Brez tega preboja delavskega razreda na položaj vodilne sile v srbskem narodu ne bi bilo niti ljudske vstaje v Srbiji poleti istega leta, še več, ne bi bilo mogoče tako uspešno bojevati boja za obrambo in vnovično uveljavitev položaja srbskega delavskega razreda v poznejšem obdobju narodnoosvobodilne vojne.[294]

Na Hrvatskem ta preboj ni bil tako elementaren, vendar so bile njegove osnove ustvarjene. »Na začetku smo bili v manjšini in bojevali smo se, da bi dobili večino v hrvatskem narodu,« je retrospektivno zapisal Vladimir Bakarić leta 1974. »To večino smo dobil med vojno. Po moji oceni smo jo dobili nekaj pred vojno, vendar ne formalno . . .«

Tudi v Sloveniji je KP storila velike korake oktobra 1940 in januarja 1941. Po uspešni akciji množičnega izrekanja za ustanovitev »Društva prijateljev Sovjetske zveze« je sklenila akcijski sporazum s krščansko-socialistično skupino, z demokratičnim krilom Sokola in s skupino vidnih kulturnih delavcev — torej z vsemi tistimi, s katerimi je potem že aprila 1941 ustanovila Antiimperialistično oziroma Osvobodilno fronto slovenskega naroda. To je bil najbolj izrazit primer trdne povezanosti komunistov z antifašističnimi in rodoljubnimi, pa tudi širšimi socialnimi in političnimi plastmi in silami svojega naroda v Jugoslaviji, in to ne samo v bazi, temveč tudi v frontovski povezanosti.

Prvo posvetovanje KPJ po okupaciji, »majsko posvetovanje v Zagrebu«, je poleg določitve nalog strnjeno povzelo tudi preteklost in vzroke za propad jugoslovanske države. Poleg iskanja vzrokov za tragedijo, ki je doletela narode Jugoslavije, so na tem posvetovanju predvsem razčlenili možnosti in sposobnosti Komunistične partije Jugoslavije v na novo nastalem vojnem položaju in ugotovili, da je KPJ

edina sila, ki je sposobna izbojevati nove zgodovinske rešitve za svoj razred in za narode Jugoslavije. V sklepih je bilo o tem med drugim rečeno:

»Nad dvajset let je velikosrbska vladajoča klika izvajala zločinsko narodno politiko, politiko strahovitega tlačenja in izkoriščanja Makedoncev, Hrvatov, Črnogorcev, Slovencev in drugih narodnih manjšin ter pod firmo jugoslovanstva hotela ohraniti svojo roparsko hegemonijo. In ko ji to ni uspelo, je sklenila aranžmaje in sporazume s hrvatsko, slovensko in drugimi buržoazijami, seveda vedno v škodo ljudstva. Več kakor dvajset let so srbska, hrvatska in druge buržoazije sejale sovraštvo in razdor med narodi Jugoslavije in to izkoriščale za svoje kapitalistične interese pri delitvi naropanega bogastva. Nad dvajset let so kot obsedene preganjale avantgardo delavskega razreda — Komunistično partijo — ter brezdušno izkoriščale in preganjale ves delavski razred Jugoslavije. Sistem vladavine vseh reakcionarnih kapitalističnih klik, tako srbskih kakor drugih narodnosti, ki so se zvrstile na oblasti od ustanovitve Jugoslavije pa do danes, je bil: narodno in socialno izkoriščanje širokih ljudskih množic. To je torej eden poglavitnih vzrokov slabosti in propada versajske Jugoslavije, znotraj katere se je najbolj zavedni del ljudstva — delavski razred Jugoslavije s Komunistično partijo na čelu — bojeval za to, da jo spremeni v resnično bratsko skupnost svobodnih in enakopravnih narodov Jugoslavije.«[295]

Tako so govorili komunisti maja 1941. To so bile ostre besede obsodbe nekega sistema. To ni bila obsodba državne ideje. Jih lahko imamo za zgodovinsko upravičene? Obstajajo mnenja, da so izrazi preostri, da bi jih zgodovina lahko sprejela in potrdila kot svojo oceno razmer v kraljevski Jugoslaviji.

Prav gotovo ni potrebno, da je pisanje zgodovine podobno zdravljenju s šokom. Resničen je tudi modri stari izrek: »Fortiter in re, suaviter in modo« (V stvari krepko, a v načinu milejše). Toda to ne pomeni, da mora zgodovina izbrisati vsako konkretnost izraza, vse prekriti z odejo splošnih kategorij in splošnih odgovornosti. To bi pomenilo, da sama zvodeni v zgodbo brez prepričljivosti. Kako naj drugače današnji bralec razume, da je bil odpor proti okupatorjem in fašizmu od svojega prvega trenutka pa vse do končne zmage povezan z radikalno voljo in elementarnim občutkom: nikoli več vstajenje stare, temveč samo boj za novo Jugoslavijo? Če tega ne razume, ne bo v celoti dojel niti osnovnega vzroka, zakaj so narodi in ljudske množice sledili prav Komunistični partiji Jugoslavije, čeprav je stopila na najtežjo pot. Zakaj so prav za njo stopili na pot strahotno težkega boja? Zakaj niso sedeli prekrižanih rok ali samo reševali svoja življenja? Saj so jim to z vseh strani, tudi iz tujine, priporočale razne nefašistične meščanske klike, ki so zagovarjale čakanje »s puško ob nogi«! Če tega bralec ne doume, tudi ne bo razumel, da je bilo to tako samo zato, ker so delovne in ljudske množice samo od KPJ lahko pričakovale jamstvo, da se staro ne bo vrnilo. Če ne bi bilo revolucionarne kritike KPJ na račun kraljevske Jugoslavije, te množice takšnega jamstva ne bi mogle videti niti v KPJ. Ocene, izrečene na majskem posvetovanju, niso bile maščevanje staremu, temveč izhodišče v boju za novo. To izhodišče je dokazalo svojo pravilnost med narodnoosvobodilno vojno, ki je postala tudi socialistična revolucija. Preverilo se je v zgodovini in izkazalo za pravilno. Mar je potemtakem lahko nepravilno ali problematično za zgodovinopisje? Posebej za naše zgodovinopisje?

III. DEL

VEČNARODNA REVOLUCIJA

1. BRATSTVO IN ENOTNOST – POGOJ ZA BOJ IN REVOLUCIONARNI CILJ

Kraljevina Jugoslavija je bila uničena v kratki aprilski vojni leta 1941. Vojaški poraz in notranji razdor sta se bila neločljivo prepletla. Fašistična okupacija in razkosanje ozemlja sta, tako je bilo videti, zapečatila usodo jugoslovanske države. Z okupacijo je narode Jugoslavije zadela grozovita nesreča. Prav ta zlom pa je postal izhodišče za vzpon po novih poteh.[296]

Tudi tisti, ki so bili prepričani, da sile osi čaka poraz, niso mogli zagotovo vedeti, ali bo mogoče obnoviti jugoslovansko državo, pa tudi ne, ali bo to mogoče doseči s privolitvijo vseh njenih narodov. V trenutku zloma meščanske politike in meščanskih strank vseh teh narodov je že bilo jasno, da bo lahko na to vprašanje pritrdilno odgovorila samo nova družbenopolitična sila, revolucionarna stranka delavskega razreda teh narodov. Upi v intervencijo Anglije in njenih zaveznikov po morebitni, takrat še močno negotovi vojaški zmagi, niso reševali temeljnega vprašanja, t.j. privolitve narodov. Tudi pritegnitev ZSSR v vojno je takrat samo okrepila upanje v zmago, čeprav je dobila vojna za revolucionarno delavsko gibanje s tem drug pomen. Danes vemo, kdo je bil v nadaljnjem razvoju druge svetovne vojne tisti, ki je uresničil pritrdilni odgovor in kako se je ta odgovor na koncu glasil: Demokratična federativna Jugoslavija! Vsa današnja nedvoumnost glede vodnika boja in glede doseženega rezultata pa ne pomeni, da tudi to vprašanje ne bi imelo svoje notranje dinamike, razpotij in prelomnic, skratka, da ne bi imelo svoje zgodovine.

Odločnost KPJ, da bo branila Jugoslavijo pred fašističnimi napadalci, še ni pomenila, da si je tudi utvarjala, da se bo kraljevska Jugoslavija lahko uspešno uprla napadu. KPJ je vedela, da bo imel padec vlade, ki je pristopila k trojnemu paktu, za posledico napad na Jugoslavijo in njen poraz. Vendar se zaradi tega ni odločila za pacifistično politiko. Res je, širše vzeto, imela za svojo nalogo, da mora Hitlerja oslabiti pred njegovim napadom na Sovjetsko zvezo. Toda neposredno ji je bila pomembna ocena: Kaj bi za prihodnost revolucije pomenilo, če bi obveljal kapitulantski pristop Jugoslavije k trojnemu paktu. To bi bilo zmagoslavje mračnjaštva. V povezavi s fašizmom bi si reakcija okrepila položaj in bi lahko z nasiljem zlomila vsak poskus demokratične opozicije. O tem je Edvard Kardelj na pomlad 1944 v nekem predavanju, ko se je ozrl na prehojeno pot, dejal: »Čeprav je bilo jasno, da bo vojna težka, je bilo tudi jasno, da ne bo oslabila naprednih narodno osvobodilnih pozicij. Nasprotno, vojna bo reakcijo nujno pripeljala do tega, da se bo sama razkrinkala kot izdajalska. Bilo je očitno, da bo proletariat laže razbil reakcijo v okoliščinah, ki bi nastale z izgubljeno vojno, kot pa v okoliščinah (uveljavitve) trojnega pakta.«[297]

V tem pa je že tudi odgovor na sodobna razglabljanja nekaterih naših zgodovinarjev, ki se sprašujejo: ali ni naša revolucija samo nekakšna, z vojno in revolucionarno gorečnostjo komunistov izzvana nasilna prekinitev procesa, ki je že potekal? Namreč prekinitev procesa demokratičnih notranjih sprememb Kraljevine Jugoslavije, ki je menda že obetal rešitev narodnega vprašanja in ublažitev socialnih nasprotij, ker se je približeval političnemu sistemu modernizirane meščanske družbe.[298]

Očitno pa revolucija ni bila tisti dejavnik, ki bi s tem, da je zlorabil vojno nesrečo, prekinil proces demokratizacije. Vsako možnost za demokratizacijo je razbila že s fašizmom in njegovo vojno povezana reakcija. Njena je bila zgodovinska odločitev za zvezo s fašizmom; to je bila odločitev, po kateri ne bi bilo več niti demokracije, pa navsezadnje verjetno niti ne Jugoslavije, če ne bi bilo revolucije. Vedeti moramo, da je tudi Simovićeva vlada potrdila pristop Jugoslavije k trojnemu paktu.

Okupacija in fašistično zasužnjenje sta do kraja zaostrila narodno vprašanje, narodnim gibanjem pa vsilila novo obliko, obliko boja proti zavojevalcem. Odprla sta to vprašanje tudi tam, kjer je zavojevalec nastopal z gesli nacionalne osvoboditve (Hrvatska in Makedonija). Odprla sta narodno vprašanje tudi pri Srbih in srbskem narodu, ki tega vprašanja v Jugoslaviji ni občutil. Komunisti so bili tisti, ki so pripomogli, da se odpor narodov konstituira. Mimo razdejane meščanske politične strukture in njenega propadlega političnega ugleda so narode popeljali v narodnoosvobodilno vojno kot najostrejšo obliko narodnega gibanja. To so dosegli z novim pojmovanjem razmerja delavskega razreda in njegove revolucionarne stranke do gibanja svojega naroda. To so dosegli predvsem z neposrednim sodelovanjem v tem gibanju, z njegovo radikalizacijo, z močjo in z borbenimi izkušnjami delavskega razreda, s čimer so uresničevali njegov vodilni položaj v narodnem gibanju. Komunisti so na svojo revolucionarno organizacijo navezovali množice, vse napredne tokove so speljali v eno strugo.

To je bila pot, po kateri je KPJ prerasla dotakratno pojmovanje poteka revolucije v dveh etapah, v prvi — narodnoosvobodilni ali buržoaznodemokratični, in v drugi — socialnoosvobodilni ali proletarski. Pokazalo se je, da je mogoče v času, ko doživlja imperialistični sistem, ki ga je prebila oktobrska revolucija, politično krizo, ki jo je v njem povzročil nastop fašizma, obe etapi združiti v narodnoosvobodilni vojni v en sam zgodovinski proces, seveda, če se revolucionarna delavska stranka v takšni vojni potrdi kot vodilna politična sila naroda.

V svojih znanih nastopih aprila in maja 1941 je KPJ pokazala javnosti, da vzrok za razsulo jugoslovanske države ni bil to, da bi interesi jugoslovanskih narodov bili v nerešljivem medsebojnem nasprotju, temveč je vzrok bil nacionalni hegemonizem, in je to bil nedemokratični in protiljudski sistem, ki ga je ustvaril in vzdrževal meščanski razred. Razkrila je življenjsko zainteresiranost vsakega naroda Jugoslavije za skupen osvobodilni boj. Brez oklevanja je opozorila na možnost in izrazila prepričanje, da se bo iz vojne »rodil nov svet« in da bo »iz resnične neodvisnosti narodov Jugoslavije« nastala svobodna, bratska skupnost. KPJ je s svojim delovanjem dokazala, da prav ona izpolnjuje bistveni pogoj za uresničevanje take perspektive, da je sama pripravljena in sposobna »še odločneje organizirati in voditi boj narodov proti okupatorjem in njihovim domačim hlapcem«. To je bil prvi

korak, storjen še pred napadom nacistične Nemčije na Sovjetsko zvezo, korak na poti, ki je peljala k svojemu načinu udejanjanja revolucije.[299]

To novost v tipu revolucije je zelo nazorno izrazil Tito v govoru (maja 1945) delegatom ustanovnega kongresa KP Srbije: »Veliko komunistov je, ki mislijo na tisto drugo etapo, ki mislijo, da bo zdaj, ko je vojna končana, prišla tista druga etapa, a ne vedo, da mi že tako lepo stopamo v to drugo etapo, da tega še opazimo ne. Ne smemo pričakovati nekakšnega ostrega prehoda, da bi bil čez noč uresničen komunizem. Dejal sem že, mi stopamo k našemu cilju po novih poteh, po drugi poti, ki nam jo je naložil položaj in okoliščine velike osvobodilne vojne, etape buržoazno-demokratske in proletarske revolucije pa niso tako jasno oblikovane. Stvar gre malo drugače. Prišel bo čas, ko bo to tudi teoretično pojasnjeno. Lahko vam povem, da sem se sam pogovarjal s Stalinom. Dejal je, da to ni v opreki z leninskim naukom. Nobenega drugega preobrata ni treba iskati. To je najzanesljivejša pot — in dobra pot. Jaz sam se čudim temu, kako smo vse to dosegli. Torej, ko smo že na tej poti, moramo samo stopati naprej, delati tisto, kar je danes aktualno«.[300]

Titovo omenjanje pogovora s Stalinom o revolucionarni poti v Jugoslaviji pa ni samo anekdotičnega pomena. Če nič drugega, se iz tega povsem jasno vidi, da Stalin ni bil avtor te revolucionarne novosti. Vidi se, da je dopuščal posebnost revolucije, kakršno so v boju uresničili jugoslovanski komunisti, ni pa jo spodbudil. »Ljudska revolucija« — kot so jugoslovanski komunisti takrat imenovali svoje udejanjanje revolucije — ter zamisel ljudske demokracije in ljudske oblasti, ki je zrasla iz tega, torej nista bili nekakšna tuja konstrukcija, ki bi bila jugoslovanskim narodom vsiljena, kot se je to zdaj začelo trditi.[301]

Revolucija, to je bil v vsakem obdobju strateški cilj KPJ. To je bil njen strateški cilj tudi v trenutku, ko je jugoslovanske narode poklicala v boj proti okupatorju. Bistvena sprememba je bila v tem, da ta klic tokrat ni ostal osamljen, kot tisti leta 1929. Kot revolucionarna stranka se je KPJ dobro znašla v novih okoliščinah razkosanja in fašistične okupacije Jugoslavije. Načeloma pa njena politika ni bila nova. V njej je bilo trdno zasidrano nadaljevanje tiste zamisli, za kakršno se je bojevala že v prejšnjem obdobju. To je še zlasti mogoče trditi za perspektivo boja za enakopravno zedinjenje narodov Jugoslavije na temelju popolnega priznanja njihove pravice do samoodločbe. »S tem, ko se je KPJ postavila na čelo vseh narodov Jugoslavije proti fašistični tiraniji« — je bilo rečeno že marca 1942 — »je samo nadaljevala svoj prejšnji boj za pravice in svobodo vseh narodov Jugoslavije«.[302]

Ali ni bilo poudarjanje pravice narodov do samoodločbe v tistem času v nasprotju s stališčem KPJ, da ne bo priznala nobene okupatorske razdelitve Jugoslavije?

Razmerje KP Jugoslavije je bilo razmerje stranke delavskega razreda, ki je tudi sam del narodov Jugoslavije, do politične, državne skupnosti teh narodov, o katere splošni zgodovinski naprednosti je bila prepričana. Toda obnova te skupnosti kot enakopravne in bratske je bila odvisna od vprašanja oblasti, od tega, ali se bo posrečilo vreči oblast nosilcev sistema meščanske Jugoslavije. Kajti v okviru starega sistema, brez zunanjih pritiskov, jugoslovanska država ne bi mogla biti obnovljena. Zato v začetku vstaje KPJ vprašanja Jugoslavije ni postavljala kot nekakšen državnopravni cilj. Postavljala ga je kot vprašanje razvijanja oboroženega boja v vsej Jugoslaviji, uspešnosti tega boja in zmage v njem. »Za KPJ oziroma za vodstvo narodnoosvobodilnega gi-

banja ni bilo dileme glede enotnosti in nedeljivosti Jugoslavije.«[303] Vprašanje pa je bilo, kako to uresničiti. Tu pa so dileme bile.

KPJ je že takoj v začetku, ob pozivu k boju proti okupatorju in njegovim pomagačem, nastopila tudi z geslom o bratstvu in enotnosti narodov Jugoslavije. Potrebno je temeljito poznati razmere na območju Jugoslavije, zlasti v osrednjih delih države, in se poglobiti vanje, da bi vsaj približno razumeli veliki humani in splošno napredni pomen tega gesla in boja KPJ za njegovo uresničenje. Toda pomen tega gesla ni samo v njegovi humanosti in splošni naprednosti, v preprečevanju medsebojnega uničenja. Res pa je, da je bila prav ta vsebina gesla o bratstvu in enotnosti, zlasti tam, kjer je divjal genocid, ki so ga začeli ustaši, nadaljevali pa potem tudi četniki, najbolj neposredno sprejemljiva za vse poštene ljudi, politika komunistične partije pa je s tem postala očitno edino možni človeški izhod iz tega pošastnega položaja. Toda geslo o bratstvu in enotnosti je bilo še veliko širšega in daljnosežnejšega pomena. Bratstvo in enotnost sta bila trajni izraz dejanskih revolucionarnih hotenj KPJ, revolucionarna antiteza glavnemu političnemu orožju okupatorja in fašizma sploh. Antiteza, ki je edina omogočala uresničenje temeljnega pogoja za zmago narodnoosvobodilnega boja, kot skupnega boja vseh narodov Jugoslavije. Če v tem boju ne bi solidarno sodelovali vsi, potem ne bi mogel biti dovolj vseobsegajoč in močan, pa tudi zmagovit ne.

Neposreden pomen boja za bratstvo in enotnost ni bil enak za vse narode Jugoslavije. Za nekatere, na primer za Makedonce in za Slovence, ni bil toliko občuten njegov neposredni namen preprečiti krvavo obračunavanje med narodi. Za vse pa je bil enako pomemben in aktualen kot vprašanje prihodnosti. Kajti boj za bratstvo in enotnost je za vse pomenil, da bodo morali vsi prihodnji odnosi med narodi Jugoslavije temeljiti na njihovi enakopravnosti in prosti volji. Za vse je to hkrati pomenilo, da bo Jugoslavija, ko jo bodo narodi s svojimi žrtvami in s svojo voljo obnovili, v smislu notranjih odnosov nova država, da v njej ne bo več vladal nacionalni egoizem in da bo njen prvi pogoj zmaga nad hegemonizmom. Boj za bratstvo in enotnost, pod vodstvom KPJ, ni imel samo kratkoročnega cilja — zmago nad okupatorji in njihovimi pomagači, nacionalnimi fašističnimi in protirevolucionarnimi formacijami, ustaši, ljotičevci, belogardisti in drugimi — temveč tudi dolgoročnega, to je premagati vse nosilce neljudskih režimov nasploh. Uresničiti bratstvo in enotnost v takem boju je pomenilo prav to. Pomenilo je osvojitev oblasti za proletariat.

Fašistični okupatorji so bili — po prepričanju KPJ — na jugoslovanskih tleh začasen pojav. Z narodnoosvobodilno vojno, katere prvi pogoj sta bratstvo in enotnost, proti tem začasno navzočim okupatorjem je bil mogoče pripraviti in dejansko doseči razbitje tudi poglavitnih domačih razrednih sovražnikov, ki se hegemonizmu niso bili pripravljeni odreči za nobeno ceno, pa tudi tistih, ki so svoj položaj zidali na razprtijah med narodi. Ta vidik boja za bratstvo in enotnost je bil politično posebej aktualen v boju proti tistim okupatorjevim sodelavcem, ki so bili hkrati tudi orodje begunske vlade v Londonu. Ker je bila v tej vladi, kot tudi v vseh prejšnjih kraljevskih jugoslovanskih vladah, najmočneje zastopana hegemonistična srbska buržoazija, se je kmalu pokazalo, da je boj za bratstvo in enotnost tudi boj proti eksponentom vlade na domačih tleh. Neposredna vzročna povezanost med Mihailovićevo akcijo proti narodnoosvobodilnemu boju in tem, da se je NOB zavzemala za politiko bratstva in enotnosti, je bila že večkrat

ugotovljena v raznih dokumentih. Član sekretariata CK KPJ za neosvobojena območja, Ivo Lola Ribar, je na primer 3. avgusta 1943. zelo prepričljivo pisal vrhovnemu komandantu Titu, da je »bila stokrat pravilna naša ocena (...), da nam bo ta izdajalska velikosrbska tolpa v Beogradu mnogo trdovratnejši in odvratnejši sovražnik kot ustaši na Hrvatskem«.[304] Tudi Aleksandar Ranković je 11. oktobra istega leta zapisal podobno, da je »zdaj najpomembnejša velikosrbska nevarnost...«.[305] Nazorno je to potrdil Tito v pismu, ki ga je 22. septembra 1942 v imenu CK KPJ pisal pokrajinskemu komiteju KPJ za Makedonijo: »Oni (velikosrbski hegemonisti) so videli, da se mi že od prvega dne ne bojujemo samo proti okupatorju, temveč da trdno vztrajamo tudi pri tem, da se v tej veliki osvobodilni borbi izbojuje resnična svoboda vsem zatiranim narodom Jugoslavije (...) in prav to je bil poglavitni razlog, da se je vsa ta velikosrbska petokolonaška hegemonistična klika zedinila z okupatorjem v boju proti nam in prav to je bil poglavitni razlog, da se je že po prvih naših velikih uspehih zedinila z okupatorjem tudi londonska vlada s svojimi četniki v boju proti nam.«[306]

Geslo o bratstvu in enotnosti je imelo neko docela določno politično vsebino. Vsebovalo je priznanje enakopravnosti vseh narodov, predvsem priznanje pravice do samoodločbe po zmagi v skupnem boju proti okupatorju in njegovim pomagačem. Tako pojmovano in uresničeno, je to geslo vsebovalo tudi prepričanje in upanje, da se bodo vsi narodi pri uporabi svoje pravice do samoodločbe odločili za državno skupnost z vsemi drugimi narodi Jugoslavije. Tega prepričanja oziroma pričakovanja pa KPJ ni takoj spreminjala v nekakšen državnopravni program, ki bi prejudiciral to samoodločbo. Čeprav se je KPJ v svojem delovanju povsem nedvoumno usmerjala k jugoslovanski federaciji kot zaželeni obliki samoodločbe narodov, pa se je dolgo časa vzdrževala neposredno govoriti o tem. K Jugoslaviji in jugoslovanski federaciji se je usmerila predvsem s svojim delovanjem, vendar tega ni nikomur postavljala kot pogoj za sodelovanje v NOB. Šele stvarni rezultati tega delovanja, šele zmage v narodnoosvobodilni vojni so komunistični partiji omogočili, da je obnovitev Jugoslavije izpeljala kot revolucionarno dejanje, vključno z udejanjenjem samoodločbe narodov z bojem.

Znano je, da KPJ svojih prizadevanj za začetek vstaje ni zasnovala in razvijala centralistično, čeprav je pri vseh narodih in v vseh pokrajinah Jugoslavije nastopala z enotno mislijo, strategijo in taktiko. Delovala je v vsakem narodu, v vsaki pokrajini na svoj način, opirala se je na osvobodilne sile posameznih narodov, na ljudske moči vseh pokrajin, celotna moč jugoslovanskega osvobodilnega boja pa je rasla iz moči vstaje v vseh njih. Pero Moraća je zapisal, da je ta praksa temeljila na načelu, da je osvobodilni boj predvsem stvar vsakega posameznega naroda (....). To načelo je poudarjeno tudi v vlogi nacionalnih pokrajinskih vodstev, ki so od vsega začetka nastopala kot organizatorji osvobodilnega boja in enotne nacionalne fronte svojih narodov (...). Zato je tudi razumljivo, da so ta vodstva (...) načenjala vsa vprašanja, ki so bila usodnega pomena za vsak narod posebej (...), in vprašanja skupne fronte boja z vsemi narodi Jugoslavije.«[307] K temu dodajamo, da bi mogli v tem smislu govoriti o federativnosti jugoslovanskega narodnoosvobodilnega boja in revolucije. Tisto, kar je že takrat povezovalo to mnogonarodno revolucijo v eno misel in eno moč, pa je bila pobudniška in vodilna vloga delavskega razreda v vseh narodih po zamisli in politiki Komunistične partije Jugoslavije.

Na posvetovanju v Stolicah jeseni 1941 je vrhovni komandant Tito kot prvo poudaril, da je za uspešnost boja odločilno, da se okupatorjem prepreči, da bi izzvali bratomorni boj med našimi narodi. To je bilo kar najbolj pomembno, da bi mogli vsi že na začetku boja uvideti, da se bodo odnosi med narodi Jugoslavije oblikovali na podlagi enakopravnosti. Na osvobojenih ozemljih je treba, je poudaril Tito, ustanavljati ljudsko oblast, vojaške enote pa naj bodo pod poveljstvom nacionalnih glavnih štabov, ki jih je treba takoj ustanoviti. Razume se, da so glavni štabi pod poveljstvom vrhovnega štaba Jugoslavije.[308]

V tem načenjanju in v takšnem organiziranju narodnoosvobodilnega boja v Jugoslaviji se je izrazila tudi nepretrganost v organizacijski strukturi in metodah političnega delovanja KPJ iz let pred vojno. Ni lahko oceniti pomena takšne ideje in prakse, te dejanske graditve načela federativnosti že od vsega začetka pa tja do sklepov drugega zasedanja AVNOJ in naprej. Za naše narode je bil to najbolj prepričljiv dokaz, da se ne bo več ponovil nacionalno hegemonistični odnos iz Kraljevine Jugoslavije, da gre torej za novo enakopravno skupnost. V prid temu, vsak dan znova obnovljenemu in okrepljenemu dokazu, je nastajalo tudi tisto odrešilno ustvarjalno prepričanje o smislu narodnoosvobodilnega boja za vsak narod posebej, ki ga je Tito tako jedrnato poudaril decembra 1942 v »Proleterju«, ko je razlagal bistvo narodnoosvobodilnega boja. »Današnji narodnoosvobodilni boj« — je zapisal Tito — »in nacionalno vprašanje v Jugoslaviji sta neločljivo povezana. Naš narodnoosvobodilni boj ne bi bil tako zagrizen in uspešen, če ne bi narodi Jugoslavije v njem videli poleg zmage nad fašizmom tudi zmago nad tistim, kar se je dogajalo pod prejšnjimi režimi, zmago nad tistimi, ki so zatirali narode Jugoslavije in si jih prizadevajo še naprej zatirati. Beseda narodnoosvobodilni boj bi bila samo fraza, celo prevara, če poleg osvoboditve Jugoslavije ne bi pomenila hkrati tudi osvoboditve Hrvatov, Slovencev, Srbov, Makedoncev, Albancev, Muslimanov itd., če narodnoosvobodilni boj ne bi bil resnično usmerjen k svobodi, enakopravnosti in bratstvu vseh narodov Jugoslavije. Prav v tem je tudi bistvo narodnoosvobodilnega boja.«

Pri ustanavljanju nacionalnih glavnih štabov je CK KPJ skrbel za razmejitev območij, na katerih so vodili boj. Znana je, na primer, intervencija CK KPJ 4. septembra 1941 pri CK KPJ Hrvatske o razmejitvi med vojno organizacijo Bosne in Hercegovine ter Hrvatske.[309] Že takrat je bilo mogoče sklepati, da bo namen nameravanega posvetovanja v Stolicah »vsa ta vprašanja obdelati, izdelati načrt in razmejiti teren«. Vrhovni štab je že leta 1941 odločil o narodnih oznakah v partizanskih enotah na posameznih narodnih območjih, ki so bila istovetna poznejšim republikam.[310]

S tem in celotnim delovanjem so se že prav od začetka ustvarjali obrisi bodoče federacije. Ustvarjen je bil najučinkovitejši način mobilizacije svobodoljubnih in protifašističnih sil na celotnem ozemlju Jugoslavije in doseženo njihovo zedinjenje v enotno fronto. Tako se je vsak narod osvobajal in končno osvobodil sam, a noben se ni osvobajal in osvobodil brez vseh drugih. S tem je bila zgrajena trdna zveza, njena ustvarjalnost in zmagovitost pa sta pomenili zgodovinsko antitezo centralizmu in unitarizmu.

2. NARODI IN DEŽELE V REVOLUCIONARNI NARODNOOSVOBODILNI VSTAJI

Srbija

Ta knjiga nima namena poseči v razpravljanja o tem, zakaj vse je CK KPJ sredi maja 1941 prenesel center svoje dejavnosti iz Zagreba v Beograd ter tam 27. junija ustanovil Glavni štab narodnoosvobodilnih partizanskih odredov Jugoslavije, pa tudi ne o tem, zakaj je bila zahodna Srbija izbrana za glavno središče vstaje. Očitno je bilo pri vsem tem, poleg marsičesa drugega, pomembno zlasti dvoje. Prvo, kar nas v tem trenutku manj zanima, je bila logika, zvezana z odločitvijo KPJ, da bo odpor okupatorjem zasnovala kot odpor v okviru Jugoslavije (o čemer priča že ime Glavnega štaba). Ni treba izgubljati besed o tem, da je bilo treba začeti od začetka, ta pa je bil za Jugoslavijo, zaradi zgodovine njenega nastanka in po svojem dejanskem položaju, Srbija. Srbija ni isto kot Jugoslavija, vendar ni Jugoslavije brez Srbije, ali bolje rečeno, ne Hrvati, ne Črnogorci, ne Makedonci, ne Slovenci ne bi mogli uresničiti svoje nacionalne samoodločbe za jugoslovansko skupnost, če ne bi za trdno vedeli, da bo Srbija del te Jugoslavije. Seveda, to je tako tudi obratno. Toda CK KPJ se nikakor ni nagibal k temu, da bi takrat tuhtali, kaj je bilo prej, kokoš ali jajce, ker bi to ohromilo njegove namene. Tito je bil vedno revolucionar — realist, kot je to večkrat poudarjal E. Kardelj. »Tito je izhajal predvsem iz tega,« je dejal Kardelj, »da je mogoče imeti za dobro in uspešno samo tisto politično in vojaško strategijo, ki *realno daje konkretne rezultate*...« (podčrtal J. P.).[311] Pa smo pri drugem razlogu. V Srbiji je bilo veliko takega, kar je omogočalo oceno, da je tam pričakovati konkretne rezultate. Vseeno pa takratne okoliščine niso bile tako preproste in ni vse govorilo v prid taki oceni.

Če opazujemo Srbijo s stališča nacionalnih odnosov, potem nam bo najprej postalo očitno, da je bila Srbija tisti del Jugoslavije, kjer v letih 1918—1941 nacionalno vprašanje ni obstajalo, pa zato tudi ni bilo narodnoosvobodilne motivacije za ljudskofrontno zedinjevanje na pobudo stranke delavskega razreda. Nacionalni moment je bil navzoč le posredno, v pripravljenosti na odpor proti zunanji nevarnosti fašističnega napada pred letom 1941. V Srbiji pred letom 1939 ni bilo mogoče uveljavljati politike narodnega odpora na kakih vsestranskih uspehih ljudskofrontnega povezovanja. Vendar pa je bilo treba računati s tem, da je bilo prav v srbskem narodu politično zaostrovanje razrednih nasprotij še posebej neposredno, ker se buržoazija tam ni mogla skrivati, kot v drugih deželah Jugoslavije, za nerešenim narodnim vprašanjem.

Okupacija je znova (po letu 1918) z vso ostrino postavila vprašanje, kako doseči narodno svobodo, odprla je srbsko narodno vprašanje. Toda v glavnem delu Srbije pod nemško okupacijo, vsaj v začetku, to še ni bilo povezano z neposrednim fizičnim uničevanjem, kot je to bila zla usoda srbskega naroda takoj po okupaciji v skoraj vseh drugih deželah, kjer je živel. Novice o tem pa so hitro prodrle, prišle so množice beguncev in vse to je še bolj spodbujalo odporniško razpoloženje ljudi.

Okupacija Srbije je bil neznosen udarec srbskemu narodnemu ponosu. Manever s pobegom vlade in kralja v zavezniško tujino je sicer zbujal tolažilne spomine na dogodke iz jeseni 1915. Očitno pa je vendar bilo, da ponovitve solunske fronte ni pričakovati. Kraljevska vlada Jugoslavije je dovolila podpis vojaške kapitulacije, česar srbska vlada v prvi svetovni vojni ni storila. Zato je bilo logično in upravičeno pričakovati, da bo dal pobudo za novo vojno fronto (»solunsko fronto« v novih razmerah) nov, dotlej nepriznan dejavnik. Pobuda KPJ ni nikogar presenetila, nasprotno, zapolnila je na novo nastalo zgodovinsko praznino. Meščansko-buržoazne kroge v Srbiji, pa tudi begunsko vlado, je vznemirilo ravno to, da je naletela pobuda tega in takšnega družbenega in političnega dejavnika na tako širok odmev. Buržoazija v Srbiji je bila namreč v preteklosti zelo spretna pri nasilnem dušenju komunističnih pobud, v okoliščinah okupacije pa je imela zvezane roke za samostojno akcijo s pozicije oblasti.

Komunistična partija je imela dovolj razlogov, da je v Srbiji pričakovala dober odmev na svojo pobudo. Predvsem sta bili tam zelo razviti razredna zavest ter disciplina proletariata in delovnih ljudi, zlasti v mestih, ki so se proletariatu do takrat že približali. V to sodi še močno razvita zgodovinska narodna zavest Srbov, njihova svobodoljubna in vstajniška tradicija. Ljudstvo v Srbiji je bilo privrženo jugoslovanski skupnosti. To so dejansko spoznali tisti številni Slovenci, ki so jih okupatorji pregnali v Srbijo. Bratski sprejem, ki so ga bili deležni pri ljudeh, je ena najsvetlejših strani težke zgodovine Jugoslavije po okupaciji.

Vstajniško razpoloženje ljudstva v Srbiji je krepila že okoliščina, da aprilska vojna pravzaprav nikogar ni izčrpala, da niti ni bilo priložnosti pokazati sposobnosti odpora. Komunistična partija je lahko računala tudi s širokim razočaranjem nad buržoazno politiko, kar je prav tako potrjevalo verjetnost, da so ljudje pripravljeni prisluhniti in upoštevati argumente revolucionarne partije. Še zlasti po 22. juniju 1941 so postale pomembne tudi stare simpatije za Rusijo, ki so se spreminjale v novo solidarnost s Sovjetsko zvezo. Na vse to in še na marsikaj drugega so se opirali pozivi pokrajinskega in centralnega komiteja KPJ srbskemu narodu v obdobju pripravljanja vstaje v Srbiji, pa tudi pozneje.

Najpomembnejše pa je bilo, da so pozivi in akcije komunistov za vstajo proti okupatorjem in vsem tistim, ki so se jim vdinjali, naleteli na tako velik odziv. Kaže, da je silovitost odmeva presegla pričakovanja. Niti Užiška republika niti neposredno ustanavljanje narodnoosvobodilnih odborov nista bili vnaprej načrtovani. Nihče tudi ni pričakoval, da bo že v prvih mesecih osvobodilne vojne mogoče govoriti o njeni revolucionarni prihodnosti. To so komunistični partiji, kot je to za nazaj ocenil leta 1977 E. Kardelj, »vsilile osnovne ljudske množice s tem, da so šle v narodnoosvobodilno vstajo«. Širina vstaje pa ni

presenetila samo komunistične partije. To je po drugi strani, seveda na drug način, še bolj veljalo tudi za srbsko buržoazijo.

Ni ji bilo treba prebirati dokumentov majskega posvetovanja KPJ, da bi vedela, kaj govore komunisti srbskemu narodu, ko ga vodijo v boj. Namreč, da je to boj, v katerem si bo izbojeval »svobodo zase, ne pa za tiste kapitalistične trote, ki so krivi njegove današnje tragedije«. Vseeno je čutila, čeprav tega morda ni brala, da komunisti »zbirajo srbski narod..., da bi se postavili na čelo osvobodilnega boja srbskega naroda«.[312] Že pred vojno je lahko prebrala njihovo misel, da je treba boj za osvoboditev zasnovati tako, da bo to tudi pot »do najpomembnejšega preloma v razvoju narodnega vprašanja: do boja med buržoazijo in proletariatom za vodstvo v narodnem gibanju«, v samem narodu.[313]

Tisti del srbske buržoazije, ki se ni takoj povezal z nemškimi okupatorji, bodisi iz oportunizma ali iz antipatije do fašizma, bodisi zaradi golega malodušja, je začel pospešeno ustvarjati svoje alternativno gibanje odpora, ki bo nastopilo kot tekmec partizanskemu narodnoosvobodilnemu boju. Poleg neposredno razrednih razlogov je imela srbska buržoazija še dodatne razloge za odklanjanje partizanskega narodnoosvobodilnega gibanja. To je bila kritičnost KPJ do sistema nacionalnega hegemonizma Kraljevine Jugoslavije, to je bila okoliščina, da je KPJ narodnoosvobodilni boj proti okupatorjem povezovala z enakopravnostjo narodov, s prihodnostjo Jugoslavije, obnovljene na podlagi samoodločbe.

Niti tisti del srbske buržoazije, ki je bil v kraljevski Jugoslaviji na strani demokratične opozicije, ni bil pripravljen na tako temeljito obliko rešitve narodnega vprašanja. Vedel je, da to pomeni tudi samoodločbo Makedonije, Črne gore, Bosne in Hercegovine, Vojvodine, pa celo Kosova-Metohije. Oblikovati federativne odnose tudi na teh območjih — to tudi za ta del srbske buržoazije ni bilo sprejemljivo. To je bil razlog za poseben razmah protikomunizma v Srbiji, četniškemu gibanju pa razlog za to, da si je že takoj v začetku za glavnega sovražnika intimno določilo partizansko narodnoosvobodilno gibanje. Zato se četniki od vsega začetka niso samo izogibali »preuranjenemu« boju proti okupatorjem, temveč so z njimi tudi sodelovali, najprej posredno, navsezadnje pa tudi neposredno. Prvinsko nasprotovanje popolni enakopravnosti jugoslovanskih narodov je nedvomno bilo tisto širše ozadje, v katerem je treba iskati vzrok, zakaj so bili vsi poskusi KPJ v Srbiji za politično borbeno zvezo z bivšimi opozicijskimi prvaki in politiki tako neuspešni. To je bil srbski buržoaziji tisti dodatni razlog, zaradi katerega je svoj protikomunizem tako neposredno postavila v ospredje. (Glavni je bil seveda v tem, da so bili komunisti proti kralju in buržoazni ureditvi). Opozicijske struje v srbskih buržoaznih političnih krogih, ugotavlja Jovan Marjanović, so dale glavno podporo četnikom Draže Mihailovića, iz njih so nastali vsi četniški ideološki pogledi.[314]

In tako je v Srbiji poleg narodne in vstajniške nastajala tudi druga Srbija, ki se je pripravljala na to, da si bo z vsemi sredstvi ubranila svoj razredni vodilni položaj v srbskem narodu in hegemonijo v Jugoslaviji. Iz tega je nastal tisti za Srbijo tako značilni položaj v dneh vstaje, ki ga je z močjo svoje besede opisal Gojko Nikoliš: »Vsa ta četniška vojska..., z vsemi svojimi ‚bojevniškimi' rekviziti, pečati, mrtvaškimi glavami in vojaškim besednjakom bi delovala pompozno — operetno, če ne bi bila skrajno nevarna. Nevarna, toda samo za nas. In v vsem tem vzdušju laži, potuhnjenosti, kalnosti, mraka, pripravljanje

noža za v hrbet, so edina resnica bili partizani in, gorje, Nemci. Njihov medsebojni obračun na življenje in smrt je bilo edino, kar je bilo v teh oktobrskih dneh 1941 resnično, jasno, razpoznavno, in lahko bi rekli, na starinski način — pošteno in viteško.«[315]

V avgustu je vstaja zajela vso Srbijo, do septembra 1941 je bila vsa pokrita s partizanskimi odredi. Že 4. julija je bil poleg Titovega, jugoslovanskega, ustanovljen tudi Glavni štab za Srbijo, kar je bilo eno od znamenj usmeritve KPJ v narodnem vprašanju. Vendar pa je CK KPJ vodil vstajo v Srbiji neposredno, zato je bila samostojnost pokrajinskega komiteja kot narodnega dejavnika manj izražena. Kljub temu pa je imel Glavni štab za Srbijo pomembno vlogo pri oblikovanju srbskega narodnega programa v razvoju narodnoosvobodilnega gibanja. V začetku vstaje (23. junija 1941) je svetoval srbskemu narodu, naj ne naseda hujskanju proti bratskemu hrvaškemu narodu, o gibanju v Srbiji pa je govoril kot o »narodno osvobodilnem ljudskem gibanju«. Prav tako se je odločil pripraviti »pogovore z demokratično usmerjenimi skupinami in naprednimi posamezniki« za oblikovanje skupne fronte. Poudarjal je ustanovitev »enotne ljudske fronte« (pozneje imenovane Narodnoosvobodilna fronta). Pokrajinski komite je nastopil proti sektašenju in od organizacij zahteval: »takoj se lotite ustanavljanja skupnih komitejev, to je odborov narodnoosvobodilne fronte, povezujte se s privrženci vseh nekdanjih strank, ki se izjavljajo za boj proti okupatorjem in njihovim hlapcem... Pri pogajanjih z našimi zavezniki se je treba sklicevati na sporazum med ZSSR in Anglijo ter celotnim demokratičnim svetom. Prav tako se sklicujte tudi na Vseslovanski kongres v Moskvi.«[316]

Pogajanja s posameznimi uglednimi predstavniki meščanskih strank v začetku niso bila posebej uspešna, vendar se je KPJ prek partizanskih odredov uveljavila kot brezkompromisen borec proti okupatorjem, kar je močno vplivalo na ljudi in tako so se začeli iz domoljubja odločati za boj proti okupatorjem brez posebnih političnih dogovorov.[317]

Polet vstaje pa so spremljali nerazumni pojavi sektaške evforije. Proti njim je nastopal CK KPJ, pozneje pa močno tudi pokrajinski komite, ki je 2. avgusta sporočil okrožnemu komiteju Niš: »Najpomembnejši je obračun z Nemci in njihovimi hlapci, potem pa šele vse drugo. Delovati moramo tako, da bo vsakemu poštenemu človeku takoj jasno, da se zdaj bije odločilni boj, v katerem je na tej strani zasužnjeni srbski narod, na drugi strani pa so zasužnjevalci in njihovi hlapci. Pri tem delu ne sme biti sektaštva, pa tudi ne levih odklonov.«[318]

Že v Leninovem času zaznana »otroška bolezen« levičarjenja, ki so ji v trenutkih velikega odziva množic in njihovega poleta podvrženi revolucionarji, se je bila pokazala na raznih krajih in v različnih oblikah v vstaji v Srbiji, in to je zapisano v delih naših raziskovalcev. So tudi takšni, ki so v teh pojavih videli enega od vzrokov poznejše, tako globoke oseke vstaje v Srbiji po prvi nemški ofenzivi in umiku partizanskih sil v Sandžak. Toda v samem CK je kmalu prevladalo prepričanje, da je v hitrem razmahu vstaje v Srbiji, ko se je najbolj razvijala oborožena sila in se je močno uveljavila nova oblast narodnoosvobodilnih odborov, zaostajalo politično organiziranje terena. To zaostajanje je imelo verjetno hujše posledice za nadaljnji razvoj NOB v Srbiji kot pa občasno sektaško levičarjenje samo. Mnogi so čutili, da nekaj manjka.

Naj nam bo še enkrkat za pričo Gojko Nikoliš. Iz konca avgusta in začetka septembra 1941 se spominja, kako so delali partijski aktivisti. »Bili so zelo aktivni in predani komunisti: neutrudno so križarili med odredi... mesti in okoliškimi vasmi, obiskovali so bojne skupine,

ki so že preraščale v partizanske čete. Imeli so zelo razvit čut odgovornosti za uspeh vstaje na svojem območju; glavni porok uspeha pa so videli v tem, da so do podrobnosti spremljali razvoj in delo vojaške organizacije (...). Sodim, da bi se morali mnogo bolj ukvarjati z organizacijo političnega dela na terenu: iskati simpatizerje, razlagati program našega boja, pridobivati nove borce in predvsem ustanavljati narodnoosvobodilne odbore po vaseh...«[319]

Leto dni pozneje je dobil v korespondenci med Kardeljem in Titom poseben poudarek pomen politične organiziranosti terena za stabilnost vstaje v času najhujših sovražnikovih udarcev. Na petem kongresu KPJ leta 1948 je Aleksandar Ranković med napakami gibanja v Srbiji konec leta 1941 omenil: »Premalo pozornosti je bilo dane organizacijskemu utrjevanju ljudske fronte.«[320] Neposredno po umiku iz Srbije so gojili varljivo upanje, da se bo mogoče brez težav vrniti v Srbijo in znova razžareti vstajo. Verjeli so, da je ljudstvo, ki je doživelo delovanje narodnoosvobodilnih odborov, že spoznalo prednosti ljudske oblasti pred oblastjo, ki so jo bili v Srbiji na nekdanjih partizanskih območjih uvedli četniki. Toda stvarnost je bila drugačna. Te izkušnje so krepile spoznanje političnega vodstva jugoslovanskega narodnoosvobodilnega gibanja, kako nujno je kar najširše razvijati politične organizacije boja na vseh območjih. Še posebej se je zavedelo velikanskega pomena narodnoosvobodilne fronte. Zato ni bilo naključje, da je Tito v pozivu centralnega komiteja KPJ in vrhovnega štaba narodom zasužnjene Jugoslavije ob prvi obletnici 27. marca priporočil srbskemu narodu tako potrebno oblikovanje trdne enote narodnoosvobodilne fronte, Slovencem, združenim v Osvobodilni fronti, pa tako poudaril, da morajo varovati enotnost v njej.[321]

Partizansko narodnoosvobodilno gibanje v Srbiji je dejansko obdržalo svojo narodno širino, ker se je poskušalo pogoditi z gibanjem D. Mihailovića, saj je vedelo, da se mu je del domoljubnih množic pridružil zato, da bi se bojeval proti sovražnikom, kot je bilo to v nekdanjih vojnah. Napad Dražinih četnikov na partizanske odrede je prekinil sodelovanje s tistimi četniškimi enotami, v katerih je prevladovalo borbeno domoljubno razpoloženje, in ki se je že bilo razvilo v nekaterih delih Srbije.[322]

Ni mogoče domnevati, da je zdaj kar naenkrat usahnilo razpoloženje mnogih četnikov za boj proti okupatorjem. Tisto, kar je manjkalo konec novembra 1941, je bila široka frontovska politična organizacija na terenu, ki bi tudi po umiku vojaških enot in partizanskih odredov mogla še naprej opravljati naloge borbenih organov za pridobivanje in povezovanje domoljubnih sil za boj proti okupatorjem, četudi zdaj v globoki ilegali. Narodnoosvobodilne odbore je kot javno že izpostavljene organe na osvobojenem ozemlju uničilo okupatorsko in četniško nasilje, za njimi pa je ostala neka politična strukturna praznina, v kateri se niso več v polnem obsegu izražala oziroma naprej razvijala niti prejšnja niti nova opredeljevanja za boj proti okupatorjem. To je bila ena izmed ovir za ponovni hitri vzpon narodnoosvobodilnega boja v Srbiji, ne pa vpliv četniških gesel ali posledice celo najhujšega terorja.

Ko je Tito na petem kongresu KPJ leta 1948 govoril o nadaljnjem razvoju narodnoosvodobilnega boja v Srbiji, je še posebej opozoril: »Napak bi bilo misliti, da je bila vstaja v Srbiji po našem umiku od tam v decembru 1941 za dalj časa zatrta. Ne, v Srbiji se je partizanski boj nadaljeval, čeprav v manjšem obsegu kot prej. Ne samo, da so na terenu v raznih delih Srbije ostali mnogi manjši partizanski odredi, tem-

več je tudi vrhovni štab pri umiku poslal iz Sandžaka nazaj več kot 300 borcev. V Zahodni Srbiji je ostal močan odred, ki se je junaško bojeval vso zimo 1941—1942. Na območju Jablanice, Toplice in Crne Trave se je postopoma razvijalo vse močnejše partizansko gibanje, ki je prav tako imelo svobodno ozemlje. Tam so bile pozneje ustanovljene udarne brigade. Svobodno ozemlje Crne Trave, Toplice in Jablanice je bilo oporišče tudi bolgarskega partizanskega odreda (...). Skoraj prav tako močan je bil partizanski boj v Vzhodni Srbiji, zlasti na homoljskem območju.[323]

Tisto, kar je ljudstvu v Srbiji ostalo v trajnem spominu po okupatorskem in izdajalskem razdejanju Užiške republike, je bila močno zasidrana zavest o tem, da mora ves srbski narod reševati svoje vprašanje v skupnem osvobodilnem boju z vsemi drugimi narodi Jugoslavije. Ostala je še izkušnja, da se le partizansko narodnoosvobodilno gibanje bojuje za takšno rešitev, in to skupaj z močmi vseh narodov Jugoslavije. Četniki so v Srbiji s svojim ravnanjem vse bolj pooseblјali nasilje, postajali so sinonim za uničujoče maščevanje, ne pa izraz te rešitve.

Tako je ostala vstajniška Srbija, ki je že novembra 1941 zmogla ustanoviti vrhovni politični organ boja srbskega naroda, Glavni narodnoosvobodilni odbor Srbije, še naprej nepretrgano navzoča kot dejavnik osvoboditve, tako v Srbiji kot v drugih deželah Jugoslavije. Srbija je začasno ostala brez največjega dela borcev in vodstvenega kadra, hkrati pa sta pridobila vstaja in njen revolucionaren razvoj na drugih območjih, pridobila je jugoslovanska skupnost.

Črna gora

V Črni gori se je že 13. julija 1941, kot je dobro znano, vendar še vedno premalo pojasnjeno, začela splošna ljudska vstaja v pravem pomenu besede. Pobudnik je bila pokrajinska organizacija KPJ, ki je v tem primernem trenutku ljudskega ogorčenja zaradi kapitulacije, okupacije in kolaboracije izrazila splošno voljo in začela vojaško akcijo, ki je imela značaj pravega ljudskega upora. Bojna pobuda je v razmerah, ko so buržoazne politične strukture doživele popoln moralni in politični zlom, povzdignila revolucionarno delavsko stranko, dotlej prepovedano in preganjano, tako rekoč v enem zamahu na položaj vodilne politične moči naroda. To je bil zares izjemen primer v celi vrsti med seboj različnih oblik in načinov razvijanja narodnoosvobodilnega boja in netenja vstaje v Jugoslaviji. Črnogorcem gre v tej vrsti vsekakor prvo mesto, vsaj kar zadeva širino in prodornost vstaje. Zanimajo pa nas specifični pogoji in specifične značilnosti tega prvenstva.

Ne mislimo govoriti o »čojstvu«, saj verjamemo, da je to črnogorska beseda*. Blagor tistemu, za katerega velja. Niti ni potrebno posebej poudarjati intenzivno in potrpežljivo politično in organizacijsko delo, ki so ga črnogorski komunisti opravili v prejšnjih letih, še posebej pa takoj po okupaciji. Vsekakor je bilo to prvi pogoj za vstajo, gotovo je to delo vplivalo na to, da se je vstaja tako naglo razvnela, čeprav verjetno ni bilo tudi poglaviten dejavnik. Prav tako pa bi bilo narobe, če bi poskušali takšno vstajo razložiti zgolj kot nekaj spontanega. Zanjo

* Čojstvo je izraz, ki Črnogorcem pomeni skupek najboljših lastnosti »človeka«, tj. moža: hrabrost, častnost, požrtvovalnost, domoljubje in drugo. Slovenski pojem možatost tega izraza se nadomesti.

so bile pomembne tudi stare ljudske in družbene institucije, ki so preživele tistih nekaj desetletij posodobljene države in njenega urejanja življenja v Črni gori. Predvsem je bila to tradicionalna, patriarhalna struktura družbenega povezovanja, predstavljanja in vodenja. Ta struktura je ostala živa kot dejanska vzporedna organizacija družbe (vzporedna državni organizaciji), in to že v kraljevini Črni gori, pa potem tudi v Jugoslaviji. Nista se je dotaknili ne kapitulacija ne okupacija.

Plemenski odnosi in odnosi med bratstvi so delovali in živeli. Delovali pa so tudi med vstajo in pozneje. Kako je delovala ta tradicionalna organiziranost, pa vedo samo Črnogorci. Literatura se je je mimogrede dotaknila, nihče pa še ni poskušal analitično prikazati teh odnosov. Še manj pa so imeli komunisti v Črni gori takrat o tem napisanega kaj takega, kar bi lahko tudi praktično uporabili. Toda to strukturo so vendarle poznali, ji prilagajali svoje delovanje in jo uporabljali. To pa zato, ker so bili Črnogorci. Nihče drug, razen njih samih, ne bi mogel uspešno voditi politične bitke na črnogorskem območju. To je bila njihova prvenstvena nacionalna vloga, ne glede na to, ali so poudarjali črnogorsko narodno individualnost ali ne. To dokazujejo izkušnje iz delovanja posameznih sicer zelo uglednih partijskih aktivistov iz Srbije na črnogorskem območju.

V prvih mesecih vstaje in narodnoosvobodilnega boja je imel v Črni gori veliko vlogo tradicionalni, nebirokratski način mobilizacije ljudske vojske. Vstaja je bila nekakšna ponovitev mobilizacije iz tistih časov, ko v Črni gori niso imeli stalne vojske, temveč oboroženo ljudstvo. Tu ni šlo za ljudski »značaj«, temveč za tradicionalno nepisano pravno obveznost služenje v narodovi oboroženi sili. Že leta 1866 je bila ta navada sprejeta celo v pogodbo med Srbijo in Črno goro, ko sta se hoteli združiti. Črnogorska stran je hotela Črnogorce rešiti pred uvedbo sodobnega novačenja. In to z besedami: »Narod črnogorski se ni navadil novačenja, vedno se je bojeval prostovoljno kot ljudska (narodna) vojska«.[324]

V dneh vstaje leta 1941 se je pokazalo, da ta črnogorski narod ni skoraj ničesar pozabil. Pokrajinski komite KPJ, ki je bil pripravljen postopoma oblikovati oborožene odrede, tako kot v drugih krajih Jugoslavije, se je znašel pred ljudsko vojsko, ki se je vzdignila. Preoblikovanje in preraščanje te vojske v partizansko vojsko je bil v vojaško-organizacijskem in političnem smislu zahteven in občutljiv proces, saj so ga že konec leta 1941 začele motiti četniške akcije, katerih namen je bilo razbitje narodnoosvobodilnega boja in uničenje partizanov. Četniki so poskušali nase navezati del uporniških množic tako, da so se sklicevali in opirali prav na tradicionalne elemente njihovega nastanka. Eden od tradicionalnih temeljev je ideja o začasnosti ljudske vojske: ko opravi nalogo, zaradi katere se je zbrala, se vrne domov in čaka na nov poziv ob drugi priložnosti. To je bilo seveda v nasprotju z idejo in potrebo kontinuiranega partizanskega vojskovanja proti okupatorjem. Toda najsi je četniška akcija tudi mogla deloma izkoristiti tradicionalne elemente te vrste, pa sta dala čas in dejanski položaj — razmere v črnogorski družbi ter fašistična okupacija — vendarle prav novi družbeni moči, ki je povzdignila načelo nepopustljivega boja proti fašizmu in okupatorjem. To načelo ni bilo v nikakršnem nasprotju s tradicionalnimi vrednotami črnogorske zgodovinske zavesti, temveč prav nasprotno. Četniška akcija je bila uspešna samo začasno, tako dolgo, dokler je lahko izkoriščala sektaške napake partijskega vodstva, ki so odbijale ljudi. Toda najhujši greh med temeljnimi vrednotami črnogorske zgodovinske zavesti so zagrešili prav nasprotniki partizanskega

boja: povezali so se s sovražnikom, z okupatorjem svojega naroda. To ni bila zgolj napaka, ki jo moreš popraviti, temveč bistvena kakovost v vedenju in rušenju tradicionalnega sistema vrednot.

Druga posebnost narodnoosvobodilnega boja in revolucije v Črni gori je bila bitka za vodilni položaj delavskega razreda v družbi, v kateri je bilo zaradi splošnega gospodarskega razvoja delavcev zelo malo. V pokrajinskem komiteju KPJ za Črno goro in Boko je bil menda leta 1941 in 1942 en sam delavec, vsi drugi člani so bili iz »srednjih« stanov. Sodimo lahko, da so bila glede na razredno strukturo črnogorske družbe tista nihanja v politični taktiki, tisti »levi odkloni«, tako pomembni in kvarni za Črno goro v letih 1941 in 1942, v največji meri prav posledica objektivnih okoliščin. Dandanes se o tem precej piše, naravnost ali prikrito se postavlja vprašanje: kdo je bil prvi krivec za te odklone, ki so imeli v Črni gori tako težke posledice? Je bil to CK KPJ (Tito in najbližji sodelavci, zlasti E. Kardelj) ali komunisti v Črni gori sami.[325] To pomembno zgodovinsko vprašanje, na katero se v našem času navezujejo tudi določene politične težnje, monografsko še ni bilo obdelano. Objavljeni pa so bili glavni dokumenti in ustvariti si je mogoče določeno podobo. Čeprav gre za kompleksno vprašanje, ki sega v bistvo zgodovine narodnoosvobodilnega boja in revolucije v vseh deželah Jugoslavije, v zasnovo revolucije kot celote, pa je lahko odgovor nanj le rezultat dela, predvsem črnogorskega zgodovinopisja in črnogorske družbene znanosti sploh. O četniškem in federalističnem gibanju v Črni gori obstaja za celotno obdobje 1941—1945 temeljno znanstveno delo Radoja Pajovića.[326] Toda vsestranska razčlenitev delovanja partizanskega gibanja in njegovih subjektivnih sil je druga in zelo zahtevna naloga, in to kljub množici objavljenih dokumentov in posameznih del. Če človek prebira študijo Veselina Djuretića o (ne)skladju tradicije in revolucije v narodnoosvobodilnem boju Črne gore,[327] se mu zazdi, da so neposredni posegi od zunaj le malo vplivali tako na začetek kot na potek spopada narodnoosvobodilnega gibanja s »političnim realizmom« (avtorjeva oznaka za četniško in federalistično gibanje); na spopad, ki se je po poročilu Milovana Djilasa že do marca 1942 spremenil v »požar državljanske vojne«.[328]

V. Djuretić, pa tudi Branko Petranović sta prepričana, da je protipartizanska akcija četnikov Draže Mihailovića v Srbiji neposredno vplivala na nastanek in usmeritev četniškega gibanja v Črni gori. »Vstajniška diferenciacija v Srbiji 1941/42 bo neposredno vplivala na podobna gibanja v Črni gori,« ugotavlja V. Djuretić in s tem četnike v Srbiji kar povprek označi za »vstajnike«.[329] Petranović pa pravi, da sta bila »nastanek in napad četnikov v Črni gori oblika podaljšanja drame državljanske vojne, začete v Srbiji.«[330] Seveda ne smemo pozabiti, da je bila to monodrama, v kateri je partizansko narodnoosvobodilno gibanje sodelovalo proti svoji volji, njeni pravi režiserji pa so bili fašistični okupator in reakcionarna domača buržoazija (ne glede na morebitno predstavništvo v tujini). Ker je bila buržoazija v Črni gori, tako kot njeno nasprotje, proletariat, šele v plenicah, so jo zastopali predvsem ljudje iz nekdanjih državnih struktur. Te strukture pa že dolgo niso bile več povezane s Cetinjem, temveč z Beogradom.

To je morda samo delček odgovora na vprašanje: kako razložiti nasprotje med razmeroma veliko samostojnostjo taktičnih poti narodnoosvobodilnega boja v Črni gori in med tesno povezanostjo četniške protipartizanske akcije v Črni gori s tisto v Srbiji. Verjetno bi lahko postavili hipotezo: pri narodnoosvobodilnem boju v Črni gori je šlo

predvsem za revolucionarni proces, ki poteka (čeprav je bila njegova zasnova v Jugoslaviji enotna) kot narodni boj Črnogorcev, ki se razvija v skladu z razmerami in po logiki črnogorske družbe, kar pa ne bi bilo izvedljivo brez samostojne ustvarjalne vloge naprednih (revolucionarnih) črnogorskih sil. Kako je delavski razred (partija) zavzel vodilni položaj v črnogorskem narodu, je bilo v svoji konkretnosti neponovljivo zgodovinsko dejanje, kreacija črnogorske družbe. Protirevolucija pa kot obramba starega z vsemi sredstvi ni imela ne ustvarjalnega, ne narodnoafirmativnega značaja. To je bilo zbiranje ob starih idejah, v obupu in brezupu, zbiranje, ki je imelo v vseh jugoslovanskih deželah glavno skupno značilnost, to pa je bila kolaboracija, je bilo vojskovanje na strani sovražnika. To je bil še dodaten razlog, zaradi katerega se je četniško gibanje v Črni gori, kot opozarja Djuretić, v nacionalnem pogledu zbiralo »ob srbskih narodnopolitičnih izhodiščih.«

Po navedenem avtorju vodstvo črnogorskega narodnoosvobodilnega gibanja proti takemu zbiranju »ob srbskih narodnopolitičnih izhodiščih« ni nastopilo predvsem s črnogorsko nacionalno individualnostjo. V zvezi s tem je po njegovem treba ugotoviti različne faze. V prvi je narodnoosvobodilno gibanje »preskočilo« poudarjanje nacionalne individualnosti s široko aktualizacijo panslavizma. Šele v drugi fazi narodnoosvobodilnega boja, v času okrepljenega državnopravnega delovanja, so se potem zrinili v ospredje »domači nacionalni individualisti«. Za nas so zdaj pomembna avtorjeva opažanja, ne pa njegova terminologija. V drugi fazi je šlo za propagiranje federativne ureditve, pravi on in to »kot rešilne protiuteži staremu sistemu centralizma in velikosrbskega hegemonizma . . .«[331]

Navadni avtor temu dodaja nekatere opazke o režimu stare Jugoslavije, pri čemer posebno problematizira značaj kritike tega režima v revolucionarni politiki KPJ. Pri tem pa seveda ne ostaja v okviru črnogorskega vprašanja, marveč problematizira celoten jugoslovanski kompleks. Vendar pa o njegovih domnevah tu ne nameravamo razpravljati.

Glede črnogorskega vprašanja zbode v oči Djuretićeva trditev, da je začelo črnogorsko narodnoosvobodilno gibanje šele v »avnojski« fazi močneje poudarjati črnogorsko nacionalno individualnost. Takšna trditev bi utegnila ustvariti vtis, kot da v začetku takega stališča v političnih izhodiščih tako rekoč niti ni bilo. Toda, podlaga za največji uspeh narodnoosvobodilnega gibanja v prvih mesecih vstaje, za ustanovitev črnogorske ljudske mladine, je vendar bilo prav to stališče, da so Črnogorci narod. Črnogorska ljudska mladina, pozneje zgled za podobne mladinske organizacije NOG v drugih deželah Jugoslavije, je realno dosegla svoj namen, da »kar najbolj na široko poveže črnogorsko mladino, pa tudi mladino Boke in Sandžaka«. V slabih treh mesecih je združila okrog 20.000 članov. Konec avgusta 1941 je pokrajinski komite KPJ objavil program mladinske organizacije, ki je vseboval naslednje elemente: boj za nacionalno neodvisnost črnogorskega naroda, bratsko sodelovanje z vsemi jugoslovanskimi narodi — Srbi, Hrvati in drugimi, nacionalno samoodločbo in enakopravnost črnogorskega naroda ter popolno enakopravnost ljudstva Boke in Sandžaka, kot tudi vseh drugih jugoslovanskih narodov; boj proti vsaki hegemoniji in šovinizmu do kateregakoli naroda ali narodnostne manjšine; in končno, slovansko solidarnost . . . Tudi v tem programu je bila poudarjena zahteva za uresničenje demokratične ljudske oblasti. Zanimivo je, da je ta dokument poleg običajnega poziva k solidarnosti z ruskim narodom še posebej omenjal tudi ukrajinski narod! Širina stališča o nacionalnem vprašanju

pa se kaže tudi v tem, da se je ta dokument zavzel za izkoreninjenje šovinističnega sovraštva do nemškega, italijanskega in vseh drugih narodov. Torej internacionalizem, vendar brez odpovedi lastni nacionalni individualnosti.[332]

Revolucija se je v Črni gori, tako kot na drugih nacionalnih območjih in posebnih zgodovinskih pokrajinah Jugoslavije, spočela na podlagi enotne zasnove KPJ in v borbeni skupnosti vse Jugoslavije. Vendar pa ni bila, tako kot tudi v drugih delih Jugoslavije ne, samo odsev splošnega dogajanja, temveč je zrasla iz družbe na svojih tleh, bila je avtentična stvaritev na teh tleh. V smislu splošnih jugoslovanskih revolucionarnih zamisli je morala zasnovati tudi svojo politično zamisel in temelj. Iz časa pred vojno in okupacijo je o tem že imela izoblikovana nekatera izhodišča. To se je do neke mere pokazalo tudi na peti državni konferenci KPJ. Ostali pa so še neizpolnjeni nameni. Za oblikovanje politične podlage narodnoosvobodilnega boja črnogorskega naroda so manjkala predvsem izhodišča o črnogorskem narodnem vprašanju, čeprav je že pokrajinska konferenca KPJ za Črno goro leta 1940 sklenila, da jih je treba pripraviti. Ta naloga ni bila opravljena. Res pa je, da sta se vstaja v Črni gori in nadaljnji narodnoosvobodilni boj začela in bila vodena v skladu s političnim pojmovanjem komunistov, da gre za narodnoosvobodilni boj črnogorskega naroda skupaj z drugimi jugoslovanskimi narodi in da ima črnogorski narod enak vrednostni položaj kot drugi jugoslovanski narodi. Že avgusta 1941 je pokrajinski komite poudarjal željo po enakopravnosti in enotnosti s Srbi in Hrvati ter z drugimi slovanskimi narodi. Če je bilo vodstvo črnogorskega narodnoosvobodilnega gibanja zadržano, ko je šlo za poudarjanje narodne individualnosti Črnogorcev, je najbrž bilo to posledica upoštevanja tega, da je imela zavest o takšni individualnosti različne pojavne oblike, da je bila šele v procesu enotnega oblikovanja, da je bila v marsičem bolj utemeljena v objektivnih okoliščinah, ne pa toliko v deklaraciji. Kljub vsem objektivnim težavam in neizogibnim subjektivnim slabostim pa se je vodilni revolucionarni sili črnogorskega narodnoosvobodilnega gibanja že zelo zgodaj posrečilo oblikovati takšno politično izhodišče gibanja, ki je ustrezalo tako njegovi nacionalni, kot tudi njegovi družbeni naravi, omogočalo pa je tudi nadaljnji razvoj, ne glede na krizo in začasne poraze. Dokaz za to je tudi znani razglas skupščine črnogorskih in bokeljskih domoljubov 8. februarja 1942 v Ostrogu.[333]

Poziv je po vsebini takšen, da ga imamo lahko za značilni vzorec politične zasnove črnogorske narodnoosvobodilne in socialne revolucije. Zelo pomembno je tudi to, da je ta dokument nastal na pobudo črnogorskega gibanja in iz njegovih neposrednih potreb, ne pa po nekakšni zunanji direktivi. Znano je, da ga Milovan Djilas, ki ga takrat ni bilo v Črni gori, v začetku ni odobraval, medtem ko ga je Tito posebej odobril. Drugo, kar je treba prav tako vedeti, je dejstvo, da že sama skupščina v Ostrogu izpričuje, da je črnogorsko vodstvo že zelo zgodaj samostojno stopilo na pot utrjevanja in politične širine narodnoosvobodilnega boja proti okupatorjem kot edinega načina za preseganje lastnih slabosti in posledic politične ofenzive sovražne reakcije. Podatek, da se je skupščina sestala mesec dni preden je prišla tista slovita depeša Kominterne (5. marec 1942)[334] s kritiko revolucionarne vsebine jugoslovanskega narodnoosvobodilnega boja, po svoje pomeni, da se je revolucionarna zamisel jugoslovanske komunistične partije že sama popravljala in uveljavljala. Tito je 18. marca 1942 obvestil izršni komite Komunistične internacionale o ostroški skupščini in njenih sklepih. Očitno je

to storil zato, da bi podkrepil upravičenost in utemeljenost revolucionarne politične zamisli jugoslovanskega narodnoosvobodilnega boja.

Analiza ostroškega razglasa bi bila posebna in obsežna naloga. Tu lahko poudarimo samo tiste njegove značilnosti, ki mu dajejo značaj narodnoosvobodilnega in družbenorevolucionarnega programa črnogorskega naroda.

Kateri so tisti elementi razglasa, ki jih je skupščina naslovila na črnogorsko ljudstvo upoštevaje njegovo zgodovinsko zavest. Na prvem mestu sta to domoljubje in čast. Enotnost črnogorskega naroda je skupščina zahtevala v imenu boja, bojna enotnost pa se ustvarja po sebi, ne glede na prejšnje strankarske in politične razdvojenosti, ne glede na različne svetovne nazore. Narodna svoboda je prva stvar, zato se je treba bojevati za to, »da bomo jutri v svobodi vsi in vsi srečni«. Domoljubje je v črnogorski zgodovini stoletnega in odločilnega pomena, tako za narodov položaj kot za njegovo opredeljevanje za boj. Zato razglas tudi poudarja, da nas je »domoljubje skozi pet stoletij obdržalo svobodne, naša svoboda je bila vedno junaška svoboda«.

Enotnost v boju, ki se je začel in je zajel ves črnogorski narod, to je izhodišče. Ta boj pa mora obdržati svoje osnovne značilnosti, predvsem dejstvo, da se je začel na poziv KPJ in da se je razvijal pod njenim vodstvom. Partizanski odredi so edina oborožena sila naroda, ki jo je treba usposabljati za nepretrgano bojevanje do svobode, pri tem pa preprečevati drobljenje narodne moči, kajti v boju je to enako izdaji. Vsak poskus ustanavljanja vzporednih organizacij pomeni drobljenje narodne moči, zato ga je treba brezpogojno zatreti.

Jugoslavija je za črnogorski narod — je bilo rečeno v razglasu — dejavnik svobode; napad na Jugoslavijo je narodu prinesel fašistično suženjstvo. Vendar ni vseeno, kakšna bo Jugoslavija: protiljudski režimi so iz predvojne Jugoslavije napravili ječo narodov, njihovi generali so navsezadnje pripravili kapitulacijo, ki je bila najbolj podla in najbolj zahrbtna izdaja. V boju se je treba povezati z vsemi narodi Jugoslavije, predvsem s Srbi in Hrvati, to je v interesu skupnega boja. Skupni boj mora dati novo, ljudsko demokratično oblast, ljudstvu Črne gore in Boke pa zagotoviti, da bo po svoji svobodni volji odločalo o svoji nadaljnji usodi.

Jasno je tudi, kdo je sovražnik: to je fašistični okupator, ki ni le uničil Jugoslavije in prinesel fašističnega suženjstva, temveč je tudi poseben sovražnik črnogorskega naroda. Pripravljal je razglasitev ločene in sebi podrejene Črne gore, Boko je priključil Italiji, ropa po mestih in vaseh, uvaja nasilje in teror, organizira koncentracijska taborišča za komuniste in vse domoljubne sile. To je sovražnik, toda sovražniki so tudi vsi njegovi hlapci, narodni izdajalci in izrodki, peta kolona.

To so splošne opredelitve, ki omogočajo razpoznavanje strateškega cilja, pa tudi v sodobnih razmerah dajejo smer. V zvezi z aktualnimi okoliščinami omenja razglas vse tisto, kar je še posebej prizadelo prav prebivalce Črne gore, zlasti lakoto. Enotnost je bila potrebna tudi zato, da bi lahko storili vse, da nihče ne bi umrl zaradi lakote. Zato je treba pomiriti plemenske razprtije, trenja med »bratstvi«. Poleg te življenjsko pomembne oznake je tu še neka oznaka takratnih razmer, ki je bila bolj tolažilna, morda pa tudi posledica od drugod prevzetega neutemeljenega pričakovanja. Razglas govori namreč o bližnjem koncu boja. To pričakovanje bližnjega konca vojne je v ostroškem razglasu morda edino, kar bi lahko uvrstili med tisto, kar je tudi CK KPJ vodilo pri oceni o aktualnosti druge etape revolucije. Vsa argumentacija in ves duh

razmišljanja ostroškega programa pa le napeljujeta na sklepanje, da omenjanje bližnjega konca boja ni povezano z ocenami o drugi etapi.

Podobno bi lahko rekli tudi za ocene odnosov med velikimi zavezniki. Razglas je sicer zelo močno poudaril tradicionalno povezanost Črnogorcev z bratskim slovanskim ruskim narodom, poudarjal je tovarištvo v orožju in ugotavljal, da je črnogorski narod prvi ustvaril oboroženo bratstvo s sovjetsko Rusijo. Toda razglas je sočasno poudarjal, da sta Anglija in Amerika zaveznici sovjetske Rusije.

Čeprav se je kriza narodnoosvobodilnega boja v Črni gori vlekla še nekaj mesecev, čeprav so se morale partizanske enote umakniti iz Črne gore, čeprav so četniki tam kot podokupatorji za leto dni zavladali prej že osvobojenemu ozemlju — je tisto, kar je zasnovala ostroška skupščina, ostalo podlaga za stabilizacijo in nadaljnjo rast narodnoosvobodilnega boja v Črni gori, ki sta sledili sredi leta 1943 z vrnitvijo enot narodnoosvobodilne vojske. Gibanje je v Črni gori še naprej trdno napredovalo, pa ne samo vojaško, temveč še posebej v politični konsolidaciji, in to prav v frontnem duhu ostroškega razglasa. To je bila zasnova, na kateri se je realno oblikovala samoodločba črnogorskega naroda za federativno skupnost, tako s Srbijo, s srbskim narodom, kot tudi s Hrvati in vsemi drugimi narodi Jugoslavije.

Politična enotnost črnogorskega naroda je bila obnovljena in se je do osvoboditve Črne gore v največji meri poglobila, lahko bi rekli, da se je glede na globine krize in moč reakcije, ki ju je narodnoosvobodilno gibanje doživelo leta 1942, poglobila v presenetljivi meri. Zanimiv je tudi podatek, kako so v vodstvu CK KPJ marca 1945 ocenjevali možnost nadaljnjega političnega razvoja v posameznih deželah Jugoslavije. Te ocene je Edvard Kardelj prenesel centralnemu komiteju KP Slovenije, namreč, da je prav v Črni gori, kot tudi v Sloveniji, že možna politika narodnoosvobodilne fronte kot enotne organizacije brez koalicijskih elementov.[335] Razmere v Srbiji, pa tudi v Hrvatski so bile še precej drugačne. Zamisel, oblikovana v Ostrogu, je v dejavnosti KPJ v Črni gori torej dala svoje.

Hrvatska

Največja posebnost položaja v Hrvatski po okupaciji ni bila v tem, da so se nemški in italijanski okupatorji predstavljali z lažnim geslom o narodni osvoboditvi. Podobno laž srečamo tudi v Makedoniji v propagandi bolgarskih okupatorjev. Zato ni bilo najpomembnejše niti to, da je velik del hrvatskih kmetov pokazal, da ni brez utvar glede NDH. Z razbijanjem takih utvar je imela KPH gotovo težko delo, vendar sta ji pri tem s svojim ravnanjem *de facto* pomagali tako nemška kot italijanska okupacijska politika ter okupatorske vojske, ki so na vsakem koraku in z vsakim dejanjem kazale, kako »neodvisna« je Hrvatska. Glavni, najtežji in najgroznejši poseben problem na Hrvatskem je bil ustaški genocid nad deli srbskega naroda.

Če smo zapisali genocid, smo to storili samo zato, ker primernejšega izraza nimamo. Nimamo besede, ki bi lahko vsaj približno opisala absolutno hudodelstvo pošastnega množičnega mučenja in morjenja srbskega življa v Baniji, na Kordunu, v Liki, Dalmaciji pa naprej v Bosni in Hercegovini.

Ustaškega klanja ni mogel nihče napovedati. Niti v najbolj črnih napovedih ne. Ustaški fašizem je s tem razkril svoje pravo bistvo in

svojo resnično naravo. Z nezaslišanimi zločini se je vsilil zgodovini in spremenil vsa dotedanja merila v hrvatski politiki. V krogu narodov Jugoslavije je to politiko postavil v poseben položaj.* Splošni poziv KPJ domoljubom in protifašistom v vseh jugoslovanskih deželah za boj proti fašističnim zavojevalcem, pa potem tudi proti njihovim korumpiranim pomagačem, se je na Hrvatskem od vsega začetka glasil: boj proti okupatorjem in ustašem! Oni so že sami zlo, ne šele posredno, kot okupatorjevi pomagači. Toda, če kdo danes zapiše, da je bila takratna posebnost Hrvatske v dejstvu, da se je tam od vsega začetka poleg narodnoosvobodilne vojne proti okupatorjem sočasno razvijala tudi državljanska vojna, nima prav, če pri tem misli na obrambo Srbov pred ustaštvom. Ustaški zločin ni mogel biti posledica razmer v kraljevski Jugoslaviji, niti ni organsko vzniknil iz hrvatskega narodnega vprašanja. Zatorej ustaštvo ni imelo dostojanstva »državljanske strani« v državljanski vojni. V neki zgodovinski polemiki je bilo naravnost poudarjeno, da ustaškega hudodelstva ni mogoče »pojasnjevati« kot posledico diskriminacije, ki jo je bil zagrešil velikosrbski hegemonizem v stari Jugoslaviji,** kajti — tako je bilo rečeno, Kraljevine Jugoslavije ni mogoče primerjati z nekakšno »klavsko državo«.[336] In res, odpor ustaškemu zločinstvu je bil predvsem zadeva človeškega čuta, ne pa samo političnega stališča ali razrednega položaja.

Zakaj pa so takrat govorili o državljanski vojni komunisti v državi in pobegli jugoslovanski politiki v Londonu? To je bilo mogoče samo zato, ker so četniki preusmerjali elementarno samoobrambo srbskih prebivalcev v boj proti celoti hrvatskega naroda. Obrambo pred zločinci in kaznovanje zločinov so spremenili v boj Srbov proti Hrvatom (in Muslimanom), v državljansko vojno med narodi Jugoslavije. Takoj pa je treba še povedati, da nastanek četništva tam, kjer je šlo za genocid nad srbskim prebivalstvom, ni bil enake narave kot nastop četništva v Srbiji. Toda splošni politični habitus četništva v Hrvatski ni bil drugačen od tistega v Srbiji, zato je četništvo tudi tam zelo hitro postalo podoben sovražnik narodnoosvobodilnega gibanja, ki ga je bila organizirala KPJ (KPH). Ustaški zločini so postali četništvu v Hrvatski priročen izgovor za pridobivanje srbskih mož za svoje enote, vendar je svoje orožje vse bolj obračalo proti partizanom. Ni trajalo dolgo, da se je začelo uglaševati z ustaši, celo direktno povezovati z njimi proti partizanom, ki so jih četniki sovražili bolj kot vse drugo.

Na strani hrvatske meščanske politike (HSS), v kolikor se ni kar spajdašila z okupatorji in ustaši (tega pa ni bilo malo, zlasti številni klerikalni življi v katoliški cerkvi in zunaj nje), je nastala druga posebnost hrvaških razmer. Nastal je širok patu podoben položaj: lojalnost

---

* Tito je v pismu, ki ga je za Vrhovni štab NOPOJ in CK KPJ januarja 1942 pisal partijskemu in vojaškemu vodstvu Hrvatske, o tem zapisal: »Hrvatskemu narodu morate pojasniti, da je njegov položaj najtežji med vsemi narodi na Balkanu, ker je — zavoljo takšne pasivne politike vodij HSS — peščica banditov s Pavelićem na čelu uspela napraviti iz velikega dela hrvatskega naroda orožje v boju proti osvobodilnemu boju narodov Jugoslavije in v boju proti ZSSR. Zato je madež padel na ves hrvatski narod.« (Josip Broz Tito, Zbrana dela, 8. knjiga, stran 64).

** »Velikosrbska hegemonija' — je o tem zapisal Branko Petranović — je postala veliko opravičilo in moralnopolitično kritje za zločine med srbskim narodom«. Dodaja še, da so se celo nemški zaščitniki ustašev zavedali, kako je bila »hrvatska neenakopravnost v medvojnem obdobju povsem neprimerljiva z ustaškim genocidom«. (B. Petranović, *Revolucija i kontrarevolucija u Jugoslaviji (1941—1945)*, druga knjiga, stran 308, »Rad«, Beograd 1983).

do okupatorja in NDH, ki jo je okupator ustvaril, vendar pa ne tudi kolaboracija kvizlinškega tipa; politično nasprotovanje narodnoosvobodilnemu gibanju, ne pa tudi ustanavljanje lastnih oboroženih sil za izzivanje razredne državljanske vojne. V takšen pat položaj se je vodstvo HSS spravilo že v prvih dneh okupacije, ko še ni moglo pričakovati, da bo dobilo tako močnega političnega tekmeca, kakršen je kmalu postalo narodnoosvobodilno gibanje pod vodstvom KPH. V. Maček okupatorjem ni hotel biti kritje za ustanovitev NDH, pa so to vlogo prevzeli ustaši, vendar pa je prav ta V. Maček sočasno pozival svoje privržence, naj bodo lojalni okupatorju in NDH. Politični vrh HSS si je zamišljal, da si bo s tem ohranil možnosti za samostojno politiko v primernem času, ko bo šlo morda za obnavljanje jugoslovanske kraljevine. Vendar pa se je to varovanje za poznejše delovanje po začetku ustaškega genocida in vse uspešnejše pobude KPH za narodnoosvobodilni boj vse bolj spreminjalo v brezizhoden položaj. Ustaški zločini za Mačkovo vodstvo niso bili zadosten razlog, da bi se uprlo ustaški NDH, ker bi to pomenilo tudi upor proti okupatorjem. Tega pa si zaradi lastnih političnih računov in oportunizma ni želelo. Vendar pa je imelo za svojo pasivnost še en in to morda najpomembnejši razlog. Odpor bi razburkal hrvatske kmečke množice, tega pa si vodstvo HSS še posebej ni želelo, ker je hotelo ustvariti razmere, v katerih bo samo odločalo namesto teh množic.

Vodstvo HSS je že s svojo predvojno politiko do strankine socialne baze — hrvatskega kmeta — v precejšnji meri doseglo, da se je ta kmet pasiviziral kot politični subjekt, da je vse pomembnejše odločitve prepuščal vodstvu, ki bo ljudstvu zagotovilo pravico v političnih dogovorih na visoki ravni. Sporazum Cvetković—Maček je med kmečkimi množicami ustvaril privid, da pelje takšna »delitev vlog« med vodstvom in člani HSS, v rešitev »hrvatskega vprašanja«. Politika odrinjanja ljudskih množic od političnega življenja je »vplivala na narodni organizem. Ljudske množice so bile (v začetku okupacije) zmedene«, je marca 1944 pisal Vladimir Bakarić.[337] To je bil eden od temeljev tistega specifičnega pojava na Hrvatskem, ki ga zgodovinopisje imenuje »psihologija politične inertnosti hrvatskega kmeta«.

Take »inertnosti« ta kmet ni opustil niti potem, ko se je srečal z ustaškim genocidom nad Srbi. Pred okupacijo meščansko hrvatsko »narodno« vodstvo ni izkoristilo sporazuma iz leta 1939 o ustanovitvi Banovine Hrvatske, pa tudi svoje vladavine v njej do aprila 1941 ne, za pomiritev strasti v odnosu do Srbov. Protisrbski nacionalizem je le še podžigalo. S tem je prav gotovo vplivalo tudi na to, da se ustaškemu morilskemu divjanju ni uprlo niti kako neposredno samostojno protestno ogorčenje množic HSS. To je širilo prostor za ustaštvo in to je potem še poglobilo »inertnost« teh množic. Kajti nastajale so razmere strahu.* Posebej še razmere strahu pred prihodnostjo, ko bo ustaški režim propadel in bo nastalo vprašanje usode tistih, ki se niso uprli

---

* General Glaise je julija 1941 opozoril »poglavnika«, da je »vso državo (zaradi »ustaške razuzdanosti«) zajel občutek hude pravne negotovosti.« »Ustaško revolucijo« je imenoval »najbolj krvavo in najbolj grozovito« ter opozarjal, da se v NDH »noben človek več ne počuti varnega«. Takšen je bil občutek človeka, ki je, sam vojni zločinec, v imenu Nemčije upravljal vso NDH, pa je tako tudi spodbudil ustaše za genocid nad Srbi. (Navedeno po delu Frikreta Jelić-Butić, *Ustaši i Nezavisna država Hrvatska 1941—1945.* »Liber«, Zagreb 1977, stran 192 in delu *Report an the crimes of Austria and the Austrians against Yugoslavia and her peoples.* Yugoslaw war crimes commission, Beograd 1947, stran 69—81.).

njegovim zločinom. Inertne množice so vedele, da jim ustaštvo požiga streho nad glavo. Ta strah se je poglabljal, zlasti pod vtisom četniškega maščevanja. Vendar pa ni peljal naravnost v obračun z NDH, ki bi bil seveda nemogoč brez boja proti nemškim in italijanskim okupatorjem. To je bil hromeči strah. Hrvatski kmet je v množici ostajal inerten, v stanju pričakovanja. »Politična pasivizacija hrvatske vasi se je pokazala kot neizpodbitno dejstvo ..., vas se je vse bolj zapirala vase.«[338]

Mačkov poziv k lojalnosti je utrjeval pasivnost hrvatskega kmeta, zato se je pustil vpoklicati v domobrane. Vendar mu vse to ni pomagalo, da se v njem ne bi vse bolj razraščalo veliko vprašanje: »Kaj bo jutri z nami?«[339]

Fenomen totalnega ustaškega hudodelstva v vsem svojem obsegu in svoji notranji pogojenosti vse do dandanašnjega dne še ni bil znanstveno raziskan. O samem ustaštvu, njegovih idejnih virih, njegovi razredni podlagi, njegovem fašističnem značaju, njegovem protisrbskem in protijugoslovanskem bistvu, o njegovi politiki in zločinih v letih NDH, pa tudi o samem pojavu NDH, so bila, poleg prvih uradnih poročil o vojnih zločinih in publicističnih osvetlitev, napisana tudi znanstvena dela, temeljito dokumentirana dela.[340]

Sistematična monografija podaja o tem naslednje ugotovitve. Prve klice ustaštva je bilo opaziti konec dvajsetih let. Njegova protijugoslovanska zasnova ima ozko družbenopolitično podlago. Zaradi svojega separatizma in zato, ker je bila Hrvatska seljačka stranka nosilka hrvatskega narodnega gibanja v sklopu meščanske politike, ustaštvo med ljudmi ni naletelo na podporo. Podporo in oporo je dobilo v fašistični Italiji in postalo je organizacija, ki ji je dajal terorizem osnovno barvo. Programsko je ustaštvo (1933) poudarjalo dvoje načel: zgodovinsko narodno pravico in totalitarno, fašistično ureditev državnosti, vključene v fašistični »red« v Evropi. Okupatorji so 1941. ustvarili NDH, vendar vsi podatki jasno dokazujejo, da NDH ni imela nobenih lastnosti državnosti, da je bilo »ustaško gibanje« v njej omejeno v meje ozke organizacije, ki je edini svoj namen videla v tem, da drži oblast. Vsakdanjost je bila v NDH polna najbolj pošastnih oblik nasilja (množične morije, streljanja, uničevanje ljudi v koncentracijskih taboriščih, izseljevanja, ropanja in drugo). Krvavo nasilje nad srbskim in židovskim prebivalstvom je povzročalo težak in mučen občutek med Hrvati in Muslimani. Ustaški režim so podpirali nekateri ljudje iz različnih meščanskih krogov: ekstremni pripadniki nekdanjih političnih skupin, del izobražencev, cerkve, nekatere vplivne osebe različnih poklicev. Režimu je prišlo prav tudi ravnanje V. Mačka. Širša sestava ustašev je prihajala iz vrst malomeščanskih in moralno propadlih elementov ter iz nekaterih kmečkih okolij. Večinoma so bili to ljudje, ki so NDH sprejeli kot možnost za izživljanje svojih primitivnih strasti in želja. Vendar pa je celoten odnos meščanskih sil do ustaštva vendarle pomenil uvod v njihovo zgodovinsko agonijo. Ustaši sami in njihova NDH pa so propadli s končnim zlomom osi.

Ta podoba bi bila seveda nepopolna, prav tako pa je tudi ne bi bilo mogoče oblikovati, če v Hrvatski ter v Bosni in Hercegovini ne bi bilo širokega in močnega narodnoosvobodilnega gibanja s KPJ kot njegovo pobudnico in najaktivnejšo politično silo.

Pa vendar fenomen ustaške zločinske paranoje še čaka na svojo vsestransko analizo. Že omenjena sistematična monografija ugotavlja: »Čeprav obstaja o ustaškem terorju razmeroma obsežna literatura, je treba poudariti, da je ta problematika še premalo raziskana, pa bodo

šele nadaljnja sistematična preučevanja omogočila popolnejši vpogled vanjo. Obstoječa literatura je v pretežni meri publicistična in spominska«.[341]

Gotovo. Ni nam neznano, kaj pomeni ekstremni nacionalizem v funkciji fašizma, vemo, kaj v tej zvezi pomeni rasizem, kaj verska nestrpnost, zlasti še, kaj pomeni tradicija protisrbizma frankovcev. Toda fenomen ustaškega hudodelstva je tako brez primere, tako agresivno in lažno podtaknjen zgodovini, da je preprosto nepojmljiv in nedostopen za normalno, racionalno obliko raziskovanja. Če bi iskali primerjave, bi se lahko znašli pred vprašanjem, zakaj se je, na primer, stari antisemitizem, že sam nečloveški, spremenil v rokah nacistov v do takrat vendarle nepojmljivi holokaust? To je vprašanje, ki pomeni specifičen in do danes še premalo poglobljen zgodovinski problem, čeprav se z njim ukvarja svetovna znanost. Naš posebni problem je vprašanje, zakaj se je v rokah ustaških fašistov zgodovinsko že zavrženi nacionalni ekskluzivizem spremenil v do takrat prav tako nepojmljivi holokaust? Z reševanjem tega vprašanja se ukvarja praktično samo jugoslovanska znanost. Zadržano.

Pisec, ki se je uspešno posvetil celotnemu kompleksu pojavnih oblik revolucionarnega in protirevolucionarnega delovanja v Jugoslaviji v času od 1941 do 1945, je našel tudi pojasnilo za zadržanost jugoslovanskega zgodovinopisja. »Pieteta — piše — do velikih žrtev in dih pred kratkim končane vojne, med katero se je zgodilo množično ustaško bratomorno klanje, s četniškimi povračili (klali so tudi partizane, brez povračila, podobno kot ustaši, pripomba J. P.), sta vplivala na to, da ti množični zločini niso bili do konca znanstveno raziskani v vseh svojih vidikih (političnih, verskih, sociooloških in psiholoških). Temu je pripomoglo tudi oportunistično molčanje, ki si je našlo opravičilo v tem, da ne bi želeli odpirati starih ran in da ne odobravamo konzervativnega (bolje rečeno reakcionarnega, pripomba J. P.) pisanja po svetu, zlasti v povojni Nemčiji, da je bil narodnoosvobodilni boj medsebojno uničevanje bratov druge narodnosti in vere. Nekateri zgodovinarji so v imenu prihodnosti zagovarjali zavračanje t.i. nekrofilne zgodovine, nasprotno od drugih, med katere sodi tudi pisec te (citirane, pripomba J. P.) knjige, za katere je odkrivanje resnice najboljša pot do obsodbe sramotnega nacionalizma . . .«[342]

To je naloga, ki jo bodo morale naše družbene vede vsekakor še opraviti, če si res želimo, da bodo prihodnji rodovi živeli brez traum. V letu 1941 je samo Komunistična partija Jugoslavije pokazala izhod iz katastrofalnega položaja, v katerega je ustaško zločinstvo pahnilo Hrvatsko, pa tudi sosedno Bosno in Hercegovino, anektirano in priključeno NDH ter k ustaškemu hudodelstvu. Komunisti niso izgubljali časa s tem, da bi iskali racionalno razlago za te pojave, temveč so stopili po edino možni poti: ubiti pošast! Pot boja, po kateri so se podali komunisti Hrvatske proti nemškim in italijanskim okupatorjem, proti ustašem, proti četniškemu maščevanju, je bila neizmerno težka, toda edina, ki je vzbujala upanje, hrabrila, osmišljala žrtve. Strel iz partizanske puške je bil najbolj humano dejanje, ki si ga je bilo mogoče v teh krajih zamisliti. To je bila posebna značilnost in vloga v velikem delu Hrvatske, Bosne, Hercegovine, Sandžaka, povsod tam, kjer se je razmahnilo ustaštvo. To je bil eden od vzrokov, da je prav na tem območju nastajalo in se trajno obdržalo centralno območje jugoslovanskega narodnoosvobodilnega boja. Tam brez partizanske puške preprosto ni bilo življenja.

Za uspešnost narodnoosvobodilnega boja je bilo tudi na Hrvatskem odločilno, da je komunistična partija tam predstavljala delavski razred kot družbeno moč, ki je bila edina sposobna utreti pot do reševanja narodnih ter vseh drugih družbenih in političnih problemov na tem prostoru. Zgodilo bi se sicer lahko, da KPH zaradi lastnih slabosti ne bi bila sposobna izpolniti te svoje naloge. Ne samo zato, ker je po krivdi hrvatskih meščanskih oblastnikov, ki so zaprte komuniste izročili ustašem, in tudi zaradi lastne nepripravljenosti že v začetku ostala brez velikega števila najsposobnejših tovarišev. Kot zdaj vemo, so bili tudi poskusi vmešavanja v politično zasnovo KPJ od zunaj,[343] vendar se je KPH kot del KPJ, ne glede na vse te zaplete, lotila organiziranja in razvijanja narodnoosvobodilnega boja in vstaje, to pa je bilo odločilno. V tem procesu se je okrepila in poglobila politika, s katero je KPH izpolnila svojo zgodovinsko nalogo.

KPJ (KPH) je v Hrvatski dvignila v vstajo tako Hrvate kot Srbe. To je storila tako, da je opozarjala na ustaško hudodelstvo. Razglas, ki ga je CK KPH januarja 1942 naslovil na hrvatski narod, je o tem navedel: »Hrvatsko so hudodelstva zločinca Pavelića in ustaškega režima spremenila v deželo divjih nacionalnih in verskih pregonov, deželo ječ in vešal. Da bi svojim gospodarjem iz Berlina in Rima olajšal vladanje na Balkanu, je Pavelić sprožil krvav in v zgodovini nesluten pogrom na Srbe. Tristo tisoč nedolžnih Srbov, mož, žena, starcev in otrok, tristo tisoč naših bratov, ki so stoletja živeli z nami na isti zemlji in umirali zanjo, je padlo kot žrtev podivjanih ustaških krvolokov, ki so obogateli z njihovim premoženjem. Tisoče in tisoče najboljših sinov hrvatskega naroda so pahnili v ječe, koncentracijska taborišča in odpeljali na morišča. V Hrvatski so odpravljene vse svoboščine, vse pravice njenih državljanov, v Hrvatski je uničena kultura, v Hrvatski divja danes najbolj mračno srednjeveško nasilje.«

S politiko boja za bratstvo in enotnost, »za Hrvatsko bratskih narodov« so komunisti dosegli, da se je tudi tisti odpor srbskih prebivalcev, ki je bil povezan s četniškim vplivom in s specifično politiko italijanskih okupatorjev, postopoma ločil od teh vplivov. Dosegli so, da so srbski prebivalci prvi postali steber protifašističnega narodnoosvobodilnega gibanja v Hrvatski. Uspelo jim je, da so hkrati pritegnili v ta boj ne samo hrvatsko delavstvo, temveč tudi pomemben del hrvatskih kmetov in drugih delovnih slojev, rešili so se tudi »samozadovoljstva (partizanov) z uspehi v srbskih krajih« in njihove nepripravljenosti »da bi se lotili pridobivanja Hrvatov za vstop v partizane«.

KPH je na podlagi uspehov svojega prejšnjega političnega dela na frontnih temeljih v letih pred okupacijo v vrstah HSS in Samostojne demokratske stranke prodirala med množice. Izkoriščala je protislovja v politiki Mačkovega vrha HSS, v začetku celo to, da se je Maček izogibal neposrednemu služenju okupatorju. Uspešno je razvijala vstajo na območjih pod italijansko okupacijo, kjer je ustaška politika odstopanja hrvatskega ozemlja italijanskemu fašizmu že v začetku kompromitirala samo NDH. Posebej pomembna je bila uveljavitev Zagreba kot trajnega iniciativnega in nezlomljivega vozlišča narodnoosvobodilnega gibanja v Hrvatski. Komunistična partija ter skupen boj Srbov in Hrvatov, ki ga je vse bolj uresničevala, sta v tistih okoliščinah preprečevala bratomorno vojno. KPH je s tem dokazala Srbom in Hrvatom, vsemu ljudstvu, »kdo ga povezuje in rešuje, kdo pa ga želi uničiti v bratomorni vojni«.[344] Že s tem pa tudi zavestno, se je začelo odločati tudi o trajnih elementih prihodnjega življenja, o pogojih in možnostih

obstoja jugoslovanske skupnosti. »Če ne bi bilo vstaje v Hrvatski, (če ne bi bilo) boja hrvatskega naroda proti okupatorjem in domačim izdajalcem, bi bilo Srbe težko prepričati o potrebnosti zbližanja s Hrvati, pa tudi o potrebnosti skupnega življenja z njimi sploh. Podobno velja tudi za Hrvate, ko gre za Srbe«. Takšna je bila po osvoboditvi ocena jugoslovanskega revolucionarnega vodstva, ki jo je takrat izrekel M. Djilas.[345]

Nedvomno sta se narodnoosvobodilna boja srbskega in hrvatskega naroda medsebojno spodbujala. To je ena od posebnosti jugoslovanskega narodnoosvobodilnega boja. Kot je vstaja leta 1941 v Srbiji spodbujala narodnoosvobodilno gibanje v vseh drugih deželah Jugoslavije, še posebej v Hrvatski, tako je tudi v prvih mesecih leta 1942, po umiku glavnine partizanskih sil iz Srbije, napredovanje narodnoosvobodilnega boja v Hrvatski ohrabrujoče delovalo na pričakovanja celotne jugoslovanske revolucije. Glede tega je zelo poučno preučevanje posledic prihoda srbskih in črnogorskih brigad na Hrvatsko avgusta 1942. Prihod je bil tako dokaz vojaške moči gibanja, kot tudi posledica kritičnega položaja v Srbiji in Črni gori. Srbom na Hrvatskem je pomenil predvsem potrditev narodnoosvobodilne narave partizanskega boja za Srbe same, kar jih je opogumljalo. Hrvatom pa je bil dokaz, da se srbski narod ne enači s četniki, ki po Titovih besedah »tlačijo vse Hrvate v ustaški koš in brusijo nož za pokol Hrvatov«.[346] Vse to je bil najmočnejši argument za odpravo famozne »inertnosti« hrvatskih kmečkih množic.

Seveda pa bi bila velika zmota, če bi sodili, da je ustaško hudodelstvo — za katero smo ugotovili, da ga ni mogoče vzročno povezovati z razmerami v kraljevski Jugoslaviji — izbrisalo dejstvo, da sta v tej predvojni Jugoslaviji res obstajala tako nacionalistična hegemonije »kamarile« kot mučno »reševanje« hrvatskega narodnega vprašanja.[347] To dvoje je obstajalo in je v zavesti hrvatskih množic zapustilo globoke sledi in težke politične posledice. Zato je mogel biti narodnoosvobodilni boj tudi na Hrvatskem samo boj za nove odnose, ne pa za obnavljanje sistema stare države. Šele s takšno politično vsebino se je NOG v Hrvatski »vtekalo v enoten tok revolucije«.[348]

Sredi (15.) februarja 1942 sta Edvard Kardelj in Ivo Lola Ribar sporočila Titu iz Zagreba, da vladata v NDH zmeda in nered in da je »stanje (NOG) v Hrvatski dosti bolj zaostalo in slabše kot v katerikoli deželi Jugoslavije«. Štirinajst dni pozneje (1. marca) je Kardelj sporočil, da je v Slavoniji 70 odstotkov partizanov Srbov; hrvatske vasi so sicer nenaklonjene in nezaupljive do režima, vendar so neaktivne. Hrvatski kmetje so premalo obveščeni o tem, kaj so četniki, kaj pa partizani. Propagandnega delovanja KPH tam ni bilo.[349]

Toda premaknilo se je. Že sredi leta 1942 je Tito v analizi rezultatov prvega leta narodnoosvobodilnega boja v Jugoslaviji glede Hrvatske ugotovil: »Zdaj se opaža v Hrvatski močan preobrat. Domala po vsej Hrvatski se ustanavljajo odredi iz hrvatskega prebivalstva. Narodnoosvobodilni boj v Hrvatski dobiva vedno večje razsežnosti in se postopoma spreminja v splošno ljudsko vstajo z velikimi upi na uspeh«.[350] Takšno oceno je potrdil poznejši razvoj.

Od jeseni 1942 so se nekateri posamezniki, ki so podpirali Mačka, začeli zaradi širjenja NOG zavzemati za odločnejšo kritiko ustaškega režima. Zaskrbljeni za politični vpliv HSS na vasi, ki je vse bolj pešal, ker se je proces političnega razslojevanja globoko zajedel v hrvatsko prebivalstvo, je v krogu te stranke nastala potreba po odmiku od

ustaškega režima. To je bilo pomembno sredstvo politične akcije posameznikov in skupin v HSS, nastale pa so tudi nove politične možnosti za širjenje NOG.

Zgodovinarji lahko zdaj ugotavljajo, da je vstaja od takrat pa do konca vojne v celoti naraščala, da od takrat »v Hrvatski osvobodilna vojna in boj nista doživela hujšega poraza, ki bi vojaško in moralno-politično vplival na razpoloženje ljudstva«.[351]

Da je takšna ugotovitev možna, je še toliko pomembnejše, ker vemo, da so bili ravno v vodstvu KPH hudi problemi. Najprej v zvezi z aretacijo sekretarja CK KPH Andrije Hebranga marca 1942, potem pa tudi z njegovo vrnitvijo konec septembra 1942, pa tudi v zvezi z njegovim opravljanjem te funkcije do oktobra 1944, ko je bil odstavljen. Čeprav je delal za sovražnika, mu ni uspelo uničiti gibanja, niti mu ga ni uspelo zavreti, čeprav mu je povzročil veliko škodo.

Že poleti 1942 se je rodila ideja o ustanovitvi deželnega političnega predstavništva narodnoosvobodilnega gibanja. Konec tega leta pa je bilo ocenjeno, da so že nastali pogoji za uresničenje take zamisli.[352] Seveda je na tako ugoden razvoj vplival tudi razvoj v neposredni soseščini: navzočnost vrhovnega štaba in njegovih sil v zahodni Bosni, obširna svobodna ozemlja, »Bihaška republika« in ustanovitev AVNOJ. NOG na Hrvatskem je imelo oporo tudi na drugi strani, v stabilnem razvoju narodnoosvobodilnega boja v Sloveniji. V marcu 1943 je bil ustanovljen iniciativni odbor za sklic ZAVNOH (Zemaljsko antifašističko veće narodnog oslobodjenja Hrvatske). Hkrati je bila obnovljena tudi pobuda za ustanovitev Narodnoosvobodilne fronte Hrvatske in v zvezi s tem so bili doseženi lepi uspehi.

V frontni politiki je že dalj časa obstajal problem taktike v odnosu do HSS, pravzaprav na eni strani do njenih članov, na drugi strani pa do raznih tokov, tako med političnimi aktivisti, kot v samem vodstvu stranke. Pri tem so se pokazale razlike med taktiko, ki jo je priporočal CK KPJ, in med usmeritvijo Hebranga, ki je bil zagovornik nediferenciranega zaostrenega postopanja. Po kapitulaciji Italije, ki je bila povezana z največjim razmahom vstaje v Dalmaciji, Hrvatskem primorju, Gorskem Kotaru, posebej pa v Istri, se je gibanje okrepilo tudi na območjih severno od Save. V tistem času so še obstajala četniška območja na Hrvatskem (okolica Dubrovnika, Kninska krajina in južna Lika, del Hrvatskega primorja), vendar so bili četniki prisiljeni zateči se pod nemško zaščito in se s tem še bolj kompromitirati. Močno se je razširila tudi struktura ljudske oblasti (število narodnoosvobodilnih odborov se je povečalo od 1600, kolikor jih je bilo konec leta 1942, na 4600 konec leta 1943). Povečala se je vojaška moč gibanja (od 25.000 borcev konec leta 1942 na 100.000 konec leta 1943). Razslojevanje HSS se je širilo in segalo je vse bolj proti vrhu stranke. V času drugega zasedanja ZAVNOH v oktobru 1943 so ti procesi narasli do prelomnice, ko se je NOG priključilo večje število nekdanjih funkcionarjev HSS in je bil v okviru ZAVNOH ustanovljen izvršni odbor HSS. Izrekli so se za narodnoosvobodilni boj, ki se je pod vodstvom komunistov razvijal že od leta 1941. Obsodili so vse člane HSS, ne glede na njihov (visok) položaj, ki so sodelovali z okupatorji, ustaši, četniki in drugimi domačimi izdajalci. S tem, ko so poudarjali, da so NOV Jugoslavije, ZAVNOH in AVNOJ »edina borbena predstavništva hrvatskega in drugih narodov Jugoslavije«, so se ločili tudi od tistih, ki so v pobegli t.i. jugoslovanski vladi, podpirali domače kolaboracioniste. Že julija 1943 je začel izhajati »Slobodni dom«, glasilo »hrvatske kmečke politike«.

Po tem so se narodnoosvobodilni fronti v večjem številu priključili tudi ugledni ljudje iz Samostalne demokratske stranke. V septembru 1943 je začela izhajati »Srpska riječ«, ki je kmalu postala tudi glasilo Srbskega kluba odposlancev ZAVNOH, ustanovljenega januarja 1944 v Otočcu. Klub je poudaril narodni pomen KPJ za Srbe v Hrvatski kot sile, ki je pokazala rešilno pot. Za svojo nalogo si je klub zadal: pravilno zastopanost interesov srbskega naroda v Hrvatski, krepitev enotnosti srbskega naroda proti okupatorjem, vsem izdajalcem, begunski vladi in kralju, utrjevanje bratstva in enotnosti srbskega in hrvatskega naroda.

Glavna politična vez med sicer skladnimi interesi svobodnega življenja hrvatskega naroda in Srbov v Hrvatski je bila KPJ (KPH), ki jo je njena uspešna narodnoosvobodilna in revolucionarna dejavnost dejansko povzdignila na položaj nove vodilne sile v družbi.

V oktobru 1943 je lahko ZAVNOH že zrelo in avtoritativno predstavljal dejanski obstoj nove svobodne Hrvatske oziroma samoodločbe hrvatskega naroda in srbskega naroda v Hrvatski, pa tudi federativno razmerje Hrvatske do vseh drugih narodov Jugoslavije. Sklepom AVNOJ konec novembra 1943 je bila tako s strani Hrvatske zares na široko odprta pot. Enako lahko rečemo, da je bila s te, za srbski narod nasploh najbolj občutljive strani, utrta pot za narodno samoodločbo same Srbije.

Bosna in Hercegovina

Bosno in Hercegovino so zasedli nemški in italijanski okupatorji, vendar so hkrati omogočili ustaški NDH, da ju je še svojevrstno dodatno okupirala, kar je še bolj zapletlo medsebojne nacionalne odnose na tem prostoru. Ustaškemu hudodelstvu (»akciji čiščenja Srbov in Židov«) so se neposredno uprli prizadeti srbski prebivalci. Četniška akcija pa je ta spontani odpor spreminjala v maščevalno in nacionalistično vojno proti Hrvatom in Muslimanom, sočasno in pozneje vse bolj pa tudi v akcijo za uničenje partizanskega narodnoosvobodilnega gibanja.[353]

KPJ je v Bosni in Hercegovini naletela na skrajno kompleksen položaj, obvladala (čeprav ne enakomerno) pa ga je lahko predvsem zaradi svojega razrednega stališča. Čeprav so nacionalizmi, ki so jih fašistični okupatorji s svojo politiko, ustaši s svojim hudodelstvom in četniki s totalno maščevalnostjo prignali do vrhunca, sprva odrivali razredno diferenciacijo znotraj posameznih nacionalnih delov ob stran in ovirali delavsko interesno povezovanje čez meje narodne ločenosti — je komunistični partiji njena razredna narava vendarle omogočila, da je odigrala vlogo, ki je presegla tisto, kar bi sicer mogli pričakovati glede na maloštevilnost delavskega razreda, pa tudi njenih članov.

KPJ je bila kot delavska stranka edina politična sila, ki je združevala pripadnike vseh narodov Bosne in Hercegovine. Zato njen poziv v oboroženi boj proti okupatorjem in ustašem ni bil za nikogar nacionalistično obarvan; edino ona je imela realen odgovor na usodno vprašanje: kako narodom v Bosni in Hercegovini zagotoviti svobodno prihodnost.

V skladu z načelom, naj narodi Bosne in Hercegovine sami odločajo o sebi in svoji deželi, je bil ustanovljen Glavni štab partizanskih čet za vso Bosno in Hercegovino. Vloga bosansko-hercegovske deželne celote je imela dva pomena. To je zgodovinsko območje, katerega prebivalci imajo, kljub različni narodni in verski pripadnosti, veliko skupnih

nazorov in navad, v njih je živa tudi zavest o njihovi skupni posebnosti. Dva narodna dela tega prebivalstva, srbski in hrvatski, sta se od nekdaj upirala namenom, da bi jih kot živi inventar in kos zemlje dodelili temu ali onemu matičnemu narodu in ju podredili njegovi centralistični oblasti. Pri tretjem narodnem delu, pri Muslimanih pa je živela zavest o neločljivi povezanosti njihove usode z ohranitvijo ozemeljske celote Bosne in Hercegovine. Skupen je bil vsem trem, ne glede na različnost motivov, interes za celovito odločanje o njihovi deželi. Po drugi strani pa sta bili Bosna in Hercegovina območje zelo tesnega povezovanja njunega narodnoosvobodilnega gibanja z narodnoosvobodilnim gibanjem sosednjih območij, vseh, ki jih obkrožajo. Bosna in Hercegovina sta si hkrati prizadevali tako za svojo samobitnost kot za življenjsko povezanost s sosednjimi deželami. Bili sta podobni vozlu, ki povezuje vzhod z zahodom, ki pa mu je bila lastna individualnost pogoj za sposobnost za tako povezovanje. Kadar se takšna individualnost izgubi, se bosansko hercegovsko območje spremeni v jabolko razdora, kot se je to v preteklosti tudi dogajalo.

Toda v Bosni in Hercegovini so bili še drugačni vozli, ki jih je moralo narodnoosvobodilno gibanje razplesti, ne pa jih ohraniti. Na eni strani ustaško hudodelstvo, ki je kompromitiralo in paraliziralo velik del Hrvatov, pa tudi Muslimanov, v odnosu do oboroženega partizanskega boja. To je dejstvo, kajti leta 1942 se je težišče četniške akcije prestavilo iz Srbije v Bosno in Hercegovino, pa je tako ta dežela postala središče bitke za novo Jugoslavijo.

»Ni mogoče zanikati dejstva — je zapisal Enver Redžić v zvezi z zločini Pavelićevih ustašev v Bosni in Hercegovini — da so fašistični okupatorji v prvih mesecih okupacije, bolj z rokami svojih domačih petokolonskih zaveznikov kot z lastnimi, prelili v pokolih nedolžnega ljudstva več krvi in uničili neprimerno več njihovih življenj, kot je to ljudstvo dalo žrtev med vso narodnoosvobodilno vojno.«[354]

S protifašistično narodnoosvobodilno vstajo v smislu skupnega boja vseh domoljubov, ne glede na različno narodno, versko in politično pripadnost, je KPJ v Bosni in Hercegovini posegla v oborožen spopad, ki so ga bili izzvali ustaši s svojimi zločini in se je razvijal v vojno med srbskimi in hrvatskimi ter muslimanskimi državljani razbite in okupirane Jugoslavije, se pravi v državljansko vojno *sui generis*. Zato je bilo načelo skupnosti vseh narodov v Bosni in Hercegovini v narodnoosvobodilnem boju ter njihovo bratstvo in enotnost v orožju, od začetka pa do konca, temeljni način osvobodilnega in revolucionarnega delovanja. Takšen poseg KPJ v to državljansko vojno dokazuje, kako neutemeljene so bile obtožbe reakcije, »da komunisti ne mislimo na narodno osvoboditev, temveč na to, kako se bomo dokopali do oblasti« (Titove besede v pismu Kardelju 16. novembra 1942). Ta poseg spodbija tudi podobne razlage njihovih namenov, na kakršne naletimo v našem današnjem »nekritičnem« zgodovinopisju (»da je imela vojno za primerno vzdušje za uresničenje razrednega cilja«).

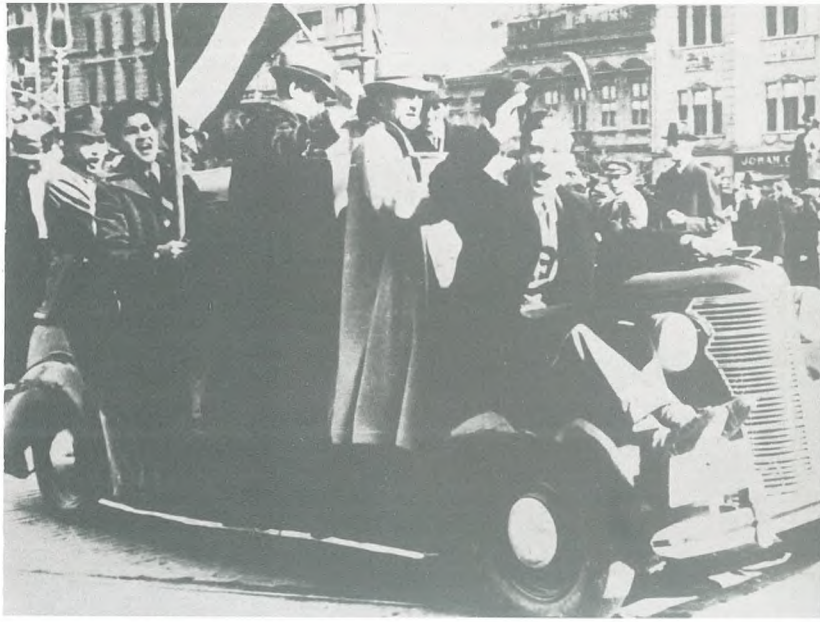
V Bosni in Hercegovini je bilo razvijanje narodnoosvobodilnega boja vseh narodov edina pot do bratstva in enotnosti, edino zares humano delovanje. To »ni bilo samo geslo, temveč je bilo za vse narode več kot nujno«.[355] Nobena meščanska stranka, ne glede na narodno pripadnost svojih članov, se v Bosni in Hercegovini ni odzvala pozivu k sodelovanju k vstaji. Tega ni mogoče razložiti samo s tem, da je bilo delovanje KPJ v Bosni in Hercegovini do leta 1939 pretežno ozko razredno. Frontna širina je bila tam zares skromna, čeprav poznamo tudi

tako pomembne primere, kot je bila izjava bosensko-hercegovske mladine o avtonomiji leta 1939. Toda največja nevarnost je bila v spletu treh krvavih fašističnih nacionalizmov. Proti temu KPJ leta 1941 in pozneje ni nastopala samo s pozivom k bratstvu in enotnosti. Morda bolj kot v drugih deželah Jugoslavije je tudi poudarjala skupne razredne cilje. Odločilno pa je bilo vendarle delovanje za vstajo v vsakem od narodnih delov Bosne in Hercegovine. To delovanje je bilo v vsakem narodu drugačno.

Temeljna politična bitka pri Hrvatih je bila podobna kot v sami Hrvatski in tudi dinamika uspešnosti je bila podobna. V versko heterogeni Bosni in Hercegovini pa je bila poleg ločevanja v vrstah privržencev HSS še posebej aktualna bitka proti velikohrvatskemu klerikalizmu, ki se je leta 1941 neposredno vključil v ustaški režim. Hrvatske množice so že veliko prej, preden so se začele množično vključevati v partizansko gibanje, začele odklanjati NDH, izogibale so se novačenju v domobrane.

Med Muslimani so buržoazni in verski vrhovi že kmalu pokazali, da NDH ne sprejemajo brez pridržkov, in da nasprotujejo tudi ustaškemu genocidu, ki je povzročal hudo vznemirjenje med muslimanskim prebivalstvom. Različne oblike naklonjenosti režima NDH Muslimanom, predvsem pa udeležba ustašev Muslimanov v pokolih Srbov po vsej Bosni in Hercegovini, so vzbujale negodovanje muslimanskega prebivalstva in vse večjo zaskrbljenost za lastno varnost. Kako ohraniti življenje, to je postajala temeljna skrb v najširših razsežnostih, vse bolj očiten je postajal strah pred maščevanjem. Četniški pokoli muslimanskega prebivalstva, ki so sledili, so dajali tej bojazni vso težo. V takšnem razpoloženju je dobila posebno mesto akcija pisanja »muslimanskih resolucij« v zadnjih mesecih leta 1941. Podpisniki teh resolucij so bili predstavniki muslimanskih organizacij, ugledne osebnosti takratnega muslimanskega javnega življenja. Akcijo so začeli muslimanski duhovniki. Resolucije so odkrito obsojale zločine nad Srbi. Podpisniki so se omejevali od tistih Muslimanov, ki so sodelovali pri teh zločinih. Zahtevali so zaščito življenj in premoženja vseh ljudi, ne glede na vero. Nastopili so proti poskusom, da bi krivdo za dejanja posameznih Muslimanov pripisali kar vsemu muslimanskemu prebivalstvu. Zahtevali so kaznovanje zločincev. Pokrajinski komite KPJ za Bosno in Hercegovino je v razglasu konec leta 1941 v zvezi z »muslimanskimi resolucijami« poudaril, da se morajo Muslimani aktivno pridružiti NOG: »Za zločine in grehe muslimanskih izrodkov, ki so se prodali ustašem, plačuje tudi nedolžno muslimansko prebivalstvo. Kljub vsem prizadevanjem ljudi, ki vedo, da zaradi izrodkov in njihovih zločinov ni kriv vsak Musliman, bo žrtev vsak dan več, če bodo pošteni Muslimani še naprej križemrok opazovali boj, ki se vse bolj širi, ali pa se zadovoljevali s pisanjem resolucij.«[356]

Toda politični in verski vrhovi Muslimanov so zavirali vstopanje muslimanskih množic v narodnoosvobodilno gibanje. To so počeli večidel tako, da so se zavzemali za avtonomijo Bosne in Hercegovine v okviru Hitlerjevega »novega reda«. KPJ pa je nadaljevala bitko za nadaljnjo diferenciacijo v sicer po tradiciji razredno enotnem muslimanskem narodnem gibanju. Argumente za takšen boj je nahajala v stališču o posebnosti in enakopravnosti Bosne in Hercegovine v novi federativni skupnosti svobodnih narodov Jugoslavije. V zvezi s tem je posebej pomembno, da je imela Muslimane za nacionalni del Bosne in Hercegovine, enak srbskemu in hrvatskemu delu. V bojnem doživetju so izhlapela vsa teoretična razhajanja o narodnosti Muslimanov, izrečena še na peti

Demonstracije proti pristopu k trojnemu paktu 27. marca 1941 v Beogradu

Ribnikarjeva hiša v Beogradu, kjer so člani politbiroja CK KPJ 4. julija sprejeli sklep o začetku oborožene vstaje

Skupina prvoborcev in organizatorjev vstaje leta 1941 v Črni gori

Del poročila o majskem posvetovanju KPJ 1941 v Zagrebu, objavljen v Proleterju

Mussolinijem i Hitlerom, jer to nije nikakva nezavisna država Hrvatska, nego obična italijanska kolonija, zajedno pljačke njemačkih i italijanskih imperijalističkih grabežnika. Protiv takve „nezavisne" države Hrvatske nismo samo mi, već i sve što hrvatskog naroda.

Pred Komunističkom partijom Hrvatske stoji velika i časna zadaća da organizuje i vodi najširu borbu protiv raspirivanja nacionalne mržnje između Srba i Hrvata i Slovenaca, da radi između braće i složi hrvatskog i srpskog naroda, da ujedinjuje te narode u borbi protiv okupatora i svih uzurpatora koji danas krvavo tlače i ugnjetavaju ne samo srpski, nego i hrvatski narod. Pred Komunističkom partijom Hrvatske stoji velika i neodložna zadaća da organizuje široke mase radnika i seljaka u borbi za istinsku nezavisnost hrvatskog naroda, protiv svih uzurpatora okupatora, za bratstvo naroda. Vodeći borbu hrvatskog naroda protiv osvajača i njihovih slugu komunisti Hrvatske treba da budu ona spona koja će povezivati borbu hrvatskog naroda sa borbom ostalih ugnjetenih naroda Jugoslavije za njihovo oslobođenje.

O ulozi srpske vladajuće klike mi smo već govorili ali je potrebno da se još osvrnemo na prilike u Srbiji, jer narod u Srbiji najviše trpi od zločinačke politike koju je 22 godine provodila ova kapitalistička klika. Zbog te politike srpski narod opet proživljava svoju golgotu, opet njegovu zemlju okupatorska čizma gazi, opet mora da podnosi ponižavanja i stradanja. Ali srpski narod, koji toliko puta kroz istoriju vodio herojsku borbu za svoje oslobođenje znače i ovaj put izvojevati svoju slobodu i nezavisnost, ali slobodu za sebe a ne za one kapitalističke hrutove koji su krivi za današnju njegovu tragediju. Vodeći borbu protiv okupatora srpski će narod moći da vodi isto tako odlučnu borbu protiv izdajica srpskog naroda, koji su noću okupatora i protiv volje naroda zauzeli ratne položaje na vlasti i sada se spremaju da na štetu namagnu volju njemačkih osvajača, da pogaze osvajačka proganjaju najbolje sinove srpskog naroda i do kosilja ugnjetavaju srpski narod.

Komunisti Srbije imaju pred sobom veliku i odlučnu zadaću: da okupljaju srpski narod za borbu protiv imperijalističkih osvajača, da se stave na čelo oslobodilačke nacionalne borbe srpskog naroda, da dadu narodu jasnu perspektivu njegove borbe, da raskrinkavaju pred narodom svu tu prljavu kapitalističku kliku koja je krivac za otvaranje tragedije srpskog naroda. Kada mi govorimo o oslobodilačkoj borbi, onda pri tome mislimo i na svakodnevnu borbu da bi se olakšao položaj naroda, da se podigne duh i vjera naroda u bolju i sretniju budućnost. Mi podrazumijevamo odbranu svakodnevnih potreba naroda, organizaciju i pronalaženje načina i puteva da osvojatelji ne mogu da grabe koliko hoće i da se izvlače iz zahvata naši narodi.

I u Vojvodini bjesni teror okupatora. I ovde se sviepo progoni srpski živalj. I ovde ovdje okupatori nastoje čim više raspiriti nacionalnu mržnju i među brojnim nacionalnostima. Mađarski i njemački osvajači huškaju domaće stanovništvo mađarske i njemačke narodnosti protiv Srba i drugih nacionalnih manjina. Posledica toga bila su nečuvena zločinstva prema srpskom stanovništvu. Zulume bivših velikosrpskih zbira sada izvršila nečuvano srpsko stanovništvo, Komunisti, Vojvodine imaju tu veliku zadaću da suzbijaju sjanje nacionalne mržnje, da raskrinkavaju pred narodima Vojvodine okupatorske nasilnike kao neprijatelje radnog naroda svih nacionalnosti. Komunisti Vojvodine imaju tu veliku zadaću da rade na okupljanju svih narodnosti u bordi protiv sila što ga je proizvodio rat i okupacija, za bratstvo među narodima Vojvodine, da vode zajedničku borbu protiv imperijalističkih nasilnika i okupatora, za bratski sporazum i ravnopravnost naroda Vojvodine, za istinsko rješenje nacionalnog pitanja putem slobodnog opredjeljenja naroda.

Makedonija je takođe doživjela tu nesreću da je dijele međusobno nekoliko osvajača. Ispod velikosrpskog ugnjetavanja ona je dospjela pod bugarski, a djelimično pod talijanski jaram. Bugarske reakcionarna kapitalistička klika radi isto ono što je radila i velikosrpska sa makedonskim narodom. I bugarski osvajači ne priznaju pravo makedonskog naroda, i oni ga progone i svim silama rade na njegovom odnarođivanju. Svuđe u Makedoniji se uvodi bugarski jezik. Bugarski osvajači pljačkaju makedonski narod isto tako kao što to rade njemački i italijanski imperijalistički grabežljivci. Zadatak makedonskih komunista je da okuplja nerodne mase u borbu protiv nasilnog prisajedinjenja i ropstva Makedonija; a za slobodno fašističko opredjeljenje makedonskog naroda, a za njegovu nacionalnu nezavisnost i slobodu.

Zadaća crnogorskih komunista jeste da mobiliše crnogorski narod protiv italijanskih okupatora, da vode borbu protiv nekakvih ustaških i sličnih izdajnika, da vode borbu protiv federalista kao agenta talijanskih imperijalista, da vode borbu protiv pljačkanja siromašnog crnogorskog naroda, a za preduzimanje najhitnijih mjera za obezbjeđenje naroda najnužnijim sredstvima za život, za obnavljanje radnih masa Crne Gore od prijetećeg gladi.

Dalmacija je ne samo opljačkana i okupirana, ona je već raspačana i izdana i prodana od izdajnika hrvatskog naroda i z. ustaša ili frankovaca na čelu sa zloglasnim Pavelićem. Dalmatinski narod proživljava teške časove on je ne samo poroblјen već i prijeti strašna glad, jer je otcijepljen od Hrvatske i područja od kuda se snabdijevao hranom, jer je izložen more i slobu ribarenja jako živi na moru. Nezasiti italijanski imperijalisti nastojece da isko-

Bolgarski cesar Boris je leta 1941 prišel v okupirano Skopje

Obvestilo notranjega ministrstva ustaške NDH o usmrtitvi hrvaških domoljubov

)GLA

)ana 4. VII. 1941. izvučen je mrtav i iznal
bare Petruševačke šume kraj Radničk
stveni činovnik LJUDEVIT TILJAK 37 g
rodom iz Gračaca. Provedenim izvidima
je, da je taj zločin djelo komunističkih a

ao duhovni začetnici tog zločina predani su

IDAR ADŽIJA, 30 god. star. [illegible], rodom iz Hrvatsa, kotar
PRICA, prof. 41 god. star. pravo[illegible]vne vjere, rodom iz Hidza, k
KUHN, odvjetnik, 38 god. star. [illegible]ov, rodom iz Slav. Broda.
IR RICHTMAN, inzenjer i profes[illegible], 39 god. star. zidov, rodom
IVAN inzinjer, 32 god. star. zido[illegible], rodom iz Hrastovca, kotar
ROSENZWEIG, apsolvent agrono[illegible]je, 27 god. star. zidov, rodom
BERGMAN, privatni cinovnik, 39[illegible]god. star. zidov, rodom iz Vi
SIGISMUND, bankovni cinovnik, 3[illegible]god. star. zidov, rodom iz Na
KERŠOVANI, novinar, 39 god. [illegible]tar. starokatolik, rodom iz
NOGORAC, 40 god. star. licilac, pr[illegible]voslavne vjere, rodom iz Polar

pokretnog prijekog suda, ko[illegible]i je svu desetoricu osud

Osuda nad njima izvršena je dne 9.
ljanjem.

agreb, 10. VII. 1941.

OSVOBODILNA FRONTA

OSREDNJI ORGAN OSVOBODILNE FRONTE SLOVENSKEGA NARODA

Leto II Št. 1 — V začetku januarja 1942 — Cena 1 L. 30 pf

Novoletna poslanica Osvobodilne fronte slovenskega naroda

Leto 1941 — leto najhujše sramote je zatonilo. Pred nami je novo leto, leto bodočnosti našega narodnega vstajenja, leto na-e popolne narodne in človeške osvobodilve.

Dve besedi sta, ki izražata dandanes vso dolžnost slovenskega zavednega Slovenca in ki ju moramo v novem letu še jasneje čutiti in še odločneje uresničevati v dejanju ko doslej.

Prva beseda je — borba.

V borbi, v neizprosni oboroženi borbi proti fašističnim sužnjikom je podjarmljene evropske narode edino mogoče do bo prišlo leto 1942 leto direktive. Zarja svobode, ki tako daleč reli z vzhodnega bojišča, nas ne sme zaziblati v pasivno pričakovanje, da bo prišla svoboda samo na ruskih in zavezniških bajonetih. Z lastnimi silami rušiti fašizem, ki se podira, z lastnimi silami in v sovražnikovem zaledju pospešiti, da sovjetski in drugi zavezniški bajoneti čim prej posekajo ave fašističnim kačam — to in samo to je pravi ti v novo leto pripravljen in odločen zmagovito dobojevati težki svobodilni boj.

Druga beseda, ki ta prve vso mujo vire, je enotnost.

Enotnost vseh borbenih moči je ej ko prej pogoj za uspešno borbo. odpuščljivo bi grešil nad slovenskim arodom, kdor bi prišel sedaj, ko je ovenska narodna enotnost v slovenskih narodnih množicah dosežena dejstvo, izpodkopaval to najvišjo nacionalno dobrino naših teških in usodnih ri. Pred slovenskim narodom je še da, a trajen postuj in hudih prehodnej polna pot. Naši narodni sovražniki se že polo nočejo. Lo enotnost mo Slovenci slomili njihov jarem.

Vsakdo lahko vidi, da je enotnost venskega naroda danes intevetna Osvobodilne fronte slovenskega naroda. Kdor med Slovenci tega noče ali pa ne more razumeti, ta je bodisi vražnik budisi brodolomec, ki je ubil zdravo orientacijo.

Ta za res „Bela garda" iz dneve v n dokazuje, da je vulgarna sovražkova agentura, ki goji v svoji sredi stopovce in ovrovce, varuje in zagorje narodne izdajalce in demanciale celo v svojih „vodonskih" publikacijah proti OF uporablja italijansko terminologijo.

Neizvzeti, nepotrebni in brezplodni poskus, oblikovati „narodno neopredeljeno sredino", se ponavlja v vsaki krizi, ker je v resnici konkreten — moral. Nekaterim ljudem je pač primanjkovalo notranje moči, da bi lastna spoznanja spremenili v lastna dejanja in se zlili v eno z zavrtim vseslovenskim gibanjem. Zaradi take svoje notranje nemoči so se zatekli v „sredinske" poskuse. Umetno oblikovati „sredino", to se pravi, zakrajati narodno enotnost vidaj, ko je enotnost najvišja zapovrek, pa je vsekakor prizadevanje, ki ni v skladu z osnovnimi narodnimi potrebami. Niti čudnega, če so gospodje iz „sredine" ostali generali brez vojske.

Izmed klavernih ruševin naše sedanje politične preteklosti se v novo leto dvigata obrabreni in aktivistični slovenski narod ter njegova Osvobodilna fronta. Zunanji in notranji sovražniki slovenskega naroda so zaman pričakovali, da bo diskusija o perečih vprašanjih, ki jih je bilo treba rešiti in rešili, razgnala Osvobodilno fronto na vse vetrove. Plod te diskusije sta obe novoletni izjavi, ki dokazujeta, da se je slovenska narodna enotnost le še globila.

V borbenem pohodu gre OF v novo leto, v leto, ko bo slovenski narod o svoji usodi odločil sam in ko bodo njegove večne zdrave ljudske sile ducnje svojo narodno in človeško osvobojtev.

Izjava

Osvobodilna fronta slovenskega naroda proglaša, da neomajno vztraja na načelnih osnovnih točkah, sprejetih na II. plenarni seji SNOO, ki so glasu:

1. Proti okupatorjem je treba vršiti neizprosno oboroženo akcijo.

2. Ta akcija predstavlja izhodišče za osvobojtev in združitev vseh Slovencev.

3. Stoječ na stališču suverene in usodne skupnosti jugoslovanskih narodov ne priznava Osvobodilna fronta razkosanja Jugoslavije in dobrega z vsemi silami za slogo in enotnost njenih narodov. Hkrati strmi k povezanosti slovanskih narodov pod vodstvom velikega ruskega naroda na temelju pravice slobernega naroda do samoodločbe.

4. Z osvobodilno akcijo in aktivizacijo slovenskih množic preobličuje OF slovenski narodni značaj. Slovenske ljudske množice, ki se borijo za svojo narodno in človeške pravice, ustvarjajo nov lik aktivnega slovenstva.

5. Vse skupine, ki sodelujejo v OF, so se obvezale, da bodo izjalno v medsebojnih odnosih.

6. Po narodni osvoboditvi prevzame na slovenskem ozemlju oblast Osvobodilna fronta slovenskega naroda kot celota.

7. Po narodni osvoboditvi uveda Osvobodilna fronta dosledno ljudsko demokracijo. Vse vprašanja, ki prerastejo okvir narodne osvobodilve, so bodo reševala na dosledni ljudski demokratičnf način.

Glede na slovenske narodne potrebe in glede na dejstvo, da se bliža čas naše narodne osvobodilve, dodaja OF slovenskega naroda svojim temeljnim točkam še naslednji dve točki:

8. V skladu s slovenskimi izjavami Churchilla, Roosevelta in Stalina bo po svoji narodni osvoboditvi o notranji ureditvi Združene Slovenije in o svojih zunanjih odnosih odločil slovenski narod sam. OF bo to ohranitev pravice slovenskega naroda svobodno živ ljenja in hranila z vsemi sredstvi.

9. Narodna vojska na slovenskem ozemlju raste iz Slovenskih narodno-osvobodilnih partizanskih čet in Narodne zaščite, kamor se postavljajo vsi zavedni Slovenci.

Novo leto 1942.

Izvršni odbor OF;
Politični odbor OF; SNOO

Prva stran glasila OF z novoletno poslanico in devetimi temeljnimi točkami Osvobodilne fronte konec leta 1941

Prebivalci Čačka leta 1941 protestirajo po napadu četnikov na partizane in proti bratomorni vojni

državni konferenci KPJ. Odpravljena so bila z njihovim popolnim političnim priznanjem. To se je še posebej pokazalo v izjavah ZAVNOBiH. Dejstvo, da ta stališča takrat niso bila v celoti sprejeta tudi v dokumente AVNOJ, še ni preveč motilo. Ni še postalo očitno, da to že napoveduje možnost poznejšega, povojnega revizionističnega obnavljanja zanikanja te narodnosti, da to že napoveduje obnavljanje stališča, da se morajo Muslimani »odločiti« za srbsko ali hrvatsko narodnost. To stališče se je po osvoboditvi resnično obnovilo.[357] Velikega pomena je bila tudi ustanovitev muslimanskih partizanskih enot že v jeseni 1941, njihov poznejši razmah, zlasti po razbitju četnikov na Neretvi, in množično prehajanje Muslimanov na partizansko stran.

Največji problem, ki opredeljuje tudi vse druge procese v Bosni in Hercegovini, je bil boj, ki naj prepreči maščevalno nacionalistično usmeritev proti Hrvatom in Muslimanom. Ta maščevalna akcija je bila že od začetka usmerjena proti narodnoosvobodilnem gibanju, v katerem so bili, zaradi svoje iniciativnosti in pripravljenosti na žrtve, vodilna sila komunisti. KPJ je z doslednim razvijanjem narodnoosvobodilnega boja opravljala v Bosni in Hercegovini težavno nalogo, da »pravično maščevanje Srbov usmeri na pravo pot«.[358] Zato je tam leta 1941 kratek čas obstajalo tudi svojevrstno sodelovanje partizanov z vstajniki pod četniškim vplivom. Že v začetku leta 1942 je Vrhovni štab omogočal poleg partizanske tudi ustanavljanje prostovoljske vojske v sestavi NOVJ in POJ. S prihodom operativne glavnine Vrhovnega štaba se je pospešila diferenciacija med Srbi, kajti kolaboracija četnikov je postajala vse očitnejša. Toda začasna plima četniškega vpliva je bila dejstvo. Pri tem je treba vedeti, da si je bilo, na primer v vzhodni Bosni, mogoče četniški vpliv razložiti tudi z agrarno prenaseljenostjo, da so tam nacionalistični spopad izrabili tudi kot obliko nasilnega prilaščanja zemlje.[359]

»Iracionalno trmo«, ki jo nekateri naši zgodovinarji pripisujejo srbskemu narodu kot črto njegovega narodnega značaja, je bilo mogoče z napori narodnoosvobodilnega gibanja spremeniti v boj proti vsem fašistom, okupatorskim in domačim, za vsestransko narodno osvoboditev. Posebej jo je bilo mogoče preusmeriti tudi proti tistim mračnjaškim protipartizanskim silam srbske buržoazije, ki so hotele to trmo uporabiti zase in proti vsem drugim, kar je pravzaprav pomenilo proti demokratični svobodi samega srbskega naroda. Tako se je pokazalo, da je bila ta trma povsem racionalna kategorija človekovega družbenega ravnanja, da njen učinek (smer delovanja) ni bil odvisen od nikakršnih prirojenih lastnosti, temveč od razredne narave tiste politične moči, ki jo je vključevala v svoje delovanje.

V prvi jugoslovanski državi so Bosni in Hercegovini vladali režimi, ki so dejansko uresničevali velikosrbsko zamisel priključitve teh dežel. V aprilu 1941 so okupatorji prek fašističnih ustaških teroristov, krvnikov, uveljavili velikohrvatsko zamisel v svojem okupacijskem sistemu. Aktivisti narodnoosvobodilnega gibanja so si, kot svojo najbolj neposredno nalogo, prizadevali preprečiti v Bosni in Hercegovini bratomorno vojno. Pri tem pa se niso omejevali samo na poudarjanje tega, kako potreben je skupen boj vseh narodov proti okupatorjem in ustašem ter vsem okupatorskim pomagačem. Utrjevali so tudi prepričanje, da narodnoosvobodilni boj izključuje vrnitev starih režimov. S tem so tudi uspevali. Takšni argumenti so bili še posebej pomembni za dele srbskega naroda v Bosni in Hercegovini ter v Hrvatski. Komunisti ustaških zločinov niso »razlagali« z nobenimi »razlogi« zunaj ustaštva. Opozarjali pa so, koliko so bili stari režimi krivi propada države, s tem pa tudi

tistega, kar se je po tem propadu zgodilo. V tem smislu je Moša Pijade decembra 1942 zapisal: »Najstrašneje in najbolj krvavo je posledice velikosrbske zatiralne politike plačal prav srbski narod.«[360]

Zavedati se je treba, da so po razpadu kraljevske Jugoslavije najbolj trpeli deli srbskega naroda zunaj Srbije, ki so bili najmanj udeleženi v hegemonistični oblasti, ker je ta največ dala predvsem vladajoči buržoazni kamarili v sami Srbiji. Prav ti deli pa so zdaj morali največ plačati za tuje dobičke. Že med nastajanjem Seljačke demokratske koalicije so Srbi v Hrvatski, pa tudi v Bosni in Hercgovini, spoznali, da sami prav tako kot njihovi hrvatski in muslimanski sosedje plačujejo davek centralizmu. Ni mogoče, da tudi po okupaciji niso čutili, da so se spet predvsem nanje zgrnile posledice tujih grehov. Ta občutek je moral pripomoči dejstvu, na katero moramo v naši zgodovini še posebej opozoriti. Gre namreč za to, da so se četniškemu gibanju in njegovemu nacionalistično maščevalnemu in hegemonističnemu programu najbolj upirala območja, kjer so živeli ločeni deli srbskega naroda. V tem smislu je prav simboličen pohod pete krajiške divizije v Srbijo za njeno osvobajanje. To je bil tudi obračun delov srbstva, ki so bili nekoč zaradi hegemonizma brezobzirno izpostavljeni, z nosilci starega sistema, razdiralnega za vso skupnost in za sam srbski narod.

Težko je v zadostni meri oceniti še drugo posebnost NOB v Bosni in Hercegovini. Zaradi spleta vojaškega dogajanja, predvsem pa zaradi lastne bojne pripravljenosti, nista bili Bosna in Hercegovina v najpomembnejših obdobjih narodnoosvobodilne vojne kar prepuščeni sami sebi, svoji lastni iznajdljivosti. Nasprotno, tam je bil vrhovni štab s Titom in z enotami njegove operativne grupe, ki je sproti politično in vojaško interveniral. Lahko bi govorili tudi o svojevrstni skladnosti jugoslovanskega, zveznega značaja Vrhovnega štaba z večnacionalnostjo Bosne in Hercegovine. Morda je to razlog več, da se ob razčlenjevanju narodnoosvobodilnega boja v Bosni in Hercegovini utegnemo vprašati: ali ni treba v tem primeru, ko so se prepletla osvobodilna hotenja in prizadevanja delov treh narodov, iskati tudi dokaz za to, da lahko delavski razred uveljavlja svojo nacionalno vlogo samo v internacionalizmu (ali v nadnacionalni razredno interesni samostojnosti), ne pa s tem, da si ustvarja vodilni položaj v vsaki nacionalni družbi? Ali drugače rečeno: kako je treba, glede na trinarodnost Bosne in Hercegovine, razumeti misel — ki jo je nekoč izrekel eden najuglednejših komunistov Bosne in Hercegovine Rodoljub Čolaković — da je bosansko hercegovski delavski razred tisti novi razred, ki stopa na čelo naroda, in da si mora prizadevati, da bo tam tudi ostal?[361]

Bistvo odgovora na navidezno protislovje med zahtevo, da mora biti delavski razred vodilni razred naroda, in med dejstvom, da je bosansko hercegovska družba večnacionalna, preberemo v drugem delu istega besedila Rodoljuba Čolakovića. Zapisal je namreč, da delavski razred to doseže tako, da ostane »zvest bistvu svojega razreda« (se pravi, da spreminja družbene odnose) in »zvest samemu narodu (to je narodu ali njegovemu delu), ki mu zaupa« (besede v oklepajih dodal J. P.).

Torej mora delavski razred (njegova stranka) v družbenem smislu delovati revolucionarno, ker pa je družba nacionalno heterogena, pa tako, da si bo pridobil zaupanje vsakega njenega narodnega dela. To pa doseže tako, da se tudi sam konstiutira kot delavski razred vsakega narodnega dela in vseh skupaj, nikakor pa ne nad njimi. V istem besedilu je Rodoljub Čolaković poudaril, da je »zamišljati si revolucijo po nekakšni šabloni enako ukvarjanju z blodnjami«. Revolucija je tisto,

kar zmaguje. »Ona je tako velik dogodek v zgodovini naroda, da jo mora preboleti na svoj način, da bi bila njegova, avtentična«.

To je dialektika, sicer nerazumljiva dogmatikom. Poudarek je na zaupanju naroda v delavski razred, ker je nov in njegov, in na zvestobi razreda narodu in samemu sebi. Zvestoba in zaupanje sta zgodovinski kategoriji svoje vrste. Pogosto se izmikata znanstveni analizi, ni ju mogoče vedno tudi eksaktno kvantificirati, niti jima ni mogoče natanko določiti sestavin. Vendar sta razumljivi vsakemu človeku, ker sta način njegovega življenja. Neizmerno pomembna postaneta, če ju prenesemo v politično družbeno delovanje. Zaupanje ljudstva je tisto, kar je Lenin velikokrat poudarjal v letih revolucije in sovjetske oblasti, ko je opozarjal nanjo kot na tisto, kar je brezpogojno potrebno za revolucionarno delovanje.

KPJ se je vsakemu narodu v Bosni in Hercegovini približevala z javno zavestjo, da so korenine revolucije v razrednih strukturah v vsakem od treh narodov. Upravičena je zahteva, da mora tudi zgodovinopisje tako ravnati, da takrat ko raziskuje, ne sooča naroda z narodom, temveč, da postavlja razredno strukturo enega naroda nasproti razredni strukturi drugega naroda.[362] Revolucija pa si ni samo po obliki, temveč tudi po vsebini prizadevala, da bo to res narodnoosvobodilni boj tudi za vsak narod posebej, brez razlike. To je bil neizogiben pogoj za njeno uspešnost. Zato je Moša Pijade ob obletnici oktobrske revolucije leta 1943 z vso pravico ugotovil, da je lahko KPJ razpletla zavozlani klopčič nacionalnih nasprotij v Bosni in Hercegovini »samo zato... ker se je desetletja iskreno, požrtvovalno in nesebično bojevala za ljudstvo, ker ji načelo samoodločbe za vse narode niso bile prazne besde, temveč trden program, ker se je šolala in vzgajala v dolgih bitkah proti socialnemu in narodnemu zatiranju.«[363]

Enotnost in bratstvo se dosežeta s samoodločbo, to pa pomeni s pravo in trajno prostovoljnostjo. Enotnosti ne more nihče vsiliti, tudi KPJ kot predstavnica razrednih interesov ne, še manj pa država. Tudi danes bi nekateri radi pozabili prav to. Radi bi KPJ predstavili kot nadnacionalno organizacijo, ki si svoj federalni program preureditve države najprej izdela, potem pa ga je z bojem in z opiranjem na delavski razred vsili narodom. Razred pa imajo za nadnacionalno ali celo anacionalno abstrakcijo. Izkušnje revolucionarnega NOB v Bosni in Hercegovini nasprotujejo takšnim predstavam.

Morda je zdaj čas, da ugotovimo še nekaj. V vseh pomembnih in vztrajnih prizadevanjih za borbeno enotnost vseh narodov Bosne in Hercegovine tudi v najtežjih vojnih dneh med argumenti za to enotnost najdemo ideje o enem narodu. Jugoslovanski nacionalni unitarizem ni bil geslo revolucionarnega narodnoosvobodilnega boja, čeprav takšnega nacionalnega čustva kakšnega posameznika ni izključeval. V javni besedi se je sicer zelo poudarjala slovanska solidarnost, predvsem v smislu krepitve zavezništva z ZSSR. Slovansko čustvo je pomembna in poudarjena vrednota. Tito je, na primer, s prezirom govoril o ustaših kot o »novopečenih Gotih«. Toda o nacionalnem jugoslovanstvu ni bilo besede, ker to sploh ni bil možni dejavnik ali pogoj borbene enotnosti Srbov, Muslimanov in Hrvatov. V govoru ljudem Podgrmeča leta 1942 o potrebnosti bratstva in enotnosti Srbov in Hrvatov se je Tito skliceval na njihovo slovansko poreklo in na nič drugega v etičnem smislu. Jugoslovanski nacionalni unitarizem je veljal, tako kot v obdobju med leti 1923 in 1941, za kategorijo hegemonistične politike, hegemonizem pa skupen sovražnik.

Makedonija

Fašistično okupacijo Makedonije so bolgarski in italijanski okupatorji v svoji propagandi razglašali za narodno osvoboditev. Le s to razliko, da so si prvi lastili Makedonce, drugi pa v »svojem« delu zahodne Makedonije Albance. To je bil izgovor za še eno, tretjo delitev in prisvojitev Makedonije, za njeno dejansko priključitev k carski Bolgariji in okupatorski Albaniji. Carska Bolgarija je kot temelj okupacijske politike uvedla raznarodovanje, pri čemer je izhajala iz trditve, da so Makedonci Bolgari. Začela se je bolgarizacija makedonskega naroda in vsega družbenega življenja. Z vojaško mobilizacijo celotnih letnikov je bilo ljudstvo postavljeno v položaj bolgarskih podanikov, šolam je bil vsiljen pouk v bolgarščini, spet so zanikali obstoj toliko zaželenega makedonskega jezika, makedonske izobražence pa so prestavljali daleč v Bolgarijo. Zaradi splošne surovosti okupatorskega ravnanja je bila takšna raznarodovalna praksa še toliko bolj boleča in je poglabljala zavest o odporu. Makedonci, vzgojeni v duhu Goce Delčeva in kruševske republike, v borbeni osvobodilni solidarnosti vseh narodnosti Makedonije, so z bridkostjo gledali na brutalno ravnanje bolgarskih okupatorjev s srbskimi kolonisti, na trpinčenje turške manjšine, še posebej pa na uničevanje Židov. Ozadje vsega tega je bilo seveda splošno in brezobzirno gospodarsko izkoriščanje makedonske dežele in nasilna razredna protidelavska politika. Vse to je bilo vedno in povsod v nasprotju z govorjenjem o kakršnikoli »osvoboditvi«. Trditev, da je makedonsko ljudstvo karkoli pričakovalo od bolgarske okupacije, o čemer je bilo precej slišati v začetku oboroženega odpora, je imela mnogo manjši dejanski pomen, kot se je trdilo in verjelo. V Makedoniji so se namreč oblikovale okoliščine, ko je bilo narodno gibanje odpora proti raznarodovanju nekaj časa močnejše od sposobnosti pokrajinske organizacije KPJ, da bi ta odpor organizirala in vodila.

Pokazalo se je dejstvo, da so Makedonci, v nasprotju s trditvami bolgarskih fašističnih okupatorjev in njihovih domačih pomagačev, v nasprotju s propagando Vančeta Mihajlova in njemu podobnih, ki so hoteli ustvariti Makedonijo v okviru Hitlerjevega »novega reda«, iz svojih izkušenj vedeli, da si je makedonski narod prav v Jugoslaviji poiskal in našel trdne zaveznike. Makedonci so vedeli, da imajo zaveznike v široki fronti vseh tistih, ki so se dve desetletji bojevali zoper protiljudske, hegemonistične režime in izrecno podpirali makedonska narodnoosvobodilna prizadevanja. To je še posebej veljalo za makedonske komuniste, za široko partijsko bazo. Ti so dobro vedeli, koliko je prav KPJ storila za uveljavitev napredne makedonske stvari. Pokazalo se je, da je imela skupnost demokratičnih sil narodov Jugoslavije, zlasti politika revolucionarne delavske stranke, tudi do leta 1941 velik vpliv na razvoj makedonske narodne zavesti in kulture v vardarski Makedoniji. To so bile politične izkušnje, zaradi katerih je bilo bolgarsko raznarodovalno početje videti še toliko bolj črno in absurdno.

Specifičnost položaja pa je v Makedoniji nastajala nekje drugje, namreč v zvezi s pripravljenostjo pokrajinskega vodstva Komunistične partije Jugoslavije, da zares vodi ljudstvo in makedonski delavski razred v boju proti fašizmu in fašističnim okupatorjem. V začetku je bilo, kot je znano, glavna ovira za to prizadevanje nekaterih vodilnih članov pokrajinskega komiteja, da bi makedonsko organizacijo ločili od KPJ in jo priključili Bolgarski delavski partiji komunistov. In to po načelu — ena država, ena partija! To pa ni pomenilo samo zanikanje makedon-

skega narodnega vprašanja in podpiranje velikobolgarskih konceptov, temveč tudi zavračanje stališča KPJ o oboroženem odporu in vstaji. Geslo o sovjetski Makedoniji, ki naj bi nastala z zmago Rdeče armade, je bilo samo okrasek za separatistično politiko, s katerim je njen nosilec Šarlo Šatorov olepšal svojo nepripravljenost za oboroženi boj. Ta politika ni bila samo izrazito sektaška, temveč na sploh ni mogla biti podlaga za oblikovanje enotnosti vseh naprednih sil makedonskega naroda.

Vsaj v grobem je znano, kako je Šatorov poskušal ločiti pokrajinski komite KPJ za Makedonijo od KPJ in ga organizacijsko priključiti Bolgarski delavski partiji, pa tudi s kakšnim odobravanjem so to sprejeli v bolgarski partiji. Znana je tudi razsodba Kominterne o tem s konca avgusta 1941 oziroma njeno stališče, da naj ostane »Makedonija pri Jugoslaviji iz praktičnih in smotrnih razlogov.« Da torej ostane, vendar ne iz načelnih in trajnih razlogov.

Znano je, kako je novi pokrajinski komite z Lazarjem Koliševskim na čelu z vstajo 11. oktobra 1941 uveljavil narodnoosvobodilno borbeno usmeritev KPJ. Ta pokrajinski komite je že tedaj iz lastne revolucionarne prakse zelo dobro vedel in čutil, da je linija KPJ realna in organsko utemeljena. Toda z aretacijo mnogih partijskih delavcev, med njimi tudi Lazarja Koliševskega, so se v pokrajinskem komiteju obnovile razprave o tem, ali so v Makedoniji okoliščine zrele za oboroženi boj, ali je »makedonski narod prerasel iluzije o okupatorju«. Pod vplivom delegata bolgarskega CK se je del članov pokrajinskega komiteja postavil na stališče, naj partija nadaljuje politično delo, oborožene akcije pa naj se odložijo. V skladu s tem so sklenili razpustiti pokrajinski štab za Makedonijo in partizanske odrede.[364] Po ustanovitvi novega začasnega pokrajinskega komiteja in obnovitvi zvez s CK KPJ v juniju 1942 so bili partizanski odredi obnovljeni in, kljub aretacijam članov vodstva, se je oboroženi boj proti okupatorjem postopoma uveljavljal. CK KPJ je v začetku leta 1943 makedonskim komunistom še enkrat jedrnato pojasnil partijsko linijo. To je bilo tudi karakteristično potrdilo kontinuitete politike KPJ: »Ona je nadaljevanje in razvijanje predvojne partijske linije boja proti fašizmu zunaj in znotraj in danes uresničevana v obliki oboroženega boja proti fašističnim osvajalcem in okupatorjem, njihovim zaveznikom, pomagačem in hlapcem«.[365]

V tem protislovnem razvoju vodenja narodnoosvobodilnega boja je pomembno, da ne prezremo, da so vsakič, ko je prevladalo oddaljevanje od usmeritve v boj, nastala nasprotja med partijsko bazo, povezano z narodom in med tistim delom vodstva, ki je poslušal nasvete tistih, ki tega naroda niso priznavali.

Na začetku tiste faze, ki je pomenila začetek dokončnega vzpona narodnoosvobodilnega boja v Makedoniji, je Josip Broz Tito 16. januarja 1943 pisal pokrajinskemu komiteju KPJ za Makedonijo. Pismo je bilo objavljeno leta 1951 in uredništvo publikacije ga je pospremilo s pripombo: »To pismo tovariša Tita je najpomembnejši dokument iz zgodovine narodnoosvobodilnega boja v Makedoniji...«[366] Tej upravičeni pripombi bi lahko dodali še ugotovitev, da je pismo zelo pomemben dokument tudi za celoten narodnoosvobodilni boj Jugoslavije, dokument, ki je po pomenu takoj za Titovim člankom o nacionalnem vprašanju iz srede decembra 1942. Iz Titovega pisma Makedoncem je mogoče najlepše razbrati revolucionarno zasnovo in vlogo jugoslovanske skupnosti narodov.

V pismu, ki so ga Makedonci dobili 10. avgusta 1943, je Tito med drugim razložil tudi stališče o avtonomističnih težnjah. Razlikuje med dvema vrstama takih teženj: a) avtonomistične težnje »organizacijskega partijskega karakterja« in b) avtonomistične težnje »nacionalnega karakterja«.

Avtonomističnih teženj *organizacijskega* partijskega karakterja Tito ni kritiziral kar z avtoritativnega položaja centralnega komiteja KPJ, temveč s stališča revolucionarne »politične koristnosti«. Taka težnja bi namreč pomenila »oportunističen umik pred sovražniki ali prihodnjimi zatiralci makedonskega naroda«. Kajti »dosledno stališče v makedonskem vprašanju« ni nič drugega kot »absolutno uresničenje enotnosti vseh slojev (delavcev, kmetov, poštene inteligence) vsega makedonskega naroda za *oborožen boj* proti fašizmu, nemškim in italijanskim osvajalcem in okupatorjem ter njihovim zaveznikom in hlapcem«. Enotnost ljudstva in to za boj! To je merilo vseh diferenciacij!

Še enkrat: Enotnost ljudstva in to za boj! Kajti edino »v tem boju se pokaže vodilna vloga naše partije«, edino takšna njena vloga »vas bo še bolj (makedonske komuniste) zbližala in povezala z delovnimi množicami in ljudstvom Makedonije«. Le po tej poti se bo partijska organizacija KPJ v Makedoniji okrepila in utrdila, ter dosegla tolikšen množični vpliv, da bo »sposobna voditi narodno gibanje v Makedoniji«. Vse to je treba doseči, da bo mogoče postaviti »vprašanje narodne osamosvojitve partijske organizacije v Makedoniji«. To pa je ustanovitev KP Makedonije v okviru KP Jugoslavije in nikakor ne »partijska avtonomija« brez KPJ!

Avtonomistična težnja *nacionalnega* karakterja je težnja za ločitev Makedonije od skupnosti narodov Jugoslavije. Takšne težnje Tito ni spodbijal z državnopravnimi argumenti, temveč s stališča nujnosti »skupnega boja za osvoboditev vseh narodov in po koncu vojne bratske skupne ureditve življenja«.

Vsi narodi Jugoslavije so v narodnoosvobodilni vojni, ki se je razvila na pobudo in z delovanjem KPJ, »dokazali voljo za skupni boj, za zmago in uresničenje skupnosti vseh narodov Jugoslavije«, piše Tito. KPJ pa je »poroštvo, da bo bratska skupnost enakopravnih narodov s pravico do samoodločbe (ki je ne bo mogoče zlorabiti) v bistvu povsem nasprotna in povsem drugačna od bivše Jugoslavije in njenih, pri ljudstvu osovraženih reakcionarnih, zatiralskih in hegemonističnih režimov«. Pridružitev skupnemu boju narodov Jugoslavije je »dolžnost in obveznost makedonskega naroda...«. »Vprašanje Jugoslavije« se zastavlja »kot vprašanje skupnega boja... za osvoboditev vseh (tudi makedonskega) narodov...« Narodna svoboda, kot jo razume KPJ, »obsega vse težnje delovnih množic in ljudstva in reševanje naslednjih problemov v interesu (delovnega) ljudstva in zanj«.

Tako je Tito v imenu CK KPJ razložil vprašanje Jugoslavije. To pojasnilo, namenjeno Makedoncem, je bilo in je pomembno za vse naše narode in za vsakogar, ki želi razumeti bistvo jugoslovanske skupnosti in skupne revolucije jugoslovanskih narodov.

Slovenija

Slovenija se je po okupaciji znašla razdeljena tako rekoč v mejah obeh glavnih fašističnih osi Berlin—Rim, v Nemčiji in Italiji. Nemčija in Italija pa sta imeli še od prej, v starih mejah, v svoji oblasti dele slovenskega naroda. Nemški nacionalizem v nacistični interpretaciji je

»znanstveno« dokazoval, da slovenskega naroda ni, iz česar je sledil praktičen sklep, da je treba Slovence uničiti kot narod. Likvidacija slovenske inteligence ter kulturne in gospodarske strukture — to je bil le prvi začasni načrt. Vedelo se je, da temeljnih ljudskih plasti tudi z najhujšim pritiskom ni mogoče germanizirati v eni sami generaciji (dokaz: Slovenci na Koroškem). Dokončna rešitev v smislu germanizacije je pomenila izselitev vseh prebivalcev. Nacistični Nmčiji je to uspelo samo na delu okupiranih delov Slovenije. Tudi fašistična Italija je s svojim dvajsetletnim barbarskim genocidom v Slovenskem primorju in Istri pokazala, da ji je cilj uničiti Slovence kot narod.

Ta najbolj neposredna ogroženost narodnega obstoja je bila eden od temeljnih dejavnikov razvoja narodnoosvobodilnega gibanja v Sloveniji. Tudi najhujši reakcionarji so izkusili stališče nacistične Nemčije, da v nobeni obliki ne priznava obstoja slovenskega faktorja. Njihov poskus, da bi se v zadnjem trenutku, ko je bilo fašistično razkosanje Jugoslavije že tik pred durmi, pogodili z nemško stranjo o kakršnemkoli, četudi najskromnejšem, upoštevanju obstoja nekakšne kvizlinške Slovenije, je naletel na popolno ignoriranje.

Medtem, ko so se v aprilski vojni tisoči prostovoljcev, mladih ljudi, in to ne samo komunistov, pripravljali, da bi branili državo pred fašističnim napadom, so odgovorne vojaške oblasti kraljevine dejansko opustile vsako obrambo, meščanske slovenske stranke pa so verjele, da bodo ohranile obstoječo družbeno strukturo, če bodo ostale povsem pasivne. Bile so popolnoma zmedene.

Nasprotno temu je ostala trdna ljudska frontna povezanost KPS z že poprejšnjimi »zavezniki«, naprednimi skupinami v slovenskem političnem in kulturnem življenju. Že 26. aprila 1941 je bila ustanovljena Protiimperialistična fronta, ki se je kmalu preimenovala v — Osvobodilno fronto slovenskega naroda. Poleg KPS so bili v OF kot ustanovne skupine predstavniki krščansko socialističnega delavstva in inteligence, demokratičnih Sokolov in strankarsko nevezanih kulturnih delavcev, ki so pravzaprav predstavljali veliko večino slovenske kulturne sfere. OF je bila ustanovljena na podlagi skupne odločitve, da se je treba takoj lotiti zbiranja slovenskih množic, in to z bojem za osvoboditev in združitev naroda. Sestavni del te odločitve je bilo tudi prepričanje, da se bodo nosilci protiljudske politike v predaprilski Jugoslaviji razgalili kot protiljudski in petokolonaški elementi tudi v osvobodilnem boju. Torej osvobodilni boj kot oblika politične diferenciacije, kot način, da se narod reši svoje reakcije.

Majsko posvetovanje KPJ v Zagrebu — ki je komunistom vsake dežele v Jugoslaviji določilo borbene naloge in posebne cilje, v skladu z njihovim posebnim položajem — je na slovenske komuniste naslovilo dve temeljni sporočili:

»Združiti slovenski narod v vseh okupiranih območjih, tudi v tistih, ki so bila v pretekli imperialistični vojni vzeta Sloveniji, v boj proti okupatorjem in njihovim zverinstvom.«

»Komunisti Slovenije morajo biti vez med bojem slovenskega naroda z bojem vseh drugih narodov Jugoslavije za njihovo nacionalno in socialno osvoboditev.«[367]

Prva misel je ponovitev stališča komunističnega gibanja iz prejšnjih desetletij oziroma stališča, da pomeni pravica do samoodločbe za slovenski narod tudi pravico za združitev njegovih delov, ločenih z državnimi mejami po prvi svetovni vojni. To stališče je bilo temeljna vsebina izjave komunističnih strank Jugoslavije, Italije in Avstrije že

leta 1934. Osvobodilno gibanje Osvobodilne fronte je bilo v načelu in dejansko organizirano na celotnem slovenskem etničnem ozemlju.[368]

Drugi vidik pravice slovenskega naroda do samoodločbe, to je odločitev za državno zvezo z drugimi narodi Jugoslavije, se je izrazil že v prvih mesecih boja.[369] Gesla osvobodilnega boja, ki jih je OF objavila 15. junija 1941, so poudarjala slogo in enotnost jugoslovanskih narodov. Razglas CK KPS z dne 22. junija 1941 govori o boju Slovencev, združenih z vsemi narodi Jugoslavije. Razglas vrhovnega plenuma OF z dne 28. julija 1941 ugotavlja, da se sloga in enotnost zasužnjenih narodov Jugoslavije uresničujejo v skupnem odporu. Za konkretizacijo samoodločbe je posebej pomemben sklep Vrhovnega plenuma OF z dne 16. septembra 1941, da Slovenski narodnoosvobodilni odbor kot edini predstavnik slovenskega naroda v času osvobodilne vojne uresničuje slogo in enotnost narodov Jugoslavije s tem, da stopa v stalno zvezo z enakimi predstavniki drugih narodov Jugoslavije. Takrat je SNOO tudi sklenil, da se vse slovenske partizanske čete vključujejo kot sestavni del v narodnoosvobodilne partizanske odrede Jugoslavije pod vrhovnim poveljstvom Glavnega štaba Jugoslavije. Vrh v tem razvoju leta 1941 pa pomeni programski sklep Osvobodilne fronte, sprejet 1. novembra 1941. V njem je rečeno, da stoji OF na stališču naravne in usodne skupnosti jugoslovanskih narodov in da ne priznava razkosanja Jugoslavije ter da bo z vsemi silami delovala za slogo in enotnost njenih narodov. Ta avtoritativna programska izjava in sklep Osvobodilne fronte sta bila Titu povod, da je 1. decembra 1943 v pogovoru s slovensko delegacijo v Jajcu[370] posebej poudaril vlogo slovenskega naroda v dokazovanju tega, da priznanje pravice do samoodločbe ne bo povzročilo medsebojnega razkola med jugoslovanskimi narodi. »Zasluga Slovencev je, da so prvi dosegli to enotnost in dali drugim narodom ta zgled ... da so Slovenci odločilno prispevali k jugoslovanski enotnosti.«

Pogoji za oboroženi boj in vstajo so bili v Sloveniji težki. Na eni strani zemljepisna lega v neposrednem stiku z glavnima okupatorskima državama. V zvezi s tem so značilne besede, ki jih je CK KPJ 27. marca 1942 iz Foče naslovil na slovenski narod: »Ti, ki najbolj trpiš pod okupatorskim škornjem, ti, ki si v dosegu fašističnih zlikovcev...« Bile pa so še druge težave v zvezi z mobiliziranjem ljudstva za boj. Predvsem pomanjkanje uporniške tradicije. Za Slovenijo si ne bi bilo mogoče zamisliti, na primer, besed iz razglasa skupščine črnogorskih domoljubov iz Ostroga! Veliki kmečki punti v 16. in 17. stoletju so bili edini predhodnik partizanskega vojskovanja. Iz novejšega časa pa je bil živ spomin na upor slovenskih vojakov leta 1918, na prostovoljce v srbskih oziroma jugoslovanskih enotah med prvo svetovno vojno (»dobrovoljce«), pa tudi spomin na oborožene akcije za narodno rešitev slovenskega dela Koroške v letih 1918 in 1919. Še danes slišimo včasih, da Slovenci »po naravi« niso vojaki. Vendar ni takega naroda, ki ne bi občutil dejanske potrebe živeti svobodno. Osvobodilna fronta, zlasti pa delovanje komunistov v njej, takšne potrebe ni samo izrazila, temveč jo je vztrajno in organizirano spreminjala v boj, najprej v boj organiziranega delavstva in mladine, potem pa vse bolj in bolj tudi v boj širših ljudskih plasti. Lahko bi rekli, da je bila vstaja v Sloveniji po tem, kako se je začela in se razvijala, med vsemi v Jugoslaviji najbolj dosežek politične in organizacijske akcije.

Če je bilo v začetku še kaj dvomov o učinkovitosti Slovencev kot vojakov, se je ta dvom hitro izgubil, tako v zavesti samih Slovencev, kot v očeh jugoslovanskega vojaškega in političnega vodstva. Vse voj-

skovanje Slovencev od leta 1941 do konca vojne pa ima neko značilnost, na katero moramo opozoriti. To je bila trdna odločenost nikoli dovoliti, da bi slovenske partizane kdo pregnal z domačih tal. Čeprav je v kritičnih dneh slovensko vodstvo dobivalo nasvete, naj umakne sile iz Slovenije, je vedno našlo možnost, da je utrdilo navzočnost odredov in brigad v Sloveniji, s tem pa tudi jugoslovanske revolucije, vse do zahodnih in severnih meja slovenskega jezika. Slovenija nikoli ni doživela popolnega umika. Da bi razumeli, kaj je to pomenilo ljudem, je bilo treba samo slišati, kako zanosno so prepevali priljubljeno pesem o brigadah:

Dokler tu so brigade,
kdo nam zemljo ukrade?
Na Slovenskem smo mi gospodar!

Dvoje je pripomoglo k tej trdnosti. Eno je bilo kolikor le mogoče enakomerno razvijanje boja na vsem narodovem ozemlju, ne glede na stare in nove delitve, to je uresničevanje ideala Zedinjene Slovenije z oboroženim bojem. Drugo pa je bilo sistematično politično organiziranje terena in celotnega osvobodilnega delovanja OF.

Znano je, da je imel CK KPJ jeseni 1941 in v začetku 1942 na podlagi skopih podatkov precej slabo mnenje o položaju in napredovanju boja v Sloveniji. Ko pa se je Kardelj vrnil v svoje kraje, je Titu (29. marca 1942) poročal prav nasprotno: »Iskreno rečeno, nikoli si v svojem življenju nisem mislil, da so se Slovenci sposobni tako boriti«.[371] Prav takrat se je začel pomladanski in poletni razmah vstaje. Pred zimo 1942/43, ko je odvršala okupatorska ofenziva na osvobojeno ozemlje in ko si je reakcija nabrala poguma, da se je tudi z oboroženo silo postavila na stran okupatorja, je Kardelj sporočal Titu: »Zares, takšno narodno-osvobodilno delovanje dela čudeže![372] Misel o čudežu je Kardelj javno zapisal v »Slovenskem poročevalcu«, glasilu OF, pod naslovom »Velika zmaga Osvobodilne fronte«.[373] Pravi čudež je bila OF! Spreminjala je zakoreninjene poglede na narodni značaj Slovencev. Prav takrat je Kardelj napisal tudi besede, ki so pozneje postale krilatica; besede o narodu hlapcev, ki je postal narod junakov. Toda ta »čudež« je začel spreminjati tudi dotedanje nazore komunistov o poteh revolucije.[374]

V Ljubljani, kjer se je okupatorju zdelo, da ima vso vojaško in politično moč v svojih rokah, je Osvobodilna fronta na podlagi politične organizacije ljudi ustanovila oblast države v državi, ki je bila popolnejša od katerekoli oblasti v zgodovini tega mesta. Po deželi so zrasle partizanske enote, ki so se opirale na teren, ki ga je organizirala Osvobodilna fronta. Nastalo je obsežno osvobojeno ozemlje, ki ga je Osvobodilna fronta učinkovito organizirala in vodila, čeprav je bilo gospodarsko in socialno zaostalo. Ne velika okupatorska »roška ofenziva«, ne oborožen nastop bele garde nista mogla ogroziti ali uničiti narodnoosvobodilnega gibanja, ne politično, ne vojaško. Davno tega so bili objavljeni dokumenti o tem, kako je Kardelj o vsem obveščal Tita ter zaradi napačnih prikazov nekaterih poročevalcev pojasnjeval izkušnje v Sloveniji v primerjavi s tistimi v Srbiji. Razlike so nastajale ravno zaradi obstoja Osvobodilne fronte. Neposredno po ofenzivi je pisal: »Naš sedanji položaj je v marsičem podoben tistemu v Srbiji po padcu Užica, s to razliko, da je položaj med ljudmi za nas mnogo ugodnejši, kot je bil v Srbiji... Zdaj se je pokazal ves pomen naše OF. Če tega ne bi bilo, bi bili v popolnoma enakem položaju, kot je bila Srbija po lanski ofenzivi.

Toda pri nas množice niso začele omahovati«. Pozneje, ko je poročal, zakaj se slovensko vodstvo ni odločilo za umik partizanskih enot iz Slovenije, temveč se je lotilo ustanavljanja brigad in je partizansko vojsko pripravilo za novo ofenzivo, je Kardelj zapisal: »Res, lahko bi doživeli enako usodo, kot so jo doživele naše čete v Srbiji po našem odhodu... Vendar sem bil trdno prepričan, da pomembno delo OF ne more ostati brez posledic. V Srbiji smo imeli vojsko, nismo pa imeli OF, nismo imeli množične podpore. Pri nas je vse to bilo... Zmago nam je omogočila OF«.[375]

Vrhovni štab je sprejel te vojaške in politične ocene, kar se je pokazalo naslednje leto med bitko na Neretvi. »Vrhovni štab« — je dejal Tito na petem kongresu KPJ — »je s petimi divizijami (...) prevzel nase vse breme, tako da so druge divizije in partizanski odredi lahko ostali na svojem terenu, tako v Bosni, kot tudi v Hrvatski in Sloveniji, zaradi česar je bilo tudi mogoče takoj potem znova počistiti sovražnike z vsega ozemlja, ki smo ga bili zapustili.«[376]

Ko je Boris Kidrič novembra 1942 analiziral pojav bele garde, je med drugim zapisal: »Medtem ko je petokolonašem drugod po Jugoslaviji uspelo zanetiti državljansko vojno že v zgodnjem obdobju osvobodilnega boja, je slovenski beli gardi uspela ta najhujša izdaja šele zdaj, ko slovensko osvobodilno gibanje prehaja — skupaj s celotnim razvojem po svetu — v svojo odločilno fazo... Pravilna politika OF in KPS sta prisilili belo gardo, da je ta svoj poslednji, zgodovinsko vsekakor neizogibni korak storila šele v okoliščinah, ki so zanjo najneugodnejše, čeprav so hkrati za slovenski narod najtežje«.[377] Zanimivo bo pripomniti, da je tudi na ustanovnem kongresu KP Srbije maja 1945 Petar Stambolić primerjal politično strukturo NOB v Srbiji s strukturo v Sloveniji.[378]

Na drugem mestu bomo omenili, do kakšnih teoretičnih sklepov je prišel Kardelj, ko je preučeval razmere v Sloveniji leta 1942. Videl je, da je delavski razred tukaj s pomočjo OF postal vodilna sila svojega naroda in je sklenil, da je s tem prevzel odgovornost za svoj narod. To je praktično pomenilo odgovornost za nadaljnji razvoj Osvobodilne fronte. Dozorelo je bilo spoznanje, da ljudskofrontna zamisel iz predvojnih let ni dobra samo za tako imenovano prvo etapo, temveč da je to politična organizacija, s katero bo delavski razred zmagoval tudi v naslednji etapi, oziroma bo z njeno pomočjo revolucijo izvajal kot enoten proces brez etap. Koalicijska oblika OF je bila zamišljena kot rešitev za prvo etapo. Že takrat se je OF v svoji bazi v največji meri konstituirala kot enotno ljudsko gibanje, ne glede na prejšnja politična in idejna prepričanja. Kardelj in Kidrič sta jeseni 1942 zasnovala hitrejši notranji razvoj Osvobodilne fronte v smeri preraščanja v enotno gibanje, kar bo zagotovilo, da bo OF kot celota, ohranjajoč vso svojo širino, dejavnik končne zmage nad narodno izdajo, ki je hkrati tudi protirevolucija. Da bo OF kot celota tisti dejavnik, ki bo delavskemu razredu omogočil osvojiti odločujoči družbeni položaj za nadaljnji revolucionarni socialni razvoj. V prvih mesecih leta 1943 je bil z znano Dolomitsko izjavo dosežen sporazum z ustanovnimi skupinami v vrhu Osvobodilne fronte, da ne bodo ustanavljale svojih strankarskih organizacij, česar tudi do takrat niso nameravale; v celoti so tudi v tej izjavi priznale vodilno vlogo KP Slovenije.[379] S stališča nekomunističnih skupin v OF pomeni Dolomitska izjava, da so se v prid narodne osvoboditve in v njenem interesu odpovedale vsakršnemu nasprotovanju v prihodnjem revolucionarnem družbenem razvoju in v korist in v interesu narodne osvoboditve. Nekomunistične ustanovne skupine so

s tem storile veliko uslugo ljudstvu, kateremu so prihranile morebitne spopade, s tem pa so se jim izognile tudi same. Popolnoma so se vključile v boj za narodno in socialno osvoboditev naroda in se s tem izognile nevarnosti, da bi bile v morebitnem, ljudstvu vsiljenem spopadu, izločene iz njega.[380]

Takšen zgodaj razviti koncept o revolucionarni poti v Sloveniji, koncept o enotnem procesu, vodenem s kar največjo širino v Osvobodilni fronti, pa je, kot kaže, zbudil dvome v krogih prav takrat razpuščene Kominterne. S tem v zvezi je Kidrič jeseni leta 1944 napisal obširno poročilo o fenomenu Osvobodilne fronte, ki ga poznamo kot »Poročilo za Moskvo«.[381] Iz tega dokumenta, ki pomeni izredno zgodovinsko analizo, bomo povzeli samo argumentacijo proti očitkom, da širina Osvobodilne fronte omejuje razvoj razredne dinamike, razredne logike. Kidrič je poudaril, da vseljudska narava Osvobodilne fronte nikakor ni v nasprotju z delovanjem razredne dinamike. Dodal pa je še zgodovinsko in človeško pomembno misel: ne samo, da vseljudski karakter OF ni v nasprotju z delovanjem razredne dinamike, ker se ta razvija ne da bi jo karkoli oviralo; vseljudski karakter OF pa je takšen *faktor, ki demokratizira* delovanje razredne dinamike. Osvobodilna fronta omogoča demokratično naravo razredne diferenciacije. Omogoča, da se od razredne reakcije ločijo vsi tisti širši sloji in posamezniki, ki razredno reakciji ne pripadajo.

To je bila misel, ki jo je bil na kratko povedal tudi Kardelj na Kočevskem zboru, ko je ugotavljal, da širina Osvobodilne fronte in v njej skovana enotnost demokratičnih tokov omogočata doseči novo prihodnost naroda »brez velikih pretresov«.[382]

Dejansko je razvoj NOB v Sloveniji na novi kvalitetni ravni uveljavil misel, ki jo je Osvobodilna fronta zapisala že jeseni 1941 v svojem programu: »Po narodni osvoboditvi uvede OF dosledno *ljudsko demokracijo*. Vsa vprašanja, ki presegajo okvir narodne osvoboditve, se bodo reševala na dosleden *ljudskodemokratičen način*«. Tako je bila zaokrožena tista zamisel revolucije, ki se je takrat in pozneje, še po sporu z informbirojem, imenovala *»ljudska revolucija«*.[383]

Koncepcija ljudske revolucije, ljudske demokracije, ljudskodemokratične države — to so revolucionarne oblike, ki so zrasle iz predvojnih ljudskofrontnih temeljev v jugoslovanskem narodnoosvobodilnem in revolucionarnem boju samem. Tega, da si je pozneje »ljudskodemokratično« oznako prevzela tudi politika komunističnih partij v nekaterih drugih državah, ko so v povsem drugačnih povojnih okoliščinah, na zmagovitih bajonetih in pod zaščito Rdeče armade izvajale revolucionarne spremembe v teh državah, ni mogoče imeti za dokaz za trditve, da je bila oznaka »ljudska revolucija« oziroma koncept »ljudske oblasti« v Jugoslaviji nekaj, kar ji je bilo vsiljeno od zunaj.[384] Pretok te ideje je šel ravno v obratni smeri. Ko je Boris Ziherl razpravljal leta 1967 o tipu jugoslovanske revolucije, imenovane ljudska revolucija, je sodil, da te revolucije ne »potrjuje kot socialistično revolucijo« kar ime, temveč rezultati, ki jih je prinesla.[385] Da smo zdaj za jugoslovansko revolucijo popolnoma opustili oznako »ljudska«, je mogoče pojasniti z okoliščinami, ki so nastale s sporom z informbirojem, in to ni le izsledek sociološkiih raziskav. Z zgodovinskega stališča pa takšno opuščanje ni upravičeno in pomeni v nekem smislu odpovedovanje lastnim zgodovinskim koreninam.

Če se, čeprav bežno, ozremo še na nekatere posebnosti narodnoizdajalske protirevolucije v Sloveniji, si lahko za izhodišče vzamemo opa-

žanja Edvarda Kocbeka, zapisane v njegovem dnevniku 1. septembra 1942: »Pri nobenem narodu... se ni narodova problematika tako prepletla z družbeno, kot pri Slovencih.« Slovenska »bela garda« se je rekrutirala predvsem iz krogov nekdanje klerikalne stranke, njej pa se je priključila tudi »plava garda«, tj. četniško usmerjeni elementi. Po kapitulaciji Italije je nemška oblast iz vseh teh heterogenih struj sestavila enotno vojaško organizacijo z imenom »Slovensko domobranstvo«, ki je bilo neposredno podrejeno nemškemu poveljstvu in je bilo s prisego Hitlerju zavezano za usodo nacistične Nemčije in evropskega »novega reda«. Bela garda je nastajala z združevanjem najbolj mračnjaških in fašistoidnih elementov iz vseh tradicionalnih političnih taborov. Prav največja širina OF je izsilila diferenciacijo v vseh teh taborih takorekoč brez ostankov. Zaradi širine OF je bila narodno izdajalska protirevolucija v Sloveniji med vsemi v Jugoslaviji razredno »najčistejša«. Nacionalnih momentov pri tej diferenciaciji navsezadnje niti ni bilo več.* Le navidezen paradoks pomeni dejstvo, da je najbolj široko gibanje povzročilo najizrazitejšo razredno diferenciacijo v narodu.

Tudi v Sloveniji je prinesla kapitulacija Italije narodnoosvobodilnemu gibanju nov velik zamah. Vsi temeljni politični procesi pa so že pred tem daleč napredovali. Kapitulacija se je politično najmočneje izrazila v tako rekoč popolni narodnoosvobodilni vstaji ljudstva v Slovenskem primorju in Istri. Na teh območjih je tudi že prej potekal boj, tako v političnoorganizacijskem, kot v vojaškem smislu, zdaj pa je bilo to podlaga za vstajo, ki je dosegla takšno širino in moč, da je bilo nemško poveljstvo nekaj časa prepričano, da ima opravka s prihodom operativne grupe enot Vrhovnega štaba.[386] Prav na tem sektorju se je že do takrat, še mnogo bolj pa v naslednjih mesecih, pokazalo, da je gibanje na tem najbolj izpostavljenem jugoslovanskem območju izredno odprto za bojno sodelovanje s sosednjimi Italijani.

Najpomembnejši dogodek v tistem času so bile volitve in potem sestanek Zbora odposlancev slovenskega naroda od 1. do 3. oktobra 1943 v Kočevju.[387] Na njem je sodelovalo 572 izvoljenih odposlancev, pa tudi mnoge delegacije in gostje. Na zasedanju je bilo slovesno povedano, da vstopa slovenski narod v novo Jugoslavijo »po lastni volji, oprt na svojo pravico do samoodločbe.« V bodoči Jugoslaviji bo ves slovenski narod predstavljal posebno federativno enoto, kjer bo sam svoj gospodar. Izvolili so tudi delegacijo za 2. zasedanje AVNOJ v Jajcu in ji dali tudi navodila v tej smeri.

V Kočevju je bil kot predstavnik CK KPJ tudi Milovan Djilas. Kot edini od uradnih gostov je po vojni napisal vtise, ki so dokumentarnega pomena. Narodnoosvobodilni boj Slovencev je imel po njegovem zelo izrazito posebnost. V nobeni drugi jugoslovanski deželi, pri nobenem

---

* Slovenskim predstavnikom v Šubašićevi vladi, ki so upali, da bodo lahko pregovorili belogardistične »domobrance«, naj preidejo na stran NOVJ (ti politiki so upali, da bodo s tem rešili položaj Slovenske ljudske stranke v novi Jugoslaviji), so odgovorni za »belo gardo« na sestanku 12. avgusta 1944 v Italiji odgovorili, da to sploh ne pride v poštev. Izjavili so, da so partizani primarno zlo, najhujši sovražnik, proti kateremu se je treba še naprej bojevati, pa naj se zgodi karkoli; v boju proti partizanom niso pomembni ne narodovi interesi (pridobitev Slovenskega primorja), ne čast naroda. Udeleženec tega pogovora profesor Izidor Cankar, takrat še katoliški duhovnik, si je v svoj dnevnik zapisal: »Nisem si mogel misliti, da so tako globo zagazili v izdajo; zame so politično likvidirani za vedno.« (Izidor Cankar *Londonski dnevnik 1944—1945*, predobjava »Nedeljski dnevnik«, Ljubljana, 28. april in 5. maj 1985, Knjigo je izdala DZS, Ljubljana).

drugem jugoslovanskem narodu ni bilo toliko žive zavesti in volje, nikjer ni bilo toliko globoko občutene potrebe po oblikovanju lastne državnosti kot je to bilo v Sloveniji in med Slovenci. Po mnenju te priče tukaj nobenega boja sploh ne bi bilo, če tisti, ki so ga vodili, ne bi bili tudi sami prepričani, da pomeni preobrat v narodni usodi Slovencev. Enodušno stremljenje po državnosti je za slovenski narod pomenilo končno izpolnjenje ciljev narodnega gibanja, hkrati pa tudi začetek socializma. Po vojni, piše ta priča, smo imeli v Jugoslaviji tudi zborovanja, ki so bila glasnejša in bolj navdušena, toda nobenega ni bilo, ki bi bilo tako spontano, tako nedvoumno enodušno kot je bilo to kočevsko.

3. KJE JE JUGOSLAVIJA NEPREKINJENO OBSTAJALA IN KAKO?

Geslo o skupni državi enakopravnih, prostovoljno zedinjenih narodov Jugoslavije je neštetokrat zapisano v dokumentih Komunistične partije Jugoslavije in narodnoosvobodilnega gibanja, npr.: »svobodna, bratska skupnost«, ustanovljena »na resnični neodvisnosti vseh narodov Jugoslavije« — v razglasu CK KPJ 15. aprila 1941; »združitev narodov Jugoslavije v bratsko, enakopravno državno skupnost« — v Titovem članku o nacionalnem vprašanju decembra 1942; »resnična in prava demokracija (...) svobodna, neodvisna in bratska skupnost« v razglasu AVNOJ narodom Jugoslavije 27. novembra 1942. In še v drugih istovetnih in istopomenskih zvezah. Nedvomno je kot obliko takšne skupnosti napovedovalo federacijo. Takšna razlaga je bila naravna, če jo ocenjujemo v luči politike KPJ pred letom 1941. Pa vendar se beseda »federacija« pred novembrom 1943 ni nikoli pojavila v izjavah CK KPJ in najvišjih organov med narodnoosvobodilnim bojem. To je opazil leta 1972 tudi Edvard Kardelj: »Vstaja prav tako ni formalno razglasila federacije,* čeprav se je izjavila za načelo samoodločbe narodov.«[388]

To ni bilo naključje, verjetno je bilo dobro premišljeno. Kajti obstajale so želje in predlogi, da bi že mnogo prej spregovorili o ureditvi Jugoslavije kot federaciji. Če je vrhovni plenum Osvobodilne fronte v Sloveniji že jeseni 1941 izjavil, da zato, ker stoji »na stališču naravne in z usodo povezane skupnosti jugoslovanskih narodov, ne priznava razkosanja Jugoslavije in zato deluje z vsemi silami za slogo in enotnost narodov Jugoslavije,« potem je bilo v takšnem stališču zajeto vsekakor tudi pričakovanje federativne ureditve Jugoslavije. Titovo pismo izvršnemu odboru OF 1. avgusta 1942 o zagotovilih slovenskemu narodu sodi vendarle v okvir širših formulacij o enakopravnosti in bratstvu narodov Jugoslavije. Prav v tistem času je Ivo Lola Ribar iz Zagreba obveščal Tita o tem, kako zaradi zmag zaveznikov in narodnoosvobodilnega gibanja v Hrvatski »splošna tema pogovora ni več, kdo bo zmagal, temveč kaj bo jutri z nami. Vsak govori o prihodnosti Hrvatske, Jugoslavije, o političnem ustroju države (...) in naša partija bo morala čimprej najti obliko, da bo svoje stališče o tem sporočila ljudem.«[389] Kljub takšnemu predlogu federacija še ni bila omenjena, čeprav je že dozorela odločitev, »da ustvarimo nekakšnega konkurenta tistim iz Londona«, to je AVNOJ.[390]

V razglasu 1. zasedanja AVNOJ narodom Jugoslavije je razločno označena struktura prihodnje državne skupnosti (»za svobodno in brat-

* Federativna skupnost jugoslovanskih narodov kot cilj NOB je bila omenjena v razpravi na ustanovnem zasedanju AVNOJ v Bihaću.

sko skupnost Srbije, Črne gore, Hrvatske, Slovenije, Bosne in Hercegovine, Makedonije«), vendar tudi v njem še ni naravnost omenjena federacija. Tudi v takrat neobjavljenem osnutku uredbe o sestavi Sveta narodne osvoboditve in njegovega izvršilnega organa (osnutek sta sestavila M. Pijade in V. Masleša) je povsem na kratko rečeno: »V svetu so zastopani vsi narodi Jugoslavije«.[391] Za takšno zadržanost so gotovo obstajali razlogi. Vsaj dva si lahko mislimo, eden je načelne, drugi pa taktične narave.

Pravica narodov do samoodločbe, na kateri je KPJ ves čas gradila svojo politiko, vsebuje tudi pravico do suverenega odločanja o vseh možnih oblikah samoodločbe, tako o odcepitvi, kot tudi o federativni ali kakšni drugi obliki zedinjenja. Odcepitev vsekakor ni bila v interesu nobenega naroda Jugoslavije, niti ni bila v interesu revolucije niti v duhu same revolucionarne zamisli jugoslovanskih komunistov. Toda pravica ni pravica, če je v načelu omejena. Zato komunistična partija nikoli ni nikomur formalno programsko predpisovala nobene oblike samoodločbe, odkar je leta 1934 opustila stališče o obvezni odcepitvi. Po drugi strani pa, kot je Tito poudaril v svojem članku o nacionalnem vprašanju decembra 1942, samoodločba narodov ni nobeno formalno dejanje, temveč sodelovanje v narodnoosvobodilnem boju. »To pravico — je zapisal Tito — si vsak narod pridobi s puško v roki v tem današnjem narodnoosvobodilnem boju.« Res pa je bil razvoj boja takrat, ko je Tito pisal ta članek, na posameznih nacionalnih območjih Jugoslavije še neenakomeren, čeprav ni bilo nobenega, na katerem se oboroženi narodnoosvobodilni boj še ne bi začel. Politično konstituiranje narodnoosvobodilnega gibanja na posameznih območjih pa je bilo še bolj neenakomerno, zato je bil verjetno tudi to eden od razlogov, da vodstvo NOG ni spodbujalo izjavljanj o prihodnji obliki državne ureditve. Značilen je podatek, da so o federaciji prvi spregovorili vrhovni organi NOB posameznih narodov, s čimer so se izrekli za narodno samoodločbo: ZAVNO Hrvatske in Zbor odposlancev slovenskega naroda.

Ob ustanovitvi AVNOJ se je CK KPJ odločil pospešiti proces nastajanja federacije v obliki izražanja politične volje narodnoosvobodilnega gibanja posameznih narodov. Dal je pobudo za ustanovitev nacionalnih antifašističnih svetov tam, kjer še niso bili ustanovljeni ali pa so začasno nehali delovati zaradi poslabšanih razmer. V času med 1. in 2. zasedanjem AVNOJ so zasedali: Zemaljsko antifašističko vijeće Hrvatske dvakrat (13. do 14. junija in 12. do 15. oktobra 1943), ZAVNO Črne gore in Boke (15. do 16. novembra 1943), ZAVNO Sandžaka (20. novembra 1943), v Sloveniji, kjer je že od leta 1941 zdržema obstajal Vrhovni plenum OF, pa se je (od 1.—3. oktobra 1943) sestal na novo izvoljeni Zbor odposlancev slovenskega naroda. Za razvoj v Makedoniji je posebej pomembna ustanovitev CK KP Makedonije v začetku marca 1943, kot tudi manifest Glavnega štaba NOV in PO Makedonije oktobra 1943.

Vse to je bilo dokaz realnosti tistega, kar sta 8. februarja 1943 o ciljih narodnoosvobodilnega gibanja objavila svetovni demokratični javnosti vrhovni štab in AVNOJ, da torej to gibanje »v celoti priznava narodne pravice Hrvatov, Slovencev, Srbov in Makedoncev, Črnogorcev in drugih« in da je prav takšno narodnoosvobodilno gibanje porok, da si bodo vsi narodi Jugoslavije priborili svoje narodne pravice.[392] Formalno pa je vodstvo NOG prvič direktno spregovorilo o Jugoslaviji kot federativni državi tik pred drugim zasedanjem AVNOJ (razglas CK KPJ jugoslovanski javnosti 7. novembra 1943 in istega dne govor Milovana Djilasa na akademiji ob obletnici oktobrske revolucije v Jajcu). To je

Moši Pijadu omogočilo, da je v biltenu Tanjuga (18. novembra 1943) napisal: »Naši narodi so brez velikih ceremonij, toda v slavnem boju in s hudimi žrtvami ustvarili svojo novo domovino kot skupnost svobodnih enakopravnih narodov. Tu je že njihova nova država, tu je v bistvu že ustvarjena federacija južnoslovanskih narodov. To je treba takorekoč samo še ugotoviti...«[393]

Drugi razlog za odlašanje z izjavo o federaciji je bilo vsekakor upoštevanje mednarodnih razmer, se pravi takratnega odnosa zavezniških držav do begunske vlade. Odlaganje izjave o federativni ureditvi je bilo nekaj časa podobno odlaganju razglasitve republike v času po zmagi. Ko pa so pomladi leta 1943 zahodne sile same svetovale begunski vladi, naj objavi nova demokratična, politična in nacionalna načela in ko je vlada Slobodana Jovanovića (21. junija 1943) izjavila, da bo kraljevina Jugoslavija preurejena v federacijo Srbov, Hrvatov in Slovencev, je takšna obzirnost lahko odpadla.[394]

Izjava o federaciji je bila seveda povezana tudi s sklicevanjem vodstva narodnoosvobodilnega gibanja na državno pravno kontinuiteto Jugoslavije v mednarodnih odnosih. Natančneje, treba je bilo razjasniti, kaj pomeni mednarodno priznavanje (s strani protihitlerjevske koalicije in nevojskujočih se držav) državne kontinuitete Jugoslavije v razmerju z mednarodnim priznanjem revolucionarnih sprememb v sami državi. To vprašanje je ostalo dolgo odprto in se je dokončno reševalo in rešilo šele v drugi polovici leta 1944 in v začetku leta 1945. Drugače rečeno, odprto je bilo vprašanje: ali bosta mednarodni status in pravna kontinuiteta jugoslovanske države pripomogli novi Jugoslaviji, da se mednarodno uveljavi, ali pa bo ta status sredstvo mednarodni reakciji za intervencijo v revolucionarno spremenjeno Jugoslavijo. To vprašanje ni bilo zgolj posledica spominov na intervencionistično delovanje mednarodne reakcije proti sovjetski Rusiji. Bila so tudi nova znamenja za takšno možnost. Predvsem politika begunske jugoslovanske vlade in zaščita, ki je je bila deležna v Veliki Britaniji in ZDA, zelo taktično obzirno pa je s to vlado ravnala tudi Sovjetska zveza. Odgovor na ta vprašanja ni bil stvar pravne vede, temveč razvoja boja samega. Ko je po sklenitvi sporazuma Tito — Šubašić neko naše partijsko vodstvo menilo, da je Šubašićeva vlada s tem »priznala zakonitost naših centralnih ustanov«, je CK KPJ takšno mnenje odločno popravil: »Zakonitost smo si pridobili s svojo močjo in s svojimi bitkami v danih ugodnih mednarodnih okoliščinah...« (17. september 1944).[395]

Vprašanje mednarodne pravne kontinuitete Jugoslavije je imelo torej vpliv tudi na razvoj narodnoosvobodilnega gibanja v državi, na okrepitev in obrambo že ustvarjenih pridobitev nove Jugoslavije. Zato mu je moralo vodstvo NOG v vseh fazah razvoja našega boja namenjati potrebno pozornost. Začenši s tistim trenutkom, ko je četniško gibanje poskušalo spremeniti vojno v Jugoslaviji v državljansko vojno pod okriljem okupatorja, kar bi vodstvo NOG vse bolj sililo v odločnejši prehod v alternativo »druge etape«. Znano je, da je sam razvoj boja odpiral možnost takšnih zagat. Od konca leta 1941 naprej se je narodnoosvobodilni boj na posameznih območjih Jugoslavije razvijal zelo neenakomerno. Glavnina NOV se je umaknila iz Srbije, v tej deželi je potem vstaja začela upadati. Podobno se je zgodilo leta 1942 v Črni gori, Hercegovini, v vzhodni Bosni. Vstajo v Makedoniji je bilo treba vojaško in politično znova uveljaviti. V Sloveniji se je poleti 1942 začela velika ofenziva italijanskega okupatorja, ki jo je spremljal močan prodor bele garde in njenih oboroženih formacij, pa je grozila nevarnost, da se bo

tudi tam ponovilo tisto, kot v Srbiji in Črni gori. Še sredi avgusta 1942 je npr. Edvard Kardelj v zvezi s to splošno nevarnostjo pisal delegatu CK KPJ v Hrvatski Vladimiru Popoviću: »Bilo bi zelo zgrešeno« — je zapisal — »če bi se uspavali s tem, da smo glavno že dosegli. Še vedno obstaja možnost, da se nam položaj izmuzne iz rok...«[396] Kljub temu bi vodstvo NOG že na začetku marca 1942 objavilo izjavo za mednarodno javnost, ki je sočasno pomenila tudi deklaracijo ob prevzemanju kontinuitete jugoslovanske državnosti, če zunanjepolitični razlogi sovjetske vlade spet ne bi bili zadržali takšne izjave, čeprav si jo je v začetku celo sama želela. Mislimo na razglas vrhovnega štaba, ki ga je hotel nasloviti na narode okupiranih držav Evrope.[397]

Vprašanje, o katerem govorimo, ni državnopravno vprašanje, temveč eno glavnih političnih vprašanj revolucionarne narodnoosvobodilne vojne v Jugoslaviji. Vse njegove elemente in vse bistvo lahko spoznamo samo, če ga ne obravnavamo kot vprašanje o privrženosti ideji jugoslovanske skupnosti in državnosti. Takšna privrženost vodstva jugoslovanskega narodnoosvobodilnega gibanja je nesporna in jo je treba vključiti v analizo kot bistven pogoj zanjo. Gre za revolucionarni in razredni element narodnoosvobodilnega boja narodov Jugoslavije, za tisti element, ki je temu boju dajal naravo boja proti vrnitvi starih režimov, boja za pravico temeljnih množic vseh narodov, da si v tem boju izbojujejo upoštevanje svojih lastnih osvobodilnih interesov, za pravico narodov, da v tem boju tudi praktično uveljavijo načelo samoodločbe, za življenje v enakopravnosti, v skupnosti brez kakršnekoli nacionalne hegemonije. Na kratko, šlo je tako za osvoboditev izpod okupatorjev, kot za zagotovitev narodnostnih in ljudsko demokratičnih pridobitev v konstituiranju nove Jugoslavije.

Jalovo bi bilo seveda to vprašanje obravnavati z današnjimi merili, ko se trudimo, da bi našo socialistično, samoupravno, federativno Jugoslavijo, domovino svobodnega združenega dela in svobodnih narodov in narodnosti, kar najbolj okrepili v vseh njenih odnosih in ko že njeno ime pomeni zgodovinsko, družbeno, kulturno, človeško pridobitev in program, dostojen vse naše ljubezni in žrtev. Toda takrat, v letu 1942, je bila bitka proti okupatorjem ter za to in takšno Jugoslavijo še vedno v polnem jeku. V ospredju ni bilo vprašanje — ali Jugoslavija, temveč vprašanje, kakšna Jugoslavija. Glede na to je bilo treba pretehtati tudi možnosti in priložnosti, ki jih je ponujalo dejstvo, da obstaja mednarodno pravna kontinuiteta države: bo rabila za nasilno obnovitev stare velikodržavnosti ali pa bo zavarovala novo svobodno skupnost, »v bistvu novo državo«, kot je dejal Tito.

Zato je subjektivno razumljivo, vendar brez objektivne znanstveno spoznavne sposobnosti, današnje reagiranje enega naših zgodovinarjev: »Nehajmo že enkrat z besedo bivša kakorkoli označevati Jugoslavijo. Obstaja neprekinjeno, v svetu je uradno priznana, odkar je bila zedinjena (1918) ...Z revolucijo preobražena, pa zato mimogrede imenovana stara in nova, vendar ji niti ta dva vzdevka ne pristajata...« (itd.)[398] To je, celo če si odmislimo neizpodbitno prepričanje o privrženosti jugoslovanskih skupnosti, teza o pravni kontinuiteti državnosti kot ideji, ki obstaja sama za sebe, po svojem lastnem razlogu obstajanja. Če to tezo dobro premislimo, potem revolucija ni odločala o obstoju te skupnosti in je v odnosu do te ideje nekaj sekundarnega, nekakšen nov hišni red v hiši, ki je stalno obstajala, pa bo morda tudi ta hišni red nekoč še preživela. Niti samoodločba narodov Jugoslavije, priborjena in oživljena z revolucionarnim narodnoosvobodilnim bojem, po tej tezi

ni nikakršen konstitutiven element te državnosti, ker je pač obstajala neprekinjeno, pa ji ta samoodločba v bistvu niti ni bila potrebna, temveč jo le, če tako rečemo, poveličuje in polepšuje.

Toda fašistično nasilje, razbitje in okupacija Jugoslavije so bili zelo trda in krvava resničnost. Jugoslavija je realno obstajala samo s tem, da niso ne narodi Jugoslavije, ne njihov delavski razred, ne revolucionarna partija tega razreda — priznavali tega nasilja in da so se podali v boj, da bi izgnali okupatorje in počistili vse zlo, ki se je z njimi povezalo. Pobegli predstavniki propadlega in poraženega sistema, kljub vsem mednarodno pravnim kontinuitetam, sami ne bi mogli nikoli obnoviti Jugoslavije brez nasilja in tuje pomoči. Pa ne samo zato, ker so hoteli vrnitev starega. Predvsem zato, ker nihče drug, razen novih sil iz teh narodov samih, ne bi mogel ponovno oživiti njihovih skupnih zgodovinskih interesov, jih zediniti proti tistemu, kar jih je v ustaškem in četniškem klanju razdvojilo. Kajti, če ne bi bilo osvobodilnega boja na pobudo delavskega razreda, tudi ne bi bilo tiste razredne solidarnosti reakcije, ki je naposled prisilila četnike in ustaše, slovenske belogardiste in črnogorske separatiste ter vančomihajloviste, da so se povezali v eno samo fronto. Brez revolucionarnega narodnoosvobodilnega boja bi še naprej klali. Klali bi narode, klali bi sebe in Jugoslavijo. Nobena sila zunaj revolucionarnega narodnoosvobodilnega gibanja ne bi mogla brez novega nasilja obnoviti Jugoslavije. Če ne bi bilo Titovih partizanov, kdo bi mogel premostiti strašne bratomorne prepade? Kdo bi mogel v tem položaju obnoviti tisti občutek notranje osvoboditve, ki je v daljnem letu 1918, ne glede na razprtije o naravi samega zedinjenja, obstajal v naših narodih? Kdo bi mogel ta občutek obnoviti tako, kot je takrat to storil mostarski pesnik Aleksa Šantić v svoji pesmi? Kdo bi mogel tako lepo in človeško znova izreči:

Na vrelu bratstva oprasmo očiju vid
I više nismo slepi...
Oprasmo mrlje, i krv i greh, i stid,
I sad smo ko bogovi lepi!

Kdo?

Povsem neromantičen in stvaren odgovor na takšno vprašanje najdemo tam, kjer ga morda nikoli ne bi pričakovali. V pogovoru med dvema človekoma, ki sta imela vse razloge ter sta tudi želela onemogočiti in preprečiti nastajanje partizanske Jugoslavije. To je bil pogovor med rimskim papežem Pijem XII. in med Randolphom Churchillom, majorjem in članom britanskega parlamenta, sinom britanskega premiera in njegovim zaupnikom v britanski misiji pri Vrhovnem štabu NOV in POJ, njun pogovor 13. junija 1944.

R. Churchill je prišel na sprejem k papežu. Papež ga je vprašal, kakšen je položaj v Jugoslaviji in kako močno je »komunistično gibanje«. Odgovor sina britanskega premiera: »Srbi pobijajo Muslimane, katoliški ustaši koljejo pravoslavne. Razložil sem mu, da je Tito edino žarišče, ki bi lahko povezalo vse te nesložne elemente«.[399]

Tudi po Churchillovi ugotovitvi je bil torej Tito »edino žarišče« ali središče, v katerem je Jugoslavija »neprekinjeno obstajala«.

Če hočemo karkoli razumeti, potem ne smemo dvomiti, da je boj za novo Jugoslavijo zares obstajal in da je tisto, kar je bilo v tem boju doseženo, zares nekaj kakovostno novega. Nekaj zaradi ugodnih mednarodnih okoliščin, še bolj pa zaradi iznajdljivosti vodstva NOG je

lahko mednarodnopravna kontinuiteta jugoslovanske države navsezadnje že zaradi same narave pomagala okrepiti in mednarodno uzakoniti tisto novo, kar je nastajalo. Nova Jugoslavija je kljub vsemu temu ostala nova, v tej novosti pa sta tudi razlog in možnost njenega konstituiranja ter nadaljnjega srečnega obstoja in razvoja. Boj za to novo je bil za narode in delavski razred teh narodov, ne samo za KPJ, poleg boja proti fašizmu in poleg volje po narodni svobodi, temeljno gibalo za sodelovanje v narodnoosvobodilni vojni. Zato je KPJ (kot glavni oporník novega) z vso pravico in z vso moralno upravičenostjo zavračala obtožbe reakcije, »da mi komunisti ne razmišljamo o narodni osvoboditvi, temveč o tem, kako bi si prigrabili oblast«. (Titovo pismo 16. novembra 1942 Edvardu Kardelju). Štiri desetletja pozneje je nekdo o spopadu *staro — novo* v zvezi z odnosom med *četniki in partizani* zapisal naslednjo znanstveno sodbo: »Šlo je za odnos med starim političnim realizmom in revolucionarnim realizmom; prvi se bojuje za samoobstoj, je zadovoljen s pridobitvami predvojnega družbenega razvoja in si želi povrnitev starega, drugi pa hoče revolucionarno (socialistično) negacijo buržoaznega sistema in ima vojno za ugodno družbeno vzdušje za izpolnitev razrednega cilja«.[400]

Časovni odmik, ki ga ima zgodovina pogosto za tisto, kar omogoča večjo objektivnost, ne bi smel pomeniti tudi pozabljanje bistvenega!

4. VEČNARODNOST — DEJAVNIK KREPITVE REVOLUCIONARNE SMERI

V svojem obširnem delu o revoluciji in protirevoluciji v Jugoslaviji je Branko Petranović med drugim pisal tudi o »razrednem radikalizmu in njegovem preseganju« v času od 7. decembra 1941 (seja CK KPJ oziroma njegovega »jedra« v Drenovi) pa do 8. aprila 1942 (seja CK KPJ v Foči).[401] Po njegovi sodbi je bilo med najpomembnejšimi dejavniki, ki so v spletu dogodkov konec leta 1941 in v začetku leta 1942 vplivali na pojav »levih odklonov«, prepričanje CK, da se bo vojna z Nemčijo hitro končala (Stalinova izjava 7. novembra 1941 in zastoj nemške ofenzive pred Moskvo). Nadalje, oživitev politike »dveh etap« revolucije v ocenah CK KPJ, ki je bila posledica dvomov o trdnosti zveze med ZSSR in Veliko Britanijo. Šele kot tretji dejavnik omenja uspeh nemške ofenzive na Užiško republiko. Pisec sodi, da so »novi razredni poudarki v liniji KPJ neposredna posledica križanja prejšnje ocene mednarodnih dogodkov in začasnega poraza vstaje v zahodni Srbiji«. Ko pisec vse to naprej razčlenjuje, se mu bolj mimogrede navrže ugotovitev, da so ocene CK KPJ o spremenjenem položaju in o zbiranju reakcije proti narodnoosvobodilnemu boju, ki ga vodijo komunisti, nastale pod vtisom napada Draže Mihailovića na partizanske sile v Srbiji. Za »korekturo« linije KPJ je zanj odločilna intervencija Kominterne oziroma njena depeša, ki je prišla 5. marca 1942, ter njeno opozorilo, da narodnoosvobodilno gibanje ne bi smelo dobiti komunističnega značaja in da se usmerja v sovjetizacijo Jugoslavije. Nadalje je za Petranovića pomemben dejavnik za »korekturo« spoznanje (povezano z omenjeno intervencijo), da je Sovjetska zveza življenjsko zainteresirana za zvezo z Veliko Britanijo. Šele v tretji vrsti dopušča, da je poleg kritike Kominterne na spremembo te linije »vplivala tudi neposredna realnost življenja in prakse« v državi (razdiralne posledice sektaštva v Črni gori, Hercegovini in vzhodni Bosni).

O vseh teh dogodkih so že pred desetletjem potekale odkrite in argumentirane razprave (znanstveno zborovanje v Sarajevu 22. in 23. novembra 1973 o temi »Avnoj in NOB v Bosni in Hercegovini 1941 do 1943«), ki so opozorile, da je treba faktorje »razrednega radikalizma« v tistih mesecih upoštevati ravno v obratnem zaporedju, in v takšnem jih je torej treba tudi vrednotiti (Rasim Hurem, Zdravko Antonić, Venceslav Glišić, Fabijan Trgo, Pero Morača).[402] Ta razprava je naznačila tudi oceno — po našem mnenju utemeljeno — da je treba takšno zaporedje vplivov in njihov pomen upoštevati tudi, ko gre za to, kako in zakaj je KPJ »korigirala« svojo linijo. Petranović te razprave ne upošteva.[403]

Ne da bi se v okviru naše tematike podrobneje ukvarjali s to vsebinsko zelo pomembno in zahtevno problematiko (pomembno ne samo za razumevanje bistva revolucije v Jugoslaviji, temveč tudi zato, ker prav iz nje izhajajo tudi nekatere njene kritike, ki so politične narave), bomo poskušali opozoriti na tisto, kar se v njej nanaša na narode v Jugoslaviji in na funkcionalizacijo pravne kontinuitete Jugoslavije za razvoj narodnoosvobodilnega boja.

Pred tem pa bi morali, tako kot se nam zdi prav, našteti kompleks tistih momentov, o katerih tu ne bomo podrobneje razpravljali, ki pa jih je v zgodovinskih analizah treba upoštevati. To pa je predvsem naslednje:

— pritisk četniške izdaje v povezavi z nemškim udarcem po NOB v Srbiji;

— ocena CK KPJ (upravičena), da se za ravnanjem Draže Mihailovića skrivajo nameni begunske vlade, da uniči narodnoosvobodilno gibanje pod vodstvom KPJ;

— vpliv Stalinovih napovedi o hitri zmagi nad Nemčijo in prve zmage Rdeče armade pred Moskvo (kar so partizani sprejemali tudi kot tolažbo v skrajno težkem lastnem položaju);

— osipanje partizanskih odredov, ki so se bili umaknili iz Srbije, toda tudi vztrajnost njihovega delavskega jedra;

— vtis, ki je ostal po vseh prejšnjih neuspešnih prizadevanjih KPJ, da bi v Srbiji dosegla sodelovanje z drugimi demokratičnimi političnimi silami v narodnoosvobodilni fronti;

— dejstvo, da tudi po umiku glavnine partizanskih sil v Srbiji ni aktivno nastopilo proti okupatorjem nobeno »nekomunistično« (t.j. nepartizansko) odporniško gibanje, pa je okupator tam, kjer so bile partizanske sile šibke, samo še utrjeval svojo oblast;

— okoliščina, da se ni bilo mogoče posvetovati z nikomer zunaj in tako preveriti svojo oceno, da se za agresivnostjo emigrantske vlade skriva tudi spremenjen odnos njenega skrbnika Velike Britanije do zveze z ZSSR;

— neomajna odločenost vodstva narodnoosvobodilnega gibanja, da ne bo kapituliralo, temveč da bo sprejelo nadaljnji boj tudi proti novim sovražnikom, ki so se posredno ali neposredno angažirali na strani okupatorja;

— ocena tega vodstva, da je bilo od vseh kolaboracionistov takrat, pa tudi za prihodnji revolucionarni razvoj po vojni, najnevarnejše četniško gibanje Draže Mihailovića, ki mu je vlada Slobodana Jovanovića (ki je vzdrževala centralistično, nacionalno hegemonistično in protikomunistično izhodišče) prav takrat dala uradni pomen na način, da mu ga močneje ne bi mogla dati.

Med mnogimi protiukrepi, ki si jih je takrat zamišljal CK KPJ (krepitev delavskokmečkega jedra narodnoosvobodilnega gibanja, uveljavitev razredne linije KPJ z ustanavljanjem proletarskih narodnoosvobodilnih brigad, vojaško izrivanje četnikov, širitev lastne fronte, ustanavljanje nepartizanskih Dobrovoljskih odredov), je za našo temo (poleg razrednega) najpomembnejše opiranje na politiko bratstva in enotnosti narodov Jugoslavije, na načelo enakopravnosti in samoodločbe v skupnem oboroženem boju proti okupatorjem in njihovim domačim zaveznikom. CK KPJ je zelo dobro vedel, da je takšna politika po eni strani pogoj za razvijanje in uspešnost narodnoosvobodilne vojne, po drugi strani pa da je to najmočnejše in najodločilnejše politično orožje proti glavnini reakcije, zbrane ob kralju in begunski vladi, ki je imela

ohranitev hegemonije — seveda v okviru ohranitve kapitalističnega družbenega sistema — za svoj prvi politični interes. CK KPJ se je zavedal, da je boj za bratstvo in enotnost tisto politično orožje, ki se logično vključuje v protifašistični boj za osvoboditev Jugoslavije, hkrati pa ni v nasprotju z nobenim interesom protihitlerjevske zveze velikih sil, z nobenim interesom ne ZSSR, ne drugih zaveznikov. S tem orožjem se je dalo »legalno« (v odnosu do zaveznikov) bojevati proti mednarodno priznani legalnosti (takrat tudi še ugledu in avtoriteti) begunske vlade, ki počenja vse, da bi preprečila narodnoosvobodilni boj.

V političnem razsojanju vodstva narodnoosvobodilnega gibanja je bilo mogoče izoblikovati skladnost med razrednostjo in tako razumljenim nacionalnim momentom. To ne potrjuje samo ime *proletarskih narodnoosvobodilnih* brigad, temveč to izrecno sledi tudi iz njihovega *statuta,* ki ga je vrhovni štab sprejel okrog 28. februarja 1942.

Glede tega je najpomembnejši tretji člen statuta: »Proletarske brigade so poroštvo za uspešen boj proti okupatorju in njegovim domačim hlapcem, za *uspešen boj proti nacionalnemu zasužnjevanju in ekonomskemu zatiranju*«.[404]

Uspešen boj proti nacionalnemu zasužnjevanju in ekonomskemu zatiranju! To sta kategoriji, ki naj bi bili okostje od okupatorja že osvobojene, prihodnje jugoslovanske države! Proletarske brigade niso samo formacije za boj proti okupatorjem pod vodstvom KPJ, temveč so tudi nosilke politike bratstva in enotnosti ter *čuvarke enakopravnosti narodov Jugoslavije pred vsemi, ki to enakopravnost ogrožajo danes ali v prihodnosti.* To je bila takrat njihova najpomembnejša statutarna funkcija. Ob takšno funkcijo se ni mogla spotikati niti Kominterna niti noben drug (zaveznik), pa če bi še tako vztrajal pri najožjem razlaganju protifašistične platforme boja proti Hitlerju in okupatorjem. Znani namen, da pridejo v sestavo proletarskih narodnoosvobodilnih brigad enote vseh jugoslovanskih narodov, »tako, da ne bodo samo močna udarna sila, temveč tudi simbol prave narodne enotnosti Jugoslavije v boju za svojo osvoboditev«, je treba razumeti kot še močnejše poudarjanje njihove že omenjene funkcije.

Načelo svobodne in enakopravne skupnosti vseh narodov Jugoslavije za boj in v boju ni več imelo samo humanitarnega in mobilizacijskega pomena v tem letu 1942. V tistih najbolj kritičnih časih narodnoosvobodilnega boja je to načelo, glede na razredno naravo njegove vodilne politične sile, poglobilo svojo razredno osvobodilno kvaliteto. To načelo je že takrat neposredno izključevalo reakcijo (v prvi vrsti tisto, povezano z D. Mihailovićem) iz prihodnosti narodov in delavskega razreda Jugoslavije. Poudarjanje tega načela ni bila »korekcija«, temveč kvalitativno poglabljanje revolucionarne smeri narodnoosvobodilnega gibanja.

Kominternina kritika iz depeše 5. marca 1942, če dobro premislimo, ni bila toliko kritika trenutne politične linije KPJ, kot je bila kritika temeljne zasnove NOB, ki jo je KPJ kot revolucionarna sila razvijala od vsega začetka, še posebej pa po osvoboditvi obsežnega ozemlja v Srbiji. To je bila pravzaprav kritika ustvarjanja nove narodnoosvobodilne oblasti, ki je bila najbolj neposredno postavljena proti vsakemu vračanju na staro. Od takšne osnove se Tito ni niti za hip odmaknil.*

* Zanimivo je prebrati, kako je revolucionarno zasnovo in logiko narodnoosvobodilnega gibanja, ki jo je izvajala KPJ, v tistih dneh na terenu in v okoliščinah daljne Slovenije definiral Boris Kidrič, ne da bi vedel za zagate CK KPJ: »Slovenska narodna revolucija se razvija po logiki in potrebi

Glede tega je zelo značilno njegovo kritično pismo Moši Pijadu 26. marca 1942: »Sicer pa sem se nate resno razjezil, ko si začel filozofirati o tem, ali nismo res storili napake in zabrazdili v levo.«

CK KPJ je sam popravljal posamezne taktične napake jugoslovanskih komunistov, pa tudi svoje lastne, tiste, ki so v začetku leta 1942 povzročile ali zakrivile tako usodne posledice v Črni gori, Hercegovini in vzhodni Bosni. Tisto, o čemer je bil na pritisk Kominterne, ki je predstavljala neposredne zunanje interese ZSSR, pripravljen razpravljati, in temu ustrezno do neke mere tudi spremeniti svojo taktiko, je bil odnos do begunske vlade, kajti ta vlada je formalno predstavljala jugoslovansko mednarodnopravno kontinuiteto, iz česar je bila izpeljana tudi legitimnost vseh morebitnih odporniških gibanj.

Na pritisk Kominterne, pa tudi na podlagi lastnih ocen (težki trenutki narodnoosvobodilnega gibanja po umiku glavnine iz Srbije in oseke vstaje v sosednjih območjih) je bil CK KPJ prisiljen začasno opustiti neposredno in pogosto obtoževanje begunske vlade narodnoizdajalskega delovanja. Malo znano, toda zelo značilno je glede tega Titovo kompromisno stališče do londonske vlade v dneh od 19. marca pa do začetka aprila 1942. Takrat je britanski (Athertonovi) misiji, pa tudi Kominterni kot možno rešitev predlagal, da se »ustanovi nova vlada, sestavljena iz demokratičnih elementov v domovini in tujini, ki bi izdala razglas s pozivom narodom Jugoslavije, da se odločno borijo proti okupatorjem in javno ožigosajo izdajalce — sodelavce okupatorja«. Očitno naj bi bila to nekakšna koalicijska vlada.[405] Britanski misiji se te ideje, ki ji je bila menda naklonjena, nikoli ni posrečilo niti sporočiti svojemu centru, Kominterna pa je očitno niti ni vzela resno v obravnavo.

Uresničenje tega Titovega kompromisnega predloga bi verjetno na eni strani dalo nekakšno notranjo državno legitimnost partizanskemu gibanju, na drugi strani pa bi odložilo spopad z reakcijo na poznejši čas.

Takšen kompromis pa je imel tako malo možnosti za uresničenje, da ni čudno, če je CK KPJ že na naslednjem sestanku 4. aprila 1942 v Foči sklenil nadaljevati še trdnejšo politično taktiko do londonske vlade. To taktiko sta sestavljala dva bistvena elementa: prvič, odkrito nastopiti pred ljudmi proti vladi s kritiko njene podpore Draži Mihailoviću in njenega oviranja boja proti okupatorjem, in, drugič, razmišljati o ustanovitvi osrednjega narodnoosvobodilnega odbora Jugoslavije in jo pripravljati. Tako je mogoče sklepati na podlagi Titovega pisma CK KPH z dne 8. aprila in iz pisma Ive Lole Ribarja Blagoju Neškoviću 10. aprila 1942.[406]

Ideja o ustanovitvi osrednjega narodnoosvobodilnega odbora Jugoslavije, po našem mnenju ni preprosta obnovitev ideje o Narodnem komiteju osvoboditve (Jugoslavije) iz avgusta 1941.[407] V letu 1941 naj »bi to bila — po Titovi takratni razlagi — nekakšna ljudska vlada, ki bi

---

dosedanjega boja za osvoboditev, združitev in samoodločbo slovenskega naroda. Da pa v notranji družbeni logiki takega boja igrajo odločilno vlogo prav razredni momenti, je neizpodbitno dokazala slovenska peta kolona iz obeh tradicionalnih (meščanskih) političnih taborov, ki je iz reakcionarnih razrednih razlogov prešla na pot izdajalstva nad lastnim narodom, čeprav je Osvobodilna fronta vsenarodno osvobodilno gibanje.« (Boris Kidrič, *Revolucionarni razvoj slovenskega narodnoosvobodilnega gibanja*, »Delo«, maj 1942, štev. 2, znova natisnjeno v *Dokumenti ljudske revolucije 2*, IZDG, Ljubljana 1964, str. 54).

izdala svoj proglas ljudstvu in ga pozvala k boju«, »neke vrste ljudska osrednja oblast«. V Zbranih delih je Tito v pojasnilo zapisal, da bi Narodni komite osvoboditve (1941) »pomenil osrednjo oblast, ki je rasla iz ljudske vstaje«, medtem ko se je emigrantska vlada »močno kompromitirala že zgolj z begom iz domovine med aprilsko vojno« in s tem, da je »začela tudi javno nastopati proti vstaji, t.j. proti razvijanju oboroženega boja proti okupatorju«.[408] Zdi se, da ima prav Pero Morača, ko ugotavlja, da je bil neposredni povod za to pobudo želja, »da bi se kakšen organ zunaj KPJ izrekel za boj s splošnega jugoslovanskega stališča«. Opozarja pa tudi, da je bila pobuda preklicana prve dni oktobra 1941, ker je Sovjetska zveza medtem priznala Simovićevo vlado za edino zakonito vlado.[409] Še enkrat je treba pripomniti: legitimnost emigrantske vlade v avgustu 1941 še ni bila mednarodnopravno splošno priznana, in pa, to je bil čas še pred četniško izdajo in odkritim izzivanjem državljanske vojne. V letu 1942 pa je šlo za namen ustanoviti revolucionarno vlado že direktno proti begunski vladi. Zdaj je bil namen tega postaviti legitimnost jugoslovanske države neposredno v funkcijo zaščite revolucionarnega narodnoosvobodilnega gibanja kot edinega pravega vstajniškega gibanja v okupirani Jugoslaviji.

Medtem, ko je bil prvi element na novo oblikovane taktike (nastopiti s kritiko begunske vlade) kmalu tudi uporabljen, pa je uresničenje drugega zastalo že na začetku. Ravno takrat se je začenjala t.i. tretja nemško-italijanska ofenziva, in to z oboroženim sodelovanjem tako ustašev kot četnikov Draže Mihailovića. Potrebni so bili novi politični in vojaški uspehi narodnoosvobodilnega gibanja, da bi bilo spet mogoče razmišljati o ustanovitvi revolucionarne vlade in jo tudi ustanoviti.

Narodnoosvobodilno gibanje je takšne uspehe doseglo do jeseni 1942. O njih je Tito obvestil PK KPJ za Makedonijo v pismu z dne 22. septembra 1942. Ko je opisal akcijo pete kolone, četnikov in beguncev proti NOG ter omenil četniško klanje Muslimanov in Hrvatov, je poudaril: »Temu peklenskemu načrtu, ki ga je pravzaprav zasnoval okupator, smo se najodločneje postavili po robu, bojujemo se za enotnost narodov Jugoslavije, ne glede na nacionalne in verske razlike. Ta *naša narodna politika je v sedanjem boju rodila velike uspehe,* saj nam je prav s takšno politiko uspelo popeljati velike množice hrvatskega naroda v oboroženi boj proti okupatorju, simpatije Muslimanov v Bosni in drugih krajih pa so popolnoma na naši strani... Da imamo v tem velikem narodnoosvobodilnem boju danes za seboj veliko večino prebivalstva, dokazuje dejstvo, da se kljub vsem navalom okupatorjev in njihovih hlapcev v teh 16 mesecih nismo le obdržali, ampak da postaja naša narodnoosvobodilna vojska čedalje močnejša, naše osvobojeno ozemlje večje.« (podčrtal J. P.).

Po uspešno izpeljanem pohodu proletarskih brigad v zahodno Bosno in ob splošnem razmahu NOG, zlasti v Bosanski krajini in v Hrvatski, se je CK KPJ odločil začeti uveljavljati svoja stališča, sprejeta na seji 4. aprila 1942, ki so po svoji naravi pomenila »pretrganje s starim družbenopolitičnim sistemom«.[410] CK se je torej odločil, da bo ustanovil revolucionarno vlado narodnoosvobodilnega gibanja, da bo to gibanje in njegove pridobitve zavaroval s pravno kontinuiteto jugoslovanske države. Da je takšna odločitev že dozorela, je napovedala objava odloka o ustanovitvi začasnega upravnega odseka pri Vrhovnem štabu v »Borbi« 22. oktobra 1942, in to z napovedjo, da bo ta odsek deloval »do ustanovitve Narodnoosvobodilnega odbora Jugoslavije«. To je Tito izrecno omenil tudi v pismu Blagoju Neškoviću 23. oktobra: »imamo

kombinacijo, da napravimo nekakšnega konkurenta onim v Londonu«. Direktno je o tem obvestil Kominterno v sporočilu 12. novembra 1942: »Zdaj ustanavljamo nekaj podobnega vladi, imenovalo se bo Nacionalni komite osvoboditve Jugoslavije«.

Toda zaradi pripomb Kominterne ni bil v Bihaću 26. in 27. novembra 1942 AVNOJ ustanovljen kot vlada, temveč kot politični organ narodnoosvobodilnega boja. Kako pa je položaj v sami državi dozorel za prevzem mednarodne legitimnosti jugoslovanske države v svoje roke, pa kaže, na primer, poročilo, ki ga je Edvard Kardelj 14. decembra 1942 poslal Titu iz Slovenije. Kardelj ni bil vključen v priprave in je prav takrat z zadovoljstvom zvedel, da je AVNOJ ustanovljen. V svojem pismu je priporočil naslednje: »Hkrati pa — ne da bi prenehali z zelo ostro kritiko stare Jugoslavije — sodim, da je zdaj že očitno, da se bomo lahko mednarodno najlažje utrdili prav prek Jugoslavije. Mislim, da bi morali dati Avnoju takšen karakter, da bo vse bolj prevzemal nase ne samo notranjo oblast... temveč da bo tudi v razmerju do zunanjega sveta jemal iz rok londonske vlade element za elementom mednarodnih pozicij, ki jih ima Jugoslavija kot država...«[411]

V že omenjenem pismu pokrajinskemu komiteju KPJ za Makedonijo, 16. januarja 1943, je Tito dokazoval, da se morajo v skupni boj vključiti zares vsi narodi Jugoslavije, in to prav pod imenom te države — torej tudi makedonski narod, tisti, ki so ga v Kraljevini Jugoslaviji tudi najbolj zanikali in ga zatirali. Tito je to dokazoval z globalnimi uspehi KPJ na poti k zmagi narodnoosvobodilnega gibanja. »Dejanski razvoj dogodkov kaže, da je naša partija izvršila svojo nalogo v vseh krajih Jugoslavije...« Obstoj NOV in POJ pod enotnim poveljstvom vrhovnega štaba, obstoj narodoosvobodilnih odborov in AVNOJ, množičnih organizacij narodnoosvobodilnega boja, »vse to so dejstva, ki dokazujejo voljo narodov Jugoslavije za skupen boj, za zmago in oblikovanje skupnosti vseh narodov Jugoslavije«.

V kritičnem, toda navsezadnje tudi uspešnem letu 1942 se je jasno pokazala vsa posebnost jugoslovanske revolucije. Poleg splošne povezave razrednega in nacionalnega momenta v razvijanju narodnoosvobodilne vojne nastopa v njej proti okupatorjem in njihovim razredno motiviranim pomočnikom, v prid revolucionarnega NOG, še nek politični in stvarni argument. Ta argument izhaja iz logike mnogonacionalnosti jugoslovanske skupnosti. Proti poskusom četniškega narodnoizdajalskega (iz reakcionarnih razrednih motivov) gibanja, da bi uničilo narodnoosvobodilno gibanje, ki ga razvija in ga vodi revolucionarna stranka delavskega razreda, CK KPJ in sploh organi NOG ne nastopajo politično samo z dokazovanjem, da Draža Mihailović sodeluje s fašističnimi okupatorji. V politični obračun s to med vsemi najmočnejšo reakcionarno skupino, ki pa je hkrati tudi glavni predstavnik buržoaznega nacionalno hegemonističnega načela vladanja v Jugoslaviji, vodstvo NOG še zlasti poudarjeno vključuje argument bratstva in enotnosti narodov Jugoslavije. Poudarja, da bratstvo, enotnost in popolna narodna enakopravnost niso samo pogoj uspešnosti boja proti okupatorjem in njihovim hlapcem, temveč dejansko tudi cilj tega boja, ki ga ni mogoče uresničiti z vrnitvijo starega. V Jugoslaviji, kot skupnosti več narodov in narodnosti, se uveljavlja revolucionarna smer narodnoosvobodilnega gibanja, politično pa se uveljavlja z uresničevanjem bratstva in enotnosti.

Tako v kritičnem času ni bilo treba bitke proti najhujšemu netilcu državljanske vojne politično utrjevati z »linijo razrednega zaostrovanja«, z zatekanjem v »drugo etapo«. Mnogo učinkoviteje se je dalo to doseči —

poleg trdnega vztrajanja pri osnovni usmeritvi NOB proti okupatorjem in njihovim pomočnikom — še s posebnim poudarjanjem bratstva in enotnosti kot najpomembnejšega cilja, ter z njunim neposrednim uveljavljanjem. To ni dajalo novih argumentov samo NOG na nacionalnih območjih zunaj Srbije (Tito je konec januarja 1942 opozoril vodstvo v Hrvatski: »V Hrvatski nastajajo sijajne možnosti za naše delo, ... ker se vse srbske šovinistične reakcionarne sile združujejo pod okriljem okupatorja za obračun s hrvatskim narodom ...«), to je bil tudi poseben argument proti četnikom D. Mihailovića v sami Srbiji, in sploh v srbskem narodu, ker tudi on nasprotuje nacionalnemu hegemonizmu, kot nekoč, tako zdaj in tudi v prihodnje.

»Linijo razrednega zaostrovanja se je začelo opuščati«, ugotavlja Branko Petranović, »v marcu in aprilu 1942.« Po njegovem mnenju, je treba v vsem tem videti »popravke in uravnovešenje linije KPJ«.[412]

Po tistem, kar smo že rekli, je treba v tem res videti tudi popravek, ki ga je izvedla KPJ glede lastnega levičarjenja, ki je nastopilo po napadu reakcije, izzivanju državljanske vojne v Srbiji, posebej pa potem, ko je to izzvano levičarjenje povzročilo hude poraze NOB v Črni gori, Hercegovini in drugod. »Popravljeno« je bilo tudi pričakovanje CK KPJ, da bo mogoče v razmeroma kratkem času odpravit vojaško in tudi politično krizo v Srbiji. Poskus vrnitve v Srbijo in vrnitve Srbije med najmočnejša žarišča NOG je kmalu propadel. Temu je sledila na eni strani korekcija levičarjenja, na drugi pa se je potrdila misel o nujnosti vedno novega političnega širjenja narodnoosvobodilne fronte v temeljni smeri, to je za boj proti okupatorju. V tem smislu res lahko govorimo o »popravku in uravnovešenju linije KPJ«. Toda hkrati je treba videti še nekatere elemente tega pojava.

V vsem političnem dogajanju se je namreč poglabljala kontinuiteta prvotne osnovne usmeritve NOB v Jugoslaviji, in to kljub kritiki Kominterne. Ta kritika se je formalno navezovala na primere levičarjenja (konkretno se je sklicevala na ustanovitev proletarske brigade), toda po intonaciji in konceptualni vsebini je bila to pravzaprav kritika temeljne usmeritve NOB, kakršna se je bila izoblikovala že v začetku. Kominterna je zahtevala »čisto« protifašistično«, ne pa revolucionarno narodnoosvobodilno borbo. Tega ni zahtevala samo v marcu 1942, temveč praktično vse do konca vojne, vključno z možnostjo, da se navsezadnje kralju dovoli vrnitev v državo. Kominterna (ali sovjetska vlada) seveda ni izključevala možnosti, da bi bili med narodnoosvobodilnim bojem doseženi cilji t.i. prve etape revolucije, da bi bila torej izpeljana buržoazno-demokratična revolucija. Vendar pa bi to dopustila samo kot nekakšen stranski proizvod protifašističnega boja, ki bi se v glavnem izoblikoval šele v času po zmagi nad okupatorji. Kako daleč je bila sovjetska vlada od misli o revolucionarnih elementih že v tej, prvi fazi vojne, je mogoče prav očitno razbrati iz podatka, da je konec leta 1941 sprejela predlog britanske vlade, naj bi storili vse za poenotenje vseh sil »odporniškega gibanja« v Jugoslaviji, in to pod vodstvom Draže Mihailovića![413] O tem priča tudi trdovratno zatiskanje oči v naslednjih mesecih pred vsemi dokazi o kolaboraciji Draže Mihailovića. Zato je treba v vseh »popravkih in uravnovešenju linije KPJ« videti *predvsem vztrajanje pri temeljni usmeritvi narodnoosvobodilnega boja v Jugoslaviji;* usmeritvi k ustanavljanju narodnoosvobodilnih odborov kot organov narodnoosvobodilnega boja, ki proti geslom Nedića in četnikov o »narodni (nacionalni) oblasti« nastopa z geslom »za pravo demokratično ljudsko oblast« (Direktive PK KPJ za Srbijo 14. decembra 1941).

Tito je vztrajal pri temeljni usmeritvi NOB še v nekem smislu, ki ga je treba še posebej poudariti. Bistvena revolucionarna vsebina NOB ni bila preprosto samo boj proti okupatorjem, temveč tudi ustvarjanje možnosti za ta boj, se pravi, neposreden in konkreten boj za bratstvo in enotnost narodov Jugoslavije na podlagi priznanja njihove pravice do samoodločbe in popolne enakopravnosti. Seveda je CK v svojem delovanju popravil oceno, po kateri je v protihitlerjevski koaliciji prišlo do nekaterih sprememb, do oddaljevanja zahodnih držav od Sovjetske zveze. S tem je za CK KPJ odpadel zunanji razlog, da bi v oboroženem nastopanju tistega dela reakcije, ki je bil neposredni eksponent begunske vlade v Londonu, videl še kaj več kot narodno izdajo iz reakcionarnih razrednih pobud neposredno prizadetih krogov jugoslovanske buržoazije. S tem je odpadel tudi motiv za to, da bi pozicijo Sovjetske zveze podpiral denimo z zaostrovanjem odnosa do zahodnih sil in jugoslovanske vlade v Londonu. Takšna stvarnejša ocena je lahko samo še utrdila prepričanje CK, da je narodna izdaja četnikov Draže Mihailovića posledica neposrednega početja reakcionarnega vrha hegemonistične buržoazije, pa je bilo tako samo še očitneje, da je mogoče bitko proti tem reakcionarnim razrednim manifestacijam še naprej biti na pozicijah boja proti okupatorjem in njihovim pomočnikom. Kajti tudi britanska vlada je takrat izhajala iz načela borbenosti.[414]

Intervencija Kominterne, izražena z brzojavko, sprejeto 5. marca 1942, je imela v tem primeru vlogo informacije o dejanskem položaju in odnosih med zavezniki in NOB pri njih kot celoti, pa jo je CK KPJ tako tudi vključil v svoje politično presojanje. Sklep, ki je sledil iz te brzojavke, ni bil nedobrodošel. Pravzaprav je olajšal, ne pa oteževal boj proti četniškim netilcem državljanske vojne. Na eni strani se je nadaljevala stvarna možnost za širjenje fronte protifašističnega narodnoosvobodilnega boja, na drugi strani pa je bilo prijetno spoznanje, da begunska vlada in četniki nimajo tiste posebne podpore v politiki zahodnih sil, kot se je do takrat mislilo. Zato je razumljivo, da je Tito pohitel in v glasilu CK KPJ »Proleter« objavil prav to informacijo. »Zaradi vse bolj pogostih primerov — je pisal — da mnogi tako imenovani privrženci Londona in jugoslovanske vlade odkrito sodelujejo z okupatorji in njihovima hlapcema Pavelićem in Nedićem v boju proti narodnoosvobodilnemu gibanju v Jugoslaviji, posebno še proti komunistom, mislijo mnogi naši tovariši, da je to rezultat neke spremembe v zunanji politiki Anglije in Amerike, ki da imata baje vpliv na te reakcionarne elemente. Takšno pojmovanje bi bilo v zdajšnjem (!) položaju nepravilno in zgrešeno«. V poudarkih temeljnega sklepa, ki je sledil tej informaciji, je mogoče čutiti pravo olajšanje: »... mi te državljanske vojne nočemo. Mi hočemo boj proti okupatorju, hočemo ga uničiti... Toda mi uničujemo tudi vse okupatorjeve hlapce, kajti boj proti okupatorju je neločljivo povezan z bojem proti njegovim petokolonskim podrednikom... Jasno se kaže: na eni strani ogromna večina ljudstva — kmetje, delavci in pošteni izobraženci Jugoslavije, na drugi strani pa pod okupatorjevim okriljem razne reakcionarne klike s svojimi krvoločnimi ustaši, žandarji, četniki in drugo drhaljo... Ustvarjanje enotne narodnoosvobodilne fronte v vseh delih Jugoslavije — to je temeljna naloga vseh komunistov. Boj proti okupatorju in proti vsem njegovim hlapcem ostaja tudi nadalje naša glavna naloga.«[415]

S takimi stališči je bilo torej mnogo lažje pozivati v boj proti okupatorju, mnogo bolj prepričljivo, kot pa nastopati z gesli, utesnjenimi

v okvire izsiljene državljanske vojne! To torej ni bila korekcija pod pritiskom neke zunanje kritike!

V okviru tako pojmovane splošne linije je treba ocenjevati tudi drugi bistveni element temeljne usmeritve NOB. On ni samo mobilizacijski, temveč tudi programski. To je poudarjanje nujnosti bratstva in enotnosti ter boja za bratstvo in enotnost narodov Jugoslavije. »Razen že omenjenih razlogov«, beremo naprej v Titovem članku, »zaradi katerih je reakcionarna klika, ne glede na narodnost, enotna v boju proti narodnoosvobodilnemu gibanju, še zlasti proti komunistom, je potrebno poudariti še nekatere dokaze, ki so značilni predvsem za Srbijo. Zakaj na primer srbski reakcionarni krogi, celo tisti, ki so se ogrnili s plaščem demokracije, tako sovražno nastopajo proti komunistični partiji? Zakaj so se, na primer, združili vsi četniški elementi Pečanca, Ljotića, Nedića z vojaškimi četniki Draže Mihailovića ravno v trenutku, ko je ljudska vstaja v Bosni dobila čvrst značaj zbliževanja bosenskih narodov — ne glede na njihovo versko in nacionalno pripadnost? To se je zgodilo zato, ker so vsi ti elementi v Srbiji enotni glede svojih velikosrbskih hegemonističnih ciljev. Ti... elementi neizmerno sovražijo komunistično partijo ravno zategadelj, ker je zapisala na svojo zastavo geslo bratstva in enotnosti vseh narodov Jugoslavije, tako v boju do izgona okupatorjev, *kakor tudi v bodoči svobodni Jugoslaviji*«.

Torej ni bil samo boj proti okupatorjem, temveč tudi boj za bratstvo in enotnost narodov Jugoslavije, kar si je narodnoosvobodilno gibanje pod vodstvom Komunistične partije Jugoslavije izpisalo na svoji zastavi, tisto, kar je razredno reakcijo pognalo na plano. To je bilo tisto, kar jo je prisililo, da je — za zagotovitev svoje hegemonije jutri, po porazu fašistične osi — že danes sodelovala s fašističnimi okupatorji in se tako v očeh vsega ljudstva kompromitirala z narodnim izdajstvom. To je bila še ena globoka potrditev pravilnosti temeljne revolucionarne zasnove narodnoosvobodilnega boja v Jugoslaviji, ki jo je KPJ sprejela že v začetku boja.

V tem smislu se je, prav v letu 1942, vodstvo narodnoosvobodilnega gibanja, zlasti Tito, posebej potrudilo, da je v trenutku politično odločilnega koraka, v trenutku ustanovitve AVNOJ, še enkrat z vso jasnostjo izrazilo svoje poglede in zamisli o narodnem vprašanju.

Dodatna spodbuda pa je verjetno bilo dejstvo, da je radijska postaja »Svobodna Jugoslavija« iz Sovjetske zveze decembra 1942 poročala o nacionalnih razmerah v Kraljevini Jugoslaviji tako, da je bila njena oddaja lahko le argument za begunsko vlado v Londonu. V poročilu Titu 14. decembra 1942 je Kardelj opozoril na problematičnost oddaj ob prvem decembru. Te oddaje so bile v nasprotju s tistim, kar je partija kritično govorila o Jugoslaviji. Navedel je trditev iz tiste oddaje, »da je bilo v Jugoslaviji nekaj ‚napak', da pa niso bile ‚tako pomembne...« Kardelj je ugotavljal: »Takšno vulgariziranje vsekakor ni dobro za politiko naše partije, temveč, nasprotno, pomeni vodo na mlin mihailovičevskim elementom. V tem pogledu je pravilna resolucija AVNOJ, ki postavlja na pravo mesto vlogo velikosrbske hegemonije«.[416]

Prav tiste dni, med 10. in 19. decembrom 1942, je Tito v Bosanskem Petrovcu napisal svoj znameniti članek »Nacionalno vprašanje v Jugoslaviji v luči narodnoosvobodilnega boja«, namenjen, kot je sam zapisal, »najširšim ljudskim množicam«.[417] Članek je eden temeljnih političnih dokumentov revolucionarnega narodnoosvobodilnega boja, ki se mu zgodovinske in druge raziskave ne smejo nikoli izogniti. Nanj pa je treba gledati, kar poudarjamo na podlagi dosedanjega izvajanja, kot na bi-

stven, sestavni del uveljavitve temeljne usmeritve NOB v letu 1942, kot na pomembno pojasnilo narave in poti naše revolucije.

Tito je v tem članku v bistvu še enkrat zelo jedrnato, vendar tudi zelo jasno, razložil revolucionarno kritično stališče Komunistične partije Jugoslavije o nacionalnih odnosih v Kraljevini Jugoslaviji. Poudaril je, kako je številčno neznatna manjšina velikosrbskih hegemonistov s kraljem na čelu 22 let vladala Jugoslaviji in kako so razni frankovci, sedanji ustaši in njim podobni vse to zločinsko delovanje velikosrbske hegemonistične klike pripisovali vsemu srbskemu narodu. Opozoril je, da srbski narod ni imel nič skupnega s takšno nacionalno politiko, da so ga ves ta čas prav tako izkoriščali in da je bil prav tako prepuščen žandarski samovolji. Pisal je tudi o gospodi na čelu Hrvatske seljačke stranke, ki je rešitev narodnega vprašanja Hrvatov videla v delitvi oblasti med njo in med velikosrbsko gospodo, kako je ta gospoda boj hrvatskega naroda usmerjala v boj proti vsemu srbskemu narodu in sejala sovraštvo, kako je tudi sama kazala svoje velikohrvatske težnje oziroma kako je hotela zatirati druge. Pisal je še o Slovencih in Črnogorcih kot o podrejenih narodih, neenakopravnih državljanih Jugoslavije, ter o Makedoncih in Albancih kot zasužnjenih in namenjenih iztrebljenju. Pisal je o preseženi tezi, da so Srbi, Hrvati in Slovenci samo plemena istega naroda in to imenoval brbljanje hegemonistične klike, ki je hotela posrbiti Hrvate in Slovence. Unitaristična Jugoslavija je bila le maska za posrbljanje. Pisal je tudi o odgovornosti slovenskih reakcionarjev za vso to politiko. V nadaljevanju je razčlenil negativne posledice vseh teh nerešenih nacionalnih odnosov po okupaciji Jugoslavije, in navedel, kako so postali sredstvo okupatorske in fašistične politike. Poudaril je osvobodilno naravo osvobodilnega boja v Jugoslaviji za vsak narod posebej ter neizogibnost bratstva in borbene enotnosti vseh narodov in narodnosti Jugoslavije; ugotovil je, da so glavna ovira za takšno enotnost vsi tisti, ki gledajo nazaj in žele obnoviti staro, da so to torej t. i. londonska linija, Draža Mihailović in njegovi četniki. Zato je edino rešilno pot videl v boju za svobodo in enakopravnost vseh narodov Jugoslavije.

V vsem tem sklopu je Tito posebej podčrtal dejstvo, da so se v vrstah Narodnoosvobodilne vojske in partizanskih odredov Jugoslavije od vsega začetka v veliki večini bojevali prav Srbi, namesto da bi bilo obratno, kar dokazuje, da imajo vsi narodi Jugoslavije, ki so jih v preteklosti zatirali velikosrbski hegemonisti, svojega najboljšega in najdoslednejšega zaveznika v srbskem narodu. Srbski narod si ne želi vrnitve starega, kot si je ne žele niti Hrvati niti Slovenci niti Makedonci niti Muslimani. Srbski narod zelo dobro ve, kaj je bil vzrok nacionalne tragedije, kdo je bil glavni krivec zanjo in zato se tudi junaško bojuje in prezira svoje domače izdajalce. Njegovemu zgledu naj, vsaj v enaki meri, če ne še bolj, slede tudi vsi drugi narodi Jugoslavije.

Na koncu je Tito še enkrat podčrtal politiko Komunistične partije Jugoslavije, ki se ni odpovedala in se tudi nikoli ne bo odpovedala načelu, da ima vsak narod pravico do »samoodcepitve« (mišljena je bila »samoodločba«). Prav tako pa ne bo nikoli dovolila, da bi to pravico izkoristili sovražniki ljudstva. Še naprej se bo bojevala za bratsko, svobodno in enakopravno skupnost vseh narodov Jugoslavije.

Temu članku, objavljenem v »Proleterju«, se je nekako ob bok postavil še en načelen članek, objavljen v »Borbi«. Gre za članek o »Prvem decembru«, ki je bil v tem delu že omenjen.[418] V tem »Borbinem« članku je na koncu zapisana ugotovitev, da so narodi v narodno-

osvobodilnem boju uspeli skovati nezlomljivo bratstvo in borbeno enotnost, da so uspeli uresničiti vse, kar je potrebno za ustanovitev skupne države, da se v njihovem boju »poraja nova država vseh narodov Jugoslavije, da se poraja tista država, ki jo je prvi december 1918 zanikal in jo uveljavil kot velikosrbsko državo«. To je bilo pomembno preciziranje stališča KPJ do jugoslovanskega državnega okvira, pomembno še posebej kot tolmačenje izjave prvega zasedanja AVNOJ v smislu stališča o neposrednem povezovanju boja za revolucijo z bojem za obnavljanje jugoslovanske države.

Pogled na celoto dogajanja od četniške izdaje pa do ustanovitve AVNOJ in Titovega članka o narodnem vprašanju v Jugoslaviji šele omogoča, da dojamemo, kaj je bilo pravo bistvo pojavov, ki so v naše zgodovinopisje prišli z oznako »popravki in uravnovešenje linije KPJ«. Omogoča nam ne samo postaviti na pravo mesto vlogo kominternske kritike, marveč predvsem tudi to, da ne prezremo (ali preskočimo) tiste ključne vloge, ki jo je v potrditvi jugoslovanske revolucionarne smeri imelo vztrajanje na protihegemonistični politiki bratstva in enotnosti jugoslovanskih narodov, utemeljeni na dejstvu, da je Jugoslavija mnogonacionalna država.

Narodnoosvobodilno in razredno osvobodilno bistvo, povezano v enotnem procesu, utemeljeno v Titovem in »Borbinem« članku decembra 1942, je bilo vnovič poglobljeno v Titovem pismu pokrajinskemu komiteju KPJ za Makedonijo mesec dni pozneje. V tem pismu je Tito namreč poudaril, da »prav to stališče naše partije o nacionalnem vprašanju zajema namreč vse težnje delovnih množic in narodov in omogoča pravilno reševanje tako nacionalnega vprašanja kakor prihodnjih problemov v interesu in v korist ljudstva.« Omemba »prihodnjih problemov« se nedvomno nanaša na družbene in razredne probleme, ki presegajo samo nacionalno osvoboditev. Ker pa se tudi njihovo reševanje vključuje v tisto, kar izhaja iz partijskega stališča o nacionalnem vprašanju, to pomeni, da tudi odločilna bitka za reševanje teh vprašanj poteka že v času narodnoosvobodilnega boja proti okupatorjem in na njegovih izhodiščih. To že napoveduje spoznanje, da narodnoosvobodilni boj pod vodstvom komunistične partije v Jugoslaviji in s sodelovanjem demokratičnih sil in najširših množic vsakega naroda Jugoslavije presega po svojih družbenih vplivih zamisel o dveh etapah v revoluciji. To je napovedovalo spoznanje, da gre za organsko celovit proces revolucionarnega razvoja, ki ne potrebuje novih ostrih preobratov na razredni podlagi.

Ta Titova napoved v pismu komunistom Makedonije ni bila improvizacija. Prepričanje, da poteka enoten, brezetapni proces revolucije, se je utrdilo že kmalu po tisti odločilni aprilski seji CK KPJ. O tem priča pisanje Edvarda Kardelja v tistem času.

Po nekem zgodnejšem sklepu CK KPJ je Kardelj odšel na Hrvatsko in na koncu poti prišel v Slovenijo. Tu je doživel veliki razmah vstaje, nastanek osvobojenega ozemlja, opazil primere levičarjenja, sektašenja, ki so ogrozili enotnost Osvobodilne fronte in olajšali nastop »bele garde« na strani okupatorja v veliki ofenzivi konec leta. Kardelj je na podlagi političnih izkušenj in občih stališč CK KPJ (ne da bi vedel za kritično sporočilo KI z dne 5. marca) hitro spoznal, da se v Sloveniji spontano ponavljajo v bistvu enako nevarne oblike levičarjenja, ki so povzročile že toliko škode v drugih delih Jugoslavije, pa je zato odločno nastopil proti njim. Ko je analiziral konkretne politične razmere v Sloveniji, zlasti pa še dotlej doseženo politično enotnost demokratičnih sil

v Osvobodilni fronti, je proti sektašenju nastopil s kakovostno novo argumentacijo. Novo tudi v primerjavi s sočasno argumentacijo Borisa Kidriča, ki je sicer — v okviru in duhu splošnih stališč CK KPJ — dosegel v Sloveniji tako velik uspeh Osvobodilne fronte.[419]

V julijski številki glasila CK KPS »Delo« je Kardelj leta 1942 objavil članek »Odločen boj sektaštvu!« Njegova izhodiščna ugotovitev je bila: Partija je v Sloveniji dejansko postala resnični vodnik svojega naroda! Ugotavljal je torej, da se je uresničil pričakovani zgodovinski prelom v življenju naroda; da se je delavski razred v podobi komunistične partije prebil do položaja novega zgodovinskega vodnika svojega naroda. Na tej podlagi pa je Kardelj zapisal misel, ki po našem mnenju pomeni ugotovitev, da je na tem območju zgodovinsko dosežen dolgo pričakovani novi odnos med revolucijo in narodom. To pa ima svoje posledice, svoje konsekvence, tudi za samo KPJ (KPS). »Sektaštvo (usmerjanje v drugo etapo, J. P.) — je zapisal Kardelj — ne škoduje samo partiji sami, ampak *v prvi vrsti interesom* celotne osvobodilne borbe *slovenskega naroda,* v kateri je naša partija prevzela *odgovornost* vodilne avantgarde« (podčrtal J. P.). Nova zgodovinska vloga delavskega razreda kot edinega vodnika svojega naroda, nalaga temu razredu — torej — dvojno odgovornost, ki je z nikomer več ne more deliti ali pa se ji zaradi svojih taktičnih razlogov izmakniti. To ni več le odgovornost do samega sebe, temveč tudi odgovornost narodu, ki ga zdaj edini vodi, odgovornost za njegov osvobodilni boj, za njegovo svobodo. Zelo preprosta misel na videz. Toda prelomnega pomena.

Ko je Kardelj ugotovil takšen novi zgodovinski položaj, je pod tem vtisom v istem članku začrtal tudi pot, po kateri se bo razvijala revolucija. Zdaj se ni več ukvarjal z vprašanjem, kdo je lahko zaveznik v prvi in potem v drugi etapi, o čemer se je takrat veliko razpravljalo. Razčlenil je konkreten položaj v Sloveniji in iz tega povzel sklepe: Osvobodilna fronta ni koalicija strank, temveč vseljudsko gibanje, sestavljeno iz cele vrste gibanj v demokratičnih ljudskih množicah, ki nosijo na sebi različne pečate preteklosti, različne idejne poglede, različno formo, ki se razlikujejo po stopnji razvoja, po dozorelosti, po borbenosti in revolucionarni prekaljenosti. Toda po vsebini vsa ta gibanja enotno izražajo celoten proces osvobajanja najširših ljudskih množic slovenskega naroda od protiljudske reakcije in imperialističnega zatiranja. Prihodnost je torej v tem, da se ta proces obdrži, da se širi, krepi in zagotovi enotnost Osvobodilne fronte. Vedeti je treba, je zapisal Kardelj, da »pri Osvobodilni fronti ne gre samo za kratkotrajno formacijo (potrebno samo v prvi etapi, J. P.), ampak za veliko vseljudsko gibanje, ki bo ostalo tudi v bodočnosti nosilec vsega boja za lepšo bodočnost slovenskega naroda in delovnega ljudstva.«[420] Kardelj je torej odprl novo perspektivo. Ker je proletariat postal vodilni razred naroda, sta boj za svobodo naroda in osvoboditev delavskega razrda odslej enoten proces. To je bil kvalitetno nov argument proti teoriji o dveh etapah revolucije. V bistvu pa isto misel zasledimo tudi v že omenjenem Titovem sporočilu komunistom Makedonije, poslanem v prvih dneh naslednjega, 1943. leta.[421]

5. SAMOODLOČBA NARODOV IN SKLEP AVNOJ O FEDERACIJI

V času med prvim in drugim zasedanjem AVNOJ se je dvakrat sestal Antifašistični svet narodne osvoboditve Hrvatske. Prvič od 13. do 14. junija 1943, ko se je tudi konstituiral v ZAVNOH, kot najvišji politični organ narodnoosvobodilnega boja v Hrvatski in kot izraz nezlomljive volje hrvatskega in srbskega naroda, da uresničita svoje stoletne težnje po svobodi in samostojnosti; kot izraz borbene enotnosti hrvatskega in srbskega naroda v Hrvatski«. Svet so sestavljali predstavniki hrvatskega in srbskega naroda, pa tudi narodnostnih manjšin v Hrvatski. Že na tem zasedanju je ZAVNOH izrazil in potrdil zvezo samostojne, svobodne Hrvatske z državami vseh drugih narodov Jugoslavije, med njimi pa je enakopravno priznal tudi »svobodno Bosno in Hercegovino«. Narodno samoodločbo slovenskega naroda je izrazil in potrdil Zbor odposlancev slovenskega naroda od 1. do 3. oktobra 1943 v Kočevju. Kot smo že prej zapisali, je Zbor določil položaj Slovenije v novi Jugoslaviji, in to kot federalne enote, v kateri bo slovenski narod sam svoj gospodar. S tem je ta organ prvi uradno spregovoril o federaciji kot ureditvi nove Jugoslavije.

O federaciji je potem javno spregovoril tudi ZAVNOH na drugem zasedanju (12.—15. oktobra 1943), vendar pa to še ni bilo vključeno v njegovo resolucijo. O federaciji je na zasedanju govoril Ivan Ribar: »V neodvisni, svobodni federativni republiki Jugoslaviji bo imela ob drugih narodih svoje posebno mesto tudi svobodna demokratična republika Hrvatska. Danes vam lahko odkrito rečem, da ta demokratična republika Hrvatska ni več nekakšna politična formula, nekakšna abstraktna kreatura zunaj prostora in časa, temveč je že zdaj živ organizem, živ ljudski organizem, poln vsebine, poln prihodnosti, ki mora priti.«[422] Tako zgodaj izrečena narodno-politična volja Hrvatov in Srbov v Hrvatski (samoodločba) pa je bila še večjega pomena, ker je Hrvatska, kot je poudaril Tito v pogovoru z delegacijo Hrvatske v Jajcu, imela v narodnoosvobodilnem boju posebno vlogo, »kajti Hrvati in Hrvatska so bili nosilci boja proti velikosrbski reakciji«. V tem pogovoru je Tito poudaril tudi veliki pomen zedinjenja Hrvatov in Srbov na ozemlju Hrvatske v skupnem boju za federalno Hrvatsko v jugoslovanski federaciji.[423]

Za razvoj v Makedoniji je bilo posebej pomembno dvoje: ustanovitev CK KP Makedonije v začetku marca 1943 in manifest Glavnega štaba NOV in PO Makedonije oktobra 1943. O tem pa več pozneje.

Od 15. do 16. novembra 1943 je bilo v Kolašinu tudi konstitutivno zasedanje ZAVNO Črne gore in Boke. Že s svojo tako samosvojo vstajo 13. julija 1941 so Črnogorci na najbolj prepričljiv način pokazali, da so

Mimohod domobrancev ob prisegi Hitlerju v Ljubljani, spomladi 1944

Albanski balisti in italijanski okupatorji leta 1942 v Tetovu

Pooblastilo Draže Mihailovića za legalizacijo četniškega odreda pri okupatorjih

ОВЛАШЋЕЊЕ

Којим одобравам пешадиском капетану I класе Луру Ивановићу, да може свој одред у циљу што бољег рада за Отаџбину "легализовати код окупаторских власти на најпогоднији начин, старајући се при томе да остане ... националној линији. Упуства по овоме добиће од мајора Радуловића.

Ово чувати као строго поверљиво.

13 октобра 1942 г.
Слободне српске планине

МИНИСТАР
... војске, морнарице и ваздухопловства
армијски генерал.

Borci 1. proletarske brigade leta 1942 pri Foči

PROLETERI SVIJU ZEMALJA UJEDINITE SE

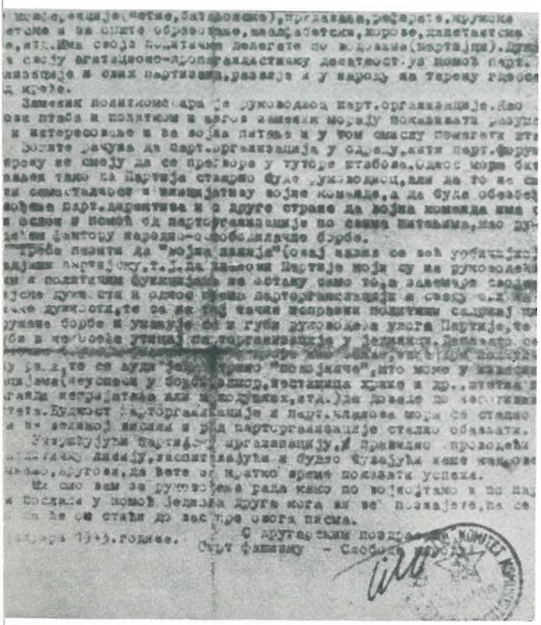
Proleter

AN CENTRALNOG KOMITETA KOMUNISTICKE PARTIJE JUGOSLAVIJ

DINA XVII DECEMBAR 1942 BROJ 16

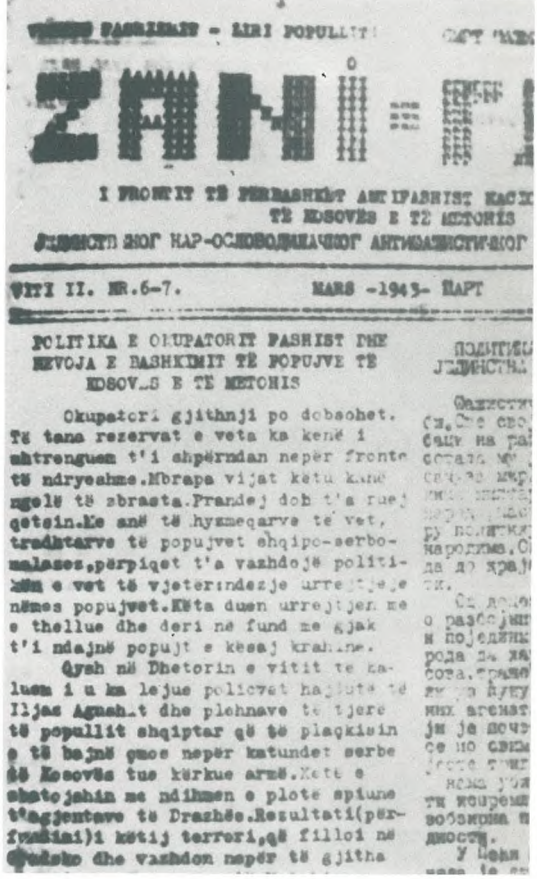
АЦИОНАЛНО ПИТАЊЕ У ЈУГОСЛАВИЈИ У СВЕТЛОСТИ НАРОДНО-ОСЛОБОДИЛАЧКЕ БОРБЕ

Naslov Titovega članka o narodnem vprašanju v Proleterju decembra 1942

Zadnja stran pisma CK KPJ Pokrajinskemu komiteju KPJ za Makedonijo z dne 15. 1. 1943

Zani – Glas, dvojezično glasilo narodno-osvobodilne proti-imperialistične fronte Kosova in Metohije

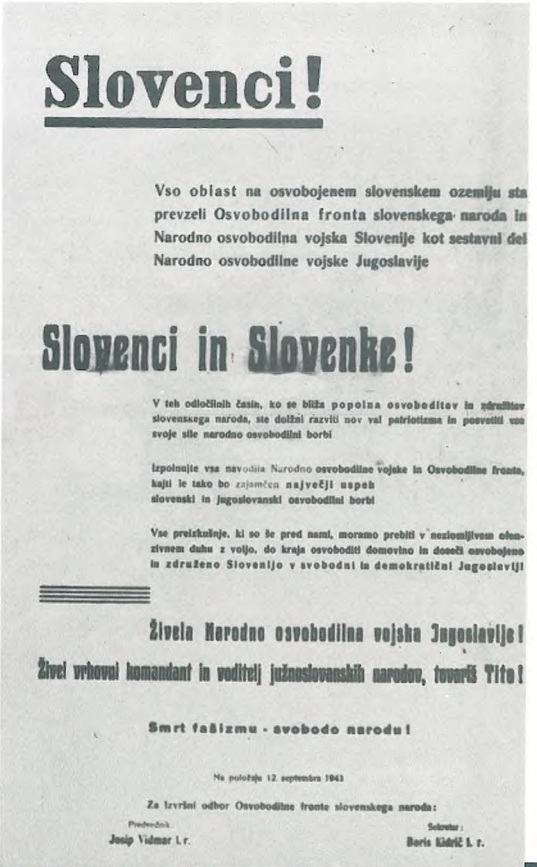
ZANI

VITI II. NR.6-7. MARS -1943- ПАРТ

POLITIKA E OKUPATORIT FASHIST DHE NEVOJA E BASHKIMIT TË POPUJVE TË KOSOV..S E TË METOHIS

Okupatori gjithnji po dobsohet. Të tana rezervat e veta ka kenë i shtrenguem t'i shpërndan nepër fronte të ndryeshme.Mbrapa vijat ketu kane ngelë të zbrasta.Prandej doh t'a ruej qetsin.Ke anë të hysmeqarve te vet, tradhtarve të popujvet shqipo-serbo-malases,përpiqet t'a vazhdoje politikën e vet të vjeter:ndezje urrejtjeje nëmes popujvet.Këta duen urrejtjen me e thellue dhe deri ne fund ne gjak t'i ndajnë popujt e kësaj krahine.

Qysh në Dhetorin e vitit te kaluem i u ka lejue policvet hajdute të Iljas Agush..t dhe plehnave te tjere të popullit shqiptar që të plaçkisin e të bajnë çmoe nepër katundet serbe në Kosovës tue kërkue armë.Këtë e shtojshin me ndihmen e plote spiune t'agjentave të Drazhës.Rezultati(përfundimi)i këtij terrori,që filloi në Qershor dhe vazhdon nepër të gjitha

Slovenci!

Vso oblast na osvobojenem slovenskem ozemlju sta prevzeli Osvobodilna fronta slovenskega naroda in Narodno osvobodilna vojska Slovenije kot sestavni del Narodno osvobodilne vojske Jugoslavije

Slovenci in Slovenke!

V teh odločilnih časih, ko se bliža popolna osvoboditev in združitev slovenskega naroda, ste dolžni razviti nov val patriotizma in posvetiti vse svoje sile narodno osvobodilni borbi

Izpolnujte vsa navodila Narodno osvobodilne vojske in Osvobodilne fronte, kajti le tako bo zajamčen največji uspeh slovenski in jugoslovanski osvobodilni borbi

Vse preizkušnje, ki so še pred nami, moramo prebiti v neomajnem ofenzivnem duhu z voljo, do kraja osvoboditi domovino in doseči osvobojeno in združeno Slovenijo v svobodni in demokratični Jugoslaviji

Živela Narodno osvobodilna vojska Jugoslavije!

Živel vrhovni komandant in voditelj južnoslovanskih narodov, tovariš Tito!

Smrt fašizmu - svobodo narodu!

Na položaju 12. septembra 1943

Za izvršni odbor Osvobodilne fronte slovenskega naroda:

Predsednik
Josip Vidmar l.r.

Sekretar:
Boris Kidrič l. r.

Proglas izvršnega odbora OF z dne 12. septembra 1943 o prevzemu oblasti na osvobojenem ozemlju

Člani izvršnega odbora pokrajinskega protifašističnega sveta narodne osvoboditve Sandžaka konec novembra 1943

Partizanski odred Emin Duraku leta 1943 na Kosovu

Djuro Pucar – Stari govori na 1. zasedanju ZAVNO BiH novembra 1943 v Mrkonjić gradu

za jugoslovansko skupnost enakopravnih narodov, čeprav jih meščanska kraljevska Jugoslavija ni priznavala za narod. KPJ je pripisovala vstaji in narodnoosvobodilnemu boju v Črni gori narodni značaj, pozivala je v boj za narodno neodvisnost črnogorskega naroda; poleg Črne gore pa je pri tem vedno omenjala tudi Boko in Sandžak. S tem je dokazovala, da spoštuje poseben zgodovinski razvoj teh pokrajin, ki je zapustil sledi v posebnostih političnega, gospodarskega in kulturnega življenja, ob tem pa je upoštevala tudi dejstvo, da so tam poleg Črnogorcev živeli tudi Hrvati, Srbi in Muslimani. ZAVNO Črne gore se je izrekel za Črno goro in Boko kot enega od stebrov ljudske demokratične federativne Jugoslavije. S tem je vnaprej potrdil avnojski sklep iz Jajca, ki je črnogorski narod tudi pravno priznal za poseben narod oziroma s katerim je Črna gora postala enakopravna enota v jugoslovanski federaciji.[424]

Tik pred zasedanjem AVNOJ se je 26. in 27. novembra 1943 sestal tudi ZAVNO Bosne in Hercegovine. Zasedanje je dokončno odločilo o tem, kakšen bo položaj teh dveh dežel v federativni Jugoslaviji. S sklepom, da bo Bosna in Hercegovina postala samostojna federalna enota, je bil dan zgodovinski in edini rešilni odgovor na vprašanje: čigava je Bosna in Hercegovina? S takim sklepom pa je bil spremenjen prvotni osnutek sklepa AVNOJ o federativni ureditvi, ki je za Bosno in Hercegovino določal položaj avtonomne enote. Predlagatelji osnutka so v razpravi sredi novembra 1943 v pokrajinskem komiteju KPJ za Bosno in Hercegovino sodili, da bi morali to avtonomno pokrajino neposredno povezati z organi federacije, ker bi se bilo le tako mogoče izogniti politično zelo občutljivemu vprašanju, kateri federalni enoti naj bi jo priključili, Srbiji ali Hrvatski. V teh razpravah se je pokrajinski komite odločil, da morata biti Bosna in Hercegovina, četudi nacionalno nista enotni, zaradi svoje zgodovinske, gospodarske in družbenopolitične posebnosti samostojna federalna enota. Posebno težo je imel argument, da sta bili Bosna in Hercegovina močno središče narodnoosvobodilnega gibanja. Stališče pokrajinskega komiteja je podprl Edvard Kardelj, ki je o tem obvestil Tita in dobil njegovo soglasje, da postaneta Bosna in Hercegovina šesta federalna enota Jugoslavije.[425] ZAVNO Bosne in Hercegovine je sklenil, da se bosta deželi vključili v federacijo »enakopravno z drugimi našimi narodi« kot »svobodna in bratska Bosna in Hercegovina, v kateri bo zagotovljena popolna enakopravnost in enakost vseh Srbov, Muslimanov in Hrvatov«.

Še pred Jajcem je bilo 20. novembra 1943 ustanovljeno posebno »Zemaljsko antifašističko veće narodnog oslobodjenja Sandžaka«. Na prvem zasedanju AVNOJ je predstavnik Sandžaka Mile Peruničić opozoril: »V Sandžaku žive Srbi in Muslimani. To je območje, kjer je sovražnik mogel vladati samo, če se mu je posrečilo zanetiti sovraštvo med kristjani in muslimani... Odnosi med srbskim in muslimanskim življem v Sandžaku — oba sta enako številna — imajo specifičen značaj...« (Da je M. Peruničić v zvezi s Sandžakom omenjal samo Srbe in Muslimane, ne pa tudi Črnogorcev, bi terjalo posebno pojasnilo, vendar se v to ne bomo spuščali.) Osnovni razlog za predlog, da bi bil Sandžak posebna politična enota, je bil vsekakor podatek, da je šlo za narodno mešano ozemlje, podobno kot v Bosni in Hercegovini, pa tudi določena zgodovinska posebnost Sandžaka. Bili pa so še drugi motivi, ki so nastajali iz potrebe, da bi na tem mejnem ozemlju med Srbijo in Črno goro kar najbolj učinkovito razvili narodnoosvobodilni boj. S tem v zvezi je pomembno opozoriti na ocene načelnika vrhovnega štaba Arse Jovanovića iz maja 1942, ki je sodil, da je odpor sandžaških Muslima-

nov Nediću in četnikom pomemben za prehod narodnoosvobodilne vojske v Srbijo in da ga bo tudi olajšal.[426] Poseben glavni štab NOV za Sandžak je bil ustanovljen že 20. februarja 1942. Za poznejše odločitve o Sandžaku pa je bilo pomembno, da se ZAVNO Sandžaka na svojem prvem zasedanju ni odločil predlagati kaj konkretnejšega, četudi se je izrekel za federativno ureditev Jugoslavije, »v kateri bo tudi Sandžak zavzel enakopravno mesto med drugimi pokrajinami Jugoslavije«. Da pa vprašanje Sandžaka ni bilo posebej omenjeno v sklepih AVNOJ, gre morda pripisati dejstvu, da v Jajcu ni bilo delegatov Sandžaka, ki so bili izvoljeni ne za posamezne okraje, temveč za Sandžak kot celoto. Zaradi oddaljenosti, težkih vojnih razmer in slabega vremena niso mogli pravočasno priti v kraj drugega zasedanja AVNOJ. Zato niso imeli možnosti, da bi se tudi tam izrekli o položaju območja, ki so ga predstavljali.[427]

Do takrat je bilo podobno urejenih še nekaj manj znanih podrobnosti federativne ureditve. Pojavljale so se namreč ideje o povezovanju Hercegovine s Črno goro ali o posebnem avtonomnem položaju Dubrovnika, ki bi postal »medrepubliško« mesto.[428]

Še enkrat pa je treba ugotoviti, da je bila odločitev AVNOJ o federativnem načelu zgraditve Jugoslavije utemeljena na že formalno izrečeni samoodločbi Slovencev, Hrvatov skupaj s Srbi v Hrvatski, Črnogorcev skupaj s prebivalci Boke, ter Srbov, Hrvatov in Muslimanov v Bosni in Hercegovini, pa tudi ljudstva Sandžaka. Vsi ti so se do zasedanja AVNOJ formalno izrekli tako za federativno ureditev Jugoslavije kot o svojem mestu v tej ureditvi. Že od ustanovitve Glavnega narodnoosvobodilnega odbora Srbije leta 1941 je bilo pričakovati tudi podobno samoodločbo Srbov v Srbiji za ustanovitev federalne Srbije v tej in v takšni federaciji. Podobno lahko zapišemo tudi za manifest Glavnega štaba NOV in PO Makedonije iz oktobra 1943.

Razpravljanje o tem, ali je bila Jugoslavija do drugega zasedanja AVNOJ unitarna država, in ali se ni šele s sklepi AVNOJ konstituirala kot zvezna država v celoti, njenih šest držav—članic pa da je nastalo šele pozneje, pomeni v najboljšem primeru odvečno iskanje dlake v jajcu. Za vsakega, ki bi rad razumel bistvo revolucionarnih procesov v Jugoslaviji, pa tako tudi proces nastajanja same nove jugoslovanske skupnosti, bi bilo neresno sprejeti stališče, da je bila federacija v Jugoslaviji ustvarjena šele z avnojskimi sklepi v Jajcu, in to z vrha. Gotovo pa imajo sklepi iz Jajca ustavnopravni pomen in so ves dotakratni razvoj dvignili na novo stopnjo.* O političnih posledicah stališča o unitarnem karakterju jugoslovanske države (seveda razumljenem samo na ravni mednarodnopravne formalne kontinuitete) do trenutka, ko so bili sprejeti sklepi v Jajcu, o čemer se govori tudi v najnovejšem času, pa tu ne bi želeli razpravljati.

Na podlagi pravice vsakega naroda do samoodločbe, vključno s pravico do odcepitve ali do združitve z drugimi narodi, in v skladu z resnično voljo vseh narodov Jugoslavije, izpričano med triletnim skupnim narodnoosvobodilnim bojem, ki je skoval tudi neomajno bratstvo narodov Jugoslavije, je Antifašistični svet narodne osvoboditve Jugoslavije 29. novembra 1943 sklenil, da se Jugoslavija (že) gradi in da se bo (še naprej) gradila po federativnem načelu, ki bo zagotavljal vso enakopravnost Srbov, Hrvatov, Slovencev, Makedoncev in Črnogorcev oziroma

* Spomnimo se samo, kako je ta proces označil Moša Pijade v biltenu Tanjuga tik pred sklepi AVNOJ v Jajcu, 18. novembra 1943! (Glej str. 336.)

narodov Srbije, Hrvatske, Slovenije, Makedonije, Črne gore in Bosne in Hercegovine.

Načela, da federacija nastane s samoodločbo narodov, ni bilo treba niti takrat, niti ga ni treba danes posebej teoretično pojasnjevati. Treba pa je pojasniti, kako je bilo nacionalno, etnično načelo upoštevano v podrobni strukturi federacije, to je v kakšnem razmerju sta ozemlje republike in njegovo prebivalstvo do narodov in njihove nacionalne suverenosti. To je za zgodovino naše revolucije in njenih političnih rešitev pomembno vprašanje, pomembno pa je tudi še danes, saj se slišijo mnenja, da socialistične republike v naši federaciji niti niso »nacionalne«, ker je njihovo prebivalstvo nacionalno mešano oziroma narodnostno ni homogeno.

Če si pogledamo avnojske sklepe iz Jajca, bomo videli, da po vsebini in obliki pomenijo uresničenje načela suverenosti jugoslovanskih narodov. Ko upoštevajo narode, naštevajo tudi njihova politična območja (družbenopolitične skupnosti), ki sestavljajo enakopravne enote (članice) federacije ter zagotavljajo načelo enakopravnosti tako narodov kot vsega ljudstva vsake od teh državnih federalnih enot. Kot smo že videli, je podobno pisalo že v razglasu prvega zasedanja AVNOJ, čeprav razglas ni uporabljal besede federacija. Razglas ni govoril samo o narodih, temveč tudi o njihovih političnih teritorialnih enotah kot o subjektih nastajajoče »svobodne in bratske skupnosti«. Prva ustava nove Jugoslavije iz leta 1946 določa, da je Federativna ljudska republika Jugoslavija skupnost enakopravnih narodov, nastala zaradi njihove volje, da žive skupaj v federativni državi. Federativno državo — je zapisano v tej ustavi — sestavljajo naštete republike, pri čemer je natanko zapisano, da ima Ljudska republika Srbija v svoji sestavi avtonomno pokrajino Vojvodino in avtonomno Kosovsko-metohijsko oblast. Kardelj je v svojem pojasnjevanju ustave (Radio Beograd 6. decembra 1945) dejal, da so narodi Jugoslavije »načelo samoodločbe in enakopravnosti praktično uveljavili z zgraditvijo svojih nacionalnih federalnih enot in svoje skupne federativne državne skupnosti«.

Tako se je torej federacija, nastala v revolucionarni narodnoosvobodilni vojni, takrat sama pojasnila. Med revolucijo nikoli ni bilo dvoma, da se v Jugoslaviji narodno vprašanje rešuje na podlagi pravice narodov do samoodločbe, na podlagi pravice do ustanovitve nacionalne države. Prav tako nikoli ni bilo dvoma, da se bodo narodi odločili živeti v novi revolucionarni skupnosti, v jugoslovanski skupnosti. Perspektiva federativne združitve v novi Jugoslaviji je bila za vse narode, pa tudi za narodnosti, pomemben, celo bistven moralnopolitični motiv narodnoosvobodilnega boja in revolucije. Toda vprašanje jugoslovanske federacije ni mogoče ne načeloma ne praktično ločiti od vprašanja ozemlja, na katerem se narodi politično konstituirajo kot člani te federacije.

Pri tem se je KPJ znašla malodane pred enakim problemom, kakršnega je svoj čas reševal tudi Svetozar Marković v svoji analizi srbskega vprašanja in možnih oblik revolucionarne federacije narodov na Balkanu. Pri tem se je KPJ, vsekakor tudi pod vplivom podobnih rešitev v Sovjetski zvezi, predvsem pa na podlagi lastnih izkušenj in dejanskih etničnih in političnih razmer v deželah Jugoslavije, že dalj časa, zlasti pa med razvijanjem narodnoosvobodilne vojne, usmerjala v to, da bi pri določanju federalnih enot in njihovih medsebojnih teritorialnih meja v največji možni meri upoštevala etnično načelo. Vendar pa se je usmerjala tudi v to, da etnično načelo ni edino načelo za teritorialne razmejitve. Sprejela je tudi načelo upoštevanja posebnosti posameznih

zgodovinskih območij, raznolikosti njihove etnične strukture in zavesti njihovega prebivalstva »o svoji samostojnosti«, če to povemo z besedami Svetozarja Markovića. Uveljavljanje etničnega načela je pomenilo konstituiranje nacionalnih federalnih enot na ozemljih »kompaktne mase« prebivalcev posameznih narodov, to pa so pravzaprav vsakokrat tudi zgodovinska teritorialna jedra posameznih narodov (Srbija, Hrvatska, Črna gora, Makedonija, Slovenija). Načelo upoštevanja posebnosti posameznih zgodovinskih območij z omenjenimi značilnostmi je bilo najbolj očitno uporabljeno v primeru Bosne in Hercegovine, ko sta se ti dve območji konstituirali kot samostojna republika. Vendar pa je bilo to drugo načelo odločujoče tudi za notranjo razčlenjenost Srbije, ko je šlo za Vojvodino in Kosovo. To drugo načelo pa nazadnje ni bilo odločilno za Sandžak (»Ker niti ob ustanovitvi ZAVNO Sandžaka niti pozneje ni bila postavljena zahteva po posebnem položaju Sandžaka v prihodnji državi«).[429]

Za natančno razmejitev med federalnimi enotami (republikami) je bilo uporabljeno tako načelo etničnih kot načelo zgodovinskih meja. Ker je bilo ozemlje Bosne in Hercegovine skoraj v celoti določeno po njunih zgodovinskih mejah, je bil seveda že vnaprej določen tudi velik del meja Hrvatske, Srbije in Črne gore. Tudi razmejitev med Hrvatsko in Slovenijo je bila v največjem delu zgodovinska, obenem pa tudi etnična, medtem ko je bila po čisto etničnem načelu opravljena razmejitev v Istri. Razmejitev med Srbijo in Hrvatsko v Sremu je temeljila na etničnem načelu, medtem ko je bila razmejitev med Makedonijo in Srbijo sočasno etnična in zgodovinska. V Sandžaku je bila obnovljena zgodovinska meja med Srbijo in Črno goro iz leta 1913. Ni pa bilo tako na Kosovu oziroma v Metohiji, kjer je bila meja Srbije v primerjavi s tisto iz leta 1913 razširjena na vso Kosovsko-metohijsko oblast, ker je šlo za eno zgodovinsko celoto. Teritorialna razmejitev Vojvodine in Srbije je bila opravljena po zgodovinskem načelu, t. j. na podlagi meje Kraljevine Srbije pred prvo svetovno vojno. Etnično načelo je bilo uporabljeno, kot smo že omenili, v Sremu.

O vsem tem so odločale republike in pokrajine (oblasti) same, vendar ne improvizirano. Takšno teritorialno načelo urejanja nacionalnega vprašanja in položaja narodov in narodnosti v Jugoslaviji je omogočilo tudi narodnostim, da so postale konstitutivni element državnosti v svojih republikah, prek njih pa tudi v federaciji. Tako se je v revoluciji z voljo narodov in narodnosti oblikovala optimalna rešitev narodnega vprašanja v Jugoslaviji, jugoslovanska skupnost sama pa se z njo identificira.

Če se dandanes opozarja na večjo ali manjšo nacionalno homogenost ali nehomogenost posameznih republik, moramo ugotoviti, da ne gre za nov pojav, temveč da je to že bilo upoštevano v strukturi federacije med njenim revolucionarnim nastajanjem. V tem smislu se od takrat ni nič bistveno spremenilo, čeprav so sodobne migracije prebivalcev vplivale na razmere v podrobnostih. Argument, da je vse premešano, da republike niso nacionalne, nima v bistvu drugačne dejanske utemeljitve v nacionalni strukturi, kot je že bila tista v času AVNOJ, pa zato tak argument v bistvu tudi danes nima drugega značaja, kot bi ga imel, če bi ga kdo navedel v Jajcu, leta 1943.

6. AVNOJ IN POKRAJINE

Znano je, da avnojski sklepi z 29. novembra 1943 ne govorijo o avtonomnih pokrajinah. Omenjajo narodnost oziroma narodnostne manjšine, kot so jim takrat uradno pravili: »Narodnostnim manjšinam bodo v Jugoslaviji zagotovljene vse nacionalne pravice«. Takšna najširša formulacija (vse nacionalne pravice) je obsegla vse oblike zaščite pravic narodnosti (narodnostnih manjšin), zato je bil tudi to vsekakor eden od pravnih argumentov (poleg že omenjenih splošnih razlogov) za avtonomno konstituiranje območij, kjer narodnostne manjšine (narodnosti, deli sosednjih narodov) žive v kompaktnih skupinah. Za Vojvodino ter Kosovo in Metohijo nedvomno velja isto, kar je Tito preciziral o politični (teritorialni) avtonomiji v opozorilu glavnemu štabu Hrvatske 1. oktobra 1943 oziroma vodstvu v Sloveniji, ko so obljubili avtonomijo italijanski manjšini in sicer v izjavah Izvršnega odbora OF oziroma ZAVNOH (16. oziroma 20. septembra 1943) o priključitvi Slovenskega primorja in Istre. Tito je opozarjal: »Nepravilno je tisto mesto, kjer se govori o avtonomiji italijanske manjšine. Kolikor gre tu za kulturno, potem bi bilo to potrebno navesti, medtem ko za politično tu ni mesta, ker je ta manjšina razpršena. Povedati je treba, da se garantira svoboda in enakopravnost italijanske manjšine.«[430] Kompaktna naseljenost Albancev in drugih narodnosti na Kosovu in v Metohiji, Madžarov skupaj z Romuni in drugimi narodnostmi v Vojvodini, povsod skupaj z južnoslovanskimi narodi, je dajala tema pokrajinama oziroma njunim prebivalcem pravico do politične avtonomije, dolžnost samostojnega vključevanja v jugoslovanski narodnoosvobodilni boj, pravico, da odločajo o sebi. Še enkrat: ob nacionalnih okoliščinah so bile v teh pokrajinah za njuno avtonomijo pomembne še zgodovinske okoliščine, njun posebni položaj v preteklosti.

Z avnojskimi sklepi ni bilo nič vnaprej odločenega ne o Vojvodini, ne o Kosovu in Metohiji, ne o Sandžaku. Zanimivo je reagiranje CK KPJ 31. marca 1944 na letak v Črni gori, v katerem je bil govor o priključitvi Sandžaka k Črni gori: »V avnojskih sklepih o pripojitvi ni niti besede. Ne samo, da se s tem ne strinjamo, temveč tako nepremišljenost tudi obsojamo. AVNOJ in Nacionalni komite zdaj nič ne razmejujeta, ker čas za to ni primeren. AVNOJ je sprejel samo načelne sklepe. Kar pa zadeva Sandžak, bo imel tak položaj, za kakršnega se bodo odločili njegovi svobodno izvoljeni predstavniki.«[431] Jasno je bilo, da se vprašanje Vojvodine nanaša tudi na Srbijo, kot so se vprašanja Sandžaka, Kosova in Metohije nanašala tako na Srbijo kot tudi na Črno goro. Poglavitno pa je bilo stališče, da bodo te pokrajine same odločale o svojem položaju. Tistega marca 1944 je Tito, ko je pisal članek o avnojskih

sklepih in ustanavljanju federativne državne skupnosti, takole določil vprašanje Vojvodine: »Iz nekaterih krajev, na primer iz Vojvodine in drugih, nas pogosto vprašujejo, kaj bo z njihovo pokrajino... Na ta vprašanja lahko danes odgovorimo samo tole: brez dvoma bo Vojvodina, tako kot druga območja, ki si želijo najširšo avtonomijo, to tudi dobila, vendar je vprašanje avtonomije in vprašanje, kateri federalni enoti bo priključena kot pokrajina, odvisno od samega ljudstva oziroma njegovih predstavnikov, ko bomo po vojni sklepali o dokončni državni ureditvi.«[432] Takšno stališče in razlogi zanj (šlo je predvsem za maksimalno mobilizacijo vseh sil v boju proti okupatorjem in njihovim zaveznikom, razpravljanje o mejah itd. pa bi utegnilo to mobilizacijo zavreti) pa so bili v novembru 1943 v Jajcu samo še bolj upravičeni.

Do kod je segalo razmišljanje o avtonomnih območjih v prihodnji strukturi federacije, posredno kaže podatek, da je Moša Pijade v svojih ustavnih osnutkih v prvih mesecih leta 1944 predvidel, da bi poleg okrajnih in okrožnih ustanovili tudi oblastne NO skupščine. Razlagal je, da bodo vsekakor potrebne v Hrvatski, morda pa tudi v Srbiji, če bosta Vojvodina in Sandžak vključena vanjo.[433]

Vojvodina

Komunisti Vojvodine so storili vse, da bi uresničili sklepe majskega posvetovanja KPJ leta 1941: »Komunisti Vojvodine imajo veliko nalogo, da zatro sejanje nacionalnega sovraštva, da razkrinkavajo pred narodi Vojvodine okupatorske nasilneže kot sovražnike delovnega ljudstva vseh narodnosti. Komunisti Vojvodine imajo veliko nalogo, da združijo vse narodnosti v boju proti zlu, ki sta ga povzročila vojna in okupacija, za bratstvo med narodi Vojvodine, da se skupno bojujejo proti imperialističnim nasilnežem in okupatorjem, za bratsko razumevanje in enakopravnost narodov Vojvodine, za rešitev nacionalnega vprašanja na podlagi svobodne odločbe narodov.«[434] Majsko posvetovanje je sodilo, da je to edina možnost za odpravo usodnih posledic politike madžarskih in nemških okupatorjev, ki so domače prebivalce madžarske in nemške narodnosti ščuvali proti Srbom in nekaterim narodnostnim manjšinam, kar je imelo za posledico nešteto nezaslišanih hudodelstev nad srbskim prebivalstvom. »Za nasilje bivših velikosrbskih biričev se mora zdaj pokoriti nedolžno srbsko prebivalstvo.«[435]

Vsakomur pa je bilo jasno, da omenjeno nasilje v preteklosti in sedanji okupatorski zločini niso v nikakršnem sorazmerju. Protiokupatorski odpor srbskega prebivalstva je bil obupna obramba življenja. Drugačna pa bi morala biti spodbuda za odpor proti fašističnim okupatorjem pri drugih narodih Vojvodine, zlasti pri Nemcih in Madžarih.* To je bil za pokrajinsko organizacijo KPJ glavni in za Vojvodino značilni problem. »Proces politične in nacionalne polarizacije (v smislu odločitve za NOB na pobudo KPJ in ob njeni vodilni aktivnosti) v Vojvodini«, piše Ranko Končar, »bo imel zaradi zapletene etnične strukture

* Po ljudskem štetju v letu 1931 je živelo v Vojvodini 1,630.000 prebivalcev, od tega okrog 528.000 Srbov (33 %), 413.000 Madžarov (26 %), 343.000 Nemcev (21 %), 120.000 Hrvatov (7 %), 78.000 Romunov (5 %), 67.000 Slovakov in Čehov (4 %), 21.000 Rusinov (1 %), 21.000 Židov (1 %) in okrog 37.000 prebivalcev drugih narodnosti (2 %). (*Vojvodina u narodnooslobodilačkom ratu i socialističkoj revoluciji 1941—1945*, red. Čedomir Popov, Novi Sad 1984, str. 9.)

in (nacionalnega) značaja okupacijske oblasti svoje specifične tokove. Izrazitejša koncentracija dveh etničnih skupin (nemške in madžarske), katerih narodne množice nastopajo kot glavni nosilci okupacijske oblasti, bo med drugim vplivala na to, da bo tudi razvoj narodnoosvobodilnega gibanja v Vojvodini zelo specifičen pojav, ne samo v jugoslovanskih okvirih, temveč v njej sami, zaradi različnosti, ki so značilne za razvoj gibanja v njenih posameznih delih, Banatu, Bački in Sremu.«[436]

Srbi, ki jim je grozil genocid, so imeli vse razloge, da so se odzvali klicu KPJ in sledili razvoju v sami Srbiji, njeni vstaji. Zanimivo je, da so sledili Srbiji v dobrem, ne pa tudi s pojavljanjem četniškega oportunizma in kasneje s protirevolucionarnim protipartizanstvom, s sodelovanjem z okupatorji. Tukaj ni bilo več nobenih srbskih upravnopolitičnih struktur, ki bi jih okupatorji lahko imeli za oporo svojemu režimu. Tukaj je uvedena brutalna politika uničenja za srbstvo kot tako in okupatorji so razdejali vse srbske politične in kulturne formacije. Tukaj je bila pot narodnoosvobodilnega boja, ki jo je vodila KPJ, edino realna, kajti totalni negaciji se lahko postavi po robu samo totalen upor. V tem pogledu so položaj in reagiranja Srbov v Vojvodini podobni položaju in reagiranju Slovencev v severni Sloveniji, ki jo je okupirala Nemčija.* Podobnost velja tudi za obe nemški narodnostni skupini v obeh deželah: skoraj v celoti sta bili glavna opora nemški okupaciji in sta se identificirali z njo. Vojvodinska posebnost je madžarsko prebivalstvo, pa tudi romunska, slovaška in rusinska (ukrajinska) narodnostna manjšina. Medtem ko sta slednji doživljali okupacijo podobno kot Srbi, se je madžarski okupator trudil prikazati Madžarom v njihovem delu Vojvodine (Bačka, Baranja) kot narodni osvoboditelj, podobno kot okupatorsko-ustaška tvorba NDH Hrvatom v Sremu.

PK KPJ se je v svojem razglasu junija 1941 obrnil na vse narode Vojvodine kot celote, priznal ni ne razkosanja Jugoslavije ne Vojvodine in je poudarjal, da »bo lahko boj za osvoboditev narodov Jugoslavije uspešen tudi za Vojvodino«, če se bodo vsi narodi skupaj bojevali za njeno osvoboditev in za to, »da bi vsi njeni narodi sporazumno odločili o usodi Vojvodine«. To odločanje pa je mogoče samo v skupnem boju proti vsem okupatorjem in zatiralcem brez razlike, na podlagi protiimperializma in narodne enakopravnosti v osvobojeni Vojvodini, brez vrnitve na staro. S tem skupnim izhodiščem se je KPJ kot predstavnica delavskega razreda vseh narodov Vojvodine obrnila še k vsakemu narodu posebej in pri tem pozivala kmete k protikapitalistični solidarnosti z delavci. »Upoštevajoč nastalo stvarnost — piše Josip Mirnić — je PK KPJ za Vojvodino sodil, da je v tistem trenutku zgodovinsko poslanstvo delavskega razreda, da na podlagi posebnega, vojvodinskega dela programa (predvojne) Antifašistične ljudske fronte** doseže skladje med narodnoosvobodilnimi težnjami slovanskih narodov in protifašističnimi razrednorevolucionarnimi hotenji Madžarov in Nemcev.«[437]

---

* Vsekakor bi morali upoštevati tudi druge realne razlike med položajem Srbov v Vojvodini in Srbiji. Ena od njih je tudi močnejša politična organiziranost terena, vsaj v Sremu. »Na koncu leta 1941 je bilo v ustajniško organizacijo narodnoosvobodilnih fondov vključenih okrog 65 odstotkov sremskih, pretežno srbskih vasi.« (Josip Mirnić, Političke i taktičke koncepcije rukovodstva NOP-a u Vojvodini u ustanku 1941 godine, Gradivo z znanstvenega zborovanja »Osvobodilni boj narodov Jugoslavije kot splošna ljudska vojna in socialistična revolucija«, zv. 4, Ljubljana, januar 1971).

** Leta 1935 je bila ustanovljena Vojvodinska fronta opozicijskih meščanskih sil, ki je za svoj program sprejela novosadsko resolucijo iz leta 1932. Ta je zahtevala, da »dobi Vojvodina s Sremom enak položaj, kot ga bodo

Za Komunistično partijo Jugoslavije je bila temeljna resnica, da enotnosti narodov Vojvodine ni mogoče doseči brez notranje privolitve vsakega od njih v skupen protifašistični in narodnoosvobodilni boj. »V tem smislu je bilo posebej pomembno spoznanje, da se morata osvobodilno in revolucionarno gibanje razvijati znotraj vsake nacionalne skupine kot pogoj za skupno nacionalno osvoboditev in rešitev narodnega vprašanja v Vojvodini.«[438]

Torej je bila tudi v narodnostno tako heterogeni pokrajini, kot je Vojvodina, odločilna bitka za vodilni položaj delavskega razreda tako znotraj vsake nacionalne skupine (naroda, narodnosti) kot tudi v vseh skupaj, v solidarni obrambi tako protifašističnega, kot narodnega in pokrajinskega interesa. Seveda, opirajoč se na realno že izoblikovani boj narodov Jugoslavije v celoti, v Srbiji, Bosni in Hercegovini ter Hrvatski posebej.

Možnosti za uspeh pa niso bile enake pri vsaki posamezni nacionalni skupini. Srbom je bil boj vprašanje življenja ali smrti. Razbite so bile sanje njihovih meščanskih sil, da je mogoče najti modus vivendi z okupatorjem z izjavami o zvestobi in s kolaboracijo. Odpiralo pa je vprašanje, ali bo boj Srbov potekal na nacionalistično-maščevalni podlagi, zato pa osamljeno in brez možnosti za oblikovanje demokratične jugoslovanske skupnosti, ali pa bo potekal na podlagi internacionalistične solidarnosti in protifašizma, kar je poudarjala KPJ. Le-ta je vse jasno pozivala, naj se ne povezujejo »z zaslepljenimi šovinisti kateregakoli naroda v boju proti drugim narodom«. »Boj za osvoboditev narodov Jugoslavije bo lahko uspešen tudi za Vojvodino, samo če se boste bojevali skupaj z madžarskim, nemškim in drugimi narodi za osvoboditev Vojvodine« in za sporazumno odločanje vseh o njeni usodi.[439]

To so bili privlačni in pametni pozivi, vendar se je bilo v takratnih dejanskih razmerah vseeno težko ravnati po nasvetu: »Vi ne smete dovoliti, da bi vas našteti zločini zapeljali na pot šovinizma in bi zasovražili delovne množice Madžarov, Nemcev...« Odločalo je zaupanje v KPJ, odločal je elementarni humanizem, kateremu je KPJ otipljivo odpirala vrata.

Za Madžare je bilo najpomembnejše, da prisluhnejo opozorilom KPJ o tem, kako lažna je narodna »osvoboditev«, ki jim jo je vsilil fašistični okupator istega nacionalnega imena. Takšna opozorila so imela že pred vojno dolgo in nepretrgano tradicijo v politiki KPJ, le-ta pa je imela prav med Madžari v Vojvodini močan položaj. Zato je fašistični okupator pohitel in pomoril komuniste — Madžare. Tudi okupator se je zavedal resničnosti opozarjanja KPJ, da je namreč na madžarskem okupacijskem območju »zastava proletarskega boja proti narodnemu zatiranju« prešla v roke madžarskih komunistov in protifašistov. Zavedal se je, kako velika priložnost je to tam za delavski razred, kako velika nevarnost pa zanj. Pomor komunistov — Madžarov je pač mogel zavreti proces protifašistične diferenciacije, ne pa ga tudi preprečiti. Enako velja tudi za okupatorsko fašistično protijugoslovansko argu-

---

imele tudi druge pokrajine« državnopravno preurejene Jugoslavije. V nadaljnjem razvoju je Vojvodinska fronta sprejela sodelovanje z delavskimi strankami, predvsem s KPJ, in postopoma je dobivala ljudskofrontni pomen in značaj. Toda samo do sporazuma Cvetković—Maček, po katerem je ostala novosadska resolucija v glavnem programski temelj le še Samostojne demokratske stranke, ki jo je v največji meri politično tudi oblikovala. (Ranko Končar, Osnivački kongres KP Srbije i društveno-pravni karakter federalne države, referat na znanstvenem zborovanju 11.—12. junija 1985 v Beogradu).

mentacijo. Koliko pa je jugoslovanska narava narodnoosvobodilnega gibanja pod vodstvom KPJ zares preprečevala množičnejše vključevanje Madžarov vanj, kot to lahko zadnje čase tu in tam preberemo? Zagotovo, jugoslovansko državljanstvo zanje ni bilo poseben razlog za to, da nastopijo proti fašizmu. Toda kaj jim je ponujalo madžarsko državljanstvo v moralnem smislu? Močnejše kot s krvjo kompromitirane sanje o rešitvi njihovega narodnega vprašanja z nasilnim premikanjem državnih mej je navsezadnje bilo dejstvo, da je tu že razvit veliki protifašistični in revolucionarni narodnoosvobodilni boj narodov Jugoslavije, posebej pa še boj vojvodinskih Srbov. Boj za novo, ne za staro. »Ne glede na to, da si od stare Jugoslavije niso zapomnili nič dobrega«, piše Milan Mali, »pa je vendar prav ta stara Jugoslavija bila na udaru jugoslovanske NOB in na tej liniji je bilo tudi edino mogoče začeti in krepiti boj proti (fašističnemu) iredentizmu in nacionalistični indoktrinaciji.«[440] Najpomembnejše pa je, da je do politične diferenciacije tudi zares prišlo, čeprav so bili procesi spočetka počasnejši, pa vendar očitno hitrejši kot v sami Madžarski. Nedvomno je imelo pri tem vzpodbudno vlogo izhodišče NOB, da se odloča tudi o avtonomiji Vojvodine kot celote.

Drugačen je bil razvoj v vrstah nemških prebivalcev. Za Nemce je bilo vprašanje Vojvodine in njene jugoslovanske pripadnosti dejansko brez pomena in sploh ni vplivalo na njihovo usmeritev. Za nemško manjšino se je temeljna diferenciacija izvršila v zvezi z vprašanjem: za Hitlerja ali proti njemu? Na žalost se je skoraj vsa obrnila k Hitlerju, in to že precej pred okupacijo. Po okupaciji pa je pri tem še trdneje vztrajala kot steber »novega reda«. Na koncu je bila tudi njena usoda takšna kot njegova.

V Sremu, ki je bil vključen v ustaško okupacijsko tvorbo, je bilo posebej pomembno vključevanje Hrvatov v narodnoosvobodilno gibanje. Za ustaše se jih je odločilo zelo malo. Toda tudi vpliv PK KPJ je bil med njimi šibak. Ravnali so se po političnem stališču Mačkovega vodstva HSS, vendar kaže, da se niso povsem strinjali z Mačkovo taktiko. Od tod tista »čudna pasivna rezistenca«, tisto »pričakovanje, ki ni bilo jasno izraženo«, iz katerega pa je bilo vendarle mogoče razbrati, da tudi niso »za vstajenje stare Jugoslavije« (besede Jovana Veselinova).[441]

V tem primeru je bil navsezadnje odločilen uspeh KP Hrvatske v Hrvatski sami, pa tudi razmah vstaje v Sremu, ki se je spremenil v tako močno oporišče narodnoosvobodilnega boja, da ni bilo pomembno samo za Vojvodino, temveč tudi za vzhodno Bosno in pa, seveda, za Slavonijo.

Vojvodina je bila območje, kjer se je spričo zapletenosti nacionalne strukture kar najbolj prepričljivo potrdilo spoznanje KPJ, da si mora delavski razred izbojevati bitko za vodilni položaj v vsakem nacionalnem okolju. V tem je bilo bistvo tistih pozivov KPJ delavcem Vojvodine, naj ustvarijo proletarski internacionalizem. »Kot je nadaljnja usoda narodov Jugoslavije odvisna predvsem od enotnosti njenega delavskega razreda, tako je tudi usoda narodov Vojvodine odvisna od vaše enotnosti! Zato kujte to enotnost v skupnem boju proti vsem iztrebljevalcem, ne glede na narodnost... Zedinite svoje narode, da jih boste lahko enotne popeljali v boj proti okupatorjem in zatiralcem! Tako uveljavljajte proletarski internacionalizem, ki je pomemben pogoj za srečnejšo prihodnost Vojvodine! Samo tako bodo narodi Vojvodine ...

mogli sami, vendar skupaj, odločati o tem, ali bodo še in s katerimi drugimi narodi živeli v bratski skupnosti.«[442]

Občutek za celoto Vojvodine je bil pri vsem tem pomemben v tem smislu, da je treba nacionalna vprašanja vseh narodnosti v njej rešiti kompleksno.[443] Le to omogoča enakopravnost in le s tem je zadoščeno občutku humanitarnega sožitja. V tem smislu sta bila celovitost Vojvodine in njen posebni položaj pomemben politični argument za delovanje narodnoosvobodilnega gibanja. V prvem aktu najvišjega organa ljudske oblasti v Vojvodini — pokrajinskega narodnoosvobodilnega odbora — 22. oktobra 1943 je bilo zapisano: »Vojvodina ne more biti v svobodni Jugoslaviji nič drugega kot avtonomna pokrajina«.[444] Več takrat ni bilo mogoče reči. Že zaradi še vedno težkega položaja NOB v Srbiji ne.

Kosovo in Metohija

Na območju Kosova in Metohije so se jugoslovanski komunisti znašli pred še posebej težko in zahtevno nalogo. O tem pričajo že podatki o njihovi maloštevilnosti (okrog 270 članov KPJ, med njimi zelo malo Albancev, okrog 20), medtem ko je območje štelo blizu 700.000 prebivalcev, od tega dve tretjini albanske narodnosti. Naloga revolucionarne stranke delavskega razreda je bila objektivno težja tudi zato, ker je bilo delavstvo zelo, zelo maloštevilno, med albanskimi prebivalci sploh šele v začetkih. Očitno pa je bilo, da bo prav bitka za vpliv v albanski nacionalni skupini odločilna za položaj na vsem območju in za njegov delež v protifašističnem osvobodilnem gibanju narodov Jugoslavije. Druga objektivna težava za te maloštevilne aktiviste je bila nepismenost albanskih množic, zlasti na vasi. Vpliv pisnega gradiva je bil zato majhen, skoraj edina možnost je bila osebna agitacija, to pa je najtežja oblika delovanja v ilegali in med strahovanjem. Med objektivne ovire je treba prišteti tudi tisto, ki je bila sočasno tudi subjektivna, pa tako v političnem smislu tudi najtežja. To je bilo skorajda nepremagljivo breme preteklosti. Težko je bilo albanskemu kmetu razlikovati partizansko Jugoslavijo od kraljevske. Da je bilo tako v začetku, ko je italijanska okupacijska oblast nastopala v imenu narodne osvoboditve in združitve Albancev (pravzaprav je bila to združitev v isti kletki pod oblastjo tujega fašističnega imperializma), še niti ni bilo tako usodno. Vendar pa se na žalost v tem ni veliko spremenilo celo do osvoboditve.

Okupacija Kosova in Metohije in okupatorski režim v njunih raznih delih sta bila najhujša preizkušnja za srbsko in črnogorsko prebivalstvo, in to brez razlike, najsi je šlo za staroselce ali za koloniste. »Temeljno stališče KPJ od začetka do konca vojne je bilo,« pravi Fadill Hoxha, »popeljati ljudske množice v boj proti okupatorjem in domačim izdajalcem, ne dovoliti bratomorne vojne med Srbi, Črnogorci in Albanci, organizirati obrambo srbskih in črnogorskih vasi ter preprečiti teror v njih, ne dovoliti mobilizacije albanskih množic za vzhodno fronto in za boj proti osvobojenim ozemljem, v skupnem boju narodov Kosova in Metohije ustanavljati partizanske enote in razvijati bratstvo in enotnost«. Vse to je bilo zamišljeno kot »boj za novo demokratično Jugoslavijo«. Isti avtor poudarja: »In ko ... analitično preučujemo vojne dokumente in splošne dogodke na Kosovu in v Metohiji med vojno, jasno vidimo, da se moramo samo vztrajnosti in neutrud-

nemu delovanju komunistov ter prisebnosti množic vseh narodnosti zahvaliti, da se na tem območju ni razvnela bratomorna vojna širših razsežnosti in da je prebivalstvo te pokrajine dočakalo konec vojne z razmeroma malo žrtvami.«[445]

Kako težke so bile objektivne okoliščine poleti 1941, lahko slutimo, če le preberemo poročilo, objavljeno 26. avgusta 1941 v *Biltenu glavnega štaba NOPOJ*. V zvezi z »Arnavti«, ki so jih Nemci pripeljali v Užice, je poročilo kratko: »... s svojo znano okrutnostjo so začeli iztrebljati srbsko prebivalstvo.« Zares je bilo revolucionarno stališče Blagoja Neškovića, ko je na ustanovnem kongresu KP Srbije vztrajal: »Albanci na Kosovu in v Metohiji so bili sovražni narodnoosvobodilnemu gibanju, ker niso poznali razlike med nekdanjo in novo Jugoslavijo, ker so mislili, da se bo s prihodom naše vojske ponovilo vse tisto, kar se je z Albanci dogajalo prej«.[446] Revolucionarno ni bilo samo njegovo izhodišče, temveč je bila v bistvu točna tudi njegova misel. Vendar pa je treba hkrati upoštevati tudi, da je bilo vprašanje, kako in na podlagi kakšnih notranjih nagibov so se odločale albanske množice na tem območju, nekoliko bolj zapleteno. Če govorimo predvsem o albanskih množicah, to seveda ne pomeni, da med srbskimi in črnogorskimi množicami ni bilo problemov z njihovo usmeritvijo. Ne smemo pozabiti, da je bil tam tudi problem četniškega vpliva, ki je še bolj zapletal vzporedno albansko odločanje.

Odločanje albanskih množic je bilo pravzaprav dvojno. Na eni strani odločanje do fašističnih okupatorjev v smislu: ali kolaboracija ali protifašističen narodnoosvobodilni boj. Na drugi strani pa odločanje do narodnoosvobodilnega gibanja jugoslovanskih narodov, zraslo na zavračanju okupatorske delitve in na zahtevi po integriteti nove Jugoslavije kot svobodne skupnosti narodov in narodnosti. Ne glede na nedvomno breme preteklosti se je prvinska izbira glasila: ali izživljanje nacionalizma, kot ga ponuja fašistični okupator (italijanski, pozneje pa nemški), ali borbeni protifašizem. Vsi motivi so prepleteni v dialektični kompleks, ki ga je treba upoštevati vedno v celoti, pri tem pa se vedno zavedati tudi te prvinske izbire. Omenili smo že, da jo je bilo iz objektivnih razlogov težko rešiti. Poleg tega so bile za ves kompleks pomembne tudi razmere v širšem sklopu jugoslovanskih centrov narodnoosvobodilnega boja, pa seveda tudi v Albaniji. Eden od posebnih problemov je bila izolacija Oblastnega komiteja KPJ za Kosovo in Metohijo. V daljših obdobjih je deloval brez stikov s Centralnim komitejem KPJ, še posebej ko se je le-ta umaknil iz Srbije.

Če si ogledamo vso to podobo, bomo videli, da je bil na majskem posvetovanju CK KPJ v Zagrebu 1941 navzoč politični sekretar oblastnega komiteja Miladin Popović, da pa je lahko potem le kratek čas (do julija 1941) deloval na kosovsko-metohijskem terenu. Prvi stik s CK KPJ je bil vzpostavljen v tem istem juliju in takrat je oblastni komite dobil direktive CK. Med drugim, da se mora »na vsak način povezati z albansko partijo, če obstaja, ali (z albanskimi) komunisti«.[447] In res, na Kosovo in Metohijo so se vrnili komunisti — Albanci, ki so že pred vojno emigrirali v Albanijo in se postavili na razpolago oblastnemu komiteju. »Pripadala jim je pomembna vloga pri širjenju NOG, v povezovanju KPJ z albanskimi množicami in v razvijanju sodelovanja s komunisti v Albaniji«.[448]

Po julijski direktivi leta 1941 oblastni komite ni imel stikov ne s CK KPJ ne s pokrajinskimi komiteji Srbije, Črne gore ali Makedonije. Nekaj poskusov poslati skupino kurirjev je propadlo. Pri tem je padlo

kakih dvajset partizanov. Šele pismo z datumom 23. marca 1942 je prišlo do Tita (s podpisom Bora Vukmirovića-Crnega). Titov odgovor na to pismo je datiran z 22. septembrom 1942! Dejansko je bil oblastni komite izoliran več kot eno leto. Ves ta čas ni bilo mogoče pojasniti nekaterih bistvenih vprašanj. Na primer tistega o naravi partizanske vojske, ki mora biti narodnoosvobodilna vojska ljudstva (ne pa oborožena sila komunistične partije), ali pa tega, da NOO niso podrejeni partizanskim odredom. V dokumentih gibanja na Kosovu in v Metohiji iz tistega časa je, na primer, govor o »poslednjem boju« (se pravi o revoluciji) kot neposredni nalogi itd. Tudi pozneje so bili stiki s CK KPJ redki. Zaradi težkih razmer v Srbiji ni bilo stikov s pokrajinskim komitejem KPJ za Srbijo, močnejši pa je bil vpliv NOG v Črni gori. »Vendar je sam odmev vstaje v Srbiji in Črni gori«, piše Fadill Hoxha, »vplival tudi na Srbe, Črnogorce in napredne Albance na Kosovu in v Metohiji. Ta vpliv, ki je imel tako ugodne posledice, so poskušali fašisti, njihovi hlapci in različni albanski nacionalisti razložiti kot posledico velikosrbskega hegemonizma in kot nevarnost, da se vrnejo stare razmere . . .« To fašistično prizadevanje so podprle tudi »četniške akcije, zlasti pomori Muslimanov v Sandžaku in Albancev v severnih in vzhodnih delih Kosova, pa tudi zbiranje velikih četniških formacij na jugu Srbije in v Sandžaku«.[449]

7. NAČRTI »V ZAPEČKU« BOJA ZA MEDNARODNO PRIZNANJE NOVE JUGOSLAVIJE

Nacionalni komite osvoboditve Jugoslavije kot revolucionarna vlada ni dosegel priznanja zaveznikov. Vendar pa je bil močan argument in dobro izhodišče za kompromisno rešitev vprašanja mednarodnega statusa jugoslovanske revolucije s sporazumom Tito—Šubašić. Formalno je bil to sporazum predstavnikov NKOJ in predstavnikov emigrantske vlade (16. julija oziroma 2. novembra 1944) o ustanovitvi enotne jugoslovanske vlade. Vse do tega časa vodstvo NOG avnojskih sklepov ni naprej razvijalo v smislu pripravljanja nove ustavne ureditve. To pa ne pomeni, da tudi strokovno glede tega ni bilo nič narejenega. To delo je spodbujal predvsem Moša Pijade in dalo je zelo zanimivo gradivo o ustavnopravnih idejah, ki so takrat nastajale v širšem krogu vodstva narodnoosvobodilnega gibanja. To gradivo nam je po zaslugi Slobodana Nešovića znano od leta 1973 naprej.[450]

Že 3. decembra 1943 je Moša Pijade predlagal, naj NKOJ objavi nekakšno deklaracijo (verjetno je mislil na deklaracijo o temeljnih pravicah narodov in državljanov DFJ), vendar mu je Tito odgovoril, da je treba počakati na primernejši čas »glede na naloge in politični položaj«. V naslednjih mesecih je Moša Pijade kot predsednik zakonodajne komisije NKOJ z vso energijo pripravljal predloge za ureditev posameznih vprašanj za ta prihodnji čas. Pripravljal je osnutke deklaracij in zakonov, ki naj bi konkretneje urejali tudi nekatera ustavna vprašanja tako za vso Jugoslavijo kot za njene federalne enote. V najožjem Titovem vodstvu so to delo malo ironično imenovali »Mošina zakonodajna ofenziva«, ker so bili sami precej bolj skeptični glede možnosti za mednarodno priznanje AVNOJ in NKOJ.

Zgodaj spomladi leta 1944 je bil Moša Pijade dalj časa v Sloveniji, na Rogu. Tam sta bila tudi dr. Ivan Ribar in Marko Vujačić, pa so skupaj s slovenskimi člani predsedstva AVNOJ in člani NKOJ ter ob tesnem sodelovanju Borisa Kidriča pripravljali osnutke zakonov in deklaracij. V teh gradivih lahko vidimo poskus ustavne konkretizacije avnojskih sklepov o federativni ureditvi Jugoslavije, pa tudi meje te konkretizacije, ki so ji bile v prvi polovici leta 1944 postavljene zaradi različne stopnje razvoja NOB na posameznih območjih Jugoslavije. To delo se je neposredno oprlo tudi na izkušnje v Sloveniji.

Glavna pozornost je veljala osnutku deklaracije o ljudski oblasti ter deklaracije o ustavnih pravicah narodov in državljanov Demokratične federativne Jugoslavije. Po mnenju Moša Pijada naj bi ta deklaracija nadomeščala ustavo vse dotlej, dokler je po vojni ne bi bilo mogoče redno sprejeti.[451] Boris Kidrič je v razpravi med drugim ugo-

tavljal, da se odnosi med federalnimi enotami in med centrom razvijajo zdaj povsem drugače, kot so se nekoč, da je treba že med narodnoosvobodilnim bojem izdajati zakone in da bo narava nove ustavodajne skupščine povsem drugačna od nekdanje konstituante, pa zato pri splošnih zakonih ne bi smeli omejevati iniciative federalnih enot. Ko je Kidrič razpravljal o tem, kako označiti jugoslovansko federacijo, je poudarjal, da Jugoslavija ni državna zveza, temveč zvezna država, da mora terminologija pokazati samostojnost federalnih enot in enotnost države, da je treba misliti na odmev v tujini, da tam ne bi rekli, da smo Jugoslavijo razbili. Zato je treba poudariti, da je Jugoslavija enotna država, da so federalne enote suverene, da prenašajo del suverenosti na Demokratično federativno Jugoslavijo in da le-ta varuje njihovo suverenost. Kidrič se je zavedal, da takšna zamisel ni brez centralističnih elementov, pa je zato opozarjal, da je tudi ZSSR centralistična država.[452] To je vsekakor bilo v duhu tistega, kar je Tito v Jajcu govoril delegatom Slovenije (»Slovensko ljudstvo ne sme in ne more imeti nobene bojazni glede enakopravnosti in samostojnosti slovenskega naroda. Ukrepi — sklepi AVNOJ v Jajcu — ki morda zdaj izgledajo centralistični, so le nujnost za uspešen boj in potrebni, da pred zunanjim svetom, predvsem pred zavezniki, dokažemo skupno voljo jugoslovanskih narodov za osvoboditev in da iz političnih razlogov nastopamo kot enota.«)[453]

Poudarjanje, da je Jugoslavija zvezna država in ne državna zveza, je pomenilo zavračanje zamisli o konfederaciji. To vprašanje je bilo v razpravah na Rogu postavljeno bolj kot terminološko vprašanje. V političnem smislu pa je bilo odmev zahtev, ki so jih v Jajcu postavili nekateri predstavniki HSS (Božidar Magovac). Vztrajali so pri konfederaciji in trdili, da ne morejo pred svoj narod z idejo, da Hrvatska ne bi bila več tisto, kar je že bila, t. j. samostojna, v teritorialnem smislu pa vsaj tolikšna, kot je bila Banovina Hrvatska.

V svojih razpravah se je Kidrič odločil o vprašanju, ki ga je Pijade postavil v začetku razprave, namreč ali gre pri federalnih enotah za »dežele« ali za države. Odločil se je za njihovo državnost.

Opozoriti pa je treba še na nekaj v osnutku ustavne deklaracije. Jugoslavija je definirana kot zvezna demokratična država, demokratična federacija s šestimi federalnimi državami. Ljudstvo v Vojvodini in Sandžaku bo povsem svobodno samo odločalo o svojem odnosu in položaju v federaciji. Ti dve pokrajini sta našteti skupaj s Srbijo. Federativna Jugoslavija zagotavlja popolno enakopravnost svojim petim narodom (Muslimani tu niso upoštevani) in izključuje vsako možnost prevlade, privilegijev ali majorizacije enega naroda na račun drugega. Posebej poudarja državno celoto in državno kontinuiteto Jugoslavije na podlagi volje njenih narodov, hkrati pa zavrača vsako možnost obnovitve stare reakcionarne in zatiralske Jugoslavije. Kot skupne zadeve federalne države priznava ljudsko obrambo, zunanjo politiko, gospodarsko obnovo, promet in informativno službo. Demokratična federativna Jugoslavija ščiti suverenost vseh narodov, ki so v njeni sestavi. Posebej je poudarjena pravica narodov in državljanov, da lahko povsem svobodno odločajo o obliki vladavine. Osnutek deklaracije je šel tako daleč, da je prav pri tem vprašanju govoril o tem, da ima vsak narod pravico izstopiti iz federacije. Ker pa narodna predstavništva želijo, da ostanejo vsi narodi bratsko združeni v Demokratični federativni Jugoslaviji, slo-

vesno obljubljajo, da bodo svobodno izvoljeni ljudski poslanci po skupnem odločanju sprejeli samo tisto obliko vladavine, za katero se bodo svobodno odločili vsi narodi brez pritiska in brez majorizacije, ob popolni zagotovitvi suverene volje vsakega naroda. Osnutek ni nič rekel glede glavnega mesta federacije. Očitno so imeli to vprašanje, čeprav Beograd še ni bil osvobojen, za razumljivo samo po sebi.

8. NARODI IN DEŽELE V BOJU ZA UVELJAVITEV AVNOJSKIH SKLEPOV

Največja pozornost tedanje javnosti, pa tudi današnjih zgodovinarjev, je po zasedanju v Jajcu veljala prizadevanjem NKOJ za uspešno ureditev vprašanja pravnega priznanja nove Jugoslavije in koncentraciji vseh sil za dokončno osvoboditev Jugoslavije. Te operacije je vrhovni štab izvajal neposredno z večjimi vojaškimi enotami in tudi tako, da se je opiral na posamezne glavne štabe v federalnih enotah. V času od zasedanja AVNOJ v Jajcu pa do konca vojne in do popolne osvoboditve je bilo ob vsem tem še veliko drugih pomembnih zadev, ki so jih v federalnih enotah Jugoslavije reševali posamezno, s politično spospobnostjo njhovih demokratičnih sil, predvsem pa delavskega razreda oziroma KPJ. To so bile bitke, v katerih se je Demokratična federativna Jugoslavija v svojih temeljih dokončno in dejansko konstituirala. Vsi dokumenti pričajo o tem, da so vse te bitke potekale v najtesnejši povezanosti z vrhovnim političnim vodstvom, zdaj že lahko rečemo z državnim vrhom federativne Jugoslavije. Ta vrh je bil v vsakem trenutku iniciativen in usmerjajoč, sposoben uporabiti za reševanje posameznih zapletov tudi skupne sile jugoslovanske federacije. Pri vsem tem pa vendarle velja, da je temeljno politično bitko izbojevalo vsako od teh območij na svoj način, s svojimi močmi in na svojih problemih. Poskušali bomo skicirati nekatere momente teh bitk, ki so bile pravzaprav bitke delavskega razreda vseh jugoslovanskih narodov za to, da bi se v njih uveljavili kot vodilna nacionalna sila v položaju, ko sta v Jugoslaviji kot celoti in okvirno zmagovala narodnoosvobodilni boj in revolucija.

Makedonija

Makedonski narod je skrbel in obremenjeval njegov boj za pravico do zedinjenja Makedonije. Že od nekdaj je bila ta zahteva povezana z vizijo balkanske federacije in sploh svobodne asociacije balkanskih narodov. V Makedoniji je vladalo živo prepričanje, da samoodločba drugače ni uresničljiva. Federacija v okviru meja Jugoslavije omogoča samoodločbo šele Vardarski Makedoniji. Že od začetka okupacije je takšno prepričanje spodbujala tudi KP Bolgarije, seveda z namenom, da bi Makedonce ločila od Jugoslavije.[454] Ozemeljske zahteve Jugoslavije do Grčije (Egejska Makedonija) niso prišle v poštev, ker je bila Grčija članica protihitlerjevske koalicije. Tudi odnos do Bolgarije je postal čudno zapleten, odkar je Bolgarija jeseni 1944 zamenjala fronte in postala domovinskofrontna. Najpomembnejše pa je bilo, da se je narod-

noosvobodilni boj makedonskega naroda leta 1943 močno razmahnil prav v povezanosti z bojem narodov Jugoslavije.

V marcu 1943 je bila v okviru Komunistične partije Jugoslavije ustanovljena Komunistična partija Makedonije. Ustanovljene so bile trdne vojaške enote. Vodstvo makedonskega narodnoosvobodilnega boja se je moralo odločiti za jasen in celovit program ciljev boja, določiti je moralo mesto in vlogo makedonskega naroda glede na skupnost jugoslovanskih narodov. O teh vprašanjih je razpravljalo prespansko posvetovanje KP Makedonije 2. avgusta 1943, prvo po ustanovitvi CK KPM.[455] Odločilo se je za geslo o boju za osvoboditev in zedinjenje makedonskega naroda v bratski skupnosti z vsemi jugoslovanskimi narodi. Izhajalo je iz dejanskega položaja, ki je pričal, da je narodnoosvobodilno gibanje najbolj razvito v tistem delu Makedonije, ki je bil v Jugoslaviji, zato naj bo ta del središče zbiranja celotnega makedonskega naroda; poroštvo za narodno svobodo Makedoncev je Narodnoosvobodilna vojska Jugoslavije, ki se bojuje proti vsakršnemu narodnemu zatiranju. Prav ta boj proti vsakršnemu narodnemu hegemonizmu je bil, poleg boja proti okupatorjem, bistvenega pomena tudi v Makedoniji.

V oktobru 1943 je Glavni štab NOV in PO Makedonije na podlagi sklepov prespanskega posvetovanja objavil svoj znani manifest.[456] V njem je posebej poudaril, da je makedonska vojska sestavni del Narodnoosvobodilne vojske Jugoslavije in da se makedonski narod bojuje proti nemškim okupatorjem, njihovim hlapcem, velikobolgarskim fašističnim okupatorjem, proti ostankom velikosrbske hegemonije in proti okupatorjevim agentom v Makedoniji vseh barv: proti velikoalbanskim fašistom in hegemonistom, proti makedonskim fašistom in izdajalcem vseh vrst. V tem boju bo makedonski narod zgradil bratsko zvezo s srbskim, hrvatskim, slovenskim in drugimi narodi v Jugoslaviji na podlagi popolne narodne enakopravnosti. Manifest ugotavlja, da so z razvijanjem skupnega boja balkanskih narodov podane ugodne možnosti za zedinjenje Makedonije. V tem boju si je mogoče prizadevati, da bi se jugoslovanski federaciji pridružil tudi bolgarski narod, da bi se vključil v zvezo južnoslovanskih narodov, obstaja pa tudi možnost boja za federativno zvezo balkanskih narodov. Ko se manifest posebej obrača na Albance, jih opozarja, da velikoalbanski fašisti in hegemonisti postavljajo vprašanje prihodnjih meja samo zato, da bi razbili borbeno enotnost makedonskega in albanskega naroda, ki sta bratska naroda. Manifest odpira prespektivo oblikovanja balkanske federacije, če bodo vsi balkanski narodi združili svoje sile proti sovražnikom njihove enotnosti. Manifest nazadnje opozarja Turke in Vlahe, da je njihova usoda tesno povezana z usodo makedonskega naroda in jih poziva k skupnemu boju, poziva jih, naj se vključijo v novo narodnoosvobodilno oblast. Manifest se je celovito lotil celotnega kompleksa narodnega vprašanja Makedoncev in Makedonije.

Neposredni nacionalni cilj je Makedonija v jugoslovanski federaciji, makedonski narod pa se bo lahko zedinil, ko bo izoblikovana južnoslovanska oziroma balkanska federacija. Odločitev makedonskega vodstva je bila odgovorna. Skupina makedonskih aktivistov v Skopju je očitala glavnemu štabu, da nima sam pravice objavljati takšnega programskega dokumenta. Toda CK KPM je 10. oktobra 1943 partijskim organizacijam dodatno obrazložil posamezna stališča iz manifesta. Ugoden sprejem manifesta pri makedonskem narodu je bil temelj za sklep

AVNOJ v Jajcu o Makedoniji, kot enakopravni enoti jugoslovanske federacije.[457]

Bolgarska komunistična partija (Domovinska fronta) je proti avnojskim sklepom objavila decembra 1943 svojo deklaracijo o makedonskem vprašanju. Z njo je zahtevala, da se makedonski narod v svojem boju ne sme združiti z nobenim balkanskim narodom in zatrjevala, da je njegova edina rešitev ustanovitev samostojne zedinjene Makedonije.[458] Mihajlo Apostolski opozarja, da bolgarska partija ni priznavala individualnosti Makedoncev, da je to individualnost med vsemi priznavala le Komunistična partija Jugoslavije oziroma narodi Jugoslavije. To je bilo odločilno. Cilj deklaracije bolgarske Domovinske fronte je bil izločiti Makedonijo iz jugoslovanske skupnosti, osamiti makedonski narod in mu ne priznati narodnostnih pravic. Na pogled privlačno geslo bolgarske partije zato ni imelo odmeva v makedonskih množicah.[459]

Vojaške in politične zmage jugoslovanskega narodnoosvobodilnega boja v letu 1943 so Titu omogočlie, da je 6. decembra z argumentom, da je revolucija uspešna prav na jugoslovanskih tleh, še prepričljiveje zavrnil navidezno atlternativo med jugoslovansko in balkansko federacijo. To je storil v pismu Svetozarju Vukmanoviću Tempu, ko mu je pisal o ideji za ustanovitev »balkanskega štaba«: »V Jugoslaviji se — med vsemi državami — razvija najmočnejše narodnoosvobodilno gibanje in vse reakcionarne klike... si prizadevajo osamiti ali podrediti naše gibanje. Balkanski štab... naj bi pravzaprav izrinil naš narodnoosvobodilni boj, vrhovni štab in AVNOJ ter jih nadomestil z nekakšnim splošnim balkanskim gibanjem, ki pa se še ni niti približno izkristaliziralo v boju.« Nadalje je Tito opozarjal na poseben pomen, ki ga ima v tem boju Jugoslavija, kot država, »ki je obstajala in je še priznana na tujem«. Potemtakem »naše aktualno geslo ne more biti balkanska federacija, pa tudi združitev z Bolgari ne, čeprav v splošni propagandi omenjamo in poudarjamo željo narodov Jugoslavije, da bi se Bolgari povezali z njimi v enotno prihodnjo federativno skupnost, v splošni propagandi govorimo o bratstvu in enotnosti balkanskih narodov.« Na koncu je ponovil argument o uspešnem razvoju revolucije v Jugoslaviji (ob raznovrstnih srednjeevropskih ali balkanskih federativnih načrtih, o njih pa so govorili v Angliji in Ameriki): »namen vseh teh načrtov je izkoristiti neenakomernost razvoja osvobodilnih gibanj v posameznih državah, zadušiti ta gibanja z reakcijo tistih držav, v katerih se gibanje še niso razvila...«[460]

Glavni štab Makedonije je 14. marca 1944 odgovoril skupini kritikov svojega manifesta v zvezi z vsemi točkami, ki so bile sporne in jih pozval, naj pridejo na teren in sodelujejo na sestanku delegatov makedonskega naroda. To argumentacijo, deloma razčlenjeno, je v svoji prvi številki objavilo novo glasilo narodnoosvobodilne fronte Makedonije *Ilindenski pat* (članek Baneta Andrejeva »Pomen manifesta in nekaterih pripomb k njemu).[461] V članku je bil med drugim dan največji poudarek razlikam med nekdanjo Jugoslavijo (za katero so kritiki trdili, da je za makedonski narod »tuja, umetna kombinacija«) in med novo ljudsko, demokratično, federativno Jugoslavijo, ki »nima prav nič skupnega z nekdanjo«. Članek je v zvezi z nekdanjo Jugoslavijo opozarjal na razliko med režimi in narodi Jugoslavije. Pri vseh teh narodih, vključno s srbskim, si je makedonski narod že takrat našel trdne zaveznike v boju proti velikosrbskemu hegemonizmu. Današnja, v skupnem boju proti okupatorjem in njihovim hlapcem izbojevana federativna, bratska, slovanska, demokratična Jugoslavija ni nikakršna muha enodnev-

nica, temveč trajna in trdna skupnost, v kateri je makedonskemu narodu — prvič v njegovi zgodovini — priznana vsa pravica do svobode, enakopravnosti in samoodločbe. To ni nobena tuja in umetna kombinacija, temveč je najbližja srcem vseh bratskih narodov. Makedonsko vprašanje je mogoče v celoti urediti v tej Jugoslaviji in ne sega čez njene meje, kajti nič ni bolj naravnega, kot da se preostala dva dela Makedonije, če si to želita, priključita svobodni Makedoniji, ki je v vsakem pogledu pionir in postaja Piemont makedonske enotnosti. »Zato priporočamo našim bratom, ki so zdaj pod Bolgarijo in Grčijo, da razvijajo boj proti okupatorskemu fašističnemu sovražniku ter njegovim bolgarskim in grškim hlapcem ter da si v skupnem boju z bolgarskim in grškim narodom pribore pravico do samoodločbe in združitve s svojim Piemontom...« Članek opozarja na primer slovenskega naroda, ki je že med bojem dosegel zedinjenje svojih delov v Sloveniji v okviru nove demokratične in federativne Jugoslavije.

Bolgarska partija je bila odločno proti takšni prihodnosti. S pritiskom je dosegla, da se je moral leta 1944 iz AVNOJ umakniti predstavnik Makedoncev iz Pirinske Makedonije.[462] Sklepi AVNOJ iz Jajca so pomenili najučinkovitejšo podporo stališčem manifesta makedonskega glavnega štaba. Vplivali so tudi na to, da je skopska skupina spremenila svoje prvotno prepričanje.[463] Iniciativni odbor za sklicanje Antifašističnega sobranja narodne osvoboditve Makedonije je zato — kot pogoj za sodelovanje na zasedanju — tem laže zahteval, da mora udeleženec sprejeti politično usmeritev oktobrskega manifesta makedonskega glavnega štaba.

Delegacija iniciativnega odbora za sklicanje ASNOM je prišla na sejo NKOJ 24. junija 1944, ko je bilo na dnevnem redu makedonsko vprašanje. NKOJ je načelno potrdil upravičenost zahtev makedonskega naroda za zedinjenje, vendar je sklenil, da bi bilo še prezgodaj to pravico postaviti v obliki akcijske zahteve, ker bi ovirala enotnost protihitlerjevske fronte združenih narodov.[464] Glede na stališča bolgarske domovinske fronte je bila to edina možnost. Drugega avgusta 1944 je ASNOM na svojem 1. zasedanju izrecno odobril stališča Glavnega štaba NOV in PO Makedonije, kot tudi delo iniciativnega odbora za sklicanje ASNOM.[465] Izjavil je, da se makedonski narod kot nacionalno svoboden član vključuje v novo Demokratično federativno Jugoslavijo. »S tem postaja makedonski narod graditelj nove Jugoslavije«, ki je »poroštvo svobode vsakega naroda posebej in svobode vseh narodov skupaj.«*

Protirevolucionarne in protimakedonske sile niso več mogle omajati takšne samoodločbe makedonskega naroda. Lahko so samo povzročale zmedo, kot je bil upor v topniških brigadah 42. in 48. divizije januarja 1945, ko so uporniki nastopili z geslom, da je treba korakati »na Solun« ne pa »na Berlin«. Tem vplivom pripisujejo tudi primere dezerterstva v 14. makedonski udarni brigadi po osvoboditvi Makedonije.[466]

V svojih političnih odnosih je poskušal CK KPJ doseči zedinjenje makedonskega naroda vsaj glede Pirinske Makedonije. Kazalo je celo, da se mu bo to posrčilo. O tem je pisal Edvard Kardelj v pismu centralnemu komiteju KP Slovenije 14. oktobra 1944: »Naše stvari se raz-

* V svojem pozdravu ASNOM je Tito poudaril: »Vi boste svobodno odločali o usodi svojega naroda«, kar pomeni nov dokaz, da »ostaja nova Jugoslavija zvesta načelu popolne enakopravnosti vseh njenih narodov«. (Zbornik II/13, dok. 321).

vijajo zelo dobro. Z Bolgari smo se ‚pobotali' za bolgarski del Makedonije (Petrič, Džumaja itd.), ki bo priključen Jugoslaviji odnosno Makedoniji.« Kardelj je z zadovoljstvom dodal: »Širimo se torej na vse strani. Glejte, da boste tudi vi svoje dosegli.«[467]

Glede Egejske Makedonije pa se preprosto ni dalo storiti nič. Ne samo zaradi zavezniškega statusa Grčije in ne samo zato, ker je Velika Britanija tam uspešno intervenirala in razoroževala grške partizane. Tudi sami grški partizani so bili skrajno nenaklonjeni Makedoncem na svojem območju. Značilen je spopad makedonske partizanske čete z grškimi partizani na kosturskem območju. Četrtega avgusta 1944 je centralni komite KPJ dobil poročilo: »Grški partizani so začeli v tem delu Egejske Makedonije nasilno mobilizacijo Makedoncev. Makedonci so po svojih predstavnikh izjavili, da so se pripravljeni bojevati proti Nemcem, vendar zahtevajo dovoljenje za ustanovitev svoje kosturskolerinske brigade, kar pa so Grki zavrnili in začeli z represalijami nad makedonskim prebivalstvom. Makedonci so začeli množično prehajati iz Grčije v Narodnoosvobodilno vojsko Makedonije. Grški partizani so odgovorili z grozovitimi represalijami nad makedonskim prebivalstvom. Na Rodosu so izdali odredbo, ki razglaša za izdajalca vsakega, ki bo vstopil v našo (makedonsko) vojsko ... Pozaprli so vse Makedonce, ki so bili med grškimi partizani. Razorožili so jih in jih internirali v južni Grčiji.« Poročevalec o teh dogodkih ugotavlja: »Vse to pomeni, da grški (komunistični) partiji ni poglaviten boj proti okupatorjem, temveč boj za ohranitev grške oblasti v mejah Grčije.«[468] Kljub temu pa so enote NOVJ v Makedoniji nadaljevale borbeno sodelovanje z grškimi partizani proti okupatorjem. Kmalu potem je 2. makedonska brigada v sodelovanju z grškimi partizani napadla mesto Voden.

Seveda je vprašanje balkanske federacije obdržalo za Makedonce posebno aktualnost.

Hrvatska

Vse delovanje narodnoosvobodilnega gibanja v Hrvatski je temeljilo na binomu: hrvatski narod — Srbi v Hrvatski. KPJ (KPH) je uspešno zaobrnila usodo Hrvatske v pozitivno smer, s tem pa v bistvenem tudi usodo jugoslovanske skupnosti. Usmerila jo je v združevanje v dobrem, ne pa v ločevanje moči posameznih nacionalnih individualnosti. Znova je uveljavila izvirne težnje hrvatskega narodnega gibanja, ki jih je vsebovalo od začetka. Prav v tem smislu se je ZAVNOH skliceval na »svetle podobe Matije Gubca, Matije Ivanića, senjskih uskokov, Pavla Vitezovića, Eugena Kvaternika, Anteja Starčevića, Frana Supila, bratov Radić in mnogih drugih.[469] Vendar pa se je na ta ista imena sklicevala že marsikatera politična formacija. Toda to pot se je vedelo, da gre za njihov pravi pomen, ne za manipulacijo. Zakaj? Zato, ker se je vedelo, da se nanje sklicuje delavski razred, da za tem stojijo dejanske pridobitve narodnoosvobodilnega boja, ustvarjene na pobudo in z žrtvami KPJ (KPH), partizanov Hrvatov, partizanov Srbov. »Širokim ljudskim množicam je jasno, da je program KP nacionalen«, je 10. aprila 1945 ugotavljal Karlo Mrazović, proletarec in stari revolucionarni borec.[470]

KPJ (KPH) je svojo nacionalno vlogo uveljavljala na podlagi priznanja individualnosti tako Hrvatov kot Srbov, na podlagi enakopravnosti obeh individualnosti. To je pomenilo zanikanje obeh drugih formul, ki so jih zgodovini vsiljevali »tako beograjski kot zagrebški oblast-

niki«: niti vsiljeno »jugoslovanstvo« niti asimilacija Srbov, temveč bratstvo hrvatskega in srbskega naroda na Hrvatskem in v Jugoslaviji kot domovini vseh združenih narodov in narodnosti.

V noči od 8. na 9. maj 1944 je ZAVNOH sprejel deklaracijo o temeljnih pravicah narodov in občanov demokratične Hrvatske. V njenem prvem členu piše: »Hrvatski in srbski narod v Hrvatski sta popolnoma enakopravna. Narodnostnim manjšinam bodo v Hrvatski zagotovljene vse pravice do nacionalnega življenja.«[471]

Ob tem je Moša Pijade v *Srpski riječi* opozoril, da to pomeni, da Srbi v Hrvatski niso narodnostna manjšina, temveč integralni del srbskega naroda.[472] Upoštevati je treba celoto jugoslovanske federacije, kajti samo ona, kot federativna državna celota, obseže v svojih mejah ves srbski, pa tudi ves hrvatski narod. (Naslednje leto je takšno rešitev vprašanja integritete srbskega naroda v polemiki proti srbskim hegemonistom označil Milovan Djilas z besedami: »Fedracija kot oblika enotnosti jim je premalo!«)[473]

Pijade je v tistem članku dodal opozorilo o medsebojnih dolžnostih Hrvatov in Srbov v Hrvatski: »... enakopravnost Srbov s Hrvati v Hrvatski niti najmanj ne zmanjšuje pomena Hrvatske kot federalne države Hrvatov, pa tudi ne obveznosti Srbov do Hrvatske kot hrvatske države, ki je njihova ožja domovina. Dolžnost, ki jo imajo Srbi do Hrvatske kot svoje ožje domovine, pa spet ne zmanjšuje obveznosti Hrvatske do njenih Srbov kot pripadnikov srbske nacionalne celote.«

Kaže, da je Pijade v tistem času razmišljal o možnosti za oblikovanje avtonomne srbske oblasti znotraj Hrvatske,[474] vendar je to misel opustil, verjetno tudi zaradi tega, ker ni bilo mogoče oblikovati zaokroženega ozemlja. Najmočnejši razlog pa je bila moralna moč in trdnost narodnoosvobodilnega gibanja na Hrvatskem, ki ni dovoljevala nacionalističnega mešetarjenja in izigravanja. Prav na tej moralni moči in trdnosti temelji odstavek iz izjave prve Ljudske vlade Hrvatske z dne 14. aprila 1945: »Ljudska vlada Hrvatske ima za svojo dolžnost poudariti vso velikansko udeležbo Srbov iz Hrvatske v skupnem boju proti okupatorjem in njihovim hlapcem ter podčrtati njihovo vlogo prvoborcev, pa tudi pomoč, ki so jo dajali, ko se je hrvatski narod dvigal v boj. Ljudska vlada Hrvatske bo to upoštevala in bo skrbno uresničevala 1. člen ‚Deklaracije o temeljnih pravicah narodov in državljanov demokratične Hrvatske' Zemaljskega antifašističnega viječa narodnega oslobodjenja Hrvatske o enakopravnosti Hrvatov in Srbov.«[475]

Medtem je ista moralna moč in trdnost narodnoosvobodilnega gibanja na Hrvatskem omogočila centralnemu komiteju KPJ opraviti problematično intervencijo: odstraniti sekretarja CK KPH Andrijo Hebranga. Za našo temo je pomembno ugotoviti, da je najpomembnejša argumentacija v poročilu, ki ga je v ta namen Edvard Kardelj pripravil za Tita, temeljila na dokazih dveh zvrsti: a) o Hebrangovem hrvatskem separatizmu glede na Jugoslavijo in b) o njegovem nacionalističnem odnosu do Srbov na Hrvatskem.[476] Ne glede na takrat še neznane druge Hebrangove motive, je pomembno opaziti, da je prav takšna argumentacija pokazala, kako globoka je bila razlika med nacionalistično hrvatsko politiko in politiko stranke delavskega razreda kot vodilne narodne sile na Hrvatskem, narodne za obojne, za Hrvate in za Srbe.

Zadnje leto vojne je za Hrvatsko pomenilo dopolnjevanje uspešnega delovanja KPH za enotnost narodnoosvobodilne fronte, ki bo zedinila

vse protifašistične osvobodilne sile hrvatskega naroda in Srbov v Hrvatski v enotno ljudsko gibanje in ki bo osamila Mačka in Dražo Mihailovića. Ne da bi se poglabljali v problematiko ustvarjanja takšne fronte, pa moramo v tem delovanju videti pomemben del boja za zmago revolucionarnega narodnoosvobodilnega gibanja v Jugoslaviji. Vedeti je tudi treba, da je bila v Hrvatski bitka politično dobljena z največjo širino že pred osvoboditvijo Hrvatske ob koncu vojne. Tako je Hrvatska postala tista opora revolucije, kakor se je to pričakovalo. V poavnojskem obdobju je bila tako odstranjena nevarnost, ki jo je pomenilo vodstvo HSS kot »drugi glavni faktor notranje reakcije« v Jugoslaviji (pismo E. Kardelja Titu sredi decembra 1943).[477] Hrvatska je pomagala ustvariti tisto trdno podlago, ki jo je narodnoosvobodilno gibanje v Jugoslaviji potrebovalo za zmago nad glavnimi silami hegemonizma in reakcije. Uspehi Hrvatske so v poavnojskem obdobju hitro onemogočili vse načrte vodstva HSS, da ob koncu vojne prevzame célo NDH in njeno domobranstvo v svoje roke. Ti uspehi so zatrli tudi vsa tista upanja, ki so v tem reakcionarnem vrhu znova zaživela po sporazumu Tito—Šubašić. Ti ljudje so mislili, da se bodo rehabilitirali tako, da se bodo zrinili med tiste, ki bodo vsaj v kompromisni obliki poskušali obnoviti stari režim. Za vedno je minil čas, ko je ta vršiček vodil hrvatski narod.

Slovenija

Jeseni 1944, ko se je približala končna osvoboditev vzhodnega dela Jugoslavije, Slovenija pa je bila še globoko v okupatorjevem zaledju, so se tudi tam v določeni meri spremenile politične razmere. Potreba jugoslovanske revolucije, da doseže mednarodno priznanje in potrditev, je začela omejevati politično iniciativnost KP Slovenije, s tem pa tudi, če ne še bolj, iniciativnost Osvobodilne fronte. Vse skupaj je bilo še bolj zaostreno zaradi dogodkov na Hrvatskem, kjer je bil CK KPJ prisiljen odstraniti sekretarja CK KPH Hebranga. Prav ob tej priložnosti je v slovenski centralni komite prišlo iz Hrvatske pismo Edvarda Kardelja, datirano s 14. oktobrom 1944. V njem je zapisal, da se tudi pri Slovencih kažejo nacionalistične težnje in da je potrebna budnost.* »Ne pustite, da bi organi SNOS itd. prinašali v tej zadnji fazi kakršnekoli odloke brez naše vednosti in pristanka. (Mislim namreč, ne NKOJ, temveč CK KPJ, tako da je torej predvsem vaša dolžnost, da dobite od nas pristanek, predno boste stvari izvedli v SNOS itd.). Prej je bilo to (samostojno odločanje) potrebno in mogoče, zdaj pa se stvari tako komplicirajo, da vi ne morete imeti pregleda nad celotnimi interesi naše borbe in bi nam kaka preuranjena mera lahko samo škodovala.«[478]

To omejevanje iniciative je bilo vsekakor v skladu z besedami o začasni nujnosti centralističnih ukrepov, ki jih je Tito izrekel v Jajcu slovenski delegaciji že pred letom dni in ki smo jih že omenili. Nedvomno so v slovenskem CK tako tudi razumeli direktive CK KPJ, ki jim jih je sporočalo Kardeljevo pismo.

Očitno pa je tudi, da so imeli takšne omejitve za začasne. Za to je značilno Kidričevo poročilo na seji CK KPS 29. marca 1945, ko je v zvezi s položajem v Jugoslaviji, s pojavi hegemonizma, centralizma, pa tudi separatizma, napovedal, da je treba pričakovati še močnejše cen-

* Šlo je za nekatere ukrepe na denarnem področju, ki so segali v pristojnosti — takrat še neobstoječe — Narodne banke Jugoslavije.

tralistične ukrepe. Vendar je Kidrič hkrati izrekel prepričanje, da bo zato pozneje decentralizacija toliko večja.*

Takšna napoved dokazuje, da je Kidrič sodil, da v novi Jugoslaviji ne bo v veljavi sovjetski »model« socialistične prehodne družbe. V tem ni bil osamljen. Že leto dni prej je Kardelj povzel dotakratne vsejugoslovanske revolucionarne izkušnje v sklep, da jugoslovanski revoluciji ne bo treba po sovjetski poti (v predavanju o strategiji in taktiki osvobodilnega boja, ki ga je imel v Sloveniji februarja ali marca 1944).[479]

Srbija

Dobro je ugotovil Fabijan Trgo: V sklepno obdobje druge svetovne vojne, v katerem je večina drugih evropskih držav še vedno v položaju zasedene dežele, je Jugoslavija vstopila z vsemi značilnostmi organizirane države.[480]

To so značilnosti države, ki se je na novo konstituirala na svojem ozemlju z lastnimi ljudskimi močmi, zbranimi v okoliščinah surove okupacije in ob dosledno nasprotnem stališču formalnih predstavnikov te države v emigraciji; to so značilnosti države, ki se je konstituirala med narodnoosvobodilno vstajo in med vojskovanjem z okupatorji na pobudo revolucionarne stranke delavskega razreda. V sklepnem obdobju vojne bo ta nova država nazadnje dosegla tudi mednarodno priznanje. To so pospešili uspehi nove Jugoslavije v tem sklepnem vojskovanju. Toda, čeprav sta bili tu že država in njena narodnoosvobodilna vojska, pa se končna osvoboditev Jugoslavije ni izvršila kot zgolj postopno vojaško izganjanje sovražnika z državnega ozemlja.

Vojaško dogajanje in posamezne operacije so še imele tudi značaj zadnje bitke za politično zmago revolucije v posameznih delih Jugoslavije, seveda zdaj že v okviru celotne državne skupnosti in globalno vodene jugoslovanske revolucije. Res je bila vojaška moč vse državne skupnosti navsezadnje tista, ki ni odločala samo o osvoboditvi, temveč tudi o revoluciji. Potrdila se je Titova zamisel iz leta 1941 o odločilnem pomenu oboroženih sil, ki jih je treba postaviti že v začetku NOG (različno od »klasične« zamisli o poslednji, odločilni bitki na improviziranih barikadah). Takšen je bil tudi smisel sporočila, ki ga je Edvard Kardelj 6. maja 1944 poslal slovenskemu CK: »O kakšnem priznanju NKOJ v doglednem času ni mogoče niti misliti. Poglavitno je — *naša vojska.* Mobilizirajte, mobilizirajte!« (Podčrtal E. Kardelj).[481] To pa seveda ne pomeni, da je zato postajala takrat manj pomembna in manj odločilna sama politična bitka za revolucijo. Saj je vojaški moči dajala »tla pod nogami« povsod po deželi in ji zagotavljala moč ljudskih množic iz vseh delov federacije. Med temi deli je bila v tistem času bitka posebej aktualna v Srbiji.

---

* Potrditev za takšno necentralistično in neadministrativno splošno usmeritev lahko najdemo tudi v Kardeljevem govoru na tretjem zasedanju ZAVNOBiH (26.—28. aprila 1945), kjer je poudaril, da »je treba kar najbolj razvijati ustvarjalno iniciativo od spodaj, *v prvi vrsti pa iniciativo federalnih enot*« (podčrtal J. P.) kar bi bilo »za vse naše narode še eno poroštvo za njihovo pravo svobodo in enakopravnost« (Edvard Kardelj, *Govor na Trećem zasijedanju ZAVNOBiH*, »ZAVNOBiH — Dokumenti« 2, »V. Masleša«, Sarajevo 1968, str. 398). V istem duhu je napisan tudi članek »*Moč ljudskih množic*« v *Borbi* 13. maja 1945, ki govori o popolnosti oblasti narodnoosvobodilnih odborov. Na takšno njihovo oblast in iniciativo se morajo v polni meri opreti federalne (republiške), pa potem tudi zvezne oblasti.

Delegati iz Srbije kljub vsem prizadevanjem narodnoosvobodilnega gibanja v tej deželi niso sodelovali na zasedanju AVNOJ v Jajcu, prav tako pa v tistem času ni bilo mogoče sestaviti pokrajinskega predstavniškega organa narodne osvoboditve in ustanoviti vrhovni pokrajinski organ ljudske oblasti. Srbijo so v Jajcu zastopali predstavniki iz NOV in iz političnih organizacij NOG, ki so se umaknili iz Srbije konec leta 1941.[482] (V Jajcu so bili seveda v velikem številu zastopani tudi Srbi iz Bosne in Hercegovine ter iz Hrvatske.) Raziskave o vojaškem in političnem položaju v Srbiji[483] kažejo, da se je KPJ v Srbiji posrečilo prebroditi leto 1942, ki je bilo tako kritično za razvoj narodnoosvobodilnega gibanja na tem območju. Iz neenakega boja so KPJ in partizanski odredi v Srbiji prišli okrepljeni in v letu 1943 so bili ustanovljeni večji odredi in brigade. Pokrajinskemu komiteju in glavnemu štabu za Srbijo je uspelo navezati sodelovanje in zveze z narodnoosvobodilnim gibanjem sosednjih območij Vojvodine, vzhodne Bosne, Makedonije in tudi Bolgarije. V južni Srbiji je bilo tudi svobodno ozemlje, pomembni so bili uspehi pokrajinskega komiteja v zvezi z ustanavljanjem narodnoosvobodilnih odborov, v zvezi s krepitvijo organizacij NOG, začenši s partijsko organizacijo, SKOJ, zvezo mladine, fronto žena in drugih. Vse to pa je bilo še premalo, da bi mogel biti uspešno uresničen predlog pokrajinskega komiteja iz začetka leta 1943 o ustanovitvi protifašističnega sveta NO Srbije.

Srbijo so stiskali sovražnikovo nasilje, številne okupatorske in kvizlinške sile. Najpomembnejši nemški štabi za Balkan so bili v Srbiji, medtem ko so bile nemške sile koncentrirane v Grčiji. Glavna opora nemški oblasti je bil bolgarski okupacijski korpus, ruski »zaščitni« korpus, Srbski dobrovoljski korpus in Nedićeva Srpska straža. S temi silami so vojaško sodelovali četniki Draže Mihailovića, ki jih je bilo okrog 18.000. Na strani NOG se je konec leta 1943 bojevalo okrog 3000 partizanov, v kar so všteti tudi ilegalci v zaledju. Zanesljivo pa je bila politična moč NOG v Srbiji, kjer tradicija vstaje izleta 1941 nikoli ni usahnila, mnogo večja od tega števila. Toda prav nobenega dvoma tudi ni bilo, da se bo moralo NOG še spoprijeti s sovražnikom v politični bitki za Srbijo. Četniško gibanje, ki se je ves čas prikazovalo kot alternativno narodnoosvobodilno gibanje Srbov, pri tem pa skrivalo svoje narodnoizdajalsko vojaško in politično sodelovanje z Nemci, je bilo v Srbiji glavni politični nasprotnik.

Za razvoj narodnoosvobodilne vojske v Srbiji je bila v letu 1943 najpomembnejša ustanovitev Šumadijske brigade — 5. oktobra na Rudniku, Prve južnomoravske brigade — 12. oktobra v vasi Obražde in Druge južnomoravske brigade v kraju Dobra Voda — 21. novembra. Toda na zahtevo CK KPJ in Vrhovnega štaba sta Šumadijska in Prva južnomoravska brigada konec novembra odšli iz Srbije in se priključili operativni grupi divizij v Bosni. Odhod teh najelitnejših enot in dela članov PK KPJ za Srbijo je za nekaj časa zavrl razvoj NOG v Srbiji konec leta 1943 in v začetku leta 1944, piše Venceslav Glišić.[484]

Sklepi 2. zasedanja AVNOJ v Jajcu, ki so jih v Srbiji hitro popularizirali, so pomenili najmočnejšo podporo nadaljnjemu razvoju NOG v njej. Proti meglenim geslom o srbstvu, svetosavstvu in kralju, proti antikomunistični propagandi, da za Srbe v partizanski Jugoslaviji ne bo prostora, proti poskusom ločitve Srbije in srbskega naroda od jugoslovanske skupnosti, so sklepi AVNOJ v Jajcu jasno nakazali prihodnost bodoče jugoslovanske federacije enakopravnih narodov, v njej tudi srbskega naroda in Srbije. Reakcija izdajalskih sil v Srbiji najlepše kaže,

kako močan je bil odmev dogodkov v Jajcu, predvsem pa to kaže sklicanje znanega četniškega »svetosavskega« kongresa v začetku leta 1944.

V odnosih z zavezniki pa so avnojski sklepi iz Jajca in ustanovitev NKOJ ustvarili tako imenovano vprašanje Srbije. Opozarjanje na navidezno moč četniškega gibanja v Srbiji je postalo priljubljen argument vsem, ki so nasprotovali priznanju NKOJ. Ta argument sta še posebej poudarjala britanska diplomacija in premier Winston Churchill, ko sta se v letu 1944 trudila vsiliti Titovemu vodstvu kompromis s kraljevsko vlado. Pri tem sta zanalašč preveč poudarjala politični vpliv sil, povezanih s kraljem. Že pred koncem leta 1943 je vodja britanske misije pri Vrhovnem štabu NOV in POJ Fitzroy Maclean v svojih poročilih kritiziral idejo o razdelitvi jugoslovanskega ozemlja na partizansko in četniško po črti Beograd — Dubrovnik. Opozarjal je, da je skupen narodnoosvobodilni boj ustvaril takšno enotnost vseh delov Jugoslavije, da takšna delitev ne bi bila mogoča. Maclean je 6. novembra 1943 opozarjal, da med partizani »Srbi pravzaprav prevladujejo«. Tudi zunanje ministrstvo je nekaj podobnega ugotovilo že pred koncem leta 1943 (7. decembra 1943), ko je opozorilo vlado ZDA, da Draža Mihailović nikakor ni tako splošen predstavnik srbskega mišljenja, kot se to navadno misli. Pa vendar je tudi Maclean takrat pustil to vprašanje še odprto. Dvajsetega decembra 1943 se mu je še zdelo, »da pravo stanje občutkov v Srbiji do partizanskega gibanja še ni povsem jasno«. Nekaj pa mu je že bilo jasno: razglasov Draže Mihailovića, polnih groženj Hrvatom in Slovencem (o njih je Maclean poročal 24. decembra 1944), ni bilo mogoče vključiti v novo taktično geslo britanske diplomacije o nujnosti »zedinjenja« Jugoslavije (Tita in kralja), ki je s tem hotela pritegniti »staro srbsko jedro« (Winston Churchill 6. januarja 1944 državnemu sekretarju za zunanje zadeve). V prid novi taktiki so Britanci nastopili tudi z neideološkim argumentom: v Srbiji je mogoče zbrati okrog 200.000 borcev proti Nemčiji, partizani v Srbiji pa štejejo samo 3000 borcev (Foreign Office 30. aprila 1944 za W. Churchilla).[485]

Najodločilnejši bitki narodnoosvobodilnega boja v letu 1943, bitki na Neretvi in Sutjeski, sta potekali v široki povezanosti s prizadevanjem: vrniti se z močnimi silami v Srbijo. Čas, ko se je bilo mogoče neposredno lotiti uresničevanja tega strateškega cilja, je nastopil v aprilu 1944. Prelomni trenutek je pomenilo sporočilo vrhovnega štaba štabu 3. korpusa NOVJ 29. aprila: »V zvezi z verjetno skorajšnjo kapitulacijo Bolgarije je zelo pomembno, da naše divizije preidejo v Srbijo, da bi kar najbolj izkoristili to kapitulacijo. Ne pozabite, da je Srbija zdaj največjega pomena za vse osvobodilno gibanje v Jugoslaviji. Likvidacija begunske vlade in priznanje nacionalnega komiteja sta odvisna od Srbije oziroma od naše moči v Srbiji. Ravnajte se po tem.«[486]

Zamisel je bila, kot piše Peko Dapčević, »s prodorom močnih sil kar najbolj spodbuditi uporniške sile v Srbiji, povezati delovanje sil iz Šumadije s tistimi na jugu in vzhodu ter boj v Srbiji v celoti dvigniti na raven boja v drugih delih države, da bi tako postal vseljudski in kar najmočnejši«.[487] Omeniti pa je treba še nekatere politične momente te zgodovinsko tako pomembne bitke jugoslovanske narodnoosvobodilne vojne, posebej pa še njenega srbskega dela. Predvsem ta bitka ni bila niti zamišljena niti izpeljana kot preprosto »vkorakanje v Srbijo« (tako se je izrazil, če se spomnimo, Tito 22. oktobra 1942). Sočasno z vojaško bitko je potekala tudi bitka za pridobitev srbskih množic za NOB in ljudsko revolucijo. Tako je KPJ neposredno pozvala delavski razred Srbije in z njim povezane delovne plasti, a delavski razred naj bi se

uveljavil tudi kot predstavnik resničnega in pravega interesa srbskega naroda, kot vodilna moč naroda.

Kako in po kakšni poti doseči ta cilj? V vodstvu v Srbiji je bilo še živo prepričanje o političnem delovanju prek bojne moči partizanskih enot. Ko sta maja 1944 Druga proletarska in Peta krajiška divizija, ki sta prvi prodrli v Srbijo, doživeli neuspeh in sta se morali umakniti, so se pokazale razlike v mišljenju o načinu vojaškega in političnega boja. »Oni (tovariši v Srbiji)«, piše Peko Dapčević, »so po prvih neuspehih zahtevali razdrobitev teh enot — divizij, pa celo brigad, prednost so dajali le političnim učinkom, namesto da bi hkrati reševali tako vojaški kot politični položaj. Verjeli so, da bi se gibanje v Srbiji aktiviralo in okrepilo, če bi se divizije razdelile v bataljone, ti pa bi se infiltrirali v razne dele Srbije...«[488]

To so bile še posledice težkih razmer dveh minulih let političnega delovanja v Srbiji, vendar je vse to zdaj že bilo mimo. Zelo hitro, hkrati z vojaškim osvobajanjem, zlasti po njem, toda tudi že pred njim, se je okrepilo politično delovanje na terenu. Ustanavljanje organov ljudske oblasti in političnih organizacij narodnoosvobodilnega gibanja, vključno z Enotno narodnoosvobodilno fronto konec leta, to je bila bitka, ki so jo lahko bíle samo sile Srbije same. Sile Jugoslavije kot celote so bile pri tem nepogrešljiva in bistvena opora, vendar vseeno le opora.

Kajti, v bistvu je šlo za samoodločbo srbskega naroda. Vendar zdaj ne v obliki odločanja za Jugoslavijo ali za kaj drugega. Šlo je za to, da srbski narod realno sprejme sklepe AVNOJ, šlo je za samoodločbo kot dejanje, kot uresničenje na srbskih tleh prav tiste federacije, o kateri je bil govor v Jajcu. Spomnimo se, da je struktura jugoslovanske federacije opisana prav v tistem odstavku razglasa AVNOJ narodom Jugoslavije, ki se obrača na Srbe. Razglas pravi: »Vsi zgrabite za orožje v veliki osvobodilni vojni proti okupatorjem, za svobodo in bratsko skupnost Srbije, Črne gore, Hrvatske, Slovenije, Bosne in Hercegovine in Makedonije.« Popolnoma jasno je, za kakšno federacijo je šlo, posebej pa še za kakšno Srbijo. To ni tista Srbija, ki jo je 21. junija 1943 zagovarjala emigrantska vlada Slobodana Jovanovića in kakršno je četniški svetosavski kongres v začetku leta 1944 postavil proti AVNOJ. To ni bila tista Srbija, ki si v federaciji samo Srbov, poleg Hrvatov in Slovencev, prilašča Črno goro, Bosno in Hercegovino in Makedonijo. To je bratska Srbija, ki se vključuje v federativno jugoslovansko skupnost, v kateri ob njej kot enakopravni člani sodelujejo tudi bratska Črna gora, bratska Bosna in Hercegovina ter bratska Makedonija.

Razglas PK KPJ za Srbijo *Srbskemu narodu* konec 1943. podaja avnojsko strukturo federativne Jugoslavije (s to razliko, da v njem Črna gora nastopa »s Sandžakom«!), s čimer je nastopil proti »tistim, ki pripravljajo staro Jugoslavijo šestojanuarskih diktatur«. Pot, ki jo je pokazal AVNOJ, je »edina prava pot k svobodi in srečnejši prihodnosti srbskega naroda. To je pot časti in boja, pot bratstva in ljubezni z drugimi narodi Jugoslavije.«[489]

»Vprašanje Srbije«, osvoboditev Srbije in samoodločba Srbov so se od konca aprila 1944 naprej reševali v kompleksnem narodnoosvobodilnem naporu. Opiral se je na zgodovinski zgled srbske vstaje v letu 1941 — in v njem so se prepletali elementi osvobajanja z močjo skupnih velikih enot nove Jugoslavije in pa elementi burnega razmaha narodnoosvobodilne vstaje, krepitve njenih oboroženih formacij ter konstituiranja organov narodnoosvobodilne oblasti na območju Srbije. Ves ta kompleks je dialektična celota, iz katere ni mogoče posebej izvzeti no-

benega njenega dela, pa četudi bi s tem hoteli poiskati najpomembnejšega ali odločilnega. Niti ni mogoče zmanjšati pomena enega in pripisati večji pomen drugim. Še zlasti je nezgodovinsko, če kdo poskuša zmanjšati pomen narodne samoodločbe Srbov, ji odrekati avtentičnost, na primer s tezo o Srbiji, »ki je ranjena« z ustanovitvijo te in takšne Demokratične federativne Jugoslavije in z njenim nadaljnjim revolucionarnim razvojem. Tak namen se ne more sklicevati na to, da so se v zvezi s tem resnično pojavili tudi politični problemi, da so nastopile tudi razmere, ki se jih ni dalo urediti čez noč.

Zaradi še vedno težkega položaja NOG v Srbiji se je dogajalo, da na njena obsežna območja niso segle intenzivne pripravljalne politične akcije, ki jih je razvijal pokrajinski komite KPJ, ki so jih razvijali SKOJ, AFŽ, druge organizacije NOG in narodnoosvobodilni odbori, zlasti pa so jih začenjale že številne narodnoosvobodilne enote Srbije pod poveljstvom Glavnega štaba NOV in PO Srbije. Zaradi tega je bilo pri vodenju tega podviga še veliko neznank. Že 9. julija 1944 je Tito sporočil štabu 2. korpusa NOVJ: »Oddaljenost naših baz in nepoznavanje sovražnikovih sil v Srbiji, naša preskromna oborožitev in še ne urejeno poveljevanje v Srbiji — terjajo previdnost. Treba se je približati, si zagotoviti oporišča in z močnimi silami vdreti z več strani.«[490] Devetnajstega avgusta 1944 pa je glavnemu štabu Srbije, 1. proletarski in 12. korpusu med drugim naročil: »Poglavitno je razbiti okupatorsko in nedićevsko-četniško oblast, organizirano po okrajih, občinah in vaseh« ter organizirati vojaške formacije, vojaško in ljudsko oblast. Katera pa je najhitrejša in najučinkovitejša pot do tega? »To bomo dosegli, ko bodo naše premične udarne enote razbile nedićevsko-četniške tolpe na najpomembnejših sektorjih, tako, da ne bodo več pomenile organizirane moči in nevarnosti za naše ljudi v Srbiji. Torej, ljudje morajo čutiti moč naših enot in slabost najemniških tolp.« Kateri sektorji so najpomembnejši? »Vzhodna in jugovzhodna Srbija sta za nas velikega pomena. Na teh sektorjih že imamo nekaj oporišč, kjer si lahko postavimo naše baze in bolnišnice. Na tem terenu naše sile lahko manevrirajo in se tam zadržujejo. Jugovzhodne in vzhodne dele Srbije so okupirale pretežno bolgarske čete, katerih kapitulacija je zdaj na vrsti. Ta kapitulacija bi omogočila pritok novih borcev v naše enote in dobili bi pomembna oporišča proti Šumadiji.« — »Šumadija je zelo pomembna, tako za (nemškega) sovražnika, kot za Nedića in Mihailovića. Ne verjamemo, da bi se že zdaj mogle tam obdržati večje naše enote. Zahodna Srbija je zemljepisno ugodnejša, pa nam bo omogočila, da se bomo oprli nanjo in nato lažje širili v Šumadiji in proti Beogradu. To pa ne pomeni, da ne bi že zdaj pošiljali v Šumadijo posameznih manjših, gibčnih skupin. Kosmajski odred ... se je ves čas obdržal na tem, za okupatorja zelo občutljivem območju.« — »Prodor na Donavo in Savo je zelo pomemben, ker bi tako dobili kanale za zvezo z Vojvodino, kjer je veliko ljudi, ki so za narodnoosvobodilni boj. Konkretno — Mačva, Posavina in Požarevško območje so prvenstvenega pomena.« — »Prodiranje v območje Kosova—Metohije je prav tako pomembno. Ta območja sodijo pod vaše poveljstvo. Poiskati je treba primerno oporišče, iz katerega bo mogoče hitreje, kot je bilo to doslej, prodirati v te kraje.«[491] Vrhovni štab je že 27. avgusta 1944 opozoril glavni štab Srbije na povečani pomen vzhodne Jugoslavije zaradi dogodkov v Romuniji in Bolgariji. »Za nas je zelo pomembno ustvariti si položaj na terenu. Krvavenje in izgubljanje časa s kakšnim utrjenim mestecem ni rentabilno.«[492]

To je bila značilna potrditev specifičnega pomena, ki ga je imela poglobitev političnega in organizacijskega dela v Srbiji. Značilen je tudi povod za ta nasvet. O njem govori poročilo glavnega štaba Srbije: »Zavedamo se hitrosti razvoja dogodkov. Vendar pa v kratkem času, odkar smo tu, ni bilo mogoče popraviti vse nedvomne zaostalosti tukajšnjih enot in razmer.«[493]

Gotovo je bila takrat v ospredju delovanja vojaška akcija, razbijanje nemškega sovražnika in njegovih pomočnikov, ki so tako dolgo in tako skrajno ostro strahovali srbski narod in ki so z vsemi sredstvi poskušali zatreti narodnoosvobodilni boj proti okupatorjem. Toda uspešna vojaška akcija je bila še več. Bila je še dvoje hkrati: način omogočanja političnega dela na osvobojenih območjih in argument za to delo. Po tako dolgem času prevlade protipartizanskega terorja in nacionalistične demagogije je bilo veliko neznank.

Odsev vtisov ob prvih srečanjih z ljudmi, ki so bili do takrat pod četniško oblastjo, lahko preberemo v pismu, ki ga je 12. maja 1944 napisal Titu bolgarski partijski funkcionar in odposlanec Kominterne, ki je takrat potoval iz Jugoslavije v Bolgarijo skupaj s štabom udarne grupe divizij NOVJ: »Prebivalstvo ni sovražno, vendar se nič ne zadržujemo in gremo kar naprej, (pa) nam ne pomaga, ker se boji četniškega terorja. — Četniki so razbiti, kjerkoli smo bili, in ne pomenijo nobene večje sile, vendar s pomočjo Nemcev in Nedićevcev prisilno mobilizirajo in terorizirajo.«[494] Mesec dni pozneje lahko preberemo vtise britanskih opazovalcev, povzete v poročilu brigadirja Macleana predsedniku Churchillu (23. junija 1944): »... sodeč po najnovejših poročilih mojih oficirjev v Srbiji, partizani tam, kot kaže, lepo napredujejo in pridobivajo mnogo novih nabornikov.«[495]

Zavezniki so svojo pozornost strnili predvsem na dogajanje v Srbiji, tudi sovjetska vlada. Vodja vojaške misije NOVJ v ZSSR Velimir Terzić sporoča 8. junija 1944 Titu: »Tu se še posebej zanimajo za položaj v Srbiji«. In priporoča: »Neizogibno je treba več pisati o Srbiji in sporočati podrobnosti tudi o najmanjših naših spopadih s sovražniki tam.«[496] Dan prej so britanski rušilci na Visu izkrcali Tita in Vrhovni štab NOV in POJ. Winston Churchill je bil trdno odločen: »Te, od boga dane priložnosti ne smemo zapravljati!«[947]

Začenjala se je znamenita igra pritiskov na vodstvo nove Jugoslavije, da bi sprejelo kralja in možnost obnovitve stare ureditve. Srbija se je Churchillu zdela glavni adut in položil ga je na mizo. Ne povsem brez učinka. Osmega avgusta je Edvard Kardelj pisal centralnemu komiteju Hrvatske o odnosih z Britanci in komentiral Titovo zavrnitev ponudbe, naj pride na sestanek z vrhovnim zavezniškim komandantom v Sredozemlju Wilsonom. Kardelj je zapisal, da se v teh odnosih odloča o tem, »ali si bomo zmago v zadnji fazi, ki se zdaj bliža, izbojevali laže ali teže« ... »Del naših zaveznikov precej močno pritiska na nas, da bi v Jugoslaviji ohranili nekatere reakcionarne kroge in institucije. Naravno je, da to zadeva predvsem monarhijo. Ker razmere v Srbiji še vedno niso razčiščene, naše stališče še ne more biti tako odločno, kot bi sicer moralo biti.«[498]

Tisti čas (21. julija 1944) je vrhovni štab usklajeval svoje stališče s stališčem glavnega štaba za Srbijo in poudaril: »Strinjamo se, da največjo pozornost posvetite razbijanju četnikov«.[499] V tistem času, pripominja redakcija *Zbornika dokumentov in podatkov o narodnoosvobodilni vojni narodov Jugoslavije*, je bilo v Srbiji 47 četniških korpusov različne moči (od 500 do več kot 2000 mož), razporejenih v 10 grup

korpusov. Po prisilni mobilizaciji so šteli vsi skupaj okrog 40.000 mož.[500] In še 5. septembra 1944 je Tito naročal operativnemu štabu divizije v Srbiji: »Zapomnite si, da je v vsej tej operaciji poglavitna naloga likvidacija četnikov Draže Mihailovića in Nedićevcev ter njihovega aparata. Preprečite Mihailoviću mobilizacijo in preprečite mu, da bi odpeljal ljudi s seboj. Četniške vaške starešine pozaprite, ker to so glavna oporišča Mihailovića med ljudmi.«[501]

Toda tudi na tem vrhuncu oboroženega spopada »razbijanje četnikov« ni bilo zgolj vojaško dejanje. Še vedno so tudi četnikom odškrnjena vrata, da bi mogli častno, z orožjem v roki, opustiti svoj protiljudski in izdajalski boj na strani okupatorja. Sedmega septembra 1944 je Tito naročil štabu 37. narodnoosvobodilne udarne divizije v Srbiji: »S četniki niso mogoči nobeni pogovori, če takoj ne prestopijo na našo stran, pod naše poveljstvo, in to tako razporejeni, kot bomo to mi odločili... Razbijajte jih povsod, kjer sodelujejo z okupatorji.«[502]

Vojaške operacije NOVJ v Srbiji so bile izjemno politično pomembne. Kaže, da je bilo prav to 23. avgusta 1944 vzrok za Churchillovo slabo voljo: »Nisem zadovoljen s Titovim ravnanjem. Postal je popustljiv do Nemcev (!?) in aktiven v državljanski vojni«.[503]

NOVJ je vojaške operacije v Srbiji seveda tudi vodila upoštevaje njihov politični pomen. Vendar ni upoštevala samo pomena za zaveznike, temveč prav tako, ali pa celo še bolj, pomen za notranji razvoj v Srbiji. Nekaj smo o tem že povedali. Iz objavljenih dokumentov CK KPJ in vrhovnega štaba pa je mogoče razbrati še druge momente. Spomin na Užičko republiko odzvanja iz Titovega navodila štabu 1. proletarskega korpusa z dne 3. septembra 1944: »Preučiti morate možnost za osvoboditev Užica. Vendar vas opozarjamo, da bi bil neuspeh za nas politično neugoden.«[504] Optimizem in samozaupanje zvenita iz Titovih besed štabu 1. armadne grupe NOVJ 10. oktobra 1944: »Politično je pomembno, to pa je tudi moja želja, da bi naše enote prve vkorakale v Beograd«.[505] To je že sodilo v okvir ukrepov in poti ter ukazov, ki so se nanašali na prihod enot Rdeče armade na jugoslovansko ozemlje, kar je bil tudi glavni politični dejavnik.

Poseben sklop politične dejavnosti med bitko za Srbijo so bile priprave na sklicanje protifašistične skupščine narodne osvoboditve Srbije kot vrhovnega organa oblasti v Srbiji, hkrati s tem pa tudi na vključitev organizacij KP v Vojvodini, Kosovu in Metohiji v Komunistično partijo Srbije po načelu, po katerem so bile znotraj enotne KPJ že ustanovljene Komunistične stranke Slovenije, Hrvatske in Makedonije.

Že na zasedanju v Jajcu je predsednik Ivan Ribar v svojem poročilu povedal, da je tudi v Srbiji pričakovati skorajšnjo ustanovitev pokrajinskega narodnoosvobodilnega sveta, kakršni so že obstajali za Slovenijo, Hrvatsko, Bosno in Hercegovino, za Črno goro in Boko ter za Sandžak. Teh namenov pa ni bilo mogoče tako hitro uresničiti. Postali so realnejši med pripravljanjem bojev za osvoboditev Srbije in med njihovim nadaljnjim razvojem. Prav tako se je že ves čas, od takrat ko je nastala ideja o ustanovitvi tako imenovanih nacionalnih partij v okviru KPJ leta 1934, nenehno ponavljajo in obnavljajo prepričanje, da je treba takšno nacionalno partijo ustanoviti tudi v Srbiji. Ta razmišljanja so bila spet aktualna leta 1941 med ljudsko vstajo v Srbiji, junija 1944 pa jih je aktualizirala pobuda članov pokrajinskega komiteja za Srbijo. Na skupnem posvetovanju s temi člani na Visu je politbiro CK KPJ sprejel to pobudo in sklenil, da je treba ustanoviti

Komunistično partijo Srbije, vendar s pogojem, da bo to storjeno potem, ko bo ASNOS že ustanovljen.[506]

Od tega trenutka naprej lahko sledimo fazam v dejavnosti KP v Srbiji za sklicanje ASNOS ter reagiranjem CK KPJ. CK je konec avgusta poslal v Srbijo kadrovsko pomoč, v septembru pa je pripravljal tudi delegate.

Konec septembra in v začetku oktobra sta vodstvi v Srbiji in na Visu močno povečali število medsebojnih, delno celo nasprotujočih si sporočil. To je trajalo vse do 2. oktobra, ko je Tito dobil sporočilo: »Srbska skupščina je sklicana za 10. oktober. Crni (Sreten Žujović) predlaga, naj se sestane v zahodni Srbiji. Zaradi priprav bi bilo dobro takoj določiti kraj.« Na to je Tito odgovoril 6. oktobra: »Skupščina se ne bo mogla sestati 10. oktobra. Pozneje bom sporočil, kdaj in kje naj bo. Ne glede na odločitev pa se še naprej pripravljajte nanjo.«[507]

Verjetno bo kar držalo prepričanje Branka Petranovića, da je Tito sodil, da bi moral biti sestank v osvobojenem Beogradu.[508] Vseeno pa se tudi zdi, da priprave še niso bile dovolj daleč, kar še posebej velja za demokratično volitev delegatov. Ko se je več kot mesec dni pozneje, po osvoboditvi Srbije vse do Save, Donave in dela Vojvodine, sestala v Beogradu Velika antifašistična skupščina narodne osvoboditve Srbije (9. novembra 1944), se je na njej zbralo 883 delegatov iz vseh delov Srbije, od 889, kolikor jih je bilo pooblaščenih. Britanci so očitali, da skupščina ni demokratično izvoljena, Stalin pa je menda dejal Kardelju in Šubašiću v Moskvi, da bi morali skupščino izvoliti na pravih volitvah. O sklepih ASNOS bomo spregovorili pozneje. Zdaj dodajmo le mnenje, da je bilo v tistih burnih dneh storjeno vse, da bi bila ASNOS resnična predstavnica srbskega ljudstva. Pritisk dnevnega dogajanja v mesecih velike, mrzlične in odgovorne aktivnosti je bil v sklepni fazi vojne pač prevladujoč. To lahko sklepamo tudi po tem, da so se priprave za sklicanje ustanovnega kongresa KP Srbije še potem vlekle od novembra 1944 pa vse do maja 1945.

Ker je bila večina ljudstva v Srbiji objektivno naklonjena NOG, so lahko njegove organizacije z intenzivnim političnim delovanjem že do septembra 1944 ustvarile razmere, ki jih je brigadir Maclean analitično opisal v poročilih za vrhove britanske države: »V zadnjih šestih mesecih so se stvari v Srbiji razvijale hitreje kot kjerkoli drugod v Jugoslaviji... Osvoboditev Srbije je postala tekma med zmeraj močnejšimi silami, ki so rasle v Srbiji, in enotami, ki so jim bile od zunaj poslane v pomoč. ... Premoč (partizanske oblasti) ni samo vojaška. Potovanje po osvobojenih krajih osrednje Srbije ponuja obilico dokazov, kako skrajno prijateljsko razpoloženo je civilno prebivalstvo po manjših mestih in podeželskih okrajih do partizanskih sil... Ta nagli razmah partizanskega vpliva ni presenetljiv. Ne kaže pozabiti, da so ne samo navadni partizani, temveč tudi vojaški in politični voditelji v velikem delu Srbi in da je gibanje, ki se je porodilo v Srbiji, v veliki meri ostalo po svojem značaju in po zvezah srbsko... Dejstvo, ki še pospešuje naglo širjenje partizanske oblasti v Srbiji, je tudi skrajno zmerno obnašanje partizanov in stališče — naj bo preteklost pozabljena... Še več, Tito je zaupal osvoboditev Srbije voditeljem, ki so sami Srbi iz Srbije in na katere se je mogoče zanašati, da se bodo zavzemali za pravice Srbov, ob upoštevanju značilnega ponosa tega naroda.« Vse to je med drugim opisal Maclean in pri tem poudarjal prav tisto, kar je spodbijalo tezo o obstoju »problema Srbije«.[509]

Majhen vpogled v bistvo tedanjega revolucionarnega razumevanja pomena Srbije v poavnojski fazi jugoslovanske revolucije, pa tudi dolgoročno, nam omogoča reagiranje CK KPJ na okrožnico, ki jo je PK KPJ za Srbijo poslal svojim organizacijam 1. septembra 1944. Pokrajinski komite je poudaril, da sklepi 2. zasedanja AVNOJ »pomenijo pravi preobrat v narodnoosvobodilnem boju«. Potem pa je v okrožnici med drugim zapisal: »Po drugem zasedanju AVNOJ je postalo še bolj potrebno poudarjati pomen Srbije v splošnem boju za Jugoslavijo. Ni bilo dovolj poudarjati samo pomen in vlogo srbskega naroda nasploh, temveč tudi pomen in vlogo prav naroda v Srbiji, prav Srbije kot federativne enote v Demokratični federativni Jugoslaviji. Če se ne bi zavedali, da se po drugem zasedanju AVNOJ težišče prenaša prav na narod Srbije, bi se utegnilo zgoditi, da naroda Srbije ne bi opozarjali na njegovo velikansko napredno vlogo pri reševanju prihodnosti drugih narodov, kar bi utegnilo biti nevarno tudi za ves narod Srbije.«[510]

Teze te okrožnice — »poudarjanje piemontske vloge Srbije v sklepnih bojih za osvoboditev Srbije«, po Glišiću[511] — so bile centralnemu komiteju KPJ povod za to, da je 17. septembra 1944 sporočil pokrajinskemu komiteju načelne kritične pripombe.*

Nobenih »posebnosti sedanjega trenutka« ni — je pripomnil CK. Sklepi AVNOJ ne pomenijo preobrata v narodnoosvobodilnem boju. So korak naprej, niso pa preobrat. Ni res, da je bilo narodnoosvobodilno gibanje do Jajca predvsem splošno ljudsko in politično, po njem pa predvsem državniško. Nepravilno je zamešati AVNOJ in narodnoosvobodilno gibanje. Glede pomena Srbije pa je CK pripomnil: »V čem je pomen Srbije v zadnjem času, po drugem zasedanju AVNOJ? V tem, da se je v Srbiji zbrala osrednja reakcionarna grupa, povezana z vsemi reakcionarnimi skupinami v Jugoslaviji, tista, ki ji pomagajo reakcionarni krogi iz Anglije in Amerike, pa tudi nemški okupatorji. Posledica vsega tega je morala biti to, da so vsi reakcionarji špekulirali z vprašanjem Srbije. Vendar bi bilo nepravilno trditi, kot počnete to vi, da igra srbski narod nekakšno vodilno vlogo pri ‚reševanju bodočnosti drugih narodov Jugoslavije'. Kaj to pomeni v praktičnem jeziku? To pomeni, da narod Srbije osvobaja druge narode — Makedonce, Črnogorce itd. To pa seveda ni točno. In pri mnogih lahko sproži napačno misel, da mora srbski narod s tem, ko osvobaja druge narode, dobiti tudi nekakšno večjo vodilno vlogo. Pravilno je reči, da se lahko srbski narod osvobodi samo v skupnem boju z drugimi narodi Jugoslavije in da v tem skupnem boju ne more priti do lastne svobode, če ne bo uničil razne velikosrbske hegemonistične klike. V tem boju si zagotavlja svojo neodvisnost in svojo enakopravnost z drugimi narodi Jugoslavije. Tako bi bilo treba to zastaviti, ne pa govoriti o nekakšni vodilni vlogi, poslanstvu ipd. Srbije v Jugoslaviji. Takšnega vašega stališča in takšne politike ne bi mogel razumeti noben zatiran narod Jugoslavije, lahko bi samo škodila narodu Srbije, trdnosti in pravi enotnosti narodnoosvobodilnega gibanja v Srbiji.«[512]

---

* Ostrina kritike CK KPJ je bila načelne narave. Zdi se, da neposredni povod za kritiko niti ni bil tako hud. PK je v grajani okrožnici očitno hotel le poudariti pomen takratnega dogajanja v Srbiji za celotno jugoslovansko NOG. Spomnimo se, da je tudi VŠ NOV in POJ že 29. aprila istega leta opominjal štab 3. korpusa NOVJ z besedami: »Ne pozabite, da je za celotno narodnoosvobodilno gibanje v Jugoslaviji danes največjega pomena Srbija... (Zbornik II/12, str. 627). Tu ni misli o nekakšni izjemni vlogi Srbije v jugoslovanski skupnosti.

To so bile pripombe, izrečene v nekem trenutku, vendar ne samo za ta trenutek. V njih je bistvo vzajemne odvisnosti zgodovinskih kategorij Srbi — Srbija — svoboda — Jugoslavija. Pa se bo konstelacija teh kategorij izoblikovala in okrepila v smislu revolucionarne iniciative delavskega razreda tako Srbije kot drugih delov Jugoslavije? To je bilo vprašanje, ki je najgloblje segalo tudi v jugoslovansko revolucijo v celoti in v svobodo vsakega naroda Jugoslavije posebej. V tem smislu je Srbija vsekakor bila in je ostala pomembna za prihodnost vseh drugih narodov Jugoslavije, kajti revolucijo v Srbiji je moglo izpeljati samo ljudstvo v Srbiji pod vodstvom njegovega delavskega razreda in nihče drug namesto njega. To je bila trajna naloga njega samega, kot je bila to neka naloga tudi vsakega od vseh drugih posamič in vseh skupno.

Neposredno po teh reagiranjih so se zadeve, kot je znano, prav dramatično zasukale. Odhod maršala Tita z Visa v Sovjetsko zvezo, sporazum o delovanju Rdeče armade na jugoslovanskem ozemlju, skupne operacije NOV Jugoslavije in Rdeče armade, osvoboditev Beograda. Napočil je čas Velike antifašistične narodnoosvobodilne skupščine Srbije. Sestala se je 9. novembra 1944 v Beogradu, skoraj natanko na tretjo obletnico ustanovitve Glavnega narodnoosvobodilnega odbora Srbije, najvišjega organa vstajniške oblasti Srbije v svobodnem Užicu. Do 12. novembra je Velika skupščina sprejela pomembne sklepe, predvsem pa sklep o odobritvi dela Glavnega NO odbora Srbije, o konstituiranju Antifašistične skupščine narodne osvoboditve Srbije (ASNOS) in deklaracijo o odobritvi dela predstavnikov Srbije na drugem zasedanju AVNOJ.[513]

Posebej pomembno je, kako deklaracija opredeljuje vprašanje svobode Srbov v celoti, torej tudi tistih zunaj Srbije, njihov načelni odnos do federacije narodov Jugoslavije, potrjene v Jajcu. To je namreč bistvo srbskega narodnega problema, ob katerem so se od Svetozarja Markovića naprej lomile demokratične in velikosrbske koncepcije. »Srbi iz Srbije«, je zapisano v deklaraciji, »so si vedno želeli, da bi živeli v kar najtesnejši skupnosti s svojimi srbskimi brati zunaj Srbije ter so podpirali njihov boj za narodno svobodo in narodne pravice, toda vsi napredni in svobodoljubni sinovi našega naroda so vedeli, da si lahko Srbi zunaj Srbije priborijo svoje narodne pravice samo z bratstvom in enotnostjo z bratskimi južnoslovanskimi narodi, s katerimi žive na istem ozemlju, samo s spoštovanjem svobode in narodnih pravic teh narodov in samo v skupnem boju z njimi proti skupnemu sovražniku.«

Pomen te opredelitve ni samo v avtoritativnosti organa, ki jo je izoblikoval. Poseben pomen ji gre tudi zato, ker je ta miselni vzpon ostal tako neponovljeno dejanje v nadaljnji zgodovini politične misli v Srbiji. To je na žalost zapustilo opazno praznino, za katero nekateri zlasti v novejšem času sodijo, da so v njej našli ranljivo točko jugoslovanske revolucionarne koncepcije. Opazimo pa lahko še nekaj: navedeni sklep VANOS Srbije je potrdil eno stran reševanja vprašanja svobode in enotnosti Srbov, do katere se je bil dokopal Svetozar Marković: zavrnil je, tako kot Svetozar, velikodržavno koncepcijo »enotnosti kanclij«. Seveda na realni predpostavki, da sočasno nastane svobodna federacija enakopravnih narodov vse Jugoslavije v duhu njihovega bratstva in enotnosti. Vendar pa ta sklep ni izrecno govoril o oni drugi strani Svetozarjeve rešitve, o strani, ki jo je dialektično postavil proti

Vojvodinski delegati na poti na 2. zasedanje AVNOJ, kamor pa zaradi sovražnikove ofenzive niso prišli

Sklep 2. zasedanja AVNOJ o ureditvi Jugoslavije na federativnem načelu

АНТИФАШИСТИЧКО ВЕЋЕ
НАРОДНОГ ОСЛОБОЂЕЊА
ЈУГОСЛАВИЈЕ
Број одлуке 3

О Д Л У К А

ДРУГОГ ЗАСЕДАЊА АНТИФАШИСТИЧКОГ ВЕЋА НАРОДНОГ ОСЛОБ

о изградњи Југославије на федеративном

На основу права сваког народа на самоодр
праве на отцепљење или на уједињење са другим народ
истинском вољом свих народа Југославије, осведочен
дињење заједничке народно-ослободилачке борбе која ј
другачије братство народа Југославије, Антифашистичко
ослобођења Југославије донеси следећу

О д л у к у:

1. Народи Југославије никада нису призна
расколадање Југославије са стране фашистичких импер
вали су у заједничкој оружаној борби своју чврсту в
дале уједињени у Југославији.

2. Да би се остварио принцип суверености
је, да би Југославија претстављала истинску домовин
рода и да никад више не би постала домеином било ко
клике, Југославија се изграђује и изградиће се на ф
ципу, који ће обезбедити пуну равноправност Срба, Х
Македонаца и Црногораца, односно народа Србије, Хр
ке, Македоније, Црне Горе и Босне и Херцеговине.

3. У складу са таквом федеративном изгра
која се темељи на најпунијим демократским правима,
да већ сада, у време народно-ослободилачког рата,
родне власти код појединих народа Југославије прет
ослободилачки одбори и земаљска антифашистичка већа
већа (Главни народно-ослободилачки одбор Србије, Зе
тичко веће народног ослобођења Хрватске, Словенски
лачки одбор, Земаљско антифашистичко веће народног
и Херцеговине, Земаљско антифашистичко веће народно
Горе и Боке, Земаљско антифашистичко веће народног
ка, иницијативни органи за Земаљско антифашистичке
лобођења Македоније), и да је Антифашистичко веће н
ва Југославије врховно законодавно и извршно претст
рода Југославије и врховни претставник суверенитета
Југославије као целине.

4. Националним мањинама у Југославији об
национална права.

5. Ова одлука ступа одмах на снагу.

ње 29 новембра 1943,
у Јајцу

За Антифашистичко веће
народног ослобођења Југославиј

Секретар
Р. Јовановић, с.р.

М.П.

Председни
Д-р. Ивана

Delegati odhajajo s 3. zasedanja ZAVNO Hrvatske leta 1944 V Topuskem

Člani ASNOM avgusta leta 1944 v samostanu Prohor-Pčinjski

Člani pokrajinskega vodstva KPJ in izvršnega odbora ZAVNO Sandžaka s terenskimi političnimi delavci konec leta 1944 v Novi Varoši

Člani politbiroja CK KPJ na sedežu Vrhovnega štaba NOV in POJ na Visu junija 1944

Del zapisnika s seje predsedstva Enotne narodnoosvobodilne fronte Srbije 22. 12. 1944, ko so razpravljali tudi o nacionalnih odnosih v novi Jugoslaviji

III. По трећој тачки дневног реда председник предлаже, да се седница одложи, а унесе од хитног Јаве Продановића да се седница одложи за неколико дана, одбор решава да се седница одложи за на 22 децембра у 9 часова.

Седницу закључује председник Вујовић и следећу заказује у смислу одлуке одбора.

Седница од 22.XII. почела је у ... часова. Присутни су били: Сретен ... Д. Стојић, Сава Николић, Јова Продановић, Благоје Јефремовић, Тихомир ... Пера Стојковић, Вуко Радовановић, Ристо Петровић, Драгиша Ву... Јовановић, Панајотије Поповић, Милорад Белић, Вуко Пришићевић, Благоје Јевтић, Драгослав Гутовић, Живота Терзановић, Душан Петровић, Михајло Ту... Јовић, Васа Антуновић, Радован Вујић, Др.Благоје Нешковић, Драга Стевановић, Др.Стево Стојић, Вуко Стојић, Бранка Стојковић, Драгослав Торђевић и Бошко Новаковић.

III. По трећој тачки дневног реда за реч се јавила ЈАЊА ПРОДАНОВИЋ. То ... је најпре изнео оне Декларације. Сматра да би требало да се одлаже ... за неко време, док не буду решена питања демократије. Комунисти и демократи не могу да иду заједно. Ако дођу и они, биће једнострана демократија у покрајини. Умесно спомињући разлоге диктују да се сада о томе не изјашњавамо, он је такав разлог да прими. Даље сматра да би било потребно мало јаче обелодањивање демократије. То треба да се јасно изрази. Сваково сво за непосредну демократију. Али треба делити демократију на политичку и социјалну. Нигде није згодно да се изјашњавамо о социјалној. Што се тиче политичке, ту постоје разне типова, па би требало сачекати за који сво тип. Декларација треба да говори и о гаранцијама за демократију: о слободи политичког организовања, слободи штампе, слободи збора и договора, без којих нема демократије. За тачку 4) мишљења је непотребна. Признаје самоопредељење сваком народу у заједници, уколико не нарушава и право самоопредељење или уједињење са другим народима не може да уђе у Декларацију Србије, него евентуално у Декларацију Југославије. Све тачке немају четири федеративне земље: Словенија, САП, Швајцарска, које су федеративне, а Немачка, која је конфедеративна. У совјетском уставу има нешто слично, али не исто. Нема, наиме, то да се може једна држава одвојити и прикључити некој другој земљи. С Русијом је друга ствар и код ње постојала таква одредба. Русија је огромна и немогуће је замислити да се која земља одвоји из Совјетског Савеза. Код нас била би опасност једино да се одвоји Македонија од Југославије и прикључи Бугарској. Србија је за то водила више ратова, док су се Бугари налазили на страни непријатеља. Сад би нам могли отети то. Срби који се враћају у Македонију на своја имања затварају се, а позивају се из Бугарске сви који су пореклом из Македоније. Што се тиче тач. 5) пројекта Декларације сматра да се не треба изјашњавати о томе да су Црногорци посебан народ. Нема историје, ни свести и науке не поништава црногорску народност. Ни на црногорска скупштина звала "Српска народна скупштина". Није против посебне шестарашње једнице Црне Горе, али не треба доћи у ситуацију да нам сама скупштина Црне Горе поништи. Што се тиче тачке 6) пројекта Декларације сматра да је недовољна. Искључење од демократских права треба да обухвати не само оне који су сарађивали с окупатором него и оне који су дошли земљу до стања у коме се нашла 1941 г. Зло почиње још давно, а најмање треба почети од 6 јануара 1929 г. Сви они који су сарађивали с њима треба да одговарају. Нарочито министри који су учествовали у укидању устава. Затим они који су дошли под укинутим Уставом, па они под окупацијом установљена нпр. посланици и они који су се кандидовали на режимским листама. Што се тиче чишћења државног апарата, ту треба бити опрезан. Доћи ће се и на оне који нису били чланови ЈРЗ, а биће и таквих који се крију у слободи. Реч потом узима ЈАЊУША ПАВКОВИЋ који напомиње да код народа једне овакве декларације неће бити одјека. У овом случају потребно је од почетка народноослободилачке борбе. Не можемо се ни изјашњавати о стварима које би дошле у сукоб с тим тековинама. Последња тачка је врло важна с АФОЈ-а. Сада је дужност свих који су учествовали у покрету да те тековине поштују и прошире у свој земљи новим снагама и.о. борби у овом рату. Сарадња АФКО-а помогла су нам у борби против. Без њих не биће нашег братства и јединства нашег народа. Не биће нашег Југославије. Што се тиче изјашњавања за покрајину или за републику ни не то ово или оно него што је већ рекло АФКО. Тако је формулисано ... ће се и на који начин то питање решити. Демократске правице у Декларацији није згодно оштрице се нарушавати, пошто при доношењу пра-

Prihod Tomšičeve brigade maja 1945 na Koroško

Poslanci ustavodajne skupščine so 29.11.1945 razglasili Federativno ljudsko republiko Jugoslavijo

»enotnosti kanclij«, namreč o »osvoboditvi in kulturnem zedinjenju« Srbov. Gre za načelno pravico do enotnega kulturnega življenja srbskega naroda (in vsakega drugega v podobnem položaju), ki zaradi samega sebe in zaradi drugih potrebuje življenje v »zveznem ustroju, ne pa v državni enotnosti«, če to spet povemo z besedami Svetozarja Markovića. To vprašanje se jim je očitno zdelo tako samo po sebi umevno, da ga niso niti omenili. Ne glede na to pa je treba še enkrat reči: deklaracija Velike antifašistične narodnoosvobodilne skupščine Srbije je eno tistih temeljnih besedil, brez katerih ni mogoče razumeti avtentičnega koncepta in duha jugoslovanske revolucije.

Na tem mestu moramo opozoriti, da je istočasno s sklepi VANOS Srbije pisal o enakopravnosti Srbov in Hrvatov v Hrvatski Moša Pijade v članku, objavljenem v Otočcu v *Srpski riječi* štev. 27. z dne 17. novembra 1944. V tem članku je pravzaprav pojasnjeval celotno zasnovo rešitve tako srbskega kot hrvatskega vprašanja v avnojski strukturi jugoslovanske federacije, torej v sklopu federalnih enot Srbije, Hrvatske ter Bosne in Hercegovine. Moša Pijade je opozoril, da so Srbi v Hrvatski ter Bosni in Hercegovini oziroma Hrvati v Srbiji (Vojvodina) ter v Bosni in Hercegovini *deli* srbskega in hrvatskega naroda, ne pa narodnostne manjšine. Torej so deli narodov, ki so s svojim skupnim narodnoosvobodilnim bojem in svojo narodno samoodločbo ustvarili jugoslovansko federacijo. Matice narodnostnih manjšin (takrat še ni bila v uporabi današnjega oznaka »narodnosti«) pa niso članice jugoslovanske federacije. Moša Pijade je opozoril tudi na naravo odnosov teh delov narodov, tako do federalne države, v kateri žive, kot do federalne države naroda, katerega del so.

Moša Pijade je napisal svoj članek kot pojasnilo deklaracije ZAVNOH iz maja 1944. Po času objave, še bolj pa po vsebini, pa je članek v nekem smislu razlaga in dopolnitev deklaracije VANOS Srbije. Ekspliciten je namreč tudi glede vprašanja, ki ga deklaracija VANOS Srbije ne omenja, glede »kulturnega zedinjenja« Srbov oziroma Hrvatov.

Narava in struktura naše federacije, zagotavlja Moše Pijade, »bosta Srbom in Hrvatom samo olajšala to, da se bodo lahko po vsej Jugoslaviji počutili, živeli in se razvijali brez vseh motenj kot nacionalna celota. Za to pa bodo našli številne oblike povezav na političnem in gospodarskem, družbenem in kulturnem področju.«[514]

Kot vidimo, je Moša Pijade v zadnjem stavku svojo skrb ublažil s tem, da je problem s treh, v začetku naštetih federalnih enot, ki jih realno, pa tudi načelno zadeva, razširil na vso Jugoslavijo. Vendar je bistvo zamisli uresničitve narodne celosti Srbov in Hrvatov ostalo jasno. Pomembnejše je, kako si je zamislil množico oblik povezav, političnih in drugih, prek katerih bi Srbi in Hrvati živeli kot vsak svoja nacionalna celota. Danes nam ni težko ugotoviti, da dejanski razvoj po vojni ni tekel čisto v smeri predvidevanj Moše Pijade (pa ne samo njegovih).

Moša Pijade je bil edini, ki je takrat pisal o takšnih bistvenih »podrobnostih« in razlagal revolucionarno zasnovo jugoslovanske federacije. Omenjeni njegov članek je bil po osvoboditvi ponovno objavljen v Zagrebu (31. maja 1945), v Beogradu pa, kot kaže, šele leta 1949 v knjigi izbranih govorov in člankov. Zasnovo Srbije kot narodne države srbskega naroda, katerega deli poleg tega žive enakopravno v Bosni in Hercegovini ter Hrvatski, je Moša Pijade strnjeno in jasno pojasnil v Beogradu 15. januarja 1947, ko je v srbski ustavodajni skupščini po-

jasnjeval osnutek ustave Ljudske republike Srbije.[515] Pojem »deli naroda« takrat ni bil sprejet v ustavno terminologijo, vendar ga je v izvirnem pomenu spet oživila ustavna terminologija iz leta 1974.

Koristno bo, če bomo na tem mestu, kjer smo spoznali, kako so v tistem času razumeli razliko med pojmoma »narodi« — »deli narodov« opozorili še na to, da nam to lahko pomaga razložiti tudi bistvo polemike, ki je v letu 1944/45 potekala na Kosovu in v Metohiji o tem, s kakšno besedo označiti položaj Albancev. Ali so skupaj s srbskim in črnogorskim narodom »narod« ali pa so samo narodnostna manjšina? Jasno je, da takrat, če bi bila ustanovljena balkanska federacija, katere člani bi bili poleg Srbov, Hrvatov, Slovencev, Črnogorcev, Makedoncev, Bosancev in Hercegovcev tudi Bolgari in Albanci, tudi o nobenem delu bolgarskega in albanskega naroda v dotakratnih mejah Jugoslavije ne bi mogli govoriti kot o narodnostni manjšini. Vprašanje balkanske federacije pa je bilo, kot vemo, aktualno vse do napada informbiroja na Jugoslavijo leta 1948 in do aktivne podpore, s katero sta ta napad podprli Bolgarija in Albanija.

Hkrati z zasedanjem VANOS Srbije se je 14. novembra 1944 sestala v Beogradu tudi skupščina Enotne narodnoosvobodilne fronte Srbije (Jedinstveni narodnooslobodilački front Srbije), ki se je sestala potem, ko so že bili izvoljeni občinski, okrajni in okrožni odbori JNOF. Zdaj pa so izvolili plenum in izvršni odbor pokrajinske organizacije JNOF. Branko Petranović pripominja, da je imela srbska fronta med vsemi frontami v Jugoslaviji »najširši politični spekter«.[516] To seveda ni bila nobena prednost, temveč posledica neenakomernega razvoja fronte kot enotnega ljudskega gibanja v posameznih narodnih okoljih. V Srbiji pa je JNOF s tem postala najširša politična organizacija narodnoosvobodilnega gibanja in tudi organizacija, v kateri si je pokrajinska organizacija KPJ najbolj vsestransko prizadevala za to, da bi si ustvarila vlogo v tem gibanju, da bi ga usmerjala tako, kot je bilo prav za temeljne množice naroda. V JNOF je bilo treba prepričevati demokratične elemente, ki so težko sprejemali načelo samoodločbe kot pravico vseh narodov Jugoslavije (ker so se bali, da bi se Makedonija lahko odcepila od Jugoslavije in se priključila Bolgariji), ki niso sodili, da so Črnogorci poseben narod (čeprav vsi niso bili proti posebni federalni enoti Črni gori), ki so sodili, da DFJ ne daje pravice do samoodločbe srbskemu narodu v celoti, ker je raztresen, pa se zato zastavlja vprašanje, ali je za državo dobro, če se ustanovi toliko pokrajin. Srbski narod je glavni nosilec državnosti in nastanka velike države — so govorili — glavni nosilec narodnoosvobodilnega boja in politično najzrelejši, pa je zato treba upoštevati stališča in čustva srbskih množic vsaj tam, kjer to ne bi bilo v nasprotju s stališči drugih, to pa bi lahko zadevalo Črno goro. Blagoje Nešković je v eni od takšnih razprav opozarjal, da je izhodišče drugo zasedanje AVNOJ, da so njegovi sklepi dajali moč boju, da brez njih ne bi bilo bratstva in enotnosti naših narodov, da ne bi bilo Jugoslavije; če ne bi bilo načela samoodločbe, se v NOV, v AVNOJ in Nacionalni komite ne bi vključili Makedonci; to načelo je bilo pravzaprav vir moči narodnoosvobodilnega gibanja, v njem so korenine bratstva in enotnosti narodov Jugoslavije, odpovedati se temu načelu bi pomenilo odpovedati se bratstvu in enotnosti Jugoslavije, odpovedati se celo Jugoslaviji sami. V teh razpravah se je pokazalo, kako je tudi vprašanje Kosova občutljivo in pomembno za enotnost v JNOF.[517]

V tistem času je pokrajinska organizacija KPJ za Srbijo začela s podporo CK KPJ tudi akcijo za končno preoblikovanje v posebno partijo v okviru KPJ, kakršne so že bile KP Hrvatske, KP Slovenije in KP Makedonije. Šlo je za usmeritev v dokončno izpeljavo revolucionarne zamenjave nacionalnega vodstva, ki naj bi iz rok buržoazije prešlo v roke proletariata, za odpravo razdvojenosti, o kateri je svojčas pisal Dimitrije Tucović, med »Srbijo buržoazno« in »Srbijo proletarsko«. Značilen vpogled v notranjo logiko uresničevanja te nacionalne in revolucionarne aspiracije nam daje odstavek iz sklepov mestne partijske konference mesta Beograda 4. februarja 1945: »Kot prva in temeljna naloga se zastavlja popolna mobilizacija in aktivizacija vseh sil za pomoč fronti. Geslo ‚vse za fronto, vse za zmago' mora biti naše najmočnejše orožje, s katerim bomo tolkli vse tiste, ki sabotirajo naš boj in ki kakorkoli ovirajo aktivizacijo množic. Ljudi bomo merili po tem, koliko dajejo in koliko so pripravljeni prispevati za ta boj. Z vsemi silami si moramo prizadevati za okrepitev in zgraditev naše ljudske oblasti. Politično zlomiti velikosrbski šovinizem in množicam pokazati, da je bila pravilna rešitev narodnega vprašanja temelj uspeha NOG. Naš največji sovražnik pri krepitvi NOF je naše sektaštvo. Mnogo bolj pogumno vključevati čim širše ljudske množice v fronto.«[518]

Ta logika je bila razredno določena in je kazala na politično in nacionalno posebnost Srbije in srbskega naroda. Ni naš namen pisati zgodovine tega političnega in družbenega procesa. Želimo le povedati, da je obstajal kot samostojen pojav in kot bistven element celotnega jugoslovanskega revolucionarnega dogajanja. Za to bomo uporabili gradivo z ustanovnega kongresa Komunistične partije Srbije, ki je bil od 8. do 12. maja 1945 v Beogradu. To je prvovrsten dokument skrbi in naporov komunistov v osvobojeni Srbiji (ki pa je bil javnosti predstavljen šele leta 1972).[519]

Izhodišče dejavnosti komunistov so bili tudi v Srbiji narodnoosvobodilni interesi, ki so logično in organsko posegali na vsa področja družbenega življenja. »Naša zveza delavskega razreda in kmečkih množic (v Srbiji) še vedno temelji na nacionalni osnovi«, je bilo rečeno v razpravi na kongresu (Dobrivoje Vidić).[520] Kongresna resolucija je poudarila zasnovo organskega širjenja: »Ustanovitev KP Srbije še bolj poudarja dolžnost in naloge, ki jih imajo komunisti Srbije do najširših množic, ne samo (do) njihovih nacionalnih, temveč tudi do njihovih gospodarskih in socialnih teženj . . .«

V času, ki je minil od osvoboditve Srbije pa do kongresa, so bili dosežni očitni uspehi. »Nedvomno je med današnjimi razmerami in med tistimi takrat, ko so naše sile prišle v Srbijo, velika razlika. V številnih akcijah, ki jih je naša partija vodila v Srbiji, smo lahko opazili, kako narašča navdušenje širokih ljudskih množic za naše (narodnoosvobodilno) gibanje« (D. Vidić).

»Naša osnovna gesla v Srbiji so bila: 1. mobilizacija množic za dokončanje vojne proti fašistični Nemčiji (t.j. boj proti defetizmu, mrtvilu, za povečanje vojnih naporov itd.); 2. širjenje ideje bratstva in enotnosti (t.j. boj proti vplivu velikosrbskih šovinistov, akcije za pomoč krajem, ki so storili največ za narodnoosvobodilno vojno) in 3. zaostritev odnosa do izdajalcev — predvsem proti Draži Mihailoviću — in drugim. Pred nami je bila takoj, ker je bila Srbija hitro osvobojena, naloga sistematične graditve ljudske oblasti in gospodarske obnove države« (Mitra Mitrović).

Z zadovoljstvom so na kongresu omenjali uveljavitev političnega vpliva komunistov v Beogradu, kar so dokazovale uspele manifestacije ob obletnici 27. marca* in prvomajske prireditve.

Na kongresu pa je bilo rečeno tudi, da si »v naši fronti še nismo zagotovili, da bi partija vodila... Zdaj osnovne organizacije Narodnoosvobodilne fronte, prek katerih poteka vse politično življenje množic, še niso trdno v naših rokah. Več je v njih splošnega vpliva, manj pa našega.« (D. Vidić). Kongres je opazil tudi probleme v odnosu komunistov do NOF: »Gotovo bi položaj v Srbiji obvaladali mnogo teže, če ne bi bili tako širokosrčni do meščanskih strank. V naši partiji je bilo zelo veliko nasprotovanja temu, da bi se povezali z meščanskimi strankami...« (Edvard Kardelj).

Kongres so prevevali izrazi dveh poglavitnih skrbi: boj za socialno uveljavitev delavskega razreda in boj proti vsakemu šovinizmu, posebej pa proti srbskemu. Vsi so čutili, da je to način za uresničevanje vodilne vloge partije in delavskega razreda v srbski družbi. »Mi smo (v razpravi na kongresu) videli šovinizem v glavnem v Vojvodini ter na Kosovu in v Metohiji. Vendar ne smemo pozabiti, da ta šovinizem izhaja iz sovražnikov in reakcije v Srbiji... Nikjer ni več tega šovinizma, kot prav v Srbiji, v Beogradu. Na vsakem koraku slišite: pa Hrvatje to, pa Madžari ono. Iz ust samih partijcev boste slišali: pa prečani, pa šokci. Moramo se tudi z dejanji, vsak dan, povsod in na vsakem kraju bojevati proti vsem tem manifestacijam« (Blagoje Nešković).

Glavna politična bitka se je bíla v zvezi z narodnim vprašanjem, posebej pa še z vprašanjem Srbije in Srbov. Bitka, je rečeno na kongresu, še traja. Komunisti v Srbiji so si prizadevali razlagati avnojske sklepe iz Jajca, pokazati kako sklep o federativni ureditvi Jugoslavije zagotavlja enakopravnost Srbije. Posebej so si prizadevali, da bi ljudem približali sklepe ASNOS. Vendar vse to še ni bilo dovolj. »Naša partija ni poskrbela, da bi bilo vprašanje federacije dovolj razumljivo našim ljudem... Toda, reakcija se navezuje na to vprašanje...« (D. Vidić). Postavljajo se vprašanja »kaj bo in kaj je z Veliko Srbijo (Tihomir Milovanović), govori se »kako si mora Srbija priključiti Makedonijo, pa celo Črno goro itd.« (Radoje Ljubičić). »Razni elementi... govore, da so Tito in komunisti razbili Srbijo«, je ugotovil Tito in dopovedoval: »Srbija je v Jugoslaviji, mi pa nimamo namena v Jugoslaviji ustanavljati držav, ki se bodo vojskovale med sabo. Če sta Bosna in Hercegovina enakopravni, če imajo svojo federalno enoto, potem nismo razbili Srbije, temveč smo poskrbeli, da so Srbi v Bosni srečni prav tako, kot Hrvati in muslimani.« Kardelj pa je opozarjal: »Načelo federacije (Jugoslavije) daje naši partiji ogromno moč in temu načelu se imamo poleg drugega zahvaliti za to, da smo zmagali v narodnoosvobodilni vojni...« »V generalni liniji smo pravilno postavljali vprašanje enakopravnosti narodov in zato smo se zdaj lahko oprli na osnovne množice vseh narodov ter jih povezali v enotno fronto.« Ko zdaj oblikujemo federacijo enakopravno združenih narodov, je naloga KPJ, »da ustvari iz

---

* Kako je vsem bil potreben takšen dokaz, pove podatek, da je Boris Kidrič že 29. marca 1945, takoj po beograjskih manifestacijah, govoril o tem na seji CK KP Slovenije. »V Jugoslaviji«, je dejal, »se revolucija odvija z vso silo. V Srbiji, z Beogradom vred, so se šele zdaj odprli procesi, opazen pa je silen porast simpatij, še zlasti pa velika krepitev pozicije med delavskim razredom; to je bilo vidno zlasti ob manifestacijah 27. marca.« (Arhiv CK ZKS, Ljubljana, f. XIII/1944—1945).

naše partije v Srbiji vodilno narodno silo«. To je potrebno tudi za dokaz enakopravnosti srbskega naroda z drugimi narodi Jugoslavije, ki že imajo takšne narodne komunistične partije, pa tudi zato, »da bo naši partiji v Srbiji olajšala povezovanje z ljudstvom, da bo postala njegova vodilna sila...« »Reorganizacija (ustanovitev KP Srbije) pomeni krepitev političnega položaja partije med srbskimi množicami. To pa pomeni, da gremo korak naprej tudi za našo (jugoslovansko) partijo v celoti, da postaja le-ta še bolj vodilna sila v srbskem narodu.«

V duhu takih razprav je sestavljena tudi kongresna resolucija. O vprašanju srbskega naroda ne govori izrecno. Poudarja sicer, da je prav ustanovitev KP Srbije poroštvo za enakopravnost Srbije v federativni skupnosti jugoslovanskih narodov. Vendar v njej ni podrobnih programskih stališč in podrobne argumentacije, neposredno uporabne za boj proti geslom »dražinovščine« oziroma za preseganje tradicionalnih nacionalističnih stereotipov, vsajenih v mišljenje mnogih ljudi. Kongres ni bil preveč navdušen z razumniki v Srbiji. »Našo inteligenco, zlasti tisti njen velik del, ki ni šel skozi ogenj ljudske vstaje, dušijo stari predsodki in reakcionarno prepričanje. V tej ali oni obliki preživljamo celo boj z inteligenco...« Pa vendar je razbrati optimizem. »Toda možnosti za to, da bi inteligenco trdno navezali na nas, so zelo dobre.« S čim je utemeljen ta optimizem? »Večina med njimi se že zaveda, da bo morala izbirati med buržoazijo oziroma velikosrbsko reakcijo, ki je izgubila in z vsakim dnem bolj izgublja svoje najboljše pozicije, in med narodnoosvobodilnim gibanjem« (Mitra Mitrović). Šlo je torej predvsem za razmerje moči, ki je sililo inteligenco, da se je ločila od buržoazije, poistovetene — kar je značilno — z velikosrbsko reakcijo. Torej je bilo »velikosrbstvo« tudi pri tem merilo za diferenciacijo. Vendar pa to merilo ni bilo do podrobnosti razčlenjeno. Tudi v obliki sklicevanja na stališča ASNOS ali njihove potrditve ne.

Na kongresu in v resoluciji je bil največji poudarek dan trdni revolucionarni volji, bojevati se proti »velikosrbskemu šovinizmu«. Ta volja je bila konkretizirana v odnosu do narodnosti oziroma delov narodov v okviru federalne Srbije. Vprašanje srbskega naroda v celoti je bilo prekrito s splošnim programskim in realnim stališčem o bratstvu in enotnosti.

Kako si torej razložiti, da je bila za boj proti reakciji — ki je po osvoboditvi Srbije in Jugoslavije, po koncu vojne nastopala predvsem z nacionalnimi gesli — argumentacija, kar zadeva nacionalno vprašanje, omejena predvsem na dve temeljni postavki: enakopravnost v federaciji in boj proti »šovinističnim in hegemonističnim težnjam, in to v glavnem velikosrbskim?« Ali ni bilo to v nekem smislu krivično do srbskega naroda, ki ni bil boljši, pa tudi ne slabši od drugih narodov v Jugoslaviji? Res je znano leninsko pravilo, da morajo revolucionarji v mnogonarodni skupnosti nastopati diferencirano, v interesu utrjevanja enotne revolucionarne fronte: revolucionarji neenakopravnih narodov proti separatizmu, revolucionarji privilegiranega, »centralnega« naroda pa proti njegovemu velikodržavnemu šovinizmu. Toda pojasnilo mora seči globje.

V Srbiji so se morali komunisti spoprijeti z dejstvom, da si je ravnogorsko gibanje prilastilo ves kategorialni aparat srbske zgodovinske morale, vse tisto, kar je v nacionalni tradiciji veljalo za najsvetejše. Ni nobenega sklicevanja na srbsko zavest, od Kosova do Soluna, od

Majke Jugovićev do srbske matere na Drini, od vstajniške Srbije do Jugoslavije, ki ga četniška propaganda ne bi bila zlorabila in do onemoglosti ponavljala. Kako naj komunisti v takšnem položaju utemeljijo srbsko nacionalno misel ki bo nedvoumno in za vsakega jasno ločena od reakcionarnega nacionalizma? Odgovor je bil na dlani: Jugoslavija enakopravno združenih narodov, ki so se v skupnem boju proti okupatorjem otresli tujcev in vseh »svojih« protiljudskih reakcionarnih režimov. Svobodna Srbija s svobodno Hrvatsko, svobodno Slovenijo, Makedonijo, Črno goro, Bosno in Hercegovino v svobodni Demokratični federativni Jugoslaviji! (Proglas CK KPJ »Narodom Jugoslavije« za 1. maj 1944).[521]

Vse srbske narodne vrednote ostanejo častne in spoštovane, med njimi pa v prvi vrsti svobodoljubnost. To pomeni tudi enakopravnost, kajti zatiranje drugih ni bilo nikoli srbska narodna vrednota. Enakopravnost vsekakor izključuje velikosrbstvo in z njim povezan hegemonizem, vladanje drugim, izkoriščanje tujega dela. Doslednost v boju proti vsemu, kar je v nasprotju z enakopravnostjo narodov v Demokratični federativni Jugoslaviji (in vseh drugih), to je preskusni kamen, ki pokaže, kaj je prava vsebina tistega, kar kdo vključuje v gesla zgodovinske nacionalne morale. Kajti preprosta resnica je, da se prava vsebina vseh nacionalnih ravnogorskih gesel navsezadnje skrči v trden namen: »Srbija mora biti glava in duša prihodnje države, ki bo naša Jugoslavija! Kajti Srbi nočemo s konja na osla!« (Navedeno prosto po romanu Dobrice Ćosića Delitve.)

Zgodovinsko se je izkazalo, da je bilo dosledno nastopanje komunistov proti šovinističnim in hegemonističnim težnjam, in to v glavnem velikosrbskim, nastopanje v imenu svobode Srbov v enakopravni skupnosti svobodnih narodov Federativne demokratične Jugoslavije, tisti *nacionalni* program, ki je bil sposoben doseči zmagovito povezavo nacionalnih zmožnosti z revolucionarno socialno osvoboditvijo tudi v Srbiji. V čem pa je bistvo te odrešujoče sposobnosti? Bistvo ni bilo predvsem v moralni moči zahtev po enakopravnosti, čeprav je tudi takšna moč zelo, zelo velika. Bistvo je bilo v tem, da so imeli srbski komunisti stokrat prav, ko so z marksističnim razčlenjevanjem nacionalnih problemov Jugoslavije vedno prišli do sklepa: nacionalni hegemonizem je stvar buržoazije; srbski delavci in kmetje, ki jih ta buržoazija prav tako zatira in izkorišča, so na strani tistih, ki se bojujejo proti hegemonizmu; vse to je bil razlog, da je bila prava svoboda srbskega naroda možna samo v takšni Jugoslaviji, ki bo temeljila na svobodi in enakopravnosti vseh narodov. Z eno besedo, veliki večini srbskega naroda ni federalna Srbija v Titovi, partizanski Demokratični federativni Jugoslaviji pomenila nikakršne degradacije, nobene izgube pravic. Nasprotno!

V tem je bistvo te zgodovinske sposobnosti. Boj srbskih komunistov proti srbskemu šovinizmu (in vsakemu drugemu) je bil pozitiven nacionalni program. To ni bilo nikakršno mazohistično izživljanje v spodbijanju srbske slave, temveč program uveljavljanja srbskega naroda kot dejavnika svobode, lastne in »svobode vsake narodnosti«, če še enkrat uporabimo besede Svetozarja Markovića. Tak program srbskega uveljavljanja je vnašal bratsko toplino v odnose med narodi, zaupanje, pa tudi hvaležnost. Njegovo uresničevanje je dokazovalo, da je srbski narod sposoben in voljan do konca izbrisati hipoteko, ki ga je nekoč bremenila in je ogrožala jugoslovansko skupnost. V tem smislu je treba

razumeti zgodovinski pomen in pravo vsebino tistih besed zahvale, ki jih je Edvard Kardelj izrekel leta 1949 na 2. kongresu KP Srbije srbskim komunistom za njihov boj proti velikosrbskim načelom.*

Delitev Sandžaka, pridružitev Vojvodine ter Kosova in Metohije Srbiji

Devetindvajsetega marca 1945 je Skupščina ZAVNO Sandžaka sklenila razdeliti *Sandžak* med Srbijo in Črno goro po nekdanji srbskočrnogorski meji iz leta 1913. S tem je Sandžak nehal obstajati kot avtonomna politično upravna enota. Ta odločitev pa je pomenila, da so bile pobude, ki so jeseni 1943 pripeljale do ustanovitve ZAVNO Sandžaka in so jih takrat v Sandžaku z zadovoljstvom sprejeli, le kratkotrajne narave. Ko je imel Sandžak svoj ZAVNO, je ta pokrajina razvila široko dejavnost in veliko prispevala k jugoslovanskemu narodnoosvobodilnemu gibanju. Vendar pa je bilo že od vsega začetka nejasno, kakšna naj bo avtonomija Sandžaka, zato so bili pogledi o njeni trajnosti različni.[522] Tako je izvršni odbor ZAVNO Črne gore 3. januarja 1944 v svojem razglasu govoril o priključitvi Sandžaka k Črni gori. Omenili smo že ostro kritiko CK KPJ. V tej kritiki je bilo rečeno še: »V tem pogledu velja za Sandžak isto, kot je Tito pisal o Vojvodini v prvi številki *Nove Jugoslavije*.« (Članek smo že omenili).

V začetku leta 1945 je oblastni komite KPJ za Sandžak po posvetovanju s sekretarji priporočil, naj bi Sandžak razdelili. Po njegovem mnenju bi to prizadelo Muslimane, če bi skupaj s Sandžakom razdelili tudi njih. Pa tudi Srbi v Sandžaku takšne delitve ne bi sprejeli z navdušenjem. Predsedstvo AVNOJ je o Sandžaku prvič razpravljalo februarja 1945.[523] Nacionalni komite je takrat predlagal drugačno ureditev: razdelitev Sandžaka med Srbijo in Črno goro po okrajih, po tem, kako gravitirajo k tej ali oni federalni enoti. Večina članov predsedstva, podobno kot NKOJ, je imela Sandžak za srbski in črnogorski. Muslimanov in njihove posebnosti očitno niso upoštevali kot dovolj močan nacionalni dejavnik. Prevladala je misel, da Sandžak nima nacionalne osnove, da bi lahko postal avtonomna enota bodisi v Srbiji bodisi v Črni gori. Po mnenju predsedstva AVNOJ bi pomenila avtonomija Sandžaka preveliko in neracionalno drobitev srbske in črnogorske celote, pa tudi Jugoslavije, muslimanski prebivalci pa imajo lahko enake pravice tako v Črni gori, kot tudi v Srbiji. Res pa so nekateri mislili, naj bi Sandžak v celoti priključili Črni gori ali pa Srbiji. Takšnega mnenja je bil med drugimi tudi predsednik predsedstva Sandžaka Sreten Vukosavljević. Razmišljal je o alternativni vključitvi celote, vendar brez avtonomnega statusa.[524] Kot kaže, ni nihče zagovarjal ohranitve samostojnega položaja Sandžaka. Na odločilni seji ZAVNO Sandžaka 29. marca 1945 so

* »Zgodovinsko dejstvo je, da je srbski narod pod vodstvom srbskih komunistov pomagal zatiranim narodom stare Jugoslavije, da so se osvobodili velikosrbske hegemonije. Še več, ni jim samo pomagal, temveč je med narodnoosvobodilnim bojem nosil večji delež bojnega bremena, tako proti fašističnim okupatorjem, kot tudi proti silam velikosrbske hegemonistične reakcije. Brez takega boja srbskega naroda, ki so ga v tem duhu vzgajali komunisti Srbije, ne bi bila mogoča niti sedanja nova Jugoslavija kot federacija svobodnih enakopravnih narodov... Čutil sem za potrebno, da to povem, ne samo zaradi sedanjega položaja, temveč tudi zato, ker morajo naši srbski tovariši in srbski narod vedeti, kako so jim vsi naši narodi hvaležni za njihov neutrudni boj proti velikosrbski hegemoniji...« (Edvard Kardelj, *Govor na drugom kongresu KP Srbije* 17. januara 1949.

ugotovili, da ni razlogov za to, da Sandžaka ne bi razdelili tako, kot je bil razdeljen leta 1913, in da niti takrat, ko je bil ustanovljen ZAVNO Sandžaka, niti pozneje ni nihče zahteval posebnega položaja Sandžaka v prihodnji državi. Opozoriti pa je treba, da predsednik Sreten Vukosavljević ni podpisan na odloku o razpustitvi ZAVNO Sandžaka in o razdelitvi te pokrajine.

Že v Jajcu je bilo očitno, da so tisti, ki so sestavljali odlok o federativni ureditvi Jugoslavije, predvideli za *Vojvodino* avtonomijo v okviru ene od federalnih držav, ne pa statusa samostojne federalne države po zgledu Bosne in Hercegovine ali v povezavi z nekaterimi prejšnjimi stališči. Po mnenju Branka Petranovića takrat zaradi mednacionalnih odnosov (vsekakor srbskohrvatskih) še ni bilo odločeno, ali se bo Vojvodina kot avtonomna pokrajina vključila v Srbijo ali v kakšno drugo republiko.[525] Res je CK KPJ že pred drugim zasedanjem AVNOJ razmejil politična območja CK KP Hrvatske in pokrajinskega komiteja Vojvodine v Sremu. Prav tako pa je tudi zahteval od PK Vojvodine, naj neha razpravljati o tem, čigav naj bo Srem. To vprašanje se bo reševalo po vojni, zdaj pa to ni politično primerno, ker bi lahko z njim odbili hrvatski del od narodnoosvobodilnega boja. Po vojni se bo ljudstvo svobodno izjavilo in opredelilo.[526]

Upoštevati je treba tudi to, da je bila Vojvodina akcijsko dalj časa razbita. Leta 1943 se je moral pokrajinski komite KPJ za Vojvodino ponovno ustanoviti. Takrat se je obnovilo tudi NOG v Bački in Banatu ter se povezalo s Sremom. Znova se je torej uveljavila akcijska celota Vojvodine. To se je pokazalo tudi z ustanovitvijo glavnega štaba NOV in POJ za Vojvodino 2. julija 1943. Pokrajinski narodnoosvobodilni odbor je bil ustanovljen v drugi polovici oktobra, do konca leta 1943 pa so bila ustanovljena tudi pokrajinska vodstva narodnoosvobodilnih političnih organizacij. Šele s tem so nastale možnosti za celovito odločanje o pripadnosti Vojvodine v strukturi federacije v Vojvodini sami. Verjetno je Tito mislil tudi na to, ko je marca 1944 odgovarjal na vprašanja o prihodnjem položaju Vojvodine.

Vendar pa v letih 1944 in 1945 to ni bil več poglavitni razlog za odlaganje odločitve o Vojvodini. Že na zasedanju Velike antifašistične narodnoosvobodilne skupščine Srbije novembra 1944 v Beogradu je politični sekretar PK KPJ za Vojvodino Jovan Veselinov govoril o avtonomiji Vojvodine v okviru Srbije. V istem smislu je Veselinov govoril tudi na prvi pokrajinski skupščini Enotne narodnoosvobodilne fronte Vojvodine od 10. do 12. decembra 1944 v Novem Sadu. Glavni razlog za odlaganje je bila sremska fronta od konca 1944 pa do srede aprila 1945 in s tem povezana vojaška uprava v Banatu, Bački in Baranji, uvedena 22. oktobra 1944 in ukinjena 15. februarja 1945. Šele takrat je lahko oblast prevzel Glavni narodnoosvobodilni odbor Vojvodine.[527] Te okoliščine so bile poglavitni razlog za odlaganje odločitve o priključitvi Vojvodine k Srbiji.

Ko se je sedma pokrajinska partijska konferenca za Vojvodino soglasno odločila za vključitev avtonomne Vojvodine v federalno Srbijo, je o tem še tisti dan, 6. aprila 1945, podrobno razpravljal na plenarnem zasedanju Glavni NOO Vojvodine. Soglasno je sklenil, da mora biti Vojvodina del federalne enote Srbije, v kateri mora imeti popolno avtonomijo kot avtonomna pokrajina. Vprašanje Baranje so pustili odprto, »dokler se tamkajšnji narodi ne bodo odločili o svoji pripadnosti«. Predvidena pa je bila vključitev Baranje v federalno Hrvatsko. O teh sklepih je delegacija Glavnega NOO Vojvodine naslednji dan obvestila

Antifašistično skupščino NO Srbije, ki je pozdravila to izjavo. Vendar pa je sklenila, da bo v duhu demokratičnih načel in avnojskih sklepov o tem dokončno sklepalo vojvodinsko ljudstvo na svoji pokrajinski skupščini.[528]

Jovan Veselinov je v izjavi, ki jo je dal v imenu Glavnega narodnoosvobodilnega odbora in narodov Vojvodine, poudaril, da živi v Vojvodini relativna večina Srbov in da je velika večina prebivalcev vseh narodnosti v Vojvodini za takšno ureditev. To izjavo je potrdila prva skupščina ljudskih odposlancev, ki je bila 30. in 31. julija 1945 v Novem Sadu, in pozvala AVNOJ, naj upošteva želje vojvodinskega ljudstva in sprejme sklep o priključitvi avtonomne pokrajine Vojvodine Srbiji.

Izjave predstavnikov Srbov, Hrvatov, Madžarov, Romunov, Slovakov, Rusinov in Židov so poleg pomembnih objektivnih razlogov kot argument za priključitev k federalni Srbiji posebej poudarjale, da je bila v Srbiji izvršena revolucionarna sprememba in da je prav Srbija tista, ki je s svojo vstajo leta 1941 začela revolucionarni narodnoosvobodilni boj narodov Jugoslavije.[529]

Vprašanje položaja *Kosova in Metohije* v jugoslovanski federaciji je bilo veliko težje in bolj zapleteno kot vprašanje Sandžaka in Vojvodine. Njegova aktualnost se pravzaprav ni končala ne s koncem vojne, ne pozneje. Zato bomo podrobneje obdelali nekatere njegove vidike, in to na podlagi dokumentacije, ki je že dalj časa objavljena.

Igro fašistične Italije z albanskim iredentizmom in velikoalbanskim nacionalizmom je septembra 1943 nadaljevala hitlerjeva Nemčija morda s še večjim učinkom. Tito je v intervjuju *New York Timesu* 30. aprila 1944 med naštevanjem sovražnih sil v Jugoslaviji omenil tudi »okrog 10.000 Arnautov«.[530]

V tistem času se je, zlasti v zvezi s pripravami na osvoboditev Srbije, povečal pomen enot NOV in POJ z območja Kosova in Metohije. V maju 1944 je bila druga kosovska NO brigada vključena v na novo ustanovljeno 2. srbsko divizijo. Prva kosovska NOU brigada je bila podrejena Glavnemu štabu Makedonije, z njo pa je razpolagal tudi Glavni štab NOVJ Kosova in Metohije. Ko je kosovski štab zahteval, da je treba brigado napotiti na območje domače oblasti, so nastali nesporazumi in napetosti. V tistem času je bil položaj kosovsko metohijskega glavnega štaba že znižan na raven operativnega štaba, vrhovni štab pa ga je o tem obvestil šele 2. septembra 1944. Ti nesporazumi očitno niso mogli prispevati k okrepitvi NOG na Kosovu in Metohiji.

V svojih načrtih za osvoboditev Srbije (19. avgusta 1944) je Tito takole opredelil pomen in vlogo te oblasti: »Kosovsko metohijska oblast je po svojem geografskem položaju in etnografskih značilnostih eno operativno območje. Prizadevati si moramo na tem območju razviti naše samostojne formacije. Zdaj so naše enote na tem sektorju majhne, vsekakor pa je treba organizirati štab kosovsko metohijske operativne cone. Po našem mnenju naj bo ta cona neposredno podrejena glavnemu štabu Srbije...«[531] Z istimi razlogi je Tito 2. septembra 1944 pojasnil spremembo v položaju štaba Kosova in Metohije ter njegovo podreditev glavnemu štabu Srbije. To je potrebno »ne samo zaradi hitrejšega razvoja položaja v južnih krajih Srbije, temveč tudi za razvoj položaja v severni Albaniji in obmejnih krajih Črne gore. Za nobeno ceno ne smete dovoliti, da bi se tam ugnezdila reakcija.«[532]

Očitno je šlo za strnitev vseh narodnoosvobodilnih sil na celotnem območju med Srbijo, Črno goro, Makedonijo in Albanijo, z glavnim namenom razbiti albansko (in četniško) reakcijo, s katero so Nemci

trdno računali. Tito je o tem 1. septembra 1944 obvestil tudi Tempa[533] (ki je bil takrat v glavnem štabu Makedonije) z ugotovitvijo, da se položaj na Kosovu in v Metohiji »hitro razvija«. Veliko ljudi je bilo mobiliziranih, vendar so bili brez orožja, prav tako pa tudi ni bilo bojnih enot, ki bi prevzele to moštvo. »V sedanjem položaju«, je poudaril Tito, »postaja Kosmet za vas pomemben. Če se bo tam ugnezdila reakcija, ne bo težji samo naš položaj na Kosmetu, temveč tudi v severni Albaniji in v obmejnih krajih Črne gore.« Tito je sodil, da je položaj v Makedoniji napredoval do tiste stopnje, ko kosovske sile tam niso več potrebne. Zato je ukazal glavnemu štabu Makedonije, naj vse kosovske enote da na razpolago kosovsko-metohijski operativni coni, ki je od takrat naprej sodila pod glavni štab Srbije. Temu štabu pa je 27. septembra 1944 naročil, naj Kosovu in Metohiji nameni večjo pozornost.[534]

Hkrati je Tito odobril enotam NOV Albanije, da pridejo prek meje na jugoslovansko ozemlje, in to ne samo iz vojaških razlogov (zasledovanje sovražnika), temveč tudi zaradi pričakovanja, da bo njihovo bivanje tam »zmedlo nemške načrte za mobilizacijo Albancev s Kosova in Metohije proti nam«.[535] Tito se je 2. septembra obrnil tudi direktno na glavni štab Albanije s predlogom, naj pošlje enote severno od Drima, da bi sodelovale z NOV in POJ na območju Kosova in Metohije ter severne Črne gore. »Naloga teh enot bo, da sprejmejo novo moštvo in omogočijo formiranje novih enot na Kosovu in Metohiji, razbijajo reakcijo na Kosovu in Metohiji ter severni Albaniji; kajti nikakor ne smemo dovoliti, da bi se v tem položaju reakcija tam uredila in okrepila ... Upoštevajte pomen Kosova in Metohije ter severne Albanije za nas in za vas.«[536]

V vsej tej dokumentaciji zbode v oči nekaj pomembnih elementov v zvezi z ravnanjem vodstva jugoslovanskega NOG: primarna je želja preprečiti reakciji, da bi se ugnezdila na Kosovu in v Metohiji, pri čemer upošteva tako interese jugoslovanskega NOG kot razvoj tega gibanja v Albaniji. To razume kot celovit interes, zato sprejme tudi prihod ter vojaško in politično delovanje enot NOV Albanije na jugoslovanskih tleh. Pri tem obravnava Kosovo in Metohijo, tako vojaško kot politično, kot enotno območje. Podreditev operativnega štaba tega območja glavnemu štabu Srbije ni le vojaškega pomena, temveč nedvomno izraža tudi perspektivo za njegovo povezovanje z bodočo federalno Srbijo. Vendar pa glavni štab Srbije takrat še ni imel dovolj moči, da bi lahko Kosovu in Metohiji »posvetil večjo pozornost«. Še konec novembra 1944, po osvoboditvi Kosova in Metohije, je Tito ponovil glavnemu štabu Srbije ukaz, naj »prevzame ta sektor pod svoje poveljstvo in se tesneje poveže z njim«, pomaga organizirati tam vojaško oblast ter pusti tam dve diviziji za zavarovanje in za ureditev razmer.[537]

Tako je razvoj potreb vojaškega položaja očitno presekal v marsičem še odprti proces temeljne usmeritve Albancev Kosova in Metohije. V minulem letu, od jeseni 1943 naprej, se je to vprašanje temeljne usmeritve Albancev Kosova in Metohije večkrat pojavljalo v dokumentih, včasih tudi v obliki vprašanja nacionalne usmeritve.

Štab 2. korpusa NOVJ (Črna gora) je obvestil Vrhovni štab NOV in POJ, da je iz pogovora z enim od članov Glavnega štaba NOV in PO za Kosovo in Metohijo ugotovil, »da ima vodstvo napačno stališče o Kosovu in Metohiji in da ne pozna stališča vodstva narodnoosvobodilnega gibanja o tem vprašanju.«[538] Na to se, kot kaže, nanaša tudi opozorilo, ki ga je Tito 9. novembra 1943 poslal Svetozarju Vukmanoviču

Tempu (delegatu CK KPJ za Makedonijo, ki pa je svetoval tudi vodstvu v Kosovu in Metohiji): »Nepravilno je zdaj (podobno kot tudi v Makedoniji) postavljati tudi v Metohiji vprašanje priključitve Albaniji, ker to pomeni jahati na repu albanske reakcije in slabiti fronto vseh sil Metohije v boju proti Hitlerju, kot glavnemu sovražniku na Balkanu. Ravnajte se po atlantski listini in sporazumu (zunanjih ministrov ZSSR, Anglije in ZDA o pravici do samoodločbe) v Moskvi.«[539] S tem v zvezi je Svetozar Vukmanović Tempo 25. novembra 1943 (pred drugim zasedanjem AVNOJ v Jajcu) opozoril oblastni komite za Kosovo in Metohijo na znamenja, da tovariši na Kosovu in Metohiji »zavzemajo velikošiptarsko linijo« (list *Sloboda* piše o okupatorskem razkosanju Kosova kot o razkosanju albanskega etničnega ozemlja, NOV Kosova in Metohije pa obravnava kot zaveznika NOV Jugoslavije in NOV Albanije). Tempo je potem točneje pojasnil: »Naše stališče (to je stališče jugoslovanske kompartije) pa je povsem drugačno. Narodi Kosmeta bodo namreč sami odločali o svoji usodi, vendar pa se morajo priključiti narodnoosvobodilni vojski Kosmeta, ki je sestavni del Narodnoosvobodilne vojske Jugoslavije. Torej se za zdaj ravnamo po atlantski listini in po sporazumu v Moskvi.«[540]

Kakšno je bilo razpoloženje na Kosovu in v Metohiji oziroma v tamkajšnjem vodstvu NOG prej, preden je dobilo omenjena opozorila, lahko sklepamo iz resolucije 6. posvetovanja PK KPJ za Kosovo in Metohijo, ki je bilo od 3. do 5. novembra 1943 na Šar planini.[541] Resolucija poudarja uspehe NOG narodov Jugoslavije, uspehe NOV in POJ, ki so »zgradili bratstvo narodov Jugoslavije« in ki so zagotovili »možnosti za svobodo, neodvisnost in samoodločbo narodov.« Glede položaja na Kosovu in v Metohiji (takrat so za Metohijo uvedli ime »Dukadjin«, »kot jo ljudje imenujejo«),* pa je resolucija samokritično poudarila »nezadostno populariziranje NOVJ, kar je imelo slabe posledice ob prihodu vojske na meje Dukadjina.« Šiptarske množice »se zavedajo neizbežnega zloma Nemčije, toda, ker se boje maščevanja in vrnitve na staro, jim je žal, da bo morala Nemčija kapitulirati. Šiptarske množice začenjajo pravilneje razumevati današnji boj. Del šiptarskih množic ga pravilno razlaga, vendar si ne žele, da bi NOVJ prišla na Kosovo in Dukadjin, ker še ne morejo razumeti, da bo ta vojska tudi njim prinesla svobodo.« Ob teh ugotovitvah je treba v resoluciji upoštevati še nekaj. V njej piše: »V zadnjem času agenti Draže Mihailovića forsirajo geslo za izseljevanje Srbov v Srbijo.« Resolucija pa je vseeno presodila, da je »Dražin vpliv na srbske množice šibak.«

Vse to so kosovsko metohijski komunisti zapisali v resolucijo na podlagi ocen pred Titovim opozorilom oziroma pred Tempovim pismom. Tej oceni je treba dodati še podobo o protifašističnem angažiranju albanskega prebivalstva na tistem največjem delu Kosmeta, ki je bil do septembra 1943 pod italijansko okupacijo, potem pa pod nemško. Za tisti čas so podatki o tem v poročilu PK KPJ za Kosovo in Metohijo, poslanem 31. januarja 1944 CK KPJ.[542]

---

* Dukadjin so še pred koncem leta 1944 spet preimenovali v Metohijo z obrazložitvijo, da je Dukadjin ime za širše območje kot je Metohija in da deloma sega čez jugoslovansko-albansko mejo. V poročilu PK KPJ za Kosovo in Metohijo centralnemu komiteju KPJ je sekretar Pavle Jovičević 3. januarja 1944 pripomnil, »da pravzaprav Šiptarji celotnemu območju Kosova in Metohije pravijo Kosovo«. To bi lahko primerjali s poznejšim, dokončnim imenom te avtonomne pokrajine.

»Šiptarske množice«, je zapisano v poročilu, »imajo fašistične okupatorje, še posebej Nemce, za svoje osvoboditelje in za najboljše prijatelje, saj so jim dali: pravico šolanja v materinem jeziku, uradnike in upravo, jim vrnili odvzeto zemljo, jim dali zastavo in dovolili nositi orožje, pa tudi ropanje, izseljevanje in pobijanje vseh tistih, ki niso Šiptarji itd.« (...) »Šiptarske množice so z okupacijo Jugoslavije (to je z njenim razkosanjem) na tem delu gospodarsko mnogo dobile, lahko bi rekli, da žive nekajkrat bolje kot prej.« Kakšno vojaško korist si je s tem pridobil okupator? »Okupatorju na tem območju ni uspelo pridobiti ljudi za delo ali kakšno stalno vojsko zunaj Kosmeta. Toda v šiptarsko vojsko za obrambo meja (Šipnije) in za notranji boj je mobiliziral skoraj 10.000 ljudi...« Vendar, »razpoloženje in položaj na tem delu Kosmeta nista povsod enaka. Npr. Djakovica in del najbližje okolice ve več o partizanih, zato je naš vpliv večji, poleg tega pa so bili po kapitulaciji (Italije) partizani tri dni tam. Potem Uroševac in okolica, kjer se je največ gibal šiptarski partizanski odred (Zejnel Ajdini), razpoloženje je boljše. Zdaj je čutiti močnejše politične tokove in zanimanje na območju Drenice. Na tem delu Kosmeta, ki je bil pod italijansko okupacijo, se je največ gibal partizanski odred in opravljal agitacijo in propagando, ponekod je izvajal tudi akcije proti okupatorju (Nerodimski, Djakoviški in Gnjilanski ter Gračaniški okraj), zato v tem delu tudi več vedo o partizanih. Toda v povezavi s splošnim napadom proti NOV Šipnije, pa tudi v zvezi s prihodom NOVJ na meje Kosova je reakcija znotraj nastopila z močnim terorjem proti nam, da bi si zavarovala zaledje in ustvarila možnost za enoten odpor NOVJ. S svojimi silami, ki smo jih imeli na območju Metohije, smo se morali umakniti v gorske vasi na meji med Plavom in Djakovico. Spodaj je ostal komandant glavnega štaba Fadill Hoxha, vendar so ga napadli ljudje in milica, po več kot desetih dneh se mu je komaj uspelo skupaj z 12 tovariši prebiti, vendar je ozebel, sedaj pa mu odpada meso z nog in leži.« Glede vojske pa je v poročilu zapisano: »V zvezi s tem vprašanjem nam je zelo slabo, ker na našem terenu ni mogoče ustanoviti in zadržati odredov iz Srbov, v zadnjem času pa tudi šiptarskih odredov ne. Prestavljanje moštva v sosednje odrede je težko in pogosto nemogoče. Najprej zato, ker so odredi navadno nekaj dni hoda stran od našega terena, do njih pa je treba skozi šiptarska naselja, kar ni mogoče. Temu vprašanju smo leto dni posvečali največjo pozornost. Nekaj skupin, ki so se odpravile v odred, so Šiptarji popolnoma uničili ali razbili in ujeli. Doslej nam je uspelo spraviti tja nekaj ljudi, vsega skupaj okrog 300 borcev, če ne upoštevamo tistih, ki so v (1. makedonsko kosovski) brigadi... Na območju Djakovice imamo odred z dvema bataljonoma — Šiptarjev (Malesijski NOP odred). Eden je skadarski, ki se je na naš teren premaknil po ukazu glavnega štaba NOV Šipnije, da bi se povezal z 2. korpusom. Njihov obstoj in položaj sta zelo težka, partizani so večinoma brez izkušenj, saj jih je le malo bilo v akcijah. Z njimi je težko prodreti v Kosmet, ker je reakcija sposobna proti njim mobilizirati ljudstvo (...) Na Kosmetu je vsak človek oborožen, zato se mora odred bojevati z ljudstvom... Tako je bilo tudi pri Gnjilanih, kjer je odred 30 Šiptarjev v eni uri obkolilo nekaj tisoč Šiptarjev. Na vsem Kosovu in v Metohiji deluje nekaj več kot 400 članov partije, med njimi 45 Šiptarjev. Med terorjem bande pod vodstvom Džaferja Deva so bili likvidirani (aretirani in ustreljeni) vsi tovariši Šiptarji v Prištini, tako partijci, kot tudi skojevci, prav tako pa tudi

v Kosovski Mitrovici, Vučitrnu in Podujevu (bilo jih je le 33).« Skojevcev je do 2000, »med njimi pa je zelo malo Šiptarjev.«

Če razmišljamo o podatkih iz poročila, bomo ugotovili, da je bilo v ospredju oboroženo nasprotovanje albanskega prebivalstva partizanom albanske narodnosti, domačim in tistim, ki so prišli iz Albanije. Šele drugoten je bil strah pred obnovitvijo stare Jugoslavije in nerazpoloženje do partizanov, ker niso bili albanske narodnosti. Vsekakor je bil položaj na Kosovu in v Metohiji takšen, da še dolgo ni bilo pričakovati odločitve o tem, ali se bo tamkajšnje albansko prebivalstvo odločilo za protifašizem kot temeljno usmeritev. Takšna usmeritev pa je bila takrat prvi pogoj za revolucionarni vpliv albanskih delavcev na množice albanskega naroda na Kosmetu.

Položaj očitno še ni dozorel za narodovo samoodločbo. Po Titovem prepričanju si lahko pravico do samoodločbe »pridobi vsak narod s puško v roki v tem današnjem narodnoosvobodilnem boju«. Strah pred obnovitvijo stare Jugoslavije ali celo strah pred partizani lastne narodnosti še nista pomenila samoodločbe. Če je velikoalbanska okupatorska administrativna tvorba pritegnila prebivalstvo, to dejstvo ni bilo izraz protifašizma. Prav nasprotno. To ni bil izraz podpore protifašističnemu narodnoosvobodilnemu boju v sami Albaniji. Če si sicer lahko vse to še lahko razložimo s strahom pred drugimi rešitvami, pa moramo znova povedati, da *strah še ni samoodločba.* Verjetno bodo temeljne zgodovinske raziskave vsega tega dogajanja razkrile, da je prav v tem bistvo vprašanja, zakaj je bilo *nerealno in problematično* stališče, ki ga je oblastni narodnoosovobodilni odbor Kosova in Metohije sprejel na konferenci, ki je bila od 31. decembra 1943 do 2. januarja 1944, to je stališče, da bo načelo samoodločbe za Kosovo in Metohijo uresničeno s priključitvijo Albaniji.[543] Upravičeno se je zato vprašati tudi, kakšna sta bila sestava in pooblastilo tega organa, kot se to dela v današnjih političnih polemikah, zlasti z aktualnega vidika upravičenega boja proti kontrarevolucionarnemu iredentizmu na Kosovu danes. Toda bistvo problematičnosti samega stališča bo verjetno ostalo v tem, da se velika večina albanskega prebivalstva na Kosovu in v Metohiji takrat še ni bila odločila za antifašizem.*

Po drugi strani pa je treba upoštevati dokaze, da so si tako v centralnem jugoslovanskem vodstvu, kot tudi med kosovsko-metohijskimi borci prizadevali, da bi bila tudi Kosovo in Metohija zastopana na zasedanju AVNOJ v Jajcu. Pred tem zasedanjem so v prvi makedonsko-kosovski narodnoosvobodilni udarni brigadi izvolili odposlance za zasedanje v Jajcu. Zaradi motenj pa so v Jajcu tako slabo sprejeli brzojavko z njihovimi imeni, da so za organizatorje zasedanja ostala imena teh delegatov neznana. Po spominu enega od njih so zdaj znana tri imena, med njimi imeni dveh Albancev (pričevanje Mite Milkovića).[544] To bi vsekakor pričalo proti mnenju, da »delegacija Kosova ni bila« povabljena na 2. zasedanje AVNOJ . . .[545]

---

* Ni mogoče mimo tega, da položaja na Kosovu in v Metohiji ne primerjamo s položajem v Istri in Slovenskem primorju po kapitulaciji Italije. Državno-pravni položaj je bil resda različen, toda poglavitna razlika je bila vendarle v tem, da se je tam v pravem pomenu besede začela splošna protifašistična vstaja, in to ne samo Hrvatov in Slovencev, temveč v veliki meri tudi italijanskih prebivalcev. In prav to je bilo odločilno za izjave kočevskega zbora odposlancev slovenskega naroda, ZAVNOH in AVNOJ o načelni priključitvi Istre in Slovenskega primorja novi Jugoslaviji. Tam, kjer takšne najširše protifašistične opredelitve prebivalstva ni bilo, tudi ni bilo mogoče sprejeti podobnih izjav (Koroška).

Celotno vprašanje Kosova in Metohije v povezavi z drugim zasedanjem AVNOJ je treba obravnavati tudi v luči dveh vrst kritike na račun ustanovitve Oblastnega narodnoosvobodilnega odbora za Kosovo in Metohijo ter njegove že omenjene konference na prehodu iz leta 1943 v leto 1944.

Sklep o ustanovitvi narodnoosvobodilnega odbora za celotno Kosovo in Metohijo so sprejeli na 6. posvetovanju PK KPJ za Kosovo in Metohijo v začetku novembra 1943. Na njem so sklenili, da je treba pospešiti ustanavljanje narodnoosvobodilnih odborov in »takoj poskrbeti za sklicanje širše konference za ustanovitev skupnega NOO za celotno Kosovo in Dukadjin. Pri tem je treba poskrbeti, da bodo na konferenci sodelovali odločni ljudje, predstavniki vseh treh narodov in predstavniki vseh političnih struj in stanov, vendar tisti, ki so odločno za boj proti okupatorju. S tem bo nastalo enotno politično telo, ki bo politični predstavnik v sedanjem narodnoosvobodilnem boju na Kosovu in Dukadjinu ter bo pripravilo splošno oboroženo vstajo proti okupatorjem in njihovim hlapcem.«[546]

Očitno ni bil namen tega telesa za celotno Kosovo in Metohijo, da bi sprejemal sklepe o samoodločbi. Kakšno je lahko bilo takratno mnenje oziroma predstava o samoodločbi Kosova in Metohije, lahko sklepamo iz poročila delegata oblastnega komiteja Miloša Gilića Selima z dne 25. septembra 1943, ki je predlagal: »Prav tako je treba vsem voditeljem naročiti, da morajo poudarjati, da je mogoče vprašanje Kosova in Metohije urediti le s puško v roki in v sporazumu narodnoosvobodilnega odbora Kosmeta z narodnoosvobodilnima odboroma Jugoslavije in Šipnije. To vprašanje se bo reševalo takrat, ko se bo slišal glas Kosmeta in ko se bo Kosmet pokazal kot sila v boju proti fašizmu.«[547]

Konferenca, na kateri je bil ustanovljen Oblastni narodnoosvobodilni odbor Kosova in Metohije, je sprejela razglas »Narodom Kosova in Metohije«, ki je bil namenjen javnosti, ki pa ni spregovoril o samoodločbi. Poleg tega so na konferenci sprejeli resolucijo, sestavljeno samo v albanščini, v katero pa je bil vključen tudi odstavek o samoodločbi.[548] V prvem naslednjem poročilu PK KPJ za Kosovo in Metohijo (12. januarja 1944) Tempu, piše, da so na konferenci sklenili »poslati dva delegata k nacionalnemu komiteju antifašističnega sveta (Jugoslavije) in enega delegata k narodnoosvobodilnemu odboru Šipnije. To smo sklenili zaradi političnega učinka...« Lahko bi rekli, da je bila takšna želja razumljiva, kajti poročilo v nadaljevanju zelo jedrnato pravi: »Položaj na Kosmetu je zelo slab«.[549] V drugem poročilu, ki ga je za CK KPJ o konferenci napisal 31. januarja 1944 pokrajinski komite, med drugim piše: »Zavedamo se, da marsičesa nismo storili, pa tudi nekaterih pomanjkljivosti in napak. Toda v položaju, v katerem smo bili, se stvari za zdaj niso dale drugače postaviti. Poleg tega nismo imeli gradiva o konferencah v Sandžaku, Bosni in Hercegovini ter Črni gori in nismo niti vedeli zanje. Tako nismo imeli pomožnega gradiva ali kakšne druge pomoči. Odločili smo se za narodnoosvobodilni odbor, saj nismo vedeli, kako in kje se naj ustanovi svet. Sodimo, da smo s konferenco dosegli napredek v našem nadaljnjem delu. Ne vem, kakšen bo učinek razglasa in resolucije, toda vsekakor bodo rezultati pozitivni...«[550]

Iz vsega tega najbolj jasno razberemo občutek sklicateljev konference, da je treba nekaj odločnega storiti za izobljšanje političnega položaja in za večje protifašistično mobiliziranje albanskih množic na

Kosovu in Metohiji. Verjetno je treba prav temu občutku pripisati idejo o omembi priključitve k Albaniji. Vsekakor je bil nagib za takšno misel upanje, da bo to imelo pozitiven protifašistični vpliv. Govoriti v tistih najhujših časih o iredentističnih namenih ali razpoloženju kot o glavni motivaciji, bi bilo precej anahronistično in absurdno. Po drugi strani pa je očitna osamljenost tovarišev, ki so vodili gibanje na Kosovu in Metohiji. Zaradi zgodovine pa je treba še posebej poudariti, da ideja o omembi priključitve Albaniji sploh ni imela tistega vpliva, ki so ga njeni avtorji pričakovali. Preobrat v temeljni odločitvi albanskih množic na Kosovu in Metohiji o glavnem vprašanju, se pravi, ali podpora nemškemu okupatorju ali protifašizem, je pravzaprav prinesla šele osvoboditev pokrajine v novembru 1944.

Vprašanje meja torej ni bilo v ničemer odločilno. Citirani stavki tudi dokazujejo, da je bila misel o enakopravnem odločanju vseh treh narodov, ki sestavljajo celoto Kosova in Metohije, ideja o samoodločbi te enote (ne naroda) z uspešno oboroženo protifašistično vstajo, komunistom na Kosovu in Metohiji blizu, naravna in nesporna.

Kritične pripombe v zvezi s problematiko Oblastnega narodnoosvobodilnega odbora za Kosovo in Metohijo je CK KPJ poslal pokrajinskemu komiteju 28. marca 1944. Poleg nekaterih drugih kritičnih pripomb je zapisal: »Iz resolucije ni jasno razbrati narave vašega oblastnega NOO. Ta odbor je lahko samo organ politične enotnosti množic, ne smete pa mu dati narave oblasti — čeprav mora voditi nižje odbore, kjer so. Zato, ker nimate osvobojenega ozemlja...« In naprej: »Delo v zvezi z oblastnim odborom je v bistvu pravilno, razglas je pravilen in lep. S tem v zvezi vam dajemo napotila, kako se boste lotili nacionalnega vprašanja. Predvsem morate razumeti in kar najbolj na široko popularizirati sklepe Antifašističnega sveta narodne osvoboditve Jugoslavije. V čem sta bistvo in smisel teh sklepov? V tem, da ti sklepi zagotavljajo enakopravnost vsem narodom, da omogočajo pravico do samoodločbe. Usmerjeni so proti vsem hegemonistom, ki bi radi ustanavljali različne »velikonacionalne« države (Velikosrbi, Velikohrvati, Velikoalbanci itd.). Vam, tovariši, mora biti jasno, da je mogoče ob tem, ko priznavate in razumete ta načela, to pravico pridobiti samo tako, da si jo izbojujemo samo z bojem in v boju proti imperializmu, konkretno — proti nemškemu imperializmu, ki je glavna podpora raznim šovinističnim klikam. Treba se je kar najbolj potruditi, da boste arnavtskim množicam to pojasnili. Ni in ne more biti svobodne Albanije, pa tudi ne svobodnega albanskega prebivalstva, kjerkoli in v kateremkoli kraju, če si te pravice ne bo izbojevalo v boju proti Nemcem in njihovim pomočnikom. Narod, ki tega ne bo razumel, ki ne bo odločno prijel za orožje, da bi si izbojeval to pravico in svojo svobodo, bo igračka v rokah različnih reakcionalnih klik, tako iz tujine, kot njihovih agentur v deželi ter bo to tudi ostal. (...) Tovariši, danes ne gre za razmejitev med Albanijo in Jugoslavijo, ko sta obe okupirani od Nemcev — temveč za to, da se obe z oboroženim bojem Nemcev osvobodita. Zato vsako postavljanje vprašanja razmejitve — pravzaprav pomaga Nemcem podpihovati en narod proti drugemu (...). Nadalje je treba upoštevati, da je osvobodilno gibanje zdaj najmočnejše v Jugoslaviji in da se lahko mali sosednji narodi (kot npr. Albanci) razmeroma lahko osvobode tako, da se oprejo na narode Jugoslavije, v bratstvu z njimi, na narode, ki ne bodo zatirali drugih narodov in osvajali tujih dežel...«[551]

Če presodimo naravo te kritike, je v tem trenutku za nas pomembno dvoje. Pravica do samoodločbe se pridobi z opredelitvijo za aktivni protifašizem, z opredelitvijo za boj proti nemškemu okupatorju, o uresničenju te pravice pa ne more biti govora pred osvoboditvijo Albanije in Jugoslavije. Glede razmejitve med njima pa kritika ne temelji na državno pravnih okvirih ali zgodovinskih pravicah, temveč je obravnavana s stališča narodnoosvobodilnega gibanja, to je revolucije. Interes revolucije je njena kar največja krepitev z združevanjem, ne pa ločevanjem od njenega najmočnejšega toka. Povsem logično je prepričanje, da revolucija ne prenese nobenega narodnega zatiranja.

Vprašanje razmejitve se je, kot je videti, na poseben način predhodno odločalo pri razmejitvi ozemeljskih pristojnosti glavnega štaba Albanije. To bi lahko sklepali iz pisma političnega komisarja prve kosmetske brigade Mite Milkovića, ki ga je 26. julija 1944 pisal sekretarju oblastnega komiteja KPJ za Kosmet. Pisec opozarja, da formulacije v resoluciji, ki jo je oblastni NOO za Kosovo in Metohijo sprejel 2. januarja, dopuščajo možnost za odcepitev Kosova in Metohije od Jugoslavije. Glede na današnji (26. julija 1944) razvoj sil v eni in drugi državi (Jugoslaviji in Albaniji) in glede na nadaljnji razvoj boja, je to zgrešeno. »To moje mnenje«, je zapisal, »temelji na pismu, ki ga je tovariš Tito v zvezi z razpravami o mejah (se pravi, ali naj sodi Kosmet pod GŠ Albanije) pisal CK Albanije in kjer je poudaril, da si želi velikošiptarska reakcija ločiti Kosmet od Jugoslavije in da se bori za svoje sebične interese ter da tisti, ki kakorkoli odvrača Kosmet od današnje Jugoslavije, spljuje vodo na mlin velikošiptarske reakcije.«[552]

Da glede tega ni bilo spora z vodstvom narodnoosvobodilnega gibanja Albanije, potrjuje tudi pismo, ki ga je Enver Hoxha 10. aprila 1944 poslal sekretarju oblastnega komiteja KPJ za Metohijo Ismetu Saćiri Stapiju o položaju v Albaniji,[553] v katerem je med drugim zapisal: »Vse morate storiti za bratstvo narodov Jugoslavije, da jih združite v skupnem boju in da se obvarujete pasti, ki vam jih bodo na vaši poti neprestano podtikali šovinisti, ko bodo hujskali narode drugega proti drugemu.«*

Tudi po spominih Svetozarja Vukmanovića Tempa je bila v ospredju delovanja jugoslovanskih in albanskih komunistov skupna akcija proti fašističnim okupatorjem, podobna akciji z grškimi komunisti. O mejah so govorili samo v tem smislu, da so jugoslovanski in albanski komunisti poudarjali načelno pravico do samoodločbe po revolucionarni zmagi na vseh območjih vseh treh držav, medtem ko so bili grški komunisti proti takšnemu načelu. Po splošnem prepričanju komunistov vseh treh držav vprašanje mej po zmagi sploh ne bo pomembno. Na Tempov predlog je Enver Hoxha o tem napisal poročilo za Kominterno, ki so ga podpisali tudi drugi udeleženci tega pogovora. Oceno o nepomembnosti meja po revolucionarni zmagi je treba verjetno razumeti tako, da so vsi intimno pričakovali nastanek balkanske federacije.[554]

KP Albanije oziroma vodstvo albanskega narodnoosvobodilnega gibanja ni vodstvu jugoslovanskega gibanja očitno nikoli postavilo vprašanja spremembe meja. Nasprotno, KPA si je prizadevala mobilizirati

---

* Pismo je pisano v albanščini, tu ga povzemamo po prevodu. Disertacija Hajredina Hoxhe, ki je lahko pogledal v albanski original, pa navaja omenjeni stavek v še bolj jasnem smislu: Enver Hoxha »zahteva, da je treba storiti vse, da se bodo Albanci združili z narodi Jugoslavije, da se bodo čuvali hujskačev, ki bi radi izzvali medsebojna trenja in medsebojne spore med Albanci in narodi Jugoslavije«.

vse Albance, tudi tiste na Kosovu in Metohiji, v protifašistični narodnoosvobodilni boj proti vsem okupatorjem in kvislingom, še posebej proti velikoalbanskim. To se je razumelo kot uresničevanje sodelovanja med KPJ in KPA za vsestransko razvijanje boja. Iz marca 1942 npr. poznamo skupen razglas CK KP Albanije in Oblastnega komiteja KP Jugoslavije za Kosovo in Metohijo, poziv Albancem te pokrajine, naj se vključijo v NOB. Ime Jugoslavija se v tem dokumentu ne omenja samo v polnem imenu oblastnega komiteja, temveč tudi v besedilu: »Ustanavljajte partizanske odrede in se združite s Črnogorci in s srbskimi partizanskimi odredi. Tako bratsko združeni z drugimi narodnimi partizani Jugoslavije v narodnoosvobodilnem boju čimprej ustanovite skupno fronto proti vsem sovražnikom, ker je to edina prava pot, da boste dočakali svojo osvoboditev.«[555] To je bil čas, ko oblastni komite za Kosovo in Metohijo že 8 mesecev (od julija 1941) ni imel nobenega stika s CK KPJ. Osamitev je trajala še do jeseni 1942. Prva nova direktiva CK KPJ, datirana z 22. septembrom 1942, ni govorila o mejah, temveč o nujnosti, da je treba albanski narod Kosova in Metohije mobilizirati za oboroženi boj proti okupatorjem, pa tudi proti tistim, ki se menda zavzemajo za Veliko Albanijo, v bistvu pa služijo okupatorjem. Med drugim je bilo v njej zapisano: »Te množice prepričati, da se lahko albanski narod (v Jugoslaviji, opomba J. P.) na Kosovu in v Metohiji le v skupnem boju z drugimi narodi Jugoslavije, ki se prav tako bojujejo proti staremu, reši tega, da bi ga znova zasužnjila velikosrbska hegemonistična klika.«[556]

Iz vseh dokumentov, zlasti tistih o balkanskem sodelovanju, je mogoče jasno razbrati, da je bilo Titovo intimno stališče vedno: najprej Jugoslavija, potem morebitne širše kombinacije. Zanj Jugoslavija ni bila samo domovina jugoslovanskih narodov, temveč tudi domovina proletariata vse Jugoslavije, ne glede na njegovo narodno pripadnost. Tito je dobro vedel, da se je med vsemi deželami na Balkanu, ob Jadranu in v Podonavju prav v Jugoslaviji revolucija razvila najdlje in najbolj izrazito. V tem pogledu ni bil pripravljen ničesar tvegati za svobodo proletariata Jugoslavije.

Britanci, ki so s posebnim zanimanjem sledili dogajanjem na Kosovu in v Metohiji, zlasti na pomlad 1945, so 27. aprila 1945 v analitičnem poročilu ugotovili: »Kaže, da je F. N. C. (vodstvo NOB Albanije) priznalo, da je Kosmet (to je NOV na Kosovu in v Metohiji) del jugoslovanske narodnoosvobodilne vojske, ne pa njihovih lastnih sil in poleti 1944 je (Enver) Hoxha javno priznal Kosmet pa tudi to, da Kosovo pripada Titovemu vplivnemu območju.«[557]

Zelo poučen podatek, ki potrjuje sodbo, da se vprašanje meja med Jugoslavijo in Albanijo sploh ni zastavljalo, je brezproblemsko soglasje Vrhovnega štaba NOV Jugoslavije leta 1944 za prehod divizij NOV Albanije na jugoslovansko ozemlje zaradi skupnih operacij proti Nemcem, in kar je še pomembneje, v prvih mesecih 1945 tudi za skupne operacije proti protirevolucionarni vstaji albanskih nacionalistov na Kosovu, ki je imela velikoalbanske pretenzije. Vedno je šlo za skupno revolucionarno akcijo, ne pa za vprašanje meja, ki sploh ni bilo načeto.

Odkod potem tisto sporno stališče konference NOO za Kosovo in Metohijo 2. januarja 1944 o priključitvi Albaniji? Ko človek pregleduje dokumente tistega časa, vedno pride do sklepa, da so to storili zato, da bi našli način, kako bi albanske množice na Kosovu in Metohiji enkrat že premaknili v antifašističnem smislu. Res da je bil to način, ki ni ustrezal zamislim ne jugoslovanskega ne albanskega vodstva. Vendar pa so se zanj odločili. Sekretar PK KPJ za Kosmet Pavle Jovićević (Rade)

pa je o tem poročal CK KPJ 31. januarja 1944, brez vsakršnega pomisleka, da ni kaj v redu. Vprašal se je le: »Ne vem, kakšen bo učinek razglasa in resolucije...« In samega sebe je prepričeval v istem duhu: »Vsekakor bodo rezultati pozitivni.«[558]

Toda pozitivnih rezultatov ni bilo! To pa je pri vsej zadevi najpomembnejše! Ismet Šaćiri Stapi, sekretar Oblastnega komiteja KPJ za Metohijo (v tistem času sta bila Kosovo in Metohija organizirana vsak zase, vsak s svojim oblastnim komitejem), je 16. marca 1944 poročal sekretarju pokrajinskega komiteja KPJ za Kosmet Pavlu Jovićeviću, ki je bil takrat v Črni gori: »V zvezi s tem položajem je bilo naše gibanje precej ločeno od množic... Takšen je položaj v Metohiji še danes... Na Kosovu je položaj enak...« Še posebej pa je poročal o vplivu konference: »Konferenca za ustanovitev narodnoosvobodilnega odbora je pustila precej vtisov in to je bil razlog, da se je začela reakcija na Kosmetu organizirati.«[559] Po vsem sodeč faktor iredentizma ni imel moči, da bi odločal o protifašistični usmeritvi albanskih množic na Kosovu in v Metohiji. Poskus komunistov na tem območju, da bi ga uporabili za takšno usmeritev množic, je imel pravzaprav ravno nasprotni učinek: še večjo koncentracijo aktivnosti reakcije.

Vprašanje intimnega, pa tudi aktivnega protifašističnega opredeljevanja albanskih množic na tem območju je ostalo v marsičem še odprto, celo potem, ko so kosmetske in druge enote NOV Jugoslavije, enote NOV Albanije in enote druge bolgarske armade 23. novembra 1944 s skupnimi močmi povsem osvobodile Kosovo in Metohijo. Potem sta bili deloma na prostovoljni podlagi, deloma pa z mobilizacijo ustanovljeni še dve novi kosovsko-metohijski enoti, ki sta se vključili v nadaljnje osvobajanje Jugoslavije in k temu veliko prispevali. Zakaj potem smemo sklepati, da je postalo vprašanje opredelitve množic v marsičem še odprto? Dovolj bo le prebrati tisto, kar je bilo o tem rečeno na ustanovnem kongresu KP Srbije, da to lahko storimo.

So znamenja, da se je v času osvoboditve, vsaj na ravni kosovsko-metohijske oblasti, nekoliko spremenila koncepcija o političnem statusu Albancev na tem področju. Medtem ko se je v prvih letih vojne vedno govorilo o narodih Kosova in Metohije, ne glede na to, ali je šlo za Srbe, Črnogorce ali Albance (še 25. novembra 1943 je npr. Tempo v svojem pismu pisal o narodih Kosmeta), se je zdaj začelo o Albancih govoriti kot o narodnostni manjšini, pri čemer se je izrecno sklicevalo na avnojske sklepe. Očitno je del tamkajšnjih komunistov to sprejel s precejšnjim začudenjem. Sekretar okrajnega komiteja KPJ za Gnjilane je to začutil že 31. marca 1944, pa je povprašal oblastni komite: »Po sklepu AVNOJ se bodo manjšinam v Jugoslaviji priznale narodnostne pravice. Ali se bodo Šiptarji na Kosmetu obravnavali kot manjšina...?«[560]

V novembrski številki *Slobode* je leta 1944 Pavle Jovićević v obširnem članku z naslovom »Kosovo in Metohija ter sklepi 2. zasedanja AVNOJ« med drugim zapisal: »Ti sklepi niso nikjer direktno omenili Kosova in Metohije — razen posredno v četrti točki, kjer se vsem narodnim manjšinam v Jugoslaviji zagotavljajo njihove narodne pravice.« Potem nadaljuje s pojasnilom: «Prvič, sklepi zagotavljajo vsem Srbom in Črnogorcem njihove narodne in politične pravice. Drugič, Šiptarjem na Kosovu in Metohiji zagotavljajo njihove popolne narodno manjšinske pravice.« Vendar ni ostal le pri tem, temveč je (za tretjim) dodal še četrti sklep: »Četrtič, Šiptarjem zagotavljajo pravico do samoodločbe tako, kot vsakemu drugemu narodu, vendar s tem, da si mora šiptarski

narod, tako kot so to storili drugi narodi, s svojim bojem proti okupatorjem, pridobiti to pravico.« V sedmem sklepu pa poudarja: »... Oni (sklepi) dokazujejo, da lahko sporazumno rešijo vsa svoja vprašanja sami narodi, skozi usta svojih pravih predstavnikov.« Iz vsega tega je še enkrat poudaril: »Praktično to pomeni, da je skrajni čas, da šiptarski narod na Kosovu in Metohiji, ko poteka skoraj leto dni po drugem kongresu (zasedanju) AVNOJ, odločno vzame usodo v svoje roke in si z oboroženim bojem proti okupatorjem in njihovim hlapcem, pod vodstvom Komunistične partije Jugoslavije, pribori pravico do odločanja. Njemu je prav zdaj, bolj kot drugim, potrebno, da se aktivira, da se v praksi nauči ločiti med svojimi interesi in interesi svoje reakcije...«[561]

Očitno to, da sklepi omenjajo status narodne manjšine, ni bilo mišljeno kot omejevanje pravice Albancev kot naroda. To navidezno protislovje je mogoče pojasniti z dejstvom, da je bilo takrat še vedno aktualno splošno pričakovanje ustanovitve federativne zveze z Albanijo. V referatu o političnem položaju v Srbiji, Vojvodini ter na Kosovu in Metohiji je Blagoje Nešković na ustanovnem kongresu KP Srbije opozoril, da je treba »krepiti prijateljstvo in pripravljati zvezo južnoslovanskih narodov z Bolgarijo in Albanijo.« Med aktualnimi nalogami pa je Nešković še enkrat predložil: »Krepiti bratstvo in pripravljati možnosti za zvezo z Bolgarijo in Albanijo.«

Videti je, da so na politično opredeljevanje glavne množice albanskega prebivalstva na Kosovu in Metohiji, albanskih kmetov, najbolj vplivali gospodarski in socialni momenti, manj pa nacionalni v ožjem pomenu besede. O tem je Blagoje Nešković v omenjenem referatu dejal: »Pomembna vprašanja so gotovo verska toleranca, jezik, šole, udeležba v oblasti in upravi ter druge narodnostne pravice in da bo vse to vplivalo na odnos šiptarskih množic do narodnoosvobodilnega gibanja, vendar pa je bistvo vsega vprašanje zemlje kot del narodnostnega vprašanja. Gotovo je to vprašanje pogosto zelo zapleteno, zlasti v zvezi z naseljenci, toda vprašanja agrara se je treba takoj lotiti. Ko je šiptarski kmet začel prihajati do prepričanja in osebne izkušnje, da mu zemlje, ki jo obdeluje, ne bomo vzeli, ko smo vaškim siromakom omogočili, da so bili udeleženi pri delitvi zemlje, ko smo začeli pravično urejati vprašanje naseljencev na Kosovu in Metohiji, smo takoj občutili, da se šiptarske množice niso več pridruževale oboroženim tolpam in da so se začeli celo odpadniki spet vračati domov.«

Koncept političnega dela na Kosovu in Metohiji se je oprl na posebno obliko, namreč na ustanavljanje odborov Šiptarjev Kosova in Metohije kot množičnega dela Enotne narodnoosvobodilne fronte Kosova in Metohije. Tudi o tem lahko preberemo v referatu Blagoja Neškovića: »Veliko vlogo mora opraviti komite Šiptarjev Kosova in Metohije, kot sestavni del ENOF Kosova in Metohije, da bi pritegnil šiptarske množice v narodnoosvobodilno gibanje, da bi jih odtrgal od velikošiptarske reakcije, da bi dosegli bratstvo in enotnost med narodi na Kosovu in Metohiji, ki ju v marsičem ovira šovinizem Črnogorcev ter borcev iz srbskih enot.«[562] Vsekakor je bila skladna s temi prizadevanji in z dejansko doseženimi uspehi tudi ustanovitev Oblastnega narodnoosvobodilnega odbora za Kosovo in Metohijo 10. julija 1945, katerega skupščina je v Prizrenu sprejela resolucijo, ki izraža željo prebivalcev, da bi bila Kosovo in Metohija v sestavi »federalne Srbije kot njen sestavni del«. Prav tako pa ne gre dvomiti, da si je bilo takrat še vedno treba prizadevati, da si delavski razred na območju Kosova in Metohije

pridobi vodilni položaj, tako v srbski in črnogorski, kot v albanski narodnostni skupini. Pri prvih dveh je bila zelo pomembna borba proti šovinizmu, kot je bilo to zapisano tudi v resoluciji ustanovnega kongresa KP Srbije, medtem ko je bilo pri albanski narodnosti treba predvsem pridobiti prebivalce, poglavitno kmečke množice, za napredne družbene pozicije, s tem pa tudi za bratstvo in enotnost z narodi revolucionarne Jugoslavije. Prav tako ni dvoma, da so prav ta prizadevanja olajšali prijateljski in vse tesnejši odnosi med novo Jugoslavijo in Albanijo. Razprava ob sprejemanju resolucije je v Prizrenu znova poudarila pričakovanje, da bosta Kosovo in Metohija postala most, trdna povezava med Demokratično Albanijo in Demokratično federativno Jugoslavijo, da bosta »postala most, prek katerega se bo ljudstvo iz Srbije, se bodo narodi drugih delov Jugoslavije, še trdneje povezovali z narodi Šipnije.«[563]

Misel na federacijo z Albanijo in Bolgarijo je bila živa, čeprav pomeni njeno formalno postavljanje v zunanji politiki vlad poseben problem. Kazalo je, da se bodo uresničila pričakovanja balkanskih komunistov, o katerih je govoril Svetozar Vukmanović Tempo, da bo prav zmaga revolucije na balkanskem območju rešila vsa narodna vprašanja, ne da bi sploh postavila vprašanje meja. Ko je bila leta 1948 ta misel za nedogleden čas pregnana z dnevnega reda, so tudi Albanci na Kosovu dobro vedeli, po čigavi krivdi. Po vsem sodeč, je bil prav to tisti kvalitativni moment, s katerim je jugoslovanska delavska koncepcija dobila vodilno moč na vsej širini. Albanci na Kosovu so podprli boj Federativne ljudske republike Jugoslavije za samostojen, socialistični razvoj, čeprav so jim z druge strani meje trobili nekaj povsem drugega. To mora biti pomemben element zgodovinske zavesti samih Albancev, pa tudi drugih v Socialistični federativni republiki Jugoslaviji v odnosu do njih. Očitno pa je tudi, da ta boj za prevlado osvobodilnega interesa albanskega delavstva v albanski narodnosti še traja. Nauk zgodovine pa je, da te bitke ne more odločiti nihče drug, kot Albanci sami. V tem sta njihova zgodovinska priložnost in pravica. V tem je njihova zgodovinska odgovornost za usodo jugoslovanskega samoupravnega socializma, in to do vseh, ki jim je to življenjsko vprašanje.

Kot smo že omenili, sta se s sklepom Oblastne ljudske skupščine Kosova in Metohije 10. julija 1945 v Prizrenu Kosovo in Metohija pridružila federalni Srbiji »kot njen sestavni del«. In 30. julija 1945 se je prva skupščina odposlancev narodov Vojvodine v Novem Sadu izjavila za priključitev avtonomne pokrajine Vojvodine Srbiji. Opravljena je bila samoodločba vseh elementov za ustanovitev Srbije kot sestavljene federalne države, edine take med federalnimi državami zvezne Jugoslavije.« Državna organizacija Srbije je potemtakem bolj zapletena kot pri drugih ljudskih republikah Jugoslavije. Pa vendar s tem še ni tudi sama postala fedrativna država« — je ugotovil Moša Pijade. Glede Vojvodine je dodal, »da je bila za nastanek te avtonomne pokrajine glavni pogoj prav volja njenega srbskega prebivalstva, ki danes (to je takrat, ko so sprejemali ustavo LR Srbije) pomeni v njej že večino.« V Kosovsko metohijski oblasti, kjer imajo »pretežno večino Šiptarji«, pa je »srbski narod opravil veliko zgodovinsko delo, ko je pretrgal z zločinsko politiko nekdanjih oblastnikov. Krvave razprtije je zamenjalo bratstvo, ki se dopolnjuje z iskrenim tovarištvom, s trdno zvezo in s tesnim gospodarskim sodelovanjem Jugoslavije z bratsko ljudsko republiko Albanijo, v čemer je bratstvo našlo svojo krono«, je končal ta državnik.[564] To je bil optimizem partizanske revolucije, utemeljen v njej sami in v njenem organskem nadaljevanju.

9. ORGANSKA NARAVA VEČNARODNE JUGOSLOVANSKE REVOLUCIJE

Imenovanje jugoslovanske revolucije se je po vojni spreminjalo. V začetku nismo govorili o revoluciji, temveč o »narodnoosvobodilnem boju (vojni)« in njegovih pridobitvah, o resnični ljudski oblasti, o bratstvu in enotnosti narodov Jugoslavije, izraženem v federativni ureditvi. Na petem kongresu KPJ (1948) se je Tito izrazil, da je bilo treba po koncu vojne »do konca uresničiti pridobitve osvobodilnega boja jugoslovanskih narodov«. Ta boj je označil za revolucionaren. V njem se je »buržoazni razred v Jugoslaviji diskreditiral pred ljudstvom zaradi svoje nesposobnosti in izdajstva med vojno«, še več, »izgubil je bitko tudi v oboroženem boju proti ljudstvu«, kjerkoli so se njegove oborožene formacije »pojavile skupaj z okupatorji ali ko so same napadale naše sile«. Tito je potem rekel: »V tem je bilo torej bistvo revolucionarnega boja narodov Jugoslavije na čelu z delavskim razredom v procesu boja proti okupatorjem.«

Med pripravami za prvo petletko (1947) je že bil izrecno govor o graditvi socializma v Jugoslaviji, kadar pa se je omenjala revolucija v Jugoslaviji, smo jo označevali za »ljudsko«. V želji in prizadevanjih za lažjo obrambo pred političnim in idejnim pritiskom Informbiroja smo opustili zgodovinska imena in začeli jugoslovansko revolucijo imenovati v skladu z njenimi družbenimi osnovami in spremembami, ki so peljale v socializem. Revolucijo smo kot zgodovinski dogodek začeli imenovati socialistična. Začeli smo postavljati spomenike borcem, ki so padli, zdaj ne več v »narodnoosvobodilnem boju« proti fašističnim okupatorjem in njihovim hlapcem, temveč v »socialistični revoluciji«. Povsem logično je bila tudi narodna izdaja iz reakcionarnih, protirevolucionarnih pobud »očiščena« v »protirevolucijo«. Partizani in izdajalci so bili s takšnim besednjakom postavljeni v enakopraven položaj sprtih političnih strani v »normalni« državljanski vojni. Revolucija in protirevolucija v Jugoslaviji — to je zdaj najbolj priljubljeno označevanje dogajanja na ozemlju Jugoslavije v letih od 1941 do 1945.

Takšen razvoj v smeri »zgodovinske pozabe« pa že dolgo ni več posledica zunanjih političnih in idejnih pritiskov. Poleg banalne želje, da bi preteklost poenostavili in jo prilagodili današnjemu povprečnemu okusu, pa v globini delujejo koncepcije, ki so bile rojene že v novi, socialistični družbi in ki so nastale iz njenih novih protislovij. Po eni od protislovnih koncepcij je zaželena smer to, da bi se krepila čim bolj enotna in učinkovita država, da bi država vladala v imenu delavskega razreda in po svoji meri skrojila enoten narod, ki so mu obstoječi narodi provincialno in zaradi nujnosti še tolerirano zgodovinsko gradivo. V odporu proti takšnemu konceptu je bilo v zgodovini SFRJ vloženega

že veliko truda, da bi okrepili Jugoslavijo kot revolucionarno skupnost, zasnovano kot domovino *svoje* revolucije in *svojih* narodov. Bili so tudi separatistični poskusi razdiranja Jugoslavije. Tudi tisti, ki so to poskušali, so se sklicevali na socializem.

V letu 1968, ko je minevalo četrt stoletja od najpomembnejšega političnega dogodka v narodnoosvobodilni vojni, od zasedanja AVNOJ v Jajcu, je potekala in se poglabljala bitka za ponovno oživitev izvirnega revolucionarnega pojmovanja jugoslovanske skupnosti. Bitka, ki naj bi okrepila trajne temelje nadaljnjega razvoja samoupravnega socializma, družbe osvobojenega in združenega dela. Ob proslavljanju dogodka je njegov najuglednejši graditelj Josip Broz Tito kot vodnik nove aktualne bitke strnil pojmovanje vse revolucionarne generacije v besedah: »V bistvu naše revolucije se je udejanila organska zveza med resničnimi interesi delavskega razreda v okviru vsakega naroda in v Jugoslaviji kot celoti ter med nacionalnimi interesi posameznih narodov. Samo vodilna vloga delavskega razreda vsakega naroda lahko zagotovi neodvisnost, enakopravnost in samostojen razvoj, na tej podlagi pa tudi neomajno bratstvo in enotnost ter trdno povezanost znotraj federativne skupnosti.«[565]

Jugoslavija je dežela, ki so jo narodi sami in s svojo ustvarjalnostjo pripravljali celo stoletje. Ustvarili so jo zaradi svoje svobode. Pot revolucije v Jugoslaviji, ki je hotela, da bi ta dežela postala tudi domovina delavskega razreda, njegove svobode, je bila skladna z zgodovino. Bila je večnarodna, pa zato tudi uspešna.

Takšna je bila pot, po kateri so ljudje, ki so v Komunistični stranki Jugoslavije združili vse svoje moči in sposobnosti za boj delavskega razreda, vodili jugoslovanske narode v narodnoosvobodilnem boju. Ko ocenjujemo z vidika večnacionalnosti revolucije celotno prehojeno pot, opažamo, da je vsak narod Jugoslavije, vsaka njena dežela, v svojem boju bolj kot drugi poudaril vsaj po en element splošne jugoslovanske revolucionarne izkušnje.

Makedonci — bistvo jugoslovanske skupnosti kot solidarnega osvobodilnega delovanja narodov v skupnem boju.

Srbi — boj za enakopravnost vseh kot način boja za lastno svobodo in obstoj.

Hrvati — bratstvo narodov kot brezpogojen zakon življenja.

Črnogorci — sposobnost spajanja tradicionalnih vrednot z revolucijo sedanjosti.

Slovenci — združevanje sil ljudskih množic, ne glede na različnost gledanja na svet, toda za spreminjanje sveta.

Srbi, Muslimani in Hrvati v Bosni in Hercegovini — enotnost pobratene dežele proti pogubi velikonacionalnega prilaščanja.

Narodi in narodnosti Vojvodine — ustvarjalnost enotnosti v različnosti.

Narodi in narodnosti Kosova — pomen vodilnega položaja delavskega razreda v svojem narodu za njegovo svobodo in za svobodo vseh drugih.

Elementi s tem niso izčrpani. Toda pomembno je — to pa je tudi bistvo revolucionarnega jugoslovanstva in zavesti o njem — da zaporedje naštevanja narodov pri tem ni nespremenljivo. Izkušnje revolucije so enotne in skupne vsem. V tem je tudi enotnost jugoslovanske revolucije, čeprav je večnarodna.

Ustanovitev nove Jugoslavije (»v bistvu nove skupnosti« po Titu), ustanovitev federativne republike Jugoslavije, demokratične, ljudske, so-

cialistične, je bilo skupno dejanje osvobodilnega boja narodov in narodnosti, v katerega so stopili na klic in pod vodstvom svojega delavskega razreda, pod vodstvom v ideji in po dejanju. Ustanovitev nove Jugoslavije je bila že s tem tudi odločujoč korak k osvoboditvi delavskega razreda. Prve ne bi bilo brez druge, pa tudi druge ne brez prve.

In kot v narodnoosvobodilnem boju ni bilo mogoče osvoboditve Jugoslavije ločiti od socialnoosvobodilnih motivov, pa tudi teh ne od boja za enakopravnost osvobojenih narodov v vseh njihovih medsebojnih odnosih, tako je bilo tudi v trenutkih osvoboditve jasno, da bosta tudi v prihodnje ostala med seboj neločljivo, dialektično povezana proces nadaljnjega osvobajanja dela ter svobodno življenje narodov in narodnosti v enakopravni skupnosti. Življenje je to temeljno resnico potrdilo v najtežjih, pa tudi v duhovno najspodbudnejših letih zgodovine socialistične Jugoslavije. Veliko geslo narodnoosvobodilnega boja o bratstvu in enotnosti, misel o ustvarjalni moči narodov ter o njihovem združevanju na podlagi enakopravnosti in na podlagi istosti dominantnega interesa delavskega razreda, je še naprej obdržala svojo globoko razredno vsebino. Politična sila se lahko pojavi mimo narodov samo kot oblast nad narodi, s tem pa tudi kot oblast nad konkretnim delavskim razredom. Enakopravnost in skupnost narodov kot samoupravnih družbenih osebkov, v katerih in v skupnosti katerih uresničuje delavski razred novi družbeni odnos, je ostala bistveni del boja za neposredno osvoboditev dela, del njegove zaščite pred vsemi zgodovinskimi upravitelji, bodisi »centraliziranimi«, bodisi »decentraliziranimi«.

OPOMBE

[1] Edvard Kardelj, *Aktualni problemi našega političnega sistema.* Uvodna beseda na seji predsedstva CK ZKJ, Komunist, 2. oktober 1970 (Ljubljana).

[2] Momčilo Zečević, *Nekoliko pitanja istoriografiji o jugoslovenskom ujedinjenju;* Stvaranje jugoslovenske države 1918. Zbornik radova na naučnom skupu u Iloku 1979, Beograd 1983, str. 442. Skupna zgodovina narodov Jugoslavije za 19. in 20. stoletje še ni napisana. Le redki so jugoslovanski avtorji, ki v enem delu obravnavajo vse narode v daljšem obdobju. Za 19. stoletje lahko navedemo naslednje:

— Dimitrije Djordjević, *Révolutions nationales des peuples balkaniques 1804—1914,* »Institut d'histoire«, Beograd 1965. (Delo s katerim se je jugoslovanska zgodovinska znanost pojavila na svetovnem zgodovinskem kongresu leta 1965 na Dunaju. Zajema Balkan, vse narode Jugoslavije, izvzemši Slovence).

— Milorad Ekmečić, poglavje o 19. stoletju v knjigi skupine avtorjev »Istorija Jugoslavije«, Prosveta, Beograd 1972 (praktično brez Slovencev.).

— Mirjana Gross, *Društvene strukture i nacionalni pokreti jugoslovenskih naroda uoči I. svetskog rata,* »Nastava istorije«, Zagreb 1974, št. 4. (Referat v mednarodni komisiji za slovanske študije na svetovnem zgodovinskem kongresu leta 1975 v San Franciscu.).

Omeniti je potrebno vsaj še eno delo, ki pa izmed jugoslovanskih narodov obravnava le tiste na ozemlju habsburške monarhije, s katerim se je jugoslovanska zgodovinska znanost predstavila na zgodovinskem kongresu leta 1960 v Stockholmu. To je

— Fran Zwitter, en collaboration avec Jaroslav Šidak et Vaso Bogdanov, *Les problèmes nationaux dans la monarchie des Habsbourg,* Comité national yugoslave des sciences historiques, Beograd 1960. (To izjemno delo je doslej prevedeno le v slovenščino, izdaja Slovenske matice, Ljubljana 1962, z naslovom *Nacionalni problemi v habsburški monarhiji.*).

[3] Pavle Ivić, *Srbski narod i njegov jezik,* Srpska književna zadruga, Beograd 1971, str. 24. — Uspešen simpozij o problemih predslovanskih elementov v etnogenezi južnih Slovanov je leta 1968 organiziral center za balkanološke raziskave Akademije znanosti in umetnosti Bosne in Hercegovine.

[4] Ljubo Leontić, *Slovenci in jugoslovanstvo,* Jugoslavija, Praga, junija 1914, št. 2. Citira Lojze Ude, *Slovenci in jugoslovanska skupnost,* Obzorja, Maribor 1972, str. 75.

[5] Nikola Dugandžija, *Religija i nacija,* Centar za kulturnu djelatnost, Zagreb 1983.

[6] *Religija i nacija,* Kulturni radnik, Zagreb 1984, str. 22—25.

[7] Primerjaj: Valens Vodušek: *O izvoru nekega karakterističnega ritma v slovenski ljudski pesmi,* Alpes Orientales, Acta quinti conventus de ethnographia Alpium orientalium tractantis, Ljubljana 1969. Prav tako: Josef Matl, *Die Kultur der Südslawen,* Frankfurt am Main 1973, poglavje o narodni glasbi.

[8] Rajko L. Veselinović, *Istorija srpske pravoslavne crkve sa narodnom istorijom,* knj. II, Beograd 1966. — Mirko Mirković, *Pravni položaj i karakter srpske crkve pod turskom vlašću 1459—1766,* Beograd 1966.

[9] Branislav Djurdjev, *Uloga crkve u starijoj istoriji srpskog naroda,* Sarajevo 1964.

[10] *Istorija naroda Jugoslavije,* Beograd 1959, — Stojan Novaković, *Prvi osnovi slovenske književnosti medju balkanskim Slovenima,* Beograd 1983

(piše o sledovih srednjeveškega izenačevanja pravoslavja in srbstva med ljudstvom v 19. stoletju). Primerjaj: Franc Zwitter, *Les origines de l'illyrisme politique et la création des Provinces Illyriennes,* Le Monde Slave, april 1933, separat, Pariz 1933.

[11] *Religija i nacija,* Kulturni radnik, Zagreb 1984, str. 76.

[12] Vojislav Jaćoski, *Prvi naučni skup posvećen Makedoncima i Muslimanima,* Jugoslovenski istorijski časopis 20, Beograd 1981, str. 385.

[13] *Servia by the Servians,* edited by Alfred Stead, William Heinemann, London 1919.

[14] P. Ivič, delo navedeno v opombi 3, str. 181.

[15] Mirjana Gross, *Zur Frage der jugoslawischen Ideologie bei den Kroaten,* Die Donaumonarchie und südslawische Frage von 1848 bis 1919, österreichische Akademie der Wissenschaften, Wien 1979 (gradivo s sestanka avstrijsko-jugoslovanske komisije zgodovinarjev v Gösingu 1976).

[16] Dragoslav Stranjaković, *La collaboration des Croates et des Serbes en 1848—1849,* Le Monde Slave, junij 1935, Pariz.

[17] Članek v New-York Daily Tribune, 21. april 1853 *(Kaj storiti z evropsko Turčijo?).*

[18] Vasa Čubrilović, *Istorijski osnovi postanka Jugoslavije 1918,* Naučni skup u povodu 50-godišnjice raspada austro-ugarske monarhije i stvaranja jugoslovenske države, Zagreb 1969, str. 91.

[19] Grgur Jakšić in Vojislav Vučković, *Spoljna politika Srbije za vlade kneza Mihaila. Prvi balkanski savez.* Beograd 1963.

[20] D. Djordjević, delo navedeno v opombi 2, str. 146—147. — Dančo Zografski, prispevek na 12. mednarodnem kongresu za zgodovinske vede na Dunaju 1965, *Actes,* str. 832.

[21] Vasa Čubrilović, *Balkanski savez 1866—68,* Enciklopedija Jugoslavije, knj. 1, Zagreb 1955, str. 314.

[22] Vaso Vojvodić, prispevek v razpravi, *Ujedinjena omladina srpska,* Matica srpska, Novi Sad 1968, str. 586.

[23] Vojislav Vučković, *Arbanasko-južnoslavenski odnosi,* Enciklopedija Jugoslavije, knj. 1, Zagreb 1955, str. 157.

[24] F. R. Bridge (London), prispevek na 12. mednarodnem kongresu zgodovinskih ved 1965 na Dunaju, *Actes,* str. 831.

[25] Vasilije Krestić, razprava, glej zbornik naveden v opombi 22, str. 588.

[26] Nikola Petrović in drugi v zborniku, navedenem v opombi 22.

[27] Jovan Skerilić, *Omladina i njena književnost,* Beograd 1906 (ali kasnejše izdaje).

[28] Louis Lèger, *Les Slaves en 1967. Agram et les Croates,* Revue Moderne, 25. april 1868, Pariz.

[29] Jaroslav Šidak, Mirjana Gross, Igor Karaman, Dragovan Šepić, *Povijest hrvatskog naroda g. 1860—1914,* Zagreb 1968, str. 36.

[30] Delo navedeno v opombi 19.

[31] Vojislav Vučković, *Politička akcija Srbije u južnoslovenskim pokrajinama Habsburške monarhije 1859—1874,* Beograd 1965.

[32] Vasa Čubrilović, *Istorija političke misli u Srbiji XIX. veka,* Prosveta, Beograd 1958, str. 235.

[33] Vasilije Krestić, *Hrvatsko-ugarska nagodba 1868,* Beograd 1969, str. 383.

[34] Delo navedeno v opombi 19, str. 358.

[35] Milorad Ekmečić, *Ratni ciljevi Srbije 1914,* Beograd 1973, str. 441.

[36] Delo navedeno v opombi 29, str. 36.

[37] Delo navedeno v opombi 29, str. 39.

[38] Dušan Kermavner, Zgodovinski časopis 17, Ljubljana 1963, str. 236.

[39] Ferdo Gestrin — Vasilij Melik, *Slovenska zgodovina od konca osemnajstega stoletja do 1918,* Državna založba Slovenije, Ljubljana 1966.

[40] Vasilij Melik, *Slovensko narodno gibanje za časa taborov,* Zgodovinski časopis 23, Ljubljana 1969 in drugi spisi istega avtorja.

[41] Ivan Prijatelj, *Slovenska kulturnopolitična in slovstvena zgodovina 1848—1895,* knj. 3, Ljubljana 1958, str. 157.

[42] O ljubljanskem jugoslovanskem kongresu in okoliščinah, povezanih z njim, obstajajo številni članki, ni pa nobene monografije. Po prvi svetovni vojni je Nikola Radojčić napisal v novosadskem Jedinstvu (27. februar 1921, št. 521) članek z naslovom »*Svetozar Miletić o jedinstvu Srba, Hrvata i Slovenaca*«. Njegovo interpretacijo ljubljanskega kongresa je leta 1928 sprejel Ivan Prijatelj v razpravi »*Slovensko, slovansko in jugoslovansko vprašanje na prelomu petdesetih in sedemdesetih let*«. Svojo interpretacijo je Nikola Radojčić še poglobil v Glasniku Istorijskog društva v Novem Sadu leta 1928

(Svetozar Miletić o jugoslovenskom jedinstvu). Njegove teze je vključil Kosta Milutinović v svoj prispevek *Problematika ljubljanskog programa 1870 kod Srba i Hrvata,* Zgodovinski časopis 10-11, Ljubljana 1956—1957. To je spodbudilo več polemičnih študij Dušana Kermavnerja: Zgodovinski časopis 14 — 1960; 16 — 1962; 17 — 1963; 19-20 — 1965—1966. Na nekatere Kermavnerjeve kritične pripombe je odgovoril Fran Zwitter, Zgodovinski časopis, 16 — 1962 in 18 — 1964. Kosta Milutinović se je dotaknil polemike v svoji knjigi *Štrosmajer i jugoslovensko pitanje,* Novi Sad 1976. O problematiki je pisal tudi Andrija Radenić, *Oslobodilačke ideje i pokreti,* Istorija srpskog naroda, knj. 5/2, Beograd 1981.

[43] *Izabrani članci Svetozara Miletića.* S predgovorom Vase Stajića, priredil Miroslav Jerkov, Novi Sad 1939.

[44] Zgodovinski časopis 18, 1964, str. 250.

[45] Razprave navedene v opombi 42.

[46] Kosta Milutinović, *Štrosmajer i jugoslovensko pitanje,* Institut za izučavanje istorije Vojvodine, Novi Sad 1976, str. 93.

[47] V delu navedenem v opombi 42, str. 222.

[48] Janko Pleterski, *Svetozar Marković o Slovencima i federaciji,* glej Svetozarovi susreti 1976 (Svetozarevo 1976) 161—170. Slovenski prevod v knjigi istega avtorja: *Študije o slovenski zgodovini in narodnem vprašanju,* Obzorja, Maribor 1981.

[49] V. Čubrilović, delo navedeno v opombi 32, str. 308.

[50] Vaso Bogdanov, *Historija političkih stranaka u Hrvatskoj,* Zagreb 1958, str. 627. V zvezi s Strossmayerjem piše o »avstrofilskem jugoslovanstvu«. — Vasilije Krestić, v oceni knjige *Povijest hrvatskog naroda 1860—1914,* Jugoslovenski istorijski časopis 1969, št. 3, str. 98, pravi, da neposredno po letu 1866 politika narodne stranke v Hrvaški »ni več avstrofilska« (takšna je torej bila pred tem letom in kmalu za njim). V svoji najnovejši knjigi *Srpsko-hrvatski odnosi i jugoslovenska ideja 1860—1873,* Beograd 1983, isti avtor govori za tisti čas o »avstroslavističnem jugoslovanstvu« (str. 151). Mislimo, da je ta izraz nekoliko bliže stvarnosti.

[51] V. Krestić, delo navedeno v opombi 33, str. 339.

[52] Jaroslav Šidak, *Tkalac, Imbro Ignjatijević,* Enciklopedija Jugoslavije, knj. 8, Zagreb 1971, str. 340.

[53] V. Čubrilović, delo navedeno v opombi 18, str. 91.

[54] F. Zwitter, delo navedeno v opombi 2, str. 116. — Mirjana Gross, *Povjest pravaške ideologije,* Zagreb 1973.

[55] Delo navedeno v opombi 29, str. 34.

[56] V razpravi o nastanku Jugoslavije v domu mladine v Beogradu 8. novembra 1983.

[57] M. Gross, delo navedeno v opombi 29, str. 282.

[58] K. Milutinović, delo navedeno v opombi 46, str. 201.

[59] Petko Luković, *Stališče Slovencev do vstaje v Hercegovini in Bosni in do bosansko-hercegovskega vprašanja v letih 1875—1878,* SAZU, Ljubljana 1977.

[60] Dragoslav Janković, *Srbija i jugoslovensko pitanje 1914—1915 godine,* Beograd 1973, str. 16.

[61] Djordje D. Stanković, *Nikola Pašić, saveznici i stvaranje Jugoslavije,* Nolit, Beograd 1984.

[62] J. J. Wiatr, *Narod a panstwo. Sociologiczne problemy kwestii narodowej,* wyd. 2, Warszawa 1973, str. 27—34. Po Jan Petr, *Slavisticke zajmy K. Marxe a F. Engelse,* Praga 1976.

[63] Janko Pleterski, *Revolucija in vprašanje narodov,* Univerzum, Ljubljana 1979, str. 1—53.

[64] Karl Kautsky, Iz predgovora k prvi nemški izdaji del K. Marxa — F. Engelsa, *Revolucija in kontrarevolucija v Nemčiji,* datiran v Stuttgartu, maj 1896.

[65] Latinka Perović, *Pera Todorović,* Rad, Beograd 1983, str. 51.

[66] Dokument je objavila Gordana Vlajčić, *Jugoslovenska revolucija i nacionalno pitanje (1919—1927),* Zagreb 1984, 379—380.

[67] M. V. Smiljanić, *Etnografsko grupiranje naroda balkanskog poluostrva,* Godišnjica Nikole Čupića, Beograd 1905.

[68] Frano Supilo, *Politika u Hrvatskoj,* Kultura, Zagreb 1953, str. 120.

[69] *Socialistično gibanje v Sloveniji 1869—1920,* Zgodovinski arhiv KPJ, t. 5, Beograd 1951, str. 32.

[70] Delo navedeno v opombi 68, str. 119.

[71] Lojze Ude, *Slovenci in jugoslovanska ideja v letih 1903—1914,* Jugoslovenski narodi pred prvi svetski rat, SANU, Beograd 1967, str. 891.

[72] Dragoslav Janković, *Jugoslovenstvo u Srbiji 1903—1912,* Anali Pravnog fakulteta u Beogradu, Beograd 1969, št. 5-6, str. 523. — Isti avtor, delo navedeno v opombi 60, str. 29, 36 ipd.

[73] D. Janković, delo navedeno v opombi 60, str. 34.

[74] Dj. Stanković, delo navedeno v opombi 61, str. 208 in pod.

[75] Vasa Čubrilović, *1904,* Politika, 25.januar 1984, št. 25252.

[76] Miroslav R. Djordjević, *Srpska nacija u gradjanskom društvu,* Narodna knjiga — MC CK ZK Srbije, Beograd 1979, str. 161.

[77] Ivan Cankar, *Slovenci in Jugoslovani,* predavanje 12. aprila 1913 v Ljubljani. Delo navedeno v opombi 69, str. 258.

[78] Dj. Stanković, delo navedeno v opombi 61, str. 25.

[79] Isto delo, str. 26.

[80] Rene Lovrenčić, *Geneza politike novog kursa,* Liber, Zagreb 1972.

[81] Janko Pleterski, *Politika »novog kursa«, jadranski kompromis i Slovenci,* Jugoslovenski istorijski časopis 14, Beograd 1975, št. 3-4, str. 49. In v knjigi avtorja navedeni v opombi 48.

[82] Fran Zwitter, *O razvoju trijalizma u okviru habsburške monarhije,* delo navedeno v opombi 18, str. 289.

[83] F. Supilo, delo navedeno v opombi 68, str. 14.

[84] Isto delo, str. 120.

[85] Matija Murko, rokopisna *Spomenica o jugoslovanskem vprašanju,* april 1915, Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana, rokopisni oddelek.

[86] M. Gross, delo navedeno v opombi 29, str. 228.

[87] Janko Pleterski, *Zveza Vseslovenske ljudske stranke in Hrvatske stranke prava v letih 1911—1913,* Zgodovinski časopis 34, Ljubljana 1980, str. 5.

[88] Fran Zwitter, *O austro-ugarskom imperijalizmu* (razprava), delo navedeno v opombi 15, str. 132 ipd.

[89] Mirjana Gross, *Nacionalne ideje studentske omladine u Hrvatskoj uoči prvog svetskog rata,* Historijski zbornik 21-22, Zagreb 1969, str. 138.

[90] Branko Marušič, *Revoltella,* zbornik, naveden v opombi 71, str. 513.

[91] Dragovan Šepić, *Pisma i memorandumi Frana Supila (1914—1917),* SANU, Beograd 1967, str. 22.

[92] R. W. Seton Watson, *The southern Slav question and the Habsburg Monarchy,* London 1911. Po Henrik Tuma, *Iz mojega življenja,* Naša založba, Ljubljana 1937, str. 447.

[93] D. Janković, delo navedeno v opombi 56, str. 65. — J. Pleterski, delo navedeno v opombi 87, str. 61 in str. 87.

[94] Leo Valiani, *La dissoluzione dell'Austria Ungheria,* Il Saggiatore, Milano 1966, str. 58.

[95] I. Cankar, delo navedeno v opombi 77, str. 260.

[96] Vladimir Dedijer, *Sarajevo 1914,* DZS, Ljubljana 1966, str. 197.

[97] D. Janković, delo navedeno v opombi 60, str. 57.

[98] Andrej Mitrović, *Prodor na Balkan, Srbija u planovima Austro-Ugarske i Nemačke 1908—1918,* Nolit, Beograd 1981.

[99] Rudolf Giunio, *Delegacija, trijalizam i naša narodna ideja,* Zora, Zagreb 1912, oziroma Dan, Ljubljana 1912, Po L. Ude, delo navedeno v opombi 71, str. 914.

[100] R. W. Seton-Watson, *Korespondencija,* knj. 1, Zagreb 1976, str. 184.

[101] Mirko Kosić, *Moderna Germanija,* J. Radak, Velika Kikinda 1912.

[102] Andrej Vovko, *Politični profil »La Yougoslavie«, revije jugoslovanske federalistične emigracije v Švici 1917—1918.* Prispevki za zgodovino delavskega gibanja 13, Ljubljana 1973, str. 117.

[103] Kosta Milutinović, *Prvi ideolozi federalističke misli kod Južnih Slovena,* Radovi JAZU, knj. 330, Zagreb 1963.

[104] *Zgodovina ZKJ,* Komunist in DZS, Ljubljana 1985.

[105] Vuk Vinaver, *Srpska socijaldemokratija i problem rata za nacionalno oslobodjenje i ujedinjenje,* Zbornik radova 1, Istorijski institut, Beograd 1976, str. 255.

[106] Vlado Oštrić, *Socijalistički radnički pokret u Hrvatskoj do 1918. godine.* Povijesni prilozi 2, Zagreb 1983, str. 11.

[107] Mirjana Gross, delo navedeno v opombi 15.

[108] Dragoslav Janković, *Koncepcija srpsko-hrvatskog nacionalnog unitarizma u Hrvatskoj i Srbiji 1903—1918,* Zbornik radova Pravnog fakulteta u Novom Sadu, št. 4, Novi Sad 1970.

[109] Dančo Zografski, *Prilog za Istoriju SKJ,* 1983.

[110] France Klopčič, *O preteklosti drugače,* Cankarjeva založba, Ljubljana 1984, str. 51.

[111] V. Vinaver, delo navedeno v opombi 105.
[112] V. Oštrić, delo navedeno v opombi 106.
[113] Hans Mommsen, *Die Socialdemokratie und die Nationalitätenfrage im Habsburgischen Vielvölkerstaat,* knj. 1, Wien 1963.
[114] Delo navedeno v opombi 69, str. 115—116.
[115] Janko Pleterski, *O nekaterih vprašanjih slovenske politične zgodovine v zadnjem desetletju pred prvo svetovno vojno,* Zgodovinski časopis 33, Ljubljana 1979, str. 103. In knjiga avtorja navedena v opombi 48.
[116] Verus, *Narodnostni otazka a socialni demokracie,* Akademie 11, Praga 1907, str. 338.
[117] Dimitrije Tucović, Pismo Karlu Kautskemu, 2. februarja 1909, *Sabrana dela,* knj. 2, Rad, Beograd 1975, str. 370—372.
[118] Stojan Kesić, *Odnosi izmedju radničkih pokreta u jugoslovenskim zemljama do 1914. godine,* Narodna knjiga — ISI, Beograd 1976. Enver Redžić, *Austromarksizam i jugoslovensko pitanje,* Narodna knjiga — ISI, Beograd 1977.
[119] Jovan Marjanović, *Reforma i revolucija na Balkanu,* Jugoslovenski istorijski časopis 14, št. 3-4, Beograd 1975, str. 8.
[120] Pogled na jugoslovanske narode in države v jugoslovanskem gibanju med prvo svetovno vojno ni niti približno celovit. Ostaja samo — pogled. Poleg avtorjevih samostojnih raziskav temelji na glavnih delih, ki so bila napisana v plimi zanimanja zgodovinarjev ob 50. obletnici nastanka kraljestva Srbov, Hrvatov in Slovencev. To so zvečine fundamentalne monografije:
— Dragoslav Janković, *Jugoslovensko pitanje i krfska deklaracija 1917. godine,* Savremena administracija, Beograd 1967.
— Bogumil Hrabak — Dragoslav Janković, *Srbija 1918,* Sedma sila, Beograd 1968.
— Dragoslav Janković, *Srbija i jugoslovensko pitanje 1914—1915 godine,* ISI, Beograd 1973.
— Milorad Ekmečić, *Ratni ciljevi Srbije 1914,* SKS, Beograd 1973.
— Hamdija Kapidžić, *Bosna i Hercegovina pod austrougarskom upravom,* Svjetlost, Sarajevo 1968.
— Vlado Strugar, *Jugoslovenske socijaldemokratske stranke 1914 do 1918,* JAZU, Zagreb 1963.
— Dragovan Šepić, *Italija, saveznici i jugoslovensko pitanje 1914—1918,* Školska knjiga, Zagreb 1970.
— Bogdan Krizman, *Raspad Austro-ugarske i stvaranje jugoslovenske države,* Školska knjiga, Zagreb 1977.
— Novica Rakočević, *Crna gora u prvom svjetskom ratu,* Istorijski institut, Cetinje 1969.
— Dimitrije-Dimo Vujović, *Ujedinjenje Crne gore i Srbije,* Istorijski institut, Titograd 1962.
— Dušan Kermavner, *Ivan Cankar in slovenska politika leta 1918,* Cankarjeva založba, Ljubljana 1968.
— Janko Pleterski, *Prva odločitev Slovencev za Jugoslavijo.* Politika na domačih tleh med vojno 1914—1918, Slovenska Matica, Ljubljana 1971.
— Srbohrvaška izdaja: *Prvo opredeljenje Slovenaca za Jugoslaviju,* Nolit, Beograd 1976.
Od tujih avtorjev:
— Leo Valiani, *La dissoluzione dell'Austria Ungheria,* Il Saggiatore, Milano 1966.
— Milada Paulova, *Tajny vybor (Maffie) a spoluprace s Jihoslovany v letech 1916—1918,* Academia, Praga 1968.
— Richard Georg Plaschka — Horst Haselsteiner — Arnold Suppan, *Innere Front, Militärassistenz, Widerstand und Umsturz in der Donaumonarchie 1918,* Verlag für Geschichte und Politik, Wien 1974.
In dva kapitalna zbornika:
— *Naučni skup u povodu 50-godišnjice raspada austro-ugarske monarhije i stvaranje jugoslovenske države,* uredniki: Vasa Čubrilović, Ferdo Čulinović, Marko Kostrenčić, JAZU, Zagreb 1969.
— *Stvaranje jugoslovenske države 1918.* Zbornik radova podnetih na naučnom skupu u Iloku od 16. do 19. maja 1979. Odgovorni urednik Nikola B. Popović, ISI, Narodna knjiga, Beograd 1983.
Od tujih:
— *Die Auflösung des Habsburgerreiches. Zusammenbruch und Neuorientierung im Donauraum,* Verlag für Geschichte und Politki, Wien 1970. Urednika Richard Georg Plaschka in Karlheinz Mack.

[121] *Jugoslovenski dobrovoljački korpus u Rusiji 1914—1918,* Vojnoistorijski institut JNA, Beograd 1954, str. 121, 174. — Primerjaj Ernest Turk, *Prostovoljci proti Avstro-Ogrski med prvo svetovno vojno 1914—1918,* Borec, Ljubljana 1978.

[122] Andrej Mitrović, *Srbija u prvom svetskom ratu,* SKZ, Beograd 1984, str. 527.

[123] Dragoslav Janković, *Ideje unitarizma i federalizma pre stvaranja jugoslovenske države,* Federalizam i nacionalna pitanja, Beograd 1971, str. 198.

[124] V. Strugar, delo navedeno v opombi 120, str. 130.

[125] Tekst razglasa je prvič — po letu 1918 — objavila avstrijska zgodovinarka Eva Priester. Avtentičnost teksta ni sporna, o njem je bilo napisanih več študij na Vzhodu in na Zahodu, vendar pa ni uvrščen niti v peto sovjetsko izdajo Leninovih zbranih del. Citiramo ga po knjigi Rudolf Neck, *Österreich im Jahre 1918,* Wien 1968, str. 101—103.

[126] Vlado Strugar, *Socijaldemokratija o stvaranju Jugoslavije,* Rad, Beograd 1965.

[127] V. I. U. Lenin, *Referat o partijskem programu,* 19. marec 1919, osmi kongres RKP(b). — Primerjaj: Janko Pleterski, *Lenin in nacionalno vprašanje v Rusiji v času oktobrske revolucije in formiranja Sovjetske zveze,* »Naša sodobnost« 5, Ljubljana 1957, str. 970. In knjiga navedena v opombi 48.

[128] Momčilo Zečević, *Slovenci u politici izmedju dve jugoslovenske države,* Zgodovinski časopis 35, Ljubljana 1918, str. 88. — Dragoslav Janković — Bogdan Krizman, *Gradja o stvaranju jugoslovenske države (I. I.—20. XII. 1918),* str. 647.

[129] Bogdan Krizman, *Stjepan Radić — Život — Misao — Djelo. Korespondencija Stjepana Radića 1885—1918,* 1, Sveučilište u Zagrebu — Institut za hrvatsku povijest, Zagreb 1972, str. 68—69.

[130] Sima Marković, *Kommunizm v Jugoslavii,* Moskva 1923. — Citirano po: Karel Pichlik, *Iz ruskega ujetništva v boj proti vojni,* Borec, Ljubljana 1968, str. 78.

[131] Ivan Cankar, delo navedeno v opombi 77.

[132] Lojze Ude, delo navedeno v opombi 71. — Veselin Djuretić, *Vlada na bespuću,* Institut za savremenu istoriju — Narodna knjiga, Beograd 1982.

[133] Milosav Janičijević, *Stvaralačka inteligencija medjuratne Jugoslavije,* Institut društvenih nauka, Beograd 1984. — Ljubinka Trgovčević, *Naučnici Srbije i jugoslovensko pitanje* (rokopis).

[134] Branko Petranović, *Istorijsko istraživanje Jugoslavije kao višenacionalne zajednice — predpostavka nastavnog programa,* Razvoj medjunacionalnih odnosa, Izdavački centar Komunist, Beograd 1983, str. 237.

[135] A. Mitrović, delo navedeno v opombi 128, str. 147 in 233.

[136] Dušan Kermavner, Zgodovinski časopis 14, Ljubljana 1960, str. 216. — Ljubomir Stojanović, *Nekoliko misli o našem državnom uredjenju,* Beograd 1919. — Isti avtor, *U čemu je stvar,* Nova Evropa, 26. september 1928, Zagreb. — Isti avtor, *Srbi i Hrvati,* Beograd 1928.

[137] Desanka Pešić, *Jugoslovenstvo i nacionalni pluralizam,* NIN, Beograd, 8. januar 1984, št. 1723, str. 23.

[138] Vasilij Melik, *Slovenski liberalni tabor in njegovo razpadanje,* Prispevki za zgodovino delavskega gibanja 22, Ljubljana 1982, str. 22.

[139] Desanka Pešić, delo navedeno v opombi 137.

[140] Veselin Djuretić, delo navedeno v opombi 132.

[141] Veljko Vlahović, *Samoupravljanje i razvoj medjunacionalnih odnosa,* Svijest i stvarni život, Sarajevo 1976, str. 153.

[142] *Prvi decembar,* Borba, 6. december 1942, št. 20. Zgodovinski arhiv KPJ, 1. del, 2. knjiga, str. 263.

[143] Dragoslav Janković, *Srbija i stvaranje Jugoslavije,* Politički život Jugoslavije 1914—1945, Treći program Radio Beograda, Beograd 1973, str. 72.

[144] Vasa Čubrilović, delo navedeno v opombi 32.

[145] Otokar Keršovani, *Povijest hrvatskog naroda,* Otokar Keršovani, Rijeka 1971, str. 127.

[146] Vasilij Melik, *Izidi volitev v konstituanto leta 1920,* Prispevki za zgodovino delavskega gibanja 3, Ljubljana 1962, str. 3—61.

[147] Vasilij Melik, prav tam.

[148] Otokar Keršovani, delo navedeno v opombi 145, str. 131 in 134.

[149] Veselin Masleša, *Svetozar Marković,* Kultura, Beograd 1945 str. 84.

[150] Milovan Djilas, *O crnogorskom nacionalnom pitanju* in *U ime budućnosti crnogorskog naroda,* Članci 1941—1946, Kultura, Beograd 1947.

[151] Batrić Jovanović, *Komunistička partija Jugoslavije u Crnoj Gori 1919 do 1941,* Vojno delo, Beograd 1959, str. 40. — Savo Brković, *O postanku i razvoju crnogorske nacije,* Titograd 1974, str. 234.

[152] Dimitrije Dimo Vujović, *Crnogorski federalisti 1919—1929,* Titograd 1981, str. 63.

[153] France Filipič, *Poglavja iz revolucionarnega boja jugoslovanskih komunistov 1919—1939,* 2. knjiga, Borec, Ljubljana 1981, str. 49 in 151.

[154] Veselin Djuretić, *Crnogorski individualitet u kontekstu novijih jugoslovenskih društveno-istorijskih zbivanja,* Praksa, Titograd 1981, št. 4, str. 145.

[155] Vuko Vukadinović, *Povodom 30. godišnjice Osnivačkog kongresa Komunističke partije Crne Gore,* Praksa, Titograd 1978, št. 3, str. 4.

[156] Vukašin Mičunović, *Neprihvatljive krajnosti,* Praksa, Titograd 1981, št. 4, str. 51.

[157] Branislav Gligorijević, *Organizacija jugoslovenskih nacionalista,* Istorija XX. veka 5, Beograd 1963, str. 315.

[158] Dimitrije Dimo Vujović, delo navedeno v opombi 152.

[159] Jovan Pavičević, *Recenzija knjige D. D. Vujovića,* Crnogorski federalisti, Jugoslovenski istorijski časopis 20, Beograd 1981, str. 304.

[160] Veselin Djuretić, delo navedeno v opombi 154, str. 144—145.

[161] Vasilij Melik, delo navedeno v opombi 146.

[162] Vasilij Melik, prav tam.

[163] Otokar Keršovani, delo navedeno v opombi 145, str. 137.

[164] Otokar Keršovani, prav tam, str. 142—143.

[165] Otokar Keršovani, prav tam, str. 136 in 140—141.

[166] Mladina 4, Ljubljana 1927, št. 1, str. 22.

[167] Orde Ivanovski, *Delovanje srpskih komunista u radničkom pokretu Makedonije 1919—1929,* Osnivački kongres Komunističke partije Srbije, Znanstveno srečanje, Beograd, 11.—12. junij 1985.

[168] *Dokumenti za borbata na makedonskiot narod za samostojnost i za nacionalna država, 2. del,* Univerzitet Kiril i Metodije, Skopje 1981, dok. 9.

[169] Prav tam, dokument 6.

[170] Ivan Katardžiev, *Makedonsko nacionalno pitanje 1919—1930,* Globus, Zagreb 1983.

[171] Delo navedeno v opombi 168, dokument 50.

[172] Primerjaj: Ivo Banac, *The National Question in Yugoslavia,* Cornell, Ithaca-London 1984, str. 325.

[173] Delo navedeno v opombi 168, dokument 85.

[174] Lazar Koliševski, *Makedonsko narodno vprašanje,* Janko Pleterski, *Predgovor,* Komunist, Ljubljana 1981, str. 5.

[175] Dušan Kermavner, *Pobuda za slovensko kulturno avtonomijo novembra 1918,* Delo, Ljubljana, 21. december 1968.

[176] Lojze Ude, *Novo zbiranje,* Slovenska misel, Ljubljana 1924, str. 2. Ponovno tiskano v knjigi istega avtorja, *Slovenci in jugoslovanska skupnost,* Obzorja, Maribor 1972, str. 193.

[177] Janko Prunk, *Pot krščanskih socialistov v Osvobodilno fronto slovenskega naroda,* Cankarjeva založba, Ljubljana 1977, str. 54.

[178] Metod Mikuž, *Oris zgodovine Slovencev v stari Jugoslaviji 1917—1941,* Mladinska knjiga, Ljubljana 1965, str. 195.

[179] Prav tam, str. 200. — Momčilo Zečević, *Slovenska ljudska stranka i jugoslovensko ujedinjenje 1917—1921,* Institut za savremenu istoriju — Export-Press, Beograd 1973, str. 431, slovenska izdaja: Obzorja, Maribor 1977.

[180] Lavo Čermelj, *Slovenci in Hrvatje pod Italijo med obema vojnama,* Slovenska matica, Ljubljana 1965. — Milica Kacin-Wohinz, *Primorski Slovenci pod italijansko zasedbo 1919—1921,* Obzorja — Založništvo tržaškega tiska, Maribor—Trst 1972. — Ista avtorica, *Narodnoobrambno gibanje primorskih Slovencev 1921—1928,* knjiga 1-2, Lipa — Založništvo tržaškega tiska, Koper—Trst 1977.

[181] Bogo Grafenauer, *Germanizacija treh Avstrij,* Koroški zbornik, DZS, Ljubljana 1946, str. 249—275.

[182] Jurij Perovšek, *Oblikovanje programskih načrtov o nacionalni samoodločbi v slovenski politiki...,* Zgodovinski časopis 38, 1984, 5—27.

[183] Vasilij Melik, delo navedeno v opombi 138.

[184] Enver Redžić, *Moša Pijade o socijalističkom radničkom pokretu i nacionalnim odnosima u Bosni i Hercegovini,* Treći program Radio Sarajevo, Sarajevo 1980, št. 30, str. 9.

[185] Nedim Šarac, *Uspostavljanje šestojanuarskog režima 1929. godine sa posebnim osvrtom na Bosnu i Hercegovinu,* Svjetlost, Sarajevo 1975.

[186] Vasilij Melik, delo navedeno v opombi 146.

[187] Atif Purivatra, *Jugoslavenska muslimanska organizacija u političkom životu Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca,* Svjetlost, Sarajevo 1974, str. 584.

[188] Atif Purivatra, *Nacionalni i politički razvitak Muslimana,* »Svjetlost«, Sarajevo 1969. — Kasim Suljević, *Nacionalnost Muslimana izmedju teorije i politike,* »Otokar Keršovani«, Rijeka 1981.

[189] *Komunistička internacionala,* Stenogrami i dokumenti kongresa, knjiga 6/1, Gornji Milanovac 1983, str. 565—566.

[190] Branko Petranović, delo navedeno v opombi 134, str. 234.

[191] Janko Pleterski, *Nacionalno pitanje u teoriji i politici KPJ-KPS,* Jugoslovenski istorijski časopis 8, Beograd 1969, str. 28—69. — Dušan Lukač, *Radnički pokret u Jugoslaviji i nacionalno pitanje 1918—1941,* Institut za savremenu istoriju — Export-Press, Beograd 1972.

[192] Nikola Grulović, *Jugoslovenska komunistička revolucionarna grupa Pelagić,* Matica srpska, Zbornik za društvene nauke 22, Novi Sad 1959, strani 108—128. — Isti avtor, *Osnivačka konferencija Pelagićevaca,* Četrdeset godina, 1. knjiga, Beograd 1960, str. 41—69.

[193] Pregledni odstavki v vsej tej knjigi o političnem življenju kraljevske Jugoslavije 1918—1941 se opirajo na delo avtorja te knjige: Janko Pleterski, Branko Božič, *Politična in socialna zgodovina Jugoslavije,* Obzorja, Maribor 1975, str. 32—106. Tega leta je avtor poleg starejših uporabil dela, ki so bila objavljena po vojni do leta 1974, zlasti: Josip Broz Tito, *Politički izveštaj,* Peti kongres KPJ, Kultura, Beograd 1948. — Istorijski arhiv KPJ, 3. knjiga, *Kongresi i zemaljske konferencije KPJ 1919—1937,* Beograd 1949. — Edvard Kardelj, *Po petindvajsetih letih,* Ljubljana 1959. — *Pregled istorije SKJ,* Beograd 1963. — Ljubo Boban, *Sporazum Cvetković-Maček,* Beograd 1965. — Metod Mikuž, delo navedeno v opombi 175. — Julijana Vrčinac, *Naša najnovija istorija,* Beograd 1966. — Ferdo Čulinović, *Dokumenti o Jugoslaviji,* Školska knjiga, Zagreb 1968. — Todor Stojkov, *Opozicija u vreme šestojanuarske diktature 1929—1935,* Beograd 1969. — Branislav Gligorijević, *Demokratska stranka i politički odnosi u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca,* Beograd 1970. — Edvard Kardelj, *Tito na zgodovinskih razpotjih socialistične revolucije jugoslovanskih narodov,* Teorija in praksa 9, Ljubljana 1972, št. 5. — Pero Damjanović, *Tito pred temama istorije,* Beograd 1972. — Ivan Jelić, *Komunistička partija Hrvatske 1937—1941,* Zagreb 1972. — Dušan Lukač, *Radnički pokret u Jugoslaviji i nacionalno pitanje 1918—1941,* Beograd 1972. — Hrvoje Matković, *Svetozar Pribićević i Samostalna demokratska stranka do šestojanuarske diktature,* Zagreb 1972. — *Politički život Jugoslavije 1914—1945,* Zbornik radova, Treći program Radio Beograd, Beograd 1973. — Dela uporabljena za to knjigo, so navedena v posameznih opombah.

[194] Dragoslav Janković, *Oko unitarnog ili federativnog uredjenja prve zajedničke jugoslovenske države,* zbornik posvetovanja v Iloku kot v opombi 120, str. 392.

[195] Nadežda Jovanović, *Politički sukobi u Jugoslaviji 1925—1928,* Rad, Beograd 1974, str. 299.

[196] Svetozar Pribićević, *Pobeda narodne misli,* Agitaciona biblioteka Samostalnih demokrata 1, Beograd 1924.

[197] Lazar Marković, *Jugoslovenska država i hrvatsko pitanje 1914—1929,* Geca Kon, Beograd 1935, str. 350.

[198] Svetozar Pribićević, delo navedeno v opombi 196, str. 17.

[199] Lazar Marković, delo navedeno v opombi 197, str. 351.

[200] Veselin Djuretić, delo navedeno v opombi 154, str. 142.

[201] Lojze Ude, delo navedeno v opombi 71, str. 893.

[202] Latinka Perović, *Debata o nacionalnom pitanju u Nezavisnoj radničkoj partiji Jugoslavije 1923. godine,* Beograd 1974, rokopis disertacije, objavljen pod naslovom *Od centralizma do federalizma, KPJ o nacionalnom pitanju,* Globus, Zagreb 1984. — Desanka Pešić, *Jugoslovenski komunisti i nacionalno pitanje 1919—1935,* Rad, Beograd 1983. — Izbor gradiva o debati objavlja Gordana Vlajčić, *Jugoslavenska revolucija i nacionalno pitanje (1919—1927),* Globus, Zagreb 1984.

[203] Obe publikaciji in še drugi spisi Sime Markovića so bili ponatisnjeni v knjigi Sima Marković *Tragizam malih naroda, spisi o nacionalnom pitanju.* Priredila in predgovor napisala dr. Desanka Pešić, Filip Višnjič, Beograd 1985.

[204] Desanka Pešić, *Nacionalno pitanje u shvatanjima jugoslovenskih komunista u periodu 1919—1935,* Beograd 1981, rokopis disertacije, str. 301. — V knjižni objavi (opomba 197) avtorica to oceno nekoliko ublažuje, vendar

ostaja pri prepričanju, da je bilo stališče Sima Markovića realno, da pa je KPJ, ki je to stališče zavrnila, vodila nerealno politiko. Strani 188—189.

[205] France Klopčič, *Desetletja preizkušenj. Zmotni uvodnik Ivana Regenta,* Državna založba Slovenije, Ljubljana 1980, str. 329—335.

[206] Lojze Ude, delo navedeno v opombi 176, str. 11.

[207] Gordana Vlajčić, delo navedeno v opombi 202, str. 133 in podobno.

[208] Rodoljub Čolaković, *Borba KPJ za rešenje nacionalnog pitanja,* Socijalizam, Beograd 1959, št. 2.

[209] Prispevki za zgodovino delavskega gibanja 7, Ljubljana 1967, št. 1-2.

[210] Josef Kolejka, *Narodnostni otazka ve střední a jihovyhodni Evropě v letech 1917—1945,* Stav a ukoly vyzkumu narodnostni otazky v ČSSR, Opava 1975, str. 70—79.

[211] Zbornik, naveden v opombi 120, str. 487, 494, 496—498, 501.

[212] *Izvori za istoriju Saveza komunista Jugoslavije,* I. del, 10. knjiga, Izdavački centar Komunist, Beograd 1980, str. 447.

[213] Nadežda Jovanović, delo navedeno v opombi 195, str. 271 in podobno.

[214] Janko Pleterski, *Staljinove koncepcije i doprinos jugoslovenskih marksista revolucionarnom shvatanju nacionalnog pitanja,* Tito i revolucija, Eksport-Pres, (Beograd 1978), str. 155—165. Slovenski prevod v knjigi navedeni v opombi 48.

[215] Zvonko Lerotić, *Nacija,* Kulturni radnik, Zagreb 1977, str. 183.

[216] Dela Josipa Broza Tita so vzeta v glavnem iz edicije *Zbrana dela,* Komunist — Borec, od 1. knjige, Ljubljana 1978, naprej. Ker so v tej ediciji dela razporejena kronološko, jih je mogoče po datumih zlahka najti, zato v teh primerih izpuščamo reference.

[217] Najdan Pašić, *Nacionalno pitanje u savremenoj epohi,* 2. izdaja, Radnička štampa, Beograd 1976.

[218] Gordana Vlajčić, *Osma konferencija zagrebačkih komunista,* Školska knjiga, Zagreb 1976, str. 46. — Podobno tudi resolucija petega plenuma IKKI, Zgodovinski arhiv KPJ, naveden v opombi 193, str. 436.

[219] Edvard Kardelj, *Posle dvadeset i pet godina,* Četrdeset godina, 2. knjiga, Kultura, Beograd 1960, str. 6 in podobno. Slovenska izdaja navedena v opombi 193.

[220] Gordana Vlajčić, delo navedeno v opombi 218. — *Osma konferencija zagrebačkih komunista i razvoj KPJ-SKJ kao moderne partije radničke klase,* zbornik del znanstvenega srečanja, Prosvjeta, Zagreb 1978 (prispevek avtorja te knjige na straneh 201—218, v slovenskem prevodu pa v knjigi navedeni v opombi 48).

[221] Ubavka Vujošević, *Tri nepoznata spisa Djure Djakovića o frakcijskim borbama u KPJ,* Historijski institut Slavonije i Baranje, Zbornik 12, Slavonski Brod 1975, str. 168, 171, 176.

[222] Edvard Kardelj, delo navedeno v opombi 219, str. 6 in podobno.

[223] Gordana Vlajčić, delo navedeno v opombi 218, str. 155.

[224] Gordana Vlajčić, prav tam, str. 181.

[225] Istorijski arhiv KPJ, naveden v opombi 193, str. 164.

[226] Nedim Šarac, delo navedeno v opombi 185.

[227] Nedim Šarac, *Promjena naziva i podjela na banovine jugoslovenske monarhije 1929. godine,* Teme naše novije istorije, Svjetlost, Sarajevo 1981, str. 138.

[228] Desanka Pešić, delo navedeno v opombi 202, str. 247.

[229] Todor Stojkov, delo navedeno v opombi 193, str. 125.

[230] Desanka Pešić, delo navedeno v opombi 202, str. 247.

[231] Proleter, 1. december 1929, št. 6 (reprint Instituta za proučavanje radničkog pokreta, Beograd 1968, str. 37).

[232] Proleter, februar 1932, št. 23 (reprint, str. 125).

[233] Proleter, junij 1933, št. 6-7 (reprint, str. 243).

[234] Proleter, prav tam.

[235] Janko Pleterski, delo navedeno v opombi 191, str. 53.

[236] Lovro Kuňar-Prežihov Voranc, *Zbrano delo,* 10. knjiga, Državna založba Slovenije, Ljubljana 1983, str. 7—40. S komentarjem Draga Druškovića.

[237] Veselin Djuretić, delo navedeno v opombi 154, str. 143 in podobno.

[238] Todor Stojkov, delo navedeno v opombi 193, str. 197.

[239] Pero Damjanović, *Tito pred temama istorije,* Komunist, Beograd 1972, str. 215.

[240] Todor Stojkov, delo navedeno v opombi 193, str. 200.

[241] Ljubo Boban, delo navedeno v opombi 193, str. 274. — Hrvoje Matković, delo navedeno v opombi 193, str. 196.

[242] Todor Stojkov, delo navedeno v opombi 193, str. 209.
[243] Ljubo Boban, delo navedeno v opombi 193, str. 36 in podobno.
[244] Proleter, januar 1933, št. 1 (reprint, str. 174—175).
[245] Delo, 12. marec 1933, št. 1.
[246] Proleter, april 1933, št. 4 (reprint, str. 217).
[247] Edvard Kardelj, delo navedeno v opombi 219, str. 6 in podobno.
[248] Milica Kacin-Wohinz, *Slovenci v Italiji 1918—1941,* Slovenci v zamejstvu, Državna založba Slovenije, Ljubljana 1974, str. 96. — Upoštevati je treba dela iste avtorice o specifični vlogi Julijske krajine pri rojevanju koncepcije antifašistične ljudske fronte: *Ljudskofrontno povezovanje Slovencev v Italiji,* Zbornik ob štiridesetletnici ustanovnega kongresa KPS, Komunist, Ljubljana 1977, str. 135—154. — *Nacionalno pitanje Slovenaca i Hrvata u Italiji u politici KP Italije (1921—1940),* v zborniku, navedenem v opombi 214, str. 221—230.
[249] Proleter, januar 1934, št. 1 (reprint, str. 264).
[250] Alenka Nedog, *O nastanku izjave treh komunističnih strank o slovenskem narodnem vprašanju,* publikacija, navedena v opombi 209, str. 379.
[251] Edvard Kardelj, delo navedeno v opombi 219, str. 6 in podobno.
[252] Otokar Keršovani, delo navedeno v opombi 145.
[253] Janko Pleterski, delo navedeno v opombi 214, str. 162.
[254] Alenka Nedog, delo navedeno v opombi 250.
[255] Ivan Jelić, *Komunistička partija Hrvatske 1937—1945,* 1. knjiga, Globus, Zagreb 1981, str. 56. — France Filipič, delo navedeno v opombi 153, str. 119—120.
[256] Proleter, februar-marec 1935, št. 2-3 (reprint, str. 351). — V Istorijskem arhivu KPJ, 3. del, str. 268, je pri objavi tega dela, prav gotovo po napaki, izostala navedba Makedonije.
[257] Veljko Vlahović, delo navedeno v opombi 141.
[258] Dimitrije Dimo Vujović, delo navedeno v opombi 120, str. 546.
[259] Kot v opombi 256.
[260] Rodoljub Čolaković, *Rešenje nacionalnog pitanja u Jugoslaviji,* Komunist, Beograd 1950, št. 4-5, str. 72 (slovenska izdaja).
[261] Najdan Pašić, delo navedeno v opombi 217, str. 124.
[262] Alenka Nedog, *Ljudskofrontno gibanje v Sloveniji od leta 1935 do 1941,* Borec, Ljubljana 1978, str. 9—41.
[263] Pero Damjanović, *O nekim momentima i etapama razvoja i o najvažnijim osobenostima Narodnog fronta u Jugoslaviji do rata,* Prispevki za zgodovino delavskega gibanja 6, Ljubljana 1966, str. 51.
[264] Ljubo Boban, delo navedeno v opombi 193, str. 114.
[265] *Protiv ratne opasnosti, protiv napadaja fašističke reakcije! Udružimo sve demokratske snage u borbenu pučku frontu i u Jugoslaviji!,* Proleter, februar 1937, št. 2 (reprint, str. 500—502).
[266] Dušan Živković, *Narodni front Jugoslavije 1935—1945,* ISI, Beograd 1978.
[267] Pero Damjanović, *Trideset let na čelu Partije* — Alenka Nedog, *Tito v Sloveniji,* Komunist, Ljubljana 1968.
[268] Pismo *Dragi prijatelj,* junij 1935, arhiv CK ZKS, fond KI, LXXXIII/3240.
[269] Marko, *Delavski razred in slovenski narod,* Proleter, julij 1937, št. 8 (reprint, str. 562).
[270] Edvard Kardelj-Sperans, *Razvoj slovenskega narodnega vprašanja,* 2. izdaja, Ljubljana 1957. Uvod.
[271] Dokumenti, navedeni v opombi 168, dokument 86.
[272] Edvard Kardelj, *Stališča do mednarodnih dogodkov leta 1939, Zunanjepolitični članki od 20. junija do 30. avgusta 1939,* Prispevki za zgodovino delavskega gibanja 10, Ljubljana 1970, str. 123—141.
[273] Walter Hofer, *Die Entfesselung des zweiten Weltkrieges mit Dokumenten,* Fischer, Frankfurt/M 1967, str. 84.
[274] Boris Kidrič, *Sabrana dela,* III, Izdavački centar Komunist, Beograd 1985, str. 304; besedilo *Kratek oris razvoja Osvobodilne fronte in sedanja politična situacija v Sloveniji* je bil najprej objavljen v: Prispevki za zgodovino delavskega gibanja 1, Ljubljana 1960, str. 12.
[275] *Iz teza CK KPJ od oktobra 1939,* Proleter, januar-februar 1940, št. 1-2 (reprint, str. 650).
[276] Ljubo Boban, delo navedeno v opombi 193, str. 277—278.
[277] Proleter, kot v opombi 275.

[278] *Rezolucija I konferencije Komunističke partije Hrvatske,* Proleter, oktober-november-december (1940), št. 9-10-11 (reprint, str. 729).

[279] *Jedinstvo reakcije protiv radnog naroda,* Proleter, april-maj (1940), št. 3-4 (reprint, str. 666).

[280] *Izvori za istoriju Saveza komunista Jugoslavije,* 1. del, 10. knjiga, Izdavački centar Komunist, Beograd 1980, str. 201.

[281] Pero Damjanović, *Peta zemaljska konferencija u svetlosti pripremanja Komunističke partije Jugoslavije za ustanak,* Jugoslovenski istorijski časopis 8, Beograd 1969, št. 1-2, str. 77 in podobno.

[282] *Odgovor svim ratnim huškačima i klevetnicima naše partije,* Proleter, april-maj (1940), št. 3-4 (reprint, str. 665).

[283] *Za borbeni savez radnika i seljaka,* Proleter, junij-julij (1940), št. 5-6 (reprint, str. 689—693).

[284] *Pokušaj velike prevare naroda,* Proleter, januar-februar 1940, št. 1-2 (reprint, str. 651).

[285] *Peta kolona,* Proleter, avgust-september 1940, št. 7-8 (reprint, str. 707).

[286] *Radnici, seljaci i gradjani, vojnici, podoficiri i oficiri Jugoslavije,* Proleter, oktober-november-december (1940), št. 9-10-11 (reprint, str. 724—726).

[287] Tako razlaga to mnenje uredništvo *Zbranih del* Josipa Broza Tita, 3. knjiga, str. 219 (opomba 150).

[288] Pero Damjanović, delo navedeno v opombi 193, str. 96—97.

[289] Zemaljsko savetovanje KPJ, Proleter, januar-februar 1940, št. 1-2 (reprint, str. 645).

[290] Dušan Lukač, delo navedeno v opombi 193, str. 334.

[291] Sklepi te konference so bili tako kot sklepi drugih konferenc v tej zvezi objavljeni takrat v Proleteru. Zdaj so zbrano objavljeni v knjigi *Izvori za istoriju Saveza komunista Jugoslavije,* 1. del, 10. knjiga, zato ne navajamo virov za vsako konferenco posebej.

[292] Dušan Lukač, delo navedeno v opombi 193, str. 353.

[293] Delo navedeno v opombi 280.

[294] Dr. Venceslav Glišić v osebnem pogovoru 17. novembra 1983 v Sarajevu.

[295] *Savjetovanje Komunističke partije Jugoslavije,* Proleter, marec-april-maj 1941, št. 3-4-5 (reprint, str. 777).

[296] Tretji del knjige se opira na splošno literaturo, na dela in vire, ki so posebej citirani, pa tudi na naslednja avtorjeva dela: *Perspektiva federativnog ujedinjenja u novoj Jugoslaviji kao faktor narodnooslobodilačke borbe,* AVNOJ i narodnooslobodilačka borba u Bosni i Hercegovini (1942—1943), RAD, Beograd 1974, str. 376—390 (objavljeno tudi v Časopisu za suvremenu povijest 5, Zagreb 1973, št. 3, str. 9—24). — *Temelji jugoslovanske federacije,* Osvoboditev Slovenije, Borec, Ljubljana 1977, str. 37—60. — *Osvobodilna fronta in program Zedinjene Slovenije,* Prispevki za zgodovino delavskega gibanja 6, Ljubljana 1966, str. 233—244 (objavljeno tudi v Putovi revolucije, Zagreb 1967, št. 9, str. 16—26). — *Nacionalno pitanje u NOR i socialističkoj revoluciji,* Razvoj socialističke revolucije, Politička škola »Josip Broz Tito« Kumrovec, Beograd 1977, str. 153—173. — *Die Sozialistische Föderative Republik Jugoslawien. Ihre Entstehung und Verfassungsform,* Czasopismo prawno historyczne, Poznan 1980, str. 265—302. — *Napomena o uvažavanju općeg i posebnog s gledišta jugoslovensko — nacionalno,* Časopis za suvremenu povijest 13, Zagreb 1981, št. 2, str. 63—71 (objavljeno tudi v knjigi Treći program, Radio Beograd 1981, št. 48, str. 54—64). — *Stopinje Kardeljevega pisanja o narodih in narodnem vprašanju,* Anthropos, Ljubljana 1982, št. 1-2, str. 11—18. — *Istorijska ishodišta, osnovi i smisao postojanja Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije,* Nedelja marksističkih rasprava '82, CDI, Beograd 1983, str. 49—69 (objavljeno tudi v Socializam, Beograd 1984, št. 1 in drugih publikacijah). — *Posleavnojska bitka za afirmaciju radničke klase kao vodeće nacionalne snage u Srbiji,* AVNOJ i savremenost, Studijski centar Veljko vlahović, Sarajevo 1984, str. 281—294 (objavljeno tudi v Opredeljenja 14, Sarajevo 1983, št. 10, str. 83—98). — *Boris Kidrič in Osvobodilna fronta v akciji,* Borec 36, Ljubljana 1984, št. 3-4, str. 185—195.

[297] Edvard Kardelj, *Strategija in taktika osvobodilne borbe* (neautoriziran zapis predavanja iz februarja ali marca 1944), Arhiv CK ZKS, Ljubljana.

[298] Prim. Fabijan Trgo, *Povijest i društvena svijest,* Historija i suvremenost, Centar Vladimir Bakarić, Zagreb 1984, str. 24.

[299] Prim. Fabijan Trgo, *Vojna strategija i nacionalni faktor u NOR-u,* Naučni skup Oslobodilačka borba naroda Jugoslavije kao opštenarodni rat i socijalistička revolucija, zv. 4, Ljubljana januar 1971.

[300] *Osnivački kongres Komunističke partije Srbije, 8—12 maj 1945,* Priredila M. Borković in V. Glišić, Beograd 1972, str. 212.

[301] Branko Petranović, *Revolucija i kontrarevolucija u Jugoslaviji (1941—1946),* knj. 1, RAD, Beograd 1983, str. 7.

[302] *Ko su partizani i čiji su oni predstavnici,* Zbornik dokumenata o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovanskih naroda (dalje: Zbornik), Vojnoistorijski institut, Beograd, II/3, str. 199.

[303] Pero Morača, *Jugoslavija 1941,* ISI, Beograd 1971, str. 471.

[304] Zbornik II/5, str. 200.

[305] Zbornik II/6, str. 206.

[306] Glej op. 216.

[307] P. Morača, delo navedeno v op. 303, str. 471.

[308] Svetozar Vukmanović-Tempo, *Revolucija koja teče, Beograd 1971,* str. 230—231. — *Vojnopolitičko savetovanje u Stolicama. Značaj i posledice za NOP.* (gradivo z znanstvenega simpozija septembra 1976 v Stolicah), Beograd 1980.

[309] Zbornik II/2, str. 54—55.

[310] Zbornik II/2, str. 80—81.

[311] Edvard Kardelj, *Politička i vojna strategija narodnooslobodilačkog ustanka i Titova stvaralačka uloga u njenom koncipiranju i realizovanju,* Vojnoistorijski glasnik, Beograd 1977, št. 3, str. 7—136 (in številne druge objave).

[312] *Savjetovanje Komunističke partije Jugoslavije,* Proleter, mart-april-maj 1941, št. 3-4-5 (reprint str. 777—784). Tudi Josip Broz Tito, Zbrana dela, knjiga 7, str. 31, Ljubljana 1981, ČZDO KOMUNIST — BOREC.

[313] Sperans (Edvard Kardelj), *Razvoj slovenskega narodnega vprašanja,* Naša založba, Ljubljana 1939, str. 36.

[314] Jovan Marjanović, *Draža Mihailović izmedju Britanaca i Nemaca,* Naučna knjiga — Prosveta, Beograd 1979, str. 16.

[315] Gojko Nikoliš, *Korijen, stablo, pavetina,* Liber, Zagreb 1980, str. 324—325.

[316] Venceslav Glišić, *KPJ u Srbiji 1941—1945,* knj. 1, Beograd 1975, str. 52.

[317] Isto delo, str. 53.

[318] Isto delo, str. 64.

[319] G. Nikoliš, delo navedeno v op. 315, str. 308.

[320] *V. kongres Komunističke partije Jugoslavije,* Kultura, Beograd 1948, str. 193.

[321] Redakcija Josip Broz Tito, Zbrana dela 9, opomba 718.

[322] V. Glišić, delo kot v op. 316, str. 66.

[323] Knjiga kot v op. 320, str. 118—119. — Glej tudi: Venceslav Glišić, *Veze NOP Zapadne Srbije i Istočne Bosne 1942—1943. godine,* AVNOJ i NOB u Bosni i Hercegovini (1942—1943), RAD, Beograd 1974, str. 176—184.

[324] Delo kot v op. 19.

[325] Pregledno o celotnem problemu B. Petranović, v delu navedenem v op. 301, str. 313—340.

[326] Radoje Pajović, *Kontrarevolucija u Crnoj Gori (četnički i federalistički pokret) 1941—1945,* Cetinje 1977.

[327] Veselin Djuretić, *Sklad i nesklad tradicije i inovacije u oslobodilačkom ratu naroda Crne Gore 1941—1944,* Jugoslovenski istorijski časopis 20, Beograd 1981, št. 1—4, str. 205—235.

[328] B. Petranović, delo navedeno v op. 301, str. 337.

[329] V. Djuretić, delo navedeno v op. 327, str. 213.

[330] B. Petranović, delo navedeno v op. 301, str. 318.

[331] V. Djuretić, delo navedeno v op. 327, str. 213, 228 in naprej.

[332] Zoran Lakić, *Politička platforma NOP-a i masovne antifašističke organizacije u Crnoj Gori ustaničke 1941. godine.* Referat na Svetozarevskih srečanjih, Svetozarevo 1979.

[333] Zbornik III/2, dok. 65.

[334] Pero Morača, *Odnosi izmedju Komunističke partije Jugoslavije i Kominterne od 1941 do 1943. godine,* Jugoslovenski istorijski časopis 8, Beograd 1969, št. 1—2, str. 94—132.

[335] Beležke s seje CK KPS z dne 29. marca 1945, Arhiv CK ZKS, Ljubljana.

[336] Milorad Ekmečić, Jugoslovenski istorijski časopis 15, Beograd 1976, št. 1-2, str. 150.

[337] Vladimir Bakarić, *Nešto o nacionalnoj vitalnosti Hrvata u ovom ratu,* Nova Jugoslavija 1944/2, ali knjiga istega avtorja, *Društvene klase, nacija i socijalizam,* Zagreb 1976, str. 95—100.

[338] Fikreta Jelić-Butić, *Ustaše i Nezavisna država Hrvatska 1941—1945,* Liber, Zagreb 1977, str. 192.

[339] *Izvještaj Ive-Lole Ribara Titu od 1. augusta 1942,* Zbornik II/5, str. 191.

[340] F. Jelić-Butić, delo navedeno v op. 338. — Bogdan Krizman, *Ante Pavelić i ustaše,* Globus, Zagreb 1978 (s kratkim prikazom domače in tuje literature o ustaštvu in NDH). — Isti avtor, *Ustaše i Treći Reich,* 1-2, Globus, Zagreb 1983.

[341] F. Jelić-Butić, isto delo, str. 311—315.

[342] B. Petranović, delo navedeno v op. 301, knj. 2, str. 305.

[343] Dejavnost Jožeta Kopiniča.

[344] Jakov Blažević, *Povjest i falsifikati,* Danas, Zagreb 1983, 11—25 januar 1983, št. 47—49.

[345] Milovan Djilas, *O rješenju nacionalnog pitanja u Jugoslaviji* (članek, napisan v novembru 1945 za bolgarski časopis Filozofska misao), Članci 1941—1946, Kultura, Beograd 1947, str. 257.

[346] B. Petranović, delo navedeno v op. 301, knjiga 1, str. 488.

[347] Ferdo Čulinović, *Dokumenti o Jugoslaviji. Historijat od osnutka zajedničke države do danas,* Školska knjiga, Zagreb 1968.

[348] J. Blažević, delo navedeno v op. 344.

[349] Edvard Kardelj, Zbrana dela 5, red. Tone Ferenc (rokopis).

[350] Zbornik II/1, str. 167.

[351] Ivan Jelić, *Komunisti i revolucija. Studije iz povijesti komunističkog pokreta i revolucije u Hrvatskoj,* Narodno sveučilište grada Zagreba, Zagreb 1977.

[352] Pogled na specifičnosti razvoja NOB v Hrvatski se opira na knjigo Ivana Jelića, *Komunistička partija Hrvatske,* 2. zv., Globus, Zagreb 1981.

[353] Poleg splošnih priročnikov: Veselin Djuretić, *Narodna vlast u Bosni i Hercegovini 1941—1945,* Narodna knjiga — ISI — Institut za istoriju Sarajevo, Beograd 1981.

[354] Enver Redžić, *Moša Pijade o socijalističkom radničkom pokretu i nacionalnim odnosima u Bosni i Hercegovini,* Radio Sarajevo, treći program 30, Sarajevo 1980, str. 15.

[355] Zdravko Antonić, *Ustanak u istočnoj i centralnoj Bosni 1941,* Vojnoizdavački zavod, Beograd 1973. — Isti avtor, članek o NOB v Bosni in Hercegovini v tematski številki *Iz istorije narodnooslobodilačkog rata i revolucije,* Treći program, Beograd 1974, str. 168.

[356] F. Jelić-Butić, delo navedeno v op. 338, str. 200—202.

[357] K. Suljević, delo navedeno v op. 188, str. 234 in druge.

[358] Moša Pijade, *AVNOJ i Komunistička partija Jugoslavije* (Bihač, decembar 1942), Izbrani govori i članci 1941—1947, Kultura, Beograd 1948, str. 255.

[359] Avdo Humo, članek v zborniku *AVNOJ i NOB u BiH 1942—1943,* RAD, Beograd 1974, str. 766—767.

[360] M. Pijade, v članku navedenem v op. 358, str. 257.

[361] Rodoljub Čolaković, *Sječanja* (razgovor z Vojislavom Vujanovićem), Radio Sarajevo — treći program, Sarajevo 1982, str. 57—64.

[362] Radomir Bulatović, članek v zborniku, navedenem v op. 359, str. 745—747.

[363] Moša Pijade, *Izabrani spisi,* 3. knj., Beograd 1964, str. 85.

[364] Lazar Koliševski, delo navedeno v op. 174, str. 71—83.

[365] Zbornik II/1, str. 173—182.

[366] *Makedonija u narodnooslobodilačkom ratu i narodnoj revoluciji 1941—1944,* Istorijski arhiv KPJ 7, Beograd 1951, str. 402.

[367] Navedeno v op. 312.

[368] J. Pleterski, *Osvobodilna fronta in program Zedinjene Slovenije,* publikacija navedena v op. 296.

[369] France Škerl, *Jugoslovenska ideja kod Slovenaca i Drugo zasjedanje AVNOJ-a 1941—1943,* publikacija navedena v op. 359.

[370] Prva objava v Naši razgledi, Ljubljana, 23. novembra 1963. Glej: Slobodan Nešović — Branko Petranović, *AVNOJ i revolucija. Tematska zbirka dokumenata 1941—1945,* Beograd 1983, str. 459.

[371] *Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji,* 1, IZDG, Ljubljana 1962, str. 323.

[372] Zbornik II/7, dok. 24.

[373] *Jesen 1942. Korespondenca Edvarda Kardelja in Borisa Kidriča,* IZDG, Ljubljana 1963, str. 302.

[374] Fenomen Osvobodilne fronte je bil celovito obdelan na znanstvenem zborovanju 28.—30. aprila 1966. Gradivo je objavljeno v Prispevki za zgodovino delavskega gibanja 6, IZDG, Ljubljana 1966. — Gradivo s še enega zborovanja o OF, iz 1972. leta, v isti publikaciji letnik 11-12, Ljubljana 1971-1972, str. 5—141. — Glej tudi D. Živković, delo navedeno v op. 266.

[375] Knjiga navedena v op. 373, str. 7, 20, 523—524 (poročila Edvarda Kardelja Josipu Brozu Titu 20. septembra, 7. oktobra in 7. decembra 1942).

[376] Publikacija navedena v op. 320, str. 113.

[377] Publikacija navedena v op. 373, str. 259.

[378] Publikacija navedena v op. 300, str. 122—123.

[379] Dokumenti ljudske revolucije 5, IZDG, Ljubljana 1977.

[380] J. Pleterski, študija o B. Kidriču in OF, navedeno v op. 286, str. 192.

[381] B. Kidrič, delo navedeno v op. 274.

[382] Metod Mikuž, *Pregled zgodovine narodnoosvobodilne borbe v Sloveniji*, knj. 3, Cankarjeva založba, Ljubljana 1973, str. 91.

[383] Primerjaj G. Mijunović, *O terminima: narodni ustanak, NOB, NOR, NOP, NOF, narodna revolucija, socijalistička revolucija. Pokušaj pojmove definicije*, Godišnjak pravnog fakulteta u Sarajevu, Sarajevo 1961, str. 129—161.

[384] Glej op. 301.

[385] Boris Ziherl, *Dve obletnici*, Prispevki za zgodovino delavskega gibanja 7, Ljubljana 1967, št. 1-2, str. 18.

[386] Tone Ferenc, *Kapitulacija Italije in NOB v Sloveniji jeseni 1943*, Obzorja, Maribor 1967, str. 376.

[387] Metod Mikuž, *Pregled zgodovine narodnoosvobodilne vojne v Sloveniji*, knj. 3, Cankarjeva založba, Ljubljana 1973, str. 92.

[388] Edvard Kardelj, *Tito na istorijskim raskrsnicama socijalističke revolucije jugoslovenskih naroda*, Borba 25.—31. maj 1972 in številne druge objave.

[389] Zbornik II/5, str. 191.

[390] Zbornik II/6, str. 269 (23. oktober 1943).

[391] Slobodan Nešović, *Dokument o prvoj zamisli sazivanja bihaćkog skupa i medjunarodni aspekt priprema Prvog zasedanja AVNOJ*, prispevek v publikaciji, navedeni v op. 359, str. 424—425.

[392] *Prvo i Drugo zasedanje AVNOJ*, Zagreb 1963, str. 109.

[393] Zbornik II/11, str. 94.

[394] Dušan Plenča, *Medjunarodni odnosi Jugoslavije u toku drugog svetskog rata*, Beograd 1962, str. 195. — Primerjaj tudi Edvard Kardelj, 19. junij 1943, Zbornik II/9, str. 400.

[395] Zbornik II/14, dok. 144.

[396] Zbornik II/5, str. 303.

[397] Zbornik II/3, str. 48.

[398] Vlado Strugar, *Veselin Djuretić, Vlada na bespuću*, recenzija, Jugoslovanski istorijski časopis 20, Beograd 1981, št. 1-4, str. 364.

[399] *Tito — Churchill strogo tajno*, zbral in uredil Dušan Biber, Globus, Zagreb 1981, str. 189 (izdaja v slovenščini).

[400] V. Djuretić, delo navedeno v op. 327, str. 215.

[401] B. Petranović, delo navedeno v op. 301, str. 313—340.

[402] Publikacija navedena v op. 359, str. 697—773.

[403] Ni nam znano, da bi kdo v analizo tega problemskega kompleksa vključil tudi pismo Edvarda Kardelja centralnemu komiteju KP Slovenije, napisano 17. oktobra 1941 v Srbiji. Dokument je objavil Tone Ferenc v Prispevkih za zgodovino delavskega gibanja, 11-12, Ljubljana 1971-1972, str. 361—

[404] Publikacija navedena v op. 320, str. 95.

[405] Mišo Leković, *Mere centralnog komiteta KPJ u prvoj polovini 1942. godine protiv levog skretanja u politici KPJ (Značaj aprilske sednice CK KPJ)*, Oslobodilačka borba naroda Jugoslavije kao opštenarodni rat i socijalistička revolucija, Ljubljana 1972 (gradivo z znanstvenega zborovanja).

[406] Zbornik II/3, dok. 137.

[407] Pripomba redakcije Zbranih del Josipa Broza Tita, knjiga 7, str. 226.

[408] Josip Broz Tito, *Zbrana dela* 7, str. 78.

[409] P. Morača, delo navedeno v op. 303, str. 462.

[410] Mišo Leković, *Predgovor*, Josip Broz Tito, Zbrana dela 11.

[411] Zbornik II/7, str. 99.

[412] B. Petranović, delo navedeno v op. 301, str. 313—340.

[413] Pero Morača, *Narodnooslobodilačka borba Jugoslavije 1941—1945*, Radnička štampa, Beograd 1975, str. 96.

[414] V. Djuretić, delo navedeno v op. 132.
[415] *Komunistička partija i ko su sve saveznici okupatora*, Proleter, mart-april 1942, št. 14-15 (reprint, str. 787—790), tudi v Josip Broz Tito, Zbrana dela, knj. 10, str. 25—31.
[416] Zbornik II/7, str. 99.
[417] *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji u svetlosti narodnooslobodilačke borbe*, Proleter, decembar 1942, br. 16 (reprint, str. 807—810), tudi v Josip Broz Tito, Zbrana dela, knj. 13, str. 66.
[418] Članek naveden v op. 142.
[419] J. Pleterski, *Stopinje Kardeljevega pisanja o narodih...*, članek naveden v op. 296, str. 11 in 48 (skrajšana verzija v vseh izdajah Komunista, konec januarja 1981).
[420] *Odločen boj sektaštvu!*, Delo, Organ centralnega komiteja Komunistične partije Slovenije, julij 1942, št. 4 (reprint, Cankarjeva založba, Ljubljana 1947, str. 167—171).
[421] Navedeno v op. 365.
[422] Publikacija navedena v op. 359, str. 608.
[423] S. Nešović — B. Petranović, delo navedeno v op. 370, str. 459.
[424] Publikacija navedena v op. 359, str. 655—670.
[425] Ista publikacija, str. 16—17, 706—708, 744—745.
[426] Zbornik II/2, str. 141, 389. — Zbornik II/4, str. 110.
[427] Publikacija navedena v op. 359, str. 685.
[428] Ista publikacija, str. 742.
[429] Branko Petranović, *Položaj Sandžaka u svetlosti odluka II. zasedanja AVNOJ-a*, Istorijski zapisi 28, Titograd 1971, str. 567. — Publikacija navedena v op. 359, str. 692.
[430] Zbornik II/10, str. 328—329 in II/11, str. 293.
[431] Zbornik II/13, str. 396.
[432] Josip Broz Tito, *Vojna djela* 1, Beograd 1961, str. 222.
[433] Zbornik II/12, str. 281. — S. Nešović, *Temelji nove Jugoslavije*, Beograd 1973, str. 147 in 152.
[434] Isto kot v op. 312.
[435] Isto.
[436] Ranko Končar, Treći program, Zima 1976, Beograd 1976.
[437] Josip Mirnić, *Političke i taktičke koncepcije rukovodstva NOP-a u Vojvodini u ustanku 1941. godine*, gradivo z znanstvenega srečanja, navedeno v op. 297.
[438] R. Končar, delo navedeno v op. 436.
[439] *Junski proglas PK KPJ za Vojvodinu 1944*, Pokrajinski komitet KPJ za Vojvodinu 1941—1945. Gradja za istoriju Vojvodine 7, Novi Sad — Sremski Karlovci 1971, str. 3—7.
[440] Milan Mali, *O nekim karakteristikama Drugog zasedanja AVNOJ-a i rešavanja posebnog političkog položaja Vojvodine u novoj federativnoj državi i socijalističkoj zajednici*, AVNOJ i savremenost, Oslobodjenje, Sarajevo 1984, str. 687—701.
[441] R. Končar, delo navedeno v op. 436.
[442] Kot v op. 439.
[443] M. Mali, delo navedeno v op. 440.
[444] *Glavni NOO Vojvodine*, Gradja za istoriju Vojvodine 12 (izbor i objašnjenja Jelena Popov), Novi Sad 1977, str. 8—9.
[445] Fadilj Hodža, *Predgovor*, Zbornik I/19, str. 7—14.
[446] Publikacija navedena v op. 300, str. 39.
[447] Zbornik I/19, str. 38.
[448] Isto, str. 40.
[449] Isto, str. 10.
[450] Slobodan Nešović, *Temelji nove Jugoslavije*, Beograd 1973.
[451] Isto, str. 143.
[452] Isto, str. 143—154.
[453] S. Nešović — B. Petranović, delo navedeno v op. 370, str. 459.
[454] Publikacija navedena v op. 366, str. 406—407.
[455] Slavka Fidanova, *Nacionalniot moment — faktor vo krevanje na masite vo Makedonija vo tekot na osloboditelna borba (1941—1944)*, Razvojot i karakteristikite na NOV i na revolucijata vo Makedonija, Skopje 1973, str. 193—215.
[456] Publikacija navedena v op. 366, str. 257—261. — Mihajlo Apostolski, *Manifest Glavnega štaba NOV i POM*, Iz preteklosti makedonskega ljudstva, Skopje 1969, str. 223—240.

[457] Publikacija navedena v op. 168, dok. 207, 214. — L. Koliševski, delo navedeno v op. 174 (izdajama v makedonskem in srbskohrvatskem jeziku so dodani dokumenti o tej polemiki). Primerjaj še M. Apostolski, delo navedeno v op. 456.

[458] Publikacija navedena v op. 366, str. 286.

[459] Mihajlo Apostolski, *Revolucija i sile koje su kočile razvitak NOR-a i revolucije u Makedoniji 1941—1945. godine,* Treći program, Zima 1976, Beograd 1976.

[460] Zbornik II/11, str. 196—198.

[461] Publikacija navedena v op. 168, dok. 215.

[462] S. Nešović, delo navedeno v op. 450, str. 266.

[463] S. Fidanova, delo navedeno v op. 455, str. 211.

[464] S. Nešović, delo navedeno v op. 450, str. 204.

[465] Isto, str. 276.

[466] M. Apostolski, delo navedeno v op. 459.

[467] *Pismo Edvarda Kardelja* 14. oktobra 1944 Centralnemu komiteju KP Slovenije, Arhiv CK ZKS, Ljubljana, Mapa 373.

[468] Zbornik VII/3, dok. 80, II/13, dok. 340, 342.

[469] *Rezolucija Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobodjenja Hrvatske,* 14. juni 1943. Glej F. Čulanović, publikacija navedena v op. 347, str. 515.

[470] I. Jelić, delo navedeno v op. 352, str. 324.

[471] F. Čulinović, publikacija navedena v op. 347, str. 328.

[472] Moša Pijade, *Ravnopravnost Srba i Hrvata u Hrvatskoj,* publikacija navedena v op. 358, str. 267—271.

[473] M. Djilas, publikacija navedena v op. 150, str. 224.

[474] Kot v op. 433.

[475] F. Čulinović, publikacija navedena v op. 347, str. 531—532.

[476] I. Jelić, delo navedeno v op. 352, str. 311—314.

[477] *Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji* 5, IZDG, Ljubljana 1978, str. 189—198.

[478] Kot v op. 467.

[479] Kot v op. 297.

[480] Fabijan Trgo, *Rat organizovane države,* NOR i socijalistička revolucija u Jugoslaviji, Beograd 1978 (Gradivo s simpozija v Beogradu konec 1975. l.).

[481] Zbornik II/14, dok. 19.

[482] Venceslav Glišić, *Srbija u vreme Drugog zasedanja AVNOJ-a,* referat na znanstvenem srečanju v Jajcu, december 1973.

[483] Isto. — Milan Borković, *KPJ u Srbiji 1941—1945,* 2, Beograd 1974. — *Srbija u ratu i revoluciji,* red. Jovan Marjanović, SKZ, Beograd 1976.

[484] Venceslav Glišić, *Srbija i drugo zasedanje AVNOJ-a,* AVNOJ i savremenost, Oslobodjenje, Sarajevo 1983, str. 134.

[485] Po virih navedenih v knjigi navedeni v op. 399.

[486] Zbornik II/12, str. 627.

[487] Peko Dapčević, *Kako smo vodili rat,* Beograd 1975, str. 214.

[488] Isto, str. 98.

[489] *Srbija u ratu i revoluciji,* delo navedeno v op. 483, faksimile št. 36.

[490] Zbornik II/13, dok. 194.

[491] Zbornik II/13, dok. 415.

[492] Zbornik II/13, dok. 194.

[493] Zbornik II/13, str. 845.

[494] Zbornik II/13, str. 91. — O bivanju pisca pisma (Šterju Atanasov Georgijev-Viktor) v Jugoslaviji: Mehmedalija Bojić, *Da li su i koliko prikrivane pripreme i odluke za drugo zasedanje AVNOJ-a,* AVNOJ i savremenost, Oslobodjenje, Sarajevo 1984, str. 225.

[495] Dokumentacija navedena v op. 399.

[496] Zbornik II/13, dok. 102.

[497] Dokumentacija navedena v op. 399.

[498] Zbornik II/13, dok. 358.

[499] Zbornik II/13, dok. 268.

[500] Zbornik II/13, str. 502.

[501] Zbornik II/14, dok. 47.

[502] Zbornik II/14, dok. 64.

[503] Dokumentacija navedena v op. 399.

[504] Zbornik II/14, dok. 29.

[505] Zbornik II/14, dok. 299.
[506] Vićentije Djordjević, *Formiranje komunističke partije Srbije u okviru KPJ*, publikacija navedena v op. 220, str. 266.
[507] Zbornik II/14, dok. 250.
[508] Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918—1978*, Nolit, Beograd 1980, str. 345.
[509] Dokumentacija navedena v op. 399.
[510] V. Glišić, delo navedeno v op. 484, str. 136.
[511] Isto, str. 136.
[512] Zbornik II/14, dok. 144.
[513] S. Nešović, delo navedeno v op. 450, str. 277.
[514] M. Pijade, kot v op. 472.
[515] Ista publikacija, str. 190.
[516] B. Petranović, delo navedeno v op. 508, str. 351.
[517] Zapisnika s sej vodstva JNOF Srbije z dne 22. in 31. decembra 1944. — Vpogled nam je omogočil mag. Ranko Končar, za kar se mu prisrčno zahvaljujemo.
[518] Citirano v publikaciji navedeni v op. 300.
[519] Publikacija navedena v op. 300.
[520] Ta in vsi ostali citati ali navedki v nadaljevanju teksta so iz razprav na kongresu in iz kongresnih dokumentov, povzeti po isti publikaciji.
[521] Zbornik II/13, dok. 1.
[522] Z. Lakić, publikacija navedena v op. 450, str. 682, 687—693.
[523] Branko Petranović, *Položaj Sandžaka u svetlosti odluka II. zasedanja AVNOJ-a*, Istorijski zapisi 28, Titograd 1971, str. 567—576.
[524] Bogdan Gledović, *Stanje u Sandžaku u vreme osnivačkog kongresa KP Srbije*, referat na znanstvenem srečanju, navedenem v op. 164.
[525] B. Petranović, delo navedeno v op. 523, str. 570.
[526] R. Končar, publikacija navedena v op. 359, str. 627.
[527] Branko Petranović, *Osnivački kongres KP Srbije*, Medjunarodni radnički pokret 16, Beograd 1973, št. 4, str. 115—116.
[528] Jelena Popov, *Pitanje autonomije u dokumentima PK KPJ i Glavnog NOO Vojvodine 1941—1945*, referat na znanstvenem srečanju, navedenem v op. 164.
[529] Isto.
[530] Zbornik II/13, dok. 33.
[531] Zbornik II/13, dok. 415.
[532] Zbornik II/14, dok. 23.
[533] Zbornik II/14, dok. 2.
[534] Zbornik II/14, dok. 183.
[535] Zbornik II/13, dok. 427.
[536] Zbornik II/14, dok. 20.
[537] Zbornik II/14, dok. 453.
[538] Zbornik II/11, str. 42.
[539] Zbornik II/11, dok. 23.
[540] Zbornik II/11, dok. 71.
[541] Zbornik I/19, dok. 60.
[542] Zbornik I/19, dok. 93.
[543] *Narodni odbor autonomne Kosovsko-metohijske oblasti, 1943—1953*, Priština 1955.
[544] Slobodan Nešović.
[545] Hairedin Hoxha, *Proces nacionalne afirmacije albanske nacionalnosti v Jugoslaviji*, Časopis za kritiko znanosti 9, Ljubljana 1982, št. 51-52, str. 339.
[546] Zbornik I/19, dok. 60.
[547] Zbornik I/19, dok. 47.
[548] Zbornik I/19, dok. 80; in publikacija navedena v op. 543.
[549] Zbornik I/19, dok. 81.
[550] Zbornik I/19, dok. 93.
[551] Zbornik I/19, dok. 104.
[552] Zbornik I/19, dok. 152.
[553] Zbornik I/19, dok. 113.
[554] Svetozar Vukmanović-Tempo v oddaji TV Beograd in TV Skopje *Titoisti* (na ljubljanskem TV programu 24. maja 1983).
[555] Zbornik I/19, dok. 13.
[556] Zbornik II/6, dok. 58.

[557] Poročilo britanskega veleposlanika R. S. Stevensona z dne 27. aprila 1945 britanskemu zunanjemu ministru A. Edenu, F. O. 371/48090, R. 8181/237/90. Vpogled v dokument nam je omogočil dr. Dušan Biber, za kar se prisrčno zahvaljujemo.

[558] Zbornik I/19, dok. 93.

[559] Zbornik I/19, dok. 102.

[560] Zbornik I/19, dok. 107.

[561] Zbornik I/19, dok. 205.

[562] Gradivo s kongresa navedeno v publikaciji iz op. 300.

[563] Publikacija navedena v op. 543.

[564] M. Pijade, publikacija navedena v op. 358, str. 190—191.

[565] Josip Broz Tito, Govor na proslavi 25. obletnice Drugega zasedanja AVNOJ v Jajcu 1. decembra 1968.

VSEBINA

Predgovor 3
Predgovor k slovenski izdaji 5

I. DEL
NARODI, PROLETARIAT, JUGOSLAVIJA 7

1. Narodi 9
2. Prvo oblikovanje jugoslovanskega političnega kompleksa . 29
Srbija na vzhodu 32
Hrvatska in Srbi na zahodu 39
Slovenci v »Germaniji« 49
Dva Svetozarja 55
Dialektika zgodovinskega jugoslovanstva 62
3. Evropska delavska gibanja in narodi do komunistične internacionale 71
4. Jugoslovansko zbiranje pod pritiskom imperializma . . . 84
5. Proletariat in jugoslovanski narodi 102
6. Narodi v ustvarjanju Jugoslavije 115

II. DEL
NARODI MED REAKCIJO IN REVOLUCIJO 133

1. Prvi december — zedinjenje ali razedinjenje? 135
2. Narodi in dežele v novi državi 146
Srbi 146
Črnogorci 155
Hrvati 159
Makedonci 166
Slovenci 170
Bosna — Hercegovina in Muslimani 173
3. Vidovdanski sistem hegemonizma 177
4. Srečanje KPJ z narodi — razbijanje Jugoslavije? 191
5. Pojmovanja o narodih v obdobju četrtega kongresa KPJ . 213
6. Reakcija unitaristične diktature in reagiranje KPJ . . . 230
7. Predlogi meščanske opozicije 242
8. Stopiti na čelo narodov! Braniti Jugoslavijo! 250
9. Za združitev antifašistov in rodoljubov vseh narodov in narodnosti Jugoslavije 263

10. Kontinuiteta v odnosu KPJ do narodov — dejavnik stabilnosti revolucionarnega učinka 272
11. Revolucionarna kritika sistema in potrditev skupnosti narodov in narodnosti Jugoslavije 287

III. DEL
VEČNARODNA REVOLUCIJA 291

1. Bratstvo in enotnost — pogoj za boj in revolucionarni cilj . 293
2. Narodi in dežele v revolucionarni narodnoosvobodilni vstaji 299
Srbija 299
Črna gora 304
Hrvatska 310
Bosna in Hercegovina 318
Makedonija 324
Slovenija 326
3. Kje je Jugoslavija neprekinjeno obstajala in kako? . . . 334
4. Večnarodnost — dejavnik krepitve revolucionarne smeri . 340
5. Samoodločba narodov in sklep AVNOJ o federaciji . . . 352
6. AVNOJ in pokrajine 357
Vojvodina 358
Kosovo in Metohija 362
7. Načrti »v zapečku« boja za mednarodno priznanje nove Jugoslavije 365
8. Narodi in dežele v boju za uveljavitev avnojskih sklepov . 368
Makedonija 368
Hrvatska 372
Slovenija 374
Srbija 375
Delitev Sandžaka, pridružitev Vojvodine ter Kosova in Metohije Srbiji 391
9. Organska narava večnarodne jugoslovanske revolucije . . 405

OPOMBE 409

Janko Pleterski se je rodil 1. februarja 1923 v Mariboru. Maturiral je v Ljubljani še pred sovražno zasedbo. Zaradi sodelovanja v narodnoosvobodilnem gibanju je bil avgusta 1941 zaprt in obsojen na dve leti zapora, ki ju je prebil v alessandrijski kaznilnici, nato pa je bil še interniran. Julija 1944 je odšel v partizane. Po osvoboditvi je delal v Beogradu na ministrstvu za zunanje zadeve, v Ljubljani na radiju in od 1954. leta na Inštitutu za narodnostna vprašanja. Leta 1957 diplomiral zgodovino, 1963 pa postal doktor zgodovinskih znanosti. V letih 1970 do 1983 je predaval kot docent, kot izredni in redni profesor na filozofski fakulteti v Ljubljani zgodovino Slovencev in drugih jugoslovanskih narodov v 19. stoletju.

V svojih knjigah, člankih, razpravah, referatih na domačih in tujih strokovnih srečanjih obravnava predvsem tri probleme: koroške Slovence, slovensko zgodovino od srede 19. stoletja do konca prve svetovne vojne in nacionalne odnose s poudarkom na jugoslovanskih narodih. Glavna dela so: Narodna in politična zavest na Koroškem (1965), Prva odločitev Slovencev za Jugoslavijo (1971, srbohrvatska izdaja 1976), Študije o slovenski zgodovini in narodnem vprašanju (1981). V Celovcu izšlo: Elemente und Charakter der plebiszitären Entscheidung 1920 in Kärnten (1980) ter Der ungleiche Grenzstreit (1983). Končno, knjiga Narodi, Jugoslavija, revolucija (1985), za katero je dobil Ninovo nagrado Dimitrije Tucović za leto 1985.

Knjiga Janka Pleterskega je izjemno delo jugoslovanskega zgodovinopisja tako zaradi znanstvenega pomena kot zaradi snovi in zaradi poljudnosti, pa tudi zaradi globoke želje, da bi poglobilo znanje o nas samih v okviru naših narodov in v Jugoslaviji. Napisana je bila na podlagi obsežnega zgodovinskega gradiva in vse za to pomembne literature, zajema pa časovno obdobje od prve polovice 19. stoletja do socialistične revolucije. To je čas, ko so se različno hitro in v različnih zgodovinskih okoliščinah oblikovale narodne posebnosti jugoslovanskih narodov. Reševanje narodnega vprašanja je bilo pogoj za nadaljnji zgodovinski razvoj vseh narodov. Avtor nam pokaže, da jugoslovanska usmeritev in jugoslovansko sožitje nista posledica zgodovinske danosti, temveč globokih zgodovinskih narodnoosvobodilnih procesov, kajti noben narod na tem prostoru si ni mogel do konca rešiti svojega narodnega vprašanja, ne da bi bila hkrati rešena tudi vsa druga. Zato je enakopravnost vseh narodov, ki jo je utrdila socialistična revolucija, zgodovinska rešitev njihovih davnih teženj na tem našem prostoru.

(Iz obrazložitve žirije za podelitev NIN-ove nagrade Dimitrije Tucović za najboljše publicistično delo, objavljeno v letu 1985)